

Ναυπλιακά Ανάλεκτα

VIII

150 ΧΡΟΝΙΑ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ – 8 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1862

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΝΑΥΠΛΙΟ, 12-14 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιστημονική επιμέλεια
Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης
Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ «ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΝΑΥΠΛΙΟ 2013

Ναυπλιακά Ανάλεκτα

ΝΑΥΠΛΙΑΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ VIII (2013)

© Copyright 2013: Δήμος Ναυπλιέων, 21 100 Ναύπλιο
τηλ.: 27520 23332
fax: 27520 28607
e-mail: nafpldim@otenet.gr

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Δεκέμβριος 2013

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Σωκράτης Πουλής
Αγίου Σπυρίδωνος 55, 49 100, Κέρκυρα
τηλ.: 26610 25635, 6948501678
e-mail: socratispoulis@yahoo.gr

ΕΚΤΥΠΩΣΗ – ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ:

«ΙΚΟΝΑ» Ν. Γ. Χριστόπουλος Α.Ε.Β.Ε.
Βυζαντίου 3, 21 100, Ναύπλιο
τηλ.: 27520 21375 (ατελιέ), 27520 91505 (τυπογραφείο)
fax: 27520 28373
e-mail: info@ikona-art.gr

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ – ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ:

Δήμος Ναυπλιέων, 21 100 Ναύπλιο
τηλ.: 27520 23332,
fax: 27520 28607
e-mail: nafpldim@otenet.gr

ISSN: 1105-5081

*Απαγορεύεται η με κάθε μέσο αναπαραγωγή-αντιγραφή μέρους ή όλου του παρόντος χω-
ρίς τη γραπτή άδεια των συγγραφέων. Οι παραβάτες διώκονται σύμφωνα με τον νόμο.*

Ναυπλιακά Ανάλεκτα

VIII

150 ΧΡΟΝΙΑ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ – 8 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1862

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΝΑΥΠΛΙΟ, 12-14 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιστημονική επιμέλεια

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης

Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ «ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΝΑΥΠΛΙΟ 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Το Πρόγραμμα του Επιστημονικού Συμποσίου	7-16
--	------

I. ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Προσφώνηση του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής των εκδηλώσεων για τα 150 χρόνια της Ναυπλιακής Επανάστασης Κωνσταντίνου Π. Χελιώτη	19-22
Χαιρετισμός του Βουλευτή Αργολίδας Γιάννη Ανδριανού	23-24
Χαιρετισμός του Αντιπεριφερειάρχη Αργολίδας Τάσου Χειβιδόπουλου	25-26
Χαιρετισμός του Δημάρχου Ναυπλιέων Δημήτρη Κωστούρου	27
Χαιρετισμός του Προέδρου του Δ.Ο.Π.Α.Τ. Ιωάννη Μπόλα	29
Πόπη Καλκούνου, <i>Εκπαιδευτικά προγράμματα για τη Ναυπλιακή Επανάσταση</i> . Αργυρή Μπιλιούρη, <i>Μεθοδολογία και στόχοι για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση</i> . Ελένη Πανάγου, <i>Εκπαιδευτικές δραστηριότητες στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και την Εκπαίδευση Ενηλίκων</i>	31-34
Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, <i>Παρουσίαση της θεματικής του Επιστημονικού Συμποσίου</i>	35-37
Χριστίνα Κουλούρη, <i>Εν έτει 1862: Η ευρωπαϊκή και η ελληνική ιστορική συγκυρία</i>	39-48
Δημήτρης Μαλέσης, <i>Αντιπολίτευση στο οθωνικό καθεστώς και ρήξη: Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862</i>	49-69

II. Η ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862

Κωνσταντίνος Γ. Γκότσης, <i>Η Επανάσταση του 1862 και το Ναύπλιο</i>	73-94
Αναστάσιος Αθ. Γούναρης, <i>Ο νομικός κόσμος του Ναυπλίου και η Επανάσταση της 1ης Φεβρουαρίου 1862</i>	95-110
Χρήστος Σ. Φωτόπουλος, <i>Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862. Το στρατιωτικό μέρος: Προπαρασκευή, σχεδίαση, οργάνωση και διεξαγωγή του ενόπλου αγώνα</i>	111-132

Βασίλης Τσιλιμίγκρας, <i>Η εξάπλωση της Ναυπλιακής Επανάστασης του 1862 και οι συνέπειές της</i>	133-154
Χρήστος Λούκος, <i>Η αντιθωνική εξέγερση στην Ερμούπολη (28 Φεβρουαρίου – 3 Μαρτίου 1862) και η ιδιαιτερότητα αυτής έναντι των εξεγέρσεων του Ναυπλίου και των άλλων πόλεων</i>	155-176

III. ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΚΑΙ Η ΑΡΓΟΛΙΔΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ (1833-1862)

A' ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ, ΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΙΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ

Ιωάννα Κ. Σπηλιοπούλου, <i>Η πρόσληψη της αρχαιότητας ως μέσον προβολής του οίκου των Wittelsbacher: Το παράδειγμα του Λέοντος των Βαυαρών στον συνοικισμό Πρόνοια του Ναυπλίου</i>	179-214
Βασίλης Κ. Δωροβίνης, <i>Γκέοργκ-Λούντβιχ φον Μάουρερ. Ένας Βαυαρός αντιβασιλέας στην Αργολίδα</i>	215-226
Έλλη Δρούλια, <i>Από το Ναύπλιο στην Αθήνα: Η μεταφορά της πρωτεύουσας</i>	227-240
Δημήτρης Χ. Γεωργόπουλος, <i>Ο πληθυσμός του Ναυπλίου, 1830-1840</i>	241-282
Γιάννης Μπαφούνης, <i>Σοφοκλή Οικονόμου, «Σύνομις ιατρικής χωρογραφίας της Ναυπλίας»</i>	283-296
Ελένη Καλαφάτη, <i>Στοιχεία για την πρώτη δεκαετία του Δήμου Ναυπλιέων: Η τοπική αυτοδιοίκηση στο πλαίσιο του συγκεντρωτικού κράτους</i>	297-326
Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, <i>Ναύπλιο: Από την τειχισμένη μεσαιωνική πόλη στην ανοικτή πόλη του 19ου αιώνα (1828-1870)</i>	327-348

B' ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ

Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη, <i>Πηγαίνοντας για ψώνια στο Ναύπλιο το 1834</i>	351-360
Ευτυχία Δ. Λιάτα, <i>Μιχαήλ Ιατρός (1779-1868). Μια πολυδιάστατη προσωπικότητα της ναυπλιακής κοινωνίας</i>	361-382
Πέπη Γαβαλά, <i>Ο απόηχος της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής του Ναυπλίου στον Μυστρά μέσα από τις συναλλαγές των οικογενειών Σαλβαρά και Τζωρτζάκη (1832-1843)</i>	383-406
Εύη Καρούζου, <i>Το Ναύπλιο και η αγροτική του ενδοχώρα τον 19ο αιώνα</i>	407-420

Γ' ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

Γεώργιος Η. Κόνδης, <i>Εκπαίδευση και σχολικό δίκτυο στην Αργολίδα κατά την οθωνική περίοδο</i>	423-452
Βαρβάρα Γεωργοπούλου, <i>Το θέατρο στο Ναύπλιο την οθωνική περίοδο: Κείμενα και παραστάσεις</i>	453-468
Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου, <i>Η πόλη και ο βασιλιάς. Εορτές και τελετές για τον Όθωνα στο Ναύπλιο</i>	469-485
Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, <i>Πολιτισμική ιστορία του Ναυπλίου (1833-1862)</i>	487-514

IV. ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, <i>Απολογισμός του Επιστημονικού Συμποσίου</i>	517-518
Κωνσταντίνος Π. Χελιώτης, <i>Απολογισμός του Επιστημονικού Συμποσίου ...</i>	519-522

V. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Χρήστος Πιτερός, <i>Μνημεία και απόηχοι της Ναυπλιακής Επανάστασης</i>	525-542
Λαμπρινή Καρακούρη-Ορφανοπούλου, <i>1862: Έτος ορόσημο για τη νεότερη ελληνική ιστορία και τη νεοελληνική τέχνη</i>	543-556
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	559-583

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ
Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ.

150 ΧΡΟΝΙΑ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
1 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ - 8 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1862

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΝΑΥΠΛΙΟ, ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ,
ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 12, ΣΑΒΒΑΤΟ 13 & ΚΥΡΙΑΚΗ 14 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

150
ΧΡΟΝΙΑ
ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
1^φεβρουαρίου 8^απριλίου 1862

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 12 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ, ΑΠΟΓΕΥΜΑ

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος: Κωνσταντίνος Π. Χελιώτης

- 18:00-18:30 Υποδοχή Συνέδρων και Κοινού
- 18:30-18:40 Προσφώνηση του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής των εκδηλώσεων για τα 150 χρόνια της Ναυπλιακής Επανάστασης Κωνσταντίνου Π. Χελιώτη, *Το Επιστημονικό Συμπόσιο στο πλαίσιο του εορτασμού των 150 χρόνων της Ναυπλιακής Επανάστασης*
- 18:40-18:45 Χαιρετισμός του Δημάρχου Ναυπλιέων Δημήτρη Κωστούρου
- 18:45-18:50 Χαιρετισμός του Προέδρου του Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ. Ιωάννη Μπόλα
- 18:50-19:00 Πόπη Καλκούνου, Αργυρή Μπιλιούρη, Ελένη Πανάγου, *Εκπαιδευτικά προγράμματα για τη Ναυπλιακή Επανάσταση*
- 19:00-19:10 Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Παρουσίαση της θεματικής του Επιστημονικού Συμποσίου*
- 19:10-19:40 Χριστίνα Κουλούρη, *«Εν έτει 1862»: η ευρωπαϊκή και η ελληνική ιστορική συγκυρία*
- 19:40-20:10 Δημήτρης Μαλέσης, *Αντιπολίτευση στο οθωνικό καθεστώς και ρήξη: Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862*
- 20:10 Λήξη της Συνεδρίας
- 20:30 Εγκαίνια έκθεσης Εθνικής Πινακοθήκης – Παράρτημα Ναυπλίου: *Τα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα (1833-1862)*

ΣΑΒΒΑΤΟ 13 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ, ΠΡΩΙ

Η ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862

Πρόεδροι: Νίκος Κ. Αλιβιζάτος – Ιωάννης Πετρόπουλος

- 9:30-9:50 Κωνσταντίνος Γ. Γκότσης, *Η Επανάσταση και το Ναύπλιο*
- 9:50-10:10 Αναστάσιος Αθ. Γούναρης, *Η συμβολή του νομικού κόσμου του Ναυπλίου στην Επανάσταση της 1ης Φεβρουαρίου 1862*
- 10:10-10:30 Χρήστος Σ. Φωτόπουλος, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862: Το στρατιωτικό μέρος (σχεδίαση, οργάνωση, διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων)*

- 10:30-10:50 Βασίλης Τσιλιμίγκρας, *Η επέκταση της Ναυπλιακής Επανάστασης και οι συνέπειές της*
- 10:50-11:10 Χρήστος Λούκος, *Η αντιοθωνική εξέγερση στην Ερμούπολη (28 Φεβρουαρίου – 3 Μαρτίου 1862) και η ενδεχόμενη ιδιαιτερότητά της έναντι αυτής του Ναυπλίου και των άλλων πόλεων*
- 11:10-11:50 Συζήτηση
- 11:50-12:30 Διάλειμμα στην Πλατεία Συντάγματος
- 12:30-13:30 Ελεύθερη περιδιάβαση στην πόλη

ΣΑΒΒΑΤΟ 13 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ, ΑΠΟΓΕΥΜΑ

ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΚΑΙ Η ΑΡΓΟΛΙΔΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ (1833-1862)
Α΄ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ, ΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΙΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ

Πρόεδροι: Μπάμπης Αντωνιάδης – Αναστάσιος Αθ. Γούναρης

- 17:30-17:50 Ιωάννα Σπηλιοπούλου, *Η πρόσληψη της αρχαιότητας ως μέσον προβολής του οίκου των Wittelsbacher: Το παράδειγμα του λέοντος των Βαυαρών στον συνοικισμό Πρόνοια του Ναυπλίου*
- 17:50-18:10 Βασίλης Δωροβίνης, *Γκέοργκ – Λούντβιχ Μάουρερ, ένας Βαυαρός Αντιβασιλέας στην Αργολίδα*
- 18:10-18:30 Έλλη Δρούλια, *Από το Ναύπλιο στην Αθήνα: η μεταφορά της πρωτεύουσας*
- 18:30-18:50 Δημήτρης Χ. Γεωργόπουλος, *Ο πληθυσμός του Ναυπλίου 1830-1840*
- 18:50-19:20 Διάλειμμα
- 19:20-19:40 Γιάννης Μπαφούνης, *Σοφοκλής Κ. Οικονόμος: Σύνοψις ιατρικής χωρογραφίας της Ναυπλίας*
- 19:40-20:00 Ελένη Καλαφάτη, *Στοιχεία για την πρώτη δεκαετία του Δήμου Ναυπλιέων: Η τοπική αυτοδιοίκηση στο πλαίσιο του συγκεντρωτικού κράτους*
- 20:00-20:20 Δημήτρης Καλκούνος, *«Αυτοί που αποφασίζουν»: η τοπική πολιτική ελίτ στο Ναύπλιο κατά την οθωνική περίοδο*
- 20:20-20:40 Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, *Ναύπλιο: από την τειχισμένη μεσαιωνική πόλη στην ανοικτή πόλη του 19ου αιώνα*
- 20:40-21:15 Συζήτηση
- 21:15 Λήξη της Συνεδρίας

ΚΥΡΙΑΚΗ 14 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ, ΠΡΩΙ
ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΚΑΙ Η ΑΡΓΟΛΙΔΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ (1833-1862)
Β' ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ

Πρόεδροι: Ιωάννα Παπαντωνίου – Κανέλλος Κανελλόπουλος

- 10:00-10:20 Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη, *«Πηγαίνοντας για ψόνια στο Ναύπλιο το 1834»*
- 10:20-10:40 Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Μιχαήλ Ιατρός (1779-1868): Μια πολυδιάστατη προσωπικότητα της ναυπλιακής κοινωνίας*
- 10:40-11:00 Πέπη Γαβαλά, *Ο απόηχος της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής του Ναυπλίου στο Μυστρά, μέσα από τις συναλλαγές των οικογενειών Σαλβαρά και Τζωρτζάκη (1832-1843)*
- 11:00-11:20 Εύη Καρούζου, *Το Ναύπλιο και η αγροτική ενδοχώρα του στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*
- 11:20-11:40 Συζήτηση
- 11:40-12:10 Διάλειμμα

ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΚΑΙ Η ΑΡΓΟΛΙΔΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ (1833-1862)
Γ' ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

Πρόεδρος: Γιώργος Αναστασόπουλος

- 12:10-12:30 Γεώργιος Κόνδης, *Εκπαίδευση και σχολικό δίκτυο στην Αργολίδα κατά την οθωνική περίοδο*
- 12:30-12:50 Βαρβάρα Γεωργοπούλου, *Το θέατρο στο Ναύπλιο την οθωνική περίοδο: κείμενα και παραστάσεις*
- 12:50-13:10 Μαρία Βελιώτη, *Η πόλη και ο βασιλεύς. Εορτές και τελετές για τον Όθωνα στο Ναύπλιο*
- 13:10-13:30 Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Πολιτισμική ιστορία του Ναυπλίου (1833-1862)*
- 13:30-13:50 Συζήτηση
- 13:50-14:00 Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Απολογισμός του Επιστημονικού Συμποσίου*
- 14:00-14:20 Παρεμβάσεις και προτάσεις
- 14:20-14:30 Κωνσταντίνος Π. Χελιώτης, *Απολογισμός του Επιστημονικού Συμποσίου*

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

- Αλιβιζάτος Νίκος Κ., Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου Πανεπιστημίου Αθηνών, Βαλαωρίτου 12, 10671 Αθήνα, τηλ.: 210 3613117, val12law@otenet.gr
- Αναστασόπουλος Γιώργος, Φιλολόγος-Ερευνητής, Σινώπης 3, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 6977 361271, georana91@gmail.com
- Αντωνιάδης Μπάμπης, Τοπογράφος Μηχανικός Τ.Ε., Υπουργείο Πολιτισμού, Καλαμάτας 4, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 26123, 6979586850, antonbabis@gmail.com
- Βελιώτη Μαρία, Κοινωνική Ανθρωπολόγος, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών (Ναύπλιο), Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Πάροδος Εξοχής – Αγία Κυριακή, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 24490, 6977671068, mvel2009@hotmail.com
- Γαβαλά Καλλιόπη (Πέπη), Δρ. Ιστορικός-Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.) – Αρχαία Ν. Λακωνίας, Βρασιδίου 174, 23100 Σπάρτη, τηλ.: 27310 22884, 6976880265, mail@gak.lak.sch.gr
- Γεωργόπουλος Δημήτρης Χ., Ιστορικός-Αρχαιολόγος, Αναπληρωτής Προϊστάμενος Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.) – Αρχαία Ν. Αργολίδας, Β. Χάλη 12, 21100 Ναύπλιο (ταχυδρομική θυρίδα 119), τηλ.: 27520 28228 και 27520 24007, 6977120123, mail@gak.arg.sch.gr
- Γεωργοπούλου Βαρβάρα, Φιλολόγος-Θεατρολόγος, Λέκτορας, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών (Ναύπλιο), Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Ρούμελης 112, 16451 Αργυρούπολη, τηλ.: 210 9956135, 6972855497, vargeorg@theatre.uop.gr
- Γκότσης Κωνσταντίνος Γ., Δρ Ιστορίας, Διδάσκων στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκης 6, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 25378, 6972495075, gotsis57@otenet.gr
- Γούναρης Αναστάσιος Αθ., Φιλολόγος, Ιστορικός, συγγραφέας, Γεωργ. Ζωγράφου 65, 15772 Αθήνα (Ζωγράφου), τηλ.: 210 7782276, 6937400067
- Δρούλια Έλλη, Ιστορικός, Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων, Βασ. Σοφίας 62α, 11528 Αθήνα, τηλ.: 210 3707226, 6972012208, e.droulia@parliament.gr
- Δωροβίνης Βασίλης Κ., Δικηγόρος – Πολιτικός Επιστήμονας – Ιστορικός, Ξενίας 28, 11528 Αθήνα, τηλ.: 210 7700362, 6976768089, doron@otenet.gr
- Καλαφάτη Ελένη, Αρχιτέκτονας, Δρ. Ιστορίας, Βουλγαροκτόνου 72, 11473 Αθήνα, τηλ.: 210 6464267, 6944504964, edkv1@otenet.gr
- Καλκούνος Δημήτρης, Master Ιστορίας, Avenue Oscar Van Goitsnoven 5/4, 1180 Uccle-Bruelles, Belgique, τηλ.: 0032(0)23450161 (σπίτι), 0032(0)471892249 (κινητό), dkal-kounos@gmail.com
- Καλκούνου Πόπη, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα «Β. Παπαντωνίου», Βασ. Αλεξάνδρου 1, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 28947, 6972013845
- Κανελλόπουλος Κανέλλος, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα «Β. Παπαντωνίου», Βασ. Αλεξάνδρου 1, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 28947, 6944783612, kanellos@pli.gr
- Καρακούρη-Ορφανοπούλου Λαμπρινή, Ιστορικός Τέχνης, Επιμελήτρια Εθνικής Πινακοθήκης – Παράρτημα Ναυπλίου, Σιδηράς Μεραρχίας 12, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 21915, 27520 21935 (γραφείο), 6945296365, labrinikarakourti@nationalgallery.gr
- Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω, Αρχιτέκτονας, Ομότιμη Καθηγήτρια Ε.Μ.Π., Υπεύθυνη Αρχείων Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής – Μουσείο Μπενάκη, Σπύρου Μερκούρη 66, 11634 Αθήνα, τηλ.: 210 7245754, 6972222829, dcna@benaki.gr

- Καρούζου Εύη, Ιστορικός, Ερευνήτρια Ακαδημίας Αθηνών, Αναγνωστοπούλου 14, 10673 Αθήνα, τηλ.: 210 3664619, ekarusu@academyofathens.gr
- Κόνδης Γεώργιος Η., Δρ. Κοινωνιολογίας, Εκπαιδευτικός, Θ.7 Σταθεία, 21200 Άργος, τηλ.: 27510 91598, 6936618258, georgekondis@gmail.com
- Κουλούρη Χριστίνα, Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Συγγρού 136, 17671 Αθήνα, τηλ.: 210 9201823, 6944635284, chkoulouri@otenet.gr
- Λιάτα Ευτυχία Δ., Ιστορικός, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 11635 Αθήνα, τηλ.: 210 7273577, 6973214193, liata@eie.gr
- Λούκος Χρήστος, Ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Φιντίου 12, 11253 Αθήνα, τηλ.: 210 8674128, 6934259218, loukos@phl.uoc.gr
- Μαλέσης Δημήτρης, Δρ. Ιστορίας, Διδάσκων στη ΣΣΕ, Αιγέως 51, 17675 Καλλιθέα, τηλ.: 210 9422941, dmalesis@yahoo.com
- Μπαφούνης Γιάννης, Δρ. Ιστορίας, Ραιδεστού 66, 17122 Νέα Σμύρνη, τηλ.: 210 9401252, bafounis@gmail.com
- Μπιλιούρη Αργυρή, Διευθύντρια 5ου Δημοτικού Σχολείου Ναυπλίου, Καπετάν Τέλλου Άγρα 5, 21 100 Ναύπλιο, τηλ.: 6973337664, e-mail: mpiliouri@yahoo.gr
- Πανάγου Ελένη, Καθηγήτρια Γαλλικών, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νέας Κίου Αργολίδας, Χρήστου Δελή 8, 21053 Νέα Κίος, Αργολίδα, τηλ.: 6937230090, e-mail: mail@kre-arg.arg.sch.gr
- Παπαντωνίου Ιωάννα, Πρόεδρος Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος «Β. Παπαντωνίου», Βασ. Αλεξάνδρου 1, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 28947, pff@otenet.gr
- Πετρόπουλος Ιωάννης, Καθηγητής Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Δ/ντής Κέντρου Ελληνικών Σπουδών (Ελλάδος) του Πανεπιστημίου Harvard, Πλατεία Φιλελλήνων και Όθωνος, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 47030, φαξ 27520 47039, giannis@chs.harvard.edu, cc: chsnaflion@chs.harvard.edu
- Πτερός Χρήστος, Αρχαιολόγος, Ασκληπιού 44, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 23948, 6934795656
- Quack-Μανουσάκη Ρεγγίνα, Ιστορικός, Δρ. Φιλοσοφίας, Οδός Αρχαίας Ασίνης, 21100 Ασίνη-Ναύπλιο, τηλ.: 27520 61168, 27520 92598, quack-assini@hotmail.com
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., Ιστορικός, Διευθυντής Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 11635 Αθήνα, τηλ.: 210 7273588, 210 7661532 (σπίτι 6-9 μ.μ.), trisklav@eie.gr
- Σπηλιοπούλου Ιωάννα, Επίκουρος Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών (Καλαμάτα), Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Πίνδου 36, 15669 Παπάγου, τηλ.: 210 6525546, 6932420736, iaspi@otenet.gr
- Τσιλιμίγκρας Βασίλης, Φιλολόγος, Ιστορικός, Ρόδου 41, 21200 Άργος, τηλ.: 27510 20567, 6944685591, vatsilimig@sch.gr
- Φωτόπουλος Χρήστος Σ., Αντιστράτηγος ε.α., Επίτιμος Γενικός Επιθεωρητής Στρατού, στρατιωτικός συγγραφέας, Σαρανταπόρου 41, 15561 Χολαργός, τηλ.: 210 6529601, 6941555914
- Χελιώτης Κωνσταντίνος Π., Δικηγόρος, Πρόεδρος Οργανωτικής Επιτροπής για τα 150 χρόνια της Ναυπλιακής Επανάστασης και του Πνευματικού Ιδρύματος «Ιωάννης Καποδίστριας», Παπανικολάου 24, 21100 Ναύπλιο, τηλ.: 27520 28365, 6944583704, xeliotis@otenet.gr

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης
 Γιώργος Αναστασόπουλος
 Μπάμπης Αντωνιάδης
 Μαρία Βελιώτη
 Δημήτρης Χ. Γεωργόπουλος
 Κανέλλος Κανελλόπουλος
 Ιωάννα Παπαντωνίου
 Κωνσταντίνος Π. Χελιώτης

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κωνσταντίνος Π. Χελιώτης
 Γιώργος Αναστασόπουλος
 Μπάμπης Αντωνιάδης
 Πόπη Καλκούκου
 Ιωάννης Πετρόπουλος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ – ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Τάσος Τσάγκος, Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού,
 vivliothiki@freemail.gr, τηλ. – fax: +30 27510 61315
 Μαρία Παπαμιχαήλ: nafpliaka@gmail.com
 Ανδρονίκη Τζομάκα: andronikitz@gmail.com, τηλ.: 6977307864

ΧΟΡΗΓΟΙ

Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», Ναύπλιο
 Επαγγελματικό Σωματείο Εκδοτών Βιβλιοπωλών Ελλάδος (Ε.Σ.Ε.Β.Ε.)
 Alpha Bank
 Περιφερειακή Ενότητα Αργολίδας – Περιφέρεια Πελοποννήσου
 Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
 Επιμελητήριο Αργολίδας

Ξενοδοχεία – Hotels:

Αδιάντη	Δίας	Λητώ
Αέρινον	Grand Sarai	Μαριάννα
Αιών	Harmony	Μεγάλη Βρετανία
Αλλοτινό	Ηλιοθέα	Ξένον
Αμυμώνη	Ιππολύτη	Όμορφη Πόλη
Ανδρομέδα	Κυβέλη	Victoria
Δάφνη	Latini	

I.

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος: Κωνσταντίνος Π. Χελιώτης

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΩΝ ΕΚΔΗΛΩΣΕΩΝ
ΓΙΑ ΤΑ 150 ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Π. ΧΕΛΙΩΤΗ

Αιδεσιμολογιότατε, εκπρόσωπε της Ιεράς Μητρόπολης Αργολίδος, κύριε Βουλευτά, κύριε Αντιπεριφερειάρχη, κύριε Δήμαρχε, κύριε Πρόεδρε του Δημοτικού Συμβουλίου, εκπρόσωποι των φορέων που συμμετέχετε σε αυτή την προσπάθεια, αγαπητοί εισηγητές των εργασιών του Συμποσίου μας, φίλες και φίλοι,

Εκ μέρους της Οργανωτικής Επιτροπής των εκδηλώσεων για τα 150 χρόνια της Ναυπλιακής Επανάστασης σας καλωσορίζω στο Βουλευτικό και στις εργασίες του Συμποσίου μας, και ιδιαίτερος όλους εσάς που ήλθατε από μακρινά μέρη. Θα ήταν ψέμα αν έλεγα ότι δεν αγωνιούμε, καθώς μια εκδήλωση που επιδιώκουμε να υλοποιήσουμε τα τελευταία τρία χρόνια οπωσδήποτε προκαλεί αγωνία για την επιτυχία της. Βέβαια, η δική μας αγωνία δεν συγκρίνεται με την αγωνία που κατέτρωγε τον Όθωνα πριν από 150 χρόνια σαν σήμερα. Σαν σήμερα, στις 12 Οκτωβρίου 1862, ο Όθωνας εγκατέλειψε την Ελλάδα και το Συμπόσιό μας καλείται να φωτίσει τα γεγονότα εκείνα που πυροδότησαν τις εξελίξεις και οδήγησαν στην έξωση του Όθωνα, τα γεγονότα της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Είναι η πρώτη φορά που διοργανώνουμε κάτι τέτοιο στην πόλη μας. Βεβαίως δεν είμαστε επαγγελματίες οργανωτές, ούτε είχαμε τη δυνατότητα να απευθυνθούμε σε επαγγελματίες. Για το λόγο αυτό ζητώ την επιείκειά σας για τις παραλείψεις και τα λάθη μας. Τα πάντα ξεκίνησαν ως ιδέες πολιτών και υλοποιήθηκαν από πολίτες οι οποίοι προσφέρθηκαν εθελοντικά. Για άλλη μια φορά διαπιστώσαμε ότι το Ναύπλιο προσελκύει τους ειδικούς γνώστες, τους επιστήμονες, οι οποίοι με προθυμία ήλθαν να καταθέσουν τα ευρήματα των ερευνών τους και τα τελικά προϊόντα των διανοητικών τους επεξεργασιών, τις ανακοινώσεις τους, ανταποκρινόμενοι στην πρόσκληση της πόλης μας. Εκτιμούμε απεριόριστα τη γενναιοδωρία τους, ειδικά όταν απευθυνόμαστε σε ανθρώπους που δεν είναι από την πόλη μας, όλους τους συνέδρους με ανακοινώσεις και τους προέδρους των εργασιών του Συμποσίου μας.

Εάν εφέτος ξεχνούσαμε ότι συμπληρώνονται 150 χρόνια από τη Ναυπιακή Επανάσταση, θα ήταν λίγοι εκείνοι που θα το πρόσεχαν και θα διαμαρτύρονταν. Δυστυχώς λίγοι ήταν ενημερωμένοι για τα γεγονότα του 1862. Οι περισσότεροι θα ήταν ήδη ευχαριστημένοι εάν είχαμε υλοποιήσει πολύ λιγότερα από αυτά που κάναμε, εάν είχαμε αρκεστεί στην εμπλουτισμένη επανέκδοση του βιβλίου του κυρίου Αναστάσιου Γούναρη για τη Ναυπιακή Επανάσταση. Μην ξεχνάμε ότι και αυτό ακόμη το βιβλίο ήταν μια εθελοντική κίνηση, που πραγματοποιήθηκε πριν πενήντα χρόνια, καθώς έχουμε συγχρόνως την επέτειο των πενήντα χρόνων από την πρώτη έκδοσή του. Επίσης, η μόνη μέχρι σήμερα σοβαρή και πλήρης προσπάθεια ανάδειξης των γεγονότων αυτών υπήρξε πριν από δεκαπέντε χρόνια, και πάλι από μια εθελοντική προσπάθεια από την ομάδα πολιτών του Ναυπλίου *Απόπειρα*. Σε αυτό το σημείο δικαιούμαστε να υποθέσουμε ότι ενδεχομένως με μία ακόμη εκδήλωση να είχαμε πράξει το καθήκον μας.

Ωστόσο, ο Δημοτικός Οργανισμός Πολιτισμού, Περιβάλλοντος, Αθλητισμού και Τουρισμού (Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ.) όρισε την Οργανωτική Επιτροπή των εκδηλώσεων για τα 150 χρόνια από τη Ναυπιακή Επανάσταση, η οποία αποτελείται από τους Κωνσταντίνο Χελιώτη, Γιώργο Αναστασόπουλο, Μπάμπη Αντωνιάδη, Πόπη Καλκούκου και Ιωάννη Πετρόπουλο. Η Οργανωτική Επιτροπή με τη σειρά της όρισε την Επιστημονική Επιτροπή με επικεφαλής τον κ. Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, ιστορικό, Διευθυντή Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, ο οποίος ακούραστα μας συμβουλεύει, μας συντονίζει και μας εμπνεύσει, και μέλη τους κ.κ. Γιώργο Αναστασόπουλο, Μπάμπη Αντωνιάδη, Μαρία Βελιώτη, Δημήτρη Χ. Γεωργόπουλο, Κανέλλο Κανελλόπουλο, Ιωάννα Παπαντωνίου και Κωνσταντίνο Χελιώτη.

Έκτοτε μας συνεπύρε ο ενθουσιασμός και η χαρά, και διευρύναμε την προσπάθειά μας, με αποτέλεσμα να είμαστε όλοι σήμερα εδώ. Ίσως να υπερβάλαμε, αλλά υπήρχε και μία άλλη παράμετρος, ο φόβος είτε να μην επαναληφθεί κάτι παρόμοιο, είτε να ξαναγίνει σε άλλα πενήντα χρόνια. Έτσι, λοιπόν, προσπαθήσαμε να κάνουμε όσο το δυνατόν περισσότερα και να προσεγγίσουμε όλη την περίοδο πριν και λίγο μετά τη Ναυπιακή Επανάσταση, με σκοπό ό,τι ειπωθεί σε αυτή την αίθουσα κατά τη διάρκεια του Συμποσίου να μείνει. Να μείνει στην πόλη και να μείνει στους νεότερους, κάτι που θα εξασφαλίσουμε με την έκδοση, σε ένα έτος από σήμερα, των *Πρακτικών* του Συμποσίου στον επόμενο τόμο των *Ναυπιακών Αναλέκτων* και έτσι θα έχουμε πετύχει το βασικότερο σκοπό μας. Φυσικά η Οργανωτική Επιτροπή και όλοι οι Ναυπλιώτες καταβάλαμε κάθε δυνατή προσπάθεια για να διαδώσουμε το Συμπόσιο και να παρακινήσουμε το κοινό να προσέλθει και να παρακολουθήσει τις εργασίες του.

Και βεβαίως έχουμε όλοι ένα μεγάλο όφελος: το γεγονός ότι συνεργα-

στήκαμε όλοι ανεξαιρέτως οι φορείς αυτής της πόλης, κάτι που μπορείτε όλοι πολύ καλά να αντιληφθείτε τι σημαίνει. Το ότι επιτύχαμε να συνεργαστούμε όλοι οι φορείς και να υλοποιήσουμε τις ιδέες είναι μεγάλο κέρδος με προοπτική για την πολιτιστική προκοπή του Ναυπλίου.

Η τοπική ιστορία είναι κάτι ζωντανό που εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς στον τόπο του και μπορεί να το αναπλάσει. Εδώ στο Ναύπλιο όμως είναι ακόμη πιο εύκολο, καθώς όλοι οι Ναυπλιώτες έχουμε μια ιδιαίτερη σχέση με την ιστορία του τόπου μας. Το Ναύπλιο δεν είναι απλώς μια πόλη της οποίας ο κάτοικος είναι περήφανος για το ένδοξο παρελθόν της, ο Ναυπλιώτης είναι περήφανος και για το παρόν της πόλης του. Ήδη μαθητές της πόλης μας συμμετείχαν με τα σχολεία τους στην πιλοτική εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος με θέμα *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου – 150 χρόνια από τη Ναυπλιακή Επανάσταση*, που εκπονήθηκε υπό το συντονισμό του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος και παρουσιάστηκε σε όλη την πόλη στις *Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς «Κρίσεις. Συνέχειες και ασυνέχειες της Ιστορίας»*, την Παρασκευή 28 Σεπτεμβρίου 2012. Το πρόγραμμα αυτό δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά της πόλης μας αλλά και σε όσα παιδιά στο μέλλον μας επισκεφθούν και εφαρμόσουν το πρόγραμμα, να έλθουν σε επαφή με την εποχή παρατηρώντας τα εκθέματα της Εθνικής Πινακοθήκης – Παράρτημα Ναυπλίου και του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος, και να επισκεφθούν τις πλατείες και τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη «Ο Παλαμήδης».

Τελειώνοντας, θέλω να σας καλωσορίσω και θα μου επιτρέψετε να κάνω μια αναφορά στους φορείς που συνεργάστηκαν: Ο Δήμος Ναυπλίου και ο Δημοτικός Οργανισμός Πολιτισμού, Περιβάλλοντος, Αθλητισμού και Τουρισμού, το Πνευματικό Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας», που έχει διασφαλίσει την έκδοση των *Πρακτικών* του Συμποσίου. Το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, η Εθνική Πινακοθήκη – Παράρτημα Ναυπλίου, το Κέντρο Ελληνικών Σπουδών (Ελλάδας) του Πανεπιστημίου Harvard, το Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα «Β. Παπαντωνίου», τα μέλη της αστικής μη κερδοσκοπικής εταιρείας *Απόπειρα*, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Αργολίδας, η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», το τμήμα Θεάτρου του Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ. και η θεατρική ομάδα «Θεατροδρόμιο», οι διευθύνσεις της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αργολίδας, το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νέας Κίου, ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Αργολίδος, ο Σύλλογος των Απανταχού Ναυπλιέων «Ο Ναύπλιος», και βεβαίως η Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού και ο κ. Τάσος Τσάγκος.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω, επίσης, τους χορηγούς που κάλυψαν πλήρως όλα τα έξοδα αυτού του τριημέρου. Το Επαγγελματικό Σωματείο Εκδοτών

Βιβλιοπωλών Ελλάδας, την ALPHA BANK, την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, την Περιφερειακή Ενότητα Αργολίδας της Περιφέρειας Πελοποννήσου, η οποία μας στήριξε πάρα πολύ, το Επιμελητήριο Αργολίδας, το Δικηγορικό Σύλλογο Ναυπλίου και βεβαίως τους ιδιοκτήτες ενοικιαζομένων δωματίων και ξενοδοχείων και ειδικά το σύλλογο «ΞΕΝΙΟΣ ΔΙΑΣ», που χωρίς αυτόν δεν θα μπορούσαμε να φιλοξενήσουμε τους συμμετέχοντες στο Συμπόσιό μας. Επίσης ευχαριστούμε θερμά τον κ. Θεόδωρο Παπαλεξόπουλο και την εταιρεία TITAN A.E. για την υποστήριξη που μας παρείχαν.

Και μια ονομαστική αναφορά στους εθελοντές που, εάν έλειπε κάποιος από αυτούς, τίποτε δεν θα γινόταν: τις κυρίες Δήμητρα Καλκούνου, Μαρία Παπαμιχαήλ, Ανδρονίκη Τζομάκα, Γιούλη Χελιώτη και τον κύριο Παναγιώτη Μελισσηνό. Σε αυτούς εκφράζουμε τις μεγαλύτερες ευχαριστίες μας, καθώς χωρίς αυτούς δεν θα είχαμε κάνει τίποτε. Ευχαριστώ όλους τους συμμετέχοντες στο Συμπόσιό μας, εύχομαι να το παρακολουθήσετε ευχάριστα και σας καλώ να λάβετε μέρος στο διάλογο που θα αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια των εργασιών του, να γνωριστείτε και να συζητήσετε με τους συνέδρους γύρω από τα πολλά θέματα της ναυπλιακής ιστορίας και της Επανάστασης.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΒΟΥΛΕΥΤΗ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ ΓΙΑΝΝΗ ΑΝΔΡΙΑΝΟΥ

Αιδεσιμότητα, κ. Δήμαρχε, κ. Αντιπεριφερειάρχα, φίλες και φίλοι,

Είναι εξαιρετικά σημαντικό το γεγονός ότι ιδιαίτερα σε αυτή τη συγκυρία ο Δήμος Ναυπλιέων ανακήρυξε το 2012 σε έτος εορτασμού των 150 χρόνων από τη Ναυπλιακή Επανάσταση του έτους 1862. Η μελέτη της Ιστορίας έχει δύο κυρίως λειτουργίες: πρώτα απ' όλα μας υπενθυμίζει ότι ανήκουμε σε μια ιστορική πορεία που έρχεται από το παρελθόν και θα συνεχίσει στο μέλλον συνδέοντας τους ανθρώπους και τις γενιές ενός λαού με άρρηκτους δεσμούς συνέχειας και ευθύνης. Δεύτερον, αν και δεν μας δείχνει τον ακριβή δρόμο που πρέπει να πάρουμε, η Ιστορία μας επιτρέπει να αποφύγουμε την επανάληψη των ίδιων λαθών ξανά και ξανά. Είναι η βάσανος που διαψεύδει πολλές ιδέες οι οποίες στο χαρτί φαίνονται καλές, όμως οι συνέπειές τους είναι συχνά εντελώς αντίθετες από τις προσδοκώμενες. Σήμερα χρειαζόμαστε επιτακτικά και τις δύο αυτές λειτουργίες. Χρειαζόμαστε να δούμε τις σκληρές δοκιμασίες που περνά η χώρα και η κοινωνία και στην ιστορική τους διάσταση, τόσο για να πάρουμε δύναμη, βλέποντας ότι η Ελλάδα ξεπέρασε ακόμη και πολύ μεγαλύτερες δοκιμασίες στο παρελθόν και περιπέτειες, όσο και για να δούμε τους όρους και τις προϋποθέσεις της υπέρβασης, τη δημοκρατία, την ενότητα, την ομοψυχία, τη δικαιοσύνη, την υπευθυνότητα, την αποτελεσματικότητα. Και βεβαίως χρειαζόμαστε τη διαρκή υπενθύμιση των λαθών του ιστορικού μας παρελθόντος. Οι διχόνοιες, ο λαϊκισμός αλλά και η αδιαφορία της εξουσίας απέναντι στις ανάγκες και τα αιτήματα των πολιτών, μας οδήγησαν κάθε φορά σε δύσβατα μονοπάτια. Σήμερα είναι πιεστικά αναγκαίο να θωρακιστούμε όσο το δυνατόν καλύτερα έναντι αυτών των θανάσιμων κινδύνων. Το Συμπόσιο αυτό θα συμβάλει, πιστεύω, σημαντικά στην ανάπτυξη των ιστορικών γεγονότων της Ναυπλιακής Επανάστασης του 1862 αλλά και του πλαισίου, μέσα στο οποίο αυτά έλαβαν χώρα. Και είμαι βέβαιος ότι τα πορίσματα που θα εξαχθούν, πέραν του ότι θα εμπλουτίσουν την ιστορική γνώση, θα αποτελέσουν χρήσιμες πηγές έμπνευσης αλλά και προβληματισμού σε ό,τι έχει να κάνει με την αντιμετώπιση των προβλημάτων και την κατάσταση που αντιμετωπίζει η πατρίδα μας σήμερα. Εύχομαι ολόψυχα από καρδιάς κάθε επιτυ-

χία στις εργασίες. Να συγχαρώ τον Πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής, το Δήμο, την Αντιπεριφέρεια, τους χορηγούς και τους εθελοντές και όλους όσους συνέβαλαν και συμβάλλουν στο Συμπόσιο αυτό. Και πάλι ευχαριστώ πολύ και συγχαρητήρια.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΡΧΗ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ ΤΑΣΟΥ ΧΕΙΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ

Αιδεσιμότητα, κύριε Δήμαρχε, κύριε Βουλευτά,
κύριοι εκπρόσωποι των Αρχών, κυρίες και κύριοι,

Είμαι από τους πρώτους κοινωνούς αυτής της προσπάθειας, καθώς, πριν από αρκετό καιρό, ο Κώστας Χελιώτης, Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής, με επισκέφτηκε στο γραφείο μου και μου είπε την ιδέα. Ήταν αδύνατο τέτοιες ιδέες να μην υποστηριχθούν από εμάς. Θα ήταν αδύνατο και θα ήταν άδικο να μην υποστηριχθούν ιδέες όπως αυτό το Συμπόσιο ή όπως ολόκληρη αυτή η χρονιά, για να μην αδικούμε τη συνολική προσπάθεια από την ημέρα που ο Δήμος Ναυπλίου ανακήρυξε τη χρονιά ως χρονιά μνήμης της Ναυπλιακής Επανάστασης του 1862. Έπρεπε να υποστηριχθεί από εμάς, και όχι μόνο αυτό αλλά, ίσα-ίσα, θα έπρεπε να υποστηριχθεί τόσο καλά, ώστε να γίνει ένα παράδειγμα για το πώς μπορούν οι φορείς της εκπαίδευσης, της πολιτείας, της κοινωνίας γενικότερα του Ναυπλίου να συνεργαστούν πάνω σε ιδέες καλές, τόσο γόνιμα πράγματα, τα οποία αύριο τα συμπεράσματά τους θα αποτελούν μέρος της ιστορικής γνώσης. Για εμάς στην Περιφερειακή Ενότητα Αργολίδας είναι ιδιαίτερα σημαντική η συνεργασία με φορείς και ομάδες πολιτών, η οποία στο τέλος δίνει αυτά τα αποτελέσματα που δίνει, μιας και η χρονιά τελειώνει, αυτή η χρονιά που ήταν αφιερωμένη και με όλες αυτές τις εκδηλώσεις θυμίσει τη Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862. Στις μέρες μας, όταν λείπουν τα χρήματα, ξέρετε, το πρώτο που φτωχαίνει συνήθως είναι ο πολιτισμός. Και βεβαίως, όταν φτωχαίνει ο πολιτισμός, τότε αρχίζουν περίεργες περιόδους για τα έθνη, τα οποία ξεχνούν την ιστορία τους ή δεν προσπαθούν να φέρουν στη μνήμη τους τέτοιες στιγμές. Θεωρώ ότι η Ναυπλιακή Επανάσταση, ιδιαίτερα σήμερα, είναι μια μνήμη η οποία μας έρχεται πολύ συχνά στο νου. Είναι ένα κίνημα το οποίο αγκαλιάστηκε από την κοινωνία του Ναυπλίου και οδήγησε ουσιαστικά στην έξοδο τον Όθωνα, μιας και έχουμε και την επέτειο σήμερα, είναι κάτι το οποίο στις μέρες μας θυμίζει πράγματα, μας δημιουργεί συναισθήματα και βεβαίως μας κάνει να σκεφτόμαστε ότι τελικά η ιστορία σε πολλές περιπτώσεις κάνει ιστορικούς κύκλους και επαναλαμβάνεται. Αγαπητοί φίλοι, συγχαρητήρια γι' αυτή τη δουλειά. Και συγχαρητήρια γιατί την έχω

ζήσει από αρκετά κοντά γνωρίζοντας και τις αγωνίες, έχοντας συζητήσει και με το δήμαρχο και με όλους τους φορείς που συνεργάστηκαν. Συγχαρητήρια, γιατί κάνατε μια συγκεκριμένη αρχή. Γιατί είχε χρόνια να γίνει μια δουλειά αποτέλεσμα τόσο μεγάλης συνεργασίας. Συγχαρητήρια, γιατί βάλατε μια αρχή για να συνεχίσουμε και σε άλλα τέτοια. Εμείς στην Περιφερειακή Ενότητα Αργολίδας, να είστε βέβαιοι, θα είμαστε δίπλα σε οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια με τα λίγα χρήματα ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο μπορούμε να βοηθήσουμε και βεβαίως εύχομαι κάθε επιτυχία στο τριήμερο Συμπόσιο· και περιμένουμε με ιδιαίτερη αγωνία τα αποτελέσματα όλα, όταν εκδοθούν τα *Πρακτικά* του. Καλή επιτυχία.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

Κύριε Αντιπεριφερειάρχα, κύριε Βουλευτά, αξιότιμοι φίλοι,

Απαντώντας στα συγχαρητήρια να σας πω ότι ευχαριστούμε εκ μέρους όλων. Είναι μεγάλη τιμή και ιδιαίτερη χαρά που σας υποδέχομαι σήμερα εδώ στην έναρξη του πρώτου Συμποσίου για τη Ναυπλιακή Επανάσταση. Το Συμπόσιο αυτό στόχο έχει μέσα από προβληματισμό και διάλογο να εξετάσει πώς οι Ναυπλιώτες και το Ναύπλιο εξελίχθηκε μέσα στην ιστορία και πόσο το επηρέασε η Ναυπλιακή Επανάσταση. Ιδιαίτερα στοχεύει, βέβαια, στο να συγκεντρώσει όλες αυτές τις εργασίες που εδώ θα δούμε να παρουσιάζονται το τριήμερο, για να τις συμπεριλάβει στον επόμενο τόμο των *Ναυπλιακών Αναλέκτων* για να τα κάνει διαθέσιμα όλα αυτά που εσείς θα παρουσιάσετε στους πολίτες, για να μείνει αυτή η εξαιρετική δουλειά που η Οργανωτική Επιτροπή εδώ έχει φτιάξει, και να γίνει κοινώνος ο κάθε πολίτης και ο κάθε δημότης. Εκτός των άλλων, θα μπορούσαμε να περιηγηθούμε και την έκθεση στο Παράρτημα της Πινακοθήκης στο Ναύπλιο, όπου θα ξεναγηθούμε στα σχετικά με τα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα. Θα ήταν μεγάλη παράλειψη αν δεν ευχαριστούσα από καρδιάς τους συντελεστές. Και θα ήταν παράλειψη, γιατί η Οργανωτική Επιτροπή, οι εθελοντές που αναφέρθηκαν, οι χορηγοί που ανέφερε ο Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής πριν από λίγο, ξεπέρασαν αυτό που λέμε συμμετοχή και συνεργασία. Έβαλαν πολλή ψυχή, έβαλαν πολύ μεράκι και ζήλο για να φτάσουμε αυτή τη χρονιά που δειλά ο Δήμος Ναυπλιέων ξεκίνησε αναδεικνύοντάς την και ανακηρύσσοντάς την ως έτος για τη Ναυπλιακή Επανάσταση, να την κάνουν ορόσημο, νομίζω, και για τους επόμενους. Και εγώ με τη σειρά μου θέλω να δώσω συγχαρητήρια. Θα ήθελα να ευχηθώ καλή επιτυχία στις εργασίες του Συμποσίου και ελπίζω ότι το Συμπόσιο αυτό θα ενισχύσει, είμαι σίγουρος ότι θα ενισχύσει, τη γνώση σας, αφού τα ιστορικά στοιχεία και τα γεγονότα που θα αναλυθούν εδώ, είναι σίγουρο ότι θα ενισχύσουν τις ιστορικές σας γνώσεις. Επειδή έχουμε πολλούς επισκέπτες, θα ήθελα να τους πω ότι μαζί με αυτές τις γνώσεις θα ήθελα την ψυχή τους να τη γεμίσει και λίγη από τη μαγεία και το άρωμα που έχει η πόλη του Ναυπλίου. Να βγουν πιο πλούσιοι από αυτό, γιατί το Ναύπλιο μπορεί να σε μαγέψει. Πορεύεται μέσα από τους αιώνες με αισιοδοξία και πίστη για το μέλλον, επειδή οι Ναυπλιείς έχουν φτιάξει την ιστορία τους μόνοι τους. Σας ευχαριστώ πολύ.

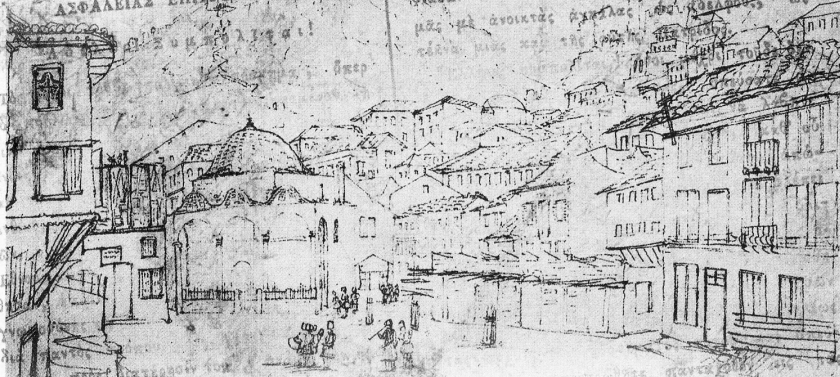
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΟΥ ΔΡ. Ι. ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ

Ναύπλιον τὴν 6. Φεβρουαρίου 1862.

Ἀριθ. 50.

Ἡ ΠΡΟΣΦΙΝΗ-ΕΠΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ
ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ἡ Φροσικία καὶ ἡ Πατρίς, ὧν οὐδὲν ἐστὶ
ρῶτερον, ἀπαλλάττει ὑμᾶς τοῦ θροῦ, τὸν ὅποιον
ἔχετε δεδομένον, διότι ἄλλοι πρότερον παρε-
βίασαν αὐτὸν θάλασσαν. Ἀναμένοντες ἡλικίαν
μᾶς, μὴ ἀνοικτάς ἔχουσας ἀσφάλειας, ὡς
ἀδύνατον καὶ τὴν ἐπιτροπὴν

Πατρίδα καὶ νὰ προκαλέσῃ τὴν χάσιν πολυ-
τίμου ἀδελφικοῦ αἵματος, ὅπως
νοικ ἔχει προωρισμένον νὰ χυθῇ
πρὸς ἐπιτυχίαν ἄλλων ἱερῶν καὶ
Ἕλληνας Ἀξιωματικοὺς καὶ Στρατιωτικούς
μέχρι τοῦδε τυχόν διατελείται
τοῦ συστήματος αὐτοῦ καὶ διὰ
εἰσέτι τὰ γενναία καὶ πατριωτικὰ
σθῆματα ἀποκρούσατε τὰς ἐπι-
πάς, ἐισαγήσεις καὶ ὑποσχέσεις
θάβρους συντάχθητε μεθ' ἡμῶν
τὴν Πατρίδα καὶ ἐμποδίσθητε
Ἑλληνικοῦ αἵματος.

150

ΧΡΟΝΙΑ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1 Φεβρουαρίου 8 Απριλίου 1862

ὅταν τὰ συστασθῆτε πάντα ὅπως
ἑώρας τῆς Ἀργολίδος πεδιάδας, ὅπου οὐκ
ἔνα ἄκνυτες ἠνωμένοι βδιδισόμεν
εἰ τὴν Π...
ἔουσαν, ἀπαιτοῦντες τὴν ἐκπλή-
ρωσιν τῶν
ἔργων τοῦ Ἐθίου.

Ἡ Ἐπιτροπὴ
Γ. Α. ΒΕΤΙΜΕΖΑΣ. Κ. ΠΕ-
Β. ΚΟΚΚΙΝΟΣ. Κ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥ-
ΜΑΤΡΟΜΙΧΑΛΗΣ. ΙΩ. ΠΑΠΑΖΑ-
ΕΡΩΤΟΠΟΥΛΟΣ. ΓΕΩΡΓ. ΙΩ. ΙΑΤΡΟΣ. ΓΡ.
...
Γεν. Γραμματεὺς: Γ. Α. ΠΟΣΕΙΔΩΝ.

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ. ΙΩΑΝΝΗ ΜΠΟΛΑ

Ο Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ., συνειδητοποιώντας τη μεγάλη αξία του γεγονότος της Ναυπλιακής Επανάστασης, αποφάσισε να συνεχίσει την προσπάθεια και το έργο που είχε ξεκινήσει από το έτος 2009 η Δ.Ε.Π.Α.Ν. Πιστεύοντας ότι ένα τέτοιο ιστορικό γεγονός έχει ανάγκη έρευνας και προβολής, αποφασίσαμε τον ορισμό της Οργανωτικής Επιτροπής των εκδηλώσεων, η οποία θα διαχειριζόταν όλα τα σχετικά θέματα. Έχοντας εμπιστοσύνη στους αρμόδιους φορείς και στους ενεργούς πολίτες του Ναυπλίου, πιστεύω ότι πράξαμε το καθήκον μας. Δώσαμε όλη την αναγκαία ελευθερία αλλά και υποστήριξη, ώστε να επιτευχθεί το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Είμαστε περήφανοι και χαρούμενοι για όσα έχουν γίνει μέχρι σήμερα. Με ανυπομονησία περιμέναμε τη διεξαγωγή του Συμποσίου και είμαστε σίγουροι για την επιτυχία του. Θέλω να ευχαριστήσω όλους τους εμπλεκόμενους στη διοργάνωση πολίτες, φορείς και χορηγούς. Καλωσορίζω όλους τους συμμετέχοντες στις εργασίες και σας ευχαριστώ για την τιμή που κάνετε στην πόλη μας. Εύχομαι τέτοιες προσπάθειες να βρουν συνεχιστές και μιμητές στο μέλλον. Σας υπόσχομαι ότι θα έχετε την αμέριστη συμπαράσταση του Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ. Ευχαριστώ.

ΠΟΠΗ ΚΑΛΚΟΥΝΟΥ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η Οργανωτική Επιτροπή του Συμποσίου και όλων των άλλων εκδηλώσεων που είναι εκδηλώσεις μνήμης για τα 150 χρόνια από τη Ναυπλιακή Επανάσταση, ανέθεσε στο Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα το συντονισμό μιας σειράς εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων που απευθύνονται στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και στο ενήλικο κοινό. Ο κύριος Κανέλλος Κανελλόπουλος και η ομιλούσα, που είχαμε το συντονισμό από πλευράς Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος αυτών των συναντήσεων για την εκπόνηση των προγραμμάτων, θεωρήσαμε ότι θα έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον και θα είναι πιο σημαντικό για εσάς να ακούσετε τις εκπαιδευτικούς που συμμετείχαν στη διοργάνωση να παρουσιάζουν τους δύο κύκλους που βρίσκονται σε στάδιο ανακοίνωσης και που είναι η Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση η κυρία Αργυρή Μπιλιούρη, διευθύντρια του 5ου Δημοτικού σχολείου Ναυπλίου θα σας παρουσιάσει τη μεθοδολογία και τους στόχους που αφορούν την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και η κυρία Ελένη Πανάγου, καθηγήτρια Γαλλικής φιλολογίας, αποσπασμένη στο Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αργολίδας, θα σας παρουσιάσει τη μεθοδολογία και τους στόχους που αφορούν τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Το πρόγραμμα για το ενήλικο κοινό δεν είναι ακόμη σε στάδιο που θα μπορούσε να παρουσιαστεί και ελπίζουμε τα προγράμματα αυτά να μην περιοριστούν μόνο στο ακαδημαϊκό έτος 2012-2013 και να αποτελέσουν ένα πυρήνα προγραμμάτων για την πόλη.

*Αργυρή Μπιλιούρη, Μεθοδολογία και στόχοι
για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*

Η ομάδα εργασίας που συγκροτήθηκε από την Οργανωτική Επιτροπή του εορτασμού των 150 χρόνων από τη Ναυπλιακή Επανάσταση για το σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, υπό το συντονισμό

του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος, θα εφαρμόσει εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα: «Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου – 150 χρόνια από τη Ναυπλιακή Επανάσταση».

Στην ομάδα εργασίας συμμετείχαν εκπρόσωποι από τους παρακάτω φορείς:

- 1) Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.
- 2) Εθνική Πινακοθήκη & Μουσείο Αλεξ. Σούτζου – Παράρτημα Ναυπλίου.
- 3) Δημόσια Κεντρική Πινακοθήκη «Ο Παλαμίδης».
- 4) Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης – 5ο Δημ. Σχολείο Ναυπλίου.
- 5) Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νέας Κίου.
- 6) Θεατρική Ομάδα «Θεατροδρόμιο».
- 7) Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού.

Οι εκπρόσωποι των φορέων ανέλαβαν να εκπονήσουν από μία ξεχωριστή δράση, η οποία θα υλοποιείται σε κάθε στάση της διαδρομής του προγράμματος, ώστε όλες οι δράσεις να συγκροτήσουν το πρόγραμμα.

Η διαδρομή που θα ακολουθήσουν οι μαθητές είναι η εξής: α) Εθνική Πινακοθήκη & Μουσείο Αλεξ. Σούτζου – Παράρτημα Ναυπλίου, β) Πλατεία Τριών Ναυάρχων, γ) Μουσείο «Β. Παπαντωνίου», δ) Πλατεία Συντάγματος, ε) Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη «Ο Παλαμίδης». Το εν λόγω εκπαιδευτικό πρόγραμμα θα εφαρμοστεί κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2013-2014 με αποδέκτες τους μαθητές της Ε΄ & ΣΤ΄ τάξης των δημοτικών σχολείων του νομού μας αλλά και όλης της Ελλάδας.

Γενικά, οι μαθητές θα προσεγγίσουν τη Ναυπλιακή Επανάσταση μέσα από την προσωπικότητα της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου και θα έρθουν σε επαφή με την εποχή παρατηρώντας τα εκθέματα της Εθνικής Πινακοθήκης & Μουσείου Αλεξ. Σούτζου – Παράρτημα Ναυπλίου και του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος. Οι ιστορικές πλατείες του Ναυπλίου και η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη συμπληρώνουν βιωματικά το πρόγραμμα.

Η πιλοτική εφαρμογή του προγράμματος έγινε την Παρασκευή 28.9.2012, στις 9.30, στους μαθητές της ΣΤ΄ τάξης του 5ου Δημοτικού Σχολείου Ναυπλίου και είναι ενταγμένη στο Πρόγραμμα εκδηλώσεων για τον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς (28-29-30 Σεπτεμβρίου 2012) με θέμα: «Κρίσεις: Συνέχειες και ασυνέχειες της Ιστορίας».

Ως εκπρόσωπος της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Αργολίδας και υπεύθυνη του σχεδιασμού της δραστηριότητας του προγράμματος που θα πραγματοποιείται στην Εθνική Πινακοθήκη & Μουσείο Αλεξ. Σούτζου – Παράρτημα Ναυπλίου, και ως μάχιμη εκπαιδευτικός και μητέρα θα ήθελα να τονίσω την αξία των βιωματικών προγραμμάτων, τα οποία προσφέρουν μια ξεχωριστά μοναδική εμπειρία για κάθε μαθητή. Καθώς η προσέγγιση της γνώσης βιώνεται ευχάριστα και υπάρχει αμεσότητα με το προς

μελέτη αντικείμενο, οι μαθητές κινητοποιούνται, οξύνεται η προσοχή τους, κεντρίζεται το ενδιαφέρον και ριζώνει ο σπόρος της διά βίου αναζήτησης της γνώσης, διαμορφώνοντας σε βάθος χρόνου έναν στοχαστικό και κριτικά σκεπτόμενο ενήλικα.

Ελένη Πανάγου, *Εκπαιδευτικές δραστηριότητες στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και την Εκπαίδευση Ενηλίκων*

Η ομάδα εργασίας που συγκροτήθηκε από την Οργανωτική Επιτροπή εορτασμού των 150 χρόνων από τη Ναυπλιακή Επανάσταση για το σχεδιασμό και την υλοποίηση εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και την Εκπαίδευση Ενηλίκων, αποτελείται από τους εξής φορείς:

1. Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.
2. Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αργολίδας, διά μέσου της υπεύθυνης σχολικών δραστηριοτήτων, κας Μαρίας Δοντά.
3. Εθνική Πινακοθήκη & Μουσείο Αλεξ. Σούτζου – Παράρτημα Ναυπλίου.
4. Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.
5. Δημοτικό Θέατρο Ναυπλίου.
6. Κέντρο Ελληνικών Σπουδών Harvard.
7. Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας Αργολίδας.
8. Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νέας Κίου.
9. Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού.

Ήδη από τα μέσα Μαΐου 2012 έγιναν οι πρώτες συναντήσεις αυτής της ομάδας εργασίας, με σκοπό την ενημέρωση, ευαισθητοποίηση και ενεργή και ουσιαστική συμμετοχή μαθητών και ενηλίκων στο σημαντικό αυτό γεγονός που εορτάζεται φέτος στην πόλη μας.

Αρχικά, αποφασίστηκε η εκπόνηση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος – προγράμματος περιήγησης, στο οποίο οι συμμετέχοντες θα μπορούσαν, αφού πρώτα ενημερωθούν για τα ιστορικά γεγονότα της εποχής από το 1831 έως το 1862, να αντιληφθούν βιωματικά τη ζωή στη μετεπαναστατική Ελλάδα, να διερευνήσουν τη ζωή στην πόλη του Ναυπλίου τον 19ο αιώνα περπατώντας μέσα στην παλαιά πόλη και να ανακαλύψουν σημαντικά γεγονότα της τοπικής ιστορίας (άγνωστα ίσως στους περισσότερους).

Τελικά, «εκμεταλλεόμενοι» δράσεις που μπορούν να υλοποιηθούν στα σχολεία, όπως τα Προγράμματα Σχολικών Δραστηριοτήτων, το μάθημα Τοπικής Ιστορίας στο Γυμνάσιο, τις διαθεματικές εργασίες (projects) στα Λύκεια, καθώς και τα εκπαιδευτικά προγράμματα του Κ.Π.Ε. Νέας Κίου, αποφασίστηκε να δοθεί περισσότερη «ελευθερία δράσης» στους μαθητές της Δευτε-

ροβάθμιας Εκπαίδευσης και, έτσι, μέσω της υπεύθυνης Σχολικών Δραστηριοτήτων, απευθύνθηκε πρόσκληση στους εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Αργολίδας για συγκρότηση μαθητικών ομάδων εργασίας, με σκοπό τη δημιουργία ενός πρωτότυπου σχολικού εκπαιδευτικού υλικού με γενικότερο θέμα: «Ναυπλιακή Επανάσταση: αίτια, κοινωνική πραγματικότητα, ιστορικά γεγονότα και συνέπειες».

Αντικείμενο έρευνας για τις μαθητικές ομάδες μπορεί να αποτελέσουν θέματα που προκύπτουν από τις αναζητήσεις των ίδιων των ομάδων. Τα θέματα μπορούν να πηγάζουν από την τοπική ιστορία και να συνδέονται με το ρόλο που διαδραμάτισε το Ναύπλιο ως πρώτη πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους ή, γενικότερα, με την οργάνωση της οθωνικής περιόδου (1834-1862).

Ενδεικτικά, έχουν προταθεί (επικουρικά) θεματικές ενότητες, που μπορούν να λειτουργήσουν ως αφορμή για την επιλογή του θέματος, όπως για παράδειγμα:

- Η πόλη του Ναυπλίου στον 19ο αιώνα (διαμόρφωση πόλης, κτήρια, δημόσιες υπηρεσίες, σχολεία, οικονομικές δραστηριότητες κ.λπ.).
- Η στρατιωτική ζωή στην Ελλάδα την οθωνική περίοδο.
- Η θέση της γυναίκας στην κοινωνική ζωή της Ελλάδας τον 19ο αιώνα.
- Η Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου και η προσφορά της στην πολιτική και κοινωνική ζωή του Ναυπλίου.
- Οι μάχες της 8ης Φεβρουαρίου.
- Οι προσωπικότητες των στρατιωτικών αρχηγών της Επανάστασης.
- Η έξωση του Όθωνα.
- Οι συνέπειες της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Η Οργανωτική Επιτροπή θα δεχτεί δηλώσεις συμμετοχής μέχρι την Τετάρτη, 31 Οκτωβρίου 2012. Οι εργασίες θα παραδοθούν στην υπεύθυνη Σχολικών Δραστηριοτήτων μέχρι τις 29 Μαρτίου 2013, η οποία θα τις προωθήσει στην Επιτροπή Εκδηλώσεων για τη Ναυπλιακή Επανάσταση της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, προκειμένου να οργανωθεί η παρουσίασή τους σε ειδική τελετή στην αίθουσα του Βουλευτικού στο τέλος της σχολικής περιόδου, ολοκληρώνοντας έτσι τις εκδηλώσεις για τα 150 χρόνια της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Παράλληλα το Κ.Π.Ε. Νέας Κίου, στο πλαίσιο των δράσεών του για μαθητές και ενήλικες απ' όλη την Ελλάδα, θα εντάξει για τη φετινή σχολική χρονιά στο ήδη υπάρχον εκπαιδευτικό του πρόγραμμα «Ταξίδι στο παρελθόν – Ναύπλιο» ειδικό ένθετο πρόγραμμα με αναφορά στη Ναυπλιακή Επανάσταση.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Εκ μέρους της Επιστημονικής Επιτροπής του Συμποσίου μας εκφράζω τη χαρά μας για τη συνάντησή μας, ευχαριστώντας τον Δήμο Ναυπλιέων, τον Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ. και την Οργανωτική Επιτροπή του εορτασμού για τα 150 χρόνια της Ναυπλιακής Επανάστασης για την οργάνωση του Επιστημονικού Συμποσίου, την οποία στήριξαν, ακούραστοι και αποτελεσματικοί εθελοντές, τα μέλη της Γραμματείας-Επικοινωνίας. Σε καθένα και καθεμιά και για όλα απευθύνουμε τις ευχαριστίες μας.

Η Επιστημονική Επιτροπή καθόρισε τον Μάρτιο του 2012 τη θεματική του Συμποσίου, συνδυάζοντας τα αιτούμενα του εορτασμού με τις επιστημονικές διαθεσιμότητες, για να βρεθούν εκείνοι που θα μπορούσαν να αναλάβουν την έρευνα θεμάτων που εντάσσονταν στο επιστημονικό πλαίσιο του Συμποσίου, ώστε να παρουσιαστούν πρωτότυπες ανακοινώσεις οι οποίες στη συνέχεια θα μπορούσαν να δημοσιευτούν στα *Πρακτικά* του Συμποσίου ως άρτιες μελέτες. Στόχος μας ήταν να ερευνηθεί η Ναυπλιακή Επανάσταση ως ιστορικό γεγονός που εξέφρασε τις συνειδητοποιήσεις, τις επιθυμίες και τις ελπίδες της ελληνικής κοινωνίας, και ιδιαίτερα της ναυπλιακής, για απεγκλωβισμό από τα πολιτικά και εθνικά αδιέξοδα που είχε δημιουργήσει το καθεστώς του Όθωνα, και για επιβολή δημοκρατικών και συνταγματικών μεταρρυθμίσεων, στο πλαίσιο των οποίων θα αναζητούνταν δρόμοι για την ανόρθωση της χώρας. Το στρατιωτικό κίνημα του 1862 απέκτησε πολιτική νομιμοποίηση χάρη στη συμμετοχή της ναυπλιακής κοινωνίας και ηθική αναγνώριση και δικαίωση χάρη στην εμμονή των κατοίκων του στις διακηρυγμένες αρχές, ακόμη και μετά τη στρατιωτική αποτυχία, τους νεκρούς και τον αποκλεισμό.

Για να φωτιστούν καλύτερα οι κοινωνικές, οικονομικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις, που επέτρεψαν την ενεργό συμμετοχή του Ναυπλίου στην Επανάσταση, κρίθηκε απαραίτητο να ερευνηθεί ολόκληρη η οθωνική περίοδος του Ναυπλίου και της Αργολίδας, όσο γίνεται σφαιρικότερα, και να φωτιστούν καίριες πτυχές της ζωής αυτής της τριακονταετίας (1833-1862), που προηγήθηκε της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Η ανταπόκριση των συναδέλφων, στους οποίους απευθυνθήκαμε, ήταν

σε υψηλό ποσοστό θετική και τους ευχαριστούμε γιατί έβαλαν κατά μέρος άλλες υποχρεώσεις και δέχτηκαν την πρόσκλησή μας, συνεργάστηκαν μαζί μας και μας έστειλαν τον τίτλο και την περίληψη της ανακοίνωσής τους, και έτσι μπορέσαμε έγκαιρα να τυπώσουμε το κομψό τεύχος του Προγράμματος του Συμποσίου, που αναρτήθηκε στο διαδίκτυο και στάλθηκε σε πολλές εκατοντάδες ηλεκτρονικές διευθύνσεις.

Οκτώ από τις 24 ανακοινώσεις του Συμποσίου αναφέρονται στη Ναυπλιακή Επανάσταση παρουσιάζοντας την ευρωπαϊκή και ελληνική συγκυρία και τη Ναυπλιακή Επανάσταση γενικά, αλλά και ειδικότερα σε σχέση με την πόλη και την κοινωνία του Ναυπλίου. Ακολουθεί η αναφορά στη στρατιωτική πτυχή της Επανάστασης, που είναι και η λιγότερο φωτισμένη πλευρά της, και έπονται η επέκταση και οι συνέπειές της παράλληλα με την εξέγερση της Ερμούπολης.

Οι ανακοινώσεις για το Ναύπλιο και την Αργολίδα στα χρόνια του Όθωνα (1833-1862) είναι 16. Στις μεταβολές στη δημογραφία, στη διοίκηση και στις υποδομές αναφέρονται οι 8. Τις οικονομικές παραμέτρους της εποχής εξετάζουν 4 από αυτές, ενώ οι τελευταίες 4 αναφέρονται στις εκπαιδευτικές και τις πολιτισμικές πραγματικότητες.

Οι ανακοινώσεις, από 12 άνδρες και 12 γυναίκες, δεν αθροίζουν γνώσεις και δεν συνθέτουν τα γνωστά, αλλά καταθέτουν υποθέσεις έρευνας και προσκομίζουν νέα τεκμήρια και θεωρητικές επεξεργασίες, παράγοντας νέα γνώση, προκαλώντας τον επιστημονικό διάλογο, ο οποίος ελπίζουμε ότι θα διεξαχθεί στο Συμπόσιό μας.

Η πόλη του Ναυπλίου δεν προσήλθε ξαρμάτωτη στην οργάνωση του Συμποσίου μας. Τα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Αργολίδας με το ταξινομημένο Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου και τις άλλες αρχαιακές μονάδες και με το εξειδικευμένο και πρόθυμο προσωπικό τους βοήθησαν τους ερευνητές στις αναζητήσεις τους. Ας μην ξεχνάμε, ιδίως αυτή την εόρτιο ώρα, ότι το Αρχείο μας έχει ανάγκη της στοργής της πολιτείας, των τοπικών αρχών και όλων μας, αφού ύστερα από τόσες δεκαετίες λειτουργίας δεν απόκτησε δική του, αντάξια του σκοπού του, στέγη και τώρα βρίσκεται υπό την απειλή των περικοπών ακόμη και των χρημάτων για τα ενοίκια της ανεπαρκούς στέγης του. Σημαντική ήταν η βοήθεια που μας προσέφεραν οι ανατυπώσεις του βιβλίου *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επανάστασης* και της εφημερίδας *Ο Συνταγματικός Έλληνας* του 1862, εκδόσεις του 1996 της Εταιρείας *Απόπειρα* και των δραστήριων –τη δεκαετία του '80 και του '90– παιδιών της. Κάποιους βλέπω –όχι πια παιδιά– ανάμεσά μας απόψε. Το 2010 ο Δήμος Ναυπλιέων κυκλοφόρησε τη δεύτερη έκδοση, αυξημένη και βελτιωμένη, της ιστορικής μελέτης του κ. Αναστασίου Αθ. Γούναρη για τη Ναυπλιακή Επανάσταση, που έγινε για μας του Συμποσίου βιβλίο αφητηρίας.

Επιτρέψτε μου, τελειώνοντας, να αναφερθώ σε μία από τις συλλογικές δράσεις του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, με τρεις αποστολές στο Ναύπλιο το 1979, το 1980 και το 1981: Έντεκα, νέοι ερευνητές τότε, εντοπίσαμε, καταγράψαμε, ταξινομήσαμε και καταλογογραφήσαμε το υψηλής πληρότητας Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου· το 1984 κυκλοφόρησε σε βιβλίο το *Ευρετήριο* του, το οποίο ήταν το πρώτο στο είδος του και γνώρισε θερμή υποδοχή, βοηθώντας, παράλληλα, όσους σχεδίασαν έκτοτε και πραγματοποίησαν τέτοια έργα. Στην εισαγωγή του βιβλίου υπήρχε σχέδιο ερευνητικού προγράμματος 8 σημείων για την ιστορία του Ναυπλίου. Μερικοί από εκείνους τους 11 ερευνητές-ταξινομητές συγκέντρωσαν, παράλληλα με την ταξινόμηση, υλικό για θέματα που τους ενδιέφεραν. Κάποιοι έφτασαν αργότερα στη δημοσίευση μελετών. Το όλο σχέδιο δεν βρήκε ποτέ τον δρόμο προς την πραγματοποίηση. Τρεις από εκείνους τους ερευνητές-εκδρομείς του '80 είμαστε παρόντες απόψε και ανακοινώνουμε για θέματα που μας ενδιέφεραν και τότε και αναγράφονταν στο ερευνητικό σχέδιο. Είναι και κάποιοι ακόμα που δεν μπόρεσαν να έλθουν αλλά ακόμα παλεύουν με τα φωτοτυπημένα ναυπλιώτικα έγγραφα και τις σημειώσεις τους, οι οποίοι πάντα ελπίζουν, κι αυτοί κι εμείς, να δημοσιεύσουν τη μελέτη τους.

Αισθάνομαι λίγο αμήχανα απόψε –πέρασαν από τότε 33 χρόνια– έτσι για να κρύβεται η χαρά και η συγκίνηση, όχι μόνο η ευγνωμοσύνη προς το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και την τότε Διευθύντρια κυρία Λουκία Δρούλια, που μας έδωσαν την ευκαιρία εκείνης της συλλογικής εμπειρίας, αλλά και προς τον Δήμο Ναυπλιέων και τον αείμνηστο Δήμαρχο Νίκο Καραπάυλο που μας εμπιστεύτηκαν. Χαρά και γιατί είμαστε παρόντες, απόψε, σε κλίμα συλλογικότητας, με τους ομηλικούς, τους νεότερους και τους νέους συναδέλφους, για να σας παρουσιάσουμε τα αποτελέσματα της ερευνητικής μας προσπάθειας και να ανοίξουμε διάλογο, μακάρι και ζωνρό, μαζί σας. Και, επίσης, για την παρουσία σας, για την οποία σας ευχαριστούμε, όπως και το Ναύπλιο, που αγαπήσαμε και αγαπάμε.

Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου,

150

ΧΡΟΝΙΑ

ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1 φεβρουαρίου 8 απριλίου 1862

www.nafplikiapanastasi.com
nafpliaka@gmail.com

Αρτέμις Μίχος
Αντίρχης - Αρχηγός της Ν.Ε.

Πάνος Κορωναίος
Αντίρχης - Αρχηγός του Επιτελείου

Δημ. Γρίβας
Υπολοχαγός
Αρχηγός των αδιαλλάκτων

Χαραλ. Ζυμβρακάκης
Ταγ/ρχης - Φρούραρχος Παλαμηδίου

150

ΧΡΟΝΙΑ

ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

1 φεβρουαρίου 8 απριλίου 1862

www.nafplikiapanastasi.com
nafpliaka@gmail.com

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

ΕΝ ΕΤΕΙ 1862: Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ¹

Η Ναυπλιακή Επανάσταση αποτέλεσε μία από τις καθοριστικές πολιτικές πράξεις που, με αφετηρία την 3η Σεπτεμβρίου 1843, οδήγησαν στην έξωση του Όθωνα, στις 10 Οκτωβρίου 1862. Δεν μπορεί, ωστόσο, να ερμηνευτεί ως ένα αποκλειστικά ελληνικό γεγονός, συνδεδεμένο μόνο με τις ιδιαιτερότητες της συγκρότησης του ελληνικού κράτους από την εποχή της δημιουργίας του. Για πολλούς μελετητές το 1862 αποτελεί –με καθυστέρηση περισσότερο από μία δεκαετία– «το ελληνικό 1848». Οι φιλελεύθερες ιδέες που ενέπνευσαν τους πρωτεργάτες της Ναυπλιακής Επανάστασης, μπορούν πράγματι να συνδεθούν με την επαναστατική θύελλα που είχε σαρώσει την Ευρώπη το 1848, παρόλο που εν τέλει τα κινήματα εκείνα είχαν αποτύχει. Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα χρόνια που προηγήθηκαν των γεγονότων του 1862, αντιστοιχούν σε μια πολυεπίπεδη κρίση που δεν αφορούσε μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Για να κατανοήσουμε το ιστορικό πλαίσιο της Ναυπλιακής Επανάστασης, είναι απαραίτητο να δώσουμε μια σύντομη εικόνα:

α) των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνεπειών της συνεχούς επέκτασης της εκβιομηχάνισης και της τεχνολογικής προόδου, έστω και με άνισους ρυθμούς, στην ευρωπαϊκή ήπειρο·

β) της έμπρακτης αμφισβήτησης της πολιτικής κληρονομιάς του Συνεδρίου της Βιέννης (1815) μέσα από τα κινήματα του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού.

Αφετηρία μας θα είναι το 1848, τα κινήματα που έμειναν γνωστά ως η

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί αναπαραγωγή της διάλεξης που εκφωνήθηκε αρχικά κατά την έναρξη του Επιστημονικού Συμποσίου στο Ναύπλιο για τα 150 χρόνια από τη Ναυπλιακή Επανάσταση και στη συνέχεια στην επιστημονική συνάντηση, στις 21.11.2012, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Διατηρήθηκε η προφορικότητα του κειμένου και απλώς προστέθηκαν οι απολύτως απαραίτητες υποσημειώσεις. Ο τίτλος εμπνέεται από τη σειρά συμποσίων που έχει οργανώσει η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη.

«άνοιξη των λαών», και στη συνέχεια το 1856, το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, του πρώτου πολέμου που μπορεί να θεωρηθεί πανευρωπαϊκός και που είχε σημαντικές συνέπειες και στην Ελλάδα, ώστε να καταλήξουμε στη δεκαετία του 1860, όταν κορυφώνονται οι εξελίξεις τόσο σε ελληνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Τα κινήματα του 1848: η «άνοιξη των λαών»

Η «άνοιξη των λαών», ακριβώς στα μέσα του 19ου αιώνα, αποτέλεσε για την Ευρώπη μια κρίσιμη καμπή που άφησε το στίγμα της σε ολόκληρη σχεδόν την ήπειρο. Το 1848 διαγράφηκε με σαφήνεια το μέλλον της Ευρώπης: τα έθνη-κράτη, οι εσωτερικές διαιρέσεις, το κοινωνικό ζήτημα. Η γεωγραφική έκταση της επανάστασης ήταν εντυπωσιακή: από τη Γαλλία και την Ιταλία έως ολόκληρη την κεντρική Ευρώπη και μέχρι τα νοτιοανατολικά εδάφη της αυτοκρατορίας των Αψβούργων καθώς και τις ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας, που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Η επανάσταση δεν άγγιξε τη Ρωσία, την Αγγλία, την Ολλανδία και την Ελλάδα, αλλά ο απόηχος των εξεγέρσεων πέρασε όλα τα σύνορα και έφτασε σε κάθε άκρο της ηπείρου.

Το σήμα δόθηκε από το Παρίσι, αλλά δεν μεταδόθηκε στην υπόλοιπη ήπειρο με τα όπλα, όπως είχε γίνει πριν από μισό περίπου αιώνα. Το Παρίσι ήταν πράγματι η Μέκκα της επανάστασης. Εκεί συγκεντρώνονταν επίδοξοι επαναστάτες για να εμπνευστούν από τη γαλλική συνταγή: τα πρότυπα και τα οργανωτικά σχήματα πολιτικής ανατροπής που είχε κληροδοτήσει η Γαλλική Επανάσταση στους ανήσυχους επιγόνους της. Επομένως, μέχρι το 1848, παρόλο που δεν υπήρξε ένα κοινό πανευρωπαϊκό επαναστατικό σχέδιο, είχε προυπάρξει ευρεία διάδοση, μέσω της πολιτικής μετανάστευσης, των φιλελεύθερων και εθνικών ιδεών.

Η εξέγερση των λαών και των εθνών της Ευρώπης υπήρξε ταυτόχρονη και ξεχωριστή, και αναφερόταν σε δύο κοινούς βασικούς άξονες: τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής και την επίλυση του κοινωνικού ζητήματος. Εξάλλου, κοινό χαρακτηριστικό των κινήματων του 1848 (ανεξάρτητα από αιτήματα και ιδεολογικοπολιτικά χαρακτηριστικά) ήταν η αμφισβήτηση του συντηρητισμού και του διπλωματικού συστήματος που αυτός υπέθαλπε από το 1815. Αλλού –Ιταλία, γερμανικά κράτη και Αυστρία– πρωταρχικό ρόλο έπαιξε το εθνικό ζήτημα, ενώ σε άλλες περιοχές το αγροτικό ή το εργατικό. Κινητήριες δυνάμεις πίσω από τις εξεγέρσεις ήταν ο φιλελευθερισμός και ο εθνικισμός, οι δύο μεγάλες διεκδικήσεις που είχαν καταπνιγεί από τους πρωτεργάτες του Συνεδρίου της Βιέννης. Αρχίζαν, ωστόσο, να διαφαίνονται και διεκδικήσεις με κοινωνικό χαρακτήρα που προβάλλονταν από ένα συνεχώς διογκούμενο κοινωνικό στρώμα –τους εργάτες. Βεβαίως, στους επαναστάτες του 1848 δεν θα αναγνωρίσουμε το σύγχρονο βιομηχανικό προλεταριάτο αλλά μάλλον ερ-

γάτες σε εργαστήρια με κοινωνικό προφίλ εγγύτερο στους *sans-culottes* της Γαλλικής Επανάστασης.²

Παρά την αποτυχία των επαναστατικών κινημάτων και την επικράτηση των παλαιών συντηρητικών δυνάμεων, οι αλλαγές που συνέβησαν, ως συνέπεια του 1848, ήταν βαθιές. Τις συνοψίζει χαρακτηριστικά ο Eric Hobsbawm:

Το 1848 σημάδεψε το τέλος (τουλάχιστον στη δυτική Ευρώπη) της παραδοσιακής πολιτικής, των μοναρχιών που πίστευαν ότι οι λαοί-τους δέχονταν, και μάλιστα με χαρά (εκτός από κάποιους δύστροπους εκπροσώπους των μεσαίων τάξεων), την «ελέω Θεού» εξουσία βασιλικών δυναστειών, οι οποίες διαφέντευαν ιεραρχικά διαστρωματομένες κοινωνίες, καθοσιωμένες από την παραδοσιακή θρησκεία· σημάδεψε το τέλος της πίστης στα πατριαρχικά δικαιώματα και τα καθήκοντα των κοινωνικά και οικονομικά ανώτερων.³

Ενώ, λοιπόν, είχαν ηττηθεί εκείνοι που ζητούσαν φιλελεύθερους θεσμούς, συντάγματα ή εθνική χειραφέτηση, αρκετοί ηγεμόνες σκέφτονταν ότι κάποιες συνετές υποχωρήσεις στα λαϊκά αιτήματα ήταν προτιμότερες από τη συνεχή καταστολή. Η βασική αρχή του πολιτικού φιλελευθερισμού –διακυβέρνηση με συναίνεση– κέρδιζε σταδιακά ευρεία αποδοχή.⁴ Ο Όθων δεν ανήκε, ωστόσο, σε αυτή την κατηγορία. Φανατικός καθολικός, με ανατροφή που άρμοζε σε δευτερότοκο πρίγκιπα, παρέμεινε προσκολλημένος στα απολυταρχικά πρότυπα του Παλαιού Καθεστώτος και της Παλινόρθωσης. Η αναταραχή στον τομέα της πολιτικής αντανακλούσε, ωστόσο, ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στην Ευρώπη στα μέσα του 19ου αιώνα.

Η ακμή του καπιταλισμού και η λατρεία της προόδου

Η εποχή που ξεκινάει από το 1848 και εκτείνεται μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1870 χαρακτηρίζεται από οικονομική απογείωση των δυτικοευρωπαϊκών χωρών –και των ΗΠΑ–, η πρώτη χρυσή εποχή της καπιταλιστικής ανάπτυξης που διακόπηκε για λίγο από την κρίση του 1857-58. Βεβαίως, στα μέσα του 19ου αιώνα μόνο μία χώρα, η Βρετανία, μπορούσε να χαρακτηριστεί πραγ-

2. H.-G. Haupt, D. Langewiesche, «The European Revolution of 1848. Its Political and Social Reforms, its Politics of Nationalism, and its Short- and Long-Term Consequences», στο D. Dowe, H.-G. Haupt, D. Langewiesche, J. Sperber (eds.), *Europe in 1848, Revolution and Reform*, New York – Oxford, Berghahn Books, 2003, σ. 7.

3. E. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, μτφρ. Δημ. Κούρτοβικ, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1994, σ. 48.

4. Norman Davies, *Europe: A History*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1996, σ. 805.

ματικά βιομηχανική και καπιταλιστική, διαθέτοντας ισχυρό στόλο που της εξασφάλιζε την παγκόσμια υπεροχή. Σύντομα όμως αναπτύχθηκε και η Πρωσία, ενώ και άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης ακολούθησαν την ίδια πορεία.

Η ατμομηχανή, και συγκεκριμένα ο σιδηρόδρομος, αποτελεί το σύμβολο της ανάπτυξης και της προόδου. Δεκάδες χιλιάδες χιλιόμετρα σιδηροδρομικών γραμμών οργάνουν την ευρωπαϊκή ήπειρο συνδέοντας απομακρυσμένα σημεία και επιταχύνοντας δραματικά τη μεταφορά ανθρώπων και αγαθών. Η Ελλάδα μόλις τότε μπαίνει διστακτικά στην εποχή του σιδηροδρόμου. Προτάσεις για κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής είχαν διατυπωθεί ήδη από τη δεκαετία του 1830 αλλά υλοποιούνται για πρώτη φορά τα χρόνια 1857-1869, όταν κατασκευάζεται η γραμμή Αθήνας-Πειραιά. Πραγματικό σιδηροδρομικό δίκτυο η χώρα θα αποκτήσει βεβαίως πολύ αργότερα, κατά την τρικουπική εποχή των μεγάλων έργων. Στην υπόλοιπη Ευρώπη τα εθνικά δίκτυα ήδη συνδέονται μεταξύ τους για να εξυπηρετήσουν τόσο τους ταχείς ρυθμούς εκβιομηχάνισης με τη μεταφορά πρώτων υλών και προϊόντων όσο και τη διακίνηση ανθρώπων και ιδεών.

Στον τομέα αυτό, της επικοινωνίας, καθοριστικός είναι βεβαίως και ο ρόλος του τηλεγράφου. Χάρη σε ένα όλο και πυκνότερο δίκτυο τηλεγραφικών γραμμών, από τη δεκαετία του 1850 και μέσω υποβρύχιων καλωδίων, τα γεγονότα γίνονται γνωστά τόσο γρήγορα, ώστε τη μια μέρα δημοσιεύονται στις εφημερίδες του Λονδίνου και την αμέσως επομένη στις εφημερίδες της Νέας Υόρκης. Η τηλεγραφία σήμανε πραγματική επανάσταση για τη δημοσιογραφία. Όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά και πάλι ο Hobsbawm, «από τη σκοπιά της δημοσιογραφίας, ο Μεσαίωνας τελείωσε στη δεκαετία του 1860».⁵

Η Ελλάδα εισήλθε γρήγορα και σύντομα στην εποχή του τηλεγράφου. Στις 26 Νοεμβρίου 1858 εγκαινιάστηκε το υποβρύχιο τηλεγραφικό καλώδιο Πειραιά-Σύρου και τον Μάρτιο του 1859 λειτούργησε η τηλεγραφική σύνδεση με την Κωνσταντινούπολη. Μέσα στο 1859, εξάλλου, ολοκληρώθηκε η σύνδεση μέσω ηλεκτρικού τηλεγράφου των πρωτεύουσών των νομών με την Αθήνα.⁶ Είναι προφανές ότι, χάρη στον τηλεγράφο, τα νέα για τη Ναυπλιακή Επανάσταση θα έφταναν στην πρωτεύουσα πολύ γρηγορότερα από άλλες εποχές, επιτρέποντας έτσι την ταχύτερη αντίδραση της κεντρικής διοίκησης.

Οι εξελίξεις αυτές δημιουργούσαν στους κατοίκους της Δύσης ένα αίσθημα υπεροχής απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο. Η αλήθεια ήταν ότι όλο και περισσότερο μεγάλωνε το χάσμα ανάμεσα στις χώρες εκείνες που ήταν ανε-

5. E. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου*, ό.π., σ. 97.

6. Οδ. Δημητρακόπουλος, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 178.

πτυγμένες τεχνολογικά και εκείνες που δεν είχαν ακόμη γνωρίσει την εκβιομηχάνιση και την τεχνολογική ανάπτυξη. Οι ανεπτυγμένες χώρες συγκέντρωναν, εξάλλου, πολιτικό γόητρο και διεθνή υπεροχή. Μπορούσαν να αποφασίζουν για τις τύχες των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών. Το χάσμα αφορούσε, βεβαίως, κυρίως στην Αφρική και στην Ασία αλλά και μέσα στην ίδια την Ευρώπη υπήρχαν μεγάλες διαφορές που χάρασσαν μια νοητή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη λεγόμενη «Ευρώπη του κάρου» και την «Ευρώπη της ατμομηχανής».⁷

Παντού, ωστόσο, υπήρχε η λατρεία της προόδου, όπως ακριβώς αποτυπώνονταν στο βρετανικό πρότυπο. Ο θεσμός των μεγάλων διεθνών εκθέσεων αποτέλεσε την επιτομή της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της προόδου. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι η Α΄ Διεθνής Έκθεση οργανώθηκε στο Λονδίνο το 1851. Ως το 1914 είχαν οργανωθεί 42 παρόμοιες εκθέσεις σε 30 διαφορετικές πόλεις σε όλο τον κόσμο. Το 1862, χρονιά της δικής μας επισκόπησης, η Διεθνής Έκθεση οργανώθηκε και πάλι στο Λονδίνο, όπου εξέθεσαν τα προϊόντα τους 29.000 εταιρείες. Οι εκθέσεις αυτές, που είχαν οπωσδήποτε «θριαμβολογικό χαρακτήρα»⁸, ανταποκρίνονταν στη διεθνοποίηση της οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα μέσω της επέκτασης της εκβιομηχάνισης, των συγκοινωνιών και των επικοινωνιών, των μετακινήσεων των ανθρώπων, των κεφαλαίων και των αγαθών, και της αναζήτησης αγορών και πρώτων υλών.

Ο θρίαμβος αυτός της καπιταλιστικής οικονομίας αποτελούσε θρίαμβο της αστικής τάξης. Αν και ολιγάριθμη ακόμη, η τάξη αυτή διαδραμάτιζε όλο και σημαντικότερο ρόλο στην άσκηση της πολιτικής. Η παρακμή της απολυταρχίας, η εγκαθίδρυση συνταγματικών θεσμών και της καθολικής ψηφοφορίας άλλαξαν τους όρους άσκησης της πολιτικής, ανεξάρτητα από τις συντηρητικές ή φιλελεύθερες απόψεις των φορέων της. Στα τέλη της δεκαετίας του 1850, πολλές ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ήταν αντιμέτωπες με πολιτικές αναταραχές που οφείλονταν στις διεκδικήσεις της φιλελεύθερης μεσαίας τάξης, των ριζοσπαστών δημοκρατών (που προέρχονταν επίσης από τη φιλελεύθερη αστική τάξη), καθώς και ενός ισχνού αλλά διογκούμενου εργατικού κινήματος. Το στοίχημα για τους ευρωπαίους ηγέτες των μέσων του 19ου αιώνα ήταν, συνεπώς, η ικανότητά τους να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, και μάλιστα να τις αξιοποιήσουν προς όφελός τους. Πολιτική δεξιότητα και δημαγωγικά όπλα ήταν απαραίτητα σε μια εποχή που η λεγόμενη «κοινή γνώμη» εμφανίζεται για πρώτη φορά ως υπολογίσιμος πολιτικός παράγοντας.

7. S. Bernstein – P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 1, *Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, 5ος-18ος αιώνας*, μτφρ. Αν. Γ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 453.

8. E. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου*, ό.π., σ. 58.

Ο Κάρολος-Λουδοβίκος-Ναπολέον Βοναπάρτης, πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας με εκλογές το 1848 και αυτοκράτορας (Ναπολέον Γ΄) με πραξικόπημα το 1852, αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ηγεμόνα που αξιοποίησε δημαγωγικές τακτικές για να ενισχύσει την προσωπική του εξουσία. Παρόλο που εν τέλει απέτυχε, το πρόσωπό του συνδέθηκε με τις απελευθερωτικές προσδοκίες πολλών ευρωπαϊκών λαών, σε συνδυασμό με το αδιαμφισβήτητο επαναστατικό πρότυπο που πρόσφερε σταθερά η Γαλλία. Συνδέθηκε με την ιταλική ενοποίηση, παρά τις παλινοδίες του, και με τον πόλεμο εναντίον των δύο κύριων απολυταρχικών δυνάμεων της εποχής, της Αυστρίας και της Ρωσίας. Η γαλλική επίθεση εναντίον της Αυστρίας το 1859 πυροδότησε ένα έξαλλο φιλογαλλικό πνεύμα, με σημαντικό απόηχο και στην Ελλάδα. Ο Γάλλος αυτοκράτορας, παρόλο που έλαβε αργότερα το ειρωνικό προσωνύμιο «Ναπολέον ο Μικρός», παρουσιάζοταν σαν συνεχιστής του Μεγάλου Ναπολέοντα που θα ανέτρεπε τις συνθήκες του 1815 και θα απελευθέρωνε τα υπόδουλα έθνη.⁹

Οι αλλαγές στον χάρτη της Ευρώπης, μετά από μια περίοδο αδράνειας και σχετικής σταθερότητας, είχαν ξεκινήσει ήδη με το Συνέδριο των Παρισίων, που επισφράγισε τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου και που θεωρήθηκε η «ρεβάνς του Συνεδρίου της Βιέννης και η απαρχή της νομιμοποιημένης και συμφωνημένης καταστροφής του έργου που αυτό επιτέλεσε».¹⁰ Η σημαντικότερη αλλαγή της περιόδου με ευρύτερο ευρωπαϊκό αντίκτυπο, και στην Ελλάδα, υπήρξε, βεβαίως, η ενοποίηση της Ιταλίας. Μετά την αποτυχία του 1848-49, οι Ιταλοί κατάφεραν το 1861 να μετατρέψουν έναν «απλό γεωγραφικό όρο» –όπως είχε πει περιφρονητικά ο Μέττερνιχ– σε έθνος. Αν ο Κριμαϊκός πόλεμος (1854-56) δοκίμασε τις αντοχές της τσαρικής αυτοκρατορίας, ο ιταλικός πόλεμος του 1859-60 δοκίμασε τις δυνάμεις της αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Η γηραιά πολυεθνική αυτοκρατορία του Φραγκίσκου-Ιωσήφ αποτελούσε την πιο ευάλωτη από τις δυνάμεις της εποχής απέναντι στα φιλελεύθερα και εθνικιστικά κινήματα, παρά την αδιαμφισβήτητη επικράτησή της το 1848. Ούγγροι και Σλάβοι εξακολουθούσαν να απειλούν την ίδια την υπόσταση της αυτοκρατορίας ως τη δεκαετία του 1860. Εχθρικός και καχύποπτος απέναντι στον τσάρο από την εποχή του Κριμαϊκού πολέμου, ο Φραγκίσκος-Ιωσήφ φοβόταν τον διαλυτικό ρόλο του προστάτη των σλαβικών πληθυσμών, που επιθυμούσε να διαδραματίσει η Ρωσία. Ρωσοφοβία διακατείχε, εξάλλου, και τη βρετανι-

9. Α. Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα, 1859-1862*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985, σ. 104.

10. S. Berstein – P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 2, *Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών, 1815-1919*, μτφρ. Αν. Γ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 113.

κή πολιτική η οποία κατόρθωσε πάντως να διασφαλίσει την ακεραιότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ως αποτέλεσμα της ρωσικής ήττας στην Κριμαία.

Την ίδια εποχή κάνει την εμφάνισή της μια νέα μεγάλη δύναμη στον χώρο της Κεντρικής Ευρώπης, η Πρωσία. Στην αναμέτρηση για τη δημιουργία της Μεγάλης Γερμανίας η Αυστρία θα χάσει την κούρσα απέναντι στην Πρωσία. Το 1862 ακριβώς, ο Γουλιέλμος Α΄ καλεί τον συντηρητικό αριστοκράτη Ότο φον Βίσμαρκ στην καγκελαρία. Με σειρά ευφών χειρισμών ο Βίσμαρκ θα θέσει την Πρωσία επικεφαλής της γερμανικής ενοποίησης, που θα επιτευχθεί μετά τη νίκη στον Γαλλογερμανικό πόλεμο το 1871.

Ο αντίκτυπος στην Ελλάδα

Η Ναυπλιακή Επανάσταση εκδηλώθηκε, επομένως, μέσα σε ένα διεθνές πλαίσιο που σηματοδοτούνταν από την **de facto υπέρβαση των πολιτικών δεδομένων** της Ευρώπης της Ιεράς Συμμαχίας. Ο φιλελευθερισμός και τα αιτήματα για εκδημοκρατισμό του τρόπου διακυβέρνησης (με ή χωρίς μοναρχία) συνέπλεαν με τα αιτήματα για εθνική χειραφέτηση και εθνική ολοκλήρωση. Η πρόσφατη ήττα των συντηρητικών δυνάμεων, της Ρωσίας και της Αυστρίας, δημιουργούσε ελπίδες στους ηττημένους του 1848 αλλά και σε επίδοξους επαναστάτες σε διαφορετικά σημεία της ηπείρου. Ακόμη και η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε αρχίσει να εισάγει μεταρρυθμίσεις με τα διατάγματα του 1839 και του 1856 (Χάτι Σερίφ και Χάτι Χουμαγιούν).

Οι φιλελεύθερες και δημοκρατικές ιδέες δεν ήταν καινούργιες στην Ελλάδα. Από την εποχή των φιλελευθέρων συνταγμάτων του Αγώνα υπερείχαν μάλλον οι πολέμιοι της απολυταρχικής διοίκησης και υποστηρικτές των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Χωρίς να εξετάζουμε τα επί μέρους αίτια κατά περίπτωση, και ο Καποδίστριας και ο Όθων προσέκρουσαν σε ισχυρή αντίδραση, όταν θέλησαν να κυβερνήσουν αυταρχικά και συγκεντρωτικά. Στα χρόνια που προηγούνται της Ναυπλιακής Επανάστασης, έχουν συντελεστεί μια σειρά από κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που διαμορφώνουν το ιδιαίτερο ελληνικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο εκδηλώθηκε η εξέγερση.

Η Ελλάδα του 1860 δεν ήταν ίδια με το μικρό κράτος που είχε ιδρυθεί στο νότιο άκρο της βαλκανικής χερσονήσου το 1830, παρόλο που τα σύνορά της είχαν παραμείνει τα ίδια. Μέσα από τα ερείπια του Αγώνα αναδείχθηκαν αστικά κέντρα, με σημαντικότερο την ίδια την πρωτεύουσα, την Αθήνα, και μια αστική τάξη, ολιγάριθμη ακόμη είναι αλήθεια, από εμπόρους, διανοομένους, ελεύθερους επαγγελματίες και δημόσιους υπαλλήλους. Η εξάπλωση του εκπαιδευτικού συστήματος και η λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1837 διεύρυναν το στρώμα των μορφωμένων μέσα στην ελληνική κοινωνία. Εξάλλου, ο ρόλος του Πανεπιστημίου υπερέβαινε τον εκπαιδευτικό τομέα: το Πανεπιστήμιο ήταν ένας σημαντικός πολιτικός και ιδεολογικός θεσμός. Ήδη

από τη δεκαετία του 1840, πριν από το κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, οι φοιτητές είχαν κάνει αισθητή την παρουσία τους ως συγκροτημένη κοινωνική ομάδα με πολιτικές διεκδικήσεις.

Η δυναμική εμφάνιση των φοιτητών στον δημόσιο χώρο αντανακλούσε και μια ηλικιακή ανανέωση εν γένει της πολιτικής ζωής. Το βιολογικό τέλος των πατέρων της Επανάστασης, της παλαιάς γενιάς πολιτικών, ανοίγει πλέον τον δρόμο για την ανάδειξη μιας νέας γενιάς πολιτικών, όπως ο Επαμ. Δεληγιώργης, ο Οδυσσέας Ιάλεμος, ο Αναστ. Γούδας κ.ά. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο ότι και στη Ναυπλιακή Επανάσταση οι νεαροί αξιωματικοί έπαιζαν τον πιο αποφασιστικό και ριζοσπαστικό ρόλο, όπως και εν γένει οι εκπρόσωποι αυτής της νέας γενιάς.

Οι νέοι, η νεολαία, αποκτούν διακριτή ταυτότητα ακριβώς μέσα από την αντιδυναστική τους δράση. Νεαροί διανοούμενοι, φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, κατώτεροι αξιωματικοί, δημόσιοι υπάλληλοι, πολλοί από τους οποίους ανήκουν σε γνωστές οικογένειες της εποχής, πρωτοστατούν στις αντιπολιτευτικές εκδηλώσεις στα χρόνια που προηγούνται της Ναυπλιακής Επανάστασης. Οι φιλελεύθερες ιδέες τους παρατέμπουν στην κληρονομιά του 1848.¹¹ Χαρακτηριστικότερο επεισόδιο είναι τα Σκιαδικά, τον Μάιο του 1859, γεγονός που, όπως έχει γράψει ο Κώστας Λάππας, «δεν ήταν μια στενά φοιτητική κινητοποίηση αλλά ένα ευρύτερο κίνημα της νεολαίας».¹² Το όνομά τους προέρχεται από τα φθηνά καλοκαιρινά καπέλα, τα «σκιάδια», που φορούσαν οι μαθητές του γυμνασίου για να στηρίξουν την εγχώρια παραγωγή σε αντίθεση με τα ακριβά εισαγόμενα καπέλα. Κατέληξαν σε συγκρούσεις με την αστυνομία, φυλακίσεις και δίκη των πρωτεργατών, και θεωρήθηκαν ότι είχαν αντιπολιτευτικό χαρακτήρα. Παρόλο που αναταραχές στους κόλπους της νεολαίας είχαν εκδηλωθεί τουλάχιστον από το 1858, με τα Σκιαδικά ξεκινάει το ισχυρό αντιδυναστικό ρεύμα που θα οδηγήσει εν τέλει –και μέσω της Ναυπλιακής Επανάστασης– στην έξωση του Όθωνα.

Το 1859 είναι, εξάλλου, η χρονιά που ξεσπάει ο Γαλλοϊταλικός πόλεμος εναντίον της Αυστρίας, που θα οδηγήσει στην ενοποίηση της Ιταλίας. Οι διαδηλωτές των Σκιαδικών είχαν ονομάσει τους εαυτούς τους «Γαριβαλδινούς» και το ιταλικό παράδειγμα αποτελούσε κοινό τόπο στις δημόσιες συζητήσεις. Επαναστατική έξαψη μέσω της αλληλεγγύης προς την Ιταλία εκφραζόταν διαρκώς εκείνη την περίοδο. «Πεφλημένη αδελφή δεν είν' η Ιταλία;», έγραφε αργότερα, το 1878, ο Αχ. Παράσχος.¹³ Το φιλοϊταλικό αίσθημα είχε ως πρώτο θύμα

11. Α. Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 100.

12. Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΕΙΕ, 2004, σ. 500.

13. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 364.

τον Όθωνα. Λόγω των συγγενικών του δεσμών με την Αυστρία και τη φιλία του με τον Αυστριακό πρεσβευτή στην Αθήνα Prokesch-Osten, ο Όθων κατηγορήθηκε από την αντιπολίτευση ως φιλοαυστριακός και, επομένως, ως εχθρός της πολιτικής και εθνικής επανάστασης που συμβόλιζε η ιταλική εξέγερση.

Η πολιτική κρίση στην Ελλάδα ήταν πολλαπλή: κατ' αρχάς υπήρχε η δυσαρέσκεια από το ανεκπλήρωτο της Μεγάλης Ιδέας, η εθνική ολοκλήρωση που εκκρεμούσε. Η ταπείνωση της αγγλογαλλικής κατοχής του Πειραιά στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου ήταν πρόσφατη και το γεγονός ότι οι Ιταλοί είχαν τη στήριξη των ξένων δυνάμεων, σε αντίθεση με τους Έλληνες, ερμηνευόταν ως ανικανότητα του Όθωνα. Η κρίση της δυναστείας συνόψιζε πράγματι την πολιτική κρίση της εποχής. Το βασικό πρόβλημα ήταν ο αυταρχικός τρόπος διακυβέρνησης του Όθωνα και η καταπάτηση του Συντάγματος. Επρόκειτο για κρίση της δυναστείας και όχι της μοναρχίας, δεδομένου ότι το αίτημα για εγκαθίδρυση δημοκρατικού πολιτεύματος και κατάλυσης της βασιλείας παρέμενε περιθωριακό. Η κρίση της δυναστείας οφειλόταν επίσης στο μείζον πρόβλημα της έλλειψης διαδόχου, που ανέκυπτε συνεχώς σε συνδυασμό και με το θρήσκευμα του βασιλιά. Ο Όθων δεν φαινόταν διατεθειμένος να σεβαστεί το άρθρο 40 του Συντάγματος του 1844, που προέβλεπε σαφώς ότι ο διάδοχος έπρεπε να είναι χριστιανός ορθόδοξος. Σε κάθε περίπτωση, παρά τις επαφές που κατά καιρούς είχε κάνει ο Όθων για τη λύση του ζητήματος της διαδοχής, το θέμα παρέμενε ανοικτό μέχρι τη στιγμή που ξέσπασε η Επανάσταση.

Συμπερασματικά

Η Ναυπλιακή Επανάσταση συνοψίζει όλα σχεδόν τα κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της εποχής, όπως τα περιγράψαμε σε ευρωπαϊκό και ελληνικό επίπεδο. Επρόκειτο για πολιτική επανάσταση, η οποία είχε πολιτικά και όχι κοινωνικά αιτήματα, και της οποίας φορείς ήταν όλες εκείνες οι κοινωνικές ομάδες που ενσάρκωναν τις αλλαγές που είχαν συντελεστεί στην ελληνική κοινωνία: αστοί, φοιτητές, νέοι, γυναίκες. Αξίζει να επισημανθεί ότι κεντρικό ρόλο στη Ναυπλιακή Επανάσταση εμφανίζεται να διαδραματίζει μια γυναίκα, η Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου.¹⁴

Η Επανάσταση εκδηλώθηκε σε ένα από τα λίγα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους στη φάση πριν από την εκβιομηχάνιση, πριν αυτά υπερκεραστούν από νέα κέντρα, όπως ο Πειραιάς. Η συμμετοχή και της Ερμούπολης,

14. Αξίζει πάντως να διερευνηθεί ο ρόλος της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου, κατά πόσο δηλαδή εντάσσεται στη νεωτερικότητα ή αν έχει παραδοσιακά χαρακτηριστικά, σε συνδυασμό, μάλιστα, με άλλες σύγχρονες της γυναικείες μορφές, όπως π.χ. η Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου και η Ευανθία Καΐρη.

του κύριου αστικού κέντρου της εποχής, στην εξέγερση μάλλον θα πρέπει να ερμηνευτεί μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο. Οι διακηρύξεις και οι πράξεις των επαναστατών παραπέμπουν στον μετριοπαθή φιλελευθερισμό: η Ναυπλιακή Επανάσταση δεν ήταν στρατιωτικό πραξικόπημα ούτε αντικαθεστωτική ή αντιμοναρχική κίνηση. Παρέπεμπε στις αρχές της 3ης Σεπτεμβρίου, έθετε ως στόχο την καταστροφή του «συστήματος» (που ταυτιζόταν με την οθωνική διακυβέρνηση) και εφάρμοσε την καθολική ψηφοφορία. Ο παραλληλισμός με το ιταλικό κίνημα ήταν ρητός σε πολλά επίπεδα, π.χ. ο αφορισμός των εξεγερμένων του Ναυπλίου από την Ελληνική Εκκλησία παραλληλίζεται με τον αφορισμό των Ιταλών επαναστατών από τον Πάπα Πίο Θ'. Τέλος, παρόλο που η επανάσταση απέτυχε στρατιωτικά, πολιτικά πέτυχε, εφόσον λίγους μήνες αργότερα ο Όθων θα αναγκαστεί να εγκαταλείψει τον θρόνο του και την Ελλάδα. Ο «Ύμνος της επαναστάσεως», τον οποίο είχε συνθέσει ο Σπ. Ζαβιτσιάνος για τους Ναυπλιώτες επαναστάτες, είχε αναγγείλει, άλλωστε, το δυσοίωνα τέλος του μονάρχη:¹⁵

*Ο Θεός εις τα ημέρας τας τοιαύτας συνηθίζει
ή τους θρόνους να κρημνίζει
ή λαούς να στέφει τρις,
με της βίας τους πελέκεις,
με τας δάφνας των αγώνων,
με το δόγμα των προγόνων.*

15. Αναστ. Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862. Ιστορική μελέτη*, έκδοση β' αυξημένη και βελτιωμένη, Αθήνα 2010, σ. 39.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΛΕΣΗΣ

ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΣΤΟ ΟΘΩΝΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΚΑΙ ΡΗΞΗ Η ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862

Με τη Συνθήκη που υπογράφηκε στο Λονδίνο στις 7 Μαΐου 1832, η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία, θέλοντας να δώσουν οριστική λύση στο χρονίζον ελληνικό ζήτημα, εξέλεξαν ως βασιλιά της Ελλάδας τον ανήλικο πρίγκιπα Όθωνα, γιο του φιλέλληνα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α΄. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η Ελλάδα έβγαινε από μία περίοδο αναρχίας (1832-1833),¹ κατά τη διάρκεια της οποίας αποδιαρθρώθηκαν πλήρως οι δομές του καποδιστριακού οικοδομήματος, και με δεδομένη τη βούληση των προστάτιδων Δυνάμεων να ασκήσουν αυστηρή κηδεμονία στο αρτισύστατο κράτος, η λύση που δόθηκε έμοιαζε με μονόδρομο. Επρόκειτο για μία λύση που έγινε αποδεκτή από την πρώτη στιγμή από την ελληνική κοινωνία, μολονότι η απόφαση ελήφθη ερήμην της πολιτικής ηγεσίας, όπως αυτή είχε αποκρυσταλλωθεί κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Ταυτόχρονα, όμως, δημιουργούνταν προσδοκίες, συχνά αλληλοσυγκρουόμενες, μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, οι οποίες μπροστά στην προοπτική παγιώσεως του νέου καθεστώτος έτρεφαν φιλοδοξίες για την ικανοποίηση και την προώθηση των συμφερόντων τους. Ο νεαρός μονάρχης, συνεπώς, είχε στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του την καθολική σχεδόν λαϊκή νομιμοποίηση και οι αντιδράσεις στρέφονταν κυρίως εναντίον της Αντιβασιλείας που είχε ορισθεί (1833-1835) μέχρι να ενηλικιωθεί ο ίδιος. Χαράσσοντας τους βασικούς άξονες της πολιτικής της η νέα Αρχή –στρατιωτική οργάνωση, εκκλησιαστικό, εκπαίδευση, δημοσιονομικά κ.ά.– προσέκρουσε στην αντίσταση των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, οι οποίες αντιλαμβάνονταν διαφορετικά την αντιμετώπιση κάθε ζητήματος. Οι αντιδράσεις αυτές προσέλαβαν ποικίλες μορφές, με διαφορετική ένταση κατά περίπτωση: από αρθρογραφία στον Τύπο μέχρι και ένοπλες εξεγέρσεις.² Ο Όθων στο πλαί-

1. Για την περίοδο αυτή, βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Η περίοδος της Αναρχίας, 1831-1833. Εσωτερικός διχασμός και ξένες επεμβάσεις κατά τη μετακαποδιστριακή περίοδο*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.

2. Για το ζήτημα των εξεγέρσεων, βλ., μεταξύ άλλων, Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα, 1833-1881*, Παπαζήσης, β΄ έκδοση, 2009. Για δύο

σιο της απόλυτης μοναρχίας, κατά την πρώτη δεκαετία, αντιμετώπισε επιτυχώς όλες αυτές τις κινήσεις διαθέτοντας την ισχύ των όπλων με τον απόλυτα ελεγχόμενο τακτικό στρατό³ και ελισσόμενος μεταξύ των τριών κομμάτων, ακολουθώντας κατά περίπτωση διαφορετική πολιτική, ευνοϊκή ή μη, απέναντί τους.⁴ Οι κοινωνικές και πολιτικές εντάσεις της πρώτης δεκαετίας δεν θα περιορισθούν ούτε με την απομάκρυνση των μελών της Αντιβασιλείας ούτε με τον σταδιακό επαναπατρισμό των Βαυαρών στρατιωτικών, αλλά θα συνεχισθούν με αυξανόμενη πορεία μέχρι το 1843. Στα κίνητρα των εκάστοτε αντιπολιτευομένων μπορεί να διακρίνει κανείς ένα σύμφυρμα αιτημάτων, τα οποία αφορούσαν κατά κύριο λόγο την προάσπιση του ορθόδοξου δόγματος από την ετερόδοξη βασιλική εξουσία,⁵ την αποκατάσταση των παλαιάμαχων αγωνιστών ή τη φορολογική πολιτική, συχνά με έντονα τα στοιχεία του τοπικισμού. Όλο αυτό το ετερόκλητο αντιπολιτευτικό ρεύμα θα βρει απόληξη στο κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 κάτω από το καθολικό αίτημα για παραχώρηση συντάγματος, ασχέτως αν η ερμηνεία και η σημασία της παραχώρησης του Καταστατικού Χάρτη διέφερε από τη μία κοινωνική ομάδα στην άλλη. Σημασία έχει ότι το Σύνταγμα του 1844 άφησε πολιτικά αλώβητο τον μονάρχη, όχι μόνο γιατί ήταν συντηρητικό και περιόριζε ελάχιστα τις εξουσίες του,⁶ αλλά κυρίως διότι έκτοτε οι μύδροι της κριτικής στρέφονταν εναντίον του βασιλικού περιβάλλοντος, της βασιλικής καμαρίλας, και ουδέποτε σοβαρά σε αυτό καθ' εαυτό το πρόσωπο του Όθωνος.

Έτσι η χώρα θα εισέλθει στην περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας, που θα διαρκέσει μέχρι την έξωση του 1862, όταν πλέον είχε συγκροτηθεί ένα ευρύ

από τις σημαντικότερες εξεγέρσεις της οθωνικής περιόδου, δηλαδή της Μεσσηνίας και της Ακαρνανίας, βλ. John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α', Μ.Ι.Ε.Τ., 1985, σ. 257-262 και 299-302 αντιστοίχως, όπου και παραπομπές σε αρχειακό υλικό.

3. Για τον καταλυτικό ρόλο του στρατιωτικού μηχανισμού στην εμπέδωση του νέου καθεστώτος, βλ. Δημήτρης Μαλέσης, *Στρατιωτική πολιτική και θεμελίωση του ελληνικού κράτους. Οργάνωση, εκπαίδευση και λειτουργία του στρατού στην περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας*, Παπαζήσης, 2004.

4. Βλ. John Petropoulos, *ό.π.*, τ. Α', σ. 227-346, καθώς και Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. Α', Μ.Ι.Ε.Τ., 2006, σ. 196-251.

5. Βλ. Charles Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία, 1821-1852*, Δόμος, 1987. Από τους πρωταγωνιστές της διαμάχης, βλ., κυρίως, Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου του εξ Οικονόμων*, 3 τόμοι, Αθήνα 1862-1866, όπου οι αντιδυτικές θέσεις, και Θεόκλητος Φαρμακίδης, *Απολογία*, Αθήνα 1840, με τις αντίθετες, φυλοδυτικές θέσεις.

6. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, τχ. Α', 1821-1941, Σάκουλας, 1981, σ. 61 και επ., καθώς και του ίδιου, *Το σύνταγμα και οι εχθροί του, 1800-2010*, Πόλις, 2011, σ. 89-95.

αντιδυναστικό ρεύμα, ικανό να προκαλέσει τη μεταπολίτευση του Οκτωβρίου. Το πλέον ισχυρό κίνημα που δοκίμασε τις αντοχές του οθωνικού καθεστώτος μέχρι την τελική ανατροπή ήταν, ασφαλώς, τα γεγονότα του Ναυπλίου, που έλαβαν χώρα από τον Φεβρουάριο έως τον Απρίλιο του 1862. Ιζηλατώντας τα αίτια που οδήγησαν στην Επανάσταση⁷ του Ναυπλίου, διακρίνει κανείς μία κυφορούμενη και ολοένα διογκούμενη δυσaréσκεια εναντίον του καθεστώτος σε μια κοινωνία που μετασηματιζόταν, αν όχι με τους γοργούς ρυθμούς της δυτικοευρωπαϊκής πραγματικότητας, πάντως σταθερά σε πολλά επίπεδα. Πρώτα-πρώτα, παρατηρείται σημαντική αύξηση του πληθυσμού, ιδιαίτερα, μάλιστα, του αστικού.⁸ Τα παραδοσιακά αστικά κέντρα, όπως το Ναύπλιο,⁹ διατηρούν τη σημασία τους, ενώ συγκροτούνται νέα διοικητικά, εμπορικά και ναυτιλιακά, εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης και της ανάπτυξης ποικίλων οικονομικών δραστηριοτήτων στο πλαίσιο του σταδιακού εκρηματισμού της οικονομίας. Τα νέα αυτά αστικά κέντρα καθίστανται, συν τω χρόνω, χώροι εκκόλαψης νέων ιδεολογικών και πολιτικών ρευμάτων, με πρωταγωνιστές τα νεοεμφανιζόμενα αστικά στρώματα, τα οποία είτε από τις θέσεις της ανώτερης διοικητικής υπαλληλίας, τις οποίες τους εξασφάλιζε η μόρφωσή τους, είτε με τη μεταπρατική εμπορομεσολαβητική τους δραστηριότητα αρχίζουν να αμφισβητούν την παραδοσιακή λογική, πάνω στην οποία πραγματοποιήθηκε η θέσμιση του κρατικού οικοδομήματος. Ταυτόχρονα, παρατηρείται σημαντική πρόοδος του εκπαιδευτικού συστήματος και συνακόλουθα αξιοσημείωτη μείωση του αναλφαβητισμού, ιδιαίτερα στον ανδρικό πληθυσμό. Σταδιακά, περί τα τέλη της δεκαετίας του 1850, οι νέοι, ιδίως εκείνοι με πανεπιστημιακή μόρφωση, αρχίζουν να διατυπώνουν έναν ρηξικέλευθο πολιτικό λόγο και μπαίνουν στην πρωτοπορία για την άρθρωση ενός συγκροτημένου αντιπολιτευτικού ρεύματος. Το Πανεπιστήμιο καθίσταται η μήτρα από την οποία θα γεννηθεί αυτό που ονομάστηκε «χρυσή νεολαία».¹⁰ Οι νέοι αυτοί έχοντας γεννηθεί μετά την

7. Ο όρος «Επανάσταση» υιοθετείται με σχετική επιφύλαξη, καθώς έτσι καθιερώθηκε, μολονότι λείπουν κάποιες βασικές προϋποθέσεις, όπως ο μαζικός χαρακτήρας των κινητοποιούμενων ή η επιδίωξη μετασηματισμού των κοινωνικών δομών.

8. Βλ. ενδεικτικά, Α. [Λέξανδρος] Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, εν Αθήναις 1867, αναστατική έκδοση Δ. Ν. Καραβία, 1980, σ. 11-34.

9. Ήδη από την περίοδο της Επανάστασης θα εγκατασταθούν στην πόλη υπηρεσίες που αφορούσαν σε ζωτικές, για το υπό ίδρυση κράτος, λειτουργίες, όπως ήταν το Βουλευτικό, το Εκτελεστικό, το Εγκληματικό Δικαστήριο και το Θαλάσσιο Δικαστήριο. Σημαντικότερες, όμως, αλλαγές θα σημειωθούν κατά την καποδιστριακή περίοδο και θα συνεχιστούν και στην πρώτη φάση της Βαυαροκρατίας, καθιστώντας την αργολική πρωτεύουσα ένα σύγχρονο αστικό κέντρο. Βλ. Ελένη Καλαφάτη, «Η Πολεοδομία της Επανάστασης: Ναύπλιο, 1822-1830», *Τα Ιστορικά*, τ. 1, τχ. 2 (Δεκέμβριος 1984), σ. 265-282.

10. Εύστοχη η παρατήρηση του υπουργού των Εσωτερικών Χ. Χριστόπουλου σε

Επανάσταση, με διαφορετικές προσλαμβάνουσες, αποστασιοποιούνται από την προηγούμενη γενιά και προσπαθούν να οριοθετήσουν με διαφορετικές συντεταγμένες το κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι. Εκδίδουν εφημερίδες, με ριζοσπαστικές και αντιμοναρχικές θέσεις, συναθροίζονται και επεξεργάζονται αστικοδημοκρατικές αρχές δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης¹¹ και σε κάθε ευκαιρία εκφράζουν δυναμικά τα αντιδυναστικά τους φρονήματα, όπως, για παράδειγμα, συνέβη στα επεισόδια της πρωτεύουσας το 1859, στα «Σκιαδικά».¹² Αυτή η «χρυσή νεολαία» αποτέλεσε τον πιο ευαίσθητο δέκτη των μηνυμάτων του ρομαντισμού και του φιλελευθερισμού που έπνεε στη Δύση, και τον εν δυνάμει φορέα της όποιας πολιτικής αλλαγής. Παράλληλα, στην πολιτική ζωή της χώρας σοβούσε χρόνια πολιτική κρίση, αφού η συνταγματική μεταβολή του 1844 ελάχιστα μετέβαλε τους όρους λειτουργίας των πολιτικών θεσμών, καθώς το σύστημα ήταν μετέωρο μεταξύ ενός τυπικά θεσμοθετημένου περιορισμού των βασιλικών εξουσιών και της απροκάλυπτης οθωνικής αυθαιρεσίας. Γαλουχημένος με τις αρχές της ελέω Θεού μοναρχίας, ο Βαυαρός βασιλιάς δεν συμβιβάσθηκε ποτέ με την ιδέα της εμπέδωσης ενός γνήσιου κοινοβουλευτικού συστήματος. Και όταν υποχρεώθηκε σε τακτική υποχώρηση το 1844, συνέχισε να ελίσσεται αδέξια στους σκολιούς δρόμους της κομματικής διαπάλης, άλλοτε μεροληπτώντας και άλλοτε επιδεικνύοντας επιείκεια για να αποσπάσει την αναγκαία νομιμοποίηση ή ανοχή.¹³ Ταυτόχρονα, από τα μέσα της δεκαετίας του

έκθεση που υπέβαλε προς το παλάτι για τους πρωταίτιους της ναυπλιακής εξέγερσης, όπου μεταξύ άλλων διακρίνει νέους «αποφοιτήσαντες των ανωτέρων εκπαιδευτηρίων και επιδιώκοντες θέσεις δημοσίων λειτουργιών ως μη δυνάμειοι ένεκα της ανατροφής και των έξεων άς προσεκτήσαντο, να επανέλθουν εις έργα γεωργίας, βιομηχανίας κ.λ.π.». Βλ. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού. Από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας*, τ. Β', εν Αθήναις 1892, σ. 117.

11. Βλ. Gunnar Hering, *ό.π.*, τ. Α', σ. 343-346. Για τον ρόλο του Πανεπιστημίου στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση της νεολαίας, βλ. Κωνσταντίνος Δημαράς, «Το Πανεπιστήμιο και η έξαρση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 479-483.

12. Βλ. ενδεικτικά, Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Όθωνος βασιλείου της Ελλάδος, 1832-1862*, Αθήναι 1892, σ. 608. Σπύρος Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964*, τ. Α', Πάπυρος, 1966, σ. 248.

13. Χαρακτηριστικές είναι οι συχνές απονομές χαρίτων ή μέτρων επιείκειας, ακόμη και σε μέλη ληστρικών ομάδων. Βλ. Δημήτρης Μαλέσης, *ό.π.*, σ. 217-224, καθώς και Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Ερμής, 1979, σ. 85: «το ίδιο μέτρο [της αμνηστίας] ευνοούσε και ο βασιλιάς [...] και για την αύξηση της δημοτικότητάς του»· αλλά, όπως σημείωνε και ο αρμόδιος υπουργός Σπυρίδων Πήλικας θέλοντας να ερμηνεύσει το μέτρο, «διά να προσθέσωμεν εις τους εξερχομένους επαναστάτας τολμηρούς και ανδρείους στρατιώτας» (βλ. *στο ίδιο*). Επίσης, βλ. του ίδιου [John S. Koliopoulos], *Brigands with a cause. Brigandage and Irredentisme in Modern Greece*,

1850 με το τέλος των ψευδαισθήσεων για τις εθνικές διεκδικήσεις, που σηματοδότησε ο Κριμαϊκός πόλεμος,¹⁴ παρατηρήθηκε και η «εξάντλησις των κομμάτων»,¹⁵ τα οποία δημιουργημένα για τις ανάγκες του Αγώνα αδυνατούσαν να ανταποκριθούν πειστικά στις νέες συνθήκες. Με την παρακμή, συνεπώς, των υπάρχόντων κομμάτων παρατηρείται μία σοβαρή κρίση εκπροσώπησης, η οποία υπέθαλπε την όξυνση της κριτικής και συσώρευε εκρηκτικό υλικό στα θεμέλια του κρατικού οικοδομήματος.

Στο στόχαστρο της κριτικής τέθηκε από τη δεκαετία του 1850 ο ίδιος ο μονάρχης, μολονότι η αξιοπρεπής στάση που τήρησε απέναντι στην ιταμή συμπεριφορά της Αγγλίας και της Γαλλίας κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, ανέκοψε προσωρινά το κυοφορούμενο αντιδυναστικό κλίμα. Η Μεγάλη Ιδέα, εξάλλου, διαρκώς παρούσα στις συζητήσεις εντός και εκτός κοινοβουλίου οιστριλατούσε το πανελλήνιο, παράλληλα όμως το ανεκπλήρωτο των προσδοκιών φόρτιζε επικίνδυνα την εσωτερική πολιτική σκηνή. Ο εθνικός στόχος, χωρίς να τεθεί ποτέ με όρους ρεαλιστικούς, βάσει μιας σχεδιασμένης τακτικής, γινόταν αντικείμενο κομματικής εκμετάλλευσης.¹⁶ Τις δημοκοπικές κορώνες της πολιτικής ηγεσίας για το ζήτημα εξήλωσε και ο Όθων. Και αν οι κομματικές ηγεσίες αλληθώριζαν προς τις αλύτρωτες πατρίδες έχοντας κατά νου την «καρδιοβόρον»¹⁷ κάλη, στον μονάρχη θα μπορούσαμε να του καταλογίσουμε αφέλεια ή επικίνδυνη άγνοια κινδύνου. Σε κάθε περίπτωση πάντως τα κέρδη από την προσωρινή διάσωση του βασιλικού γοήτρου από τα γεγονότα του 1854-1856 γρήγορα εξατμίσθηκαν και έγιναν βρόγχος για τη δυναστεία το 1859. Τη φορά αυτή ο Ιταλοαυστριακός πόλεμος γέννησε ελπίδες σε μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης, αλλά η ουδετερότητα της Ελλάδας ερμηνεύθηκε –ασφαλώς κατά τρόπο αυθαίρετο και δημαγωγικό– από την αντιπολίτευση ως απεμπόληση των εθνικών συμφερόντων εκ

1821-1912, ιδιαίτερα σ. 105-134· του ίδιου, «Ληστές και λησταντάρτες στην Κεντρική Ελλάδα το 1835-1836», *Μνήμων*, τ. 7 (1979), σ. 118-134 και το πιο πρόσφατο, *Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αιώνας). Περί λόχων αφάς*, Παρατηρητής, 1996.

14. Βλ. Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, Insitute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 141-150, όπου και το ζήτημα της Διάσκεψης των Παρισίων. Βλ., επίσης, της ίδιας, *Η Ελλάς και οι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 15-24.

15. Παύλος Καλλιγιάς, *Η εξάντλησις των κομμάτων, ήτοι τα ηθικά γεγονότα της κοινωνίας μας*, Αθήνα 1842.

16. Βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880*, Πολύτυπο, 1988, ιδιαίτερα σ. 347-360.

17. Βλ. Νάση Μπάλα, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλης. Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη, 1881-1895*, Βιβλιόραμα, 2001, όπου η μελέτη των εκλογικών ηθών μεταγενέστερης εποχής, με όμοια όμως χαρακτηριστικά.

μέρους του παλατιού.¹⁸ Στα εσωτερικά και εξωτερικά αδιέξοδα της χώρας μπορούμε να προσθέσουμε και άλλα προβλήματα, όπως η ατεκνία του βασιλικού ζεύγους, πρόβλημα που τροφοδοτούσε την κοινή γνώμη με πλήθος φημών, ενίοτε κακόβουλων και κακεντρεχών.¹⁹ Κυρίως, όμως, συνδεόταν με την ευρωπαϊκή πολιτική, καθώς το ζήτημα της διαδοχής διαπλεκόταν με τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των Δυνάμεων. Ταυτόχρονα, αποκτούσε και θρησκευτική-δογματική διάσταση, αφού το 40ό άρθρο του Συντάγματος προέβλεπε ότι ο διάδοχος θα έπρεπε να ασπασθεί το ορθόδοξο δόγμα, κάτι που τα μέλη της βαυαρικής δυναστείας αρνούσανται διαρρήδη.

Έτσι, τα ναυπλιακά γεγονότα δεν αποτέλεσαν κεραυνό εν αιθρία. Η επίταση των κατασταλτικών μέτρων φανέρωνε την εξάντληση των δυνατοτήτων της κεντρικής εξουσίας να αποσπά τη νομιμοποίηση ή, έστω, την ανοχή, κυρίως των αστικοποιημένων στρωμάτων της κοινωνίας. Οι παραπομπές σε δίκη ή οι εκτοπίσεις όσων κατηγορούνταν για αντικαθεστωτική συμπεριφορά – με πιο χαρακτηριστική του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη στην Κύθνο²⁰ είχε ως αποτέλεσμα το κλίμα δυσαρέσκειας να διαχυθεί από την πρωτεύουσα στις επαρχιακές πόλεις, μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση είχε το Ναύπλιο. Στην πόλη υπηρετούσαν, έχοντας υποστεί δυσμενή μετάθεση, ώστε να απομακρυνθούν από την πρωτεύουσα, ανώτεροι αξιωματικοί, όπως ο αντισυνταγματάρχης Αρτέμιος Μίχου, διοικητής του Β΄ Τάγματος Πεζικού, ένας ένστολος με μεγάλη απήχηση λόγω της συμμετοχής του στον Αγώνα,²¹ οι ταγματάρχες Χαράλαμπος Ζυμβρακάκης και Δημήτριος Βότσαρης, γιος του ήρωα Μάρκου, οι υπολοχαγοί Χρ. Κατσκογιάννης και Δημήτριος Γρίβας, και άλλοι αξιωματικοί χαμηλότερων βαθμών. Να σημειωθεί ότι ο τελευταίος ήταν γιος του οπλαρχηγού Θωδωράκη και το 1846 ως εύελπς είχε πρωταγωνιστήσει στην

18. Βλ. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 62: «ανοήτως και αδικώς διέδιδον οι αντιπολιτευόμενοι την συκοφαντίαν ότι ο Όθων ήν όργανον της Αυστρίας, πολιτευόμενον κατά τας εκάστοτε αποστελλομένας αυτό οδηγίας εκ Βιέννης».

19. Για το ζήτημα, βλ., μεταξύ άλλων, Νικόλαος Λούρος, *Ανέκδοτα έγγραφα σχετικώς με την ατεκνίαν των Βασιλέων Όθωνος και Αμαλίας*, Αθήναι 1958, καθώς και Ε. Poulakou-Rebelakou, C. Tsiamis, N. Tompros, G. Creatsas, «The lack of a child, the loss of a throne: the infertility of the first royal couple of Greece (1833-1862)», *The Journal of the Royal College of Physicians of Edinburg* 40 (2011), σ. 73-77.

20. Βλ. Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, *Πολιτικά Ημερολόγια. Πολιτικά επιστολαί*, μέρος πρώτον, 1859-1862, εν Αθήναις 1896, όπου ο νέος πολιτικός αναφέρεται στο κλίμα που επικρατούσε στην πρωτεύουσα, όταν ξεκίνησαν τα γεγονότα του Ναυπλίου (σ. 43) και κατόπιν στις συνθήκες κράτησής του στις φυλακές Γκαρμπολά (σ. 44-73).

21. Συμμετείχε, μεταξύ άλλων, στην πολιορκία του Μεσολογγίου, από την οποία κατέγραψε σημειώσεις. Βλ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτη (επιμ.), *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, τ. 5, Αθήναι 1956.

ένοπλη στάση που πραγματοποιήθηκε στη Σχολή Ευελπίδων, με αποτέλεσμα να αποβληθεί.²² Τον ίδιο καιρό βρισκόταν φυλακισμένος στην Ακροναυπλία ο αντισυνταγματάρχης Πάνος Κορωναίος. Χαρακτηριστικό πάντως γεγονός, που φανερώνει την έλλειψη πειθαρχίας και αυστηρού στρατιωτικού ελέγχου στην πόλη, είναι ότι οι αξιωματικοί που εξέτιαν τις ποινές τους ή που είχε αποφασισθεί η μετάθεσή τους, παρέμεναν στην πόλη επικαλούμενοι διάφορες δικαιολογίες και πύκνωναν έτσι τις συνωμοτικές τους επαφές.²³ Στο Ναύπλιο, όμως, εκείνη την εποχή συναντάμε και προσωπικότητες με ισχυρή απήχηση στην τοπική κοινωνία, μια ελίτ με αντιδυναστικές αντιλήψεις, η οποία σε κάθε ευκαιρία δραστηριοποιείται για να εκφράσει τις αντικυβερνητικές θέσεις της. Ξεχωρίζουν, μεταξύ άλλων, ο πρόξενος του Βελγίου Σπυρίδων Ζαβιτσιάνος, ο εφέτης Γεώργιος Πετμεζάς, της γνωστής καλαβρυτινής οικογένειας, ο πρωτοδίκης Πέτρος Μαυρομιχάλης, εγγονός του Πετρόμπεη, ο δήμαρχος Πολυχρόνιος Ζαρειφόπουλος, οι δικηγόροι Ι. Παπαζαφειρόπουλος, Κ. Αντωνόπουλος, Γρ. Δημητριάδης, Κ. Πετσάλης και ο Μιχαήλ Ιατρός, μεγαλέμπορος με ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες και μεγάλη οικονομική επιφάνεια. Ιδιαίτερη θέση κατέχει μια δυναμική γυναίκα αρχοντικής καταγωγής, «ιεροφάντις των στασιαστικών ιδεών»,²⁴ η Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, το σπίτι της οποίας είχε καταστεί λέσχη πολιτικών συζητήσεων.²⁵ Η Παπαλεξοπούλου ήταν κόρη του προεστού των Πατρών Ανδρέα Καλαμογδάρτη και χήρα του γερουσιαστή και δημάρχου του Ναυπλίου Σπυρίδωνος Παπαλεξοπούλου. Ήταν η εποχή κατά την οποία στα συμπόσια που οργανώνονταν –κατά τα γαλλικά πρότυ-

22. Λεπτομέρειες για τη συγκεκριμένη εξέγερση βλ. στο περ. *Στρατιωτικός Άγγελος*, τχ. 7 (1846), σ. 141, όπου αναφέρονται ως αίτια η «κακή τροφή», οι αυστηρές ποινές που επιβάλλονταν, και «αι επανειλημμένα και αυστηρά εξετάσεις και μάλιστα τριμηνιαία». Με απόφαση του Όθωνα η λειτουργία της Σχολής αναστάλη (*Φ.Ε.Κ.*, αρ. 12, Β.Δ. 16ης Μαΐου 1846) και το ζήτημα, όπως ήταν φυσικό, πήρε μεγάλη πολιτική διάσταση. Βλ. *Πρακτικά Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΞΘ' της 19ης Σεπτεμβρίου 1846, καθώς και Επαμεινώνδας Στασινόπουλος, *Η Ιστορία της Σχολής Ευελπίδων. Εποχή Καποδίστρια και Όθωνος*, Αθήναι 1933, σ. 69-75.

23. Βλ. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής επαναστάσεως της πρώτης Φεβρουαρίου 1862, υφ' ενός Ναυπλιέως*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1862, σ. 7. Πρόκειται για μία πολύτιμη πηγή για τα ναυπλιακά γεγονότα, ένα χρονικό της εξέγερσης, από έναν (προφανώς) αυτόπτη μάρτυρα, ο οποίος θέλησε να διατηρήσει την ανωνυμία του. Ακόμη, βλ. Ανδρέας Σκανδάμης, *Η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος*, Αθήναι 1961, σ. 485 και Τρύφων Ευαγγελίδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 615-616.

24. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 127.

25. Βλ. τη μυθιστορηματική βιογραφία της Κούλας Ξηραδάκη, *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου (1809-1898). Η γυναίκα που κλόνησε το θρόνο του Όθωνα, γ' έκδοση*, Φιλιππότης, 1998· επίσης, Μιχαήλ Λαμπруνίδης, «Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου (1809-1899)», *Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντινίου Σκόκου*, τ. ΙΘ', Αθήναι 1904, σ. 241-263.

πα— από τα μέλη της κοινωνικής ελίτ, οι προπόσεις με έντονο αντιπολιτευτικό χαρακτήρα έδιναν τον τόνο της δυσφορίας των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων που επιδίωκαν την αντικατάσταση του φθαρμένου και αναποτελεσματικού πολιτικού συστήματος και την ενεργό συμμετοχή τους στο πολιτικό γίγνεσθαι.²⁶ Έτσι, η πόλη του Ναυπλίου, διατηρώντας ακόμη την αίγλη της προηγούμενης πρωτεύουσας του κράτους, με σημαντική, για τα μέτρα της εποχής, εμπορική κίνηση και έχοντας μια μορφωμένη και πολιτικά ανήσυχη ηγήτιδα τάξη ξεχώριζε από άλλα αστικά κέντρα και κατέστη ο προνομιακός χώρος για την ανάπτυξη ενός αντιδυναστικού ρεύματος· πολύ δε περισσότερο, αν συνυπολογίσουμε ότι εκτός από το εκρηκτικό μείγμα αντιφρονούντων στρατιωτικών και ευυπόληπτων πολιτών, η πόλη διέθετε τρία φρούρια, το Παλαμήδι, την Ακροναυπλία και το Μπούρτζι, και αποθήκες στρατιωτικού υλικού, παράγοντες, δηλαδή, ευνοϊκούς για μια δυναμική αναμέτρηση με τις καθεστωτικές δυνάμεις.

Βάσει της τελευταίας διαπίστωσης, οι ηγήτορες θα έπρεπε να αναζητήσουν μεταξύ των στρατιωτικών. Οι Έλληνες αξιωματικοί συνιστούν ιδιαίτερη επαγγελματική κατηγορία καθ' όλο τον 19ο αιώνα, περιβάλλονταν με εκτίμηση και έχαιραν υψηλού κύρους στην κοινωνία. Το νέο αυτό επάγγελμα, του αξιωματικού-αποφοίτου της Σχολής Ευελπίδων, είχε ποιοτική διαφορά από το ανάλογο της γενιάς της Επανάστασης. Ο «εμπειρικός» αξιωματικός του Αγώνα έγινε μέσα από τον πόλεμο ήρωας και πρότυπο θαυμασμού. Από την άλλη, οι πρώτες γενιές των αξιωματικών της Σχολής έζησαν στη σκιά αυτών των ηρώων, τους είχαν ζωντανά ακόμη παραδείγματα, ταυτόχρονα όμως ακολουθούσαν ένα επάγγελμα με σκοπό να σταδιοδρομήσουν ως μισθοδοτούμενοι από το νεότευκτο κράτος. Βιώνοντας και εμπεδώνοντας την οκταετή αυστηρή πειθαρχία της Σχολής, αποκτώντας κατάρτιση και εξειδίκευση, πρωτόγνωρη για τα ελληνικά δεδομένα,²⁷ αφομοιώνοντας σταδιακά τα δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης πρότυπα, αποστασιοποιήθηκαν από τις συνήθειες των γονέων τους. Βεβαίως, βασικός στόχος της πολιτικής των Βαυαρών ήταν η συγκρότηση ενός τακτικού και πειθαρχημένου στρατού, πειθήνιου στις επι-

26. Ένα τέτοιο συμπόσιο, το οποίο πραγματοποιήθηκε την 1η Απριλίου του 1861 στο Άργος, περιγράφει ο Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, ό.π., σ. 5, όπου παρενέβησαν «υπέρ τους τριάκοντα πολίτας και αξιωματικούς», οι οποίοι «ενηγκαλίσθησαν και ησάπστησαν» την «εικόνα» ενός ξένου πρίγκιπα «ως μέλλοντος να συντελέση προς την ευδαιμονίαν και το μεγαλείον του έθνους».

27. Βλ. Δημήτρης Μαλέσης, ό.π., σ. 225-254· Ανδρέας Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της: 1828-1834*, Ελληνικά Γράμματα, 2000, καθώς και του ίδιου, «Η διδασκαλία των Μαθηματικών στην Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων κατά την πρώτη οθωνική περίοδο (1834-1854)», στο *Ιστορία και Μαθηματική Εκπαίδευση*, Ζήτηρ, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 131-151.

λογές της κεντρικής εξουσίας και βασικού ερείσματός της.²⁸ Και ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε, παρά τις δυσχέρειες που είχε να αντιμετωπίσει η νεοπαγής εξουσία. Ωστόσο, η ανάμειξη των στρατιωτικών στις πολιτικές εξελίξεις, εμμέσως ή αμέσως, δεν έλειψε. Είτε διότι αναπαράγονταν παγιωμένες πελατειακές σχέσεις και η πρόσδεση σε ένα δίκτυο πολιτικών προστατών αποτελούσε αναγκαία συνθήκη για την επαγγελματική τους ανέλιξη είτε διότι εμφορούνταν από δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης φιλελεύθερες αντιλήψεις, μέρος των Ελλήνων αξιωματικών δεν έπαψε να δίνει το ιδεολογικό και πολιτικό στίγμα.²⁹ Και, ασφαλώς, όταν αναφερόμαστε στην οθωνική περίοδο, πρέπει να συνυπολογισθεί η μακρόχρονη αντίθεση μεταξύ Ελλήνων και Βαυαρών αξιωματικών, προϊόν αμοιβαίας καχυποψίας και διαγκωνισμού για την κατάληψη επίζηλων θέσεων και προαγωγών.³⁰ Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τα κίνητρα των αξιωματικών του Ναυπλίου το 1862, αλλά από τις διακηρύξεις και τη στάση τους στην εξέγερση φαίνεται ότι ελαύνονται από πολιτικά αίτια, μολονότι σε κάθε ένοπλη ρήξη κατά την οθωνική τριακονταετία διαπιστώνεται ένα σύμφυρμα αιτημάτων που ξεκινούν από αστικοφιλελεύθερες διακηρύξεις, περιλαμβάνουν θρησκευτικά ζητήματα, εμπεριέχουν αλυτρωτικές προσδοκίες, χωρίς να απουσιάζουν ιδιοτελείς και συντεχνιακές σκοπιμότητες.³¹

28. Ενδιαφέρον έχει από την άποψη αυτή η καθιέρωση του στρατιωτικού όρκου επί Όθωνος, σύμφωνα με τον οποίο δηλώνεται πίστη στο πρόσωπο του μονάρχη. Βλ. Ανδρέας Καστάνης, *Πτυχές του Ελληνικού Στρατού. Εξελίξεις του 19ου αιώνα που επηρέασαν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις* (υπό έκδοση).

29. Βλ. Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Κούριερ Εκδοτική, 2000, σ. 64-65.

30. Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει η εφημερίδα *Εποχή*, η οποία αναφέρεται συχνά σε στρατιωτικά ζητήματα, στις 2 Δεκεμβρίου 1834, αρ. φύλλου 20: «[...] ξένοι [οι Βαυαροί] ως προς την Ελλάδα, ξένοι ως προς την γλώσσαν, τα ήθη και την νεωτέραν ιστορίαν μας, δεν εγνώρισαν ή δεν ηθέλησαν να γνωρίσουν εισέτι, έν έθνος αφιερωθέν καλή πίστει εις τας υποσχέσεις». Και επανέρχεται η ίδια εφημερίδα λίγες ημέρες μετά, στις 16 Δεκεμβρίου 1834, αρ. φύλλου 24: «Απηλαύσαμεν θέσεις με τόσους κόπους και τόσον ετών υπηρεσίαν, και αφού τας ανέλαβον οι κύριοι Βαυαροί, ζητούν να μας αφαιρέσουν σήμερον και αυτό το όνομα του βαθμού μας». Γι' αυτή τη βραχύβια εφημερίδα που εκδιδόταν στο Ναύπλιο, βλ. Τόνια Κιουσοπούλου, *Η εφημερίδα Εποχή. Ναύπλιο, 1834-1835. Περιλήψεις – Ευρετήρια*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1986. Για επεισόδια μεταξύ Ελλήνων και Βαυαρών αξιωματικών, βλ. εφημ. *Αιών*, 17 Απριλίου 1842, αρ. 347-348.

31. Στο θέμα αναφέρεται και ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, επισημαίνοντας το αίσθημα υπεροχής που διέκρινε τους αξιωματικούς των τεχνικών όπλων – πυροβολικού και μηχανικού – εν σχέσει με τους υπόλοιπους, θέμα που αφορούσε και στην καθυστερημένη εξέλιξη της προαγωγής των υπαξιωματικών. Βλ. Γενναίος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα, (Χειρόγραφον Δεύτερον 1821-1862)*, επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1961, σ. 123.

Το σίγουρο είναι ότι η διάχυτη λαϊκή δυσαρέσκεια αφορούσε πλέον στο ίδιο το πρόσωπο του μονάρχη, η κοινωνική νομιμοποίηση του οποίου είχε υποστεί σημαντικές ρωγμές. Αυτό που χρειαζόταν ήταν να δοθεί η αφορμή. Και αυτή δόθηκε από μία νέα κυβερνητική κρίση, όταν ο Όθων, στην προσπάθειά του να υπερκεράσει τις δυσχέρειες για τον σχηματισμό βιώσιμης κυβέρνησης, έδωσε την εντολή στον Κωνσταντίνο Κανάρη, ο οποίος έχαιρε καθολικής αναγνώρισης και σεβασμού. Ο πολίος ναυμάχος έθεσε κάποιους όρους, ο Όθων αιφνιδιάστηκε, παλινώδησε και διατήρησε στην πρωθυπουργία τον Αθανάσιο Μιαούλη.³² Η προσβλητική συμπεριφορά του θρόνου έναντι του ήρωα απέδειξε τα αδιέξοδα του καθεστώτος και την εξάντληση των δυνατοτήτων που είχε ο θρόνος για ελιγμούς. Στο Ναύπλιο ήδη από τη νύχτα της 24ης προς 25η Ιανουαρίου, με την ευκαιρία της εορτής της 29ης επετείου των «Αποβατηρίων» του Όθωνος, είχαν κάνει την εμφάνισή τους προκηρύξεις με αντικαθεστωτικό περιεχόμενο.³³ Οι αντικαθεστωτικοί κύκλοι είχαν αποφασίσει να εκδηλώσουν την εξέγερση τη νύχτα της 3ης προς 4η Φεβρουαρίου, αλλά ένα απροσδόκητο γεγονός επιτάχυνε τις εξελίξεις. Συγκεκριμένα, η κατάσχεση ενός ταχυδρομικού φακέλου που έστειλε ο Ζαβιτσιάνος σε αντικαθεστωτικούς της πρωτεύουσας, προκειμένου να αναληφθεί συντονισμένη δράση, δεν άφηνε περιθώρια για απώλεια χρόνου. Έτσι, σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο σπίτι του Πετμεζά αποφασίστηκε η εξέγερση να πραγματοποιηθεί την 1η Φεβρουαρίου.³⁴ Επικεφαλής τέθηκε ο Μίχου, διοικητής του Β΄ Τάγματος Πεζικού, ο οποίος μαζί με τους άλλους συνωμότες αξιωματικούς ανακοίνωσε στους υπαξιωματικούς του Α΄ και Β΄ Τάγματος την απόφαση για εξέγερση στο όνομα της υπεράσπισης των «δικαιωμάτων και των ελευθεριών» του έθνους, κάνοντας ταυτόχρονα επίκληση στην 3η Σεπτεμβρίου του 1843.³⁵ Η πρόταση έγινε δεκτή με ενθουσιασμό και στις 3 τα ξημερώματα παρατάχθηκαν στην Πλατεία Πλατάνου ο λόχος του Πυροβολικού με τα κανόνια, οι φρουροί του Οπλοστασίου και δύο λόχοι Πεζικού.

32. Βλ. *Το προς τον Βασιλέα της Ελλάδος περί της απαιτούμενης πολιτικής υπόμνημα του Γερουσιαστού Κ. Κανάρη, εν ώ προετάχθη και πρόλογος υπό Α. Πετσάλη*, εν Αθήναις, τύποις Γεωργίου Καρνοφύλλη, 1862, όπου ο αντικαθεστωτικός Πετσάλης αναφέρεται σε «κακή εφαρμογή του Ελληνικού συντάγματος» και «του εκλογικού νόμου δολία διαστροφή». Επίσης, βλ. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 98-110 και Σπύρος Μαρκεζίνης, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 259-261.

33. Βλ. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, *ό.π.*, σ. 8.

34. Βλ. Αναστάσιος Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862. Ιστορική μελέτη*, β΄ έκδοση αυξημένη και βελτιωμένη, Δήμος Ναυπλιέων, ΔΗ.Κ.Ε.Ν., 2010, σ. 35-37. Επίσης, βλ. Μιχαήλ Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1950, σ. 337.

35. Στο ίδιο, σ. 37.

Στους πολίτες που είχαν σπεύσει στην πλατεία, απευθύνθηκε, κρατώντας μια κόκκινη επαναστατική σημαία, ο Κ. Πετσάλης, εξηγώντας τους λόγους της εξέγερσης. Τα γεγονότα εξελίχθηκαν ταχύτατα και υπέρ των επαναστατών, καθώς η λαϊκή συμμετοχή αυξανόταν, ενώ εμφανίσθηκε και σώμα 200 Εθνοφυλάκων με επικεφαλής τον Ζαβιτσιάνο. Η κατάληψη του Παλαμηδίου, χωρίς να προβάλλει καμία αντίσταση ο φρούραρχός του Βαυαρός Λουδοβίκος Στέλβαχ,³⁶ επισφράγιζε την ολοκληρωτική επικράτηση των επαναστατών. Ακολούθησαν οι διακηρύξεις των επαναστατών προς τον λαό από την Επαναστατική Επιτροπή, τον δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο. Κοινό σημείο των διακηρύξεων η ανάγκη προάσπισης των συνταγματικών δικαιωμάτων και των ελευθεριών, ενώ ο δήμαρχος εξήρε την «εθνοσωτήριον» στάση του στρατού και ζητούσε την τήρηση της τάξης.³⁷

Αναγκαίο βήμα για την εμπέδωση της Επανάστασης και τη διάδοσή της σε ευρύτερα γεωγραφικά όρια αποτελούσε η καλύτερη δυνατή στρατιωτική οργάνωση και η κατανομή αρμοδιοτήτων. Έτσι, μετά τον Μίχου, ο Πάνος Κορωνάιος ορίσθηκε αρχηγός του Επιτελείου, ο Βότσαρης φρούραρχος Ναυπλίας, ο Ζυμβρακάκης φρούραρχος Παλαμηδίου, ο Γρίβας αστυνόμος Ναυπλίας και άλλοι στρατιωτικοί τοποθετήθηκαν σε ανάλογες θέσεις.³⁸ Ταυτόχρονα, και αφού είχαν καταλυθεί οι κρατικές αρχές και είχαν τεθεί σε κατ' οίκον περιορισμό ο νομάρχης και οι στρατιωτικοί που διαχώρισαν τη θέση τους, συγκροτήθηκε «Διοικητική Επιτροπή» από πολιτικά πρόσωπα, εκλεγμένη με ψηφοφορία. Η πρώτη διακήρυξη της «Επιτροπής» αποτελεί το επίσημο κείμενο των επαναστατών και θέτει το πλαίσιο των επιδιωκόμενων στόχων: «κατάπτωσης του συστήματος [...] και αναγόρευσις νέου εγγυωμένου τας ελευθερίας του λαού», διάλυση της Βουλής και συγκρότηση νέας, που να εγγυάται την «ανάκτησιν των καταπατηθεισών [λαϊκών] ελευθεριών». Προηγουμένως η διακήρυξη εξήρε τη σημασία του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, καθώς και την 3η Σεπτεμβρίου για την κατοχύρωση τριών θεμελιωδών, αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα, δικαιωμάτων, δηλαδή της τιμής, της ελευθερίας και της ζωής.³⁹ Παρατηρούμε ότι στο πρώτο επίσημο κείμενο της Ναυπλιακής Επανάστασης, και ενώ αυτή είχε επικρατήσει, τουλάχιστον στην πόλη, με τον ενθουσιασμό να περισσεύει, γίνεται λόγος για την ανάγκη «καταπτώσεως του συστήματος», δηλαδή του εξουσιαστικού πλέγματος που είχε υφανθεί περίξ

36. Επρόκειτο για φιλέλληνα, ο οποίος είχε φθάσει στην Ελλάδα το 1822, έλαβε μέρος σε πολλές μάχες και παρέμεινε στον ελληνικό στρατό μέχρι την αποστράτευσή του, με τον βαθμό του συνταγματάρχη, το 1865.

37. Βλ. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, ό.π., σ. 68-69.

38. Αναστάσιος Γούναρης, ό.π., σ. 41-42 και Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, ό.π., σ. 12.

39. Βλ. τη διακήρυξη στο Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, ό.π., σ. 71-73.

των ανακτόρων. Δεν γίνεται λόγος για τον μονάρχη, δεν θίγεται προσωπικά ο Όθων, ουσιαστικά δεν τίθεται πολιτειακό ζήτημα και απαιτείται η προάσπιση των ελευθεριών από μία νέα εθνοσυνέλευση, χωρίς να διευκρινίζεται αν αυτή θα είναι αναθεωρητική ή συντακτική. Γίνεται αναφορά σε «ξένους», οι οποίοι, μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, «ήρπασαν τα θέρη ημών», ενώ «λυμεμένες ελυμαίνοντο τους καρπούς των κόπων μας», πουθενά όμως δεν υπάρχει ευθεία αναφορά στον Όθωνα, όπως γινόταν ανεπίσημα στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της ελληνικής κοινωνίας. Το μόνο στοιχείο που φανερώνει και τυπικά τη ρήξη με το ίδιο το πρόσωπο του μονάρχη είναι ότι οι άνδρες που συναρτάριζαν τον επαναστατικό στρατό έδωσαν νέο όρκο, «επί του ιερού ευαγγελίου και ενόπιον των ιερέων ενδεδυμένων την ιερατικήν των στολήν», αυτή τη φορά, όμως, για τον «εθνικόν σκοπόν» και «υπέρ της ευοδόσεως των ευχών του έθνους». ⁴⁰ Μετριοπαθείς στόχοι, δεδομένου ότι επρόκειτο για ένοπλη εξέγερση, προφανώς προϊόν συμβιβασμού, που υπαγορευόταν από την καταλυτική ανάμειξη των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας. Η αναμφίλεκτη αυτή πραγματικότητα φαίνεται, εξάλλου, και από την εκτενή Έκθεση που υπέβαλαν οι επαναστάτες προς τους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων από τις πρώτες κιόλας ημέρες. Σε αυτήν, αφού αναφέρθηκαν στις αλλεπάλληλες παραβιάσεις του Συντάγματος και του εκλογικού νόμου, τόνισαν ότι η ενέργειά τους «ουδόλως τείνει εις προσβολήν της διά των συνθηκών καθιερωθείσης και υφισταμένης εν Ελλάδι μοναρχικής και Συνταγματικής τάξεως ή των διεθνών σχέσεων, ουδέ το παράπαν αντίκειται εις τους υψηλούς περί της Ανατολής σκοπούς των Μ. Δυνάμεων», ταυτόχρονα όμως δήλωσαν με αποφασιστικότητα ότι «οι Έλληνες εν όσω δεν εκπληρωθώσιν αι ευχαί του έθνους δεν θέλουσι καταθέσει τα όπλα». ⁴¹

Εν τω μεταξύ στην πόλη επικρατούσε επαναστατικός οργασμός. Εκτός από τις τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις, οι οποίες είχαν προσχωρήσει σχεδόν στο σύνολό τους στην Επανάσταση, συγκροτήθηκαν σώματα εθελοντών, όπως η Πολιτοφυλακή, ο Ιερός Λόχος, τον οποίο αποτελούσαν νεολαίοι, ο «Λόχος εκ πολιτών», ένα Σώμα Κρητικών από πρόσφυγες που ζούσαν στην πόλη, ο «Λόχος Λακώνων εθελοντών» κ.ά. ⁴² Επίσης, εκδόθηκε εφημερίδα με

40. Στο ίδιο, σ. 15.

41. Στο ίδιο, σ. 83.

42. Αναστάσιος Γούναρης, *ό.π.*, σ. 44-45. Ο απολογητής του οθωνικού καθεστώτος Ανδρέας Σκανδάμης, *ό.π.*, σ. 490-491, αναφέρει –χωρίς να επικαλείται κάποια πηγή αλλά με προφανή στόχο να προβεί σε αρνητική αξιολόγηση– ότι «προσετέθησαν διακόσιοι οπλοφόροι πολίται και χίλιοι περίπου κατάδικοι και υπόδικοι», κάνει λόγο για «συνονθύλευμα στασιαστών», αλλά παραδέχεται ότι «η στάσις είχε επιτυχώς εκδηλωθή». Ο Ανώνυμος στα *Συμβάντα*, *ό.π.*, σ. 11-12, αναφέρεται σε περισσότερους από 100 στρατιωτικούς καταδίκους που υπήρχαν στο Παλαμήδι, οι οποίοι «άμα μαθόντες τα εν τη κάτω φρουρά

τον χαρακτηριστικό τίτλο *Ο Συνταγματικός Έλληνας* και υπότιτλο *Εφημερίς των Αρχών της Πρώτης Φεβρουαρίου* από τον νεαρό νομικό και μετέπειτα υφηγητή του Πανεπιστημίου Θεόδωρο Φλογαΐτη. Τις οργανωτικές προσπάθειες ακολούθησε ένα κρίσιμο δίλημμα: να πραγματοποιηθεί εκστρατεία στην πρωτεύουσα, προκειμένου να χτυπηθεί ο πυρήνας του καθεστώτος, ή να παραμείνουν οι δυνάμεις στην πόλη, περιμένοντας να εξαπλωθεί η Επανάσταση και σε άλλες περιοχές. Την πρώτη άποψη υποστήριξε ο Κορωνάιος και τη δεύτερη ο Μίχου. Επικράτησε τελικά η δεύτερη,⁴³ αλλά δεν δικαιώθηκε από την εξέλιξη των πραγμάτων, γιατί οι κατά τόπους εξεγέρσεις που σημειώθηκαν, αποδείχθηκαν εφήμερες και περιορισμένης έκτασης. Πιο χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του γειτονικού Αργους: υπήρξε κινητοποίηση, εκδόθηκε ψήφισμα από το Δημοτικό Συμβούλιο, αλλά η καταλυτική παρουσία του στρατηγού Δημητρίου Τσόκρη, παλαίμαχου αγωνιστή της Επανάστασης του '21 και με σημαντικότερη απήχηση στην τοπική κοινωνία, απέτρεψε οποιαδήποτε επικράτηση της εξέγερσης. Συγκεκριμένα, ενώ αρχικά ο Τσόκρης προσχώρησε στη Ναυπλιακή Επανάσταση, στη συνέχεια υπαναχώρησε και ήρθε σε επαφή με τις κυβερνητικές δυνάμεις, οπότε συνελήφθη από τους επαναστάτες και φυλακίσθηκε στην Ακροναυπλία.⁴⁴ Δεν έχει διευκρινισθεί ούτε ερμηνευθεί η αμφιλεγόμενη στάση του στρατηγού, με μακρά βουλευτική θητεία, στα ναυπλιακά γεγονότα. Αλλά αυτό που έχει σημασία είναι ότι οι ισχυροί και παραδοσιακοί πελατειακοί δεσμοί που συνυφαίνονταν στις τοπικές κοινωνίες, καθόριζαν με τρόπο αποφασιστικό το πολιτικό γίγνεσθαι. Μηδαμινή απήχηση είχαν οι κινητοποιήσεις σε άλλες πόλεις και περιοχές, π.χ. στη Ναύπακτο, τη Λιβαδειά, το Μεσολόγγι, τη Μεσσηνία, τα νησιά των Κυκλάδων, εξαιρουμένης ίσως της Σύρου, όπως θα δούμε παρακάτω. Αξιοσημείωτη ίσως είναι η περίπτωση της Τρίπολης, όπου πρωτοστάτησαν ο στρατιωτικός διοικητής της πόλης Α. Καπετανάκης και ο μητροπολίτης Μαντινείας Θεοφάνης, παράγοντες δηλαδή ικανοί να συνεγείρουν την τοπική κοινωνία.⁴⁵ Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση η αντίδραση του κρατικού μηχανισμού υπήρξε άμεση και οι όποιες αντικαθεστωτικές κινητοποιήσεις αντιμετωπίστηκαν αποτελεσματικά. Έμεινε πλέον το Ναύπλιο, το οποίο αποτελούσε μοναδική απειλή κατά του καθεστώτος.

γενόμενα, έθραυσαν τας φυλακάς και εξήλθον, οι δε πολιτικοί κατάδικοι ηπειλούν να κάμουν το αυτό».

43. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, ό.π., σ. 13.

44. Στο ίδιο, σ. 19-22.

45. Για τα γεγονότα στην Τρίπολη και την ένθερμη αντικαθεστωτική στάση του μητροπολίτη Μαντινείας, βλ. στο ίδιο, σ. 19-20. Ο Γενναίος Κολοκοτρώνης σε αναφορά του προς τον Όθωνα δίνει τη δική του εκδοχή, θεωρώντας ότι «εν γένει οι κάτοικοι Τριπόλεως επήραν μέρος [στη στάση] στιγμιαίως από πολιτικήν μέθην»· βλ. Γενναίος Κολοκοτρώνης, ό.π., σ. 113.

Στην πρωτεύουσα το άγγελμα της ναυπλιακής εξέγερσης καταθρούβησε το παλάτι και την κυβέρνηση, ωστόσο η αντίδραση υπήρξε, *αναπάντεχα*, άμεση και συντονισμένη για τα δεδομένα της εποχής. Πρώτα αποφασίστηκε να ανασταλούν τα μαθήματα του Πανεπιστημίου, προκειμένου να μην αναρριπισθεί το ήδη οξυμμένο αντικαθεστωτικό πνεύμα των φοιτητών, ενώ πραγματοποιήθηκαν προληπτικές συλλήψεις ορισμένων γνωστών για τις αντιδυναστικές τους θέσεις προσώπων, όπως ο Δημήτριος Καλλιφρονάς, ο Παύλος Καλλιγιάς, ο Επαμεινώνδας και ο Λεωνίδας Δεληγιώργης, ο Οδυσσέας Ιάλεμος, ο Αθανάσιος Πετσάλης κ.ά., οι οποίες ξεπέρασαν συνολικά τον αριθμό των 100 πολιτών.⁴⁶ Από τους επίσημους φορείς της πολιτείας έσπευσαν να καταδικάσουν την εξέγερση η Βουλή και η Εκκλησία της Ελλάδος, η οποία με εγκύκλιο που εξέδωσε στις 8 Φεβρουαρίου, αναφερόταν σε «άφρονες, λυμεάνες της κοινωνίας και αισχρούς προδότας της Πατρίδος».⁴⁷ Δεν αντέδρασε, όμως, η Γερουσία, μολονότι οι γερουσιαστές διορίζονταν σύμφωνα με το Σύνταγμα από τον ίδιο τον μονάρχη· σαφές δείγμα, ασφαλώς, ότι το καθεστώς έχανε ένα από τα βασικά του ερείσματα, προερχόμενο κατά βάση από την προηγούμενη γενιά. Η στάση πάντως της επίσημης ιεραρχίας της Εκκλησίας είναι ευεξήγητη, αν λάβουμε υπόψη τον ασφυκτικό έλεγχο που ασκούσε το κράτος από το 1833 και μετά. Δεν είναι πάντως τυχαίο ότι οι επαναστάτες στρέφονταν εναντίον της στάσης που τήρησε η Σύνοδος και, προκειμένου να εξάψουν τα αντιδυτικά και αντιπαπικά αισθήματα που ήταν διάχυτα στην ελληνική κοινωνία και προκαλούσαν λαϊκές κινητοποιήσεις, επικαλούνταν την ανάγκη περιφρούρησης της Ορθοδοξίας.⁴⁸ Στη συγκεκριμένη συγκυρία πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου, ως μητροπολίτης Αθηνών, ήταν ο Μισαήλ Αποστολίδης, ο οποίος μολονότι «δεν είχε συμμετάσχει διά σπουδαιάς τινός πράξεως» στη διαμάχη που είχε προηγηθεί σχετικά με την αυτοκεφαλία της Εκκλησίας της Ελλάδος, «φαίνεται ότι μάλλον ησπάζετο τας γνώμας του Θεοκλήτου Φαρμακίδου»,⁴⁹ συνεπώς μπορούσε να αποτελέσει στόχο εκείνης της πλευράς που αντιτάχθηκε στα σχέδια των Βαυαρών και των εγχώριων συνεργατών τους.

46. Βλ. Σπύρος Μαρκεζίνης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 265-266.

47. Στο ίδιο, σ. 266.

48. Βλ. τη βραχύβια εφημερίδα που εξέδιδαν οι επαναστάτες, *Ο Συνταγματικός Έλλην*, *εφημερίς των Αρχών της πρώτης Φεβρουαρίου*, όπου δηλώνονται οι αντιπαπικές θέσεις τους (βλ. Αναστάσιος Γούναρης, *ό.π.*, σ. 59). Για τον χαρακτήρα της συγκεκριμένης διαπάλης, βλ., μεταξύ άλλων, Δημήτρης Μαλέσης, «Αφετηρίες ανορθολογικών τάσεων στη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους. Πολιτισμικές συγκρούσεις γύρω από το αυτοκέφαλο της ελληνικής Εκκλησίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, έκδοση Ε.Κ.Κ.Ε., τχ. 87 (1995), σ. 3-27.

49. Βλ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, τ. 1, *Ίδρυσις και οργάνωσις της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1920, σ. 306.

Ασφαλώς είναι παρακινδυνευμένο να θεωρηθεί ότι τα πυρά κατά του Μισαήλ είναι αποτέλεσμα εκκλησιαστικών-δογματικών διαφωνιών των επαναστατών με τον προκαθήμενο της Εκκλησίας, ωστόσο δεν διστάζουν να τον ταυτίσουν με τον πάπα Πίο τον Θ', ο οποίος είχε αφορίσει τους επαναστάτες του 1848, συνεπώς διέκριναν «ομοιότητα αυτόχρονα ιδεών και φρονημάτων».⁵⁰

Ως προς τη στρατιωτική κινητοποίηση εκ μέρους του κράτους, αυτή περιλάμβανε αρχικά 12 λόχους Πεζικού, 2 λόχους Πυροβολικού, 2 ίλες Ιππικού και το αναγκαίο πολεμικό υλικό. Η συνολική στρατιωτική δύναμη που χρησιμοποιήθηκε ήταν σημαντική, δύσκολο όμως να προσδιορισθεί με ακρίβεια.⁵¹ Επικεφαλής τέθηκε ο στρατηγός Εμμανουήλ Χαν,⁵² ενώ παράλληλα ο αντιστράτηγος Γενναίος Κολοκοτρώνης στάλθηκε στους Μύλους, προκειμένου να αποτρέψει την επέκταση της Επανάστασης στις γύρω από το Ναύπλιο περιοχές. Η επιλογή για την αποστολή του γιου του Γέρου του Μοριά δεν πρέπει να ήταν τυχαία, αν ληφθεί υπόψη η μεγάλη επιρροή που είχε η οικογένεια στην Πελοπόννησο. Ταυτόχρονα, για να υπογραμμίσει την κρισιμότητα της κατάστασης, ο Όθων έφθασε μέχρι την Κόρινθο, όπου είχαν αρχικά στρατοπεδεύσει οι κυβερνητικές δυνάμεις, προκειμένου να ομιλήσει και να εμψυχώσει τους άνδρες του κυβερνητικού στρατού.⁵³

Η πρώτη σύγκρουση σημειώθηκε στα Δερβένια της Κορινθίας, με τον κυβερνητικό στρατό να επικρατεί εύκολα και να καταλαμβάνει χωρίς αντίσταση το Άργος. Οι πρώτες σοβαρές μάχες ξεκίνησαν στις 8 Φεβρουαρίου, όταν οι κυβερνητικές δυνάμεις επιτέθηκαν στις τρεις καλά οχυρωμένες θέσεις, στα υψώματα της Αρείας –απ' όπου η πόλη προμηθευόταν νερό–, στον Προφήτη Ηλία και στον Μύλο Ταμπακόπουλου. Μετά από σθεναρή αντίσταση οι πολιορκητές αποκρούστηκαν, γεγονός που δημιούργησε αισθήματα αισιοδοξίας στους επαναστάτες σε τέτοιο βαθμό που η Επιτροπή αποφάσισε να αποστείλει στον Χαν, ο οποίος βρισκόταν στην Τίρυνθα, επιστολή ζητώντας του να εγκαταλείψει την προσπάθεια, αφού ο επαναστατικός στρατός «με μηδαμινή ζη-

50. Είναι η άποψη του συντάκτη του *Συνταγματικού Έλληνα*: βλ. Αναστάσιος Γούναρης, *ό.π.*, σ. 58.

51. Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία οι αριθμοί των κυβερνητικών δυνάμεων κυμαίνονται από 1.500 έως 7.000 άνδρες. Βλ. Αναστάσιος Γούναρης, *ό.π.*, σ. 61, όπου και η παράθεση των σχετικών αναφορών.

52. Γερμανοελβετός φιλέλληνας, ο οποίος από το 1823, σε ηλικία μόλις 22 ετών, συμμετείχε στον Αγώνα μέσα από τις τάξεις του Λόχου των Φιλελλήνων. Παρέμεινε στην Ελλάδα μέχρι το 1865, οπότε αποστρατεύθηκε με τον βαθμό του αντιστρατήγου και δύο χρόνια αργότερα απεβίωσε στην Ελβετία.

53. Βλ. την πατερναλιστικού χαρακτήρα ομιλία του Όθωνος, στο Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 135-136, στην οποία ο μονάρχης καλούσε τους αξιωματικούς να «αποπλύνουν την κηλίδα, ήν από τινος απεπειράθησαν να προσάψωσιν εις την τιμήν του».

μίαν έτρεψε τον υμέτερον δις εις φυγήν, και εφόνευσε εξ αυτών απείρους υπό τας διαταγάς Σας αδελφούς μας, τους οποίους ακόμη θρηνούμεν».⁵⁴ Από την πλευρά των επαναστατών, γενικώς, η αίσια έκβαση των πρώτων μαχών δημιούργησε μεγάλη αισιοδοξία και σε επίσημο κείμενο γίνεται λόγος για «επονεΐδιστον υποχώρησιν» του βασιλικού στρατού, ο οποίος «άφησε εις το πεδΐον της μάχης 150 περίπου πτώματα και ικανούς αξιωματικούς», την ίδια στιγμή που «εκ της φρουράς 7 εφονεύθησαν και 8 επληγώθησαν ακινδύνως, ένας ανθυπασπιστής εφονεύθη και έτερος επληγώθη».⁵⁵ Μάλιστα, διαμηνύουν ότι ο «Σ.[εβαστός] Βασιλεύς, του οποίου η σύνεσις εις πολλές περιπτώσεις έσωσε το έθνος και τον θρόνον», δεν θα πρέπει «να εξαπατάται πλέον, διότι η Αρκαδία, η Μεσσηνία, η Λακωνία και άλλαι επαρχΐαι ανεστατώθησαν και όσον ούπω θα καταπλημμυρήση η Αργολΐς από σπλίτας».⁵⁶ Ασφαλώς οι αριθμοΐ που δίνονται από τους επαναστάτες, ελέγχονται για την ακρίβειά τους, όπως και όσα ισχυρίζονται για το κλίμα που επικρατούσε έξω από την πόλη. Προφανώς, απέβλεπαν στο να δημιουργήσουν κλίμα αισιοδοξΐας στις τάξεις τους και, τουλάχιστον, ενδοιασμούς στην κυβερνητική πλευρά. Αυτή υπήρξε, όμως, η πρώτη και η τελευταία καθαρή στρατιωτική νίκη των αντικαθεστωτικών.

Η πρώτη αποτυχία οδήγησε την κυβερνητική πλευρά στην απόφαση να ξεκινήσει πολιορκία της πόλης, προκειμένου να οδηγηθούν οι επαναστάτες σε σταδιακή απομόνωση και εξάντληση των δυνάμεών τους. Έτσι, τις επόμενες ημέρες η κύρια εστία των επαναστατών ήταν το πολιορκημένο Ναύπλιο, ενώ, παράλληλα, στην ευρύτερη περιοχή σημειώνονταν αψιμαχΐες διαφορετικής κάθε φορά έντασης με στόχο να κερδηθούν επίκαιρες θέσεις. Ταυτόχρονα με την πολιορκία το καθεστώς αποφάσισε να χρησιμοποιήσει ένα όπλο, το οποίο από το 1833 αποτελούσε αποφασιστικό μέσο για να καμφθούν όλες οι αντικαθεστωτικές και με έκνομη δράση δυνάμεις, τη χορήγηση αμνηστΐας. Ήταν σαφής η πρόθεση να προκληθεί διάσπαση στους κόλπους των πολιορκουμένων και, σε συνδυασμό με τις πρώτες ελλείψεις βασικών αγαθών, να υποχρεωθούν σε παράδοση. Μάλιστα, την 1η Μαρτίου διατάχθηκε ολομέτωπη επίθεση στις τρεις προαναφερθείσες οχυρές θέσεις, οι οποίες καταλήφθηκαν μετά από πολυαΐμακτες μάχες. Σε μία από αυτές, στην Άρεια, τραυματίστηκε ο Κορωναΐος και φονεύθηκε ο ανθυπολοχαγός Δυοβουνιώτης. Στην Πρόνοια, όπου επικεφαλής ήταν ο Μΐχου, σημειώθηκε άτακτη υποχώρηση μπροστά στις σαφώς υπέρτερες κυβερνητικές δυνάμεις, τις οποίες δεν μπόρεσαν να

54. Αναστάσιος Γούναρης, *ό.π.*, σ. 76-77.

55. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, *ό.π.*, σ. 86, όπου επιστολή του αντιμοΐραρχου Ηλία Σταυριανού προς τον αντισυνταγματάρχη-επιθεωρητή της Χωροφυλακής Δ. Κουτσογιαννόπουλο.

56. Στο ίδιο.

αναχαιτίζουν ούτε οι κανονιοβολισμοί από τα φρούρια. Μετά από λίγο, η υποχώρηση μετατράπηκε σε άτακτη φυγή προς την πόλη.⁵⁷ Οι μάχες της 1ης Μαρτίου, εκτός από τις σημαντικές απώλειες σε ανθρώπινες ζωές, απέδειξαν την υπεροπλία των κυβερνητικών δυνάμεων.

Οι τελευταίες εξελίξεις έδωσαν το δικαίωμα στον Χαν να αποστείλει στον Μίχου έγγραφο με το οποίο καλούσε τους επαναστάτες να παραδοθούν εντός 24 ωρών «άνευ ουδεμιάς συνθηκολογήσεως». Ο αρχηγός του επαναστατικού στρατού φαίνεται ότι είχε καμφθεί, αφού στη σύσκεψη που συγκάλεσε, διατύπωσε την άποψη ότι οποιαδήποτε παράταση του αγώνα ήταν μάταιη και, συνεπώς, ήταν «αμάρτημα να επιμένωμεν εις περαιτέρω δεινά και χύσιν αδελφικού αίματος», προτείνοντας να ζητηθεί η χορήγηση γενικής αμνηστίας από τον βασιλιά.⁵⁸ Τη διαφωνία τους σχετικά με τον συμβιβασμό διατύπωσαν ευθύς εξαρχής ο Δ. Γρίβας, ο Μάνος, ο Κατσοκογιάννης, ο Σμόλεντζ, ο Χρ. Γρίβας, ο Πραΐδης και ο Πετιμεζάς, οι οποίοι και αποχώρησαν από τη σύσκεψη. Μάλιστα, ο πρώτος με 400 άνδρες και τα αναγκαία πολεμοφόδια ανέβηκε στο Παλαμήδι με σκοπό τη συνέχιση του αγώνα. Η διάσπαση στους κόλπους των επαναστατών ήταν πια γεγονός. Στην αδιάλλακτη στάση που κράτησαν οι συγκεκριμένοι άνδρες, πιθανόν να συνέτεινε και η είδηση, που μόλις είχε φθάσει, για την εκραγείσα εξέγερση στη Σύρο, γεγονός που αναπτέρωνε τις ελπίδες των αντικαθεστωτικών για εξάπλωση της Επανάστασης. Το συγκεκριμένο νησί, με τη ραγδαία οικονομική, εμπορική και ναυτιλιακή οργάνωση, είχε καταστεί το δεύτερο, μετά το Ναύπλιο, αντιπολιτευτικό κέντρο.⁵⁹ Τα αστικοποιημένα στρώματα της τοπικής κοινωνίας, μέσα από τις λέσχες των συζητήσεων, είχαν καταστεί φορείς ενός αντιπολιτευτικού ρεύματος και τα γεγονότα του Ναυπλίου επιτάχυναν τις εξελίξεις. Στο νησί είχε αφιχθεί τον Δεκέμβριο του προηγούμενου έτους ο υπολοχαγός Λεωτσάκος, ο οποίος εκμεταλλευόμενος το αντιπολιτευτικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί με πρωτοστάτη τον Σχολάρχη Αρ. Τσάτσο, τέθηκε επικεφαλής ένοπλης εξέγερσης στα τέλη του Φεβρουαρίου. Η συγκεκριμένη εξέγερση, η σημαντικότερη των Κυκλάδων, κατεστάλη με τη γρήγορη επέμβαση των κυβερνητικών δυνάμε-

57. Αναστάσιος Γούναρης, *ό.π.*, σ. 83-88· Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 144-146· Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, τ. Α', εν Αθήνας 1922, σ. 256.

58. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, *ό.π.*, σ. 43-44 και Αναστάσιος Γούναρης, *ό.π.*, σ. 89.

59. Οδυσσεύς Δημητρακόπουλος, «Ο αντιδυναστικός αγώνας και η έξωση του Όθωνος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 194. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Βασίλης Καρδάσης, *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Μ.Ι.Ε.Τ., 1987, σ. 33, αναφερόμενος, όμως, στην αμέσως προηγούμενη περίοδο: «Εκείνο που χαρακτηρίζει την πολιτική συμπεριφορά των Ερμουπολιτών είναι η αδιαφορία για συμμετοχή στην ευρύτερη ελληνική σκηνή».

ων, ωστόσο ο Γρίβας και οι υπόλοιποι συνέχισαν τον αδιάλλακτο δρόμο τους.

Εν τω μεταξύ η διαλλακτική πλευρά, που αποτελούσε και την πλειονότητα των επαναστατών, ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με τον Χαν, προβάλλοντας ως αναγκαίους όρους την παροχή αμνηστίας με την άμεση δημοσίευση του σχετικού Βασιλικού Διατάγματος και τον σχηματισμό νέας κυβέρνησης, θεωρώντας ότι η υπάρχουσα ήταν υπεύθυνη για «όλα τα λυπηρά ταύτα συμβάντα διά τα οποία επί πολύν καιρόν το έθνος θέλει θρηνεί». ⁶⁰ Υπερβολικές αξιώσεις, αν ληφθεί υπόψη η δύσκολη θέση στην οποία είχαν βρεθεί οι επαναστάτες. Πιθανόν να απέβλεπαν στο να εξαλειφθούν τα επιχειρήματα του Γρίβα και των συνεργατών του και να αμβλυνθούν οι αιτιάσεις περί «προδοσίας», τις οποίες τους προσήπταν. Πάντως, τόσο ο Χαν όσο και ο Γενναίος Κολοκοτρώνης δεν ήταν διατεθειμένοι να συνδιαλλαγούν, δηλώνοντας ότι το μόνο που διαπραγματεύονταν ήταν η παράδοση του Ναυπλίου. Οι διαπραγματεύσεις οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο, ενώ η αδιαλλαξία του Γρίβα τον είχε καταστήσει «δημοτικώτατον και προσφιλέστατον» ⁶¹ μεταξύ των κατοίκων και των στρατιωτικών της πόλης. Οι δύο πλευρές, διαλλακτικοί και αδιάλλακτοι, θα βρεθούν πάλι κοντά, όταν στις νέες επαφές του Μίχου με τον Χαν ο δεύτερος θα του απαντήσει ότι δεν χορηγείται αμνηστία, παρά τις περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις στις πρώτες συνομιλίες. Η τελευταία εξέλιξη υποχρέωσε τον στρατιωτικό ηγέτη των επαναστατών να εκδώσει Ημερησία Διαταγή με την οποία διακήρυσσε τη συνέχιση του αγώνα, προκειμένου να «περαιωθή ανδρείως το ιερόν έργον», αφού οι κυβερνητικές δυνάμεις «ενέπειξαν την πολεμική ανοχή» ⁶² των επαναστατών. Μεγαλόστομη διακήρυξη, η οποία απέβλεπε μάλλον στην ανύψωση του ηθικού των πολιορκουμένων και αποδείκνυε το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει η επαναστατική πλευρά. Εξάλλου, το αίτημα που υποβλήθηκε στις Δυνάμεις για αποστολή πλοίων, προκειμένου να παραλάβουν τα γυναικόπαιδα από την πόλη, φανέρωνε τη δυσχερέστατη θέση των πολιορκουμένων, πολύ δε περισσότερο από τη στιγμή που η έλλειψη των αναγκαίων αγαθών ήταν πλέον εμφανέστατη. Ο Όθων από την πλευρά του εξέδωσε Διάταγμα με το οποίο παρεχόταν αμνηστία στους επαναστάτες, εξαιρώντας όμως τους βασικούς στρατιωτικούς και πολιτικούς ηγέτες, συνολικά 19 άτομα. ⁶³ Εύστοχος ελιγμός, προκειμένου να προκληθεί ξανά διάσπαση στις τάξεις των αντιπάλων. Πράγματι, μολονότι στο συμβούλιο των

60. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, ό.π., σ. 47.

61. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, ό.π., τ. Β', σ. 146.

62. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, ό.π., σ. 94-95 και Αναστάσιος Γούναρης, ό.π., σ. 99-100.

63. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, ό.π., σ. 102-103. Εντυπωσιακό πάντως είναι το γεγονός ότι μεταξύ των εξαιρεθέντων ήταν ο στρατηγός Τσόκρης, τον οποίο κρατούσαν οι επαναστάτες φυλακισμένο στην Ακροναυπλία.

στρατιωτικών που ακολούθησε, οι αμνηστευθέντες δήλωσαν αλληλέγγυοι προς τους υπόλοιπους συναδέλφους τους, μη δεχόμενοι τη βασιλική χάρη, η πείνα, η έλλειψη νερού και άλλων αναγκαίων μέσωσ καθιστούσαν τον αγώνα άνισο, τα σημάδια της κόπωσης ήταν εμφανή, γενικώς «η κατάσταση ήτο οικτρά» στην πόλη «ένθα επεκράτει κατήφεια και απόγνωσις».⁶⁴ Δηλωτική του κλίματος που επικρατούσε ήταν η προσπάθεια του Ζαβιτσιάνου, ενός εκ των πρωτεργατών της Επανάστασης, να διαφύγει λάθρα με ξένο πλοίο. Έγινε, όμως, αντιληπτός, συνελήφθη και κρατήθηκε στην Ακροναυπλία. Η ενέργεια αυτή συνέτεινε, βεβαίως, στην περαιτέρω διάχυση ενός κλίματος ηττοπάθειας και απελπισίας. Ένας επιπλέον έρανος μεταξύ των κατοίκων –γιατί είχε προηγηθεί άλλος, τότε που η Επανάσταση είχε επικρατήσει και η αισιοδοξία περίσσευε– για να συγκεντρωθεί το ποσό των 150.000 δραχμών αφορούσε πλέον όχι στη συνέχιση του αγώνα αλλά, μεταξύ άλλων, και στα έξοδα για τη μεταφορά με πλοία του άμαχου πληθυσμού μακριά από την πόλη.⁶⁵ Πράγματι, συνήφθη ανακωχή και ο άμαχος πληθυσμός μεταφέρθηκε ακτοπλοϊκώς σε άλλες περιοχές της Αργολίδας.

Μετά τις τελευταίες εξελίξεις η Επανάσταση είχε τερματισθεί. Ο Μίχου ζήτησε από τους πρεσβευτές της Αγγλίας και της Γαλλίας να διαθέσουν πλοία, προκειμένου να μεταφέρουν όσους εξαιρέθηκαν της αμνηστίας στο εξωτερικό. Για τον σκοπό αυτό συγκάλεσε συμβούλιο στρατιωτικών και πολιτικών στο σπίτι του. Εκεί αποδείχθηκε για μία ακόμη φορά ο βαθύς διχασμός μεταξύ των επαναστατών, καθώς οι αδιάλλακτοι, με πρωτοστάτη τον Γρίβα, επέμεναν στη συνέχιση της Επανάστασης. Η θυελλώδης σύσκεψη τερματίσθηκε με την υπογραφή ενός Πρωτοκόλλου, στο οποίο επικρατούσε η γραμμή των διαλλακτικών: η Επανάσταση τερματιζόταν «επειδή αν και το έθνος εκινήθη ηθικώς δεν υπεστήριξε όμως και διά των όπλων την Επανάστασιν» και επειδή επιβαλλόταν «η πρόληψις της περαιτέρω ζημίας του έθνους και της καταστροφής της πόλεως ταύτης».⁶⁶ Εντυπωσιακή είναι η καταληκτική φράση του κειμένου, σαν υστερόγραφο, από τον Γρίβα: «Εγκαταλειφθείς παρά πάντων των συναδέλφων μου, αναγκάζομαι να καταδικάσω εμαυτόν εις αειφυγίαν και αισχυνόμενος του λοιπού ν' αποκαλούμαι Έλλην, από τούδε παραιτούμαι της Ελληνικής εθνικότητας».⁶⁷ Από τους στρατιωτικούς οι πιο ένθερμοι

64. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 147.

65. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, *ό.π.*, σ. 57-58. Τους εράνους αυτούς ο Σκανδάμης τους θεωρεί «καταπιεστικών» μέτρο που προκάλεσε την «δυσφορίαν» των κατοίκων. Βλ. *ό.π.*, σ. 497.

66. Αναστάσιος Γούναρης, *ό.π.*, σ. 107-108.

67. Η συμπεριφορά του Δημητρίου Γρίβα χαρακτηρίζεται ως «υποκριτική» από τον (οθωνικό στα φρονήματα) Νικόλαο Δραγούμη, *Ιστορικοί αναμνήσεις*, τ. Β', γ' έκδοση, Ερμής, 1979, σ. 180. Ο χαρακτηρισμός είναι μάλλον επεικής, αν λάβουμε υπόψη τον αψύ

υποστηρικτές της συνέχισης του αγώνα ήταν οι υπαξιωματικοί, οι οποίοι μάλιστα προσπάθησαν να εμποδίσουν την αναχώρηση των μη αμνηστευθέντων απευθυνόμενοι στον Μίχου.⁶⁸ Ο τελευταίος ήταν αμετάπειστος και, μάλιστα, όταν πληροφορήθηκε ότι διέτρεχε κίνδυνο η ζωή του από τους μέχρι πρότινος συναγωνιστές του, επιβιβάστηκε κρυφά στο βρετανικό πλοίο, επιτείνοντας την οργή στις τάξεις εκείνων που θεωρούσαν ότι η Επανάσταση είχε προδοθεί. Τελικά, την Κυριακή του Πάσχα, 8 Απριλίου, επιβιβάστηκαν στα δύο πλοία οι 19 μη αμνηστευθέντες αλλά και άλλοι επαναστάτες, συνολικά περίπου 300 στρατιωτικοί και πολιτικοί, και μεταφέρθηκαν σε αστικά κέντρα του παροικιακού ελληνισμού.⁶⁹ Λίγες ώρες μετά ο Χαν έμπαινε με τους άνδρες του στο Ναύπλιο, δίνοντας διαταγή στους αμνηστευθέντες, υπολείμματα του επαναστατικού στρατού, να μεταβούν στην Τίρυνθα.⁷⁰

Η Ναυπλιακή Επανάσταση τερματίστηκε χωρίς να πετύχει τους στόχους που είχε θέσει. Ωστόσο, δεν μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε αποτυχημένη. Έξι μήνες μετά, το οθωμικό καθεστώς θα καταρρευσει, όταν οι ένοπλες κινητοποιήσεις θα γενικευθούν και θα σημάνει η ώρα της μεταπολίτευσης. Τα ναυπλιακά γεγονότα, αν και δεν ανέτρεψαν τη συγκεκριμένη δυναστεία, προκάλεσαν ρωγμή στο σύστημα, το οποίο είχε απολέσει πια οποιαδήποτε νομιμοποιητική βάση. Από την άποψη αυτή συνέβαλαν στην αποφασιστική τομή του 1862, έτος κατά το οποίο η χώρα περνά –με επώδυνο τρόπο, είναι

χαρακτήρα του ανδρός, ο οποίος από τη φοίτησή του στη Σχολή Ευελπίδων, όπως προαναφέρθηκε, είχε δώσει δείγματα γραφής λόγω της εμπλοκής του σε στάση των σπουδαστών. Μάλιστα, μετά την έξωση του Όθωνος, λόγω των ισχυρών πολιτικών του ερεισμάτων, επανήλθε καταλαμβάνοντας υψηλά αξιώματα (διετέλεσε υποστράτηγος και υπουργός).

68. Στην επιμονή των υπαξιωματικών μπορεί να διαβλέψει κανείς και υστεροβουλία, δεδομένου ότι υπέβασκε κάποια δυσφορία στις τάξεις τους, εξαιτίας των περιορισμένων δυνατοτήτων βαθμολογικής ανέλιξης εν σχέσει με τους αποφοίτους της Σχολής Ευελπίδων. Βλ. Θάνος Βερέμης, *ό.π.*, σ. 67-68. Χαρακτηριστικά, από την άποψη αυτή, είναι όσα αναφέρει ένας υπαξιωματικός που συμμετείχε στη Ναυπλιακή Επανάσταση: «[...] και σήμερα πρέπει να αριθμήσωμεν δεκαετηρίδας και να λευκανθώμεν την κεφαλήν, ίνα προαχθώμεν την κεφαλήν, ίνα αποκτήσωμεν τα σήματα του λοχιού ή τας επωμίδας του λοχαγού. Και σήμερα πρέπει να ταπεινωθώμεν, να φιλήσωμεν πόδας, ή να κολακεύσωμεν ισχυρούς, ίνα προαχθώμεν ημείς οι αποστολήν έχοντες να βαδίζωμεν υψαύχενες και γαύρω μετώπω, πρέπει να κύπτωμεν έμπροσθεν ποταπών διά να προβιβασθώμεν» βλ. *Η Νέα Γενεά*, έτος 1, αρ. 19 (11 Ιουλίου 1862), σ. 2. (Πρβλ. Gunnar Hering, *ό.π.*, τ. Α', σ. 355, υποσ. 161).

69. Οι περισσότεροι μεταφέρθηκαν στη Σύμρνη «πολλών τυχόντες περιποιήσεων παρά των ομογενών», όπως σημειώνει ο Μιχαήλ Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία*, *ό.π.*, σ. 350, ενώ κάποιοι από αυτούς πήγαν αργότερα στην Ιταλία και εντάχθηκαν στη Γαριβαλδινή Φάλαγγα.

70. Αναστάσιος Γούναρης, *ό.π.*, σ. 108-113.

αλήθεια, βάσει των γεγονότων που θα ακολουθήσουν— από τη συνταγματική μοναρχία στη βασιλευομένη δημοκρατία και μετά (το 1875) στον γνήσιο κοινοβουλευτισμό. Η κακή οργάνωση και κυρίως το γεγονός ότι περιορίστηκε μόνον στην πόλη, αφού τα εξεγερσιακά ξεσπάσματα των άλλων περιοχών κατεστάλησαν, όπως είδαμε, εν τη γενέσει τους, αποτελούν, ασφαλώς, σημαντικούς παράγοντες που συνέβαλαν στη συγκεκριμένη κατάληξη. Όπως και η αυτόματη σχεδόν αντίδραση του καθεστώτος, το οποίο κινήθηκε καίρια και αποφασιστικά. Ταυτόχρονα, όμως, θα πρέπει να επισημανθεί και το γεγονός της απουσίας ενός σαφούς ιδεολογικού προσανατολισμού, γεγονός που συνέβαλε, ως ένα βαθμό, και στη διάσπαση μεταξύ των επαναστατών, όταν οι εξελίξεις έλαβαν αρνητική τροπή. Η εναντίωση στο οθωνικό καθεστώς ήταν δεδομένη και συνιστούσε σημαντικό —αλλά τον μόνο— ενοποιητικό δεσμό. Είναι παρακινδυνευμένο να αναφερθούμε σε αστική επανάσταση,⁷¹ καθώς τα νεοπαγή αστικοποιημένα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας δεν συνιστούν με όρους επιστημονικά ακριβείς αστική τάξη, φορέα δομικών αλλαγών, με προοπτική τον αστικοκαπιταλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η τριακονταετής οθωνική μοναρχία είχε εξαντλήσει τις δυνατότητες —πολιτικές, ιδεολογικές, θεσμικές— και τα όρια αναπαραγωγής της ισχύος της και κατέρρευσε εύκολα τον Οκτώβριο του 1862. Έτσι, ο πιστός στον Όθωνα, τελευταίος πρωθυπουργός της περιόδου, Γενναίος Κολοκοτρώνης διαπίστωνε μετά το τέλος της Ναυπλιακής Επανάστασης ότι «ενικήθησαν όλα τα στασιαστικά κινήματα, μολονόπου ο σάλος και η τρικυμία εκόπασεν οπωσούν μεν, αλλ' υποκούφως πως εξακολουθούσε το στασιαστικόν πνεύμα».⁷² Την επαναστατική πλημμυρίδα του 1862 θα διαδεχθεί ο αρχικός ενθουσιασμός, η εμφύλια σύρραξη και η συντηρητική άμπωτη, με πρωταγωνιστές νέους πολιτικούς, όπως ο Δεληγιώργης, αλλά και άλλους, παλαιοκομματικής νοοτροπίας, όπως ο Δημήτριος Βούλγαρης.

71. Στο ίδιο, σ. 68-69, όπου ο συγγραφέας υιοθετεί την άποψη του Κορδάτου.

72. Γενναίος Κολοκοτρώνης, *ό.π.*, σ. 116.

II.

Η ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862

Πρόεδροι: Νίκος Κ. Αλιβιζάτος – Ιωάννης Πετρόπουλος

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΓΚΟΤΣΗΣ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862 ΚΑΙ ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ

Προλεγόμενα

Ποιο είναι το Ναύπλιο στα πρόθυρα της Επανάστασης του 1862; Μια ολοκληρωμένη απάντηση στο ερώτημα αυτό, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μελέτης, προϋποθέτει την εξέταση διάφορων δεδομένων, διοικητικών, πληθυσμιακών, κοινωνικών, πολιτικών, πολιτισμικών, γεωγραφικών, χωροταξικών, πολεοδομικών κ.λπ. Εν προκειμένω όμως, θα προχωρήσουμε σε μια πρώτη προσέγγιση ορισμένων μόνο δεδομένων που σχετίζονται με τα γεγονότα της εξέγερσης: ποιο ή ποια, δηλαδή, από αυτά διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στην εκδήλωση της εξέγερσης αλλά και στον χαρακτήρα της. Σημειώνουμε προκαταβολικά το αυτονόητο, ότι η εξέγερση αυτή στο Ναύπλιο εκδηλώθηκε, διότι συνέτρεξαν μια σειρά άλλοι «εξωγενείς» παράγοντες (εκτός Ναυπλίου), οι οποίοι είχαν ήδη οδηγήσει το καθεστώς του Όθωνα σε μια βαθιά και διαρκή κρίση πολιτικής νομιμοποίησης.

Η προσέγγιση των πληθυσμιακών δεδομένων του Ναυπλίου προϋποθέτει, πέραν των αριθμητικών στοιχείων για τον συνολικό πληθυσμό, τη συσχέτισή του με άλλες πόλεις την ίδια χρονική περίοδο, την εξέταση ορισμένων άλλων ποιοτικών στοιχείων, όπως οι ηλικίες και η οικογενειακή κατάσταση (παντρεμένοι, ανύπαντροι, χήροι).¹ Οφείλουμε, βεβαίως, να λάβουμε υπόψη και τη θέση τους στους δημοτικούς καταλόγους (δημότες/ετεροδημότες), όπως και τον τόπο καταγωγής τους (για παράδειγμα, υπάρχουν οι καταγόμενοι από την Κρήτη κάτοικοι της Πρόνοιας και του Δήμου Μινώας).

Η κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης κυρίως αλλά και του Δήμου ευρύτερα (κοινωνικές τάξεις/στρώματα, επιστήμονες, δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι αλλά και στρατιωτικοί) μας ενδιαφέρει, προκειμένου να διαπιστώσουμε αν το Ναύπλιο παρουσιάζει κάποια ειδικά χαρακτηριστικά ως προς το θέμα αυτό σε σχέση με άλλες πόλεις της χώρας την ίδια περίοδο. Οφείλουμε εκ των πραγμάτων να λάβουμε υπόψη και μια άλλη –πολυπληθή– ομάδα ανθρώπων, τους φυλακισμένους στην πόλη του Ναυπλίου. Αυτοί, παρότι δια-

1. Οι νέοι/ανύπαντροι είναι πάντοτε περισσότερο διατεθειμένοι να λάβουν μέρος σε ένοπλες συγκρούσεις, κάτι που δεν ισχύει εξίσου για τους παντρεμένους.

δραμάτισαν σημαντικό ρόλο με τη συμμετοχή τους στις ένοπλες συγκρούσεις, δεν έχουν βρει ακόμα τη θέση τους στην ιστοριογραφία της Ναυπλιακής Επανάστασης. Ούτε τα ονόματά τους αναφέρονται, ούτε πόσοι από αυτούς βρήκαν τον θάνατο ή τραυματίστηκαν, ούτε γνωρίζουμε τις απόψεις τους για τα γεγονότα.

Το Ναύπλιο την περίοδο εκείνη διαθέτει ένα σημαντικό δίκτυο δημόσιων και δημοτικών υπηρεσιών. Υπάρχει καταρχάς ο Δήμος με τα δύο όργανα της διοίκησής του, τον δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο. Υπάρχει, επίσης, ο νομάρχης, όπως συμβαίνει και στις υπόλοιπες έδρες/πρωτεύουσες των νομών, τα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και ένα από τα έντεκα Γυμνάσια της χώρας. Τέλος, υπάρχει ο στρατός και τα δικαστήρια. Οι δύο αυτοί τελευταίοι θεσμοί διαδραμάτισαν τον σημαντικότερο ρόλο στην εξέγερση και από τις τάξεις τους προέρχονταν τα πρόσωπα που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην πλευρά των επαναστατών: οι αξιωματικοί και στρατιώτες από τη μία πλευρά και οι δικηγόροι της πόλης και δύο δικαστές από την άλλη. Το Δημοτικό Συμβούλιο και ο δήμαρχος συμμετείχαν στην εξέγερση, με διακριτό όμως ρόλο, επιχειρώντας, ιδιαίτερα μετά τον πρώτο μήνα, να ισορροπήσουν μεταξύ των επαναστατών και του καθεστώτος του Όθωνα.

Από την πρώτη ημέρα της εξέγερσης συγκροτήθηκε ένας νέος θεσμός, η «Διοικητική Επιτροπή», η οποία λειτούργησε στη συνέχεια υπό διαφορετικές ονομασίες και με διαφορετικές συνθέσεις. Στην Επιτροπή αυτή συμμετείχαν αρχικά εκπρόσωποι του «νομικού κόσμου», τρεις δικηγόροι και δύο δικαστές. Πολύ γρήγορα όμως προστέθηκαν στη σύνθεσή της εκπρόσωποι του πολιτικού προσωπικού της πόλης. Η Επιτροπή, ως πολιτικό σώμα, εξέδιδε αποφάσεις, απευθυνόταν στους πολίτες της πόλης (του Δήμου), των γειτονικών επαρχιών αλλά και της υπόλοιπης χώρας, ενώ παράλληλα εξέδιδε και την εφημερίδα της Επανάστασης. Η Επιτροπή και το Δημοτικό Συμβούλιο αποτελούσαν τα δύο συλλογικά «πολιτικά» σώματα που λειτούργησαν κατά τη διάρκεια της εξέγερσης. Η Επιτροπή επιχειρούσε να «εκφράσει» την Επανάσταση, σε συνεργασία με τους εξεγερμένους στρατιωτικούς, αναλαμβάνοντας όμως εν πολλοίς και ρόλους σχετικούς με την ασφάλεια των κατοίκων και των περιουσιών, καταλαμβάνοντας με τον τρόπο αυτό το κενό που άφησαν οι κρατικοί θεσμοί της πόλης, που είχαν τεθεί στο περιθώριο λόγω του γεγονότος ότι τάχθηκαν με τους κυβερνητικούς (νομάρχης, Χωροφυλακή).

Ο ευρύτερος χώρος της πόλης (ο πολεοδομικός ιστός, τα τείχη, η Ακροναυπλία, το Παλαμήδι, το Μπούρτζι) αλλά και η συγκοινωνία (δρόμοι/λιμάνια, χερσαία/θαλάσσια συγκοινωνία), έχουν σημαντικό ρόλο στον τρόπο εκδήλωσης της εξέγερσης, στις αναμετρήσεις μεταξύ των αντιπάλων και στη στρατιωτική τακτική που επιλέχθηκε. Ορισμένα χαρακτηριστικά του χώρου, όπως η μορφολογία του εδάφους, η ύπαρξη δρόμων, λιμανιών κ.λπ., συμβα-

δίζουν με την έννοια της ταχύτητας.² Η ταχύτητα όμως εκτός από τον χώρο σχετίζεται άμεσα και με τα διαθέσιμα μέσα μεταφοράς (χερσαία/θαλάσσια). Η κατάληψη μιας θέσης από ένα ένοπλο σώμα, εφόσον εξαρτάται από την ταχύτητα μετακίνησής του, προσφέρει συγκριτικό πλεονέκτημα και προκαλεί πρόβλημα στον αντίπαλο. Ενδεικτικά, στο σημείο αυτό αναφέρουμε τη σημασία που είχε η άμεση κατάληψη των Μύλων από τους κυβερνητικούς υπό την αρχηγία του Γενναίου Κολοκοτρώνη.

Η συμμετοχή του λαού στην εξέγερση έχει τεκμηριωθεί ιστορικά. Αυτή η συμμετοχή έλαβε διάφορες μορφές. Εξεγερμένοι στρατιωτικοί και πολίτες προσπαθούσαν να συνυπάρξουν και να οργανώσουν αφενός τη ζωή τους στην πόλη και αφετέρου τις ένοπλες δράσεις τους. Μετά τον στρατό, η επαγγελματική ομάδα που φαίνεται να έχει ιδιαίτερο ρόλο και συμμετοχή στην Επανάσταση, ήταν οι δικηγόροι· αυτοί όμως δεν ήταν οι μόνοι. Σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, κυρίως της νεολαίας, κατατάχθηκαν σε εθελοντικά σώματα και πήραν ενεργό μέρος στα γεγονότα και τις συγκρούσεις.

Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης έλαβαν χώρα και ιστορίες «αίματος». Από τη μια μεριά έχουμε το αίμα που ενώνει και που ισχυροποιεί, μέσω της συγγένειας, κυρίως όμως μέσω των αδελφοποιήσεων που πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια της εξέγερσης, και από την άλλη το αίμα που χωρίζει, «το χυθέν αίμα» των επαναστατών, που έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω απονομιμοποίηση του καθεστώτος αλλά και του ίδιου του Όθωνα.

Διοικητικά το Ναύπλιο υπαγόταν στον ομώνυμο Δήμο (Ναυπλιέων), που σχηματίστηκε το 1840. Ειδικότερα, με το Βασιλικό Διάταγμα της 30ής Αυγούστου / 11ης Σεπτεμβρίου του 1840 (Φ.Ε.Κ. 22) «Περί συγχωνεύσεως των Δήμων της Επαρχίας Ναυπλίας» συγχωνεύτηκαν ο Δήμος Ναυπλίας (Ναυπλιέων) με τον Δήμο Τυρνθίδος και με ένα τμήμα του Δήμου Ασίνης, οι οποίοι είχαν αρχικά συσταθεί το 1834.³

Ο Δήμος Ναυπλιέων υπαγόταν στην Επαρχία Ναυπλίας, η οποία αποτελούνταν από τους παρακάτω δήμους: Ναυπλιέων, Μηδείας, Επιδaurίων και Μινώας. Τέλος, σημειώνουμε ότι η Επαρχία Ναυπλίας, με πληθυσμό 15.537 κατοίκους το 1861, ήταν μία –η μικρότερη σε πληθυσμό– από τις πέντε επαρχίες του Νομού Αργολιδοκορινθίας.⁴

2. Παραπέμπουμε εδώ στις απόψεις του Πωλ Βιρλιό για το θέμα της ταχύτητας. Βλ. Π. Βιρλιό, *Καθαρός πόλεμος. Μια συζήτηση με τον Sylvere Lotringer*, μτφρ. Αθανάσιος Δρατζίδης, εκδ. Νησίδες, χ.τ. 2003, σ. 48-50.

3. Ελευθέριος Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος, 1833-1912*, Υπουργείο Εσωτερικών – Τ.Ε.Δ.Κ. Νομού Αργολίδας, Αθήνα 1993, σ. 259.

4. Οι υπόλοιπες επαρχίες είναι οι εξής: Άργους (με 20.724 κατοίκους), Κορινθίας (με 37.409 κατοίκους), Σπετζών και Ερμιονίδος (με 19.579 κατοίκους), και Ύδρας και Τροιζηνίας (με 19.661 κατοίκους). Βλ. Υπουργείον των Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος*.

Ο χώρος

Ποια ήταν η «οργάνωση του χώρου» την εποχή της εξέγερσης; Στις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου,⁵ αλλά και στην περιγραφή –κατά τη διάρκεια της εξέγερσης– των γεγονότων από έναν ανώνυμο Ναυπλιέα, καταγράφεται μια τριμερής διάκριση του χώρου του Δήμου Ναυπλιέων: υπάρχουν η πόλη, τα προάστια και τα χωριά του Δήμου.⁶ Γίνεται επίσης αναφορά στην «εξοχήν». Λίγο έξω από την πόλη, λοιπόν, στην «εξοχή», βρίσκονταν κάποιες κατοικίες, με χαρακτηριστική περίπτωση εκείνη του Ζυμβρακάκη.⁷

Η Πρόνοια, που βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από την πόλη, χαρακτηρίζεται ρητά ως προάστιο.⁸ Ο ανώνυμος Ναυπλιεύς αναφερόμενος στην τύχη των «μη συμμερισθέντων το κίνημα» αξιωματικών σημειώνει ότι αυτοί «εξήλθον της πόλεως και διέμενον εις Πρόνοιαν, Προάστειον, αντί να απομακρυνθώσιν εις άλλο μέρος».⁹

Το Ναύπλιο, ως πόλη, οριοθετείται στο πολεοδομικό συγκρότημα που βρίσκεται εντός των τειχών. Όρια της πόλης θεωρούνται τα τείχη και η θάλασσα. Η αντίθεση εντός/εκτός πόλης φαίνεται να είναι εμπεδωμένη. Έτσι, σε κάποιο σημείο της αφήγησής του, ο ανώνυμος Ναυπλιεύς αναφέρει ότι την πρώτη νύκτα της εξέγερσης ο Ζυμβρακάκης «ευρέθη εκτός του Ναυπλίου, εις την εξοχήν του, όπου οικογενειακώς κατώκει».¹⁰ Επίσης, σε κάποιο άλλο σημείο σημειώνει ότι ενόψει της Αποκρίας διάφορες οικογένειες καθημερινά έστελναν φαγητά και γλυκίσματα «προς τους εκτός του Ναυπλίου μένοντες αξιωματικούς».¹¹

Το Μπούρτζι, αν και εκτός των τειχών, θεωρείται τμήμα της πόλης. Ως ανήκοντα στην πόλη, παρά το γεγονός ότι βρίσκονται εκτός των τειχών της, θεωρούνται και τα δύο κάστρα, το Παλαμήδι και η Ακροναυπλία, που διαδρα-

Πληθυσμός τους έτους 1861, μέρος δεύτερον, Πίνακες, εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1862, σ. 3.

5. Βλ. την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου της 13ης Απριλίου 1862 στα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδος, ΔΗΜ.1.1/Β.01.10 (Αρχείο Δήμου Ναυπλιέων).

6. Μπορούμε, ωστόσο, να κάνουμε λόγο και για διμερή διάκριση: από την μία πλευρά βρίσκεται η πόλη και τα προάστια της και από την άλλη τα χωριά (καθώς το προάστιο βρίσκεται πολύ κοντά στην πόλη και εξαρτάται εν πολλοίς άμεσα από αυτή).

7. «Τον μύλον παρέδωκαν εις το πυρ οι Κυβερνητικοί, άμα κατέλαβον αυτόν ως και την απέναντι του Ναυπλίου οικίαν του Ζυμβρακάκη και άλλας οικίας εξοχής διαφόρων πολιτών του Ναυπλίου». Βλ. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής επαναστάσεως της πρώτης Φεβρουαρίου 1862, υφ' ενός Ναυπλιέως*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1862, σ. 39.

8. Βλ. την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου της 13ης Απριλίου του 1862, ό.π.

9. Ανώνυμος, ό.π., σ. 14.

10. Στο ίδιο, σ. 10.

11. Στο ίδιο, σ. 28.

μάτισαν πολύ σημαντικό ρόλο στη διάρκεια των γεγονότων της εξέγερσης. Δεν είναι όμως μόνο τα κάστρα αλλά και η πολεοδομική μορφή της πόλης, η περιτείχισή της, η εγγύτητα σε αυτά, που παρέχουν τη δυνατότητα για την οργάνωση και την επιτυχία μιας εξέγερσης. Ο Μηλιαράκης είκοσι και πλέον χρόνια μετά την εξέγερση αποτιμώντας συνολικότερα τα πράγματα παρατηρεί ότι το πλεονέκτημα του Ναυπλίου δεν βρίσκεται στη γεωγραφική του θέση: «Το Ναύπλιον είναι πόλις οχυρά. Εις τούτο δε και μόνον οφείλει την ύπαρξιν αυτής εν τη ιστορία του Ελληνικού Έθνους και ουχί εις την γεωγραφικήν αυτής θέσιν».¹² Εξάλλου, και το Άργος έχει κάστρο, πλην όμως η εκτεταμένη και ανοικτή μορφή της πόλης, η απουσία τειχών, η απόστασή της από το κάστρο, δεν παρέχει σ' αυτό τη δυνατότητα άμυνας, κάτι που άλλωστε επιβεβαιώθηκε και από τα γεγονότα της εξέγερσης του 1862.

Τα δύο κάστρα, Παλαμήδι και Ακροναυπλία, και σε δεύτερη μοίρα το Μπούρτζι επιτελούν λειτουργίες του κράτους. Σε αυτά υπηρετεί τμήμα του στρατού, χρησιμοποιούνται όμως και ως χώροι εγκλεισμού, απομόνωσης και τιμωρίας (φυλακές, χώροι κράτησης).

Η διάκριση μεταξύ της πόλης και των φρουριών της είναι επίσης παρούσα. Ο Ανώνυμος περιγράφοντας την πρώτη νύκτα της εξέγερσης σημειώνει ότι «ο εν Ακροναυπλία μετά του Αρτέμη και λοιπών ευρισκόμενος στρατός ανταποκρίνεται εκτελών τα αυτά και μετ' ου πολύ κατέρχεται εις την πόλιν».¹³ Επίσης, ο ίδιος αναφέρει στη συνέχεια ότι «οι Επαναστάται έγιναν εν ριπή οφθαλμού κύριοι της πόλεως και της ακροναυπλίας».¹⁴

Στα όρια της πόλης, «προ των πυλών της πόλεως», υπήρχε η «πλατεία των Στρατιωτικών Γυμνασίων».¹⁵ Εκεί έγινε και η παράδοση της πόλης μετά την καταστολή της Επανάστασης. Στην περιγραφή της παράδοσης από τον Ανώνυμο εμφανίζεται η διάκριση εντός/εκτός πόλης, όπως και η αντίληψη περί των φρουριών, τα οποία ανήκουν στην πόλη. Οι εξεγερμένοι, μάλιστα, υποχρεώθηκαν ως ηττημένοι, σε μια πράξη συμβολική, να βγουν από την πόλη, προκειμένου να την παραδώσουν στους νικητές:

Την πρωίαν της επιούσης 8ης Απριλίου ο στρατηγός Χαν εγνωστοποίησε προς τους ανωτέρω δύο ταγματάρχας δι' εγγράφου ότι η είσοδος του Κυβερνητικού στρατού θέλει γίνει κατά την 12ην ώραν και ότι άπασα η φρουρά μετά των αξιωματικών οφείλουν να εξέλθουν της πόλεως και να παραμείνωσιν προ των πυλών αυτής την εμφάνισίν του, όπερ και εγένετο

12. Αντώνιος Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, Αθήνα 1886, σ. 71.

13. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 10.

14. Στο ίδιο, σ. 11.

15. Στο ίδιο, σ. 38.

κατά την 11ην ώρα π.μ. παραταχθέντος του στρατού εις την πλατείαν των στρατιωτικών γυμνασίων, ένθα ίσαντο και οι αξιωματικοί.

Περί την 12ην ώρα ο στρατός της Κυβερνήσεως φθάνει εις την ανωτέρω πλατείαν, προπορευομένου του στρατηγού Χαν μετά του επιτελείου του, και πλησιάσας προς τον στρατόν του Ναυπλίου απέτεινεν αυτώ διά του υπασπιστού Καρνάλη επιπληκτικήν και συνάμα και νουθετικήν προσλαλιάν, την οποίαν διά να απαγγείλη ο ρηθείς λοχαγός, ζητών να καταστήση την φωνήν του βροντωδεστέραν, παρ' ολίγον να πνιγή.

Μετά ταύτα ο στρατηγός Χαν αποτανθείς προς τον ταγματάρχην Μανολάκην διατάττει αυτόν να οδηγήση τον υποταχθέντα στρατόν εις Τίρυνθον όπου να μένη περιμένων τας περαιτέρω διαταγάς. Ούτος δε μετά του Κυβερνητικού στρατού εισήλθεν εις την πόλιν και κατέλαβε πάντα τα φρούρια αυτής, δους πέρας εις την πολυθρύλλητον ταύτην Ναυπλιακήν υπόθεσιν.¹⁶

Ένα άλλο στοιχείο του χώρου, στο οποίο γίνεται αναφορά σε διάφορες περιστάσεις, είναι ο «λιμήν Ναυπλίας»,¹⁷ ή «ο Ναυπλιακός λιμήν».¹⁸ Το λιμάνι και η θάλασσα που περιβάλλει την πόλη, έχουν και αυτά τη σημασία τους, ιδιαίτερα σε κάποιες χρονικές στιγμές της εξέγερσης. Στο λιμάνι προσεγγίζουν τα πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων, προκειμένου να μεταφέρουν μακριά τους μη αμνηστευθέντες, οι οποίοι σε αυτά, άλλωστε, τα πλοία εν τέλει επιβιβάστηκαν. Μέσω θαλάσσης, επίσης, μετακινήθηκαν οι κάτοικοι, ιδίως τα γυναικόπαιδα, στην παραλία του Τημενίου (Νέας Κίου), στους Μύλους και στο Κιβέρι, και από εκεί οδικώς στο Άργος, στην τελευταία φάση της Επανάστασης.¹⁹ Ως προς το στρατιωτικό σκέλος, η θάλασσα χρησιμοποιήθηκε σε μικρό βαθμό από τους εξέγερμένους. Σημειώνουμε εν προκειμένω τη μετασκευή μιας λέμβου σε πλωτό κανόνι, το οποίο χρησιμοποιήθηκε από τους επαναστάτες.

Εντός πόλης

Μέσα στην πόλη μνημονεύονται ορισμένοι δημόσιοι χώροι και δημόσια κτήρια, όπως η *Πλατεία Συντάγματος*, το *Δημοτικό κατάστημα*, όπου συνεδριάζει το Δημοτικό Συμβούλιο και το κτήριο του *Οπλοστασίου*.

Η Πλατεία Συντάγματος αποτέλεσε τον δημόσιο χώρο που επιλέχθηκε για τη συγκέντρωση των εξεγερμένων στρατιωτικών, η οποία έγινε με την έναρξη της εξέγερσης, την 3η πρωινή της 1ης Φεβρουαρίου.²⁰ Εκεί, επίσης, μία ημέρα μετά, κατά τη διάρκεια μιας άλλης συγκέντρωσης, έγινε και η ορκωμοσία

16. Στο ίδιο, σ. 65.

17. Στο ίδιο, σ. 11.

18. Στο ίδιο, σ. 54.

19. Στο ίδιο, σ. 58-59.

20. Στο ίδιο, σ. 10.

των εξεγερμένων στρατιωτών και του Αργείου Δ. Τσόκλη.²¹ Στην Πλατεία Συντάγματος βρίσκονταν και η κατοικία του αρχηγού της εξέγερσης Αρτέμη Μίχου,²² καθώς και εκείνη της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου.

Το κτήριο του Οπλοστασίου βρισκόταν κοντά στη θάλασσα²³ και αποτελούσε την έδρα ενός λόχου. Εντός του Οπλοστασίου υπήρχε και αποθήκη πολεμοφοδίων.²⁴

Εντός της πόλης μνημονεύονται, επίσης, ορισμένες *εκκλησίες*, όπως εκείνη του Αγίου Γεωργίου και η «Παναγίτσα» στην Ακροναυπλία. Στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, στις 27 Φεβρουαρίου 1862, έγινε δοξολογία με αφορμή τις αδελφοποιήσεις που έγιναν μεταξύ υπαξιωματικών και πολιτών.²⁵ Η Παναγίτσα στην Ακροναυπλία χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο των νεκρών εξεγερμένων, σε μια απόπειρα «κατασκευής» της μνήμης της εξέγερσης.

Αναφέρεται, επίσης, το *Δημοτικό Σχολείο Ναυπλίου*, εντός του οποίου συνεδρίασαν αρκετές φορές οι πρωταγωνιστές των εξεγερμένων.²⁶ Μνημονεύονται, ακόμα, το *Νομαρχιακό Κατάστημα*, έδρα του νομάρχη,²⁷ καθώς επίσης και το Υποκατάστημα της Τραπέζης και του Δημοσίου Ταμείου.²⁸

Τέλος, μνημονεύονται ορισμένες *κατοικίες πρωταγωνιστών* (εξεγερμένων αλλά και «κυβερνητικών»). Εκτός αυτών της Παπαλεξοπούλου και του Αρτέμη Μίχου, γίνεται αναφορά στην κατοικία του εφέτη Πετιμεζά αλλά και σε αυτή του νομάρχη.²⁹ Σε άλλα σπίτια της πόλης διέμεναν οικογένειες αξιωματικών που υπηρετούσαν στο Ναύπλιο.

Στην πόλη στεγάζονταν και τα δικαστήρια της εποχής, το Ειρηνοδικείο, το Πρωτοδικείο, το Εμποροδικείο και το Εφετείο. Τα κτήρια όμως αυτά δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν στη διάρκεια της εξέγερσης. Υπήρχαν, τέλος, τα κτήρια στα οποία στεγάζονταν τα προξενεία των τριών Μεγάλων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας), του Βελγίου και της Αυστρίας.

Εκτός πόλης

Έξω από την πόλη βρίσκεται το προάστιο της *Πρόνοιας* και η *Άρια*. Η Πρό-

21. Στο *ίδιο*, σ. 15.

22. Στην οικία του Μίχου έγιναν ορισμένες συσκέψεις στη διάρκεια της εξέγερσης. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 46.

23. Εκεί που σήμερα βρίσκονται τα κτήρια των Λυκείων και του Α΄ Δημοτικού Σχολείου.

24. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 44.

25. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, 28 Φεβρουαρίου 1862.

26. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 51, 54.

27. Στο *ίδιο*, σ. 8.

28. Στο *ίδιο*, σ. 11.

29. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *Ιστορία του συγχρόνου ελληνισμού*, τ. Β΄, Αθήναι 1892, σ. 128.

νοια κατοικούνταν κυρίως από Κρητικούς, οι οποίοι, μαζί με αυτούς του Ναυπλίου και του Δήμου Μινώας, συμμετείχαν ενεργά στην Επανάσταση, υπό την αρχηγία του δασκάλου Εμμανουήλ Παπαδάκη.³⁰ Στην Πρόνοια υπήρχε, μεταξύ άλλων, η οικία Βαφιαδάκη, «η ωραιότερα του προαστείου τούτου οικία», που πυρπολήθηκε από τους κυβερνητικούς.³¹

Η Άρια θεωρούνταν περιοχή στρατηγικής σημασίας, επειδή εκεί υπήρχε η *πηγή/υδραγωγείο*, απ' όπου υδρευόταν η πόλη.

Οι περισσότεροι από τους χώρους που μνημονεύονται εκτός πόλης, σχετίζονται με οχυρώσεις, χώρους στρατοπέδευσης ή τόπους μαχών. Είναι αναμενόμενο ότι οι λόφοι και γενικώς τα κτίσματα που προσέφεραν τη δυνατότητα οχυρώσεων, επιλέγονταν από τους εμπολέμους. Δύο από αυτά, ο *Μύλος του Ταμπακόπουλου* και ο *λόφος του Προφήτη Ηλία*, είχαν καταληφθεί και οχυρωθεί από τους εξεγερμένους. Ο Μύλος του Ταμπακόπουλου βρισκόταν δίπλα από τον δρόμο που συνέδεε το Άργος με το Ναύπλιο. Χρησιμοποιήθηκε από τους εξεγερμένους στις μάχες εναντίον των κυβερνητικών. Πυρπολήθηκε από τους κυβερνητικούς μετά την κατάληψή του, την 1η Μαρτίου 1862. Ο λόφος του Προφήτη Ηλία δεσπόζει στον χώρο μεταξύ Ναυπλίου και Άργους, ευρισκόμενος και αυτός πλησίον του δρόμου που συνέδεε –και εξακολουθεί να συνδέει– το Ναύπλιο με την Τίρυνθα και το Άργος, σε μικρή απόσταση από τον Μύλο του Ταμπακόπουλου.

Εκτός από τον λόφο του Προφήτη Ηλία μνημονεύονται επίσης ο *λόφος Παπαφενά*,³² ο *λόφος του Ροδίου*³³ και διάφοροι άλλοι –χωρίς ονομασία– λόφοι της Άριας και της ευρύτερης περιοχής.³⁴

Έξω από την πόλη μνημονεύονται επίσης η περιοχή της *Γλυκιάς*, όπου είχαν στρατοπεδέυσει οι Λάκωνες εθελοντές υπό τον Πέτρο Μαυρομιχάλη, το *περιβόλι Ροδίου*,³⁵ το *πεδίο του Πολυγώνου*, η *Αγία Μονή*, η *Αγία Παρασκευή*³⁶ και ο *ναός του Ευαγγελισμού* της Πρόνοιας.³⁷

Αναφορά γίνεται επίσης στο *στρατιωτικόν κατάστημα του Ιπποφορβείου*, που βρισκόταν «εις την απέναντι του Ναυπλίου παραλίαν»,³⁸ προφανώς στην παραλία της Νέας Κίου.

Αρκετές αναφορές υπάρχουν στη *Σχολή της Τίρυνθος*, δεδομένου ότι εκεί

30. Στο ίδιο, σ. 143.

31. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 40.

32. Στο ίδιο, σ. 26, 36, 37 και Επ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 144.

33. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 33.

34. Στο ίδιο, σ. 23.

35. Στο ίδιο, σ. 35 και Επ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 143.

36. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 33.

37. Στο ίδιο, σ. 33.

38. Στο ίδιο, σ. 18.

είχε στρατοπεδεύει, ήδη από το τέλος της πρώτης εβδομάδας της εξέγερσης, ο κυβερνητικός στρατός υπό τον Χαν.³⁹

Σύμβολο της εξουσίας του Όθωνα ήταν η περιοχή των αποβατηρίων, η περιοχή δηλαδή της παραλίας, όπου αποβιβάστηκε για πρώτη φορά, ερχόμενος διά θαλάσσης, στο Ναύπλιο ο Όθωνας. Εκεί κάθε χρόνο εορτάζονταν την 25η Ιανουαρίου τα αποβατήρια. Με ιδιαίτερο τρόπο είχε εορταστεί η επέτειος της εικοσιπενταετίας από την άφιξη του Όθωνα. Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης δεν υπάρχουν αναφορές στην περιοχή των αποβατηρίων.

Οι άνθρωποι

Ως προς τον πληθυσμό, ολόκληρη η Επαρχία Ναυπλίας το 1861 είχε 15.537 κατοίκους, από τους οποίους 8.678 ήταν άνδρες και 6.859 γυναίκες.⁴⁰ Στον Δήμο Ναυπλιέων ο αριθμός των δημοτών ήταν 5.414, των «ετεροδημοτών» 3.112, των «Ελλήνων μη καταγεγραμμένων» 128 και των «αλλοδαπών» 88.

Ο Δήμος συνολικά το 1848 είχε 7.570 κατοίκους. Γνώρισε μια σχετική μείωση του πληθυσμού μέχρι και το 1856, όταν εμφανίζεται να έχει 7.096 κατοίκους, ενώ το 1861 είχε πληθυσμό 9.791 κατοίκους.

Η πόλη του Ναυπλίου είχε το 1856 μόλις 4.260 κατοίκους, ενώ το 1861 είχε 6.024.⁴¹ Το 1861 έχουν καταγραφεί στην πόλη 819 οικογένειες και 500 οικίες.⁴² Πιθανολογούμε βέβαια ότι οι περισσότεροι από τους 3.112 ετεροδημότες του Δήμου κατοικούσαν στην πόλη.

Εκτός από τους παραπάνω θα πρέπει να υπολογίσουμε τους ανθρώπους του στρατού (αξιωματικούς και στρατιώτες που δεν είχαν πιθανώς απογραφεί το 1861, και τους αξιωματικούς που βρίσκονταν σε απομόνωση), καθώς επίσης και τους έγκλειστους των φυλακών, τους κατάδικους και τους υπόδικους, και, τέλος, τους μαθητές, ιδίως του Γυμνασίου, που προέρχονταν από άλλες περιοχές.

Επαγγέλματα

Σύμφωνα με την απογραφή του 1861, στον Δήμο Ναυπλιέων είχαν καταγραφεί 49 «κτηματiai», 706 «βιομήχανου», 535 «γεωργού», 379 «ποιμένες», 167 «εργάται», 336 «υπηρέται», 34 «αγωγιάται», 11 «μικρέμποροι», 92 «μεγαλέμποροι», 1 ναυτικός «του Βασιλικού», 86 ναυτικοί «του Εμπορικού», 126

39. Γεώργιος Π. Κρέμος, *Νεωτάτη Γενική Ιστορία*, τ. Δ', Αθήναι 1890, σ. 1143.

40. Γραφείον Δημοσίας Οικονομίας, *Απογραφή της Ελλάδος του έτους 1861*, εν Αθήναις, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1862, σ. 3.

41. Στο ίδιο, σ. ιδ'. Την ίδια χρονιά η Αθήνα είχε 41.298 κατοίκους, η Ερμούπολη 18.511, η Πάτρα 18.342, η Τρίπολη 7.441, η Καλαμάτα 6.292, το Μεσολόγγι 6.059, η Λαμία 4.685, η Χαλκίδα 4.585 και η Σπάρτη 2.024. Βλ. στο ίδιο, σ. ιδ'.

42. Στο ίδιο, σ. 97.

«δημόσιοι υπάλληλοι», 17 «δημοτικοί υπάλληλοι», 17 «διδάσκαλου», 32 «δικηγόρου», 4 «ιατροί», 5 «φαρμακοποιοί» και 3 «μαίαι». ⁴³ Αντίστοιχα, στην πόλη τα επαγγέλματα είχαν ως εξής: 363 «βιομήχανου», 87 «έμπορου», 103 «υπάλληλου», 53 «επιστήμονες» και 12 «κληρικού». ⁴⁴

Το 1861 είχαν επίσης απογραφεί στο Ναύπλιο 1.032 «στρατιωτικοί και αποδημούντες ναυτικοί». ⁴⁵ Στην ίδια απογραφή του 1861 αναφέρεται ότι ο αριθμός των στρατιωτικών «εξαχθέντων εκ των ειδικών καταστάσεων» στον Νομό Αργολίδος και Κορινθίας ανερχόταν στους 1.412, όμως η συντριπτική πλειονότητα αυτών υπηρετούσε στο Ναύπλιο.

Οι δικηγόροι

Στην απογραφή του 1861 έχουν καταγραφεί στον Νομό Αργολιδοκορινθίας 47 δικηγόροι. Ειδικότερα, 32 είχαν έδρα τον Δήμο Ναυπλιέων, 3 τον Δήμο Αργείων, 2 τον Δήμο Μηδείας, 7 τον Δήμο Κορίνθου και ένας τον Δήμο Κρανιδίου. Ο αριθμός αυτός των 32 δικηγόρων του Ναυπλίου ήταν αρκετά μεγάλος, δεδομένου ότι σε ολόκληρη τη χώρα υπήρχαν 394 δικηγόροι· δηλαδή το $\frac{1}{10}$ περίπου των δικηγόρων της χώρας υπηρετούσε στο Ναύπλιο.

Αν συσχετίσουμε τον πληθυσμό του Ναυπλίου με τον αντίστοιχο άλλων πόλεων/πρωτευουσών, θα διαπιστώσουμε ότι είχε περίπου τον ίδιο πληθυσμό με το Μεσολόγγι και την Καλαμάτα, μεγαλύτερο από εκείνον της Χαλκίδας και της Λαμίας και σαφώς μεγαλύτερο από τον πληθυσμό της Σπάρτης. Είχε όμως μικρότερο πληθυσμό από αυτόν της Τρίπολης και κατά πολύ μικρότερο από αυτόν της Πάτρας και της Ερμούπολης. Αν συγκρίνουμε, ωστόσο, τον πληθυσμό της πόλης του Ναυπλίου με τον αντίστοιχο των υπόλοιπων πόλεων του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας, θα διαπιστώσουμε ότι το Ναύπλιο βρίσκεται στην 5η θέση. Πρώτη πόλη του Νομού –σε πληθυσμό– ήταν οι Σπέτσες με 9.843 κατοίκους, δεύτερη η Ύδρα με 9.592, τρίτη το Άργος με 9.157 και τέταρτη το Κρανίδι με 6.639 κατοίκους. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι το 1862 το Ναύπλιο δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα ως προς το πληθυσμιακό του μέγεθος.

Παρουσιάζει μήπως η κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού κάποια ιδιαιτερότητα; Τα αστικά στρώματα γενικά, σε επίπεδο ποσοστού σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού, δεν υπερείχαν αριθμητικά, συγκρινόμενα με άλλες ελληνικές πόλεις. Μάλιστα, υπολείπονταν κατά πολύ άλλων πόλεων, π.χ. της Ερμούπολης και της Πάτρας. Οι παράγοντες που επηρέασαν άμεσα ή έμμεσα τον αντιπολιτευτικό πόλο και την εξέγερση ήταν οι ακόλουθοι:

— Η παρουσία του στρατού: Στην πόλη υπήρχε, όπως προαναφέραμε, πο-

43. Στο ίδιο, σ. 80-81.

44. Στο ίδιο, σ. 97.

45. Στο ίδιο, σ. 97.

- λυάριθμος στρατός. Εδώ όμως θα πρέπει να λάβουμε υπόψη κυρίως την παρουσία αξιωματικών με ειδικό συμβολικό και ιστορικό βάρος και με μεγάλη εμπειρία, όπως ο αντισυνταγματάρχης Αρτέμις Μίχου, ο αντισυνταγματάρχης Πάνος Κορωναίος και ο υπολοχαγός Δημήτριος Γρίβας. Υπήρχαν και άλλοι σημαντικοί αξιωματικοί την εποχή εκείνη στο Ναύπλιο: ο Ζυμβρακάκης, ο υπίλαρχος Χ. Γρίβας-Γαρδικιώτης, ο ταγματάρχης Ιωάννης Εμμανουλάκης (ή Μανολάκης), ο υπολοχαγός Χρήστος Κατσικογιάννης, ο ταγματάρχης Θ. Κυδωνάκης, ο ίλαρχος Παραμυθιώτης, ο λοχαγός του Μηχανικού Γρηγόριος Πετιμεζάς, ο υπίλαρχος Τριτάκης κ.ά.
- Η παρουσία των πολιτικών και ποινικών καταδίκων: Οι ευρισκόμενοι σε απομόνωση αξιωματικοί πρωταγωνίστησαν στην εξέγερση. Συνέβαλαν όμως ως μάχιμοι εθελοντές και οι πολυάριθμοι ποινικοί κρατούμενοι.
 - Οι Κρητικοί της Πρόνοιας, του Δήμου Μινώας και της πόλης του Ναυπλίου: Δυσανεστημένοι από τον Όθωνα συγκρότησαν υπό τον Παπαδάκη, δάσκαλο στο επάγγελμα, δικό τους σώμα.
 - Οι εθελοντές από την Αθήνα και από άλλες περιοχές: Στο Ναύπλιο κατέφθασαν άτομα, νεαρά κυρίως, με διάθεση, ενθουσιασμό και γνώσεις, όπως οι Φλογαίτης, Γεννάδης, Γονατάς, Κορωναίος κ.ά.

Συμπερασματικά, ο πληθυσμός της πόλης το 1862 παρουσιάζει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία, υπό προϋποθέσεις, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν καταλυτικά στις πολιτικές εξελίξεις, όπως άλλωστε και έγινε. Ως ένα τέτοιο βασικό στοιχείο θεωρούμε τον μεγάλο αριθμό των αξιωματικών και του στρατού. Επίσης, σημαντικός υπήρξε ο μεγάλος αριθμός των καταδίκων και υποδικών, οι οποίοι αποτελούσαν, όπως άλλωστε αποδείχθηκε και από τα ίδια τα γεγονότα, μια ομάδα «ετοιμοπόλεμων» ανδρών έτοιμη να στραφεί κατά της κυβέρνησης. Οι δικηγόροι αποτέλεσαν μια ειδική κατηγορία, δεδομένου ότι ανέλαβαν, σε ένα μεγάλο βαθμό, να διεκπεραιώσουν την πολιτική αντιπαράθεση με το καθεστώς. Μπορεί, επίσης, να συνέβαλε και ο ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός των ετεροδημοτών. Αντίθετα, θεωρούμε ότι δεν αποτέλεσε ιδιαίτερο παράγοντα το μέγεθος του πληθυσμού της πόλης, ειδικότερα εκείνο των αστικών στρωμάτων.

Οι θεσμοί

Αναφέραμε ήδη ότι το Ναύπλιο, ως πρωτεύουσα του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας, αποτελούσε την έδρα του νομάρχη και στην πόλη λειτουργούσε Ειρηνοδικείο, Πρωτοδικείο, Εμποροδικείο, Εφετείο⁴⁶ και Χωροφυλακή. Εκτός από τα δημοτικά σχολεία, στο Ναύπλιο λειτουργεί από το 1833 Γυμνά-

46. Π. Καρολίδης, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τ. Ε', Αθήνα 1926, σ. 242, απ' όπου πληροφορούμαστε ότι με Β.Δ. το 1861 ιδρύθηκαν, ύστερα από εκείνο των Αθηνών, δύο νέα Εφετεία, του Ναυπλίου και των Πατρών.

σιο, όπου φοιτούν μαθητές από διάφορες περιοχές του Νομού, αλλά και εκτός αυτού. Είναι ένα από τα έντεκα Γυμνάσια που λειτουργούσαν εκείνη την εποχή στην Ελλάδα. Η λειτουργία του Γυμνασίου δίνει στο Ναύπλιο την εικόνα μιας μαθητούπολης. Το 1861 είχαν καταγραφεί στον Δήμο Ναυπλιέων 508 μαθητές και 150 μαθήτριες.⁴⁷ Αντίστοιχα, στην πόλη του Ναυπλίου οι μαθητές ήταν συνολικά 510.⁴⁸ Επομένως, έξω από την πόλη, στους υπόλοιπους οικισμούς του Δήμου, φοιτούσαν 148 μαθητές. Σημειώνουμε, τέλος, ότι το 1861 είχαν εισαχθεί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 201 νέοι φοιτητές, εκ των οποίων οι 31 προέρχονταν από το Γυμνάσιο του Ναυπλίου.⁴⁹

Στην πόλη και στα κάστρα έδρευε πολυάριθμος στρατός. Υπήρχαν, επίσης, φυλακές, όπου βρίσκονταν έγκλειστοι περίπου 600 άτομα.

Με την έναρξη της Επανάστασης όλοι οι θεσμοί του κράτους (νομάρχης, Χωροφυλακή, δικαστήρια, στρατός) «παρέλυσαν», ο νομάρχης συνελήφθη και η Χωροφυλακή τέθηκε στο περιθώριο. Καθήκοντα ανώτατου «άρχοντα» στην πόλη φαίνεται ότι άσκησε ο επικεφαλής των επαναστατών Αρτέμης Μίχου. Αυτός συγκαλούσε τα διάφορα συμβούλια στις κρίσιμες φάσεις του αγώνα. Το καθήκον της φύλαξης της πόλης είχαν αναλάβει οι ίδιοι οι εξεγερμένοι.

Η συμμετοχή των πολιτών

Η συμμετοχή των πολιτών συνάγεται από τη μαρτυρία του ανώνυμου Ναυπλιέως και την εφημερίδα *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αλλά και από άλλες έμμεσες μαρτυρίες. Εξ αρχής είναι φανερό ότι ο ένας πόλος, οι πολίτες, επιζητούν την παρουσία και τη συμμετοχή του άλλου πόλου, του στρατού, και αντίστροφα. Οι πρωτεργάτες της εξέγερσης, που υπηρετούν στον στρατό, είναι φανερό ότι αρκετές ημέρες πριν από την έναρξη της εξέγερσης είχαν προσυνηνοθηθεί με κάποιους πολίτες. Αυτή η συνεργασία συνεχίστηκε, με μετατοπίσεις αλλά και εντάσεις, σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης. Ακόμη και στις πολύ δύσκολες στιγμές, όταν εμφανίστηκαν ακόμη και σοβαρές εντάσεις, δεν υπήρξε σε καμιά περίπτωση διάσπαση των πολιτών και του στρατού. Αντίθετα, στις προσωρινές ομάδες που συγκροτήθηκαν, συμμετείχαν τόσο πολίτες όσο και στρατιωτικοί.

Ένα πρώτο ερώτημα, στο ζήτημα αυτό, αφορά στον αριθμό των πολιτών,

47. Στο ίδιο, σ. 80-81.

48. Στο ίδιο, σ. 97.

49. Οι υπόλοιποι φοιτητές του Πανεπιστημίου προέρχονταν από τα εξής Γυμνάσια: 23 από το Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών, 19 από το Β΄ Γυμνάσιο Αθηνών, 13 από το Γυμνάσιο Πατρών, 14 από το Γυμνάσιο Λαμίας, 17 από το Γυμνάσιο Τριπόλεως, 11 από το Γυμνάσιο Σύρου και 3 από τη Ριζάρειο Σχολή. Βλ. *Πανδώρα*, τ. 11, αρ. 261 (1861), σ. 504. Στο άρθρο αυτό, με τίτλο «Οθώνειον Πανεπιστήμιον», παρατίθενται τα στοιχεία που ανακοίνωσε ο απερχόμενος πρύτανης του Πανεπιστημίου Π. Οικονομίδης.

πέραν των στρατιωτικών, που γνώριζαν και προετοίμαζαν το σχέδιο της εξέγερσης. Πιθανολογούμε ότι γνώση του εγχειρήματος είχε ένας πολύ μικρός αριθμός πολιτών. Γνώστες ήταν ο εφέτης Πετιμεζάς, οι δικηγόροι Δημητριάδης, Αντωνόπουλος και Παπαζαφειρόπουλος, και ο πρωτοδίκης Μαυρομιχάλης, οι οποίοι αποτέλεσαν τα πέντε μέλη της πρώτης προσωρινής Επιτροπής, καθώς και ο Ζαβιτσάνος.⁵⁰ Πιθανώς το εγχείρημα γνώριζαν, επίσης, ο δήμαρχος και η Παπαλεξοπούλου.⁵¹

Από την πρώτη όμως στιγμή, με το άκουσμα της εξέγερσης, οι πολίτες του Ναυπλίου συμμετείχαν σε αυτήν. Έτσι, σύμφωνα με τον Ανώνυμο, το ξημέρωμα της 1ης Φεβρουαρίου οι επαναστάτες στρατιωτικοί «παιανιζούσης της μουσικής των δύο ταγμάτων περιέτρεχον τας οδούς της πόλεως μετά των πολιτών και άλλων αόπλων, ζητωκραυγάζοντες υπέρ του έθνους».⁵² Στο ίδιο μήκος κύματος ο Γ. Κρέμος αναφέρει τα εξής: «περί δε την τρίτην ώραν της πρωίας εν τη πλατεία του Ναυπλίου κατελθόντος του επανεστηκότος τάγματος, πάντες, στρατός και λαός υπό την μουσικήν ανακρούουσαν εθνικά άσματα και εν εξάλλω ενθουσιασμό ύψωσαν την σημαίαν της επαναστάσεως υπέρ του συντάγματος».⁵³ Και αλλού: «Μετά δ' ενθουσιώδη λόγον του απολυθέντος τη προτεραία Πάνου Κορωναίου και του δικηγόρου Αντωνοπούλου στρατός και λαός εν αδελφική ομοιοία ετράπησαν εις παρασκευάς κατά πάσης προσβολής της εν Αθήναις Κυβερνήσεως».⁵⁴

Στο Ναύπλιο όμως από την αρχή της εξέγερσης είχε φθάσει και μια ομάδα εθελοντών από την Αθήνα. Από αυτούς κατονομάζονται οι Γεννάδης,⁵⁵ Γονατάς και Κορωναίος, ο αδελφός του Πάνου Κορωναίου, οι οποίοι συμμετείχαν στον *λόχο των εθελοντών*.⁵⁶ Από τους εθελοντές που έφθασαν από την Αθήνα στο Ναύπλιο, ξεχωριστή περίπτωση αποτέλεσε ο Θεόδωρος Φλογαίτης.

Εθελοντές όμως έφθασαν και από το Άργος. Έτσι, στις 6 Φεβρουαρίου 1862, ημέρα κατάληψης του Άργους από τους κυβερνητικούς, ακολούθησαν τους αποχωρούντες από εκεί επαναστάτες στο Ναύπλιο «και άλλοι τινές νέοι

50. Ο Ανώνυμος αναφέρει συνάντηση, σχετικά με την πρόωρη έκρηξη της Επανάστασης, με τους παραπάνω «πολιτικούς συνωμότες» βλ. *ό.π.*, σ. 9.

51. Για την άποψη ότι ο δήμαρχος γνώριζε τα σχετικά με την εξέγερση, βλ. Επ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 129. Πρβλ. και την ανακοίνωση της Μ. Βελιώτη-Γεωργοπούλου, που δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο, σ. 469-485.

52. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 11.

53. Γ. Κρέμος, *ό.π.*, σ. 1140.

54. Στο *ίδιο*, σ. 1141.

55. Ο Ν. Γεννάδης εκφώνησε τον επικήδειο στην κηδεία του Ι. Οικονόμου. Βλ. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, 9 Μαρτίου 1862.

56. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 33. Οι εθελοντές από την Αθήνα πήραν μέρος στις ένοπλες αναμετρήσεις (στο *ίδιο*, σ. 37).

Αργείοι πολίται, μείναντες εις Ναύπλιον και υπηρετήσαντες μέχρις παραδόσεως των φρουρίων».⁵⁷

Και άλλοι πολίτες της Επαρχίας Άργους είχαν προσφερθεί να «στρατευθούν» στην υπηρεσία της επανάστασης, πλην όμως αυτό δεν κατέστη δυνατό λόγω της στάσης του Δ. Τσόκρη. Η πληροφορία που μας δίνει ο Ανώνυμος είναι σημαντική, καθώς υποδηλώνει τη διαθεσιμότητα –για ένοπλη, μάλιστα, συμμετοχή– των κατοίκων ενός απομακρυσμένου, για τα δεδομένα της εποχής, χωριού. Έτσι, κάποιος Παπαγεωργόπουλος από το χωριό Λίμνες επί ματαίω περίμενε τα διακόσια όπλα που του είχε υποσχεθεί ο Δ. Τσόκρης, προκειμένου να εξοπλίσει τους συγχωριανούς του.⁵⁸

Η συμμετοχή στην εξέγερση κατοίκων από τα χωριά του Δήμου και της Επαρχίας Ναυπλίας τεκμηριώνεται από τις πηγές. Έτσι, στη μάχη που δόθηκε στις 21 Φεβρουαρίου, κατά την αποβίβαση του Μήτσα εκ μέρους των κυβερνητικών στο Τολό και στην περιοχή του Χαϊδαρίου (του σημερινού χωριού Δρεπάνου), με το μέρος των εξεγερθέντων –υπό τον Λώρη– Μάμαλη και Αζάπη συμμετείχαν στις ένοπλες αναμετρήσεις «μικρά αποσπάσματα στρατιωτών και χωρικών», που καταδίωξαν τους άντρες του Μήτσα.⁵⁹ Σύμφωνα με τον *Συνταγματικό Έλληνα* στις αναμετρήσεις αυτές έλαβαν μέρος από την πλευρά των εξεγερμένων σαράντα πολίτες υπό τον υπολοχαγό Μάμαλη, καθώς επίσης και άλλοι τριάντα υπό τον επιλοχία Αζάπη.⁶⁰

Φαίνεται ότι αρκετοί κάτοικοι των χωριών της Επαρχίας Ναυπλίας «είχαν ασπαστεί» την Επανάσταση. Είναι αυτοί, άλλωστε, που υπέστησαν τη βία και την καταστροφή των περιουσιών τους από τους άτακτους οπλοφόρους των κυβερνητικών στις 25 Φεβρουαρίου 1862, μετά τη νέα αποβίβασή τους στο Τολό, υπό τους Απόστολο Κολοκοτρώνη, Μπούκουρα και Μήτσα.⁶¹

Πολίτες συμμετείχαν τόσο σε επιτροπές όσο και σε ένοπλες συγκρούσεις. Η πλέον χαρακτηριστική και σημαντική επιτροπή ήταν η «επί της ασφαλείας»

57. Στο ίδιο, σ. 23.

58. «Οι Αργείοι αγανακτούντες κατά του Τσόκρη ειδοποιούν τον Ζυμβρακάκη ότι κατ' εκείνην την ώραν ο Στρατηγός ούτος ευρίσκεται εις συνέντευξιν εις Μύλους μετά του αντιστρατήγου Κολοκοτρώνη και ότι εις τον ελθόντα εκ του χωριού Λιμνών Παπαγεωργόπουλον διά να παραλάβη διακόσια όπλα όπως οπλίση τους συγχωριούς του ο στρατηγός δεν έδωκεν ουδέν»· βλ. στο ίδιο σ. 21. Το χωριό Λίμνες βρίσκεται στα βόρεια όρια της Αργολίδας και κατοικούνταν από Αρβανίτες.

59. Στο ίδιο, σ. 29.

60. Ο *Συνταγματικός Έλληνα*, 24 Φεβρουαρίου 1862.

61. «Οι άτακτοι οπλοφόροι, οι καταλαβόντες την ρηθείσαν γραμμήν έπραξαν κακώσεις και αρπαγές εις τους χωρικούς των μερών εκείνων, τα οποία είχαν ασπασθή την επανάστασιν, εξοκειλάντες και εις ιεροσυλείας, και διά τούτο οι δυστυχείς ούτοι κατέφυγον, ό,τι εκ της περιουσίας των ηδύναντο να σώσωσιν, εις Πρόνοιαν και Ναύπλιον»· βλ. Ανώνυμος, ό.π., σ. 31.

Επιτροπή, η οποία αποτελούνταν αποκλειστικά από πολίτες. Κατά καιρούς όμως συγκροτήθηκαν, για τις ανάγκες της εξέγερσης, ορισμένες άτυπες και προσωρινού χαρακτήρα επιτροπές. Έτσι, συγκροτήθηκε μία Επιτροπή, η οποία μετέβη στην Τρίπολη τις πρώτες ημέρες της εξέγερσης. Σε αυτήν συμμετείχαν ο εφέτης Πετιμεζάς και οι δικηγόροι Ι. Παπαζαφειρόπουλος και Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος. Μαζί τους πήγε και ο γιος του Τσόκλη, ο Νικόλαος. Την Επιτροπή συνόδευσε και ο Γαρδικιώτης, επικεφαλής αποσπάσματος ιππικού.⁶²

Από την πρώτη ημέρα της εξέγερσης έγινε λόγος για δημιουργία Επιτροπής, η οποία εν τέλει ορίστηκε για να καταμετρήσει τα χρήματα του Δημοσίου Ταμείου.⁶³ Στο ίδιο επίπεδο μπορούμε να εντάξουμε και τις επιτροπές εράνων.⁶⁴

Στις «πολεμικού τύπου» ομάδες περιλαμβάνονται οι εξής:

- Η *Εθνοφυλακή*. Η σύστασή της ανατέθηκε στον Ζαβιτσάνο, τον υποπρόξενο του Βελγίου. Πολύ σύντομα ενεγράφησαν σε αυτήν διακόσιοι πολίτες. «Εις το σώμα τούτο ανετέθη κατά μέγα μέρος η νυκτερινή φύλαξις της ησυχίας της πόλεως. Ενίοτε δε εχρησίμευε και ως επικουρία εις τας επελθούσας συμπλοκάς».⁶⁵ Στις νυκτερινές περιπολίες συμμετείχαν στρατιώτες, εθνοφύλακες αλλά και πολίτες-έμποροι κ.ά.⁶⁶
- Ο *λόχος εθελοντών*. Σχηματίστηκε μετά από αναφορά προς τον Αρχηγό Αρτέμη Μίχου 100 περίπου νέων «εκ των μάλλον αναπτυγμένων του Ναυπλίου», υπό τη διοίκηση του υπολοχαγού Καναβατζόγλου. Οι εθελοντές αυτοί «εξησκόντο εις τακτικά γυμνάσια, εκτελούντες διαφόρους υπηρεσίας».⁶⁷ Στον λόχο αυτό εκτός των Αθηναίων εθελοντών, Γεννάδη, Γονατά, Κορωναίου, κατατάχθηκε και συμμετείχε μέχρι το τέλος ο Σκαρπέτης από την Κόρινθο.⁶⁸ Κατά την αναχώρηση των μη αμνηστευθέντων από το Ναύπλιο «ανεχώρησαν επίσης περί τους εκατόν νέους, οίτινες είχαν υπηρετήσει ως εθελονταί».⁶⁹
- Η *Πολιτοφυλακή*. Συγκροτήθηκε «εκ των μάλλον εξησκημένων εις τα

62. Στο ίδιο, σ. 17.

63. Η Επιτροπή αυτή προέβη στην καταμέτρηση του δημοσίου ταμείου «εις ο δεν ευρέθη εμιή ποσόν ασήμαντον»· βλ. στο ίδιο, σ. 13-14.

64. Η Διοικητική Επιτροπή ψήφισε τη διενέργεια εράνου για τη συλλογή 30.000 δραχμών και ανέθεσε την είσπραξή του σε τριμελή επιτροπή· βλ. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 24. Μια αντίστοιχη επιτροπή συγκροτήθηκε ενόψει της διενέργειας του τρίτου κατά σειρά εράνου, για τη συλλογή του ποσού των 150.000 δραχμών. «Εις την σύνταξιν του καταλόγου του εράνου τούτου ενησχολήθη αυτός ο Δήμαρχος και δύο άλλοι πολίται»· βλ. στο ίδιο, σ. 57.

65. Στο ίδιο, σ. 17.

66. Στο ίδιο, σ. 17.

67. Στο ίδιο, σ. 33.

68. Στο ίδιο, σ. 34.

69. Στο ίδιο, σ. 64.

- όπλα ανδρών του Ναυπλίου διευθυνομένη υπό του λοχαγού Λώρη». ⁷⁰
- Μία ομάδα περίπου σαράντα νέων, μεταξύ των οποίων και ο μοναδικός γιος της Παπαλεξοπούλου, ο Επαμεινώνδας, κατατάχθηκαν στον λόχο του Πυροβολικού, όπου και ασκούσαν καθημερινά. ⁷¹
 - Ο *λόχος εκ πολιτών* συγκροτήθηκε υπό έναν πολίτη ονόματι Λοΐζο, μετά από εντολή του Αρχηγού Αρτέμη Μίχου, στις αρχές Μαρτίου 1862 και ασκούσαν σε «τακτικά γυμνάσια». ⁷²

Στην εξέγερση συμμετείχαν οι –πλέον των εκατό– στρατιωτικοί «κατάδικοι» που βρίσκονταν στο Ναύπλιο. Αυτοί, μόλις πληροφορήθηκαν τα γεγονότα της εξέγερσης, «έθραυσαν τας φυλακάς και εξήλθον». ⁷³

Ειδική κατηγορία εθελοντών αποτέλεσαν οι μη στρατιωτικοί κατάδικοι και υπόδικοι. Όπως προαναφέρθηκε, ήταν περίπου 600 άτομα, τα οποία απελευθερώθηκαν κατά το διάστημα 3-5 Φεβρουαρίου, με πρώτους αυτούς που ήταν καταδικασμένοι με ελαφρότερες ποινές. Ο αριθμός των καταδικών και υποδικών αυτών από μόνος του υποδηλώνει τη δυναμική παρουσία τους στην εξέγερση. Σημειωτέον ότι οι παραπάνω, αφού εξοπλίστηκαν, κατετάγησαν σε διάφορα στρατιωτικά σώματα ⁷⁴ και υπηρέτησαν μέχρι τέλους τους σκοπούς της εξέγερσης λαμβάνοντας μέρος στις ένοπλες συγκρούσεις.

Έχουμε όμως και συγκρότηση ομάδων με βάση τον τόπο καταγωγής των συμμετεχόντων. Τέτοιες ομάδες ήταν οι ακόλουθες:

- Η ομάδα των Κρητικών, υπό τον δάσκαλο Εμμανουήλ Παπαδάκη.
- Ένας *λόχος εκλεκτός εκ Λακώνων*, υπό τον Πέτρο Μαυρομχάλη, που στρατοπέδευε στην περιοχή της Γλυκιάς. ⁷⁵
- Ένας *λόχος εκ Τριπολιτών*, υπό τον Κ. Αντωνόπουλο. ⁷⁶
- Ένας *λόχος εκ Καλαβρυτινών*, υπό τον Γ. Πετιμεζά. ⁷⁷

Οι πολίτες συμμετείχαν, επίσης, στα οχυρωματικά έργα, τα οποία υλοποιή-

70. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, 7 Φεβρουαρίου 1862.

71. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 20.

72. «Ο μετασχόν εις τους υπέρ της ελευθερίας της Ιταλίας πολέμους υπό τον Γαριβάλδην Ναυπλιεύς πολίτης Λοΐζος έρχεται εις Ναύπλιον περί τας αρχάς Μαρτίου εξ Ιταλίας και διεκοινώσε τω αρχηγώ ειδήσεις τινάς, εις ας ουδείς έδωκεν πίστιν. Ο αρχηγός διέταξεν αυτόν να συστήση λόχον εκ πολιτών, τον οποίον εσύστησε και εξήσκει εις τα τακτικά γυμνάσια»: βλ. *στο ίδιο*, σ. 46.

73. *Στο ίδιο*, σ. 12.

74. *Στο ίδιο*, σ. 18.

75. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, 10 Φεβρουαρίου 1862. Ο Π. Μαυρομχάλης εμφανίζεται ως «αρχηγός του Λακωνικού λόχου».

76. *Στο ίδιο*.

77. *Στο ίδιο*.

θηκαν υπό την καθοδήγηση των στρατιωτικών: «Εις τα έργα της οχυρώσεως συνέτρεχον μετά προθυμίας όχι μόνον αξιωματικοί και στρατιώται αλλά και πολίται πάσης τάξεως, ων τον ζήλον επηύξανον περισσότερο αι ενθουσιώδεις εκφράσεις του καλού πατριώτου ιατρού Μαράτου».⁷⁸ Οι πολίτες συνέδραμαν, παράλληλα, στην οχύρωση «του παραλίου καί τινων άλλων θέσεων της πόλεως», μετά την απόρριψη της πρότασης για γενική αμνηστία.⁷⁹

Ακόμη, οι πολίτες παρίσταντο και στις κηδείες των πεσόντων της εξέγερσης. Έτσι, στην κηδεία του ανθυπασπιστού Παγώνη «άπασα η πόλις συνώδευσε τον νεκρόν μέχρι του τάφου του».⁸⁰

Εκτός από χρήματα στους εράνους, οι πολίτες προσέφεραν ενδύματα και τρόφιμα. Αυτό, για παράδειγμα, συνέβη μετά το τέλος των μαχών της 1ης Μαρτίου αλλά και κατά τη διάρκεια της Αποκρίας. Η είδηση, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη, ότι διάφορες οικογένειες του Ναυπλίου έστελναν φαγητά και γλυκίσματα στους εκτός της πόλης αξιωματικούς λόγω της Αποκρίας, υποδηλώνει το ενδιαφέρον για τα προβλήματα της καθημερινής ζωής.⁸¹

Μια αξιοσημείωτη ενέργεια με αρκετούς συμβολισμούς υπήρξε η καύση της λαιμητόμου. Αυτό έγινε την Καθαρά Δευτέρα του 1862, όπως μας πληροφορεί *Ο Συνταγματικός Έλληνας*:⁸² «Ο λαός την εσπέραν της Δευτέρας έκαυσε την λαιμητόμον εν πομπή· δείξας το προς την θανατικήν ποινήν μίσος του, έπραξε πράξιν αξίαν του ΙΘ΄ αιώνος». Σύμφωνα με τον Γ. Κρέμο, «Τούτων γενομένων ο λαός αυθορμητώς συναθροισθείς έκαυσεν εν πομπή την λαιμητόμον, ην επί τη πράξει ταύτη ο Π. Μαυρομιχάλης ωνόμασε “το αποτρόπαιον μίασμα της βαρβαρότητος”».⁸³

Πέραν της καταγωγής, σημαντικό ρόλο για την ένταξη σε μια ομάδα ή ένα λόχο έπαιξαν οι αδελφοποιήσεις. Οι εθελοντές πολίτες και οι στρατιώτες μετακινούνταν από λόχο σε λόχο, προκειμένου να βρίσκονται δίπλα στους αδελφοποιητούς τους.

Μια κοινωνική διάκριση που είναι εμφανής στη διάρκεια των γεγονότων, αφορά στους πολίτες που είχαν λόγο στη λήψη αποφάσεων. Σε διάφορες περιστάσεις γίνεται λόγος για τους «προκριτοτέρους», όπως χαρακτηριστικά αποκαλούνταν, πολίτες, οι οποίοι συμμετείχαν από κοινού με το Δημοτικό Συμβούλιο σε σημαντικές συσκέψεις, κυρίως για θέματα αμνηστίας. Η διεύρυνση της Επιτροπής με την προσθήκη πέντε νέων μελών έγινε με άτομα

78. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 16.

79. Στο ίδιο, σ. 52.

80. Στο ίδιο, σ. 28.

81. Στο ίδιο, σ. 28.

82. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, 23 Φεβρουαρίου 1862.

83. Γ. Κρέμος, *ό.π.*, σ. 1145.

προερχόμενα από αυτούς τους κύκλους (μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου, πρώην βουλευτές, πολιτευτές, δικηγόροι).

Οι δικηγόροι του Ναυπλίου, όπως προαναφέρθηκε, στην απογραφή του 1861 ήταν 32. Η συμμετοχή των δικηγόρων στην εξέγερση αναγνωρίζεται από όλους τους ιστορικούς. Ο Π. Καρολίδης, αντίθετος και εχθρικός μάλλον προς τους συντάκτες της πρώτης προκήρυξης της «Επιτροπής», σημειώνει ότι υπήρχε συνεργασία των δικηγορικών ομίλων της Αθήνας, του Ναυπλίου και των ομίλων της υπόλοιπης Ελλάδας.⁸⁴

Συνολικά 10 δικηγόροι από τους 32 κατονομάζονται ως συμμετέχοντες στην εξέγερση, είτε ως μέλη της Επιτροπής,⁸⁵ είτε υπό την ιδιότητα του δημοτικού αστυνόμου Ναυπλίας,⁸⁶ είτε ως συντάκτες υπομνημάτων,⁸⁷ είτε, τέλος, ως απλοί εθελοντές.⁸⁸

Στον λόγο των εθελοντών συμμετείχαν «και δικηγόροι τινές των εν Ναυπλίω Δικαστηρίων».⁸⁹ Ο Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος εκφώνησε λόγο κατά την έναρξη της εξέγερσης μαζί με τον Πάνο Κορωναίο.⁹⁰ Επίσης, μετά την άρνηση χορήγησης αμνηστίας (από τον Χαν), πληροφορούμαστε ότι «ο λαός ενθουσιάζετο από τας αγορεύσεις του Δικηγορικού συλλόγου».⁹¹

Από τους δικαστές που υπηρετούσαν στο Ναύπλιο συμμετείχαν ενεργά, από την πρώτη μάλιστα στιγμή, ως μέλη της Επιτροπής ο πρωτοδίκης Πέτρος Μαυρομιχάλης και ο εφέτης Γεώργιος Πετιμεζάς. Υπήρξαν όμως και άλλοι που δεν συμμετείχαν, όπως ο εισαγγελέας εφετών. Στους συμμετέχοντες μνημονεύεται, επίσης, ο εφέτης Μιχαήλ Οικονόμου. Αυτός ήταν στενός φίλος του αντιστράτηγου Κολοκοτρώνη και σε αυτόν ανατέθηκε από τους πολίτες να μεταβεί στο Άργος και να χειριστεί το θέμα της αμνηστίας.⁹² Τέλος, γίνεται

84. Π. Καρολίδης, *ό.π.*, σ. 259.

85. Ειδικότερα, συμμετείχαν οι Ιωάννης Παπαζαφειρόπουλος, Κωνσταντίνος Αντωνόπουλος, Γρηγόριος Δημητριάδης και Κωνσταντίνος Πετσάλης, ενώ ως γραμματέας της συμμετείχε ο Γ. Δ. Ποσειδών.

86. Ο Κωνσταντίνος Ευθυμιόπουλος, «χαίρων πολλήν εν τω τόπω δημοτικότητα», διορίστηκε από τους εξεγερθέντες ως δημοτικός αστυνόμος της Ναυπλίας. Βλ. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 12.

87. Στους δικηγόρους Γ. Στεφόπουλο, Κωνσταντίνο Φαρμακόπουλο και Κ. Πετσάλη, ανατέθηκε η σύνταξη του υπομνήματος προς τους πρέσβεις, *στο ίδιο*, σ. 25.

88. Ο δικηγόρος Ααράν με άλλους πολίτες υπηρετούσε στην Ακροναυπλία υπό τον λοχία Πετρόπουλο, έχοντας αναλάβει τον χειρισμό του «Φειδιά», του μεγάλου πυροβόλου *στο ίδιο*, σ. 41.

89. *Στο ίδιο*, σ. 33.

90. *Στο ίδιο*, σ. 15.

91. *Στο ίδιο*, σ. 51.

92. *Στο ίδιο*, σ. 46.

αναφορά και στον δικαστή Καραπάυλο, ο οποίος παρέμεινε στην οικία του καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης.⁹³

Ως προς τους ιερείς του Ναυπλίου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ανώνυμου ο στρατός ορκίστηκε στις 2 Φεβρουαρίου ενώπιον των ιερέων «ενδεδυμένων την ιερατικήν των στολήν».⁹⁴ Ο *Συνταγματικός Έλληνας* στο φύλλο της 7ης Φεβρουαρίου περιγράφει ως εξής αυτή την ορκωμοσία: «Την 3 μ.μ. ώραν της 2 Φεβρουαρίου εδόθη ο εθνικός όρκος εκ μέρους των στρατιωτών. Εσχηματίσθη τετράγωνον, εν τω μέσω του οποίου οι ιερείς ενδεδυμένοι την ιερατικήν των στολήν και κρατούντες το ιερόν Ευαγγέλιον ανά χείρας, ανέγνωσαν τον κατόπιν δημοσιευθησόμενον όρκον, ον στρατιώται τε και πολίται επαναλάμβανον». Ιερείς, επίσης, συμμετείχαν στις αδελφοποιήσεις που έγιναν στον Άγιο Γεώργιο.

Ειδική, τέλος, αναφορά υπάρχει στον ρόλο των «κυριών» του Ναυπλίου.⁹⁵

Οικογένεια – συγγένεια – συμβολική συγγένεια. Ιστορίες αίματος

Οι οικογενειακοί-συγγενικοί δεσμοί φαίνεται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διάρκεια της εξέγερσης. Συναντάμε στο στρατόπεδο των εξεγερμένων συγγενικούς δεσμούς μεταξύ ορισμένων εκ των πρωταγωνιστών. Η Παπαλεξοπούλου είναι συγγενής του δημάρχου Πολ. Ζαρειφόπουλου και του δημοτικού αστυνόμου Ευθυμιόπουλου. Ο δικηγόρος Κωνσταντίνος Πετσάλης είναι αδελφός του Α. Πετσάλη, ο οποίος προοριζόταν για υπουργός Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Κανάρη. Επίσης, όπως ήδη σημειώσαμε, από την Αθήνα φθάνει στο Ναύπλιο για να υπηρετήσει ως εθελοντής και ο αδελφός του Πάνου Κορωναίου. Ο υπίλαρχος Χ. Γρίβας-Γαρδικιώτης, υποδιοικητής της 1ης ύλης Ιππικού που έδρευε στο Άργος, είναι ξάδελφος του Δημητρίου Γρίβα.

Κάποιοι άλλοι έχουν επιλέξει τα αντίπαλα στρατόπεδα. Ο πρωτοδίκης Πέτρος Μαυρομιχάλης, εγγονός του Πετρόμπεη, συμμετέχει δραστήρια στην εξέγερση ως ιδρυτικό μέλος της Επιτροπής. Είναι όμως αντίπαλος με τους συγγενείς του Περικλή και Αντώνιο, οι οποίοι εν τέλει τάχθηκαν με τους κυβερνητικούς. Έτσι, ο Πέτρος Μαυρομιχάλης έστειλε επιστολή προς τους Περικλή και Αντώνιο αναφέροντας ότι «ενώπιον θεού και ανθρώπων διακηρύττω την επιορκίαν, ανανδρίαν και ατιμοσύνην σας».⁹⁶ Σε κάποιες περιπτώσεις οι συγγενείς των εξεγερμένων χρησιμοποιούνται για να επηρεάσουν τις καταστάσεις. Έτσι, ο αδελφός του ανθυπολοχαγού Μάνου στέλνεται από την Αθήνα στα τέλη του Μαρτίου του 1862 στο Ναύπλιο για να μεταπέσει τον

93. Στο ίδιο, σ. 13.

94. Στο ίδιο, σ. 15.

95. Στο ίδιο, σ. 51.

96. Γ. Κρέμος, *ό.π.*, σ. 1142 και Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 40.

αδελφό του και μέσω αυτού τον Γρίβα και τους υπόλοιπους αξιωματικούς που είχαν καταλάβει το Παλαμήδι.⁹⁷

Το αίμα που ενώνει (αδελφοποιήσεις): Στη διάρκεια της εξέγερσης οι αδελφοποιήσεις λαμβάνουν μαζικό χαρακτήρα μεταξύ των εξεγερμένων στρατιωτών και των εθελοντών. Αυτές οι πρακτικές όμως έχουν ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται προβλήματα στη συνοχή των εξεγερμένων, εφόσον οι αδελφοποιητοί επιθυμούν να βρίσκονται κατά τη διάρκεια των μαχών ο ένας δίπλα στον άλλο.⁹⁸ Ταυτόχρονα όμως οι πρακτικές των αδελφοποιήσεων ισχυροποιούν κάποιους από αυτούς που τις εφαρμόζουν. Μια τέτοια περίπτωση ήταν εκείνη του Δημητρίου Γρίβα.⁹⁹

Το αίμα που χωρίζει (το «χυθέν αίμα» των θυμάτων-επαναστατών): Οι αντιπολιτευόμενοι του καθεστώτος ήδη κατά τη διάρκεια της εξέγερσης αναφέρονται στο «χυθέν αίμα» των εξεγερμένων. Τέτοιες αναφορές υπάρχουν και στις διακηρύξεις της Διοικητικής Επιτροπής των εξεγερμένων. Το επεισόδιο με τη μητέρα του Δυοβουνιώτη είναι ενδεικτικό της σημασίας που είχε το θέμα αυτό. Ο Γ. Κρέμος, αναφερόμενος στα αποτελέσματα της «ναυπλιακής επανάστασεως», επισημαίνει την απήχηση και τις συνέπειες που είχε το «χυθέν αίμα», αλλά και την εκμετάλλευση του θέματος, στη συνέχεια, από τους αντιπάλους του καθεστώτος μέσω της κυκλοφορίας εικόνων των φονευθέντων, ποιημάτων στη μνήμη τους και μνημόσυνων:

Η ναυπλιακή επανάσταση ως απομονωθείσα έπεσεν· αλλ' η πτώσις αυτής ανήγειρε την καθόλου επανάστασιν ως εξεγείρασα τους Έλληνας ουχί πλέον φανερώς μόνον κατά της κυβερνήσεως και πεφασμένως κατά του Όθωνος, αλλ' ωρισμένως κατ' αυτού. Προς τούτο δε συνεβάλλοντο πρότον το αίμα, όπερ εχύθη εν τοις πέριξ του Ναυπλίου. Οι απολέσαντες επίσημοι ή άσημοι τέκνα εκεί εγένοντο νέα εστία εγέρσεως κατά του Όθωνος. Η της μητρός του πεσόντος εν Αρεία Σπυρίδωνος Δυοβουνιώτου φανερά προσβλητική ή μάλλον υβριστική εν αγανακτήσει εκδήλωσις επί τω θανάτω του υιού αυτής κατά πρόσωπον της βασιλίσσης Αμαλίας ην η αληθής έκφρασις πάντων των απολεσάντων τα εαυτών τέκνα περί το Ναύπλιον. Δεύτερον αι εικόνες των φονευθέντων, τα εις αυτούς ποιήματα και μνημόσυνα.¹⁰⁰

Νεωτερικότητα και παράδοση.

Τα όρια και το τέλος μιας προαναγγελθείσας εξέγερσης

Από τη στιγμή που εκδηλώνεται η εξέγερση στο Ναύπλιο, θεωρούμε ότι κά-

97. Στο ίδιο, σ. 57.

98. Στο ίδιο, σ. 28, 32, 33.

99. Στο ίδιο, σ. 45.

100. Γ. Κρέμος, ό.π., σ. 1148.

ποια από τα χαρακτηριστικά της είναι αναμενόμενα, λόγω της προηγούμενης αντιπολιτευτικής περιόδου και λόγω της φύσης των κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων οι οποίες ηγήθηκαν αυτής. Ειδικότερα, ήταν αναμενόμενο οι εξεγερμένοι του Ναυπλίου να κινηθούν στο πλαίσιο της αντιπολιτευτικής θεματολογίας (αιτήματα για την υλοποίηση των συνταγματικών ελευθεριών, διάλυση της Βουλής, σύγκληση εθνοσυνέλευσης, επίλυση εθνικών ζητημάτων, ζήτημα διαδοχής του θρόνου), πλαίσιο που είχε οριοθετηθεί μέχρι και τον Ιανουάριο του 1862.

Ήταν επίσης αναμενόμενο, εξαιτίας του χαρακτήρα των αιτημάτων (κατά βάση θεσμικών-συνταγματικών), οι δικηγόροι και οι δικαστές να έχουν ιδιαίτερο ρόλο στην εξέγερση, διότι θα μπορούσαν να εκφράσουν καλύτερα από τους υπόλοιπους τα αιτήματα αυτά. Μάλιστα, η θεματολογία αυτή έδινε τη δυνατότητα σε νέους ανθρώπους, ιδιαίτερα σε «νομικούς», να εμπλακούν στο παιχνίδι της εξουσίας, δεδομένου ότι είχαν τη δυνατότητα και όντως κατάφεραν να αναδειχθούν σε «αυθεντικούς» εκφραστές των αιτημάτων αυτών. Είχαν, μάλιστα, σοβαρά πλεονεκτήματα σε σχέση με τους εκπροσώπους του παλαιού πολιτικού κόσμου, οι οποίοι σε ένα μεγάλο βαθμό είχαν υποστεί πολιτική φθορά. Έτσι, αυτή η εποχή προσφερόταν για ανανέωση του πολιτικού προσωπικού.

Παράλληλα όμως, η παρουσία των ανθρώπων αυτών (δικηγόρων και δικαστών) στην πολιτική ηγεσία του κινήματος λειτούργησε περιοριστικά ως προς τον χαρακτήρα του. Έτσι, ως ένα βαθμό, εξηγείται και η απουσία κοινωνικών αιτημάτων στην εξέγερση του Ναυπλίου, η οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να είναι αναντίστοιχη με την ευρεία λαϊκή συμμετοχή. Παρότι, δηλαδή, συμμετείχε η πλειονότητα της νεολαίας του Ναυπλίου –πολλοί πολίτες αλλά και οι στρατιωτικοί και οι φυλακισμένοι–, αυτό δεν εκφράστηκε στα αιτήματα και τα συνθήματα της εξέγερσης. Η αναντιστοιχία αυτή υπάρχει επίσης μεταξύ των αιτημάτων και της μορφής που έλαβε τη εξέγερση. Έτσι, ενώ έχουμε μια ένοπλη εξέγερση, επιλέγεται δηλαδή μια «ακραία» μορφή αγώνα, υπάρχει μετριοπάθεια στα αιτήματα και όχι ευθεία αντιπαράθεση με τον Όθωνα. Οι νέοι αυτοί πολιτικοί ηγέτες φαίνεται ότι επικοινωνούν με τους στρατιωτικούς και τους υπόλοιπους «λαϊκούς» που συμμετέχουν στην εξέγερση. Αυτό επιτυγχάνεται διότι ταυτόχρονα οι ηγέτες αυτοί είναι μέτοχοι και λειτουργούν με τις «παραδοσιακές» αξίες και πρακτικές. Ενδεικτική από αυτή την άποψη είναι η γενικευμένη πρακτική των αδελφοποιήσεων. Παραθέτουμε εδώ ολόκληρη την είδηση που δημοσιεύεται στον *Συνταγματικό Έλληνα*, στο φύλλο της 28ης Φεβρουαρίου 1862:

Χθες την πρωίαν όλοι σχεδόν οι υπαξιωματικοί και πάμπολλοι πολίται, συνεδέθησαν διά δεσμού αδελφότητος εκκλησιαστικής, αδελφοποιίας, ψαλείσης δοξολογίας εν τω ναώ του Αγίου Γεωργίου. Κατόπιν επαιάνισεν η μουσική, και πλήρεις ενθουσιασμού οι στρατιώται και οι πολίται έψαλαν

άσματα εθνικά. Εις την τελετήν ταύτην παρήσαν και οι κ.κ. Γ. Α. Πετιμεζάς και Π. Μαυρομιχάλης, μέλη της επί της Ασφ. Επιτροπής.

Η παραπάνω είδηση έχει ιδιαίτερη σημασία για πολλούς λόγους. Καταρχάς ως προς το εύρος της συμμετοχής στην τελετουργία αυτή: συμμετέχουν «όλοι σχεδόν οι υπαξιωματικοί και άμπολλοι πολίται». Συμμετέχουν όμως και οι δύο δικαστές της Επιτροπής, ο εφέτης Γ. Πετιμεζάς και ο πρωτοδίκης Π. Μαυρομιχάλης, οι οποίοι κατά τεκμήριο ήταν από τους γνησιότερους εκφραστές των στόχων της εξέγερσης και της νεωτερικότητας. Η είδηση αυτή καταγράφεται και δημοσιεύεται από τον συντάκτη του *Συνταγματικού Έλληνα* Θ. Φλογαίτη, που ήταν ένα από τα πλέον φωτεινά και ριζοσπαστικά πνεύματα της εξέγερσης. Η παραδοσιακή όμως αυτή τελετουργία, στην οποία συμμετέχουν και ιερείς της πόλης, «εμπλουτίζεται» από στοιχεία νεωτερικά που σχετίζονται με τη συγκυρία της εξέγερσης. Έτσι, την τελετουργία αυτή συνοδεύει μουσική και «εθνικά άσματα», τα οποία τραγουδούν οι συμμετέχοντες.

Δεν είναι όμως μόνο οι εκπρόσωποι του νομικού κόσμου που επικαλούνται και αναφέρονται στο Σύνταγμα και τις ελευθερίες του λαού. Και οι παραδοσιακοί αντίπαλοι του καθεστώτος έχουν αντίστοιχες, αν όχι τις ίδιες, αναφορές.

Όπως προαναφέρθηκε, στην εξέγερση του Ναυπλίου υπήρξε μεγάλη συμμετοχή. Εκτός από τους στρατιωτικούς και τους φυλακισμένους, από την πλευρά των οποίων υπάρχει καθολική σχεδόν συμμετοχή στις ένοπλες συγκρούσεις, συμμετέχουν και αρκετοί πολίτες, κυρίως νέοι, είτε ως μέλη εθελοντικών σωμάτων, είτε λειτουργώντας με επικουρικούς ρόλους. Παρά τη μαζική όμως αυτή συμμετοχή, λείπει από αυτή την εξέγερση ένα στοιχείο σημαντικό. Στην περιοχή της Αργολίδας αλλά και στους γειτονικούς νομούς δεν υπήρχε «παράδοση ανταρσίας». Από αυτή την άποψη είναι ενδεικτική η διστακτική και διαλλακτική στάση των μελών του Δημοτικού Συμβουλίου και των εκπροσώπων του παλαιού πολιτικού κόσμου, κάτι που, αντίστοιχα, δεν συνέβη λίγους μήνες αργότερα με τον Θεοδωράκη Γρίβα. Παρότι ο τελευταίος ήταν στρατιωτικός, εκπρόσωπος του παλαιού πολιτικού κόσμου και ήδη μεγάλης ηλικίας, κατάφερε να συγκεντρώσει σε ελάχιστο χρόνο μερικές χιλιάδες ενόπλων με ξεκάθαρο στόχο την ανατροπή του Όθωνα. Ο στόχος αυτός υπηρετήθηκε από μια επίσης ξεκάθαρη τακτική. Ο Θ. Γρίβας έδρασε αμέσως, συμπαρασύροντας και τους υπόλοιπους αντιπολιτευόμενους, χωρίς να δώσει περιθώριο χρόνου στο καθεστώς να προετοιμάσει την αντίδρασή του. Ο αιφνδιασμός, σε συνδυασμό με την αποφασιστικότητα, λειτούργησε αποτελεσματικά. Το καθεστώς, αυτή τη φορά αιφνδιασμένο αλλά και απονομιμοποιημένο πλέον λόγω του «χυθέντος αίματος» των εξεγερμένων της Ναυπλιακής Επανάστασης, δεν θα προβάλλει σοβαρή αντίσταση. Ο Όθωνας και η Αμαλία αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν οριστικά την Ελλάδα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΑΘ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Ο ΝΟΜΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ 1ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1862

Αναδιφώντας τις πηγές και τα ιστορικά έργα που υπάρχουν για τη Ναυπλιακή Επανάσταση της 1ης Φεβρουαρίου του 1862, διαπιστώνουμε αμέσως την ύπαρξη μιας πραγματικής εθνικολαϊκής εκδήλωσης. Την Επανάσταση όμως αποφάσισαν, οργάνωσαν και διεύθυναν άνθρωποι από το αστικό στρώμα της αναπλιώτικης κοινωνίας, με σκοπό την εφαρμογή των καταπατούμενων από το σύστημα¹ συνταγματικών όρων του 1844 και τη λύση των εθνικών και άλλων προβλημάτων,² που ταλάνιζαν το μικρό³ τότε Βασίλειο της Ελλάδος.

Μια άλλη διαπίστωση, η οποία προκύπτει πάλι από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, είναι ότι μεγάλος αριθμός των αστών που πρωταγωνίστησαν στον επαναστατικό αγώνα της πόλης του Ναυπλίου ήσαν δικαστές και δικηγόροι.⁴ Ο νομικός κόσμος, λόγω της ειδικής επιστημονικής συγκρότησής του και της συνεχούς επαγγελματικής απασχόλησής του στην απόδοση του δικαίου, ήταν πιο ευαίσθητος δέκτης των επαναστατικών μηνυμάτων.

Στο Ναύπλιο –πριν ακόμη από την Επανάσταση– υπάρχει και δρα ένας σημαντικός επαναστατικός πυρήνας, αποτελούμενος κυρίως από δικηγόρους και αξιωματικούς. «Εκ των εποχών εκείνων του Μαρτίου και του Απριλίου του 1861», γράφει μετά τη Ναυπλιακή Επανάσταση στο προς τον Όθωνα

1. Φαυλοκρατία. Για την ακριβή έννοια του όρου βλ. Αναστ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση (1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862). Ιστορική μελέτη*, β' έκδοση, Δήμος Ναυπλιέων – ΔΗ.Κ.Ε.Ν., Ναύπλιο 2010, σ. 19/4.

2. Δηλαδή της εθνικής ολοκλήρωσης, της δημιουργίας Εθνοφυλακής, της διαδοχής του Όθωνα, της αποκατάστασης των ακτημόνων αγροτών, της εύρυθμης λειτουργίας του κράτους κ.ά.

3. Το Βασίλειο της Ελλάδος επί Όθωνα είχε έκταση 47.516 τ.χλμ. και (κατά την απογραφή του 1861) 1.086.810 κατοίκους.

4. Π.χ. στον κύκλο της πολυθρύλητης Καλλιόπης Σπ. Παπαλεξοπούλου αναφέρονται δύο δικαστικοί και τέσσερεις τουλάχιστον δικηγόροι. Επαναστάτες, οι οποίοι ασκούσαν άλλα επιστημονικά επαγγέλματα, ήσαν οι εξής: οι γιατροί Σταματόπουλος, Ν. Μαράτος και Λ. Σακελλαριάδης, ο φαρμακοποιός Σπ. Ζαβιτσιάνος και ο διδάσκαλος της Πρόνοιας Εμμανουήλ Παπαδάκης. Πιστεύω πως η έρευνα θα φέρει στο φως και άλλους πολλούς.

Υπόμνημά του ο επί των Εσωτερικών υπουργός του Χ. Χριστόπουλος, «είχεν αναπτυχθεί και εφαινότο παγιούμενον εν Ναυπλίω το αντιδραστικόν κατά των καθεστώτων πνεύμα, η δε οικία της Κ. Παπαλεξοπούλου, ήτις αείποτε ην η διδάσκαλος πάσης κατά των ιερών προσώπων των ΑΑΜΜ βλασφημίας και ύβρεως, συχναζομένη υπό διαφόρων νέων δικηγόρων και αξιωματικών του στρατού, υπήρξε το κέντρον πάσης κατά των καθεστώτων μηχανορραφίας και ραδιουργίας [...]».⁵

Ο ίδιος υπουργός δίνει στο ιστορικός πολύτιμο Υπόμνημά του δύο ακόμη ενδιαφέρουσες για το θέμα μας πληροφορίες: «Την νύκτα», γράφει, «της 24ης προς την 25ην Ιανουαρίου ε.έ., οπότε επρόκειτο να πανηγυρισθή η βασιλική της ημέρας ταύτης εορτή,⁶ νέοι λίβελλοι, περιέχοντες τας πλέον ανιέρους βλασφημίας και ύβρεις κατά των ιερών προσώπων των ΑΑΜΜ, ευρέθησαν εν Ναυπλίω, τοιχοκολλημένοι και ερριμένοι εις τας οδούς [...]». Το ίδιο επαναλαμβάνεται και την επόμενη νύκτα, αλλά την 29η «αυθόρμητοι και αθρόοι οι εγκριτότεροι του Ναυπλίου εξ όλων σχεδόν των τάξεων, οίον έμποροι, κτηματíαι, δικηγόροι και ο δήμαρχος μετά των μελών του δημοτικού συμβουλίου, προσήλθον εις το νομαρχείον», για να εκφράσουν την αγανάκτησή τους «κατά του εν σκότει εργαζομένου λιβελλογράφου [...]».⁷ Ένα μέρος από αυτούς θα αποτελέσουν την πολιτική ηγεσία της Επανάστασης.

Η δεύτερη πληροφορία του Χριστόπουλου είναι γενική· αφορά στο ποιοι από τις επαρχίες είχαν επαναστατικό φρόνημα. Οι δικηγόροι είναι πρώτοι στη λίστα: «Ήσαν δε», γράφει, «εν ταις επαρχίαις οι περί των κοινών συζητούντες και μετά πικρίας τας πράξεις διερχόμενοι [...]. Οι δικηγόροι σχεδόν οι πλείστου».⁸ Το ίδιο συνέβαινε και στ' Ανάπλι.

Μία άλλη σημαντική πηγή, ο άγνωστος χρονικογράφος της Ναυπλιακής Επανάστασης, μας δίνει μια ακόμη σχετική πληροφορία. Την 1η Απριλίου 1861, ο άτυπος⁹ ακόμη Δικηγορικός Σύλλογος Ναυπλίου οργάνωσε στο Άρ-

5. Επαμ. Κυριακίδης, *Ιστορία του συγχρόνου Ελληνισμού, από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας (1832-1892)*, τ. Β', εν Αθήναις 1892, σ. 112 και Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Δ' (1860-1901), Εκδόσεις «20ός αιώνας», Αθήνα 1958, σ. 42.

6. Εορτή των Αποβατηρίων του Όθωνα (25.1.1833).

7. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 115 και Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 42.

8. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 117 και Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 44.

9. Κανονικά ιδρύθηκε το Μάρτη του 1884, με πρώτο πρόεδρο τον αντιφρονούντα (στη Ναυπλιακή Επανάσταση) Υπάτιο Αυγερινό και δεύτερο τον επαναστάτη Κ. Φαρμακόπουλο. Βλ. Θεοδόσιος Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου. Ιστορία της πόλεως του Ναυπλίου από των μυθικών χρόνων μέχρι σήμερα – 1500 π.Χ. μέχρι 1948 μ.Χ.*, εισαγωγή-επιμέλεια Γιώργος Ρούβαλης, τ. Β', έκδοση του Δήμου Ναυπλιέων, Ναύπλιο 2010, σ. 253, 268.

γος ένα πολιτικό συμπόσιο «εις το οποίον παρευρέθησαν υπέρ τους τριάκοντα πολίτας και αξιωματικούς. [...] των θυρών κεκλεισμένων εσυμφωνήθη αντικείμενον μεγίστης σημασίας [...]. Εικών δε πρίγκηπός τινος¹⁰ ξένου και μεγάλου [...] ενηγκαλίσθη και ησπάσθη παρ' όλων, ως μέλλοντος να συντελέση προς ευδαιμονίαν και μεγαλείον του έθνους».¹¹

Όπως γνωρίζουμε, η Επανάσταση,¹² λόγω απροόπτου συμβάντος, ξεσπά πρόωρα τη νύχτα της 31ης Ιανουαρίου προς 1η Φεβρουαρίου. Ο χρόνος της έκρηξης της συζητείται και αποφασίζεται στο σπίτι του εφέτη Γ. Πετιμεζιά. Προγραμματίζεται αμέσως στρατιωτικά και πολιτικά. Το πάνω χέρι έχουν οι πολιτικοί. Τα ηγία κρατά η πενταμελής Προσωρινή Κυβερνητική Επιτροπή. Την αποτελούν ο εφέτης Γ. Πετιμεζιάς, ο πρωτοδίκης Π. Μαυρομιχάλης και οι έγκριτοι δικηγόροι, Γρηγ. Δημητριάδης, Γεώργ. Αντωνόπουλος, Ιω. Παπαζαφειρόπουλος. Γραμματέας της είναι ο δικαστικός υπάλληλος Δημ. Καλιοντζής. Η Επιτροπή αυτή –ανάμεσα σε άλλα– εκδίδει δύο Διακηρύξεις, ξεσηκώνει το λαό και αναθέτει στο νεαρό φοιτητή της Νομικής, μαχητή και δημοσιογράφο Θεόδωρο Φλογαίτη την έκδοση της επαναστατικής εφημερίδας *Ο Συνταγματικός Έλλην*. Στη συνέχεια, η Προσωρινή Κυβερνητική Επιτροπή διευρύνεται με την προσθήκη πέντε ακόμη αιρετών μελών: του δήμαρχου Πολ. Ζαρεϊφόπουλου, του πρόεδρου του Δημοτικού Συμβουλίου Μιχ. Ιατρού, του πρώην Βουλευτή Γ. Ι. Ιατρού, του δημοτικού σύμβουλου Β. Κόκκινου και του δικηγόρου Κ. Πετσάλη. Γραμματέας της αναλαμβάνει ο νέος δικηγόρος Γ. Δ. Ποσειδών.¹³ Όπως βλέπουμε, οι νομικοί υπερτερούν όχι μόνο σε αριθμό αλλά –όπως θα διαπιστώσουμε– και σε δύναμη. Άλλοι δικηγόροι υπηρετούν σε λόχους εθελοντών και αλλού. Γενικά, οι άνθρωποι αυτοί κλιμακώνονται σε διάφορες θέσεις: από απλός μαχητής μέχρι μέλος της Κυβερνητικής Επιτροπής.

Αυτή η μόνιμη πλέον Κυβερνητική Επιτροπή ασχολείται και φροντίζει για όλα τα θέματα, πλην των στρατιωτικών. Τρία από τα μέλη της οργανώνουν ισάριθμους στρατιωτικούς *λόχους εθελοντών*: ο Μαυρομιχάλης το *λόχο εκ Λακώνων*, ο Πετιμεζιάς το *λόχο εκ Καλαβρυτινών* και ο Αντωνόπουλος το *λόχο εκ Τριπολιτών*.¹⁴ Ο Πετιμεζιάς, ο Παπαζαφειρόπουλος και ο Αντωνόπου-

10. Μάλλον πρόκειται για τον Ιερώνυμο Ναπολέοντα Βοναπάρτη.

11. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επανάστασεως της πρώτης Φεβρουαρίου, υφ' ενός Ναυπλιέως, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1862, σ. 5 και Μιχαήλ Γ. Λαμπруνίδης, Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη, β' έκδοση, τύποις Κλεισιούνη, Αθήναι 1950, σ. 396. Την εποχή εκείνη πολλά συμπόσια αυτού του είδους οργανώνονταν στην Αθήνα και σε πόλεις της επαρχίας.*

12. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 35-37.

13. Στο *ίδιο*, σ. 39 κ.εξ.

14. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. φύλλου 4, σ. 4, στ. α'.

λος, με ένα μικρό τμήμα Ιππικού, πηγαίνουν στην Τριπολιτσά, για να ξεσηκώσουν την Αρκαδία.¹⁵

Σημαντική είναι η συμβολή των νομικών της Επανάστασης στη σύνταξη της αναλυτικής έκθεσης «Προς τους εξοχωτάτους Κυρίους Πρόσβεις των τριών Μεγάλων Ευεργετίδων της Ελλάδος Δυνάμεων, Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσσίας». Την υπέβαλαν γιατί κυρίως ήθελαν να τους διαβεβαιώσουν ότι η Επανάσταση «ουδόλως τείνει εις την προσβολήν τής διά των συνθηκών καθιερωθείσης και υφισταμένης εν Ελλάδι μοναρχικής και συνταγματικής τάξεως ή των διεθνών σχέσεων ουδέ το παράπαν αντίκειται εις τους υψηλούς περί της Ανατολής σκοπούς των Δυνάμεων». Την κύρια ευθύνη για τη σύνταξη της διπλωματικής αυτής έκθεσης είχαν οι δικηγόροι Γ. Στεφόπουλος, Κ. Φαρμακόπουλος και Κ. Πετσάλης,¹⁶ καθώς και ο Θ. Φλογαΐτης.

Η προοδευτική αντίληψη αυτών των ανθρώπων νομίζω πως υπήρξε σημαντική και στην αντιμετώπιση του προβλήματος των φυλακισμένων, οι οποίοι βρίσκονταν τότε στις φυλακές του Παλαμηδιού και της πόλης: υπόδικοι-κατάδικοι (πολλοί βαρυνποίνιτες)· εξακόσιοι σύμφωνα με τον Καρολίδη, υπερχίλιοι κατά το Λαμπρυνίδη. Το πρόβλημα ήταν δύσκολο και απασχόλησε πολύ την ηγεσία της Επανάστασης. Τελικά, ύστερα από τη γνωμοδότηση ενός ειδικού συμβουλίου, άρχισε η κατά τμήματα αποφυλάκισή τους και η εθελοντική κατάταξη των ικανοτέρων στον επαναστατικό στρατό. Η διαγωγή τους σε όλη τη διάρκεια της Επανάστασης υπήρξε ανεπίληπτη, ορισμένοι δε έπεσαν πολεμώντας στο πεδίο της μάχης.¹⁷

Οι ηγέτες της Επανάστασης, προκειμένου να διατηρήσουν ακμαίο, υψηλό και αμείωτο το ηθικό φρόνημα των αγωνιζομένων και του λαού, έλαβαν αποφάσεις, για την πραγματοποίηση των οποίων η συμβολή του νομικού κόσμου ήταν σημαντική. Αποφάσισαν και κήδευσαν μεγαλόπρεπα τους νεκρούς του αγώνα: «η κηδεία του ανθυπασπιστού [Ιω.] Παγώνη εγένετο μεθ' όλης της παρατάξεως αποδοθεισών αυτώ τιμών ανθυπολοχαγού· άπασα η πόλις συνώδευσε τον νεκρόν μέχρι του τάφου του. Ο Θ. Φλογαΐτης απήγγειλε επιτάφιον λόγον [...]». Με τον ίδιο τρόπο κηδεύτηκαν και ο ανθυπασπιστής Ιππικού Περ. Φαγκρίδης (για τον οποίο εκφώνησε επικήδειο λόγο ο Π. Μαυρομιχάλης), ο ανθυπασπιστής Πυροβολικού Γεωργ. Σταύρου (για τον οποίο εκφώνησαν λόγους ο Π. Μαυρομιχάλης και ο Ηλ. Κρομμύδας) κ.ά.¹⁸

15. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 17, 18-20, 22.

16. Στο ίδιο, σ. 25, 80-84. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 66-68.

17. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 18. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 46-47, 88, 94.

18. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 28, 39, 89-94. *Ο Συνταγματικός Έλληνα*, αρ. φύλλου 6, σ. 2-3, αρ. φύλλου 10, σ. 3, στ. β', αρ. φύλλου 11, σ. 4, αρ. φύλλου 17, σ. 2, στ. β'. *Ο Συνταγματικός Έλληνα* γράφει (αρ. φύλλου 14, σ. 4, στ. β') ότι τους νεκρούς μαχητές ενταφίαζαν σε ιδιαίτερο τόπο, «εις την θέσιν της Ακροναυπλίας Παναγίτσα, ένθα

Παράλληλα, η Επαναστατική Επιτροπή οργανώνει τακτικά λαϊκές γιορτές και συγκεντρώσεις, κατά τη διάρκεια των οποίων φλογεροί ρήτορες που προέρχονται κυρίως από τον νομικό κύκλο, αναρριπίζουν τον επαναστατικό ενθουσιασμό. Κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας συγκέντρωσης (που έγινε στις 21 Φεβρουαρίου) ο λαός προχώρησε σε μια εξαιρετικά συμβολική πράξη: «[...] έκαυσε την λαιμητόμον εν πομπή· δείξας το προς την θανατικήν ποινήν μίσος του, έπραξεν πράξιν αξίαν του ΙΘ΄ αιώνος. Ο δε ενθουσιώδης Π. Μαυρομιχάλης εξεφώνησε τον επόμενον λόγον [...]».¹⁹ Πιστεύω πως στην υλοποίηση αυτής της ανθρωπιστικής σκέψης πρέπει να έπαιξε ρόλο και η παρουσία των δύο δικαστικών και των πολλών δικηγόρων που υπηρετούσαν στις τάξεις των αγωνιστών της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Κοντά σ' αυτά, οι ηγέτες της Επανάστασης ευνοούν την μεταξύ των πολεμιστών αναβίωση του παλαιού εθίμου της *μπέσας*. Στρατιώτες, υπαξιωματικοί και εθελοντές πολίτες δένονται μεταξύ τους με αμοιβαίους όρκους αδελφοσύνης και αφοσίωσης. Σε μια τέτοια τελετή αναφέρεται ο *Συνταγματικός Έλληνας*: «Χθες [= 27 Φεβρουαρίου] την πρωίαν όλοι σχεδόν οι υπαξιωματικοί και πάμπολλοι πολίται συνεδέθησαν διά δεσμού αδελφότητος εκκλησιαστικής, αδελφοποιίας, ψαλείσης εν τω ναώ του Αγίου Γεωργίου. Κατόπιν επαιάνισεν η μουσική και πλήρεις ενθουσιασμού οι στρατιώται και οι πολίται έψαλαν άσματα εθνικά. Εις την τελετήν ταύτην παρήσαν και οι κ.κ. Γ. Α. Πετιμεζάς και Π. Μαυρομιχάλης [...]».²⁰

Και φθάνουμε πλέον στην αποφράδα μέρα της 1ης Μαρτίου. Όπως είπαμε, οι δικηγόροι έχουν κλιμακωθεί αναλαμβάνοντας θέσεις από απλός μαχητής μέχρι μέλος της Κυβερνητικής Επιτροπής. «Ο εφέτης Πετιμεζάς», γράφει ο ανώνυμος Ναυπλιεύς, «μετά υπερβολικού ενθουσιασμού περιφερόμενος εις τα κανονοστάσια της πόλεως από πρωίας ενεθάρρυνε τους πολίτας και τους στρατιώτας, εκτελών ο ίδιος και διαφόρους υπηρεσίας, ως και οι δικηγόροι Γρ. Δημητριάδης, Κ. Αντωνόπουλος και Ιω. Παπαζαφειρόπουλος και ο πρωτοδίκης Π. Μαυρομιχάλης, όστις ουδέποτε απ' αρχής της Επαναστάσεως έπαυσεν ενθουσιάζων τον λαόν διά της ευγλώττου ρητορείας του [...]». Εις το εν Ακροναυπλία τοποθετημένον μέγα πολυβόλον Φειδιάς [...] υπηρετεί από πρωίας μετά μεγάλου ζήλου και ο δικηγόρος Ααρών άσιτος μετ' άλλων πολι-

εσχηματίσθη από της 8 Φε. [βρουαρίου] ε.έ. η συνοικία των φιλελευθέρων [...].»

19. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. φύλλου 12, σ. 3. Γούναρης *ό.π.*, σ. 77-78. Το 1866 η Ελληνική Πολιτεία κατασκεύασε στο Οπλοστάσιο του Ναυπλίου νέα λαιμητόμο και το 1890 όρισε μόνιμο τόπο εκτέλεσης των θανατοποινιτών το Παλαμήδι· βλ. Δημόπουλος, *ό.π.*, τ. Β΄, σ. 298-299.

20. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. φύλλου 15, σ. 2, στ. β΄. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 28, 32, 45. Τελικά το έθιμο είχε αρνητικές συνέπειες, γιατί καθένας ήθελε να βρίσκεται και να πολεμά δίπλα στον αδελφοποιητό του.

τών».²¹ Όπως όμως γνωρίζουμε, οι επαναστάτες, αντιμετωπίζοντας μεγαλύτερες αριθμητικά και καλά οργανωμένες κυβερνητικές δυνάμεις, αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν και να χάσουν όλα τα εκτός του Ναυπλίου προπύργιά τους.

Με το χτύπημα της 1ης Μαρτίου η Επανάσταση κλονίζεται. Δεν καταβάλλεται, βέβαια, γονατίζει όμως και από τη θέση αυτή συνεχίζει τον αγώνα επί ένα και πλέον μήνα. Οι επαναστάτες μάταια ελπίζουν ακόμη τον ξεσηκωμό και άλλων περιοχών. Στους κόλπους της ηγεσίας της επέρχεται μια σοβαρή διάσπαση σε δυο παρατάξεις: στους διαλλακτικούς και τους αδιάλλακτους. Η πρώτη είναι πολυπληθέστερη, έχει αρχηγό τον Αρτέμη Μίχου και είναι υπέρ της κατάπαυσης του εμφυλίου πολέμου, υπό τον όρο της παροχής γενικής αμνηστίας. Η δεύτερη είναι δυναμικότερη, έχει επικεφαλής τον υπολοχαγό Δημήτριο Θ. Γρίβα, τον οποίο ενισχύει με το κύρος του ο εφέτης Πετιμεζάς, και είναι υπέρ της συνέχισης του αγώνα.²²

Αρχίζουν, λοιπόν, διαπραγματεύσεις μεταξύ των διαλλακτικών και του αρχηγού του βασιλικού στρατού, στρατηγού Αμαδ. Χαν. Οι πρώτοι στέλνουν διαδοχικά στο δεύτερο τρεις επιτροπές, στις 2, 7 και 16 Μαρτίου. Στην πρώτη αποστολή μετέχει ο πρωτοδίκης Π. Μαυρομιχάλης, στη δεύτερη και την τρίτη ο δικηγόρος Κωνστ. Φαρμακόπουλος· πρόκειται για τον γενναίο εκείνο άνδρα που, όταν κατάλαβε την ανειλικρίνεια του ξένου στρατηγού στο θέμα της χορήγησης γενικής αμνηστίας, του είπε ίσια και σταράτα: «Λοιπόν, στρατηγέ, έλθετε να κυριεύσετε ερείπια, ουχί πόλιν!».²³

Ύστερα από αυτή την εξέλιξη των πραγμάτων, οι δύο αντίθετες επαναστατικές παρατάξεις συμφιλιώνονται. Στην πολιορκημένη πόλη, που ζούσε την 44η μέρα του εμφυλίου πολέμου, η ατμόσφαιρα αλλάζει αμέσως. Πλήθος πολιτών, ακολουθώντας την παιανίζουσα στους δρόμους μπάντα της μουσικής, διαδηλώνει την πεποίθησή του να συνεχίσει τον αγώνα και οι δικηγόροι διοργανώνουν λαϊκές συγκεντρώσεις.²⁴

Τα πράγματα όμως μέρα τη μέρα διαρκώς δυσκολεύουν όλο και περισσότερο, κυρίως για το πλήθος των πολιτών. Εξάλλου, με εξαίρεση τον ξεσηκωμό στις Κυκλάδες (28 Φεβρουαρίου – 1 Μαρτίου) και κάποιες περιορισμένες εξεγέρσεις, τ' Ανάπλι μένει μόνο και αβοήθητο. Τελικά, σχεδόν όλοι οι ηγέτες υποχρεώθηκαν να δεχτούν την παύση των συγκρούσεων με τη χορήγηση αμνηστίας, εξαιρουμένων 19 προσώπων: δώδεκα αξιωματικών του στρατού και επτά πολιτών· οι πέντε από τους δεύτερους ήταν ο εφέτης Γ. Πετιμεζάς,

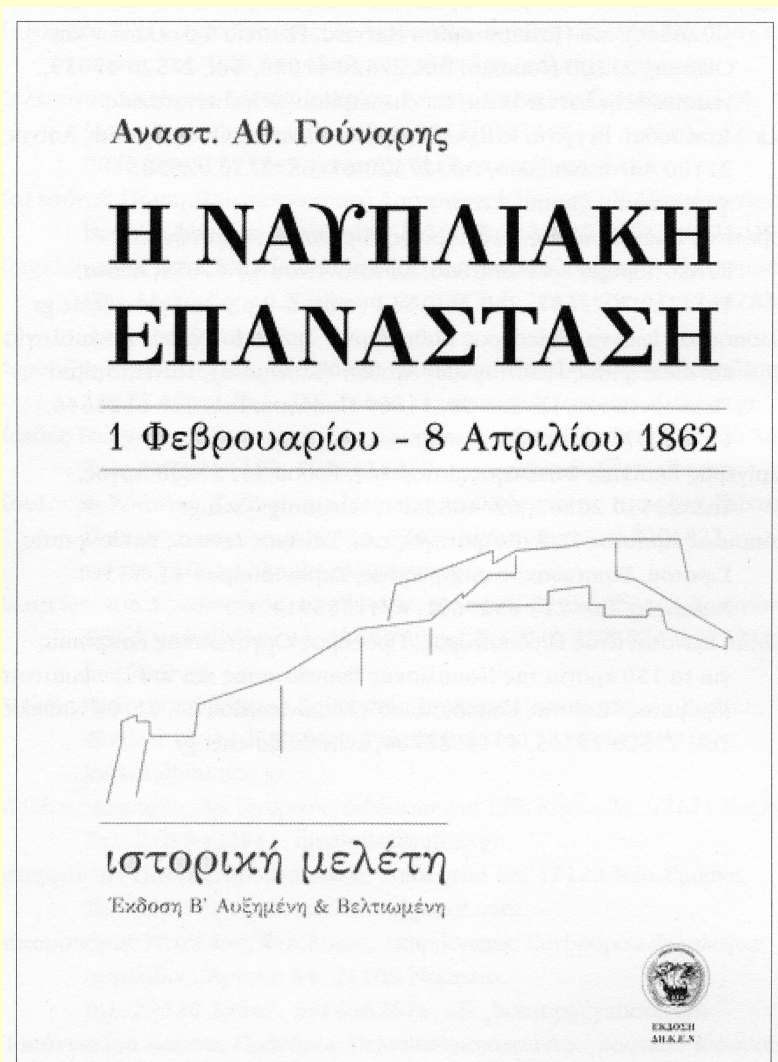
21. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 40-41.

22. Στο *ίδιο*, σ. 43-44.

23. Στο *ίδιο*, σ. 44, 46-47, 50-51. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 89 κ.εξ., 94 κ.εξ.

24. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 51.

ο πρωτοδίκης Π. Μαυρομιχάλης και οι δικηγόροι Κ. Δ. Αντωνόπουλος, Γρ. Δημητριάδης, Ιω. Παπαζαφειρόπουλος, οι οποίοι αποφάσισαν να αυτοεξοριστούν. Την αυλαία στο ναυπλιακό δράμα έκλεισαν οι 300 περίπου αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και πολίτες (κυρίως νέοι), που αποφάσισαν να τους ακολουθήσουν στην εξορία.²⁵

Έκδοση ΔΗ.Κ.Ε.Ν. Δήμου Ναυπλιέων, 2010

25. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 101-102, 102-103, 107-108, 109, 111, 126 κ.εξ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ατομικά σημειώματα για τη δράση αγωνιστών,
δικαστών και δικηγόρων, κατά τη Ναυπλιακή Επανάσταση
(1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862)

Ααρών

Για τον απλό δικηγόρο μαχητή Ααρών, που αναφέρεται χωρίς να διευκρινίζεται αν αυτό είναι το όνομα ή το επώνυμό του, έχουμε τρεισήμισι μόλις γραμμές στο κείμενο του Ανώνυμου: «Εις το εν Ακροναυπλία τοποθετημένον μέγα πυροβόλον, Φειδιάς καλούμενον και διευθυνόμενον από τον λοχίαν Πετρόπουλον υπηρετεί [την 1 Μαρτίου] από πρωΐας μετά μεγάλου ζήλου και ο δικηγόρος Ααρών άσιτος μετ' άλλων πολιτών [...]».

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 41.

Κωνσταντίνος Γ. Αντωνόπουλος

Υπήρξε άνθρωπος του κύκλου της Κ. Παπαλεξοπούλου. Ανήκε στον πυρήνα των συνωμοτών επαναστατών του Ναυπλίου. Κινήθηκε δραστήρια τη νύχτα της 31ης Ιανουαρίου – 1ης Φεβρουαρίου 1862. Τη δεύτερη μέρα της Επανάστασης, μετά την ορκωμοσία του στρατού και την ομιλία του αντισυνταγματάρχη Πάνου Κορωναίου, εκφώνησε στην Πλατεία του Πλατάνου «λόγον πλήρη ενθουσιασμού». Διατέλεσε μέλος της προσωρινής και, στη συνέχεια, της μόνιμης Κυβερνητικής Επιτροπής της Επανάστασης. Αυτός και δύο άλλα επαναστατικά στελέχη πήγαν στην Τρίπολη για να ξεσηκώσουν την Αρκαδία. Συγκρότησε «λόγον εκ Τριπολιτσιωτών» εθελοντών που πολέμησαν παλληκαρίσια. Τη δύσκολη μέρα της 1ης Μαρτίου προκάλεσε ενθουσιασμό στους πυροβολητές «εκτελών και ο ίδιος διαφόρους υπηρεσίας».

Η εν γένει πολιτεία του δικηγόρου Κ. Αντωνόπουλου φανερώνει έναν συνειδητό και δραστήριο επαναστάτη. Όπως ήταν φυσικό, εξαιρέθηκε από την αμνηστία που έδωσε ο Όθωνας. Προτίμησε τότε την αυτοεξορία και έζησε την πικρή ζωή του αυτοεξόριστου επαναστάτη. Γύρισε στην Ελλάδα μετά τη μεταπολίτευση (12.10.1862). Ο λαός της Μαντινείας τον εξέλεξε βουλευτή. «Στη συνεδρίαση της Βουλής της 28ης Ιανουαρίου 1863 έγινε λόγος για την Εθνική Εορτή. Ο Κ. Αντωνόπουλος υποστήριξε “ότι η 25η Μαρτίου δεν ήτο η ημέρα της Επανάστασεως και μολαταύτα αύτη καθιερώθη...”. Η Εθνική Συνέλευση συμφώνησε [...]».

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 9-10, 11, 14, 15, 17, 19, 25, 28, 40, 43-44, 62, 69, 72, 79, 83, 85. Ο

Συνταγματικός Έλλην, αρ. φύλλου 1, σ. 1-2, Παράρτημα 1, αρ. φύλλου 2, σ. 1-2, σ. 3, στ. β', αρ. φύλλου 3, σ. 1, στ. α', αρ. φύλλου 3, σ. 2, στ. β', αρ. φύλλου 4, σ. 1-2, σ. 4, στ. α' και αρ. φύλλου 12, σ. 4, στ. α'. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 30, 40, 42/1, 43, 45, 54, 67, 76, 77, 102, 109, 121, 127. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 41, 48, 53, 64. *Φ.Ε.Κ.* 25/26.4.1862 (Β.Δ. 17.2.1862).

Γρηγόριος Δημητριάδης (1830-1888)

Ανήκει και αυτός στον κύκλο της Κυράς τ' Αναπλιού και είναι ενταγμένος στον στενό πυρήνα των επαναστατών. Δείχνει ιδιαίτερη δραστηριότητα τη βραδιά της 31ης Ιανουαρίου προς 1η Φεβρουαρίου 1862. Υπηρετεί κυρίως ως μέλος της προσωρινής και, κατόπιν, της μόνιμης Κυβερνητικής Επιτροπής. Αγωνίζεται σθεναρά κατά την κρίσιμη μέρα της 1ης Μαρτίου. Κατά τη διάσπαση της ηγεσίας των επαναστατών πηγαίνει με το μέρος των διαλλακτικών. Εξαιρείται από την αμνηστία και αυτοεξορίζεται. Μετά τη μεταπολίτευση επιστρέφει, πολιτεύεται και εκλέγεται επανειλημμένως βουλευτής Ναυπλίου και το 1888 δήμαρχος.

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 9, 11, 25, 40, 44, 62, 69, 72, 74, 78, 84, 85. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. φύλλου 1, σ. 2, 3, 4, στ. β', Παράρτημα 1, αρ. φύλλου 2, σ. 1-2, αρ. φύλλου 3, σ. 1, στ. α', σ. 2, στ. β', αρ. φύλλου 4, σ. 1-2, αρ. φύλλου 10, σ. 1-2, αρ. φύλλου 12, σ. 4, στ. α'. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 30, 40, 42/1, 43, 67, 70, 76, 77, 102, 107, 127. *Φ.Ε.Κ.* 25/26.4.1862 (Β.Δ. 17.2.1862).

Κωνσταντίνος Δ. Ευθυμιόπουλος (1828-1885)

Ο Αναπλιώτης δικηγόρος Κ. Ευθυμιόπουλος είναι ένας κοσμοαγάπητος άνθρωπος. Κατά την Επανάσταση διορίζεται δημοτικός αστυνόμος Ναυπλίου. Επιτελεί το έργο του κατά τρόπο υποδειγματικό. Τον βοηθούν σε αυτό η Εθνοφυλακή του Σπ. Ζαβιτσιάνου και η Πολιτοφυλακή του λοχαγού Κ. Λώρη: «ουδέποτε δε το Ναύπλιον ενθυμείται νύκτας ησυχωτέρας», γράφει ο Ανώνυμος.

Όταν ξεσπά η διαμάχη ανάμεσα σε διαλλακτικούς και σε αδιάλλακτους επαναστάτες, ο Ευθυμιόπουλος τάσσεται με τους δεύτερους. Ο Ζυμβρακάκης τον καθαιρεί, αλλά αναγκάζεται να τον αποκαταστήσει κατ' απαίτηση του Δ. Γρίβα. Άγνωστο γιατί, αμνηστεύεται.

Μετά την έξωση του Όθωνα, τη 13η Οκτωβρίου «[...] ο όχλος θρασυνθείς», γράφει ο Λαμπρυνίδης στη *Ναυπλία*, «κατέλυσε τον Δήμαρχον Γ. Ι. Ιατρού, αντ' αυτού δε ανεκήρυξε τοιούτον διά βοής τον Δικηγόρον Κ. Ευθυμιόπουλον». Ο ίδιος «όχλος» στη συνέχεια τον ανέδειξε βουλευτή πολλές φορές. Υπήρξε ιδρυτής και αρχηγός του λαϊκού κόμματος των «Αρειμανίων». Το φτωχόπαιδο, που –όπως γράφει ο Δημόπουλος– «εσπούδασεν εν στερήσεσιν [...] ανηγορεύθη διδάκτωρ Νομικής τω 1856» και έγινε για μία περίπου εικοσαετία ο ισχυρότερος πολιτικός άνδρας του Ναυπλίου. Όταν πέθανε (1885)

η κηδεία του έγινε «δημοσία δαπάνη», με απόφαση του τότε πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη.

Το ήθος του ανθρώπου φανερώνει και το ακόλουθο γεγονός που ιστορεί ο Δημόπουλος. Την 1.2.1864 αρχίζει στο Κοινοβούλιο συζήτηση για την αποζημίωση των καταστροφών που έγιναν κατά τη διάρκεια της Επανάστασης στο Ναύπλιο, την Πρόνοια και τα γύρω χωριά:

Μετά τον Αρ. Μίχου, ωμίλησαν οι πληρεξούσιοι Ναυπλίου Κ. Ευθυμιόπουλος και Γρ. Δημητριάδης, αναπτύξαντες διά μακρών τα όσα δεινά υπέστησαν οι Ναυπλιείς και τας υλικάς καταστροφάς της πόλεως και των περιχώρων. Μετά τας αγορεύσεις ταύτας ωμίλησεν ο πληρεξούσιος Ροντήρης, αντικρούσας τους Ναυπλιείς πληρεξουσίους και ειπών ότι δεν είναι δυνατόν να εγκριθώσιν αποζημιώσεις εις τους «αντάρτας του Ναυπλίου διά το ανταρτικόν των κίνημα» [...].

Δεν παρήλθε πολύς καιρός και ο πληρεξούσιος Ροντήρης διορίζεται νομάρχης Αργολίδος και Κορινθίας και έρχεται εις Ναύπλιον. Άμα όμως απεβιβάσθη εις την παραλία, ευρέθη προ αποσπάσματος της Εθνοφυλακής, του οποίου ο επικεφαλής –τη εισηγήσει του δημάρχου Ευθυμιοπούλου– διατάσσει τον Ροντήρη ν' απέλθη εκ Ναυπλίου, διότι δεν τον δέχεται η Εθνοφυλακή! Ο Νομάρχης, εκπλαγείς, ζητεί τον δήμαρχον, όστις σπεύδει εκεί και γίνεται ο εξής αξιομνημόνευτος διάλογος:

— Διατί, κ. Ευθυμιόπουλε, δεν μοι έλεγες εν Αθήναις ότι δεν θα με εδέχοντο εδώ, να μην έλθω;

— Διότι δεν επίστευον, κ. Ροντήρη, ότι, λαόν, ον εξύβρισες ως λησταντάρτην, θα είχες την αξίωσιν και να τον διοικήσης!

— Ηγόρευσα εν τη Συνελεύσει κατά του Ναυπλίου –υπέλαβεν ο νομάρχης– αλλ' ήδη θα φροντίσω ν' αποζημιωθώσιν οι Ναυπλιείς.

— Οι Ναυπλιείς –απεκρίθη υπερήφανος ο Ευθυμιόπουλος– έχουν ανάγκην της υπολήψεώς των και όχι των χρημάτων των!

Ο λαός επευφήμησεν εις τους υψηλούς λόγους του δημάρχου του και ο νομάρχης απήλθε παραχρήμα του Ναυπλίου υπό την προστατίδα συνοδείαν του Ευθυμιοπούλου, όστις επέβαλε νεκρικήν σιγήν εις τον παριστάμενον πολυπληθή λαόν και επεβίβασε τον νομάρχην εις το αυτό ατμόπλοιον.

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 15, 50. Ο Συνταγματικός Έλλην, αρ. φύλλου 18, σ. 4, στ. α'. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 43, 124. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 134, 211-213, 220-221, 228-231, 268-270.

Πέτρος Αν. Μαυρομιχάλης (1828-1892)

Γιος του μπεζαδέ Αναστασίου και εγγονός του Πετρόμπεη. Κάνει σπουδές Νομικής στην Αθήνα και το Παρίσι. Μπαίνει στον δικαστικό κλάδο και κατά την εποχή αυτή υπηρετεί στο Ναύπλιο ως πρωτοδίκης. Ανήκει και αυτός στον

πολιτικό κύκλο της Κ. Παπαλεξοπούλου. Θεωρείται από τους ηγέτες της Επανάστασης και έχει να παρουσιάσει μεγάλη δράση κατά τη διάρκειά της. Είναι από τα πρόσωπα που αποφασίζουν –λόγω εκτάκτου γεγονότος– την έκρηξη της Επανάστασης το βράδυ της 31ης Ιανουαρίου προς 1η Φεβρουαρίου αντί για το βράδυ της 3ης προς 4η Φεβρουαρίου 1862, όπως είχε πανελληνίως συμφωνηθεί. Διατελεί μέλος της προσωρινής και κατόπιν της μόνιμης Κυβερνητικής Επιτροπής. Ενθαρρύνει την μεταξύ των αγωνιστών διάδοση του εθίμου της «μπέσας» (αδελφοποΐας). Ο αρχιεπαναστάτης αυτός θεωρείται και λαμπρός ρήτορας. Σώζονται οι επικήδειοι λόγοι του για τους πεσόντες ανθυπασιπιστές Π. Φαγκρίδη και Γ. Σταύρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο λόγος που εκφώνησε πριν από την καύση της απαΐσιας λαιμητόμου: «[...] ουδέποτε από της αρχής της επαναστάσεως», γράφει ο Ανώνυμος, «έπαυσεν ενθουσιάζων τον λαόν διά της ευγλώττου ρητορικής του, καταρώμενος τους συγγενείς του εκείνους, οΐτινες, αν και σύμφωνοι πρότερον μετ' αυτού, εις την συνομοσίαν, έλαβον τα όπλα κατά της επαναστάσεως».

Ο πρωτοδίκης Π. Μαυρομιχάλης συμμετέχει ενεργά στην κρίσιμη σύγκρουση της 1ης Μαρτίου. Κατά τη διάσπαση των επαναστατών στις 2 Μαρτίου συντάσσεται με τους διαλλακτικούς. Είναι μέλος της Επιτροπής που μεταφέρει το αιτητικό περί χορηγήσεως γενικής αμνηστίας έγγραφο στον αρχηγό του βασιλικού στρατού Αμαδ. Χαν. Εξαιρείται από την αμνηστία και απολύεται από τη θέση του. Αυτοεξορίζεται με άλλους τριακόσιους περίπου επαναστάτες. Φθάνει στη Σμύρνη. Εκεί νυμφεύεται τη θυγατέρα του πλουσιότατου Σμυρναίου ιατροφιλόσοφου Γαληνού Κλάδου.

Μετά την οκτωβριανή Επανάσταση και την έξωση του Όθωνα, επιστρέφει στην Ελλάδα και πολιτεύεται. Εκλέγεται επανειλημμένως βουλευτής και γίνεται υπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως.

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 9, 10, 11, 19, 25, 28, 39, 40, 43-44, 44, 54, 62, 69, 72, 74, 79, 84, 85, 91-93, 93-94. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. φύλλου 1, σ. 2, 3, στ. β', σ. 4, Παράρτημα 1, αρ. φύλλου 2, σ. 1-2, αρ. φύλλου 3, σ. 1, στ. α', σ. 2, στ. β', αρ. φύλλου 4, σ. 1-2, σ. 4, στ. α', αρ. φύλλου 10, σ. 3, στ. β', αρ. φύλλου 11, σ. 4, αρ. φύλλου 12, σ. 3, σ. 4, στ. α', αρ. φύλλου 15, σ. 2, στ. β', αρ. φύλλου 17, σ. 2-3. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 29-30, 37, 40, 43, 45, 67, 76, 77, 77-78, 90, 102, 107, 121, 128. *Φ.Ε.Κ.* 25/26.4.1862 (Β.Δ. 17.2.1862).

Ιωάννης Παπαζαφειρόπουλος (1829-1879)

Κάνει νομικές σπουδές στην Αθήνα και τη Λιψία και δικηγορεί στ' Ανάπλι. Σφόδρα αντιδυναστικός. Συχνάζει και αυτός στο πολιτικό σαλόνι της Κ. Παπαλεξοπούλου. Είναι από τα πρόσωπα που αποφάσισαν για την επιλογή της μέρας της έκρηξης της Ναυπλιακής Επανάστασης. Γίνεται μέλος της προσωρινής και κατόπιν της μόνιμης Κυβερνητικής Επιτροπής. Αποστέλλεται με τον εφέτη Πετιμεζά και το συνάδελφό του δικηγόρο Αντωνόπουλο στην Τρι-

πολιτριά, για να ξεσηκώσουν την Αρκαδία. Μαζί με δύο δικαστές και δύο συναδέλφους του συμμετέχει στις αποφασιστικές συγκρούσεις της 1ης Μαρτίου. Κατά τη διάσπαση των επαναστατών σε διαλλακτικούς και αδιάλλακτους, συντάσσεται με τους πρώτους. Θεωρεί μάταιο τον περαιτέρω αγώνα και το χύσιμο του αδελφικού αίματος. Εξαιρείται από την αμνηστία και απολύεται από τη θέση του (ως δικηγόρος και β' πάρεδρος του Πρωτοδικείου Ναυπλίου). Αυτοεξορίζεται και ζει μέχρι την έξωση του Όθωνα (10.10.1862) τη δύσκολη ζωή του πολιτικού πρόσφυγα. Επανέρχεται τότε στην Ελλάδα, πολιτεύεται, εκλέγεται βουλευτής και γίνεται υπουργός Δικαιοσύνης.

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 9, 11, 14, 17, 19, 20, 25, 28, 40, 43-44, 54, 62, 64, 69, 72, 79, 84, 85. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. φύλλου 1, σ. 2, σ. 3, στ. α'-β', Παράρτημα 1, αρ. φύλλου 2, σ. 1-2, αρ. φύλλου 3, σ. 1, στ. α', σ. 2, στ. β', αρ. φύλλου 4, σ. 1-2, αρ. φύλλου 12, σ. 4, στ. α'. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 30, 39-40, 42-43, 50, 67, 76, 77, 102, 103, 109, 121, 127. *Φ.Ε.Κ.* 25/26.4.1862 (Β.Δ. 6.2.1862) και *Φ.Ε.Κ.* 35/4.7.1862 (Β.Δ. 12.5.1862).

Γεώργιος Αν. Πετιμεζάς (1816-1884)

Ο Καλαβρυτινός εφέτης Γ. Πετιμεζάς ήταν γόνος της ιστορικής γενιάς των Πετιμεζάδων, οι οποίοι μετανάστευσαν από την Ήπειρο στην Πελοπόννησο. Σπούδασε νομικά στο Μόναχο. Υπηρετούσε ως εφέτης στο Ναύπλιο. Ψυχωμένος επαναστάτης, είχε πολιτικές σχέσεις με την Κ. Παπαλεξοπούλου και τον κύκλο της. Στο σπίτι του λήφθηκε η απόφαση για την επίσπευση της Επανάστασης κατά τη νύχτα της 31ης Ιανουαρίου προς 1η Φεβρουαρίου λόγω τυχαίου περιστατικού που υπονίασε τις αρχές της πόλης. Πολύ μεγάλη ήταν η δραστηριότητά του για τη στερέωση και την εξάπλωση της Επανάστασης, ιδιαίτερα κατά τις πρώτες μέρες της. Η εξουσία βρισκόταν στα χέρια των πολιτικών και ο Πετιμεζάς ήταν εκλεκτό μέλος της, άτυπος, θα λέγαμε, Πρόεδρος της Κυβερνητικής Επιτροπής, της προσωρινής, και κατόπιν της μόνιμης. Με δύο δικηγόρους και ένα μικρό τμήμα Ιππικού πήγε στην Τριπολιτριά, για να ξεσηκώσει τους Αρκάδες. Συγκρότησε «λόχον εκ Καλαβρυτινών εθελοντών», από αυτούς που κατοικούσαν τότε στη Ναυπλία. Συναποφασίζει με την Κυβερνητική Επιτροπή και τη στρατιωτική ηγεσία τη σύνταξη της Έκθεσης προς τις Προστάτιδες Μεγάλες Δυνάμεις. Στη φοβερή σύγκρουση της 1ης Μαρτίου «Ο εφέτης Πετιμεζάς», γράφει ο Ανώνυμος, «μετά υπερβολικού ενθουσιασμού περιφερόμενος εις τα κανονοστάσια της πόλεως από πρωίας ενεθάρρυνε τους πολίτας και στρατιώτας, εκτελών ο ίδιος διαφόρους υπηρεσίας, ως και οι δικηγόροι Γ. Δημητριάδης, Κ. Αντωνόπουλος και Ιω. Παπαζαφειρόπουλος [...]».

Κατά τη διάσπαση των επαναστατών σε διαλλακτικούς και αδιάλλακτους, τάσσεται με το μέρος των δευτέρων. «Εις την επαύξησιν της επιρροής του

[αρχηγού των αδιάλλακτων] Γρίβα συνετέλει τα μέγιστα διά των πολλών σχέσεων του ο εφέτης Πετιμεζάς, απολαμβάνων μεγάλης δημοτικότητος παρά τω λαώ και τω στρατώ», γράφει πάλι γι' αυτόν ο Ανώνυμος.

Όπως ήταν επόμενο, το οθωνικό «σύστημα» τον εξαιρεί από τη γενική αμνηστία και τον απολύει από τη θέση του. Παίρνει με αξιοπρέπεια το δρόμο της ξενιτειάς μαζί με 18 μη αμνηστευόμενους στρατιωτικούς και πολιτικούς και με ένα πλήθος αυτοεξορισθέντων αγωνιστών (300 περίπου), από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν νέοι. Η εξορία του κράτησε έξι περίπου μήνες. Επαναπατρίστηκε μετά την έξωση του Όθωνα. Ορίστηκε αρχηγός της αρτισύστατης τότε Εθνοφυλακής, χωρίς να το έχει επιδιώξει. Κατόπιν εκλέχτηκε βουλευτής και χρημάτισε υπουργός επί των Εσωτερικών.

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 9, 10, 11, 17, 19, 22, 25, 28, 40, 43-44, 44, 45, 54, 62, 69, 72, 79, 84, 85. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. φύλλου 1, σ. 1-2, σ. 3, στ. β', Παράρτημα 1, αρ. φύλλου 2, σ. 1-2, αρ. φύλλου 3, σ. 1, στ. α', σ. 2, στ. β', αρ. φύλλου 4, σ. 1-2, σ. 4, στ. α', αρ. φύλλου 12, σ. 4, στ. α', αρ. φύλλου 15, σ. 2, στ. β', αρ. φύλλου 18, σ. 4. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 29, 37, 39-40, 43, 65, 67, 76, 76-77, 85, 89-90, 102, 108, 109, 116, 121, 125. *Φ.Ε.Κ.* 25/26.4.1862 (Β.Δ. 17.2.1862).

Κωνσταντίνος Πετσάλης

Ο δικηγόρος Κ. Πετσάλης (και ο μεγαλύτερος αδελφός του Αθανάσιος²⁶ που δικηγόρουσε στην Αθήνα) ήσαν από τους ένθερμους αγωνιστές που αντιμάχονταν το «σύστημα». Στο Ναύπλιο σύχναζε και αυτός στο πολιτικό σαλόνι της μεγάλης Κυράς, όπως έλεγαν την Κ. Παπαλεξοπούλου.

Τη βραδιά που ξέσπασε η Επανάσταση, ο Πετσάλης ήταν από τους πρώτους που έφτασαν στην Πλατεία Πλατάνου, όπου είχε παραταχθεί ο στρατός. Ο λαός συγκεντρώθηκε γύρω του και του ζητούσε να μιλήσει. Ανέβηκε σε ένα πρόχειρα στημένο βήμα και από εκεί, ανεμίζοντας μια κόκκινη σημαία, μέσα στις επευφημίες του συγκεντρωμένου λαού και του στρατού, κήρυξε επίσημα την Επανάσταση και ανέπτυξε εύγλωττα τους σκοπούς της. Στη συνέχεια, με πρόταση πολλών πολιτών, εκλέγεται μέλος της δεκαμελούς «επί της ασφαλείας Επιτροπής». Είναι ένας από τους κύριους συντάκτες της Έκθεσης «Προς τας τρεις Προστάτιδας της Ελλάδος Δυνάμεις». Κατά τη διάσπαση των επαναστατών, στις 2 Μαρτίου, σε διαλλακτικούς και αδιάλλακτους είναι με το μέρος των πρώτων. Αμνηστεύεται, αλλά η κυβέρνηση τον απολύει από τη θέση του δικηγόρου και προχωρεί σε κατάσχεση πολλών κτημάτων της

26. Τα δύο αδέρφια ανήκαν στη λεγόμενη «παράταξιν των νέων». Ο Αθανάσιος, μαζί με τον ποιητή Παν. Σούτσο, συνέταξε το «Προς τον βασιλέα της Ελλάδος περί της απαιτουμένης πολιτικής μεταβολής Υπόμνημα του Γερουσιαστού Κωνστ. Κανάρη», στο οποίο προσέθεσε έναν πολύ ενδιαφέροντα πρόλογο· βλ. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 26-27, 34, 132-136.

οικογένειάς του. Αποκαθίσταται μετά την έξωση του Όθωνα και πολιτεύεται με επιτυχία.

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 14, 25, 28, 43, 44, 54, 72, 74, 80-84, 85. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. φύλλου 1, σ. 3, στ. β', σ. 4, στ. α', σ. 4, στ. α'-β', Παράρτημα 1, αρ. φύλλου 2, σ. 1-2, αρ. φύλλου 3, σ. 2, στ. β'. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 30, 42-43, 66-67, 75-76, 89, 102, 121. *Φ.Ε.Κ.* 25/26.4.1862 (Β.Δ. 17.2.1862).

Γεώργιος Δ. Ποσειδών

Όταν ξέσπασε η Επανάσταση, από την πρώτη μέρα, με τη συγκρότηση της προσωρινής Κυβερνητικής Επιτροπής, ορίστηκε ως «Γενικός Γραμματεύς» της ο δικαστικός υπάλληλος Δημ. Καλιοντζής. Φαίνεται όμως ότι οι επαναστάτες, θέλοντας να «αναβαθμίσουν» τη θέση, τοποθέτησαν σε αυτήν στις 2 Φεβρουαρίου το δικηγόρο Γ. Δ. Ποσειδώνα. «Ο δικηγόρος Ποσειδών», γράφει ο Ανώνυμος, «νέος εμπνεόμενος υπό υγιών πατριωτικών αισθημάτων διορίζεται Γενικός Γραμματεύς της διοικητικής Επιτροπής». Για τον νεαρό αυτό επαναστάτη έχουμε μία ακόμη μαρτυρία από την εφημερίδα των επαναστατών, τον *Συνταγματικό Έλληνα*: «Σήμερον δημοσιεύομεν», γράφει ο Θ. Φλογαΐτης, «τον επί του τάφου του [...] αποθανόντος [ανθυπασπιστή του Ιππικού] Περ. Φαγκριδίδη ενθουσιώδη λόγον του κ. Πέτρου Μαυρομιχάλη, επιφυλαττόμενοι να δημοσιεύσωμεν ακολούθως τον επίσης ωραίον επικήδειον λόγον του κ. Γ. Ποσειδώνος». Ο Γ. Ποσειδών, με Βασιλικό Διάταγμα της 17.2.1862, που δημοσιεύτηκε στο *Φ.Ε.Κ.* 23/26-4-1862 απολύθηκε από τη θέση του.

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 14-15, 69. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. φύλλου 1, σ. 3, στ. β' κ.εξ. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 138, 135. *Φ.Ε.Κ.* 25/26.4.1862 (Β.Δ. 17.2.1862).

Γεώργιος Στεφόπουλος

Για το δικηγόρο αυτό έχουμε μία μόνο πληροφορία, ότι υπήρξε ένας από τους τρεις δικηγόρους που συνέταξαν την Έκθεση «Προς τους εξοχωτάτους Κυρίους πρέσβεις των τριών Μεγάλων Ευεργετιδών της Ελλάδος Δυνάμεων Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσσίας», για την οποία έχει ήδη γίνει αναφορά προηγουμένως.

«Προς αποφυγήν», γράφει ο Ανώνυμος, «ενδεχομένων παρεξηγήσεων [...], ο αρχηγός εν συμβουλίω, εις το οποίον παρευρέθησαν και τα μέλη της Διοικητικής Επιτροπής και διάφοροι αξιωματικοί, προτείνει να συνταχθή έκθεσις προς τους πρέσβεις των τριών Ευεργετιδών Μεγάλων Δυνάμεων, εις ην να καταδεικνύηται ο σκοπός της επαναστάσεως και αι προκαλέσασαι αυτήν αιτίαι, καθ' όσον –εἶπεν– δεν πρέπει να αμφιβάλλωμεν ότι εκείνοι, κατά των οποίων το κίνημά μας αποτελείται, θέλουν δυσφημίσει δι' όλων των μέσων

την επανάστασιν και δώσει αυτή χαρακτήρα άλλον παρά τον αληθή. Μετά τινα συζήτησιν περί των βάσεων της εκθέσεως ταύτης, απεφασίσθη η σύνταξις αυτής, ανατεθέντος του έργου τούτου εις τους δικηγόρους Γ. Στεφόπουλον, Κ. Φαρμακόπουλον, Κ. Πετσάλην και άλλα πρόσωπα [...].

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 25, 80-84. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 66-68. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 148-149.

Κωνσταντίνος Φαρμακόπουλος (1799-1899)

Ο Κ. Φαρμακόπουλος είναι ένας από τους τρεις έγκριτους δικηγόρους του Ναυπλίου, οι οποίοι συνέταξαν και συνυπέγραψαν στις 6.8.1862 την Έκθεση «Προς τους εξοχωτάτους Κυρίους πρέσβεις των τριών Μεγάλων Ευεργετιδών της Ελλάδος Δυνάμεων Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσσίας». Υπήρξε μέλος της δεύτερης και της τρίτης Επιτροπής, την οποία οι διαλλακτικοί επαναστάτες έστειλαν στον αρχηγό του πολιορκητικού στρατού Αμαδ. Χαν, στις 7 και 16 Μαρτίου, με γραπτή εντολή να διαπραγματευτούν την παράδοση της πόλης και των φρουριών της υπό τον όρο της παροχής γενικής αμνηστίας «διά τε το Ναύπλιον και δι' όσα άλλα μέρη [...] εξετέθησαν οπωσδήποτε [...]». Κατά τη δεύτερη συνάντηση ο στρατηγός Χαν «[...] εβεβαίωσε την Επιτροπήν επί τω λόγω της στρατιωτικής του τιμής ότι η αμνηστεία υπάρχει πλήρης και γενική [...]. Τα αυτά επανέλαβε και ο Αντιστράτηγος και ο Νομάρχης». Στην τρίτη, και τελευταία, συνάντηση οι επαναστατικοί αντιπρόσωποι άκουσαν το Χαν να τους λέει και να επαναλαμβάνει πως «αμνηστεία δεν υπάρχει, διότι το Υπουργείον δεν ενδίδει». Τότε ο Φαρμακόπουλος, αηδιασμένος από την ανέντιμη συμπεριφορά του ξένου στρατηγού και από την εμπαθή αδιαλλαξία της κυβέρνησης, του δήλωσε το εξής: «Λοιπόν, στρατηγέ, έλθετε να κυριεύσητε ερείπια και ουχί πόλιν!».

Ο Κ. Φαρμακόπουλος, διδάκτορας της Νομικής, είναι από τους ιδρυτές του Δικηγορικού Συλλόγου Ναυπλίου (1884) και δεύτερος πρόεδρος του (1886-1895). Πολιτεύτηκε και εκλέχτηκε βουλευτής Ναυπλίας.

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 25, 45-47, 50-51, 80-84. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 66-68, 94, 99. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 148-149, 165-167, 252-253, 268.

Θεόδωρος Νικολ. Φλογαΐτης (1840-1905)

Γεννήθηκε στο Ναύπλιο, όπου έκανε τις στοιχειώδεις και γυμνασιακές του σπουδές. Κατά το βιογράφο του σε ηλικία δεκαπέντε ετών γράφτηκε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1860 άρχισε να αρθρογραφεί σε αθηναϊκές εφημερίδες ασκώντας αντικυβερνητική πολιτική· για το λόγο αυτό οι οθωνικές αρχές τον είχαν εκτοπίσει στη γενέτειρά του. Ήταν είκοσι δύο ετών όταν ξέσπασε η Ναυπλιακή Επανάσταση. Εντάχθηκε αμέσως στις δυ-

νάμεις της και πρόσφερε αξιόλογες υπηρεσίες. Από την πρώτη ακόμη μέρα της Επανάστασης, η προσωρινή Κυβερνητική Επιτροπή του αναθέτει «την σύνταξιν και έκδοσιν της Εφημερίδος *Ο Συνταγματικός Έλληνας – Εφημερίς των αρχών της Πρώτης Φεβρουαρίου*». Ενδεχομένως σε αυτό το έντυπο συνεργαζόταν με την Κ. Παπαλεξοπούλου. Ο νεαρός τότε επαναστάτης δημοσιογράφος αγωνιζόταν με την πένα του να κρατήσει ακμαίο το φρόνημα λαού και του στρατού. Γι' αυτό το σκοπό χρησιμοποιούσε και το χάρισμα της ρητορικής. Για παράδειγμα, στην παλλαϊκής συμμετοχής κηδεία του ανθυπολοχαγού Ιω. Παγώνη εκφώνησε έναν εμπνευσμένο επικήδειο. Ο Π. Μαυρομιχάλης και ο Θ. Φλογαΐτης ήσαν οι δημεγέρτες ρήτορες της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Παράλληλα με τα παραπάνω, ο νεαρός Φλογαΐτης έχει να επιδείξει ακόμη ένα απλό μεν αλλά τιμητικό έργο: ζητεί και εντάσσεται ως απλός στρατιώτης στο λόχο του Πυροβολικού, στον οποίο υπηρετούσε επίσης ως εθελοντής και ο μοναδικός γιος της Κ. Παπαλεξοπούλου, ο Επαμεινώνδας.

Δεν γνωρίζουμε τι έπραξε ο Θ. Φλογαΐτης μετά την καταστολή της Ναυπλιακής Επανάστασης. Πήρε όμως το πτυχίο της Νομικής, έγινε διδάκτορας και κατόπιν υφηγητής του Συνταγματικού Δικαίου, έγραψε με επιτυχία πολλά σχετικά έργα, αλλά αρνήθηκε την έδρα του καθηγητή του Διοικητικού Δικαίου για χάρη της δημοσιογραφίας, την οποία εξάσκησε με γνώση, μαχητικότητα και εντιμότητα. Πολιτεύτηκε και εκλέχτηκε δύο φορές βουλευτής.

Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 28, 89-90. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. φύλλου 6, σ. 2-3, αρ. φύλλου 12, σ. 4, στ. α'. Γούναρης, *ό.π.*, 45/9, 77/4, 78/2. Κούλα Ξηραδάκη, *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου 1809-1898: Η γυναίκα που κλόνισε το θρόνο του Όθωνα*, εκδ. Φίλιππότη, γ' έκδοση, Αθήνα 1998, σ. 210-212. Χαράλαμπος Χ. Κύρκος, *Θεόδωρος Φλογαΐτης. Ένας ανυποχώρητος μαχητής της συνταγματικής νομιμότητας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009.

ΧΡΗΣΤΟΣ Σ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΝΑΥΠΛΙΑΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1862

ΤΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ: ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, ΣΧΕΔΙΑΣΗ,
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΝΟΠΛΟΥ ΑΓΩΝΑ¹

1. Εισαγωγή

Η ανάλυση του στρατιωτικού μέρους οποιουδήποτε πολεμικού γεγονότος πραγματεύεται μεθοδικά και με κάθε δυνατή λεπτομέρεια την προπαρασκευή, σχεδίαση, οργάνωση και διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων ή του ενόπλου αγώνα. Η σύνταξη, ωστόσο, αυτής ακριβώς της στρατιωτικής μελέτης προϋποθέτει την πλήρη γνώση των αντιπάλων στρατευμάτων, λεπτομερής επίσημα στοιχεία και πληροφορίες για το συγκεκριμένο πολεμικό γεγονός και

1. Για την παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε η ακόλουθη βιβλιογραφία (πηγές και έντυπα): Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), Βιβλία Πρωτοκόλλων υπ' αριθμόν 2, 3 και 4 του έτους 1862 του Υπουργείου Στρατιωτικών (οθωνική περίοδος). Γ.Α.Κ., Βιβλία Πρωτοκόλλων των μηνών Φεβρουαρίου, Μαρτίου και Απριλίου 1862 του Υπουργείου Εσωτερικών (οθωνική περίοδος). Γ.Α.Κ., «Νομαρχιακόν Αρχείον» Ηλία Παπαηλιοπούλου (Νομάρχου «Αχαϊοήλιδος» 1861-1862) Κ 98 (Α) (οθωνική περίοδος). Γ.Α.Κ., Φάκελοι υπ' αριθμόν 67, 68, 69, «Μυστικής Καταχωρήσεως» (ΜΚ) ετών 1861 και 1862 του Υπουργείου Στρατιωτικών (οθωνική περίοδος) και «1862-1965» του αταξινόμητου Αρχείου. Γ.Α.Κ., Αρχείον Βλαχογιάννη, Κυτίον Δ, 107. – Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επαναστάσεως της πρώτης Φεβρουαρίου 1862, υφ' ενός Ναυπλιέως*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1862. Αντιστράτηγος Γενναίος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, έκδοση Βιβλιοθήκης Γενικών Αρχείων του Κράτους, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1961. Γ. Ασπρέας, «Τα Ναυπλιακά», *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5ος, έκδοση του Υπουργείου Στρατιωτικών, Αθήναι 1932, σ. 27. Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ιστορία της οργάνωσης του Ελληνικού Στρατού, 1821-1954*, Αθήνα 1957. Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού, 1821-1997*, Αθήνα 1998. Αναστάσιος Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862. Ιστορική μελέτη*, β' έκδοση αυξημένη και βελτιωμένη, Δήμος Ναυπλιέων, ΔΗ.Κ.Ε.Ν., 2010. «Αι Αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου 1843-1909», εφημ. *Εθνικός Κήρυξ*, περ. Α', τ. 1 (Αθήναι 1957), σ. 321-327. Σ. Κόμνος (καθηγητής της Στρ. Σχολής Ευελπίδων), *Περί Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων*, εκδ. Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, Αθήναι 1867. Ανδρέας Σκανδάμης,

τη χρησιμοποίηση τοπογραφικών χαρτών ή και σχεδιαγραμμάτων της περιοχής, ει δυνατόν της εποχής που έλαβε χώρα η αντιπαράθεση και η σύγκρουση των αντιπάλων ενόπλων δυνάμεων. Αυτό ακριβώς το αντικείμενο αποτελεί το κύριο έργο της Στρατιωτικής Ιστορίας.

Σχετικά με τη Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862, η πρόσφατη άντληση αρκετών πληροφοριών, για τα κυβερνητικά κυρίως στρατεύματα, από επίσημες αρχειακές πηγές (στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος) μου επέτρεψε μια πρώτη προσπάθεια συστηματικής ενασχόλησης με το στρατιωτικό μέρος της, το οποίο, εν συντομία, παρατίθεται στη συνέχεια.²

2. Ο ελληνικός στρατός κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862) και η στρατιωτική πολιτική των κυβερνήσεων ως προς την καταστολή των εξεγέρσεων

α. Ο ελληνικός στρατός επί βασιλείας του Όθωνα (1833-1862)

Ο στρατός κατά την περίοδο της τριακονταετούς Βαυαροκρατίας δεν υπήρξε αντάξιος των προσδοκιών του επί εννέα περίπου χρόνια σκληρά αγωνισθέντος –για την ελευθερία του– ελληνικού λαού. Και αυτό γιατί:

- Μετά τη διάλυση των τακτικών και ατάκτων στρατευμάτων του Αγώνα από τους Βαυαρούς, αγνοήθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός των αγωνιστών κατά τη συγκρότηση του νέου βασιλικού στρατού, στον οποίο εντάχθηκαν και δύο βαυαρικά Σώματα συνολικής δύναμης 7.200 ανδρών, που αποχώρησαν τελικά από την Ελλάδα μετά την Επανάσταση του 1843. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η θεαματική αύξηση της ληστείας.
- Ουδεμία προς πόλεμο προπαρασκευή δεν έγινε, ενώ οι κύριες δραστηριότητες του στρατού περιορίστηκαν στη φύλαξη των συνόρων, την απηνή καταδίωξη των ληστών, τη δυναμική αντιμετώπιση των συχνών εξεγέρσεων και την ασφάλεια των δημοσίων υπηρεσιών του κράτους.
- Η συμμετοχή και η επιρροή του «συστήματος» διακυβέρνησης της χώρας στις σχετικές με το στράτευμα αποφάσεις είχαν σοβαρή επίδραση

Σελίδες πολιτικής ιστορίας και κριτικής. Η τριακονταετία της Βασιλείας του Όθωνος, 1832-1862, Αθήνα 1961, σ. 484-506. Υπουργείον Στρατιωτικών, *Ιστορικών Υπόμνημα περί του Οργανισμού του Τακτικού Στρατού της Ελλάδος*, Αθήνα 1904. Χρήστος Σ. Φωτόπουλος, *1828-1998. Στρατιωτική Σχολή Ενελπίδων*, τ. Α', εκδ. Γεν. Επιτελείου Στρατού / 7ου Επιτελικού Γραφείου / 5ου Τμήματος, Αθήνα 1998. Του ιδίου, «Υπολοχαγός Πυροβολικού Αλέξανδρος Πραϊδης», *Στρατιωτική Επιθεώρηση*, τχ. Ιουλίου-Αυγούστου 1996, σ. 9-31.

2. Πολλές ευχαριστίες οφείλω στις διευθύνσεις και το προσωπικό των Γ.Α.Κ. και της Ι.Ε.Ε.Ε.

στο Σώμα των αξιωματικών (ιεραρχία, προαγωγές, αποστρατείες) αλλά και στις εν γένει δραστηριότητες του στρατεύματος. Κανένας λόγος περί αξιοκρατίας και αντικειμενικότητας.

- Το Στρατιωτικό Σχολείο των Ευελπίδων –φυτώριο, από το 1828, των μονίμων στελεχών του στρατεύματος– με τις απαράδεκτες και αντικανονικές συχνές παρεμβάσεις πολιτικών και κυβερνητικών παραγόντων οδηγήθηκε στη μεγαλύτερη –σε ολόκληρη την ιστορία του– κατάπτωση από πλευράς πειθαρχίας και ηθικού. Αποτέλεσμα: ο διαχωρισμός των μαθητών σε αντιμαχόμενες παρατάξεις οθωνικών και αντιοθωνικών και, το σπουδαιότερο, η εκδήλωση τεσσάρων στάσεων (Οκτώβριος 1836, Ιούλιος 1839, Απρίλιος 1846 και λίγους μήνες μετά την έξωση του Όθωνα).

β. Η στρατιωτική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων ως προς την καταστολή των εξεγέρσεων

Τα πολυάριθμα στασιαστικά κινήματα που εκδηλώθηκαν από την πρώτη στάση των Μανιατών (Μάιος 1834) και μετά, οδήγησαν το «σύστημα», και κυρίως τους εκάστοτε υποχρεωτικά συνεργαζόμενους υπουργούς Στρατιωτικών και Εσωτερικών, να παγιοποιήσουν αλλά και να βελτιώσουν, με την πάροδο του χρόνου, ένα δοκιμασμένο αλλά πιθανώς άτυπο «Σχέδιο καταστολής» εξεγέρσεων και στάσεων σε οποιαδήποτε περιοχή της χώρας (κάτι αντίστοιχο σήμερα θα ονομαζόταν «Σχέδιο αντιμετώπισης εκτάκτων αναγκών»).

Προϋπόθεση της επιτυχούς εφαρμογής του σχεδίου ήταν η εκάστοτε διάταξη και ετοιμότητα των μαχίμων στρατιωτικών μονάδων, που έπρεπε να είχαν τέτοια οργάνωση ώστε να είναι εφικτή η ταχεία και έγκαιρη μεταφορά ή μετακίνησή τους στην εξεγερμένη περιοχή και –με τη συνδρομή συνήθως τμημάτων εθνοφυλάκων ή (και) στρατολογημένων «ενόπλων ατάκτων» πολιτών– να προβαίνουν σε έγκαιρη και δυναμική παρέμβαση. Κατά περίπτωση, και ανάλογα με τη σοβαρότητα της εξέγερσης, συγκροτείτο και λειτουργούσε πολεμικό «στρατόπεδον» κοντά στην εξεγερμένη περιοχή, ώστε να χρησιμεύει ως βάση ή ως χώρος προπαρασκευής και εξόρμησης των τμημάτων καταστολής κατά των στασιαστών. Μέρος του «Σχεδίου καταστολής» ήταν η συνήθως εθελοντική συμμετοχή γνωστών ανωτάτων και ανωτέρων αξιωματικών-οπληρχηγών του Αγώνα ως επικεφαλής τμημάτων εθνοφυλακής ή (και) «ενόπλων ατάκτων πολιτών».

3. Η στρατιωτική σημασία της εδαφικής περιοχής της Αργολιδοκορινθίας

Η, έστω και σε γενικές γραμμές, πληροφόρηση του αναγνώστη σχετικά με τη στρατιωτική σημασία της εν λόγω περιοχής διευκολύνει κατά πολύ τη μελέ-

τη και κατανόηση του στρατιωτικού μέρους της Ναυπλιακής Επανάστασης του 1862. Η ευρεία εδαφική περιοχή της Αργολιδοκορινθίας (που τότε αποτελούσε ένα Νομό) ως προς τη στρατιωτική της αξία χαρακτηριζόταν –πράγμα που ισχύει ακόμη και σήμερα– ως η στρατηγικότερη περιοχή του κορμού της ηπειρωτικής Ελλάδας (βλ. Χάρτη 1). Αποτελείται από δύο χωριστά εδαφικά διαμερίσματα, της Ανατολικής Κορινθίας και της Αργολίδας, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους διά ξηράς μέσω των στενών των Δερβενακίων και από τη θάλασσα μέσω των λιμανιών των ανατολικών και νοτίων ακτών της Πελοποννήσου (Καλαμακίου, Κεχρεών, Επιδαύρου, Ερμιόνης, Μύλων Λέρνης, Τολού και Ναυπλίου).

Ο κύριος αμαξίτος δρόμος που διερχόταν από Αθήνα, Μέγαρα, Κόρινθο, Δερβενάκια, Άργος, Μύλους Λέρνης, Αχλαδόκαμπο και Τρίπολη, ήταν ο μοναδικός –τότε στρατηγικής αξίας– οδικός άξονας με τον οποίο επικοινωνούσε η Στερεά Ελλάδα και η βόρεια Πελοπόννησος με το υψίπεδο της Τρίπολης και κατ' επέκταση με τη νότια Πελοπόννησο και αντίστροφα. Ο άξονας αυτός είχε διάφορες χρήσεις: ταξιδιωτική, στρατιωτική και εμπορική.

Στην Ανατολική Κορινθία ο έλεγχος εδαφών στρατηγικής σημασίας –φρούριο Ακροκορίνθου, Ισθμός της Κορίνθου, Μικρά Δερβένια (ορεινή διάβαση) επί του όρους Πατέρας (επέκταση προς ανατολάς των Γερανείων Ορέων)– εξασφάλιζε τον πλήρη και αποτελεσματικό έλεγχο ολόκληρης της εδαφικής περιοχής του Ισθμού και κατ' επέκταση όλων των συγκοινωνιών (οδικών και θαλασσίων) από και προς κάθε κατεύθυνση. Τα λειτουργούντα στην περιοχή του Ισθμού της Κορίνθου τέσσερα λιμάνια στρατιωτικής αξίας (Νέας –τότε– Κορίνθου και Λουτρακίου στον Κορινθιακό κόλπο και Καλαμακίου και Κεχρεών στο Σαρωνικό) επέτρεπαν την ταχεία και ασφαλή διαμετακόμιση ταξιδιωτών, στρατευμάτων και εμπορευμάτων μεταξύ των δύο κόλπων, οι οποίοι αποτελούσαν τον πλέον σύντομο, κατά την εποχή εκείνη, αμφίδρομο τρόπο επικοινωνίας μεταξύ της Δυτικής και Ανατολικής Ελλάδας. Η πεδινή Αργολίδα, ως περικλειστο από βουνά και θάλασσα εδαφικό διαμέρισμα, επικοινωνούσε με τη γειτονική Αρκαδία και Κυνουρία μόνο μέσω της τοποθεσίας των Μύλων Λέρνης και με την Κορινθία μέσω της στενωπού των Δερβενακίων, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως.

Παρά τη σύντομη αναφορά που επιχειρήσαμε, γίνεται καταφανής η σπουδαιότητα –για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις– των τριών ζωτικών περιοχών της Αργολιδοκορινθίας: του Ισθμού της Κορίνθου με τα τέσσερα λιμάνια, των στενών των Δερβενακίων και της τοποθεσίας των Μύλων Λέρνης.

Χάρτης 1: Η εδαφική περιοχή της Αργολιδοκορινθίας (κλίμακα: 1:200.000).
 [Πηγή: Γ.Υ.Σ. – Ιούλιος 1959]

4. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ναυπλιακής Επανάστασης και το γενικό σχέδιο αντιμετώπισής της από την κυβέρνηση

α. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά

Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862 έχει τα ακόλουθα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά:

- Χαρακτηρίζεται ως μια από τις τέσσερις σοβαρότερες εξεγέρσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια της Βαυαροκρατίας.
- Ήταν η μοναδική εξέγερση κατά την οποία τις δύο αντίπαλες τακτικές στρατιωτικές δυνάμεις αποτελούσαν τότε μόνον ενεργά τμήματα του τακτικού ελληνικού στρατού και οι στρατιώτες του ενός τμήματος χαρακτηρίζονταν ως «στασιαστές» (ήταν οι επαναστάτες).
- Ο εμφύλιος ένοπλος αγώνας που εκτυλίχθηκε κατά τη διάρκεια της εξέγερσης διεξήχθη στην Αργολίδα, περιοχή με γνωστή στρατιωτική σημασία και ιδιαίτερα σημαντική για το «σύστημα» και την κυβέρνηση.
- Υποχρέωσε την κυβέρνηση να θέσει σε άμεση εφαρμογή το «Σχέδιον καταστολής» της στάσεως με μυστικότητα, ταχύτητα και ακρίβεια.
- Διατήρησε τη φυσιογνωμία της αλλά και την αντοχή της επί 67 ημέρες.
- Είχε σοβαρή απήγηση στο εσωτερικό και το εξωτερικό, ιδιαιτέρως στην όμορη Οθωμανική αυτοκρατορία.
- Τέλος, αποτέλεσε το προανάκρουσμα της επιτυχημένης –μεταγενέστερα– επανάστασης του Οκτωβρίου του 1862, που οδήγησε τελικά στην έξωση του βασιλιά Όθωνα.

β. Το γενικό σχέδιο αντιμετώπισης της Επανάστασης από την κυβέρνηση

Για την έγκαιρη και αποτελεσματική αντιμετώπιση των «στασιαστών» του Ναυπλίου η κυβέρνηση έθεσε σε εφαρμογή το δοκιμασμένο πλέον «Σχέδιον καταστολής» των εξεγέρσεων, προσαρμόζοντάς το βεβαίως στη συγκεκριμένη εδαφική περιοχή και τις δυνατότητες των αντιπάλων επαναστατών. Εδώ, ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε δύο πλεονεκτήματα που είχε η κυβέρνηση ως προς την αποκλειστική χρήση αφ' ενός των πλοίων του Βασιλικού Ναυτικού και της από το 1857 Ελληνικής Ακτοπλοϊκής Εταιρίας, και αφ' ετέρου των από το 1859 λειτουργουσών τριών κυρίων τηλεγραφικών γραμμών (Αθήνα-Πάτρα, Αθήνα-Πειραιάς και Πειραιάς-Σύρος-Χίος) με τα ενδιάμεσα εν χρήσει τηλεγραφεία (Νέας Κορίνθου, Αιγίου κ.ά.) και μιας τέταρτης γραμμής (Αθήνας-Θήβας-Λαμίας), που ξεκίνησε τη λειτουργία της με την έναρξη της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Το Σχέδιο σε γενικές γραμμές προέβλεπε διαδοχικά τα εξής:

- Ταχεία μεταφορά ή και μετακίνηση ετοιμοπόλεμων στρατιωτικών τμη-

μάτων και χωροφυλακής από τη Δυτική και την Ανατολική Ελλάδα (κυρίως από την Αττική) και αρχική συγκέντρωση στην περιοχή της Νέας Κορίνθου – Καλαμακίου. Ταυτόχρονη μεταφορά διά θαλάσσης και αποβίβαση στρατιωτικών τμημάτων στους Μύλους (Λέρνης) με προοπτική μετακίνησής τους προς το Άργος. Απαραίτητη προϋπόθεση η εξ αρχής κατάληψη και διατήρηση των στενών των Δερβενακίων και ο μόνιμος έλεγχος της ευρείας περιοχής του Ισθμού της Κορίνθου και της τοποθεσίας των Μύλων (Λέρνης).

- Έγκαιρη μετακίνηση όλων των προβλεπομένων από το σχέδιο στρατευμάτων – αλλά και των μελλοντικών ενισχύσεών τους – στην περιοχή του Άργους, έλεγχος του χώρου και δημιουργία πολεμικού «στρατοπέδου», με παράλληλη συγκρότηση και λειτουργία «επιμελητηρίου» στην περιοχή των Μύλων.
- Περίσχεση, δηλαδή αποκλεισμός, του φρουρίου του Ναυπλίου και δυναμική αντιμετώπιση των στασιαστών σε περίπτωση άμυνάς τους επί εδαφών εκτός φρουρίου. Προσπάθεια αποφυγής θυμάτων στον άμαχο πληθυσμό.
- Αποκλεισμός από τη θάλασσα των παραλίων του Αργολικού κόλπου.
- Στενή συνεργασία και συντονισμός ενεργειών με τα μη τακτικά σώματα (Εθνοφυλακής και ενόπλων πολιτών) που θα δρούσαν στην ίδια περιοχή.
- Άμεση αναφορά στο προϊστάμενο Υπουργείο (Στρατιωτικών ή Εσωτερικών) κάθε προσπάθειας συνδιαλλαγής από μέρους των «στασιαστών».

5. Η απώλεια του αιφνιδιασμού και οι επιπτώσεις της στη Ναυπλιακή Επανάσταση

Το πρωί της 1ης Φεβρουαρίου του 1862, κατόπιν πληροφορίας ότι «η φρουρά του Ναυπλίου εστασίασεν», η κυβέρνηση τέθηκε σε ετοιμότητα και χωρίς καθυστέρηση εφάρμοσε το «Σχέδιον καταστολής», προκειμένου ν' αντιμετωπίσει εγκαίρως τη νέα «στάσιν», την οποία πιθανότατα και ανέμενε.

Από την προσεκτική μελέτη και αξιολόγηση όλων των νέων στοιχείων και πληροφοριών που προέκυψαν από την πρόσφατη έρευνα, δηλαδή των διαταγών και των τηλεγραφημάτων που εκδόθηκαν από τα Υπουργεία των Στρατιωτικών και των Εσωτερικών κατά το πρώτο κρίσιμο 48ωρο (1η και 2α Φεβρουαρίου) διαπιστώνουμε τα εξής:

- Η κυβέρνηση δεν αιφνιδιάσθηκε αλλά θορυβήθηκε, φοβούμενη μήπως ταυτόχρονα εκδηλωθεί κάποια παρόμοια στασιαστική κίνηση στην πρωτεύουσα. Ως εκ τούτου διατάχθηκαν:
 - 1) Η άμεση μετακίνηση δύο Ταγμάτων Πεζικού (8ου Χαλκίδας και 9ου Στυλίδας) στην Αθήνα.

- 2) Η άμεση κατάληψη και διατήρηση των στενών των Δερβενακίων.
 - 3) Η άμεση μεταφορά διά θαλάσσης δύο Ταγμάτων Πεζικού (3ου Πατρών και 5ου Μεσολογγίου) στην περιοχή του Ισθμού της Κορίνθου και ταυτόχρονη μετακίνηση του 6ου Τάγματος (Αγρινίου) στο Μεσολόγγι.
 - 4) Η χωρίς καθυστέρηση μετακίνηση οδικώς και «διά συντόνου πορείας» τμημάτων Ιππικού και Ορεινού Πυροβολικού από την Αττική στο Καλαμάκι Κορινθίας.
 - 5) Η άμεση μεταφορά διά θαλάσσης (από τον Πειραιά στους Μύλους Λέρνης) των πυροβόλων του Πεδινού Πυροβολικού, εργαλείων Μηχανικού, πολεμοφοδίων και λοιπών υλικών και εφοδίων.
 - 6) Η άμεση μεταφορά διά θαλάσσης (από τον Πειραιά στους Μύλους Λέρνης), η εγκατάσταση και λειτουργία στην περιοχή της Αργολίδας ενός επιμελητηρίου (Σχηματισμός Διοικητικής Μέριμνας) και ενός Στρατιωτικού Νοσοκομείου 25 κλινών.
- Διορίσθηκε αμέσως ο Ελβετός υποστράτηγος Αμαδαίος-Εμμανουήλ Χαν ως «Αρχηγός των κατά την Αργολίδα στρατευμάτων» και ο αντιστράτηγος Γενναίος Κολοκοτρώνης ως «Αρχηγός και Έκτακτος Απεσταλμένος εις την Πελοπόννησον».
 - Εκμεταλλεζόμενα τα δύο πλεονεκτήματα, τις τηλεγραφικές επικοινωνίες και τις θαλάσσιες μεταφορές η κυβέρνηση πέτυχε τη μεταφορά και τη συγκέντρωση, μετά το τελευταίο φως της 2ας Φεβρουαρίου, μιας αρχικής στρατιωτικής δύναμης Πεζικού 430 περίπου ανδρών στο Καλαμάκι της Κορινθίας, ενώ το πρωί της 3ης Φεβρουαρίου βρισκόταν στους Μύλους μια πλήρης Πεδινή Πυροβολαρχία και ο αντιστράτηγος Γενναίος Κολοκοτρώνης, με προορισμό την Τρίπολη. Στον Κολοκοτρώνη είχε διατεθεί μία διλοχία του 4ου Τάγματος Πεζικού (Αθηνών), για να αντιμετωπίσει αποφασιστικά πιθανές εξεγέρσεις στην Πελοπόννησο.

Αντίθετα, στην Αργολίδα, κατά τη διάρκεια του ίδιου 48ωρου, οι αιφνιδιασθέντες –λόγω της αποκάλυψης του σχεδίου τους– επαναστάτες μη έχοντας εκ των προτέρων αρχηγό δεν εκμεταλλεύθηκαν (εκτός από την κατάληψη του Άργους) την ελευθερία κινήσεων που αρχικά είχαν στην ευρεία περιοχή της Αργολίδας, αλλά ασχολήθηκαν με άλλες δραστηριότητες μέσα στο Ναύπλιο και το Άργος. Έτσι, χάθηκε ο πολύτιμος χρόνος των δύο πρώτων ημερών, κατά τη διάρκεια των οποίων θα έπρεπε να είχαν εφαρμόσει αναλόγως προετοιμασμένα σχέδια, τα οποία προφανώς δεν υπήρχαν (ή δεν έχουν εντοπισθεί μέχρι σήμερα). Τα νέα στοιχεία δικαιώνουν τον τότε εκλεγέντα ως αρχηγό της Επανάστασης αντισυνταγματάρχη Πεζικού Αρτέμιο Μίχου, ο οποίος κατά τη σύσκεψη της 2ας Φεβρουαρίου δεν συμφώνησε στην πρόταση για κίνηση των επαναστατικών τμημάτων προς την Αθήνα, ενώ, αν είχε γίνει έγκαιρα ο

σχετικός σχεδιασμός και η προετοιμασία, θα ήταν δυνατή η υλοποίηση της πρότασης του αντισυνταγματάρχη Πυροβολικού Πάνου Κορωνοαίου για δυναμική και ταχεία πορεία επαναστατικών τμημάτων τουλάχιστον προς την Κόρινθο. Έτσι, ευθύς εξ αρχής διαμορφώθηκε αρνητικό κλίμα στις τάξεις των επαναστατών, οι οποίοι αναγκάστηκαν τελικά ν' αποχωρήσουν από το Άργος στις 6 Φεβρουαρίου και να επιλέξουν πλέον την όχι εκ των προτέρων σχεδιασμένη άμυνα επί των –τακτικής σημασίας– υψωμάτων προ του Ναυπλίου. Οι μη προσχεδιασμένες και προπαρασκευασμένες αποστολές αφ' ενός του Ιππικού και του συγκροτήματος του Ζυμβρακάκη προς τα στενά των Δερβενακίων και αφ' ετέρου του τμήματος του υπολοχαγού Κατσικογιάννη προς τους Μύλους δεν είχαν κανένα σοβαρό αποτέλεσμα. Επίσης, θεωρείται ως σοβαρότατο σφάλμα τόσο η μη άμεση χρησιμοποίηση του εδρεύοντος στη Νέα Κόρινθο Λόχου του 2ου Τάγματος Πεζικού (Ναυπλίου) για τον έλεγχο της περιοχής του Ισθμού όσο και η μη έγκαιρη κατάληψη και διατήρηση από τα στρατιωτικά τμήματα των επαναστατών των στενών των Δερβενακίων και της τοποθεσίας των Μύλων (Λέρνης).

Ο κυβερνητικός στρατός, αφού κατέλαβε εγκαίρως τα Δερβενάκια και έθεσε ευθύς εξ αρχής υπό τον έλεγχο του την περιοχή του Ισθμού της Κορίνθου και την τοποθεσία των Μύλων (Λέρνης), κινήθηκε, στις 5 Φεβρουαρίου, με μεθοδικότητα, χωρίς καθυστέρηση, προς την περιοχή του Άργους, όπου άρχισε αμέσως να δημιουργεί, από τις 6 Φεβρουαρίου, το πολεμικό του στρατόπεδο, ενώ από τις 3 Φεβρουαρίου είχε ήδη αρχίσει να λειτουργεί στους Μύλους (που ήταν το κύριο λιμάνι υποδοχής) το επιμελητήριό του. Στο μεταξύ συνεχίζονταν κανονικά οι αφίξεις, στο ίδιο κυρίως λιμάνι, στρατιωτικών τμημάτων, πολεμοφοδίων και υλικών.

6. Η οργάνωση, τα σχέδια ενεργείας των αντιπάλων στρατευμάτων και η διεξαγωγή του ενόπλου αγώνα

α. Γενικά

Ο ένοπλος αγώνας μεταξύ των αντιπάλων στρατιωτικών δυνάμεων (κυβερνητικών και επαναστατικών) άρχισε στις 8 Φεβρουαρίου με την αποτυχημένη πρώτη επίθεση των κυβερνητικών στρατευμάτων κατά των προ του Ναυπλίου υψωμάτων και ουσιαστικά έληξε με την αιματηρή τελευταία μάχη της 1ης Μαρτίου, κατά την οποία τα επαναστατικά στρατεύματα υποχρεώθηκαν, ύστερα από σθεναρή αντίσταση, να αποσυρθούν αφού πολέμησαν μέχρι την περιοχή του φρουρίου της πόλης. Έκτοτε άρχισε η στενή πολιορκία του Ναυπλίου από τα κυβερνητικά στρατεύματα και, παράλληλα, διεξήχθησαν μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις μεταξύ της ηγεσίας των επαναστατών και των εκπροσώπων της κυβέρνησης, οι οποίες διήρκεσαν, με την πόλη συνεχώς αποκλεισμένη,

μέχρι τις 8 Απριλίου, οπότε εισήλθε στο Ναύπλιο ο κυβερνητικός στρατός.

Με δεδομένο ότι όλες εκείνες οι μάχες και οι συγκρούσεις αναφέρονται λεπτομερώς στα περί Ναυπλιακής Επανάστασης συγγράμματα, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν στη συνέχεια –εν περιλήψει– μόνο τα πλέον ενδιαφέροντα από εκείνα τα πολεμικά γεγονότα.

β. Η οργάνωση των στρατευμάτων για τον ένοπλο αγώνα

Κυβερνητικά στρατεύματα

Με την άφιξη (το πρωί της 6ης Φεβρουαρίου) των κυβερνητικών στρατευμάτων από την περιοχή του Ισθμού της Κορίνθου και τους Μύλους (Λέρνης) και τη συνένωσή τους στην Αργολίδα, την «εν υπαίθρω» διασπορά τους στην ευρύτερη περιοχή του χωριού Κοφίνι (σημερινής Νέας Τίρυνθας) και την παράλληλη εγκατάσταση του Στρατηγείου του υποστρατήγου Αμαδ.-Εμμ. Χαν στη Γεωργική Σχολή Τίρυνθας, σχεδόν αμέσως συγκροτήθηκε και λειτούργησε το «Εν Αργολίδι στρατόπεδον», το οποίο είχε ήδη εξασφαλίσει απρόσκοπτη και συνεχή επικοινωνία με τη γειτονική πόλη του Άργους (υπό συγκρότηση περιοχή διοικητικής μέριμνας) και τα λιμάνια υποδοχής της Νέας Κορίνθου, του Καλαμακίου και των Μύλων Λέρνης (εκεί λειτουργούσε προσωρινά από τις 4 Φεβρουαρίου το «επιμελητήριο» του στρατοπέδου). Μετά την άμεση λήψη των απαραίτητων μέτρων ασφαλείας του στρατοπέδου και σύμφωνα με τη γενική αποστολή που είχε ανατεθεί στον υποστράτηγο Χαν, με το Βασιλικό Διάταγμα του διορισμού του, άρχισε χωρίς καθυστέρηση η προετοιμασία για την αποφασισθείσα πρώτη επίθεση, που θα λάμβανε χώρα μετά από δύο ημέρες, κατά των προ του Ναυπλίου επανδρωμένων από τις επαναστατικές δυνάμεις και αμυντικά οργανωμένων υψωμάτων. Στη σχεδιαζόμενη επίθεση θα λάβαιναν μέρος δέκα Λόχοι Πεζικού (Τάγμα), μία ίλη Ιππικού, δύο Λόχοι Πυροβολικού (πυροβολαρχίες) με τέσσερα πεδινά και τέσσερα ορεινά οβουζιοβόλα και τμήμα Μηχανικού. Υπ' όψη ότι ο από 12ης Φεβρουαρίου και εξής ναυτικός αποκλεισμός των παραλίων του Αργολικού κόλπου από πλοία του Βασιλικού Ναυτικού ενίσχυσε –σε βάρος των επαναστατών– τις συνθήκες που είχαν ήδη δημιουργηθεί για τα κυβερνητικά στρατεύματα.

Τέλος, εκτιμάται ότι, σύμφωνα με τα τότε οργανογράμματα³ των στρατιωτικών Σωμάτων, η παρατεταγμένη μάχη⁴ δύναμη του κυβερνητικού στρατοπέδου Αργολίδας ανερχόταν, για την πρώτη μάχη της 8ης Φεβρουαρίου, στους 1.200 – 1.400 άνδρες (αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και στρατιώτες).

3. *Ιστορικό Υπόμνημα περί Οργανισμού του Τακτικού Στρατού της Ελλάδος*, ό.π., σ. 82-98.

4. *Μάχημη δύναμη* = Σώματα Ελιγμού (Πεζικό και Ιππικό) και Σώματα Υποστηρίξεως (Πυροβολικό και Μηχανικό).

Επαναστατικά στρατεύματα

Μετά την είσοδο στο Ναύπλιο (6 Φεβρουαρίου) όλων των εκτός πόλεως (πλην του Λόχου Πεζικού της Κορινθίας) στρατιωτικών τμημάτων των επαναστατών και με εντολή, προφανώς, του Πολεμικού Συμβουλίου τους, τέθηκε σε συναγερμό ολόκληρη η φρουρά και τα εθελοντικά τμήματα, προκειμένου αφ' ενός να προετοιμασθεί η άμυνα του φρουρίου και αφ' ετέρου να καταληφθούν, το ταχύτερο δυνατόν, και να οργανωθούν προς άμυνα (λήψη θέσεως αμυντικής διάταξης, μεταφορά και τάξη πυροβόλων, κατασκευή οχυρωμάτων εκστρατείας κ.λπ.) τα πλησίον του φρουρίου υψώματα (εδάφη τακτικής σημασίας) της Άριας, της Πρόνοιας και του Προφήτη Ηλία, καθώς και η τοποθεσία του «Μύλου Ταμπακόπουλου». Τελικά, η διάταξη των τμημάτων Πεζικού των επαναστατών στις αναφερθείσες θέσεις διαμορφώθηκε ως εξής:⁵

- Υψώματα Άριας: 3 Λόχοι (300 άνδρες).
- Ύψωμα Προφήτη Ηλία: 2 Λόχοι (200 άνδρες).
- Ύψωμα Πρόνοιας: 2 Λόχοι (100 άνδρες) εφεδρεία.
- Τοποθεσία Μύλος Ταμπακόπουλου: 1 Λόχος (100 άνδρες).

Επίσης, στοιχεία Πυροβολικού τάχθηκαν επί των υψωμάτων.

γ. Τα σχέδια ενεργείας των αντιπάλων στρατευμάτων

Παρόμοια στρατιωτικά σχέδια για την πρώτη σύγκρουση των αντιπάλων στρατευμάτων, και όχι μόνο, δεν έχουν αναφερθεί ή βρεθεί μέχρι σήμερα: επομένως, η θεωρητική διατύπωσή τους, που ακολουθεί, προέρχεται αποκλειστικά και μόνο από τη μελέτη και αξιολόγηση των διαταγών του Υπουργείου Στρατιωτικών και, κυρίως, των σχετικών με τη Ναυπλιακή Επανάσταση συγγραμμάτων.

Σχέδιον ενεργείας των κυβερνητικών στρατευμάτων

Το σχέδιο αυτό προέβλεπε προέλαση, ακροβολισμό και επιθετική ενέργεια με όλες τις διαθέσιμες μάχιμες δυνάμεις ταυτόχρονα εναντίον των τριών αμυντικών θέσεων των επαναστατών προς κατάληψή τους και εν συνεχεία ταχεία προώθηση των επιτιθεμένων κυβερνητικών τμημάτων προς πλήρη αποκλεισμό του Ναυπλίου.

Σχέδιον ενεργείας των επαναστατικών στρατευμάτων

Τα επαναστατικά στρατεύματα σχεδίαζαν σταθερή άμυνα επί των κατεχομένων και οργανωμένων υψωμάτων προς απόκρουση κάθε επιθετικής ενέργειας των κυβερνητικών στρατευμάτων.

5. Γ. Ασπρέας, «Τα Ναυπλιακά», ό.π.

δ. Η διεξαγωγή του ενόπλου αγώνα

Η κυβέρνηση, με την εξ αρχής άμεση επιδίωξη της αφ' ενός να θέσει εγκαίρως υπό τον απόλυτο έλεγχό της την ευρεία περιοχή του Ισθμού της Κορίνθου (Ακροκόρινθο, Νέα Κόρινθο, Λουτράκι, Καλαμάκι και Κεχρεές) και την τοποθεσία των Μύλων Λέρνης (το λιμάνι και τα γύρω εδάφη) και αφ' ετέρου να καταληφθούν, το ταχύτερο δυνατόν, και να διατηρηθούν τα στενά των Δερβενακίων, προκειμένου να εφαρμόσει το κατά των επαναστατών σχέδιο της, πέτυχε την ταχεία, αιφνιδιαστική και σχεδόν ταυτόχρονη επέμβαση των στρατευμάτων της και στις τρεις ζωτικές περιοχές. Έτσι, τα κυβερνητικά στρατεύματα (τακτικός στρατός, Χωροφυλακή και τμήμα Εθνοφυλακής), εκμεταλλευόμενα την έλλειψη εγκαίρως σχεδιασμού και ετοιμότητας, αλλά και τη βραδύτητα από μέρους της στρατιωτικής ηγεσίας των επαναστατών του Ναυπλίου, κατόρθωσαν, και μάλιστα χωρίς απώλειες, να καταλάβουν τις θέσεις αυτές (στις 5 Φεβρουαρίου είχε ήδη συντελεσθεί αυτό), με αποτέλεσμα να αποκτηθεί ο πλήρης έλεγχος της Αργολίδας και να τίθεται πλέον η πρωτοβουλία κινήσεων στον κυβερνητικό στρατό, οι δε επαναστάτες βρέθηκαν σε πολύ μειονεκτική θέση και αποσύρθηκαν (στις 6 Φεβρουαρίου) στα υψώματα που βρίσκονταν εμπρός από την πύλη του φρουρίου του Ναυπλίου.

Η επί τριών κατευθύνσεων σχεδιασθείσα πρώτη επίθεση των κυβερνητικών στρατευμάτων κατά των αμυνομένων επαναστατών, που εκδηλώθηκε, χωρίς καθυστέρηση, κατά τις πρωινές ώρες (στις 8:30) της 8ης Φεβρουαρίου απέτυχε μετά από τρίωρη σκληρή μάχη και επί των τριών θέσεων της αμυντικής τοποθεσίας, με αποτέλεσμα οι επιτιθέμενοι να οπισθοχωρήσουν, με αρκετές απώλειες, μέχρι το στρατόπεδό τους. Η ευνοϊκή για τους επαναστάτες εξέλιξη αυτής της πρώτης ένοπλης σύγκρουσης αναπτέρωσε οπωσδήποτε το ηθικό τους. Εκτιμάται ότι η εσπευσμένη εκείνη επίθεση του κυβερνητικού στρατού απέβλεπε κυρίως στον αιφνιδιασμό και την άσκηση πίεσης –στρατιωτικής και ψυχολογικής– στους επαναστάτες, ώστε να μην προλάβουν να ολοκληρώσουν την αμυντική τους οργάνωση.

Από τη μελέτη και αξιολόγηση, ωστόσο, του αρχειακού υλικού του Υπουργείου Στρατιωτικών διαπιστώνεται ότι αμέσως μετά την αποτυχημένη πρώτη επιθετική προσπάθεια του κυβερνητικού στρατού, ο υποστράτηγος Αμαδ.-Εμμ. Χαν αποφάσισε να σχεδιάσει μια δεύτερη ισχυρή επίθεση που θα λάμβανε χώρα στις αρχές Μαρτίου, εκτιμώντας ότι μέχρι τότε θα είχαν ολοκληρωθεί οι απαραίτητες προετοιμασίες, εφόσον, βέβαια, δεν θα είχαν παραδοθεί μέχρι τότε οι επαναστάτες του Ναυπλίου.

Η σχετική πρόταση θεωρούμε ότι πιθανότατα εγκρίθηκε από τον υπουργό των Στρατιωτικών, καθ' όσον εκείνος έπρεπε να διατάξει τη διάθεση και την ταχεία προώθηση στην Αργολίδα των απαιτούμενων σοβαρών ενισχύσεων σε

προσωπικό, οπλισμό, πολεμοφόδια, εφόδια και παντός είδους υλικά που ήταν οπωσδήποτε απαραίτητα για την υλοποίηση του νέου σχεδίου.

Εκτιμάται ότι το νέο σχέδιο ενεργείας προέβλεπε σε γενικές γραμμές για το χρονικό διάστημα 9-28 Φεβρουαρίου τις εξής αποστολές για τα άτακτα οπλοφόρα σώματα που συνεργάζονταν με τα κυβερνητικά στρατεύματα:

- Συνεχή απασχόληση και φθορά των «εν αμύνη» επαναστατικών τμημάτων (τήρηση της επαφής με τον αντίπαλο και διατήρηση της φυσιογνωμίας της μάχης) σε εκείνα τα τμήματα του μετώπου, στα οποία δεν υπήρχαν κυβερνητικά στρατεύματα.
- Αποβατική ενέργεια στην περιοχή Τολού (υπό την προστασία του Βασιλικού Ναυτικού) και προσπάθεια αποκλεισμού («περισχέσεως») του φρουρίου του Ναυπλίου από τα νοτιοανατολικά.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα τα συνεχώς ενισχυόμενα κυβερνητικά στρατεύματα του «Στρατοπέδου Αργολίδος», πλην φυσικά του Ιππικού και των προφυλακών μάχης επί της γραμμής του μετώπου (Μεγάλο Ρέμα), θα παρασκευάζονταν για την τελική, θα λέγαμε, επίθεσή τους κατά της προ του Ναυπλίου αμυντικής τοποθεσίας των επαναστατών.

Σε εφαρμογή, λοιπόν, του νέου σχεδίου έλαβαν χώρα οι παρακάτω πολεμικές συγκρούσεις, πέραν ασφαλώς των καθημερινών αψιμαχιών:

- Πριν από τα μέσα Φεβρουαρίου, ο συνεργαζόμενος με τα κυβερνητικά στρατεύματα υποστράτηγος Χριστόδουλος Χατζηπέτρου,⁶ επικεφαλής τμήματος οπλοφόρων «ατάκτων» (ΔερβENOχωριτών) έφθασε στο Στρατόπεδο της Αργολίδας και λίγο αργότερα κατέλαβε το ανατολικά της Τίρυνθας (σε απόσταση 5 χλμ.) ευρισκόμενο χωριό Κατσίγρι (σήμερα Άγιος Αδριανός).
- Στις 21 Φεβρουαρίου τμήμα εκατό ενόπλων ατάκτων μεταφέρθηκε με πλοία από τους Μύλους (Λέρνης) και αποβιβάσθηκε στο παραθαλάσσιο Τολό, απ' όπου προήλασε μέχρι το χωριό Χαϊδάρι (σήμερα Δρέπανο). Εκεί το αντιμετώπισε αποτελεσματικά ένα τμήμα του επαναστατικού στρατού με τη συνδρομή ντόπιων χωρικών και το ανάγκασαν να υποχωρήσει και να επιβιβασθεί εκ νέου στα πλοία και στη συνέχεια να απομακρυνθεί προς τους Μύλους. Έτσι, η πρώτη προσπάθεια αποκλεισμού του Ναυπλίου από νοτιοανατολικά απέτυχε.
- Στις 24 Φεβρουαρίου τρεις οπλαρχηγοί με τριακόσιους κυβερνητικούς ενόπλους άτακτους επανήλθαν με πλοίο και αποβιβάσθηκαν και πάλι

6. Γνωστός οπλαρχηγός κατά την Ελληνική Επανάσταση, υπασπιστής του βασιλιά Όθωνα. Έλαβε μέρος ως αρχηγός ατάκτων οπλοφόρων σε επιχειρήσεις καταστολής αντικυβερνητικών στάσεων και εξεγέρσεων.

στο Τολό, απ' όπου, ύστερα από βίαιη τρίωρη σύγκρουση με τους επαναστάτες, κατέλαβαν τα χωριά Παναγίτσα, Καστράκι και Χαϊδάρι, και τους υποχρέωσαν να αποσυρθούν στο χωριό Τζαφέρ Αγά (σήμερα Ασίνη). Την επόμενη, οι περίπου εκατό επαναστάτες, πιεζόμενοι από την ισχυρή δύναμη των ενόπλων ατάκτων, οι οποίοι στο μεταξύ είχαν ενισχυθεί από κυβερνητικά στρατεύματα (διλοχία Πεζικού, Ιππικό και Πυροβολικό) αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν προς την Άρια. Η εν συνεχεία ανεπίτρεπτη σκαιά συμπεριφορά των ατάκτων οπλοφόρων οδήγησε τους ντόπιους χωρικούς να ζητήσουν καταφύγιο στο Ναύπλιο και την Πρόνοια, με αποτέλεσμα να αποκλεισθεί από ανατολικά και νοτιανατολικά η προς τα έξω επικοινωνία του Ναυπλίου.

- Στο χρονικό διάστημα μεταξύ 20 και 27 Φεβρουαρίου έλαβαν χώρα σοβαρές συγκρούσεις μεταξύ του Σώματος των ατάκτων του υποστρατήγου Χριστοδούλου Χατζηπέτρου και των επαναστατών στην περιοχή μεταξύ των χωριών Κατσίγρι και Άριας.
- Στις 26 Φεβρουαρίου τα επαναστατικά τμήματα συνεπλάκησαν με τα κυβερνητικά στρατεύματα εμπρός (βόρεια) από το ύψωμα Προφήτης Ηλίας, με αποτέλεσμα να φονευθούν τέσσερις και να αιχμαλωτισθούν δεκατέσσερις από τους επαναστάτες και από τα κυβερνητικά τμήματα να τραυματισθούν ελαφρά έξι.
- Κατά την ίδια χρονική περίοδο (δεν γνωρίζουμε την ακριβή ημερομηνία) τα «επί του μετώπου» επαναστατικά στρατεύματα σχεδίασαν, αλλά τελικά δεν εκτέλεσαν, νυχτερινή επίθεση εναντίον των ευρισκομένων απέναντι τους, επί της «γραμμής επαφής», κυβερνητικών τμημάτων.

Καθ' όλη εκείνη την περίοδο των είκοσι περίπου ημερών, και παράλληλα με τη συνεχή δραστηριότητα των Σωμάτων των ενόπλων ατάκτων, στη γραμμή του μετώπου –και όχι μόνον– βρισκόταν σε εξέλιξη μια άνευ προηγουμένου μεθοδευμένη κινητοποίηση του κυβερνητικού στρατού ξηράς και του ναυτικού, προκειμένου να ενισχυθεί το «Εν Αργολίδι στρατόπεδον». Γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό διατάχθηκαν και υλοποιήθηκαν τα ακόλουθα (τα αναφέρουμε επιγραμματικά):

- Μετακίνηση (πεζοπορία και μεταφορά με πλοία) δύο ακόμα Ταγμάτων⁷ Πεζικού (του 7ου Λαμίας και του 9ου Στυλίδας), αποσπασμάτων Ιππικού, τμημάτων Πυροβολικού και Χωροφυλακής.
- Μεταφορά στο στρατόπεδο και διάθεση αριθμού οβουζιοβόλων Ορεινού Πυροβολικού.

7. Κάθε Τάγμα είχε, από το 1860 και μετά, έξι Λόχους (ένα Λόχο Ευζώνων και πέντε Λόχους Πεζικού) συνολικής δύναμης 676 ανδρών.

- Μεταφορά επαρκών ποσοτήτων οπλισμού και πολεμοφοδίων (Πυροβολικού και τυφεκίων).
- Μεταφορά παντός είδους στρατιωτικού υλικού (ιματισμού, σκηνών κ.λπ.) και εφοδίων.
- Χορήγηση στα Σώματα Πεζικού καινούργιων γαλλικών αυλακωτών τυφεκίων «Migné» και αντιστοιχών πολεμοφοδίων (πυρομαχικών).
- Ενίσχυση και βελτίωση των υπηρεσιών του επιμελητηρίου του στρατοπέδου, το οποίο είχε ήδη μεταφερθεί στο Άργος, βελτίωση του εκεί στρατιωτικού νοσοκομείου με προσθήκες προσωπικού, υλικών και μέσων, και με αύξηση των κλινών του.
- Αποστολή αποσπάσματος Χωροφυλακής στην Παλαιά Επίδουρο για έλεγχο και επιτήρηση του λιμανιού της.⁸
- Έναρξη συντόνων εργασιών, τις οποίες ανέλαβε το Μηχανικό, τηλεγραφικής σύνδεση μεταξύ Νέας Κορίνθου και Άργους και συνεχής επιτήρηση από το Ιππικό της υπό κατασκευή τηλεγραφικής γραμμής.
- Συνεχής έλεγχος και επιτήρηση με επαρκείς μάχιμες δυνάμεις των ζωτικών περιοχών της Αργολιδοκορινθίας, κυρίως του φρουρίου του Ακροκορίνθου, και των λιμανιών της Νέας Κορίνθου και του Καλαμακίου.
- Συγκέντρωση στην Αργολίδα και διάθεση επαρκούς μη τακτικής δύναμης (εθνοφυλάκων και ατάκτων οπλοφόρων) για ενίσχυση και συνεργασία με τα κυβερνητικά στρατεύματα.
- Λειτουργία των εγκατεστημένων στους Μύλους Κεφαλαρίου τμημάτων (Νεροτριβής και Πυριτοποιείου) του Οπλοστασίου Ναυπλίου για τις ανάγκες του κυβερνητικού στρατού.

Μετά το πέρας των προπαρασκευών και τη λήψη των προβλεπομένων σχηματισμών από τα Σώματα Ελιγμού (Πεζικό και Ιππικό) και την τοποθέτηση στις κατάλληλες θέσεις των Σωμάτων Υποστηρίξεως (Πυροβολικό και Μηχανικό) εκδηλώθηκε το πρωί της 1ης Μαρτίου η αποφασιστικής σημασίας επίθεση κατά της αμυντικής τοποθεσίας των επαναστατών. Ωστόσο, δεν είναι γνωστό αν οι επαναστάτες αξιωματικοί είχαν επαρκείς πληροφορίες για την επικείμενη επίθεση, ώστε να προετοιμάσουν και να ενισχύσουν εγκαίρως την άμυνά τους, ή αν αιφνιδιάστηκαν με την εκδήλωσή της. Ακολούθησε επικός αγώνας μεταξύ των αντιπάλων στρατευμάτων και εκτυλίχθηκαν πραγματικές σκηνές ηρωισμού και αυτοθυσίας, κυρίως από τα αμυνόμενα επαναστατικά τμήματα σε όλες τις θέσεις της αμυντικής τους τοποθεσίας. Σε ορισμένα συγγράμματα περιγράφεται με γλαφυρότητα και κάθε λεπτομέρεια εκείνη η αιματηρή εμφύλια σύγκρουση, κατά την οποία επικράτησαν, με σοβαρές

8. Ο έλεγχος και η επιτήρηση του λιμανιού της Ερμιόνης είχε ήδη εξασφαλισθεί από τους άτακτους οπλοφόρους του ταγματάρχη Μήτσα.

απώλειες και για τις δύο πλευρές, τα κυβερνητικά στρατεύματα. Έτσι, αργά το βράδυ της ίδιας ημέρας με την είσοδο του αδιάλλακτου επαναστάτη υπολοχαγού Πεζικού Δημητρίου Γρίβα στο φρούριο του Ναυπλίου έληξε ουσιαστικά ο εμφύλιος ένοπλος αγώνας μεταξύ κυβερνητικών και επαναστατών, για να επακολουθήσει, ευθύς αμέσως, μία περίοδος πολιορκίας του φρουρίου διάρκειας τριάντα επτά ημερών (2 Μαρτίου – 7 Απριλίου). Διαρκούς της πολιορκίας σημειώθηκαν διάφορα σημαίνοντα γεγονότα μεταξύ πολιορκητών και πολιορκημένων επαναστατών, κυρίως πολιτικού και διπλωματικού ενδιαφέροντος. Τέλος, μετά τις 20 Μαρτίου, η κυβέρνηση έκανε δεκτό το αίτημα των επαναστατών για σύναψη ανακωχής.⁹

Η αναχώρηση από το Ναύπλιο, με δύο ξένα ατιμόπλοια, των μη αμνηστευθέντων «στασιαστών» (στρατιωτικών και πολιτικών) και των αυτοεξορίστων επαναστατών πραγματοποιήθηκε, ως γνωστόν, το πρωί της 8ης Απριλίου (Κυριακή του Πάσχα), ενώ η παράδοση των εναπομεινάντων στο Ναύπλιο επαναστατικών τμημάτων στον υποστράτηγο Χαν έγινε στον προ της Πύλης της Ξηράς του φρουρίου «χώρο των γυμνασίων» του στρατού το μεσημέρι της ίδιας ημέρας, οπότε, με την εν συνεχεία είσοδο των κυβερνητικών στρατευμάτων στην πόλη, έληξε και η πολιορκία.

Η τύχη των επαναστατικών τμημάτων που παραδόθηκαν, ήταν προδιαγεγραμμένη, αλλά και ταυτόχρονα επιβλαβής για την κυβέρνηση, η οποία διέπραξε το σοβαρό σφάλμα να μεταθέσει το προσωπικό τους σε άλλα, μη επαναστατημένα τμήματα των Σωμάτων του στρατού (Πεζικό, Ιππικό και Πυροβολικό), αντί να τους απολύσει αμέσως μετά την παράδοσή τους στον υποστράτηγο Χαν, καθώς οι ταλαιπωρημένοι υπαξιωματικοί και στρατιώτες του Ναυπλίου αντιμετώπιζονταν ως φορείς επαναστατικών ιδεών από τους συναδέλφους τους.¹⁰

Τέλος, το «Εν Αργολίδι στρατόπεδον» του κυβερνητικού στρατού, έχοντας εκπληρώσει «επιτυχώς την αποστολήν του» διαλύθηκε με Βασιλικό Διάταγμα της 20ής Απριλίου, αφού προηγουμένως (στις 9 Απριλίου) είχε γίνει «άρσις του ναυτικού αποκλεισμού του Αργολικού Κόλπου». Τελευταίος, ο διορισμένος αρχηγός των «Κατά την Αργολίδα» στρατευμάτων υποστράτηγος Αμαδαίος-Εμμανουήλ Χαν επέστρεψε την 25η Απριλίου με πολεμικό πλοίο του Βασιλικού Ναυτικού στον Πειραιά. Λίγο αργότερα (στις 11 Μαΐου) διαλύθηκε και το «επιμελητήριόν» του κυβερνητικού στρατού στο Άργος.

9. *Ανακωχή*: Πρόσκαιρη διακοπή των εχθροπραξιών μεταξύ δύο εμπόλεμων μερών (κρατών ή μεγάλων στρατιωτικών σχηματισμών), η οποία συμφωνείται ή εγκρίνεται υποχρεωτικά από τις αντίστοιχες κυβερνήσεις.

10. Αντιστράτηγος Γενναίος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 115.

ε. Τα μη τακτικά κυβερνητικά στρατεύματα

Για τα ποικίλα σώματα των πρόσκαιρα στρατολογημένων εθνοφυλάκων και οπλοφόρων πολιτών, τα οποία συμμετείχαν στην καταστολή της Ναυπλιακής Επανάστασης συνεργαζόμενα με και συντονιζόμενα από τα κυβερνητικά στρατεύματα, οι πληροφορίες που υπάρχουν μέχρι σήμερα είναι πολύ λίγες και ελλιπείς. Σε μια προσπάθεια απλής αναφοράς τους, μπορούμε να σημειώσουμε συνοπτικά για κάθε ένα από αυτά τα ακόλουθα, τα οποία προέρχονται από επίσημα έγγραφα του Υπουργείου Στρατιωτικών, του Υπουργείου Εσωτερικών και από σχετικά με τη Ναυπλιακή Επανάσταση συγγράμματα.

Σώμα Εθνοφυλακής Πελοποννήσου

Άγνωστος παραμένει ο αριθμός των στρατολογηθέντων από τον «Αρχηγόν και Έκτακτον Απεσταλμένον», αντιστράτηγο Ιωάννη Κολοκοτρώνη, στις επαρχίες της Πελοποννήσου. Στο βιβλίο του αναφέρει¹¹ περί τους χίλιους εθνοφύλακες, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν στην Αργολίδα.

Σώμα υποστρατήγου Χριστοδούλου Χατζηπέτρου

Αναφέρεται ότι μέσω Κορίνθου έφθασε, μετά τις 10 Φεβρουαρίου, στο Άργος με τριακόσιους οπλοφόρους Δερβενοχωρίτες και έλαβε μέρος στις ένοπλες συγκρούσεις κατά των επαναστατών.

Σώμα εθνοφυλάκων (;) ταγματάρχη Μήτσα

Ο Ιωάννης Κολοκοτρώνης αναφέρει στο έργο του ότι, όταν έφθασε στις 3 Φεβρουαρίου στην Ερμιόνη, «διέταξεν αυθημερόν τον Ταγματάρχη Μήτσαν να στρατολογήσει εκατό (100) εθνοφύλακας [...]».¹²

Σώμα εθνοφυλάκων του ταγματάρχη Ανδρέα Νοταρά και του αντισυνταγματάρχη Ιωάννου Γιουρούκου

Από τα πρώτα ένοπλα τμήματα της Κορινθίας που έσπευσαν να συνδράμουν την κυβέρνηση στην προσπάθεια ελέγχου της περιοχής του Ισθμού και κατάληψης και διατήρησης των στενών των Δερβενακίων με αρχική δύναμη ογδόντα περίπου εθνοφυλάκων. Αργότερα ενισχύθηκε σε δύναμη (έφθασε τους 180-200 άνδρες) και συνεργάστηκε με το σώμα του υποστρατήγου Χριστοδούλου Χατζηπέτρου σε όλο το διάστημα της Ναυπλιακής Επανάστασης.

11. Στο ίδιο, σ. 113.

12. Στο ίδιο, σ. 112.

Τμήματα εθνοφυλάκων ή ενόπλων ατάκτων πολιτών του Αποστόλη Κολοκοτρώνη, του Νικολάου Μπούκουρα και του Γάκη Οικονόμου

Αναφέρονται τα ονόματα τους σε διάφορα επίσημα έγγραφα και βιβλία, χωρίς ωστόσο να παρέχονται και άλλα διαφωτιστικά στοιχεία (δύναμη, δράση κ.λπ.).

Τμήμα του Αντωνίου Παπαδημητριάδου (βουλευτή Ναυπακτίας)

Αναφέρεται σε διάφορα επίσημα έγγραφα ότι ο Παπαδημητριάδης συγκρότησε τμήμα ενόπλων οπλιτών (εθνοφυλάκων ή ατάκτων πολιτών) προερχομένων από την περιοχή της Ναυπάκτου, αποτελούμενο από 40-50 άνδρες, πλην όμως διατάχθηκε τελικά να μη μεταβεί στην Αργολίδα.

Πρέπει να λάβουμε, επίσης, υπόψη, ότι έγινε ευρεία επίσημη στρατολόγηση εθνοφυλάκων και ανακλήθηκαν στην ενεργό υπηρεσία απόστρατοι και απόμαχοι αξιωματικοί και οπλίτες στην επαρχία Λοκρίδας, όπου έδρευαν μόνιμα τα δύο Τάγματα Πεζικού (7ο Λαμίας και 9ο Στυλίδας), τα οποία μεταφέρθηκαν στην Αργολίδα. Σε αυτούς τους εθνοφύλακες και τους λοιπούς ανακληθέντες ανατέθηκαν οι στρατιωτικές αποστολές και υποχρεώσεις των Ταγμάτων Προκαλύψεως (ασφάλειας συνόρων), στην έδρα των οποίων παρέμειναν μόνιμως και λειτουργούσαν τα «στελέχη»¹³ τους.

Τέλος, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία εκτιμάται ότι η υπολογιζόμενη ελάχιστη δύναμη των μη τακτικών κυβερνητικών στρατευμάτων πρέπει να ανερχόταν, με μεγάλη επιφύλαξη, στους χίλιους εξακόσιους άνδρες.

στ. Αριθμητική δύναμη του τακτικού κυβερνητικού στρατού

Για τη συνολική δύναμη των «εν Αργολίδι» τακτικών στρατευμάτων, τα διάφορα κατά καιρούς σχετικά συγγράμματα¹⁴ την προσδιορίζουν (χωρίς να γνωρίζουμε αν υπολογίζουν ή όχι τα μη τακτικά Σώματα) από 1.500 μέχρι και 7.000 συνολικά άνδρες. Δεν υπάρχει, ωστόσο, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, κανένα τεκμήριο που να προσδιορίζει ακριβώς ή, έστω, κατά προσέγγιση τη συνολική δύναμη των τακτικών κυβερνητικών στρατευμάτων, η οποία προκύπτει από το άθροισμα των ακολούθων επί μέρους δυνάμεων:

- Του επιτελείου του υποστρατήγου Χαν και των Σωμάτων Πεζικού, Ιππικού, Πυροβολικού και Μηχανικού (μάχιμη δύναμη).
- Των αποσπασμάτων και τμημάτων της Χωροφυλακής, που είχαν έδρα

13. *Στέλεχος*: Ένα είδος «τμήματος βάσεως» με λίγο προσωπικό και με κύρια αποστολή τη διεκπεραίωση των εκ των κανονισμών απορреουσών γραφειοκρατικών υποχρεώσεων του απουσιάζοντος σώματός του.

14. Αναστάσιος Γούναρης, *Η Ναυπιακή Επανάσταση*, ό.π., σ. 61.

την Αργολίδα, και εκείνων που κατά καιρούς εστάλησαν εκεί προς ενίσχυση του τακτικού κυβερνητικού στρατού.

- Του επιμελητηρίου και των εκτός έδρας τμημάτων του (Μύλων Λέρνης και αλλού).
- Των διαφόρων υπηρεσιών Διοικητικής Μέριμνας, όπως του στρατιωτικού νοσοκομείου (Αργους) και άλλων που δεν ανήκαν στο επιμελητήριο.
- Όλων των λοιπών τμημάτων –κυρίως μαχίμων– που παρέμεναν μακριά από το «στρατόπεδον», ενδεχομένως και από το επιμελητήριο, με διάφορες αποστολές (ασφάλειας, ελέγχου, επιτήρησης κ.λπ.), όπως στο φρούριο Ακροκορίνθου, στη Νέα Κόρινθο, στο Καλαμάκι, στην Παλαιά Επίδαυρο και όπου αλλού στην εδαφική περιοχή της Αργολιδοκορινθίας.

Τα μόνα επίσημα στοιχεία που υπάρχουν σε σχετικούς φακέλους των Γ.Α.Κ.,¹⁵ είναι οι ακόλουθες τρεις «Καταστάσεις», υπογεγραμμένες από τον υποστράτηγο Χαν:

- «Κατάστασις της Δυνάμεως των Στρατευμάτων» (στο Καλαμάκι) της 3ης Φεβρουαρίου 1862 (πριν από την ένταξη στον τακτικό κυβερνητικό στρατό του 3ου και του 5ου Τάγματος Πεζικού, που αφίχθησαν με πλοία από τη Δυτική Ελλάδα στη Νέα Κόρινθο). Η δύναμη των στρατευμάτων (επιτελείου, Χωροφυλακής και τεσσάρων Λόχων Πεζικού), ανερχόταν σε 429 συνολικά άνδρες (αξιωματικούς και οπλίτες).
- «Κατάστασις Τοποθετήσεως» (διατάξεως) του εν Τιρύνθω Στρατού της 27ης Φεβρουαρίου 1862.
- «Κατάστασις [δυνάμεως] του Βασιλικού εν Τιρύνθω Στρατού», στην οποία η υπό παράταξη (μάχιμη) δύναμη Ελιγμού (Πεζικού και Ιππικού) κατά την παραμονή της δεύτερης μεγάλης επίθεσης (της 1ης Μαρτίου) ανερχόταν στους 2.125 συνολικά άνδρες (αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και στρατιώτες) και 118 ίππους. Εκτιμάται ότι με αυτήν ακριβώς τη δύναμη ο κυβερνητικός τακτικός στρατός –χωρίς να υπολογίζονται τα συμμετέχοντα άτακτα σώματα– εκτόξευσε την ισχυρή επίθεσή του, υποστηριζόμενος ασφαλώς από τα πυρά δύο Λόχων (Πυροβολαρχιών) του Πεδινού και Ορεινού Πυροβολικού (196 άνδρες, 12 οβουζιοβόλα των 5 και 12 λίτρων, και 82 ίπποι).

Τέλος, από τη μελέτη όλων των προαναφερθέντων στοιχείων μπορούμε, με μεγάλη όμως επιφύλαξη, να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το σύνολο των μαχίμων κυβερνητικών στρατευμάτων –τακτικών και ατάκτων– πιθανώς ανερχόταν κατά την έναρξη της δεύτερης αποφασιστικής επίθεσης (της 1ης

15. Γ.Α.Κ., Αρχείον Οθωνικής Περιόδου, Μυστική Καταχώρησις Φ 49 και Φ «1862-1865» (αταξινόμητο αρχείο).

Μαρτίου) τουλάχιστον σε 3.800-4.000 άνδρες (αξιωματικούς, υπαξιωματικούς, στρατιώτες, εθνοφύλακες και άτακτους «οπλοφόρους πολίτες»).

ζ. Ανθρώπινες απώλειες κατά τη διάρκεια του ενόπλου αγώνα

Οι μέχρι σήμερα υπάρχουσες πληροφορίες δεν επιτρέπουν μια αξιόπιστη καταγραφή των ανθρώπινων απωλειών αμοτέρων των αντιπάλων κατά τη διάρκεια του μεταξύ τους ενόπλου αγώνα (8 Φεβρουαρίου – 1 Μαρτίου 1862). Υπάρχουν επίσημα στοιχεία μόνο για τους πεσόντες κατά τις δύο κύριες μάχες (8ης Φεβρουαρίου και 1ης Μαρτίου) αξιωματικούς: τον λοχαγό Πεζικού Κουμουνδουράκη (από τα κυβερνητικά στρατεύματα), τον υπολοχαγό Πεζικού Δυοβουνιώτη Σπυρίδωνα (από τα επαναστατικά στρατεύματα) και τον ανθυπολοχαγό Πυροβολικού Παγώνη Ιωάννη (επίσης από τα επαναστατικά στρατεύματα). Επίσης, από επίσημη γραπτή αναφορά, προερχόμενη από την κυβερνητική πλευρά, προκύπτει ότι κατά το ίδιο χρονικό διάστημα 154 «στασιασταί» οπλίτες¹⁶ λιποτάκτησαν και παραδόθηκαν στα κυβερνητικά στρατεύματα.

7. Διαπιστώσεις – συμπεράσματα

Οι κυριότερες διαπιστώσεις και συμπεράσματα, που δεν αφορούν μόνο στους στρατιωτικούς αλλά μπορούν να θεωρηθούν γενικότερου ενδιαφέροντος, είναι οι ακόλουθες:

- Υπάρχει η εντύπωση, αν όχι η βεβαιότητα, ότι η επανάσταση δεν είχε σχεδιασθεί και προπαρασκευασθεί σύμφωνα με τις πάγιες αρχές που εφαρμόζονται σε παρόμοιες ανορθόδοξες κινήσεις, με αποτέλεσμα οι επαναστάτες να βρεθούν ευθύς εξ αρχής σε μειονεκτική θέση, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν. Χωρίς καμία πρόθεση υποβάθμισης του έργου που προσέφερε ο εκλεγείς ως αρχηγός της επανάστασης αντισυνταγματάρχης Αρτέμιος Μίχου, η απουσία αρχηγού ήταν αισθητή, αν όχι καθοριστική.
- Τα κυβερνητικά στρατεύματα εφάρμοσαν με ακρίβεια, μεθοδικότητα και ταχύτητα ένα πάγιο σχέδιο ενεργείας και εκμεταλλεζόμενα τα σοβαρά πλεονεκτήματα των μεταφορών και των επικοινωνιών, αλλά και τη βραδύτητα των επαναστατών, απέκτησαν με την έναρξη της κινητοποίησής τους την πρωτοβουλία των κινήσεων στην Αργολιδοκορινθία. Στην τελική επικράτησή τους πρέπει να προστεθεί και το πλεονέκτημα της χρήσης από το πεζικό τους των σύγχρονων γαλλικών τυφεκίων «Migné».
- Τα επαναστατικά στρατεύματα, με άξιους καθ' όλα ηγήτορες, πολέμησαν σε όλη τη διάρκεια του ενόπλου αγώνα με πίστη, ηρωισμό και αυταπάρνηση. Αποτέλεσαν παράδειγμα προς μίμηση.

16. Υπάρχουν λεπτομερείς ονομαστικές καταστάσεις σε σχετικό φάκελο στα Γ.Α.Κ.

- Στιγματίζεται η απαράδεκτη και εκτός των κανόνων του πολέμου συμπεριφορά των μη τακτικών, κυρίως, κυβερνητικών στρατευμάτων, παρά το γεγονός ότι η χρησιμοποίησή τους αποτελούσε εκείνη την εποχή πάγια τακτική.
- Επισημαίνεται το λίκνυ δυσμενές κλίμα που δημιουργείται όταν εμπλέκονται σε μάχες ομοεθνή στρατεύματα.
- Τέλος, μελετώντας προσεκτικά το στρατιωτικό μέρος της Επανάστασης, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αυτή απέτυχε στρατιωτικά λόγω των παραλείψεων και των σφαλμάτων της στρατιωτικής ηγεσίας της, τα οποία παρατηρήθηκαν κυρίως κατά τη χρονική περίοδο μεταξύ 1ης και 6ης Φεβρουαρίου 1862. Αναμφισβήτητα, εκείνη η αποτυχία επέδρασε δυσμενώς στην όλη έκβαση της Επανάστασης, η οποία, μαζί με τις ταυτόχρονες εξεγέρσεις σε ολόκληρη τη χώρα, σηματοδότησε την απαρχή του τέλους της Βαυαροκρατίας.

8. Άλλα στοιχεία και πληροφορίες που πρόεκυψαν από την πρόσφατη έρευνα

- Στις αρχές του Μαΐου 1862 η μαθητιώσα νεολαία της Καλαμάτας «πενθηφόρησε» για την ήττα των επαναστατών του Ναυπλίου κατά την επίθεση του κυβερνητικού στρατού την 1η Μαρτίου.
- Αποβλήθηκαν από το Σχολείο των Ευελπίδων τρεις μαθητές, διότι «εμελέτησαν να συνενωθούν με τους επαναστάτες του Ναυπλίου» και αργότερα, κατά το Πάσχα, απαγορεύθηκε στο Σχολείο να χορηγήσει την προβλεπόμενη άδεια των εορτών σε όλους ανεξαιρέτως τους Ευέλπιδες. Απολύθηκαν, επίσης, από το Σχολείο δύο καθηγητές, πιθανώς για τον ίδιο λόγο.
- Σύμφωνα με επίσημες αναφορές των ελληνικών Προξενείων Άρτας, Λάρισας και Βιτωλίων, οι οθωμανικές αρχές έλαβαν επείγοντως μέτρα στην παραμεθόριο περιοχή μετά την πληροφορία ότι εξερράγη επανάσταση στο Ναύπλιο.
- Η Επανάσταση του Ναυπλίου είχε σοβαρή απήχηση, εκτός από το εσωτερικό, και στους ομογενείς του εξωτερικού (στην Ήπειρο και στη Ρουμανία).

9. Επίλογος

Η σύντομη αυτή παρουσίαση του στρατιωτικού μέρους της Ναυπλιακής Επανάστασης αποτελεί μία πρώτη προσέγγιση αυτής της σοβαρής και πρωταρχικής σημασίας πλευράς του θέματός μας. Είναι πλέον ή βέβαιον ότι η συνέχιση της έρευνας στους αρχειακούς χώρους και η συγκέντρωση νέων

επίσημων στοιχείων και πληροφοριών σχετικά με τη Ναυπλιακή Επανάσταση θα επιτρέψει τη συμπλήρωση και ενδεχομένως την ολοκλήρωση αυτής της εξειδικευμένης και πολύ χρήσιμης στρατιωτικής μελέτης.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΙΛΙΜΙΓΚΡΑΣ

Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1862 ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ

Η μελέτη αυτή αφορά την εξάπλωση της Ναυπλιακής Επανάστασης της 1ης Φεβρουαρίου του 1862 στους δήμους της Αργολίδας και την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου. Θα παρουσιαστούν τα γεγονότα και οι βασικοί πρωταγωνιστές στις διάφορες πόλεις, στις οποίες η Επανάσταση φάνηκε ότι μπορούσε να ξεσπάσει, καθώς και το είδος της συμπαράστασης και της επαναστατικής δράσης που καθεμία μπόρεσε να συνεισφέρει. Επίσης, θα επιχειρηθεί μια αποτίμηση της επαναστατικής δράσης στην Πελοπόννησο.

Η Ναυπλιακή Επανάσταση μπορεί να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα των διεργασιών που σχετίζονται με την πολιτική της οθωνικής διακυβέρνησης αλλά και του αγώνα εξουσίας που άμεσα ή έμμεσα διεξάγεται μεταξύ μοναρχικών και αντιμοναρχικών στη βάση των ιδεών του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού. Η άφιξη του Όθωνα οδήγησε στον παραγκωνισμό των πολιτικών, οι οποίοι επεδίωκαν σταθερά τη διακυβέρνηση, γεγονός που οδήγούσε σε αντιπαράθεση. Οι στρατιωτικοί επίσης επεδίωκαν την εκδίωξη των Βαυαρών αξιωματικών που εξακολουθούσαν να είναι επικεφαλής του στρατεύματος. Και οι δύο αυτές ομάδες έπρεπε να προβάλουν αιτήματα που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την ευρύτερη δυνατή συμπαράσταση του λαού· ένα από αυτά ήταν το Σύνταγμα. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η εκτίμηση του Γ. Δερτιλή: «Όπως και να μοιράζονταν μεταξύ τους την εξουσία, ούτε το Στέμμα ούτε τα πολιτικά κόμματα ήθελαν να παραχωρήσουν στους πολίτες μεγάλο μερίδιο της εξουσίας –αυτής που είχαν και αυτής που επεδίωκαν».¹

Ο Χ. Χριστόπουλος, υπουργός Εσωτερικών του Όθωνα, στο Υπόμνημα που υπέβαλε μετά το τέλος της Ναυπλιακής Επανάστασης, θεωρεί ότι η έκρυθμη κατάσταση που είχε προκύψει, οφειλόταν κυρίως σε κάποιους κατοίκους των πόλεων και «κατ' εξοχήν εις ολίγους ανήκοντας εις την τάξιν των νοημονεστέρων».² Ο ίδιος, σύμφωνα με πληροφορίες που είχε από εκθέσεις

1. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1820-1930*, τ. Α', Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2005, σ. 151.

2. Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη ιστορία της Ελλάδας*, τ. XII, Αθήνα, Εκδ. 20ός αιώνας, 1956, σ. 43.

παραγόντων του κράτους και των πόλεων, καταγράφει τις εξής ομάδες που συζητούσαν για τα κοινά και «διέφθειραν» τα πνεύματα: α) οι δικηγόροι, β) όσοι είχαν υπηρετήσει ή σκόπευαν να διοριστούν δημόσιοι υπάλληλοι, γ) όσοι επεδίωκαν δημοτικό και βουλευτικό αξίωμα, δ) οι οφειλότες του δημοσίου, ε) οι νέοι που είχαν αποφοιτήσει από το Πανεπιστήμιο και ήθελαν μια δημόσια θέση και στ) οι αποκλεισμένοι, γενικότερα, από δημόσιες θέσεις. Ο Χριστόπουλος, ωστόσο, δεν αναφέρει τους στρατιωτικούς. Επίσης, δεν εμφανίζονται οι αγρότες, οι οποίοι, παρά την αντιμοναρχική συμμαχία που τους πρόσφεραν οι πολιτικοί αρχηγοί, δεν κινήθηκαν ουσιαστικά εναντίον του Όθωνα. Παρά την περιορισμένη τους συμμετοχή στις εξεγέρσεις του 1843 και 1862 οι χωρικοί, σύμφωνα με τον Γ. Δερτιλή, θα εξασφαλίσουν τη συμμετοχή τους στην πολιτική, επειδή η δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος, που αρχίζει να πραγματώνεται, θα εξασφαλίσει την καθολική ψηφοφορία και, συνεπώς, το δικαίωμα ψήφου των χωρικών.³

Από τα παραπάνω είναι σαφές ότι οι πόλεις και ο στρατός θα ανατρέψουν τελικά τη δυναστεία το 1862. Ο Γ. Δερτιλής ερμηνεύει ως εξής το γεγονός αυτό:

Η αντιμοναρχική συμμαχία που οι αρχηγείες προσέφεραν στους χωρικούς θα αφήσει τους περισσότερους ασυγκίνητους. Δεν θα είναι οι αγρότες που θα κινηθούν ανατρεπτικά εναντίον του Όθωνα, αλλά τα ανήσυχα στρώματα των πόλεων και το σώμα των αξιωματικών. Οι πόλεις και ο στρατός θα λυγίσουν την απόλυτη μοναρχία το 1843· οι πόλεις και ο στρατός θα ανατρέψουν τη δυναστεία το 1862· ενώ αντιθέτως ο μονάρχης, λίγο πριν από την ανατροπή του, στην ύπαιθρο θα αναζητήσει στηρίγματα, περιοδεδόμενος από χωρίου εις χωρίον. Άλλωστε, γιατί άραγε θα συγκινούσε την πλειονότητα των αγροτών ο αντιμοναρχισμός; Έτσι κι αλλιώς στο θέμα των εθνικών γαιών οι αντιμοναρχικές πολιτικές παρατάξεις χρησιμοποιούσαν τα ίδια ρητορικά σχήματα και έδιναν περίπου τις ίδιες υποσχέσεις που έδιναν οι μοναρχικοί και ο Όθων. Άλλωστε, στο τέλος, όλοι ακολούθησαν την ίδια περίπου πολιτική συνεχών παραχωρήσεων προς τους αγρότες· μια πολιτική που θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην αγροτική μεταρρύθμιση του 1871.⁴

Αυτό το γεγονός θα πρέπει να εκτιμηθεί, για να γίνει κατανοητή, εκτός των άλλων αιτιών, η γρήγορη κατάπνιξη των εξεγέρσεων στις πόλεις της Πελοποννήσου. Χωρίς να σταθούμε σε άλλες βασικές αιτίες της έκρηξης της Επανάστασης, η αντιδυναστική συνωμοτική αντίδραση φαίνεται ότι ξεκινούσε από την Αττική, όπου υπήρχαν πυρήνες αντίστασης με επικεφαλής εκπροσώπους του Τύπου και νέους πολιτικούς (Δεληγιώργης), και από τις πόλεις που

3. Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 159.

4. Στο ίδιο, σ. 156.

είχαν αστική συγκρότηση. Το Ναύπλιο, με δεδομένη την αστική συγκρότηση, συγκέντρωνε ποικίλα πλεονεκτήματα για την έναρξη της Επανάστασης, εφόσον αυτό δεν ήταν εφικτό στην Αθήνα. Τα πλεονεκτήματα αυτά ήταν η ισχυρή οχύρωση και η σημαντικότερη παρουσία στρατού και εφοδίων, η ύπαρξη πολλών αντιοθωνικών αξιωματικών που είχαν εκδιωχθεί και φυλακιστεί στο Ναύπλιο, οι εγγράμματοι φιλελεύθεροι αστοί και η Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, το σπίτι της οποίας υπήρξε, κατά τον Χριστόπουλο, κέντρο «πάσης κατά των καθεστώτων μηχανορραφίας και ραδιουργίας».⁵ Να προστεθεί, ακόμη, η ιδιαίτερα πυκνή ατμοπλοϊκή διασύνδεση του Ναυπλίου με τον Πειραιά, το Γύθειο, την Καλαμάτα και τον Πύργο, γεγονός που διευκόλυνε την επικοινωνία και τη διακίνηση ιδεών και πληροφοριών.⁶ Τέλος, πρέπει να εκτιμηθεί και η αυξημένη δυσaráεσκεια κατά του καθεστώτος λόγω και της μεταφοράς της πρωτεύουσας στην Αθήνα.

Οι βασικές απαιτήσεις της Επανάστασης, όπως αυτές διατυπώθηκαν στην προκήρυξη της Επιτροπής ασφάλειας στις 4 Φεβρουαρίου 1862 και δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα της Επανάστασης *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, ήταν οι εξής:

*α. η κατάλυσις του συστήματος της νοθεύσεως των ελευθεριών και η εις την Κυβέρνησιν έλευσις ανδρών εναρέτων και εχόντων την θέλησιν ανοθεύτως να πραγματοποιήσωσι τας Συνταγματικάς ελευθερίας. β. Η διάλυσις της υπάρχουσας βουλής ως μη απορρεούσης εκ της του λαού ελευθέρας εκλογής. γ. Η συγκάλεσις εθνοσυνελεύσεως προς το συμφέρον του Έθνους και του Θρόνου διά την λύσιν εθνικών εκκρεμών ζητημάτων, τα οποία κρατούσι μετέωρον την τύχην του Έθνους.*⁷

Το Δημοτικό Συμβούλιο του Ναυπλίου χαρακτηρίζει την Επανάσταση

5. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 42. Ο Χριστόπουλος θεωρεί ότι η Παπαλεξοπούλου ήταν και «η διδάσκαλος πάσης κατά των ιερών προσώπων των Α.Α.Μ.Μ. βλασφημίας και ύβρεως». Ο Αναστάσιος Αθ. Γούναρης στην ιστορική μελέτη του *Η Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862* (β' έκδοση αυξημένη και βελτιωμένη, Δήμος Ναυπλιέων, ΔΗ.Κ.Ε.Ν., 2010, σ. 30) αναφέρει τα εξής: «Το σπίτι της αποτελούσε το καλύτερο πολιτικό και κοινωνικό κέντρο. Στο σαλόνι της η προηγμένη αναπλιώτικη κοινωνία συζητούσε τα πιο λεπτά και δύσκολα πνευματικά θέματα και συσκεπτόταν άφοβα πάνω στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση της χώρας. Στις κρίσιμες μέρες που προηγήθηκαν της επαναστάσεως, η Παπαλεξοπούλου υπήρξε η καλύτερη εμψυχώτρια». Σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση της Παπαλεξοπούλου περιλαμβάνει και η μελέτη του Ναυπλιώτη ιστορικού Μ. Λαμπρινίδη, *Καλλιόπη Σπ. Παπαλεξοπούλου (1809-1898). Η ελληνίδα μαντάμ Ρολάν*, Ναύπλιο, εκδ. Απόπειρα, 1997.

6. Βάσιος Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870, εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, β' έκδοση, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1984, σ. 156-157, 180-181.

7. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επαναστάσεως της πρώτης Φεβρουαρίου 1862*, εν Αθήναις 1862, σ. 72.

«εθνοσωτήριο» και επισημαίνει την ησυχία και την τάξη που επικρατεί στην πόλη. Η προσωρινή Επιτροπή δημόσιας ασφάλειας⁸ στις 6 Φεβρουαρίου 1862 επιβεβαιώνει τη γενική εξέγερση «όλων των πολιτών και του στρατού των Νομών Αργολίδος, Κορινθίας, Αρκαδίας, Λακωνίας και λοιπών μερών», καταλογίζει στο πολιτικό σύστημα που επικρατεί την επιλογή του εμφύλιου πολέμου και απευθύνει πρόσκληση στους αξιωματικούς και τους στρατιώτες:

όσοι μέχρι τούδε τυχόν διατελείτε εις την υπηρεσίαν του συστήματος αυτού και δεν εξεδηλώσατε εισέτι τα γενναία και πατριωτικά υμών αισθήματα, αποκρούσατε τας επιβούλους προτροπάς, εισηγήσεις και υποσχέσεις, και μετά θάρρους συντάχθητε μεθ' ημών, ίνα δοξάσσητε τα πάτρια και εμποδίσσητε την χύσιν Ελληνικού αίματος.

Ταυτόχρονα, κάνει έκκληση προς τους Έλληνες συμπολίτες:

όσοι μέχρι τούδε δεν διεκηρύξατε τα αισθήματά σας, σπεύσατε αφόβως να εκδηλώσσητε ταύτα και να λάβητε τα όπλα [...]. Αποδιώξατε λοιπόν θαρραλέως τας αρχάς του συστήματος αυτού και σπεύσατε να συγκεντρωθήτε πανταχόθεν εις τας ωραίας της Αργολίδας πεδιάδας, όπου σας περιμένομεν, ίνα άπαντες ηνωμένοι βαδίσωμεν εις την Πρωτεύουσαν, απαιτούντες την εκπλήρωσιν των ευχών του Έθνους.⁹

Η παραπάνω πρόσκληση της Επιτροπής μπορεί να ερμηνευθεί ποικιλότροπα. Προφανώς πρόκειται για ένα προσκλητήριο με στόχο να πείσει και τους τελευταίους δύσπιστους να πάρουν μέρος. Αν όμως λάβουμε υπόψη μας τα γεγονότα που έχουν ήδη μεσολαβήσει (η πτώση του Άργους στους κυβερνητικούς, η στάση του Δ. Τσόκλη και η επικείμενη πτώση της Τρίπολης), θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το προσκλητήριο αυτό ως αποτέλεσμα της σκληρής πάλης που διεξάγεται και στο εσωτερικό της πόλης και στην ευρύτερη κοινή γνώμη σε επίπεδο προπαγάνδας και φημολογίας αλλά και ως μια προσπάθεια των επαναστατών να ανακόψουν τον πιθανό εκφυλισμό της

8. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 1, 5.2.1862. Πρόκειται για το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο των επαναστατών. Στην ανακοίνωση της Επιτροπής ασφάλειας προσδιορίζονται και οι αιτίες της Επανάστασης: «Το Σύνταγμα, το οποίον η Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις της 3 Σεπτεμβρίου εκύρωσε, περιπεσόν κατά την εφαρμογήν εις την επιτροπήν Κυβερνήσεως ανθεθνικής και επιόρκου ενεπαίχθη προς καταστροφήν του τόπου· ο λαός φορολογείται και καταπιέζεται και ο δημόσιος πλούτος σπαταλάται, η διαφθορά και η προδοσία είναι τα μόνα γνωρίσματα του τοιούτου συστήματος, όπερ δεν έπαυσεν εξακολουθούν την καταστρεπτικήν του πορείαν, αν και το Έθνος εξηγέρθη πολλάκις ενόπλιως κατ' αυτού. Εσχάτως δε και αυτήν την τελευταίαν ελπίδα του έθνους το της διαφθοράς σύστημα ενέπαιξεν αισχροτάτα, προσποισθέν, ότι ενδίδει εις τας ευχάς της κοινής γνώμης».

9. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, Παράρτημα του αρ. 1, 5.2.1862.

και να αναπτερώσουν το ηθικό των επαναστατών, στρατιωτών και πολιτών. Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, ενώ η πρόταση για εκστρατεία στην Αθήνα απορρίπτεται στις 2 Φεβρουαρίου, στην προαναφερθείσα ανακοίνωση της προσωρινής Επιτροπής δημόσιας ασφάλειας γίνεται λόγος για εκστρατεία στην πρωτεύουσα, γεγονός που μπορεί να σημαίνει ότι δεν είχε λήξει οριστικά το θέμα ή ότι υπήρχε εσωτερική διάσταση απόψεων, που εκδηλώθηκε και μέσω της ανακοίνωσης. Θα πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι η μυστικότητα της οργάνωσης δυσκολεύει τη διαμόρφωση μιας απόλυτα σαφούς εικόνας στο εσωτερικό της επαναστατικής ηγετικής ομάδας.

Μετά τις γενικές αυτές παρατηρήσεις για τις διεκδικήσεις και την κατάσταση των πραγμάτων κατά την έναρξη της Επανάστασης, θα εξετάσουμε την εξέλιξη της πρώτα στο εσωτερικό της Αργολίδας και στη συνέχεια σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, η οποία, όπως τονίζει ο Δερτιλής, ήταν «φέουδο βασιλικών παρατάξεων, κατ' εξοχήν περιοχή της μικρής ιδιοκτησίας» και διακρινόταν για τη νομιμοφροσύνη της.¹⁰

Η πρώτη πόλη που θα δηλώσει τη συμπαράστασή της στην Επανάσταση, χωρίς στην ουσία να προχωρήσει σε άμεσες στρατιωτικές ενέργειες, πλην της αναχώρησης μιας ίλης Ιππικού για Ναύπλιο, είναι το Άργος. Ήδη από τον προηγούμενο χρόνο το Άργος και το Ναύπλιο θεωρούνται από την οθωνική κυβέρνηση εστίες αντιοθωνικής αντίδρασης.

Η εξέγερση στο Άργος φαίνεται ότι δεν προέκυψε ξαφνικά. Η επαφή του Άργους με το Ναύπλιο ήταν συνεχής. Η παρουσία του υπίλαρχου Δ. Τριτάκη, ο οποίος συμμετείχε στη συνωμοτική ομάδα, επιβεβαιώνει τη διασύνδεση επαναστατών Άργους και Ναυπλίου. Είναι δε χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, μετά από την ανεπιτυχή δολοφονική απόπειρα κατά της Αμαλίας τον Σεπτέμβρη του 1861 και την κυκλοφορία προκηρύξεων στο Ναύπλιο –στις οποίες αναφερόταν χαρακτηριστικά: «άθλιοι μάλλον κλαύσατε παρά να πανηγυρίζετε διά την αποτυχίαν»–, ένας από τους βασικούς υπόπτους ήταν και ο Τριτάκης, το σπίτι του οποίου (στο Άργος) ερευνήθηκε συστηματικά.¹¹

Το 1861, στον εορτασμό της 25ης Μαρτίου, υπήρξαν, κατά την έκφραση του υπουργού Εσωτερικών Χριστόπουλου «οχλοκρατικά τάσεις» και επακολούθησαν συνωμοτικά συμπόσια πολιτικών και στρατιωτικών. Το πιο σπουδαίο ήταν αυτό που έγινε στο Άργος, την 1η Απριλίου 1861, στο οποίο πήραν μέρος τριάντα πολίτες και αξιωματικοί καθώς και ο Τσόκρης. Σύμφωνα με πληροφορίες που διέρρευσαν, υπήρξε συμφωνία για «αντικείμενο μεγίστης σημασίας» και έγινε «πρότασις προς τον σκοπόν τούτο απαγγελθείσα υπό τας σημαίας και τας εικόνας των ιερών του αγώνος προσώπων» και υποσχέθη-

10. Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 158-159.

11. Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 32-33.

καν να επικρατήσει η κατάσταση που απαιτούν τα συμφέροντα του έθνους, ενεργώντας ο καθένας προσωπικά, όπως αναφέρει ο Ανώνυμος συγγραφέας των *Συμβάντων της Ναυπλιακής Επαναστάσεως*. Φαίνεται, μάλιστα, ότι στο συμπόσιο παρουσιάστηκε και η εικόνα ενός πρίγκηπα, του Ιερώνυμου Ναπολέοντα Βοναπάρτη, κατά τον Γούναρη, την οποία ασπάστηκαν όλοι ευχόμενοι να συμβάλει στο μέλλον στην ευδαιμονία και το μεγαλείο του έθνους. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει συνωμοτική πράξη και επιβεβαιώνει τις συζητήσεις και τις κινήσεις που γίνονταν εναντίον του Όθωνα. Όμως αυτό έγινε αντιληπτό από την κυβέρνηση και κατόπιν ανακρίσεων πραγματοποιήθηκαν συλλήψεις και επιβλήθηκαν ποινές, με εξαίρεση τον Τσόκλη.¹² Τα γεγονότα αυτά ενίσχυσαν βεβαίως τη μελλοντική επαναστατική κίνηση.

Η έκρηξη της Επανάστασης στο Ναύπλιο σηματοδοτήθηκε από τον κανονιοβολισμό του ανθυπασπιστή του Πυροβολικού Βάσου, ο οποίος από τη θέση Μόσχου έριξε προς το Άργος «ίνα δώση είδησιν περί της εκραγείσης επαναστάσεως».¹³ Το πρωί της 1ης Φεβρουαρίου ο στρατηγός Τσόκλης σε προσωπική του επιστολή προς τον αρχηγό της Επανάστασης θεωρεί –μιλώντας εκ μέρους και των συμπατριωτών του– αξιέπαινο και εθνικό τον σκοπό της Επανάστασης και τον συγχαίρει επιφυλασσόμενος να μεταβεί προσωπικά στο Ναύπλιο, πράγμα που συνέβη το μεσημέρι της ίδιας ημέρας.¹⁴ Εκεί έγινε ενθουσιωδώς δεκτός από τον λαό «ως μέλλον δε να αναλάβη την αρχηγίαν εθεωρείτο το μεγαλύτερον της επαναστάσεως στήριγμα». Ο ερχομός του στο Ναύπλιο επιβεβαίωσε την έκρηξη της Επανάστασης σε όλη την ορεινή

12. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 4-5. Ο ίδιος σημειώνει: «Η Κυβέρνησις λαβούσα εν μέρει γνώσιν της σπουδαίας ταύτης σκηνης, επέπεσεν με όλην την αυστηρότητα κατά των εις το πολύκροτον τούτο συμπόσιον παρευρεθέντων στρατιωτικών, εξαίρέσει του Τσόκλη, χωρίς όμως να ενθυμηθή τας καθ' όλον το κράτος εκδηλώσεις της 25 Μαρτίου 1860, δι' ων ο σπόρος προς βλάστησιν σοβαροτέρων συμβάντων είχεν ήδη ριφθή».

13. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 10-11.

14. Στο ίδιο, σ. 71. Η επιστολή που έστειλε προσωπικά ο Τσόκλης στον αρχηγό της Επανάστασης Αρτέμη Μίχο έχει ως εξής:

Προς τον Κ. Αρχηγόν της γενναίας φρουράς Ναυπλίας.

Όσον θαυμαστή υπήρξεν η επιτυχία του εκτελεσθέντος χθες εθνικού σκοπού παρ' υμών και των υφ' υμάς Κ.Κ. αξιωματικών και υπαξιωματικών των διαφόρων όπλων, τα οποία διοικείτε, τοσούτον αξιέπαινος και πατριωτικός εκρήθη και εν Άργει παρά των συμπατριωτών μου και εμού ο εθνικός σκοπός, όστις ωδήγησεν εις το σημείον αυτό τα γενναία Ελληνικά όπλα.

Συγχαίρων επομένως και υμάς από καρδίας, Κύριε Αρχηγέ, και επιφυλαττόμενος και προσωπικός να σας εκφράσω τάχιστα τα αισθήματά μου ταύτα, σας παρακαλώ να τα μεθερμηγεύσητε και προς τον υφ' υμάς στρατόν· θέλω δε πράξει και εγώ τα επ' εμοί.

Εν Άργει 1 Φεβρουαρίου 1862.

Διατελώ μετά της προσηκούσης προς υμάς υπολήψεως, Δ. ΤΣΟΚΛΗΣ.

Επαρχία Άργους, διότι εκεί είχε μεγάλη επιρροή, όπως μας βεβαιώνει και ο Ανώνυμος. Όμως ο Τσόκρης δεν δέχθηκε την αρχηγία, γεγονός που θα πρέπει να συνδυαστεί και με τη μετέπειτα πολιτική που ακολούθησε, δηλαδή τις διαπραγματεύσεις με τον κυβερνητικό στρατό.¹⁵

Ο δήμαρχος Άργους Π. Λαμπρινίδης πείστηκε να συμμετάσχει στην Επανάσταση από τον γυναικαδελφό του, τον στρατιωτικό ιατρό Α. Δωροβίνη, ο οποίος κατέφθασε στο Ναύπλιο εντός της νυκτός. Σε ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου του Άργους, στις 2 Φεβρουαρίου, εκθειάζεται η Επανάσταση ως «λαόσωστος μεταβολή», εκφράζεται η άπειρη ευγνωμοσύνη στον ένδοξο στρατό εκ μέρους όλου του λαού («πανδήμως») και εκφράζεται η ευχή από όλους τους υπογράφοντες για ευόδωση του έργου. Όμως στην απόφαση αυτή δεν αναφέρεται κανένα επαναστατικό μέτρο ή τουλάχιστον ενισχυτικό της προσπάθειας του στρατού στο Ναύπλιο.¹⁶ Την ίδια ημέρα ο δήμαρχος και ο Τσόκρης σε μια προσπάθεια ηθικής στήριξης και ενίσχυσης των επαναστατών φτάνουν στο Ναύπλιο. Μάλιστα, ο δήμαρχος Άργους εκφράζεται εγκάρδια για τους σκοπούς του κινήματος και ευχαριστεί δημόσια τον Θεό, επειδή έβλεπε να πραγματοποιούνται τα προ ετών όνειρά του. Αφού παρακολούθησαν μαζί με τον Τσόκρη την ορκωμοσία του επαναστατικού στρατού και αφού έλαβε ο τελευταίος 1.000 δραχμές για τα έξοδα της πολιτοφυλακής του Άργους καθώς και διαταγή της κυβερνητικής επιτροπής για την παράδοση εκ μέρους του εφόρου Άργους 500 κιλών σιταριού, επέστρεψαν στο Άργος.¹⁷ Οι παραπάνω ενέργειες υποδηλώνουν προσπάθεια οργάνωσης της εξέγερσης στο Άργος, η οποία όμως δεν φαίνεται να έχει συνέχεια και ουσιαστικό αποτέλεσμα. Ο Τσόκρης την επομένη στέλνει επιστολή στον αρχηγό της Επανάστασης με την οποία τον πληροφορεί ότι αρχίζει να στρατολογεί πολίτες, και συγχρόνως γράφει και στην Αθήνα ότι διαξάγει στρατολογία υπέρ της κυβέρνησης. Η άφιξη στους Μύλους του Γενναίου Κολοκοτρώνη στις 3 Φεβρουαρίου με μικρή στρατιωτική δύναμη, βουλευτές και γερούσιαστές, ο οποίος

15. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 13.

16. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 6, 13.2.1862. Στο ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου του Άργους μεταξύ άλλων σημειώνονται και τα εξής: «Επειδή το Δημοτικόν Συμβούλιον δεν δύναται ειμή να θαυμάση το μέγα τούτο έργον, όπερ μεγίστην εις την ιστορίαν της πατρίδος περιποιεί δόξαν, και να εκφράσει εν ονόματι απάντων των Δημοτών Άργους την άπειρον προς τον ένδοξον Στρατόν των φρουρίων Ναυπλίας και των γενναίων αυτού αρχηγών ευγνωμοσύνην του· διά τε την ασφάλειαν και την τήρησιν της ευταξίας και τιμής των πολιτών. Διά ταύτα αποφαινεται. Εκφράζει πανδήμως και εν ονόματι απάντων των συνδημοτών του την άκραν προς τον εθνικόν Στρατόν των φρουρίων Ναυπλίας Ευγνωμοσύνην διά το οποίον εξετέλεσε μέγα έργον, όπερ εκ πρώτης αφετηρίας μετά πάσης προθυμίας απεδέχθη, εκ του οποίου την καλήν ευόδωσιν υπό του υψίστου επικαλείται».

17. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 15-16.

κόμιζε και επιστολή για τον Τσόκρη, παρακινεί τον τελευταίο να πάει να τον συναντήσει. Και ενώ ο κυβερνητικός στρατός έρχεται από την Κόρινθο για να καταλάβει το Άργος, ο Ζυμβρακάκης αναγκάζεται να υποχωρήσει προς το Ναύπλιο, όταν διαπιστώνει ότι, εκτός της απουσίας του Τσόκρη και της μεγάλης δύναμης των κυβερνητικών, υπάρχει αδιαφορία και απογοήτευση στους πολίτες, έλλειψη οποιασδήποτε αξιόλογης οργάνωσης και ότι ο δήμαρχος και ο Δωροβίνης έχουν κρυφτεί.¹⁸

Η στάση του Τσόκρη υποδηλώνει την ιδιοτέλεια αλλά και την αμφιβολία του στρατηγού για την έκβαση της Επανάστασης, γεγονός που τον οδηγεί στην εξασφάλιση της προστασίας των κυβερνητικών, παρά τα όσα θα διαδώσει ο ίδιος αργότερα.¹⁹ Η στάση του αυτή θα οδηγήσει την οικογένειά του σε προσωρινή φυλάκιση, τον ίδιο σε φυλάκιση στην Ακροναυπλία μέχρι το τέλος της Επανάστασης, στην εξαίρεσή του από την κυβερνητική αμνήστευση και τελικά στην εξορία.²⁰ Τα γεγονότα αυτά στο Άργος, που θα καταληφθεί χωρίς αντίσταση στις 5 Φεβρουαρίου, δείχνουν ότι η Επανάσταση δεν είχε καλή οργάνωση και προετοιμασία και ότι τα μέτρα των Αργείων πολιτικών και στρατιωτικών ήταν ανύπαρκτα. Νομίζω ότι η τόσο εύκολη κατάρρευση

18. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 22: «Ο δήμαρχος Άργους Λαμπρινίδης και ο γυναικαδελφός αυτού στρατιωτικός ιατρός Α. Δωροβίνης άμα μαθόντες την είσοδον Ζυμβρακάκη στο Άργος εκρύβησαν φοβηθέντες, μη ως προ ενός έτους είδον κατ' όναρ, ο Ζυμβρακάκης και ο Γρίβας πάρουν τας κεφαλάς των διά να φέρη έκαστος αυτών ανά δύο, εν ω αυτοί ήθελον μείνει ακέφαλοι».

19. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 22. Ο Τσόκρης για να δικαιολογήσει τη στάση του διέδιδε μέσω συνεργατών του ότι «δεν ενέκρινε τον εν τοις φρουρίοις αποκλεισμόν, προβλέπων οποίον ήθελεν είσθαι το αποτέλεσμα της επαναστάσεως, αφού μάλιστα αύτη εξεργάγη προ της ωρισμένης μετά των άλλων μερών ημέρας. Οπωσδήποτε ο Τσόκρης ηδίκησεν τα μέγιστα εαυτόν».

20. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 20-22: «Παρ' ελπίδα ο Τσόκρης δεν εμφανίζεται αλλά ούτε ετοιμασίαν τινά προς πόλεμον είχε ενεργήσει. Οι Αργείοι αγανακτούντες κατά του Τσόκρη ειδοποιούν τον Ζυμβρακάκην ότι κατ' εκείνην την ώραν ο Στρατηγός ούτος ευρίσκεται εις συνέντευξιν εις Μύλους μετά του αντιστρατήγου Κολοκοτρώνη και ότι εις τον ελθόντα εκ του χωρίου των Λιμνών Παπαγεωργόπουλον διά να παραλάβη διακόσια όπλα, όπως σπλίση τους συγχωρίους του, ο στρατηγός δεν έδωκεν ουδέν. Ο Ζυμβρακάκης συλλαμβάνει τα δύο άρρενα τέκνα του Τσόκρη και κρατεί αυτά εις τον στρατόνα· η νυξ επλησίαζε και ο Τσόκρης δεν φαίνεται· συλλαβόντες και τα λοιπά μέλη της οικογενείας εκτός του εις Τρίπολιν υιού του, ο Ζυμβρακάκης παρήγγειλεν εις τον Στρατηγόν ότι αν δεν εμφανισθή, η οικογένειά του θέλει τρέξει τον έσχατον κίνδυνον. Την επιούσαν περί το λυκαυγές άπασα η οικογένεια του Τσόκρη στέλλεται εις Ναύπλιον, αυτός δε όστις την αυτήν νύκτα είχαν επιστρέψει εις Άργος, εμφανίζεται εις τον Ζυμβρακάκην άμα μαθών τα γενόμενα εις την οικογένειάν του και στέλλεται κατόπιν αυτής εις Ναύπλιον, την δ' εσπέραν φυλακίζεται εις την ακροναυπλιαν παρά των επαναστατών».

της οποιασδήποτε αντίστασης στο Άργος –και λίγες μέρες αργότερα της Τρίπολης– προδιέγραψε την πορεία και την εμβέλεια της επαναστατικής δράσης.

Η εξάπλωση της Επανάστασης στην Αργολίδα εκφράστηκε και με την προσχώρηση των Δήμων Μινώας,²¹ Επιδαύρου²² και Υσιών (Αχλαδοκάμπου).²³ Κανένας όμως από τους τρεις Δήμους, πέραν της έκφρασης ευχών και της λεκτικής συμπαράστασης, δεν προχώρησαν σε συγκεκριμένες ενέργειες υποστήριξης της Επανάστασης. Βέβαια, η δημοσίευση προκηρύξεων με αναφορά στα αιτήματα της Επανάστασης μπορούμε να πούμε ότι αποτελούσε, πέρα από ένδειξη συμπαράστασης προς τους επαναστάτες, και μέσο δημοσιοποίησης της Επανάστασης, εφόσον η δημοσιογραφική ενημέρωση ήταν πολύ

21. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 2, 7.2.1862. Το Δημοτικό Συμβούλιο Μινώας σε ψήφισμά του μεταξύ άλλων αναφέρει: «Το Δημοτικόν Συμβούλιον παραδεχόμενον ομοθυμαδόν το κίνημα, ως συντελεστικόν εις την ευημερίαν του τόπου, εύχεται ώστε ο Ελληνικός στρατός αείποτε εμπνεόμενος από ελληνικά αισθήματα, να υποστηρίξη πάντοτε τα δικαιώματα του έθνους και εκφράζει τας ευγνωμοσύνας του, εξ ονόματος του οποίου αντιπροσωπεύει Δήμου, εις τον ειρηνέον Στρατόν, τον αρχηγόν αυτού Κ. Κ. Αρτέμιον Μίχου, Αντισυνταγματάρχην, και τους Κ. Κ. αξιωματικούς τους λαβόντας μέρος, και παρακαλεί τον αρχηγόν ν' ανακοινώσει τα αισθήματα ταύτα του Συμβουλίου εις τον στρατόν άπαντα».

22. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 4, 10.2.1862. Η προσωρινή Επιτροπή του Δήμου Επιδαύρου σε ψήφισμά της «παραδέχεται και αναγνωρίζει άπάσας τας αρχάς και πράξεις του εν Ναυπλίω νέου πολιτεύματος, διοικουμένου υπό του Σ. Αρχηγείου και της Σ. προσωρινής Διοικητικής επιτροπής και εύχεται υπέρ της κατευοδώσεως των όπλων της προς ανάκτησιν των συνταγματικών δικαιωμάτων· τα οποία όπλα άπας ο Δήμος Επιδαυριών, λαβών συνεμερίσθη πληρέστατα και εξέφρασεν ενθουσιωδώς το της Ηρωικής Πρωτεύουσης της επαρχίας του αίσθημα». Η προσωρινή Επιτροπή, με την ίδια ανακοίνωση, διορίζει τετραμελή δημοτική προσωρινή Επιτροπή, η οποία αναλαμβάνει όλη την ευθύνη της διοίκησης για την εξασφάλιση της τάξης στον Δήμο. Η εκτέλεση της παραπάνω απόφασης ανατίθεται στο πατριωτικό αίσθημα των πολιτών του Δήμου. Η ενέργεια αυτή του Δήμου Επιδαύρου είναι αρκετά προχωρημένη και φαίνεται ότι ο Δήμος αυτός ενεργεί επαναστατικότερα από ό,τι οι άλλοι Δήμοι (π.χ. ο Δήμος Μινώας).

23. *Ο Συνταγματικός Έλλην*, αρ. 2, 7.2.1862. Το Δημοτικό Συμβούλιο Υσιών στο ψήφισμά του τονίζει τα εξής: «Ο γενναίος της Ναυπλίας στρατός συμμεριζόμενος τα αισθήματα απάντων των Ελλήνων ήρξατο και αποπεράτωσε την καταστροφήν του επικρατούντος συστήματος, όπερ κατεμάρανεν την Πατρίδα ημών, και οι υπ' αυτού και των πολιτών Ναυπλίας και Άργους διακηρυχθείσαι αρχαί είναι ευχαί απάντων ημών και των συνδημοτών μας. Θεωρήσαν, ότι το εθνοσωτήριο τούτο έργον ήρξατο ο γενναίος στρατός της Ναυπλίας και οι ήρωες Αρχηγοί αυτού εν πλήρει αυταπαρνήσει και άκρα ησυχία και τάξει, αποφαινεται. Μεγίστη εκφράζεται ευγνωμοσύνη προς τον ένδοξον της Ναυπλίας στρατόν, διά την οποίαν κατέβαλε προσπάθειαν προς ανάκτησιν των δικαιωμάτων του έθνους και από καρδίας εύχονται όπως ο ύψιστος κατευοδωση τας προσπαθείας αυτών τε και ημών».

περιορισμένη. Ο Δήμος Επιδαύρου φαίνεται ότι προχώρησε περισσότερο, συγκροτώντας προσωρινή Επιτροπή που ανέλαβε την τάξη και την ασφάλεια της περιοχής, κατά το πρότυπο του Ναυπλίου. Έμπρακτη στήριξη της Επανάστασης από τον δήμαρχο Υσιών Παραβάντη και τον δήμαρχο Επιδαύρου Χριστόπουλο φανερώνει η συμμετοχή τους στις 2 Φεβρουαρίου στην ορκωμοσία του επαναστατικού στρατού στο Ναύπλιο, στην Πλατεία Συντάγματος.²⁴

Από τη στάση των Δήμων που εκδηλώθηκαν δημόσια υπέρ της Επανάστασης, φαίνεται ότι η υποστήριξη ήταν κυρίως λεκτική. Δεν προκύπτει από τις πηγές ότι οι Δήμοι συνέβαλαν οργανωτικά ή με συμμετοχή οργανωμένων στρατιωτών στο κίνημα. Η υπόλοιπη Αργολίδα, εκτός του Ναυπλίου, δεν συνέβαλε άμεσα και δραστικά στην Επανάσταση. Η στάση αυτή προφανώς απογοήτευσε τους στρατιωτικούς και πολιτικούς παράγοντες της Επανάστασης και επιβεβαίωσε την περιορισμένη οργανωτική ικανότητα των επαναστατών και, πιθανώς, την έλλειψη σχεδίου εξέγερσης και άλλων πόλεων.²⁵

Ο Νομός στον οποίο κηρύχθηκε η Επανάσταση, ήταν αυτός της Αρκαδίας. Στις 4 Φεβρουαρίου η Επανάσταση κηρύχθηκε στην Τρίπολη. Σύμφωνα με τον Γούναρη, «αργαίτες αγωγάτες» στις 3 Φεβρουαρίου μετέφεραν στην Τρίπολη την είδηση για την εξέγερση στο Ναύπλιο²⁶ και την προσεχή άφιξη τριών μελών της επαναστατικής επιτροπής Ναυπλίου μαζί με ένα μικρό τμήμα Ιππικού. Ο στρατιωτικός διοικητής, λοχαγός Καπετανάκης, κήρυξε την Επανάσταση το βράδυ της ίδιας ημέρας και κατέλυσε τις αρχές. Η άφιξη των απεσταλμένων του Ναυπλίου χαιρετίστηκε ενθουσιωδώς.²⁷ Στην κεντρική

24. Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 54.

25. Πρέπει να σημειωθεί ότι *Ο Συνταγματικός Έλληνας* δημοσιεύει συχνά ειδήσεις για την επαναστατική δράση στην Πελοπόννησο. Στόχος, πέραν της ενημέρωσης, είναι και η ενίσχυση του φρονήματος των στρατιωτών και των πολιτών. Συγκεκριμένα, η εφημερίδα κάνει αναφορά για επαναστατική εξέγερση στην Κυνουρία, τη Δημητσάνα, τη Μεσσηνία, τη Μεγαλόπολη, την Πάτρα, το Γύθειο (βλ. αρ. 2, 7.2.1862), την Καλαμάτα, το Νεόκαστρο, τον Άγιο Πέτρο και τη Σπάρτη (βλ. αρ. 3, 8.2.1862).

26. Ο Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 18-19, περιγράφει ως εξής την έκρηξη της Επανάστασης στην Τρίπολη: «Την 4 Φεβρουαρίου περί την μεσημβρίαν απεσταλμένος εκ Τριπόλεως φέρει την είδησιν της εκραγείσης επαναστάσεως, υπέρ της οποίας εκηρύχθη και η εις την πόλιν ταύτην σταθμεύουσα μικρά στρατιωτική δύναμις διοικουμένη παρά του λοχαγού Καπετανάκη, Φρουράρχου Τριπόλεως, και του υπολοχαγού Κουμουνδουράκη [...]. Ο προς όλους τους πολίτες διαχυθείς ενθουσιασμός κατά την διάδοσιν της ειδήσεως ταύτης εις Ναύπλιον υπερέβαινεν πάντα όρον».

27. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 17: «Επιτροπή συγκειμένη εκ του εφέτου Πετιμεζά και των δικηγόρων Ιωαν. Παπαζαφειρόπουλου και Κων. Αντωνόπουλου στέλλεται την 2αν Φεβρουαρίου εις Τρίπολιν μεθ' ενός αποσπάσματος ιππικού υπό τον υπίλαρχον Γαρδικιώτην, ίνα συνεννοηθή μετά των εκείσε συνωμοτών. Την επιτροπήν ταύτην ηκολούθησεν εις Τρίπολιν και ο υιός του στρατηγού Τσόκρη Νικόλαος, υιός ευγενών αισθημάτων και πλήρης

πλατεία της Τρίπολης στρατιωτικοί και πολίτες, αφού όρισαν επαναστατική Επιτροπή, μετέφεραν τον μητροπολίτη Θεοφάνη στον ναό του Αγίου Δημητρίου και εκείνος μετά από δοξολογία και ορκωμοσία του στρατού συμβούλευσε ομόνοια και καρτερία για την επιτυχία του έργου. Σε προκηρύξεις των πολιτών της Τρίπολης²⁸ και του στρατιωτικού διοικητή (βλ. εικ. 1 και 2)²⁹ καταγράφονται οι λόγοι της εξέγερσης, επισημαίνεται η ανάγκη της λειτουργίας του συνταγματικού πολιτεύματος που παρέμενε «γράμμα νεκρόν», και καταγράφεται η διαφθορά και η οπισθοδρόμηση. Στην προκήρυξη του στρατιωτικού διοικητή γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στη στάση του μητροπολίτη Θεοφάνη, που επισφράγισε το ιερόν του χαρακτήρα της απόφασης.³⁰

Η Μεγαλόπολη, η Δημητσάνα και ο Άγιος Πέτρος είναι περιοχές που επίσης επαναστάτησαν. Ιδιαίτερα στον Άγιο Πέτρο, σε διακήρυξη της Επιτροπής που εξελέγη στις 6 Φεβρουαρίου, τονίζεται ότι ο θεμελιώδης νόμος του κράτους «περιωβρίσθη αυθαδώς» και ο λαός με βάση το τελευταίο άρθρο

ενθουσιασμού, εις απόδειξιν ότι και ο πατήρ αυτού είναι σύμφωνος προς τα γενόμενα».

28. Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 51. Οι πολίτες της Τρίπολης εξέλεξαν επαναστατική Επιτροπή και σε «διακήρυξή» τους προς τους Έλληνες τόνιζαν τα εξής: «Εμπιστευόμεθα την διαχείρισιν της ασφαλείας και της ησυχίας και τάξεως του τόπου και παν ό,τι συντείνει προς ευόδωσιν του διακηρυχθέντος εθνικού σκοπού, υποσχόμενοι να παρέχωμεν πάσαν συνδρομήν αυτοίς [...]». Στη διακήρυξη επισημαίνεται ότι ήταν αναγκαία η λειτουργία του συνταγματικού πολιτεύματος, το οποίο έμεινε «γράμμα νεκρόν και χάρτης άγραφος» με ευθύνη του συστήματος, ότι το πολίτευμα λειτουργούσε ως «μέσον εξευτελισμού και δυσπραγίας», ότι η διαφθορά και η οπισθοθρόμηση κυριάρχησαν και ότι ο Τύπος και τα νόμιμα μέσα δεν μπόρεσαν να παρέμβουν.

29. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 78-79. Μεταξύ άλλων ο στρατιωτικός διοικητής τονίζει την απελπιστική κατάσταση και την επιθυμία του έθνους «περί πτώσεως του επικρατήσαντος φθοροποιού συστήματος» και παραθέτει τα αιτήματα που είχε θέσει και η επαναστατική Επιτροπή του Ναυπλίου. (Στις εικόνες που παρατίθενται εδώ, παρουσιάζονται τέσσερα μονόφυλλα από το Αρχείο του δικηγόρου Σπύρου Γ. Δημητρακόπουλου, μέλους της ιστορικής οικογένειας των Δημητρακόπουλων της Αλωνίσταινας, τα οποία έχει βιβλιογραφήσει η Έλλη Δρούλια στη μελέτη της «Μονόφυλλα: φορέας διακίνησης της πληροφορίας», *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος – 19ος αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης – Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος, Αθήνα, Κότινος, 2004, σ. 518-519, αρ. 3, 4, 2, 5. Όλα πρέπει να τυπώθηκαν στο τυπογραφείο του Ιωάννη Ε. Αθανασιάδη στην Τρίπολη και εκδόθηκαν από τις 4 ως τις 6 Φεβρουαρίου 1862 για να διαδώσουν το πνεύμα της Ναυπλιακής Επανάστασης στην Τρίπολη, στον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας και γενικότερα στην Αρκαδία).

30. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 20: «Μετά το τέλος της ορκομοσίας ο Αρχιερέυς εξεφώνησεν λόγον ενθουσιαστικόν προς τον περιεστώτα λαόν και συνεβούλευσεν ομόνοιαν και καρτεριαν, εις μόνα τα οποία κείται η επιτυχία του εθνικού σκοπού τού της Τριπόλεως κινήματος».

ΔΙΑΚΗΡΥΞΙΣ

Πρὸς τοὺς Ἑλληνας.

ΕΛΛΗΝΕΣ.

Ἡ ἐλευθερία τῆς πατρίδος τὴν ὅποιαν ἀπεκτήσασθε δι' ἀγῶνος, ἀμικτηροῦ, καταστρεπτικοῦ, καὶ τοσοῦτον διαρκούς, δὲν ἴδυνάτο νὰ φέρῃ τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἰ μὴ διὰ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος, τὸ ὅποιον τὸ ἔθνος ἀνέκτησε διὰ τῆς ἀναιμάκτου μεταβολῆς, τῆς περιφανοῦς μεταβολῆς, τῆς 3 Ἰουλίου 1843, ἣτις ἐκίνησε τὸν θυμολομὸν ὄλου τοῦ κόσμου!

Τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα τῆς πατρίδος ἐπὶ εὐκωσιν ἠδὲ ἐπὶ ἔμεινε γράμμα νεκρὸν, χάρτις ἀγραφος, καὶ τὸν τόπον αὐτοῦ κατέλαβε τὸ σύστημα, τὸ ἐπικρατήσαν ἔθνοσθρανοῦσθμα! ὑπὸ τὴν δειλητριώδη πνοήν του ἐβύσεν ὁ συνταγματικὸς τῆς πατρίδος ἦλιος! τὸ δὲ ξίφος αὐτοῦ οὐτινος ἢ λαθὴ ἦτον εἰς τὰς Ἰσθμίας, ἡ κατατραυματίζεν ὅλην τὴν Ἑλλάδα.

Τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα ἀντὶ νὰ προσρασκουῖται καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἑλικὴν καὶ ἠθικὴν εὐφμερίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀντὶ νὰ ὀδηγήσῃ τὸ ἔθνος εἰς τὸν μεγάλον προορισμὸν του, ἐξ ἔναντίας ἐχρησίμευσε καθ' ὅλον τὸ παρελθόν, ὡς μέσον ἐξευτελιτισμοῦ καὶ δυσπραγίας, ὡς μέσον ἀναξίως ταπεινώσεως!

Τὸ μέγα δικαίωμα τῆς ἀντιπροσωπείας κατέστησιν καὶ ἐμμενδισθῆν τὰ τιμαλιέστερα τῶν δικαιωμάτων καὶ συμφερόντων τοῦ ἔθνου ὑπὸ τὸ κράτος αὐτοῦ ἀπεββῆθησαν. Κατὰ δὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν πολιτικῶν θεσμῶν δὲν βλέπει τις, εἰ μὴ ἀναπισσόμενα παντοῦ τὰ στοιχεῖα τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς ὀπισθ' ὀρμητικῆς, τὰ διαλυτικὰ ταῦτα τῶν κοινωνικῶν στοιχείων ὅπου διὰ τοῦτο ἀν στρέψῃ τις δὲν ἀπαντᾷ, εἰ μὴ τὴν ἀπελπισίαν ὄλαι καὶ τάξεις τῆς κοινωνίας, ὅλα τὰ ἐθνικὰ δικαιώματα καὶ συμφέροντα μένουσιν νεκρά. ὀλίγοι, ὀλίγοι μόνον σήμερον ὡς ὄρεκα ἀπάισια σῶζονται ἐπὶ τῶν ἐρείπιων τῆς Ἑλλάδος.

Κατάστασις ταιαυτὴ ἐπιστεῖετο ἀπὸ κειροῦ εἰς κειρὸν ὅτι ἤθελε προκαλέσει ἀληθῆ καὶ πραγματικὴν βελτίωσιν ἢ χρεῖσις τῶν νομίμων μέσων, ἢ ἐκφρασίς τοῦ τύπου καὶ τῆς κοινῆς γνώμης ἡσαν βεβαίως ἐπιπροσφορὰ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς διορθώσεως, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκδύλωσις τούτων καὶ ἡ χρεῖσις τῶν νομίμων μέσων ἀσίποτε δυστυχῶς ἐκαταιώθησαν τὰ πράγματα διὰ τοῦτο ἐββασαν εἰς τὴν ἀκμὴν καὶ τὸ ἔροικρον, καὶ ἡ ζοφραία ἀπιδίσιον κατέλαβεν ὄλοπλήρῳ τὴν κοινωνίαν.

Τιαυτὴ κατάστασις εἶναι ἀναξία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀναξία τῆς ἐμμενδιστοῦ παρελθόντος! εἰς στιγμὴν δὲ καθ' ἣν ὁ ἔθνος καὶ γενναῖος στρατὸς τῆς πατρίδος πιστὸς εἰς τὸν ὑπὲρ αὐτῆς ὄρον του, ἀνταμαρτᾷ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἔθνους, καὶ ὅλας τῶν ἄλλων Ἑπαρχικῶν καὶ ἑκλεινῶν καὶ γενναία φρουρὰ τῆς Ναυπλίας καὶ Τριπόλεως ὀφύσαν τὴν ἐθνικὴν σημελίαν, ὁ λαὸς τῆς Τριπόλεως τοῦ ὅποιου διορθισθμεν ἀντιπρόσωποι καὶ παρὰ τοῦ ὅποιου ὀλοκλήρου ἐπεφορτισθμεν νὰ φέρωμεν τὴν διακήρυξιν ταύτην, εὐρέθη εἰς τὴν ἀπόλυτον ἀνάγκην πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἐθνικῶν ἀπαιτήσεων νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὴν παθητικὴν φωνὴν τῆς πατρίδος, νὰ λάβῃ τὰ ὄπλα καὶ νὰ καταρτίξῃ εἰς ἔκτακτα μέτρα, ἀνευ τῶν ὀποίων δὲν σῶζονται τα ἔθνη, καὶ ἀνευ τῶν ὀποίων δὲν δύναται ἦδη νὰ σωθῇ ἡ πατρίς.

Ἀικαρόττομεν ὅταν ὅτι ἡ ἀπαιτήσις τῆς πατρίδος εἶναι ἡ κατάπτωσις τοῦ ἐσθροῦσθρου συστήματος, ἡ διάλυσις τῆς διὰ παρανόμων μέσων σαγκροτοῦσθσις Βουλῆς, καὶ ἡ συγκαίσις ἐθνικῆς Συνελεύσεως.

Ἡ θεῖα πρόνοια ἦτις ἐξήγαγε τὸ ἔθνος ἐκ τῆς ἀβύσσου τῆς δουλείας, ἦτις ἔσπασε τὸ ἔθνος ἐκ τῶν δεινοτέρων κινδύνων, αὐτῇ ἡς ὀδηγήθη καὶ φέρῃ εἰς εὐτυχῆς πέρας καὶ ἦδη τὸν ἱερὸν σκοπὸν ὄλων τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ὀποίου ἐξαρτᾷται ἡ σωτηρία, ἡ ἀληθῆς εὐδαιμονία καὶ τὸ μεγαλειὸν τῆς Πατρίδος!

Ἐν Τριπόλει τὴν 4, Φεβρουαρίου 1862.

Ἡ Ἀντιπροσωπεία τῶν λαῶν τῆς Τριπέλεως

- Ἐπιτροπὴ.
- Χρ. Ι. Στεφανόπουλος
- Ἄλ. Νικόπουλος
- Χρ. Μπαλάγκας
- Θ. Ἐρηγόπουλος
- Ἄντ. Ἀλεξάνδρουπουλος
- Ἄ. Γόντικας
- Χρ. Κοῦμαντις
- Π. Σ. Οἰκονομίδης
- Ι. Π. Πιρλάς
- Β. Θ. Δεληγιάννης
- Βασ. Κ. Πετοῦνης
- Ἄθ. Χ. Καλλιπιδίς
- Ἄθ. Πατροκώπης
- Ἰωάν. Ζαφειρόπουλος
- Ὁ Γραμματεὺς
- Ἄγγελος Καραῖος

Εικ. 1: Διακήρυξη της Επιτροπῆς Τριπόλεως, 4.2.1862 (βλ. και υποσ. 29).

του Συντάγματος ανέλαβε την υποστήριξη των δικαιωμάτων του. Η Επιτροπή επικροτεί τα μέτρα ως εθνοσωτήρια και προτείνει συνεργασία όλων των επιτροπών της χώρας για την ολοκλήρωση του έργου, κάνοντας ένα βήμα πιο πέρα σε σχέση με όλες τις μέχρι τότε προκηρύξεις. Αξίζει ιδιαίτερης προσοχής η επιθυμία που εκφράζεται για την «από κοινού του Έθνους σύσκεψιν, προς διατήρησιν του ελληνικού θρόνου και του συνταγματικού πολιτεύματος, του μόνου υποσχομένου την ελευθερίαν και την κραταιώσιν του Έθνους» (βλ. εικ. 4). Το γεγονός αυτό δηλώνει σαφώς ευρύτητα σκέψης, επαναστατική στρατηγική και γνώση της ανάγκης για οργανωμένη σε εθνική εμβέλεια δράση. Η διευκρίνιση ως προς τη διατήρηση του ελληνικού θρόνου ενδεχόμενα στοχεύει στην αντιμετώπιση της φημολογίας που διαδιδόταν από τους κυβερνητικούς, «περί καταλύσεως του συνταγματικού πολιτεύματος» από τους επαναστάτες, φημολογία που εύρισκε ανταπόκριση στις αγροτικές ομάδες αλλά και στους συντηρητικούς ψηφοφόρους. Στις 8 Φεβρουαρίου η Τρίπολη κατελήφθη από τα κυβερνητικά στρατεύματα. Ο Καπετανάκης και 70 άνδρες της φρουράς διέφυγαν στη Λακωνία, ενώ ο λοχαγός κατέφυγε τελικά στα Κύθηρα.

Η Επανάσταση στην Αρκαδία φαίνεται ότι είχε πιο έντονη την υποστήριξη του λαού αλλά και της εκκλησίας. Όμως παρ' όλα αυτά δεν υπήρξε επαρκής συντονισμός και οργάνωση, ώστε να αντιταχθούν ισχυρά στην κυβερνητική επέλαση και να δημιουργήσουν μία ακόμη αξιόλογη εστία επαναστατικής δράσης, που θα ενίσχυε και θα εμπνύχωνε τους εξεγερμένους Ναυπλιώτες. Πρέπει, επίσης, να τονιστεί η ενθουσιώδης στάση του επισκόπου Θεοφάνη, η οποία βρίσκεται σε ευθεία αντίθεση με τη στάση της Ιεράς Συνόδου και τον αφορισμό των επαναστατών.³¹

31. Η στάση της Ιεράς Συνόδου έρχεται σε αντίθεση με τη στάση κάποιων ιερέων και επισκόπων στο Ναύπλιο, το Άργος, την Τρίπολη και αλλού, οι οποίοι δεν διστάζουν να συμπαραταχθούν με το κίνημα. Ο Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 20, σημειώνει: «Εν ω δ' αι εκ των επαρχιών λαμβανόμεναι ειδήσεις έδιδον μέγα θάρρος προς τους επαναστάτας, απ' εναντίας αι των Αθηνών περιστρεφόμεναι εις αποδοκimasίας και αφορισμούς απεθάρρυναν και κατέθλιβον αυτούς». Ο Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 58, κάνει λόγο για την αυστηρή εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου «κατά των επαναστατών απειλούσα την κατάραν του Θεού εναντίον των αφρόνων, λυμεώνων της κοινωνίας και αισχρών προδοτών της Πατρίδος». *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. 11, 21.2.1862, για το ίδιο θέμα παραθέτει το εξής σχόλιο: «Τέσσερα μέλη της Ιεράς Συνόδου απεκήρυξαν το ιερό κίνημα του Ναυπλίου ως ανίερρον! Έχομεν ακλόνητον πεποίθησιν ότι τα ιερά ταύτα τέκνα της εκκλησίας ενδομύχως επευφημούσιν εις το εθνικόν κίνημα της Ναυπλίας. Αλλ' ως ο Αοίδιμος Γρηγόριος ο Πατριάρχης αφώρισεν υπό την Σπάθην του Σουλτάνου την επανάστασιν του 1821, ούτω και αυτοί σήμερον διά της βίας αναγκάζονται να αποκηρύξωσι κίνημα, όπερ εγκαρδίως ασπάζονται! Αλλως εάν τώνοντι από καρδίας αποτροπιάζωνται το κίνημα, προτιμότερον είναι να μεταβώσιν εις την Ρώμην και να αποτελέσωσι μέρος της φρουράς του Πάπα!».

Ο ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΤΡΙΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΚΑΔΙΑΣ.

ΣΥΜΦΩΛΙΤΑΙ!

Ἡ Φρουρά τῆς πόλεως Τριπόλεως τῆς ὁποίας ἔχω τὴν τιμὴν νὰ εἶμαι Διοικητής, συμμεριζομένη τὸ αἶσθημα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τοῦ Γενναίου Στρατοῦ τὴν ἀπόφασιν, ἀνέλαβε μετὰ πλείστας πεποιθήσεως νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἔθνους.

Ὁ ἐνταῦθα Στρατὴς τῆς πατρίδος συναισθημένος τὴν ἀπελπιστικὴν κατάστασιν, εἰς ἣν ἔφθασαν τὰ πράγματα καὶ τὸ ἀνεπανόρθωτον αὐτῶν διὰ τῶν νομίμων μέσων, συνεμερίσθη ἐνδομύχως, καὶ συμμερίζεται τὴν ἐκφρασθεῖσαν ἐθνικὴν ἐπιθυμίαν, ἣτις εἶναι ἐπιθυμία ὅλου τοῦ ἔθνους, περὶ τῆς πτώσεως τοῦ ἐπικρατήσαντος φθοροποιῦ συστήματος ἐπὶ τῶν δυστυχῶν μέχρι τοῦδε ἑλλήνων, τῆς διαλύσεως τῆς παρανόμου βουλῆς, καὶ τῆς συγκαλέσεως ἐθνικῆς συνέλευσεως, καὶ ἐπιφορισμένους τὴν διαδήλωσιν τούτων ἀπεράσεις νὰ ὑποστηρίξῃ διὰ τῆς δυνάμεως τῶν ὅπλων τὴν θέλησιν τοῦ ἔθνους.

Ἡ ἐν μέσῳ τοῦ ἐνταῦθα ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου χθесινή κατ' ἐπανάληψιν διαδήλωσις τῶν αἰσθημάτων Σας, ὁ ὄρκος τὸν ὑπόθεν σύμπαντες ἐμεσθίμως ἐδόσατε ἐνώπιον τῆς ὁμοουσίου καὶ ἀδικαιρέτου Τριάδος ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς Ὁρθοδόξου καὶ τὴν εὐλογίαν τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν, τοῦ φιλοστράτου καὶ πνευματικοῦ τοῦτου Πατρὸς μας, ὄχι μόνον ἀπέδεξε τὴν ἱερότητα

τῆς ἀποφάσεως, ἀλλ' ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαός, λαὸς μεγαλουργός, δὲν κινεῖται ἀπὸ τυχαία αἴτια ἀλλ' ἐμπνεόμενος ἐκ σπουδαιωτάτων αἰτιῶν, ἀποφασίζει ν' ἀποθάνῃ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας.

Συμπολιταί!

Διὰ τὰ ὁποῖα εἰδείξατε τρανώτατα αἰσθήματα ὑπὲρ τῆς ὑπὸ τὴν διοίκησίν μου γενναίας Φρουρᾶς, Σας ἐκφράζω καὶ ἐκ μέρους αὐτῆς, καὶ ἐκ μέρους μου τὴν ἰδιόζουσαν εὐγνωμοσύνην μας, προβαίνοντες εἰς ἔκτατα μέτρα πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ἐπιθυμιῶν Σας, ἐπικαλούμεθα τὸν πατριωτισμὸν Σας καὶ τὴν πατριωτικὴν σύμπραξίν Σας, ὅσας συσταίνομεν τὴν φρόνησιν καὶ τὴν ἱερὰν ὁμόνοιαν αἰτινες ἄχρι τοῦδε Σας ἐχαρκτήρησαν καὶ αἰτινες ἀείποτε ἐχαρκτήρησαν τὸν ἑλληνικὸν λαὸν εἰς τὰς κρισιμοτέρας περιστάσεις καὶ ἀπαιτούμεν νὰ μὴ διαταραχθῇ ἡ δημοσία ἀσφάλεια καὶ τάξις τὴν ὁποῖαν ἔχομεν καθῆκον νὰ διατηρήσωμεν ἀπαρεγκλίτως, καὶ θέλομεν τηρήσει διὰ νὰ φθάσωμεν οὕτως εἰς τὸν ἱερὸν σκοπὸν τῆς Πατρίδος.

Εἴθε ὁ ὕψιστος ὅστις οὐδέποτε ἐγκατέλειψε τὴν τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐπινεύσῃ εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν εὐχῶν ὅλου τοῦ ἔθνους.

Ἐν Τριπόλει τὴν 5. Φεβρουαρίου 1862.

Ὁ Στρατιωτικὸς Διοικητής Ἀρκαδίας.

Λ. Καπετανάκης.

Εικ. 2: Διακήρυξη του στρατιωτικού διοικητή Τριπόλεως, 5.2.1862 (βλ. και υποσ. 29).

Στην Πάτρα ο αντίκτυπος της Επανάστασης του Ναυπλίου περιορίστηκε στη δυσφορία της κοινής γνώμης και είχε σοβαρές συνέπειες στην οικονομική ζωή της πόλης για περιορισμένο χρόνο. Οι πληροφορίες που παρουσιάζονται, αντλήθηκαν από το Αρχείο (των ετών 1859-1862) του νομάρχη Αχαϊοήλιδος Ηλία Παπηλιόπουλου, το οποίο υπάρχει στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, και του οποίου περίληψη δημοσιεύθηκε το 1969 από τον Κώστα Ν. Τριανταφύλλου. Οι πληροφορίες περιέχονται σε δύο Αναφορές και μια τελική Έκθεση μετά το τέλος της Επανάστασης προς τον υπουργό Εσωτερικών Χριστόπουλο. Προφανώς η πηγή αυτή απηχεί την κυβερνητική πλευρά και κάποια γεγονότα υποβαθμίζονται, ενώ άλλα τονίζονται ιδιαίτερα. Ο νομάρχης Παπαηλιόπουλος φαίνεται ότι παρακολουθεί από κοντά τις αντικαθεστωτικές κινήσεις. Ήδη έχει επισημάνει ότι το Γυμνάσιο Πατρών με τον αντικαθεστωτικό καθηγητή Α. Αντωνιάδη είναι εστία «οχλαγωγικών επιδείξεων». ³² Επίσης, έχει στο στόχαστρο τον προφυλακισμένο ποιητή Π. Συνοδινό ³³ καθώς και αρκετούς δικαστικούς. ³⁴ Κατά την έκρηξη της Επανάστασης του Ναυπλίου φαίνεται ότι διαθέτει πλήρη ενημέρωση για τις εξελίξεις στην Πελοπόννησο. Περιέρχονται εις γνώση του αναφορές από τη Ναύπακτο (απ' όπου κάποιες κινήσεις επιτηρούνται συστηματικά και αποτελεσματικά), από το Γύθειο, από το Ναύπλιο, από την Αιγιάλεια και την Ηλεία κυρίως, γεγονός που σημαίνει ότι το κυβερνητικό δίκτυο ενημέρωσης μέσω των αγγελιαφόρων και του τηλεγράφου λειτουργεί αποτελεσματικά και έγκαιρα. Η κατάσταση στην Πάτρα φαίνεται να είναι ανησυχητική μετά από την ανεπιτυχή απόπειρα κυβερνητικής αλλαγής με τον Κανάρη. ³⁵ Ο νομάρχης επισημαίνει ότι «δεν έπαυσεν το αντιδραστικόν πνεύμα να διερεθίζει τα πνεύματα των κατοίκων, να παρασκευάζει επι-

32. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Τα Ναυπλιακά (1862) εν Πάτραις», *Μνημοσύνη* 2 (1969), σ. 356-374. Για την περίπτωση του καθηγητή Α. Αντωνιάδη μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι συμμετέχοντας στην αντιπολίτευση «πολλάκις περιεπλέχθη εις πολιτικές έριδας κατά της Κυβερνήσεως εις δημόσια μέρη, ως την εμπορικήν λέσχην, τα ξενοδοχεία και εις άλλα μέρη».

33. Στο *ίδιο*, σ. 359. Ο νομάρχης πιστεύει για τον Συνοδινό ότι πρόκειται περί «κεφαλής εξημμένης και νοσούσης μάλλον, εκ των άλλοτε ταραχοποιών της πρωτευούσης» και ότι «προέβη προ μηνών εις την ανίερν και μοχθηράν πράξιν προσβολής των ιερών προσώπων [του Όθωνος και της Αμαλίας] διά ποιηματίου του εν φυλλαδίω διαφόρων ασμάτων, ενταύθα τυπωθέντι και διά τούτο κατασχεθέντι».

34. Στο *ίδιο*, σ. 359. Στο Πρωτοδικείο Πατρών «πλην των κυρίων Παλαμά και Βαταχώρη και του προ ολίγου μετατεθέντος ενταύθα Σοφιανού, οι λοιποί εισί κακώς τοποθετημένοι ενταύθα εις τον σπουδαιότερον του κράτους μετά τον της Πρωτευούσης νομόν».

35. Στο *ίδιο*, σ. 363: «Το υπ' αρθ. 355 φύλλον της εκδιδομένης ενταύθα εφημερίδος "Αι Πάτραι", δημοσιευθέν τρεις προ της στάσεως ημέρας, εξεικονίζει την τάσιν τοιούτων ενεργειών, προοιωνίζον τρόπον τινα και διά του κυρίου άρθρου του και διά της εξ Αθηνών αλληλογραφίας την εγγίζουσαν τρικυμίαν».

ΑΣΜΑ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ.

Τὴν φωνὴν σου Πατρίδα μ' ἀκούω,
Ποῦ ζενάζεις, ποῦ κλαίς, καὶ θρηνεῖς,
Σὲ βαρύνει πολὺ ἄλυσίδα,
Ποῦ ἔς τοὺς δῦω σου πόδας φορεῖς.
Μὲ μαλιὰ ξαπλωμένα ἔς τῆς πλάταις,
Μὲ τὰ χέργλα κρατεῖς τὴν καρδιά,
Εἰς τοὺς δρόμους γυρίζεις καὶ κλαίεις,
Καὶ θρηνεῖς καὶ ζητεῖς λευθεριά.
Λερωμένη, σχισμένη, γυρίζεις
Εἰς τοὺς δρόμους, σὰν ἔρμο πουλί,
Ἐκ ξένους ζητεῖς λεημοσύνη,
Ἐκ ξένους ζητεῖς συνδρομή.
Ἐχω τέκνα ἀχάριστα λέγεις,
Δὲν φροντίζει κανένα ποσῶς,
Νὰ μου σπάσῃ τὴν μαῦρ' ἄλυσίδα,
Ποῦ τοὺς πόδας μου σχίζει σκληρῶς.
ὦ Πατρίδα γλυκειά, μὴ λυπῆσαι,
Κ' ἦλθε ἡ ὥρα, ποῦ θέλεις ἰδεῖ,
Πῶς δὲν ἔχεις ἀχάριστα τέκνα,
Πῶς δὲν ἔχεις ἀνάξιο παιδί.
Ὁ Γενναῖος καὶ Ἡρῶς στρατός σου
Μὲ τὸ ξίφος κτυπᾷ τὸν ἔχθρον,
Σύμμαχόν του πιστὸν ἕνα ἔχει,
Τὸν πολίτην κ' αὐτὸν τὸν Θεόν.
Ἄλυσίδα σου θραύει κ' ἐσένα
Ἐκ τῆς ἀγκάλας του πέρνει εὐθύς,
Εἰς τὸ μέσον σὲ φέρει τοῦ πλήθους,
Καὶ κραυγάζει ζήτω ἡ Πατρίς.
Ἐλευθέρῃ τῶρα κὶ ὠραία,
Ὡς φιλόστοργος μήτηρ καὶ Σύ,
Τὴν κατάρρα νὰ λύσῃς, κ' εὐχὴν σου
Εἰς τὰ τέκνα σου δῶσε εὐθύς.

Τρίπολις 4 Φεβρουαρίου 1862.

Ἐκ Κ. Τσοῦμα πρωτοβαθμίου δημοδιδασκάλου.

Εικ. 3: Ἄσμα υπέρ της Πατρίδος, Τρίπολη, 4.2.1862. Κ. Τσοῦμας (Ἅγιος Πέτρος Κυνουρίας, 1818–), Πρωτοβάθμιος δημοδιδάσκαλος (βλ. και υποσ. 29).

δείξεις και διαδηλώσεις».³⁶ Συμπεραίνει ότι η ιδέα της στάσης ήταν γνωστή στους αρχηγούς, χωρίς όμως να τους αναφέρει. Βεβαιώνει, ταυτόχρονα, ότι ενδείξεις προπαρασκευής, πριν από τον Φεβρουάριο, δεν παρουσιάστηκαν στην Πάτρα αλλά και στον Νομό γενικότερα. Μαθαίνοντας στις 4 μ.μ. για την έκρηξη της Επανάστασης της 1ης Φεβρουαρίου, κοινοποιεί την είδηση αρχικά στις δικαστικές και τις στρατιωτικές αρχές, με στόχο να τις κινητοποιήσει και να προλάβει οποιαδήποτε εξέγερση. Κατόπιν, με διακήρυξη προς τον λαό αναφέρει τα εξής: «κατέδειξα τας ολεθρίας ταύτης συνεπείας και προσεκάλεσα τον λαόν υπέρ της τάξεως, καταδείξας συγχρόνως τα δραστήρια και αυστηρά της κυβερνήσεως μέτρα κατά της στάσεως». Έτσι, επιχειρεί αφενός να νοθεύσει την κοινή γνώμη και αφετέρου να εκφοβίσει και να αποθαρρύνει οποιονδήποτε επίδοξο συνωμότη. Παράλληλα, κάνει λόγο για ταραχή των πνευμάτων και για τις ανησυχίες που έχουν προκληθεί από τις διάφορες διαδόσεις. Από την εξιστόρηση των γεγονότων προκύπτει ότι υπήρξε και στις γύρω περιοχές αναταραχή και υποκίνηση αντικαθεστωτικών δράσεων, χωρίς όμως αποτέλεσμα.³⁷ Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η περιγραφή της κατάστασης που διαμορφώθηκε στην πόλη:

Συγχρόνως τα πνεύματα των κατοίκων διά μυρίων διαδόσεων και ψευδολογιών επί τούτω και εν γνώσει τεκταινομένων υπερεθίζοντο και εξήπτοντο ιδίως εν τη πόλει των Πατρών και τα περίξ χωρία, φήμαι δε περί προπαρασκευής οπλισμού εις τα περίξ ήρχισαν, η αγορά των Πατρών ενεκρώθη, η πίστις εξέλιπεν, αι συναλλαγαι κατέπαυσαν ολοτελώς, η καλλιέργεια των περίξ κτημάτων απασχολούσα χιλιάδας εργατών εσταμάτησεν, διότι και έμποροι και κεφαλαιούχοι και τράπεζαι ανέστειλαν πάσαν πίστωσιν, απαίσιιοι δε κατά πάσαν στιγμήν διεδίδοντο φήμαι περί ανησυχιών και ταραχών εν τη πρωτευούση, εν Λακωνία, Ακαρνανία κλπ, περί εισερχομένων εν τη πόλει λάθρα ενόπλων, τρόμος δε κατείχε τους κατοίκους εκ του φόβου επικειμένων ταραχών, ότι δε εν τω μέσω της αποθαρρύνσεως ταύτης απήλπιζαν όχι μόνον τους φιλήσυχους πολίτας αλλά και αυτήν την αρχήν.³⁸

Τονίζει, επίσης, ότι η κατάσταση άρχισε να εξομαλύνεται μετά την 1η Μαρτίου.³⁹

36. Στο ίδιο, σ. 362.

37. Στο ίδιο, σ. 365: «Βεβαιωθείσης τοιουτοτρόπως της στάσεως, ο λαός ανέδειξε σταθερόν υπέρ της τάξεως πνεύμα και πεποιθήσιν εις τα μέτρα της Κυβερνήσεως». Από την εξιστόρηση των γεγονότων φαίνεται ότι υπήρξε αναταραχή και έγιναν κάποιες στασιαστικές κινήσεις στη Ναύπακτο και τη γύρω περιοχή, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα.

38. Στο ίδιο, σ. 365-366.

39. Στο ίδιο, σ. 370. Μετά την 1η Μαρτίου, όταν οι επαναστάτες κλείστηκαν στα φρούρια, «το υπέρ της τάξεως πνεύμα των κατοίκων μεγάλως ενισχύθη, ο λαός ήρχισεν να

Διακήρυξις τῆς ἐν Ἀγίῳ Πέτρῳ Ἐπιτροπῆς.

Ὁ θεμελιώδης τοῦ Κράτους Νόμος ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀρχῆς του περιῦδρίσθη αὐθαδέσ, ὃ δὲ λαὸς μετ' ἐνδομούχου θλίψεως ἔβλεπεν ἐκίστοτε καταπατουμένας τὰς ἐρωτήμας Ἐλευθερίας του.

Διὸ συμφώνως πρὸς τὸ ῥητὸν τοῦ Συντάγματος τελευταῖον ἄρθρον ἀνέλαθε διὰ παντὸς μέσου νὰ ὑποστηρίξῃ ὅσα ἀφῆρέθησαν ἀπ' αὐτοῦ δικαιώματα παρὰ συστήματος ἔθνοκτόνου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ λαὸς Ἀγίου Πέτρου ὁκισθεῖς ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ Ἐξαγγελίου ὁμοφώνως καὶ συμφώνως ἐξελέξατο Ἐπιτροπὴν, ἥτις ἐν ὀνόματι αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτοῦ νὰ ἐνεργῇ πᾶν ὅ,τι συντελεῖται πρὸς εὐώδοσιν τοῦ ἐν Ναυπλίῳ τῷ πρώτου ἠχῆσαντος ἔθνοσωτηρίου κινήματος.

Ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη ἐν ὀνόματι τοῦ λαοῦ ἀσπαζομένου τὰ ληφθέντα μέτρα ὡς ἔθνοσωτήρια, διακηρύττει ὅτι, βδελύσσεται τὸ παρελθὸν καὶ ἀποβλέπουσα πρὸς μέλλον αἰσιώτερον, προτείνει χεῖρα ἀδελφικὴν πρὸς τὰς ἀπενταχοῦ τοῦ Κράτους πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν συστηθείσας Ἐπιτροπὰς, εἰς τὰς ὁποίας κοιναποεῖ τοῦτο, καὶ τὰς προσκαλεῖ νὰ συναινοῦνται μὲ τοὺς ὑποφαινομένους ἐπιθυμοῦντας νὰ παρέχῃσι τὴν δυνατὴν συνδρομὴν πρὸς ἀγαθὴν περαιώσιν τοῦ ἔργου.

Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐπιθυμεῖ τὴν ἀπὸ κοινοῦ τοῦ ἔθνους σύσκεψιν, πρὸς διατήρησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνικοῦ καὶ τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος, τοῦ μόνου ὀποσχομένου τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν κραταίωσιν τοῦ ἔθνους.

Ἐν Ἀγίῳ Πέτρῳ τὴν 6 Φεβρουαρίου 1862.

Ἡ Ἐπιτροπὴ Γεώργιος Δεσποτόπουλος, Ἀναγνώστης Χρηστάκης, Ἀντώνιος Βαρλάμος Ἡλίας Μελαχούρης, Δημήτριος Παπανικολάου, Γεώργιος Παντελάκης, Ἀντώνιος Σακελλαρίου, Κωνσταντῖνος Τσοῦμας, Νικόλαος Μιχαλόπουλος, Θεόδωρος Μιχρούλης, Κωνσταντῖνος Γιωργέλος, Μιχαὴλ Ἀναγνωστόπουλος, Κωνσταντῖνος Κονδᾶκης, Βασίλειος Ἀντωνάκης, Ἀθανάσιος Σακελλαρίου, Μῆτρος Βελῆς, Ἀθανάσιος Τζιαμούρης, Ἀθανάσιος Νικολακάκης, Δ. Κ. Τζιαμούρης, Γ. Ἀντωνάκης καὶ Παντελῆς Μελαχούρης.

Ὁ Γραμματεὺς
Ἰω. Χρηστόπουλος.

Εικ. 4-5: Δύο κείμενα σε ένα δίφυλλο: Διακήρυξις καὶ Ὀρκος τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀγίου Πέτρου Κυνουρίας, 6.2.1862 (βλ. καὶ ὑποσ. 29).

Αἱ διαδηλωθεῖσαι ἐσχάτως ἐν Ναυπλίῳ, Ἄργεῖ, Τριπόλει, καὶ ἄλλαχοῦ ὑπὸ τοῦ γενναίου Στρατοῦ τῆς Ναυπλίας ἐλευθερίαι, ἃς καὶ οἱ λαοὶ ἠσπάσθησαν, εἶναι αἱ μόναι δυνάμεναι νὰ καθοδηγήσωσι τὸ ἔθνος εἰς τὴν τελείαν αὐτοῦ εὐδαιμονίαν. Ὡς τοιαύτας οἱ ὑπογεγραμμένοι πολῖται τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἀναγνωρίζοντες, συνήλθομεν σήμερον ἐν τῷ ὁμωνύμῳ ἱερῷ ναῷ καὶ διαδηλοῦντες δημοσίᾳ, ὅτι ἀσπαζόμεθα τὸ ἐν Ναυπλίῳ καὶ ἄλλαχοῦ διαδηλωθέν ἐθνικὸν κίνημα, ὁμογνωμονοῦντες ἀλλήλοις, καὶ ὁμοφρονοῦντες μετὰ τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν μας Ἑλλήνων δίδομεν τὸν ἐξῆς ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐφωνηθέντα ὄρκον.

« Ὁρκίζομαι εἰς τὸ ὄνομα τῆς ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος νὰ φυλάττω πίστιν εἰς » τὴν πατρίδα καὶ τὸν θρόνον, νὰ προστατεύω τὰς ἐλευθερίας αὐτῆς, ὑπακούων εἰς τὰς δια- » ταγὰς τῶν ἀρχηγῶν τῆς, καὶ σεβόμενος τὴν ζωὴν, τιμὴν καὶ ἰδιοκτησίαν τοῦ ἄλλου ὡς τὴν » ἰδικήν μου » .

Πρὸς διατήρησιν τῆς ἡσυχίας καὶ περαιτέρω ἐνεργείας ἐκλέγομεν τοὺς ἐξῆς πολῖτας ὡς ἐπιτροπὴν Γεώργιον Δεσποτόπουλον. Ἄναγ. Χρηστάκην. Ἄντ. Βαράλιον. Ἡλίαν Μελαχούρη. Δημήτριον Παππανικολάου. Γεώργ. Παντελάκην. Κ. Τσοῦμαν. Ἀντώνιον Σακελλαρίου. Νικόλαον Μανολόπουλον. Θεόδ. Μαρούλην. Κωνσταντῖνον Γεωργέλον. Μιχ. Ἀναγνωστόπουλον. Κωνσταντῖνον Κονδάκην. Βασίλ. Ἀντωνάκην. Ἀθ. Σακελλαρίου. Μῆτρον Βελην. Ἀθ. Τζιαμούρη. Ἀθ. Νικολακάκην. Δ. Κ. Τζιμμούρη. Γ. Ἀντωνάκην καὶ Παντελῆν Μελαχούρην γραμματεῖς δὲ τοὺς. Ἰωάννην Χρηστόπουλον καὶ Θεόδ. Παππαϊωάννου, πρὸς οὓς ἀνετίθησι τὴν διαχείρισιν τῆς ἡσυχίας, τάξεως ἀσφαλείας τῶν πολιτῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῶν δυνάμεν νὰ λάβῃ πᾶν τὸ πρὸς τὸν σκοπὸν συντεῖνον καὶ ὑποσχόμεθα πᾶσαν συνδρομὴν. Θέλει δὲ πρὸς τοῦτο συνενοεῖσθαι καὶ μετὰ τῶν κεντρικῶν ἐπιτροπῶν.

Ἐγένετο ἐν Ἁγίῳ Πέτρῳ τὴν 6 Φεβρουαρίου 1862.

Αξιοπρόσεκτες στην Έκθεση αυτή του Παπαηλιόπουλου προς το Υπουργείο Εσωτερικών είναι η επισήμανση των σφαλμάτων της κυβέρνησης⁴⁰ και οι προτάσεις του για βελτίωση της κατάστασης, όπως η δίκαιη εφαρμογή των νόμων, η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης μέσω των εκλογών και η εξάλειψη της καταπίεσης και της βίας από τις κρατικές αρχές. Στόχος αυτών των υποδείξεων ήταν να εκτονωθεί η ένταση της κοινής γνώμης και να γίνουν στοιχειώδεις μετριοπαθείς αλλαγές, οι οποίες θα ανατρέψουν το δυσμενές και εχθρικό κλίμα που επικρατούσε στην κοινή γνώμη εναντίον της κυβέρνησης και γενικότερα κατά της δυναστείας.⁴¹

Αξιολογώντας τις πληροφορίες του Παπαηλιόπουλου, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι είναι προφανές ότι υποβαθμίζει την έκταση των αναταραχών και της εξέγερσης στην Πάτρα, ενώ δεν αναφέρεται σε καμία σύλληψη και σε κανένα συγκεκριμένο σοβαρό συμβάν. Φαίνεται όμως ότι πραγματικά πρόλαβε οποιαδήποτε οργανωμένη εξέγερση με την ταχύτατη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου, με την άμεση πληροφόρηση και συνεργασία με τις δικαστικές και στρατιωτικές αρχές, με τη συνεχή και εκτεταμένη παρακολούθηση της κατάστασης και με τη στρατολόγηση έμμισθων εθνοφυλάκων. Στην ουσία, στην Πάτρα διεξήχθη ένας σκληρός ιδεολογικός και προπαγανδιστικός πόλεμος με κύριο στόχο να κερδηθεί η κοινή γνώμη. Η προπαγάνδα και από τις δύο πλευρές ήταν πολυεπίπεδη και η αντιπαράθεση ιδιαίτερα σκληρή, με τους κυβερνητικούς να διαθέτουν όλους τους μηχανισμούς αντίδρασης και τους αντικαθεστωτικούς να προσπαθούν –στο επίπεδο της κοινής γνώμης, μυστικά και συστηματικά– να υποσκάψουν τη βεβαιότητα για την κυριαρχία της κυβέρνησης, να εντείνουν την έξαψη του αντιδυναστικού αισθήματος και να προωθήσουν τη συστηματική και δυναμική αμφισβήτηση του υπάρχοντος

εκτιμά το ψεύδος των σπερμολογιών και διαδόσεων και να παραδέχεται την ιδέαν ότι τα μέτρα της Κυβερνήσεως είναι αποτελεσματικά, το δε υπέρ των στασιαστών πνεύμα καταπίπτη και μαραίνεται».

40. Στο *ίδιο*, σ. 370: «Οι πλείστοι [sic] των υποχρεώσεων του λαού εκτελούνται διά της ενόπλου δυνάμεως [...]. Δυστυχώς όμως ο υπό της ενόπλου δυνάμεως καταναγκασμός παρεκτρέπεται συνήθως εις καταπίψεις και βιαιοπραγίας, αίτινες καθιστώσιν επαχθή την νόμιμον υποχρέωσιν και τα όργανα της αρχής αποτρόπαια προς τον λαόν».

41. Στο *ίδιο*, σ. 371: «Ιδίως η Κυβέρνησις πρέπει να επιστήση την προσοχήν της να καταστήση την αρχήν σεβαστήν και αγαπητήν εις τον λαόν διά της ακριβούς και ανεπαχθούς εφαρμογής των Νόμων, οίτινες έχουσιν άμεσον την επ' αυτού επιρροήν και συνάφειαν, οίοιοι είναι οι φορολογικοί της στρατολογίας κλπ. Όταν εκλείπη η καταπίεσις και το αδίκημα και ο φόρος και η υπηρεσία εις τον στρατόν θεωρείται υπό του πολίτου ως ιερά υποχρέωσις, ως κεφάλαιον ανταποδιδόμενον εις αυτόν, η διοίκησις των Δήμων είναι το κύριον και ισχυρότερον επί του λαού μέσον, διά του οίοιου παρίσταται πάσα ενέργεια της αρχής εις την εκτέλεσιν των Νόμων».

status quo. Η διασπορά ποικίλων ψευδολογιών, σύμφωνα και με τον ίδιο τον Παπαηλιόπουλο, και η αγωνιώδης προσπάθεια διάψευσής τους προϋποθέτει την πιθανότητα θετικής αποδοχής τους από την κοινή γνώμη αλλά και την ύπαρξη σοβαρού και οργανωμένου επαναστατικού πυρήνα, ο οποίος μπορεί μεν να μην κατόρθωσε να προσεταιριστεί κυβερνητικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους, όμως δημιούργησε αρκετά σοβαρά προβλήματα. Είναι πάντως άξιο απορίας γιατί οι επαναστάτες δεν κατόρθωσαν να οργανώσουν εκ των προτέρων τη συμμαχία τους με φίλα προσκείμενους προς την Επανάσταση παράγοντες της διοίκησης και του στρατού, τη στιγμή που, σύμφωνα με όσα καταγράφει ο νομάρχης, η επικοινωνία της Αθήνας με τους Πατρινούς αντιπονητικούς ήταν συνεχής και έντονη.

Η Επανάσταση στην Πελοπόννησο φαίνεται ότι, τουλάχιστον στο επίπεδο των διαδηλώσεων και της ύψωσης σημαιών, ανατάραξε πολλές πόλεις. Οι πληροφορίες του *Συνταγματικού Έλληνα*, του επισήμου δηλαδή δημοσιογραφικού οργάνου των επαναστατών, δίνονται μερικές φορές με ασάφεια, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στη σκοπιμότητα της διατήρησης σε υψηλό επίπεδο του ηθικού του αγωνιζόμενου λαού και του στρατού στο Ναύπλιο. Αναφέρονται, επίσης, ως πόλεις ή κοινότητες που επαναστάτησαν –πέραν όσων ήδη αναφέραμε–, η Δημητσάνα, η Μεγαλόπολη, η Σπάρτη, το Γύθειο, το Νεόκαστρο και η Κυπαρισσία. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστική η περίπτωση της Κυπαρισσίας, όπου η εξέγερση στις 5 Φεβρουαρίου περιορίστηκε σε ένα συμπόσιο, σε μία διαδήλωση στην πόλη, στον εξαναγκασμό του επάρχου να καταφύγει στο Προξενείο των Κάτω Χωρών και κατέληξε σε άτακτη διάλυση, την επομένη, με την εμφάνιση του νομάρχη Μεσσηνίας και στρατιωτικών δυνάμεων.⁴²

Τέλος το σχεδιαζόμενο –για την 25η Μαρτίου 1862– επαναστατικό κίνημα στον Πόρο, την Ύδρα και τις Σπέτσες ματαιώθηκε, μετά από προδοσία, με την επέμβαση βασιλικών πλοίων.⁴³

Η Επανάσταση του Ναυπλίου κατόρθωσε να θέσει τις αντιδυναστικές και προοδευτικές αστικές δυνάμεις σε επαναστατική κίνηση. Η τελική αποτυχία και οι δραματικές συνέπειες για τους επαναστάτες και τον λαό του Ναυπλίου, για τους αντιδυναστικούς και συνταγματικούς της Πελοποννήσου και όλης της Ελλάδας γενικότερα, δεν αναιρούν τη μεγάλη αξία της. Η επαναστατική δράση στην Πελοπόννησο, πέραν του Ναυπλίου, έστω και αν αποδείχθηκε αδύναμη, χωρίς επαναστατική ορμή και τον κατάλληλο οργανωτικό σχεδια-

42. Αν. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 53.

43. Ανώνυμος, *ό.π.*, σ. 51-52. «Η αφνίδιος αναχώρησις του ατμοδρόμωνος και των άλλων πλοίων της πολιορκίας από την Ναυπλιακήν θάλασσαν εβεβαίωον την αποτυχίαν του μελετωμένου τούτου κινήματος πριν ή εκραγή».

σμό για την υλοποίηση ενός τόσο φιλόδοξου εγχειρήματος, έστω και αν πρόωρα, μόλις στις 10 Φεβρουαρίου, επί της ουσίας είχε προδιαγραφεί το τέλος της, πέτυχε ένα τεράστιο αποτέλεσμα: σηματοδότησε την έναρξη της πολιτικής και πολιτειακής μεταβολής. Η μετά το 1844 πορεία του ελληνικού κράτους με τη διαρκώς εντεινόμενη αγανάκτηση του λαού και του στρατού, και την απεχθή λειτουργία του συστήματος καλλιέργησε την αμφισβήτηση του συστήματος, προβλημάτισε και εμπύχωσε τους δύσπιστους και τρόμαξε τους κυβερνητικούς, παρά τη σκληρή μετεπαναστατική στάση τους. Τέλος, έπεισε τους φιλοσυνταγματικούς και προοδευτικούς αστούς ότι η προσπάθεια έπρεπε να επαναληφθεί πιο οργανωμένα και πιο αποφασιστικά, για την τελική λύση, δηλαδή την οριστική απομάκρυνση της οθωνικής εξουσίας.

Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862 αποτελεί τη συνέχεια της Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 και τον ενδιάμεσο σταθμό στην προσπάθεια του ελληνικού λαού να απομακρύνει τον Όθωνα οριστικά από την εξουσία. Το Σύνταγμα και η μεταβολή της δυναστείας ήταν, κατά τον Γ. Δερτιλή, οι θεσμικές συνέπειες των δύο εξεγέρσεων, του 1843 και του 1862. Με την Επανάσταση του 1843, όπως επισημαίνει: «[...] η μοναρχία απέθανε, ζήτη η βασιλεία. Οι μοναρχικοί δεν έσωσαν το καθεστώς, είχαν όμως οικοδομήσει ένα κράτος. Και το 1862 δεν μπόρεσαν να σώσουν ούτε το θρόνο ούτε τη δυναστεία. Είχαν όμως θέσει στο μεταξύ τα κοινωνικά θεμέλια ενός καθεστώτος “βασιλευομένης δημοκρατίας” το οποίο θα διαρκέσει περισσότερο από ένα αιώνα».⁴⁴ Στη δεύτερη αυτή κατάκτηση η συμβολή της Ναυπλιακής Επανάστασης υπήρξε καίρια και καθοριστική.

44. Γ. Β. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 158.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Η ΑΝΤΙΟΘΩΝΙΚΗ ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
(28 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ – 3 ΜΑΡΤΙΟΥ 1862)
ΚΑΙ Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΑΥΤΗΣ ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΕΞΕΓΕΡΣΕΩΝ
ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Τα όσα αντιοθωνικά συνέβησαν στην Ερμούπολη στα τέλη του Φεβρουαρίου – αρχές Μαρτίου 1862 είναι ασφαλώς απόηχος της εξέγερσης του Ναυπλίου. Θα περιγράψω πρώτα τα γεγονότα και στη συνέχεια θα παρουσιάσω κάποιες ερμηνείες που τότε δόθηκαν από τις αντιμαχόμενες πλευρές γι' αυτά: στο τέλος θα επιχειρήσω μια δική μου ερμηνεία για όσα συνέβησαν και θα προσπαθήσω να δικαιολογήσω τον τίτλο της ανακοίνωσής μου για την ιδιαιτερότητα του κινήματος αυτού, κυρίως όσον αφορά τη διαχείρισή του από τις ηγετικές ομάδες της πόλης, κυρίως τις δημοτικές αρχές. Σε 3-4 ημέρες συμπυκνώθηκαν πολλά γεγονότα, τα οποία θα προσπαθήσω να διευκρινίσω. Το σύντομο όμως των συμβάντων δυσκολεύει τη διερεύνηση των στάσεων και των συμπεριφορών που ξεδιπλώθηκαν στη μακρόχρονη εξέγερση του Ναυπλίου (1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862).¹

Α' Τα γεγονότα

Προς τα ξημερώματα της Τετάρτης 28 Φεβρουαρίου 1862² ο ανθυπολοχαγός

1. Για την εξέγερση του Ναυπλίου βλ. κυρίως Αναστ. Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862. Ιστορική μελέτη*, έκδοση β' αυξημένη και βελτιωμένη, εκδ. ΔΗ.Κ.Ε.Ν., Αθήνα 2010 (α' έκδοση 1962). Βλ. και Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, έκδοση β', Αθήνα 1950, σ. 336-350.

2. Βασικές πηγές για τα όσα συνέβησαν αποτελούν οι δύο Συριανές εφημερίδες: α). *Ενωσις*, έτος Α', αρ. 409 (10.2.1862), αρ. 410 (12.5.1862), όπου και αναλυτική περιγραφή των γεγονότων και δημοσίευση των ακόλουθων εγγράφων: Διοικητής της μοίρας Χωροφυλακής ταγματάρχης Δ. Τζώρτζης (Ερμούπολη) προς νομάρχη Κυκλάδων, 6 Φεβρ. 1862. Νομάρχης Κυκλάδων Α. Αλεξανδρόπουλος προς δήμαρχο Ερμούπολεως, 12 Φεβρ. 1862. Αμβρόσιος Δαμαλάς, δήμαρχος Ερμούπολεως προς νομάρχη Κυκλάδων, 12 Φεβρ. 1862. Συνεδριάσεις Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολεως, αρ. 149-153. Α. Δαμαλάς προς

του Πεζικού Ν. Λεωτσάκος, που δεν είχε κρύψει την αντίθεσή του για το ότι χυνόταν αδελφικό αίμα, μαζί με το υπό τη διοίκησή του μικρό στρατιωτικό τμήμα, το μόνο τότε στο νησί, το οποίο αποτελούσε και μέρος του τάγματος του αρχηγού της Επανάστασης στο Ναύπλιο Αρτέμη Μίχου, μετέβη στην κε-

Οθωνα, 2 Μαρτ. 1862. Δημοτικό Συμβούλιο Ερμουπόλεως προς Όθωνα, 2 Μαρτ. 1862. Ερμουπολίτες (159 τον αριθμό) προς Όθωνα, 7 Μαρτ. 1862. Α. Δαμαλάς προς νομάρχη Κυκλάδων, 10 Μαρτ. 1862. Επαρχιακός ταμίας Σύρου Π. Καλογεράς προς δήμαρχο Ερμουπόλεως, 28 Φεβρ. 1862. Α. Δαμαλάς προς [επαρχιακό] ταμία Σύρου, 1 Μαρτ. 1862. Βλ. και αρ. 411 (19.5.1862). β). *Αστήρ των Κυκλάδων*, έτος Ζ'. Σε έκτακτο Παράρτημα της 28 Φεβρ. 1862 η εφημερίδα δημοσίευσε τις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου της ημέρας αυτής. Το Παράρτημα αυτό δεν το εντόπισα. Βλ. αρ. 263 (29.4.1862) και αρ. 264 (6.5.1862), όπου αναλυτική περιγραφή των γεγονότων και δημοσίευση του εγγράφου: Δημοτικό Συμβούλιο Ερμουπόλεως προς Όθωνα, 1 [=2] Μαρτ. 1862. Βλ. και αρ. 265 (13.5.1862).

Από τις αθηναϊκές εφημερίδες, ο *Αιών* καλύπτει περισσότερο τα της Σύρου με τη δημοσίευση πολλών εγγράφων: *Αιών*, αρ. 2010 (1.3.1862), αρ. 2011 (5.3.1862), αρ. 2012 (8.3.1862) και αρ. 2013 (12.3.1862). Τα δημοσιευόμενα έγγραφα: Νομάρχης Κυκλάδων (Άνω Σύρος) προς υπουργό Εσωτερικών, 2 και 3 Μαρτ. 1862. Δ. Τσίρος, διοικητής της ενόπλου δύναμεις των Κυκλάδων (Σύρος) προς [Υπουργείο Στρατιωτικών], 3 Μαρτ. 1862. Μοίραρχος Κυκλάδων (Σύρος) προς [Υπουργείο Στρατιωτικών], 2 [=3] Μαρτ. 1862. Γ. Παπαλεξόπουλος, ο παρά τοις εν Σύρω πρωτοδικαίς εισαγγελεύς (επί της φρεγάτας «Αμαλία») προς τον υπουργό Δικαιοσύνης, 3 Μαρτ. 1862. Λ. Παλάσκας, κυβερνήτης του ατμοδρόμωνος «Αμαλία», προς τον υπουργό Ναυτικών, 3 Μαρτ. 1862. Δ. Τσίρος (Κύθνος) προς Υπουργείο Στρατιωτικών, 1 Μαρτ. 1862. Διακήρυξη δημάρχου Ερμουπόλεως προς τους Ερμουπολίτες, 28 Φεβρ. 1862 [το αντλεί από την εφημ. *Αμάθεια*]. Πέντε αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως [από το έκτακτο Παράρτημα της εφημ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, 28 Φεβρ. 1862].

Σημαντικές πληροφορίες περιέχουν και οι εκθέσεις του πρεσβευτή της Μ. Βρετανίας στην Αθήνα Thomas Wyse προς τον υπουργό Εξωτερικών λόρδο Russell, αρ. 57 (1/13.3.1862), αρ. 58, 59, 60 και 61 (3/15.3.1862), αρ. 63 (8/20.3.1862), καθώς και τα συνημμένα σε αυτές: Wyse προς R. Wilkinson (υποπρόξενο Μ. Βρετανίας στη Σύρο), 1/13.3.1862 και Wilkinson (Σύρος) προς Wyse (Αθήνα), 1/13.3.1862, 2/14.3.1862, 3/15.3.1862· N. M. Sloof (πλοίαρχος του βρετανικού πολεμικού «Alarcity», από Σύρο) προς J. H. Strange, 3/15.3.1862.

Ως πηγή πρέπει να θεωρηθεί ο Αμπελάς που ασφαλώς μεταφέρει απόψεις ατόμων που έζησαν τα γεγονότα: Τιμολέων Δ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη Σύρου 1874 [φωτομηχανική επανέκδοση: 1998], σ. 683-687. Ενδεχομένως κάποιες πληροφορίες από τον απόηχο των συμβάντων να διασώζει και ο Ανδρέας Κ. Φραγκίδης, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, εκδ. Συλλόγου των εν Αθήναις & Πειραιεί Συριανών, Αθήνα 1975 [στον πρόλογο του χειρογράφου: 1895], σ. 476-481.

Από τις μεταγενέστερες αφηγήσεις βλ. κυρίως: Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Οθωνος βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862)*, έκδοση β', Αθήνα 1894· Επαμεινώνδας Κ.

ντρική πλατεία της Ερμούπολης και πυροβολώντας και φωνάζοντας «ζήτω το Έθνος», «ζήτω το Σύνταγμα» κάλεσε τους προσερχόμενους πολίτες να οπλιστούν για τον εθνικό σκοπό. Στο κίνημα προσχώρησαν ο ευρισκόμενος εκεί ως εξόριστος ανθυπολοχαγός του Πυροβολικού Περικλής Μωραϊτίνης,³ γιος του προέδρου του Αρείου Πάγου Αριστείδη Μωραϊτίνη, ο σχολάρχης Αριστοτέλης Τσάτσος, πολλοί δυσανεστημένοι με το καθεστώς Ερμουπολίτες, μεταξύ των οποίων έμποροι, δικηγόροι κ.λπ.,⁴ καθώς και παρεπιδημούντες εμπορευόμενοι, ναυτικοί και άλλοι που για διάφορους λόγους, κυρίως οικονομικούς, βρίσκονταν στο νησί. Οι πολλοί, ο λαός, ο όχλος για άλλους, οπλίστηκαν με όπλα που πάρθηκαν από τη Χωροφυλακή, τους πυροσβέστες που προσχώρησαν στο κίνημα, την ατμοπλοϊκή εταιρεία, από καταστήματα και αποθήκες. Όσοι ήταν έγκλειστοι στις φυλακές αφέθηκαν ελεύθεροι. Ο νομάρχης και ο μοίραρχος της Χωροφυλακής, μπρος στο μέγεθος των εξεγερθέντων, δεν πρόβαλαν καμία αντίσταση και μαζί με τον εισαγγελέα, τον ταμία και τις άλλες δημόσιες αρχές κατέφυγαν στην Άνω Σύρο, που παρέμεινε πιστή στο καθεστώς. Η τηλεγραφική επικοινωνία διακόπηκε.

Οι αρχηγοί του κινήματος, «επί κεφαλής μεγίστου αριθμού οπλοφόρων», έσπευσαν στο δημαρχείο και με ένοπλους απεσταλμένους κάλεσαν τις δημοτικές αρχές να συνέλθουν εκτάκτως. Ο δήμαρχος Αμβρόσιος Δαμαλάς και τα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου, μεταξύ των οποίων και σημαντικοί παράγοντες της πόλης, προσχώρησαν στα αιτήματα των στασιαστών: με απα-

Κυριακίδης, *Ιστορία του συγχρόνου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892* [...], τ. Β', Αθήνα 1892, σ. 120-126. Βλ. και Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, έκδοση β', τ. Α', 1821-1865, Αθήνα 1930, σ. 249-250· Γιάνης Κ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τ. 4, 1860-1900, Αθήνα, Εκδόσεις 20ός αιώνας, 1958, σ. 65-74· Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, «Η επανάσταση στην υπόλοιπη Πελοπόννησο και στις Κυκλάδες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, σ. 193-194.

3. Βλ. τι σημειώνει ο Κωνσταντίνος Μωραϊτίνης για τον αδελφό του Περικλή: «Διά την κατάστασιν λοιπόν αυτήν και θέλων να τηρήση τον λόγον του όν είχε δώσει προς τους εν Ναυπλία ο Περικλής έκαμε το κίνημα εκείνο όπερ εάν επετύγχανεν ήθελε δώσει εν ταχύ τέλος εις την υπόθεσιν αυτήν, και ήθελε παύσει και την περαιτέρω χύσιν του αδελφικού αίματος. Αλλά άλλως ηθέλησεν ο θεός.» (προς [Αριστείδη] Μωραϊτίνη, 9/21 Μαρτ. 1862: Γ.Α.Κ., Αρχείο Βλαχογιάννη, Μικραί Ιδιωτικά Συλλογαί, Οικογένεια Μωραϊτίνη).

4. Ο Αμπελάς (ό.π., σ. 684) αναφέρει ότι ο Ν. Λεωτσάκος «ανήκων εις το επαναστάτησαν εν Ναυπλίω τάγμα του Αρ. Μήχου» και ο Π. Μωραϊτίνης ήλθαν σε συνεννοήσεις «μετά τινων Ερμουπολιτών, ιδίως του Λ. Ευμορφοπούλου, Δ. Καλάρη, Ι. Ιουστινιάνη, Κ. Κατσάκου, Αμβρ. Θ. Ράλλη, Αρ. Τζάτζου, Θρ. Κανάρη και πολλών άλλων». Οι Καλάρης και Ράλλης συμμετείχαν στη δημοτική αρχή· βλ. υποσ. 13. Για το πώς εξέφραζε φανερά την οδύνη του ο Λεωτσάκος για την αδελφοκτόνο σύγκρουση βλ. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862).

νωτά ψηφίσματα επιδοκίμασαν το «κίνημα του λαού της Ερμουπόλεως» και συμμερίστηκαν τις αρχές του, διόρισαν επταμελή επιτροπή από δημοτικούς συμβούλους και εκπροσώπους των πολιτών για να συνεδριάζει διαρκώς από κοινού με το Δημοτικό Συμβούλιο και την τριμελή στρατιωτική επιτροπή που εκπροσωπούσε το κίνημα (Λεωτσάκο, Μωραϊτίνη, Τσάτσο), συνέστησαν στη διεύθυνση της Ελληνικής Ατμοπλοϊκής Εταιρείας να παραχωρήσει στους στασιαστές τα ατμόπλοια «Καρτερία» και «Όθων», ενέκριναν να δοθούν στους εξεγερθέντες μεγάλες ποσότητες πυρίτιδας και σφαιρών, και, επειδή τελικά δεν εξασφαλίστηκε πρόσβαση στα ευρισκόμενα στο δημόσιο ταμείο ποσά, εγγυήθηκαν τη χορήγηση από το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας 50.000 δραχμών στη στρατιωτική επιτροπή για τις ανάγκες του κινήματος.⁵

Το πρωί της επομένης (Πέμπτη, 1 Μαρτίου) οι στασιαστές, αφού όπλισαν με κανόνια την «Καρτερία» –το άλλο ατμόπλοιο, ο «Όθων», δεν χρησιμοποιήθηκε, γιατί κρύφτηκαν οι μηχανικοί του– επιβίβασαν σ' αυτήν το τμήμα της φρουράς Σύρου, πυροσβέστες και ένοπλους πολίτες και αφού παρέλαβαν και ένα μικρό στρατιωτικό απόσπασμα που βρισκόταν στην Τήνο, έπλευσαν συνολικά 200 περίπου άνδρες, με πλοίαρχο τον Β. Ορλώφ, προς την Κύθνο για να απελευθερώσουν τους εκεί 10 πολιτικούς κρατούμενους, μεταξύ των οποίων ήταν και οι Επ. Δεληγιώργης, Δ. Καλλιφρονάς, Αθ. Πετσάλης και Οδ. Ιάλεμος. Η απελευθέρωση έγινε χωρίς προβλήματα, οι πρώην κρατούμενοι καθώς και ο στρατηγός Σωνιέ που επίσης βρισκόταν εκτοπισμένος στην Κύθνο, επιβίβαστηκαν στην «Καρτερία» και, όπως φαίνεται, οι στασιαστές σκόπευαν να μεταβούν στη Χαλκίδα, να απελευθερώσουν και τους εκεί πολιτικούς κρατούμενους και μετά να αποβιβαστούν στην Αττική. Πριν όμως απομακρυνθούν από την ακτή, έφτασε ο ατμοδρόμων «Αμαλία», τον οποίο η κυβέρνηση είχε στείλει στην περιοχή. Η «Αμαλία», έχοντας μεγαλύτερη δύναμη πυρός, ανάγκασε την «Καρτερία» να προσορμιστεί. Οι στασιαστές αποβιβάστηκαν, ακολούθησε συμπλοκή με τα πιστά στον Όθωνα στρατεύματα, τα οποία με επικεφαλής τον λοχαγό Δ. Τσίρο βγήκαν κι αυτά στην ξηρά. Νίκησαν τελικά οι κυβερνητικοί. Μεταξύ των νεκρών ήταν και οι Λεωτσάκος και Μωραϊτίνης, και από τους αντικυβερνητικούς πολιτικούς ο φοιτητής Αγαμέμνονας Σκαρβέλης, γιος του συνταγματάρχη Νικολάου Σκαρβέλη. Στους κυβερνητικούς περιήλθε και η «Καρτερία» με όσα έφερε πολεμοφόδια και χρήματα.⁶

5. Βλ. τις συνεδριάσεις και τα αντίστοιχα ψηφίσματα του Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως της 28 Φεβρ. 1862 στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κυκλάδων (Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ.), Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης (Δ.Α.Ε.), Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδριάσεις ΞΑ', αρ. 143, 144, 145, 146, 147 και 148.

6. Για τα όσα συνέβησαν στην Κύθνο, ο Ευαγγελίδης (ό.π., σ. 665-675) παραθέτει τη

Την επομένη (Παρασκευή, 2 Μαρτίου), ο Τσίρος επιβίβασε στην κυριευθείσα «Καρτερία» τους συλληφθέντες πολιτικούς κρατούμενους και τους αιχμαλώτους από τους ηττηθέντες αντικυβερνητικούς και με ένα τμήμα των δυνάμεών του έπλευσε προς τη Σύρο. Οι ένοπλοι στασιαστές στην Ερμούπολη, βλέποντας το πλοίο να πλησιάζει, έσπευσαν στην προκουμαία, ενώ άλλοι επιβιβάζονταν σε πλοιάρια για να το προϋπαντήσουν, νομίζοντας ότι επέστρεφε με τους απελευθερωθέντες κρατούμενους της Κύθνου, και αναφώνουσαν «ζήτω το Σύνταγμα», «ζήτω η Ελευθερία». Πάγωσαν όμως, όταν διαπίστωσαν την πραγματικότητα και άκουσαν τις φωνές του Τσίρου και των ανδρών του: «Ζήτω ο Βασιλεύς», «ζήτω η τάξις», «κάτω η συνωμοσία».⁷

Ο νομάρχης, που βρισκόταν ακόμη στην Άνω Σύρο, ενισχυμένος πλέον από την άφιξη των κυβερνητικών δυνάμεων, κάλεσε, στις 2 Μαρτίου, τους στασιαστές να παραδώσουν τα όπλα και να υποταχθούν στους νόμους.⁸ Η δημοτική αρχή, αφού διαπίστωσε ότι τα πολεμικά πλοία της Αγγλίας και της Γαλλίας, που βρίσκονταν στο λιμάνι, είχαν αυστηρές οδηγίες να μην αναμιχθούν στη διαμάχη αλλά μόνο να προστατεύσουν τους ξένους υπηκόους,⁹

μαρτυρία δύο παρευρεθέντων αντικυβερνητικών, του Α. Καλού και του Δ. Μητσάκη. Από τον Ευαγγελίδη αντιγράφει τα ίδια και ο Φραγκίδης (ό.π., σ. 477-479). Βλ. και τις αναφορές του ίδιου του Τσίρου προς τον υπουργό Στρατιωτικών: από Κύθνο, 1 Μαρτ. 1862, και από Σύρο, 3 Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862). Ο Τσίρος ανεβάζει τον αριθμό των στασιαστών σε 130-200 και περιγράφει τη σύγκρουση, τους θανάτους, την προσωρινή διαφυγή αλλά και τη μετέπειτα σύλληψη των Καλλιφρονά, Δεληγεώργη κ.λπ. Βλ. στο ίδιο και την αναφορά του εισαγγελέα Πρωτοδικών Σύρου Γ. Παπαλεξόπουλου (Σύρος, από τον ατμοδρόμωνα «Αμαλία») προς τον υπουργό Δικαιοσύνης, 3 Μαρτ. 1862. Ο Παπαλεξόπουλος είχε μεταβεί στην Κύθνο για να φροντίσει για την τροφοδοσία και την αυστηρή φύλαξη των 10 που είχαν εξοριστεί εκεί. Βλ. επίσης στο ίδιο και την αναφορά του κυβερνήτη της «Αμαλίας» προς τον υπουργό Ναυτικών, 1 και 3 Μαρτ. 1862, όπου, μεταξύ άλλων, σημειώνει ότι η «Καρτερία» έφερε «ερυθράν σημαίαν». Ο Α. Τσάτσος φαίνεται ότι διέφυγε τη σύλληψη μαζί με άλλους (Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 670).

7. Βλ., μεταξύ άλλων, και Wyse προς Russell, 8/20 Μαρτ. 1862: F.O. 32/301.

8. Νομάρχης Κυκλάδων (Άνω Σύρος) προς υπουργό Εσωτερικών, 2 Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862): «Η Ερμούπολις δεν εξήλθεν έτι εντελώς από την στασιαστικήν θέσιν της, μη γνωστοποιησάσης ημίν της δημοτικής αρχής περί της εκτελέσεως και του αποτελέσματος του κατά νόμον εκδοθέντος προστάγματος, περί της εις την των νόμων υποταγήν επανόδου στασιαστών, όπερ από πρωίας διεύθυνα, ίνα δημοσιευθή καθ' όλην την πόλιν. Οι ένοπλοι ήρξαντο καταθέτειν τα όπλα, από φόβου καταληφθέντες, ως διαδίδεται τοιαύτην ώραν. Ελθέτω αύριον ο ατμοδρόμων.»

9. Wyse προς Wilkinson (υποπρόξενο της Μ. Βρετανίας στη Σύρο), 1/13 Μαρτ. 1862: «You will take particular care not to interfere in any way with either party» (συνημμένο στο Wyse προς Russell, αρ. 58, 3/15 Μαρτ. 1862: F.O. 32/300). Παρόμοιες οδηγίες έλαβε και ο υποπρόξενος της Γαλλίας στη Σύρο, καθώς και οι διοικητές του αγγλικού και

αποκήρυξε, το Σάββατο 3 Μαρτίου, τις υπέρ των επαναστατών αποφάσεις της και επανέφερε σε ισχύ παλαιότερο ψήφισμά της (της 4ης Φεβρουαρίου) με το οποίο είχε αποδοκιμάσει το κίνημα του Ναυπλίου. Είχε προηγηθεί η πλήρης επικράτηση των κυβερνητικών με την άφιξη στη Σύρο την ίδια μέρα και του ατμοδρόμου «Αμαλία», που αποβίβασε ενόπλους για να φρουρούν το τελωνείο, το ταμείο και άλλα δημόσια κτήρια. Ο νομάρχης τότε κατέβηκε από την Άνω Σύρο στην Ερμούπολη και ανέλαβε πάλι τα καθήκοντά του. Μαζί του επέστρεψαν και οι λοιπές αρχές: ο αντεισαγγελέας, ο μοίραρχος της Χωροφυλακής, ο λιμενάρχης, ο ταμίας, ο αστυνόμος, ο ειρηνοδίκης κ.λπ. Η επάνοδος των αρχών έγινε χωρίς να υπάρξει οιαδήποτε αντίσταση από τους ένοπλους στασιαστές, οι οποίοι παρέδωσαν τα όπλα.¹⁰

Β' Οι σύγχρονες με τα γεγονότα ερμηνείες

Ας δούμε τώρα πώς ερμήνευσε κάθε πλευρά τα γεγονότα:

α' Για την κυβέρνηση ήταν σημαντικό να επαναφέρει άμεσα την Ερμούπολη υπό τον έλεγχό της, γιατί από τα τελωνεία της προερχόταν βασικό τμήμα των κρατικών εσόδων και θα ήταν επικίνδυνο τα έσοδα αυτά να χρησιμοποιηθούν από τους αντικυβερνητικούς. Επί πλέον, το παράδειγμα της Ερμούπολης θα μπορούσε να υιοθετηθεί και από άλλες εμπορικές πόλεις, όπως η Πάτρα. Όσα κυβερνητικά όργανα στάλθηκαν επί τόπου για να καταστείλουν το κίνημα αντιμετώπισαν τους στασιαστές ως επίορκους, καταδικάζοντας ιδιαίτερα τους συμμετέχοντες στρατιωτικούς. Ακραία πράξη αυτής της συμπεριφοράς ήταν η γύμνωση από τους άνδρες του υπαξιωματικού Δ. Χρυσοβέργη των νεκρών της Κύθνου και η καθυστερημένη ταφή τους.¹¹ Ο διοικητής του ατμοδρόμου-

του γαλλικού πολεμικού πλοίου, που στάλθηκαν στο νησί. Βλ. και N. M. Sloof (επί του βρετανικού πολεμικού «Alarcity») προς J. M. Strange, Σύρος 3/15 Μαρτ. 1862 (συνημμένο στο Wyse προς Russell, 8/20 Μαρτ. 1862: F.O. 32/301): απάντησε στην επιτροπή του Δημοτικού Συμβουλίου ότι είχε εντολές να μην επέμβει και ότι είχε έλθει μόνο για να προστατέψει τους Βρετανούς υπηκόους.

10. Νομάρχης Κυκλάδων (Σύρος) προς υπουργό Εσωτερικών, 3 Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862). Ο Φραγκίδης (ό.π., σ. 480) σημειώνει επί πλέον: «Όταν δε οι αξιωματικοί μετά των αιχμαλώτων και των επισήμων εξορίσταν διήλθον την κεντρικήν οδόν ζητωκραυγάζοντες υπέρ του βασιλέως ουδείς απήντησεν, ειμή ο τότε Νομάρχης και οι περί αυτόν ολίγοι υπάλληλοι, φρίκης δε και δυσσιώνου μέλλοντος ρίγος διέδραμε το σώμα πάντων των παρισταμένων εις την αποτρόπαιον εκείνην δοκιμασίαν του λαού». Οι πολιτικοί κρατούμενοι Δημ. Καλλιφρονάς, Επαμ. Δεληγεώργης κ.λπ., που είχαν συλληφθεί στην Κύθνο, μεταφέρθηκαν και αυτοί στη Σύρο και από εκεί, στις 4 Μαρτίου, στη Μύκονο, όπου παρέμειναν εκτοπισμένοι μέχρι τη χορήγηση αμνηστίας: βλ. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 672.

11. Για την εν γένει προσβολή των νεκρών βλ. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 669-671.

νος «Αμαλία», παρά το γεγονός ότι ο δήμαρχος έσπευσε να τον διαβεβαιώσει ότι το Δημοτικό Συμβούλιο είχε μεταμεληθεί και ότι όλα ήταν ήρεμα, επέκρινε την όλη στάση της δημοτικής αρχής και αρνήθηκε τον μεσολαβητικό ρόλο της στην αποκατάσταση της τάξης. Δυσπιστώντας στις διαβεβαιώσεις του δημάρχου αποβίβασε στρατιωτικές δυνάμεις για να ενισχύσει τον νομάρχη στο να εδραιώσει και πάλι την κυβερνητική εξουσία.¹² Το πώς η κυβέρνηση τιμώρησε τις δημοτικές αρχές, θα το δούμε αργότερα.

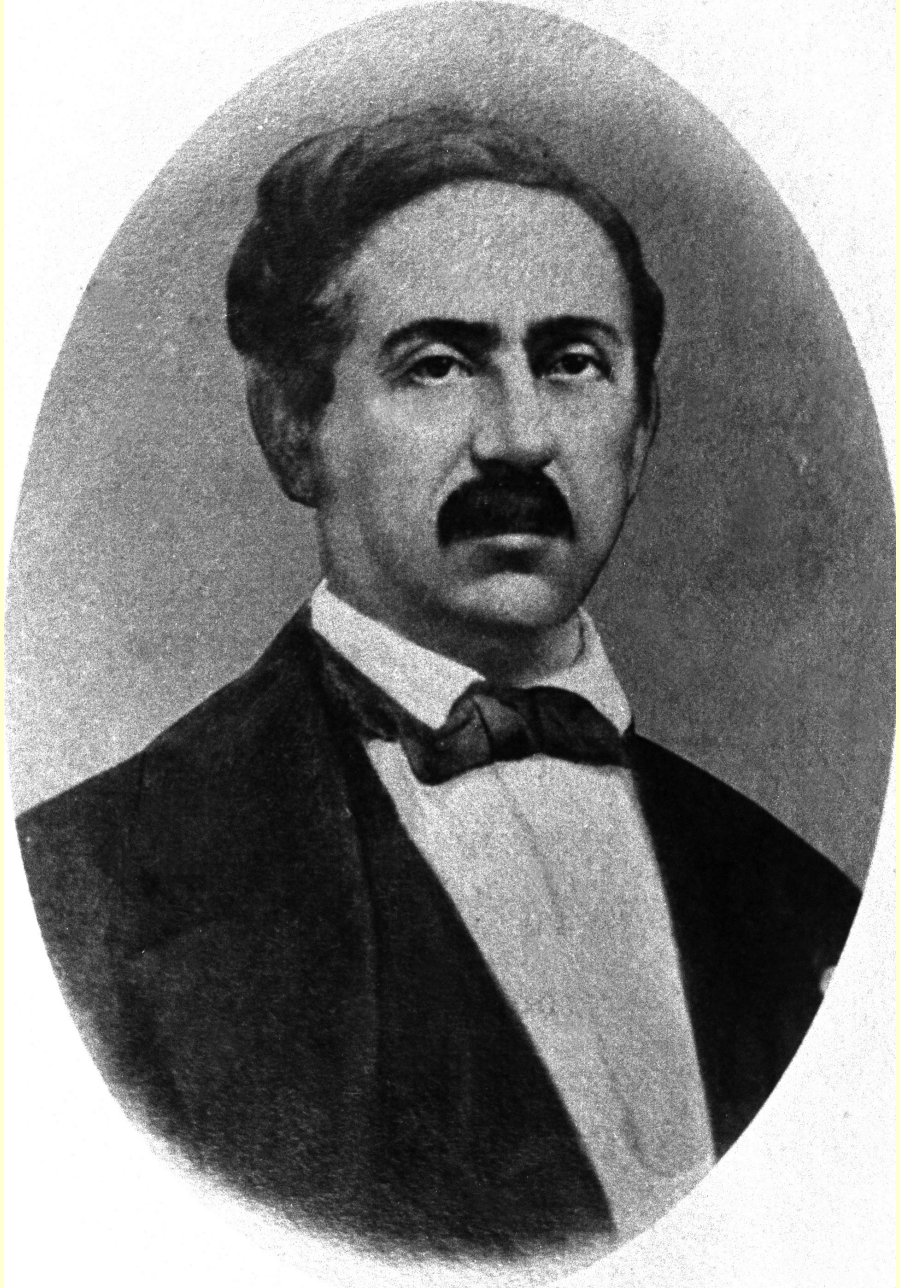
β' Μας λείπει, προσωρινά θέλω να ελπίζω, η εικόνα των γεγονότων από τη μεριά όσων είχαν την πρωτοβουλία της εξέγερσης και όσων ένθερμα συμμετείχαν σ' αυτήν. Είμαστε, επομένως, αναγκασμένοι να χρησιμοποιήσουμε τις ως τώρα διαθέσιμες μαρτυρίες που προέρχονται κυρίως από τα κείμενα των δημοτικών αρχών¹³ και τα όσα γράφτηκαν στις δύο εφημερίδες της Σύρου,¹⁴ που κάλυψαν αργότερα το γεγονός, γιατί αμέσως μετά την 28η Φεβρουαρίου, και για δύο μήνες περίπου, διακόπηκε η κυκλοφορία τους, και οι οποίες, σε γενικές γραμμές, δίνουν την ίδια ερμηνεία με τις δημοτικές αρχές. Ας δούμε λοιπόν αυτή την προσέγγιση:

Το Δημοτικό Συμβούλιο είχε, όπως αναφέρθηκε, καταδικάσει το κίνημα του Ναυπλίου με ψήφισμά του στις 4 Φεβρουαρίου 1862, υπακούοντας, όπως χαρακτηριστικά σημειωνόταν, στην «κοινώς εκφρασθείσαν θέλησιν» των Ερμούπολιτών. Ως αιτιολογία αναφερόταν ότι τα «αποτρόπαια» αυτά κινήματα έβλαπταν την ευημερία και την πρόοδο του έθνους, πρόσβαλλαν την υπόλη-

12. Α. Παλάσκας, κυβερνήτης του ατμοδρόμωνος «Αμαλία» (Σύρος) προς τον υπουργό Ναυτικών, 1 και 3 Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862): «Ο δήμαρχος Ερμούπολεως προσήλθε και αυτός αμέσως [μόλις αγκυροβόλησε η «Αμαλία», το πρωί της 3ης Μαρτίου], διαβεβαιών την άκραν ησυχίαν του τόπου και την επάνοδον της τάξεως και την μεταμέλειαν του δημοτικού συμβουλίου, ήδη εκδόντος ψήφισμα ακυρωτικών της προλαβούσης στασιαστικής πράξεώς του. Εις τον Δήμαρχον εδήλωσα απροκαλύπτως την δυσaréσκεϊαν της Κυβερνήσεως και την πρόθεσίν μου ν' αποβιβάσω την στρατιωτικὴν δύναμιν, και να επαναφέρω δι' αυτής τας δημοσίας αρχάς εις τας θέσεις των, άνευ της προσφερομένης παρακαίρου συνδρομής είτε μεσολαβήσεως του δημοτικού συμβουλίου, εις δε τον Κ. Νομάρχη, εισέτι εις την άνω πόλιν διαμένοντα, απέστειλα φρουράν ναυτών και χωροφυλάκων, ίνα κατέλθῃ και επιβή της φρεγάτας.»

13. Στις συνεδριάσεις των κρίσιμων ημερών της εξέγερσης και στα εκδοθέντα ψηφίσματα εντοπίζονται οι υπογραφές των ακόλουθων δημοτικών συμβούλων: Αγκάς Ιω., Αλεξάνδρου Αλ. Δ. (προεδρεύων), Βούρος Ζ. Α., Γαλάτης Μ., Δούνιας Ιω., Καλουτάς Π., Κανταρτζόγλους Σ., Κάππαρης Α. Σ., Κεχαγιάς Ηλίας, Κορέσης Λ., Κοσμάς Α., Μαριδάκης Κ., Μάσκας Π., Ναύτης Ανδρέας, Ποτούς Μικές, Ράλλης Αμβρ. Θ., Ράλλης Πέτρος, Ψύχας Παντολέον. Οι Δημ. Καλάρης και Δημ. Παρασκευάς που αποτελούν μέλη της επταμελούς επιτροπής, είχαν εκλεγεί και αυτοί δημοτικοί σύμβουλοι το 1858 στο ψηφοδέλτιο του Α. Δαμαλά· βλ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 674.

14. Βλ. υποσ. 2.

1. Προσωπογραφία του δημάρχου Ερμούπολης Αμβροσίου Δαμαλά
(*Ημερολόγιον Γυμνασίου Ερμουπόλεως*, 1888, μετά τη σ. 144).

ψή του στο εξωτερικό και διατάρασαν την ησυχία και τάξη, χωρίς τις οποίες απειλούνταν το εμπόριο και η βιομηχανία· επί πλέον, τα κινήματα αυτά «παρειαγάουν ολεθρίας κοινωνικάς αρχάς και εξασθενούν την απολύτως αναγκαίαν ηθικήν της εξουσίας βαρύτητα». Εκφραζόταν, τέλος, η ευχή να κατασταλεί γρήγορα η αποστασία του Ναυπλίου και να αποκατασταθεί η τάξη «διά της πατρικής φροντίδος και ενεργείας της Β.[ασιλικής] Κυβερνήσεως».¹⁵

Την έλλειψη αυτής της πατρικής φροντίδας επικαλέστηκε το Δημοτικό Συμβούλιο την 28η Φεβρουαρίου για να δικαιολογήσει την προσχώρησή του στο κίνημα, επισημαίνοντας ότι η κυβέρνηση έλαβε «άτοπα» μέτρα που οδήγησαν στο να χυθεί αδελφικό αίμα. Ισχυρίστηκε τώρα ότι είχε εξαναγκαστεί από την «ηθική βία» της εξουσίας να αποδοκιμάσει το κίνημα του Ναυπλίου αντί να ζητήσει την εκπλήρωση των εθνικών πόθων, σύμφωνα με τα αισθήματα και τις επιθυμίες του λαού. Μετά τη διαπίστωση ότι ο λαός, αφού έχασε πλέον την υπομονή του, ξεσηκώθηκε ζητώντας τη διόρθωση των πραγμάτων μέσω της καταστροφής του ισχύοντος «ολεθρίου» πολιτικού συστήματος, το ψήφισμα τελείωνε με το ακόλουθο διά ταύτα: Το Δημοτικό Συμβούλιο «επιδοκιμάζει μετά πάσης ειλικρινείας και μετά πλήρους ελευθερίας ψήφου το σημερινόν κίνημα του λαού της Ερμουπόλεως, και συμμερίζεται τας αρχάς του, ήτοι την παραχώρησιν των εθνικών απαιτήσεων».¹⁶

Λίγο μετά, ο δήμαρχος Αμβρόσιος Δαμαλάς με διακήρυξη του γνωστοποίησε στους Ερμουπολίτες την παραπάνω απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, καθώς και τη σύσταση επταμελούς επιτροπής με αποστολή να «διευθύνει» την πόλη, δηλαδή να καλύψει το κενό εξουσίας μετά την ουσιαστική κατάργηση του νομάρχη και των άλλων κυβερνητικών αρχών, εγγυήθηκε την ασφάλεια της πόλης και κάλεσε τους εξεγερθέντες να γυρίσουν στα σπίτια

15. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση Ξ', αρ. 142, 4 Φεβρ. 1862. Για τον φόβο των Ερμουπολιτών μήπως η έλλειψη πολιτικής σταθερότητας στη χώρα θα αποτρέψει την εισροή ξένων κεφαλαίων, βλ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 265 (13.5.1862): «Επεται ότι ο ξένος Κόσμος θέλει ορθώς κρίνει, ότι κακώς έχουν τα πολιτικά του Κράτους και ηνάγκασαν την φιλησυχοτέραν των Ελληνικών πόλεων, ως εκ του είδους της, οία είναι η Ερμούπολις, να στασιάση, όπερ κλονίζει την πίστιν των ξένων, δικαίως δυνάμενων να υποθέσωσιν, ότι δεν διατελούμεν εις ήρεμον κατάστασιν διά να μας εμπιστεύονται άνευ δισταγμού τα κεφάλαιά των».

16. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση ΞΑ', αρ. 143, 28 Φεβρ. 1862. Η *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862), θέλοντας να δικαιολογήσει τη στάση της δημοτικής αρχής, υποστήριξε ότι το εξεγερμένο πλήθος κάλεσε τον δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο «όπως παραλάβωσι την εξουσίαν από τους κόλπους της κυριαρχίας του λαού και οικονομήσωσι τας περιστάσεις [...] η δημοτική αρχή ανεκηρύχθη εκ του στόματος ολοκλήρου του Λαού ως νόμιμος αρχή, αυτή δε διά των ψηφισμάτων της είλκυσε την εύνοιαν των επαναστάντων».

τους και στις εργασίες τους. Ζήτησε, επίσης, από τους συμπολίτες του να παρακολουθήσουν τη δοξολογία στην κεντρική πλατεία, όπου θα εκφραζόταν ευχή υπέρ του μεγαλείου της Ελλάδος. Κατά τον δήμαρχο, και ας σημειωθεί αυτό, ο λαός της Ερμούπολης επέδειξε ενόπλως την αποδοκιμασία του για την κυβερνητική πολιτική κάνοντας χρήση του άρθρου του Συντάγματος που ανέθετε την τήρησή του στον πατριωτισμό των Ελλήνων.¹⁷

Ας κρατήσουμε από τα παραπάνω κάποια σημεία. Στο καταδικαστικό για το κίνημα του Ναυπλίου ψήφισμα της 4ης Φεβρουαρίου το Δημοτικό Συμβούλιο ανέφερε ότι η απόφασή του ήταν σύμφωνη με τη θέληση των πολιτών. Στο ψήφισμα της 28ης Φεβρουαρίου με το οποίο συμμετείχε στο κίνημα που ξέσπασε στην Ερμούπολη, παραδέχτηκε ότι πιεζόμενο είχε προηγουμένως ενεργήσει αντίθετα προς τις επιθυμίες του λαού, ο οποίος και στις δύο περιπτώσεις ήθελε την πραγματοποίηση των εθνικών πόθων, δηλαδή ένα κυβερνητικό σύστημα σύμφωνο με το Σύνταγμα, που θα δημιουργούσε και τις προϋποθέσεις για την επίτευξη των πόθων αυτών. Επίσης, κι εδώ, όπως και στις άλλες επαναστατικές εστίες, δεν γίνεται καμία αναφορά στο πρόσωπο του βασιλιά αλλά στην κυβέρνησή του, που τον παρέσυρε σε μια αδιέξοδη και αντίθετη προς το Σύνταγμα πολιτική.¹⁸

Την 1η Μαρτίου, και ενώ η «Καρτερία» με τους αρχηγούς του κινήματος είχε αποπλεύσει για την Κύθνο, το Δημοτικό Συμβούλιο διορίζει νέα επταμελής επιτροπή με επικεφαλής τον δήμαρχο για να μεταβεί στην Άνω Σύρο και να

17. Τη διακήρυξη (28.2.1862) του δημάρχου βλ. στην εφημ. *Αιών*, αρ. 2012 (8.3.1862). Για τη σύσταση της επταμελούς επιτροπής βλ. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολεως, Συνεδρίαση ΞΑ΄, αρ. 144, 28 Φεβρ. 1862: «[Το Δημοτικό Συμβούλιο] θεωρούν ότι ο τόπος χρείαν έχει της διατηρήσεως της τάξεως και ησυχίας, διορίζει Επιτροπήν συγκεκριμένην από τους κ. κ. Α. Ευμορφόπουλον, Δημήτριον Παρασκευάν, Ιωάννην Παλαιολόγον, Δημήτριον Καλάρην, Δημήτριον Παπαδάκην, Νικ. Παππά Νικολήν και Ιωάννην Σακόρραφον, ήτις Επιτροπή θέλει συσκέπτεσθαι μετά του Δημοτ. Συμβουλίου συνεδριάζοντος διαρκώς, και της Επιτροπής της αντιπροσωπευούσης το σημερινόν κίνημα περί παντός μέτρου αφορώντος την πραγματοποίησιν και υποστήριξιν των υπό του λαού εκφρασθέντων πόθων και ευχών». Για τον Ιω. Παλαιολόγο βλ. παρακάτω, σ. 177. Για τη στάση του κλήρου βλ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 122: «Ο ιερός κλήρος ετέλεσε προσκληθείς δεήσεις έν τε τη πλατεία και ταις αγυιαίς υπέρ ευοδώσεως του έργου των στασιαστών».

18. Βλ. υποσ. 44. Βλ. και *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 265 (13.5.1862): «Οι συμπολίται μας αείποτε εσεβάσθησαν και σέβονται το ιερόν του Βασιλέως πρόσωπον το οποίον θεωρούν ως το παλλάδιον και την άγκυραν της υπάρξεώς μας ως έθνους τασσομένου εις τον χορόν των ευρωπαϊκών πεπολιτισμένων εθνών»· *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] η επανάστασις ήτο ουχί κατά του Βασιλέως αλλά κατά των επικρατουσών παρ' ημίν ιδεών, διότι αι ανθρώπινοι κοινωνίαί φέρονται σήμερον ακαθέκτως προς την αδελφότητα, ελευθερίαν και δικαιοσύνην».

αποτρέψει τη φημολογούμενη προετοιμασία που σχεδιαζόταν εκεί για επίθεση κατά της Ερμούπολης.¹⁹ Συγχρόνως, δίνει άδεια στον δήμαρχο να διενεργήσει «προαιρετικό» δάνειο μεταξύ των πολιτών για να καλυφθούν τα έξοδα των «τακτικών φυλάκων» που ήταν αναγκαίοι για την προστασία της πόλης.²⁰ Το απόγευμα της ίδιας ημέρας το Δημοτικό Συμβούλιο, με το επιχείρημα ότι διατηρείται «πλήρης ησυχία και τάξις», παρακαλεί τον νομάρχη να επιτρέψει στις δικαστικές, λιμενικές και οικονομικές αρχές της πόλης να επανέλθουν στις θέσεις τους, ώστε να αρθούν τα εμπόδια στις οικονομικές δραστηριότητες των Ερμουπολιτών και των ξένων υπηκόων.²¹ Ο ίδιος ο δήμαρχος βεβαίωσε τον ευρισκόμενο στην Άνω Σύρο επαρχιακό ταμιά ότι το Δημόσιο Ταμείο φυλάσσεται ασφαλώς και φαίνεται ότι συνήργησε στο να αποφευχθεί στην αρχή της εξέγερσης η τόσο επικίνδυνη –για τον συμβολισμό της– λήστευση των κρατικών εσόδων.²²

Την επομένη όμως (2 Μαρτίου) υπό το κράτος της επαπειλούμενης πλέον άφιξης κυβερνητικών δυνάμεων στην Ερμούπολη, το Δημοτικό Συμβούλιο συνεδριάζει και πάλι εκτάκτως και διορίζει πενταμελή επιτροπή με σκοπό να συναντήσει τους διοικητές των αγγλογαλλικών πλοίων που στάθμευαν στο λιμάνι, και να τους παρακαλέσει να προστατεύσουν την πόλη από τυχόν επίθεση, δεδομένου ότι οι κάτοικοι σέβονταν τον βασιλιά και αυτό που ζητούσαν ήταν να γίνουν δεκτοί οι πόθοι και οι επιθυμίες των πολιτών, οι οποίοι, σημειωτέον, διατελούσαν «εν τάξει».²³

Αναφέρθηκε ήδη ότι οι διοικητές των αγγλογαλλικών πολεμικών πλοίων είχαν οδηγιές να αρνηθούν οποιαδήποτε ανάμειξη υπέρ ή κατά των στασιαστών. Το Δημοτικό Συμβούλιο βρέθηκε έτσι σε αδιέξοδο και όταν οι κυβερνητικές δυνάμεις, μετά τη νίκη τους στην Κύθνο –όπου φονεύθηκαν και οι στρατιωτικοί αρχηγοί του κινήματος– έφθασαν με τα πλοία στο λιμάνι, αποφάσισε, αντί να αντισταθεί, να δηλώσει υποταγή. Συγκεκριμένα, συνεδρίασε εκτάκτως την 3η Μαρτίου και απέδωσε τη συμμετοχή του στο κίνημα στη βία που άσκη-

19. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση ΞΒ', αρ. 149, 1 Μαρτ. 1862. Μέλη της Επιτροπής αυτής ήταν οι Αμβρ. Δαμαλάς, Ιω. Αγκάς, Νικ. Παππανικολής, Δημ. Παρασκευάς, Δημ. Παπαδάκης, Αμβρ. Θ. Ράλλης και Παντελής Μάσκας.

20. Στο ίδιο, Συνεδρίαση ΞΒ', αρ. 150, 1 Μαρτ. 1862.

21. Στο ίδιο, Συνεδρίαση ΞΒ', αρ. 151, 1 Μαρτ. 1862.

22. Επαρχιακός ταμίας Σύρου προς δήμαρχο Ερμουπόλεως, 28. Φεβρ. 1862 και Α. Δαμαλάς προς [επαρχιακό] ταμιά Σύρου, 1 Μαρτ. 1862. Βλ. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862) και αρ. 411 (19.5.1862).

23. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση ΞΓ', αρ. 152, 2 Μαρτ. 1862. Μέλη της Επιτροπής αυτής ήταν οι Κων. Πιτζιπίος, Σ. Κασσιμάτης, Στ. Γ. Γαλάτης, Νικ. Στούπης και Ιω. Παλαιολόγος.

σαν οι στρατιωτικοί αρχηγοί. Ισχυρίστηκε, μάλιστα, ότι οι πράξεις του έγιναν «καθ' υπαγόρευσιν» των αρχηγών αυτών που μαζί με τους ένοπλους οπαδούς τους ήταν παρόντες στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου. Επομένως, η δημοτική αρχή δεν είχε τη δυνατότητα να αποφασίσει ελεύθερα, ακόμα και όταν αναχώρησαν οι αρχηγοί της στάσεως, επειδή «ο εγερθείς όχλος διετέλει ένοπλος και απειλητικός».²⁴ Στη συνέχεια όμως, καθώς ο λαός, λόγω των εξελίξεων, αυθορμήτως κατέθεσε τα όπλα και αποσύρθηκε στα ειρηνικά του έργα, το Δημοτικό Συμβούλιο, αδέσμευτο πλέον, αποκήρυξε τις αποφάσεις του, που είχαν ληφθεί κατά το τριήμερο της στάσης, και επανέφερε σε ισχύ το ψήφισμά του της 4ης Φεβρουαρίου, με το οποίο αποδοκίμαζε το κίνημα του Ναυπλίου.²⁵

Γ' Μια άλλη ερμηνεία

Αυτές οι μεταλλάξεις των θέσεων της δημοτικής αρχής, που σε πρώτο επίπεδο δείχνουν έναν καιροσκοπισμό, χρειάζονται μια άλλη ερμηνεία. Κατ' αρχάς νομίζω ότι δεν θα αστοχούσαμε, αν θεωρούσαμε ότι εκφράζουν σε γενικές γραμμές τις απόψεις των ηγετικών ομάδων της Ερμούπολης, κυρίως των μεγαλύτερων, εκπρόσωποι των οποίων ήταν και μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου. Επίσης, νομίζω ότι πάλι δεν θα αστοχούσαμε, αν αποδίδαμε κεντρικό ρόλο στα όσα συνέβησαν, στις απόψεις και ενέργειες του δημάρχου Αμβροσίου Δαμαλά, ενός από τους σπουδαιότερους οικονομικούς παράγοντες της

24. Σχετικά με τους ένοπλους βλ. Wilkinson προς Wyse, 2/14 Μαρτ. 1862 (συνημμένο στο Wyse προς Russell, αρ. 60, 3/15 1862: F.O. 32/300): «Most of the people of the town are armed and the place is all uproar and confusion. No conflict has taken place». Βλ. και τι ανέφερε ο πλοίαρχος του αγγλικού πολεμικού «Alaricity» N. M. Sloof στον J. M. Strange, Σύρος 3/15 Μαρτ. 1862 (συνημμένο στο Wyse προς Russell, 8/20 1862: F.O. 32/301): «όταν έφτασε στη Σύρο, στις 2/14 Μαρτίου, βρήκε την Ερμούπολη «in a state of insurrection and populace parading the streets with loaded fire-arms or any weapon they had been able to lay their hands». Ωστόσο, παρά την κυκλοφορία ενόπλων, «the town was in a perfectly tranquil state and no outrages had been committed».

25. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολεως, Συνεδρίαση ΞΔ', αρ. 153, 3 Μαρτ. 1862. Εκλέχθηκε επιτροπή αποτελούμενη από τους Ηλία Κεχαγιά, Α. Κάππαρη, Α. Αλεξάνδρου, Α. Ναύτη και Μ. Πουτού για να εγχειρίσει την απόφαση αυτή στον νομάρχη, ώστε να τη διαβιβάσει στην κυβέρνηση, και για να τον παρακαλέσει «να επαναφέρει την ενέργειαν των βασιλ.[ικών] αρχών του τόπου». Βλ. και μοίραρχος Κυκλάδων (Σύρος), 2 [=3] Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862): «Ο ατμοδρόμων η “Αμαλία” αφίχθη και ελλιμενίσθη ενταύθα. Το δημοτικόν συμβούλιον Ερμούπολεως ηκύρωσε την καταχθόνιον πράξιν του, δι' ης συνεμερίζετο το κίνημα των στασιαστών, και πέντε μέλη του δημοτικού συμβουλίου, ανελθόντα ενταύθα, την ενεχείρισαν τω Κ. Νομάρχη, με την παράκλησιν να μεταβώμεν το ταχύτερον εις τας θέσεις μας, και ήδη μεταβαίνομεν».

πόλης. Γνωρίζουμε με πόση αυταπάτηση και ηγετικές ικανότητες αντιμετώπισε τη μεγάλη κρίση που έπληξε την Ερμούπολη το 1854, τη χολέρα, την οποία μετέδωσαν στο ελληνικό κράτος τα αγγλογαλλικά στρατεύματα που απέκλεισαν τα κυριότερα λιμάνια της χώρας για να αναγκάσουν την ελληνική κυβέρνηση να τηρήσει αυστηρή ουδετερότητα κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου. Και ενώ στην Αθήνα και αλλού οι δημοτικές αρχές και άλλοι κυβερνητικοί παράγοντες εγκατέλειψαν τις θέσεις τους μπροστά στην επιδημία, αφήνοντας αβοήθητους τους ασθενέστερους πολίτες –οι οποίοι ήταν αυτοί που κυρίως επλήγησαν–, ο Δαμαλάς με προσωπική εποπτεία εξασφάλισε τη λειτουργία των θεσμών, και μάλιστα μερικούς τους έκανε πιο αποτελεσματικούς, και γενικά έδωσε την αίσθηση στους Ερμούπολίτες ότι δεν είχαν εγκαταλειφθεί στη μοίρα τους.²⁶ Ειπώθηκε χαρακτηριστικά ότι ο Δαμαλάς διεύθυνε τον Δήμο της Ερμούπολης όπως το εμπορικό του κατάστημα.

Κάπως έτσι μπορούμε να τον φανταστούμε ότι έδρασε και στην κρίση του Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1862. Μπρος στο κίνημα του Λεωτσάκου, το οποίο, αν και διέθετε μικρή στρατιωτική δύναμη, είχε μεγάλο κύρος λόγω της προηγούμενης δράσης του το 1854,²⁷ και μπρος στη μεγάλη, όπως όλες οι μαρτυρίες δείχνουν, ανταπόκριση του κινήματος στους Ερμούπολίτες, τους δυσαρεστημένους από τη γενικότερη πολιτική των κυβερνήσεων που ο Όθων κρατούσε στην εξουσία, δεν δίστασε να υποστηρίξει με συγκεκριμένα μέτρα το κίνημα. Το μείζον για τον Δαμαλά και τους άλλους εκπροσώπους των ηγετικών ομάδων ήταν με ποιο τρόπο θα αποτρέψει τη στάση από το να αποβεί μοιραία για τον σημαντικό οικονομικό ρόλο που η πόλη διαδραμάτιζε στο εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης, και πώς ο λαός, ο οποίος μετά τον ξεσηκωμό και τον εξοπλισμό του αναδείχθηκε σε σημαντικό παράγοντα των εξελίξεων (καθοριστικό το στοιχείο αυτό για οποιαδήποτε επανάσταση), θα μπορούσε να χειραγωγηθεί, ώστε να μη μετατραπεί η εξέγερση –που είχε πολιτικούς στόχους– σε κοινωνική έκρηξη και αναρχία, κάτι που θα επέφερε αναπόφευκτα συγκρούσεις και θα συνιστούσε απειλή για τις περιουσίες και τις ιδιοκτησίες των πολιτών.

26. Βλ. Χ. Λούκος, «Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)», *Μνήμων*, τ. 14 (1992), σ. 49-69.

27. Είχε πολεμήσει το 1854 –ως λοχίας τότε και υπό τις διαταγές του στρατηγού Χατζηχρήστου– στη Θεσσαλία για την εξέγερση των χριστιανών, κατά την προσπάθεια του Όθωνα και των συνεργατών του να επωφεληθούν από τον πόλεμο Ρωσίας-Τουρκίας (τον αποκληθέντα Κριμαϊκό μετά την εμπλοκή των δυτικών μεγάλων δυνάμεων) για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας (βλ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 664). Βλ. και *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] εἰς ἀρχηγός, του οποίου τα προηγούμενα κατά την επανάστασιν του 1854 και τα διαφλεγῆ προς την πατρίδα αἰσθήματα και φρονήματα, ἦσαν μεγάλα ἐχέγγυα τῷ λαῷ».

Θυμίζω εδώ ότι η Ερμούπολη στην επίσημη απογραφή του 1861 εμφανίζεται να έχει 18.511 κατοίκους και είναι η δεύτερη –μετά την Αθήνα– σε πληθυσμό πόλη του ελληνικού Βασιλείου (το Ναύπλιο είχε τότε 6.024 κατοίκους) και, ασφαλώς, η πρώτη σε οικονομική και κοινωνική εξέλιξη: εδώ έχουμε τις απαρχές, έστω, κάποιων σαφών κοινωνικών διαφοροποιήσεων και κάποιων πρώτων ταξικών συνειδητοποιήσεων. Εξάλλου, ως διεθνές διαμετακομιστικό κέντρο φιλοξενούσε ένα πλήθος ανθρώπων που συνεχώς πηγαινοέρχονταν σ' αυτήν για οικονομικούς λόγους και για αναζήτηση καλύτερης τύχης. Οι πηγές κάνουν λόγο για ένα πληθυσμό περίπου 30.000 κατοίκων με πολλούς εργαζομένους σε εργαστήρια ή εργοστάσια και στο λιμάνι.²⁸ Είναι πολύ πιθανό ότι τόσο ο Δαμαλάς, αν και ήταν γνωστός για την αφοσίωσή του στον Όθωνα και τον βασιλικό θεσμό (για την αφοσίωσή του, μάλιστα, αυτή είχε κατακριθεί), όσο και πολλοί από τους ομοϊδεάτες του δεν συμφωνούσαν με τον τρόπο που ο Όθων αντιμετώπιζε τη διογκούμενη αντιπολίτευση στις κυβερνήσεις που με την παρέμβασή του σχηματίζονταν, ιδιαίτερα όταν από τη δεκαετία του 1850 η αντιπολίτευση αυτή είχε ποιοτικά αναβαθμιστεί με τη συμμετοχή της νεολαίας καθώς και πολλών εκπροσώπων των μεσαίων στρωμάτων.²⁹ Οι πρόσφατες, μάλιστα, κυβερνητικές επεμβάσεις στις βουλευτικές εκλογές του 1859, καθώς και η απόρριψη των μέτρων που πρότεινε ο Κ. Κανάρης για την άρση του πολιτικού αδιεξόδου, είχαν δημιουργήσει και στην Ερμούπολη έντονη δυσαρέσκεια ακόμα και στους φανατικούς φιλοβασιλικούς.³⁰ Ένδει-

28. Βλ. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] περικυκλούμενοι [οι δημοτικοί άρχοντες] υπό στοιχείων πολιτικής ταραχής και κοινωνικής αγωνίας, στοιχείων συσσωρευμένων εις πολυάρθμα πλήθη εν πρωτεύουση εμπορική, κατοικουμένη εκ τριάκοντα χιλιάδων κατοίκων μετά των εκ παντός τόπου παρεπιδημούντων ναυτών και βιομηχάνων».

29. Για μια ισορροπημένη ανάλυση των ποικίλων δυσαρεσκειών κατά του οθωνικού καθεστώτος βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Α', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2004, το κεφάλαιο «Η νέα γενιά», σ. 320-360, και για το εδώ εξεταζόμενο θέμα κυρίως τις σ. 353-360.

30. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 264 (6.5.1862): Αλλά και οι «αείποτε» φιλοβασιλικοί Ερμούπολίτες «δεν ήσαν πλέον τοιούτοι, κατά το πλείστον μέρος, από της τελευταίας Βουλευτικής εκλογής, ένεκα της αποτόμου Κυβερνητικής επεμβάσεως, και από της εποχής των Καναρικών, διότι προς τον γηραιόν τούτον Ναύαρχον υπάρχει σφοδρά συμπάθεια και αι πολιτικά του Αρχαί εθεωρήθησαν επωφελείς εις το Έθνος». Βλ. και *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] τα πολιτικά πάθη είχαν κορυφωθεί, ένεκα των τελευταίων βουλευτικών εκλογών εις τον ύπατον της δυσαρεσκειάς βαθμόν [...] υπήρχεν εν Ερμουπόλει αντιπολίτευσις [...] υπήρχε δυσαρέσκεια και ψυχρότης διά τα έκνομα και καταθλιπτικά της Κυβερνήσεως μέτρα, όσα κατά το παρελθόν προς καταπάτησιν των δικαιωμάτων του φιλονόμου λαού μετεχειρίσθη κατά τας επαράτους εκείνας βουλευτικές εκλογάς». Βλ. και Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 120: ο νομάρχης Κυκλάδων είχε, από τον Ιανουάριο του 1861, επισημάνει στο Υπουργείο Εσωτερικών ότι είχαν εκδηλωθεί «φρονήματα αντιδυναστικά,

ξη αυτής της δυσαρέσκειας μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι ο σχολάρχης Αριστοτέλης Τσάτσος, ένας από τους τρεις ηγέτες της εξέγερσης, είχε, πριν αυτή ξεσπάσει, υποβάλει την παραίτησή του στα μέσα Φεβρουαρίου για να μην υπηρετεί μια κυβέρνηση που θεωρούνταν υπεύθυνη για την αδελφοκτόνο σύγκρουση· φαίνεται ότι ο Τσάτσος είχε διαδραματίσει βασικό ρόλο στις αντικυβερνητικές δραστηριότητες.³¹

και ιδίως παρά τη καλλιτέρα κοινωνική τάξει». Βλ. στο ίδιο, σ. 121, την πληροφορία ότι ο νομάρχης είχε κάποιες ενδείξεις την παραμονή της εξέγερσης ότι κάτι ανατρεπτικό ετοιμαζόταν, αλλά δεν πρόλαβε να αντιδράσει. Σύμφωνα με μία μαρτυρία (*Λόγος επικήδειος, εκφωνηθείς υπό του Καθηγητού του Εθνικ. [ού] Πανεπιστημίου Κ. Εμμανουήλ Κοκκίνου κατά την εν Ερμουπόλει Σύρου δημοτελή κηδείαν του αιοδίμου Αμβροσίου Δαμαλά εν τω ιερῷ ναῷ του Αγίου Νικολάου τη 28 Δεκεμβρίου 1869*, Αθήνα 1870, σ. 21) ο Δαμαλάς είχε προβλέψει την επερχόμενη έκρηξη και είχε προειδοποιήσει τις τοπικές αρχές συνιστώντας μέτρα για να αποτραπεί ο κίνδυνος. Οι προτάσεις του δεν εισακούστηκαν: «Ούτε η απομάκρυνσις των συνομωσάντων στρατιωτών, ούτε η φυλακή της νήσου υπό της προσηκούσης ναυτικής δυνάμεως ελογίσθη αναγκαία, αι δε σαφείς παραστάσεις και προτροπαί του Δαμαλά εχαρακτηρίσθησαν ως φόβοι ὅλως ανυπόστατοι». Ο δήμαρχος είχε αρνηθεί, πριν από την εξέγερση, να παραχωρήσει 20 ἔμμισθους πολιτοφύλακες για την ενίσχυση της Χωροφυλακής, με το επιχείρημα ότι ο Δήμος είχε ήδη αυξήσει το σώμα των αστυνομοφυλάκων κατά 17 ἄνδρες και, επομένως, υπήρχε ήδη ένα σώμα 35 ανδρῶν Ερμουπολιτῶν, πρόθυμο να συμπράξει με τη Χωροφυλακή. Βλ. *Ἐνωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): διοικητής της μοίρας Χωροφυλακής (Ερμούπολη) προς νομάρχη Κυκλάδων, 6 Φεβρ. 1862· νομάρχης Κυκλάδων προς δήμαρχο Ερμουπόλεως, 12 Φεβρ. 1862· δήμαρχος Ερμουπόλεως προς νομάρχη Κυκλάδων, 12 Φεβρ. 1862. Βλ. και *Ἐνωσις*, αρ. 409 (10.2.1862): αντίδραση Ερμουπολιτῶν στην απόφαση να διοριστούν 10 ἢ 15 Συριανοὶ για τη φύλαξη της Πυριτιδαποθήκης. Προσβάλλεται ἔτσι «η φιλοτιμία των Ερμουπολιτῶν», αφού εμφανίζονται να μην ἔχουν την εμπιστοσύνη της εξουσίας.

31. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 264 (6.5.1862). Η *Ἐνωσις* (αρ. 410, 1.5.1862) προσθέτει ότι ο Τσάτσος ἦταν δυσαρεστημένος «διά την αυστηράν υπό των αρχῶν επιτήρησιν και την τούτου ἐξ Αθηνῶν αποπομπήν». Ο Κυριακίδης (*ὁ.π.*, σ. 120-121) επισημαίνει τον ηγετικό ρόλο του Τσάτσου στην προετοιμασία της εξέγερσης: «Πολλά ιδίως υπέρ της αντιπολιτεύσεως ἔπραξεν ο σχολάρχης Τσάτσος διερεθίσας την νεολαίαν, παρασύρας πολλοὺς γονεῖς των μαθητῶν του και ἄλλους πολίτας εἰς τας της αντιπολιτεύσεως ιδέας, συνεννοούμενος μετὰ των εν Αθήναις και μετὰ δραστηριότητος συνεργασθεῖς μετὰ του αξιωματικῶ Λεωτσάκου [...]». Βλ. ενδεικτικὰ δημοσιεύματα του Τσάτσου πριν από την εξέγερση, ὅπως προκύπτουν ἀπό τον ηλεκτρονικό κατάλογο της *Ελληνικῆς Βιβλιογραφίας του 19ου αἰῶνα*, των Φίλιππου Ηλίου – Πόπης Πολέμη: 1. *Ελευθερία ἢ Θάνατος*, Αθήνα, Τύποις Δ. Αθ. Μαυρομάτη, 1854· 2. *Τέχνη του Βίου ἢ Ἀληθῆς Οδός εἰς την Ευδαιμονίαν. Παιραινειτικοὶ λόγοι τρεῖς* – Υπό Αριστοτέλους Χ. Τσάτσου Σχολάρχου Σύρου, και μέλους της εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρίας – Ερμούπολη, Εκ της Τυπογραφίας Ν. Βαρβαρέσου, 1859. Στο δημοσίευσμά του *Ἰσοκράτους ὁ Πανηγυρικός ἢ Περί ὁμοφροσύνης των Ελλήνων μεταφρασθεῖς, Μάλλον δε παραφρασθεῖς και καταλλήλως σχολιασθεῖς προς την του*

Η ιδέα όμως μιας εξέγερσης φόβιζε αυτή την ηγετική ομάδα της Ερμούπολης, γιατί θα μπορούσε να καταντήσει ανεξέλεγκτη, ιδιαίτερα σε μια πόλη όπως η Ερμούπολη, όπου, όπως αναφέρθηκε, οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις ήταν πλέον ορατές και επομένως δεν μπορούσαν να λείψουν οι φόβοι, έστω και υπερβολικοί, ότι ο λαός εξεγειρόμενος και οπλιζόμενος ήταν πιθανό να πειθαρχήσει στις εντολές των οικονομικά και κοινωνικά ισχυρών. Τα όσα είχαν συμβεί στην Ευρώπη το 1848-1849 με την εξέγερση των λαών κατά των αυταρχικών καθεστώτων, και κυρίως η κοινωνική εξέγερση των λαϊκών τάξεων στο Παρίσι τον Ιούνιο του 1848, που είχε με αιματηρό τρόπο κατασταλεί, ήταν γνωστά στις ομάδες αυτές και, αν και οι κοινωνικές πραγματικότητες ήταν διαφορετικές, οι φόβοι υπήρχαν. Επίσης, οι μνήμες των εμφύλιων πολέμων της Επανάστασης δεν είχαν ξεχαστεί από όσους τους είχαν βιώσει, ενώ και οι νεότεροι γνώριζαν τις καταστάσεις αυτές του παρελθόντος.

Δεν εκπλήσσει, επομένως, το γεγονός ότι με εισήγηση του δημάρχου το Δημοτικό Συμβούλιο της Ερμούπολης καταδίκασε, με το ψήφισμα της 4ης Φεβρουαρίου, το κίνημα του Ναυπλίου. Όταν όμως ξέσπασε το αντιοθωνικό κίνημα και Ερμούπολη και προσχώρησε σ' αυτό μεγάλο μέρος των πολιτών, οι δημοτικές αρχές δεν είχαν άλλη επιλογή από το να το υποστηρίξουν, για να το ελέγξουν στο μέτρο του δυνατού. Αναφέρθηκε ότι η διαχείριση του κινήματος ανατέθηκε σε επταμελή επιτροπή, η οποία μαζί με το Δημοτικό Συμβούλιο θα συνεργαζόταν με τη στρατιωτική επιτροπή.³² Ο έλεγχος αυτός διευκολύνθηκε όταν οι επικεφαλής της εξέγερσης στρατιωτικοί, καθώς και ο σχολάρχης Τσάτσος,³³ αποφάσισαν να μην καταστήσουν την Ερμούπολη βάση των διεκδικήσεών τους, αλλά να πλεύσουν στην Κύθνο για να απελευθερώσουν τους

πλήθους ωφέλειαν [...], Αθήνα, Τύποις Ζ. Γρυπάρη και Α. Καναριώτου, 1865, ο Τσάτσος έχει την εξής αφιέρωση: «Τοις υπέρ πίστεως, πατρίδος και ελευθερίας εκθύμως και λαμπρώς αγωνισαμένοις και πεσούσιν, επί τη αιωνία αυτών μνήμη αφιεροί ο αυτοφιλόσοφος στρατιώτης Α.Τ.». Βλ. *στο ίδιο* τα Προλεγόμενα και Επιλεγόμενα του Τσάτσου, όπου και απαισιόδοξες αναφορές στα σύγχρονα πολιτικά πράγματα. Για την εξαίρεσή του από τη δοθείσα αμνηστία, βλ. παρακάτω, σ. 177.

32. Βλ. παραπάνω, σ. 6.

33. Ο Κυριακίδης σημειώνει (*ό.π.*, σ. 122) ότι μαζί με τους στρατιωτικούς αρχηγούς, το απόσπασμα της φρουράς στη Σύρο και τον πυροσβεστικό λόχο, επιβιβάστηκαν στην «Καρτερία» –για την Κύθνο– και οι Τσάτσος, Ιουστινιάνης, Δ. Κρίνος, Ν. Βεάκης, Θ. Βρατσάνος, Λυμπέριος, Ι. Χούμης «και άλλοι πενήτηκοντα». Ο Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 665-669, μεταξύ των ευρισκόμενων στην Κύθνο πολιτικών αναφέρει και τον Κανταρτζόγλου. Αν εννοείται εδώ ο δημοτικός σύμβουλος Σ. Καρταντζόγλου, αυτός είναι δύσκολο να βρισκόταν στην Κύθνο, αφού φέρεται να υπέγραψε το ψήφισμα της 1ης Μαρτίου 1862· βλ. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση ΞΒ', αρ. 151.

πολιτικούς κρατούμενους και εν συνεχεία να μεταβούν στη Χαλκίδα και την Αττική. Το τραγικό τέλος του Λεωτσάκου και του Μωραϊτίνη και η σύλληψη από τις δυνάμεις του Τσίρου των περισσότερων στασιαστών που είχαν μεταβεί στην Κύθνο, άφησε τη διεύθυνση του κινήματος στην Ερμούπολη αποκλειστικά στα χέρια του δημάρχου και της επταμελούς επιτροπής. Στην επιτροπή αυτή μετείχαν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, και εκπρόσωποι των εξεγερθέντων, όπως ο πράγματι φιλελεύθερος Λεωνίδας Ευμορφόπουλος,³⁴ δεν φαίνεται όμως ότι μπόρεσαν να διαφοροποιηθούν από την πολιτική που χάρασσε ο δήμαρχος και οι συνεργάτες του.

Αυτοί, αμέσως μόλις αναχώρησε, την 1η Μαρτίου, το ατμόπλοιο με τους στρατιωτικούς και πολλούς άλλους, τους πιο ένθερμους όπως φαίνεται, για την Κύθνο, προσπάθησαν, και φαίνεται ότι το πέτυχαν, να ελέγξουν τους χωρίς στρατιωτική στήριξη και ηγεσία οπλισμένους πολίτες,³⁵ διορίζοντας προσωρινή αστυνομική επιτροπή –που αποτέλεσε ουσιαστικά εθνοφυλακή–, στην οποία εντάχθηκαν και εξεγερμένοι αντικυβερνητικοί για την όλη δαπάνη εξουσιοδοτήθηκε ο δήμαρχος να διενεργήσει έρανο μεταξύ των Ερμούπολιτών.³⁶ Προς διευκόλυνση αυτού του στόχου φρόντισαν, μέσα στην ένταση των ημερών αυτών, να μη σταματήσουν τα μεγάλα δημοτικά έργα της κατασκευής της Λέσχης και του Θεάτρου, που απασχολούσαν πολλούς εργαζομένους.³⁷ Φαίνεται, επίσης, ότι παρακίνησαν, και το πέτυχαν, να πείσουν

34. Ο Λεωνίδας Ευμορφόπουλος ήταν βασικός παράγοντας της «Εταιρείας των Ελευθεριών του Εμπορίου», εκδότης της εφημερίδας *Η Ελευθερία του Εμπορίου* (1865-1867) και γνωστός για τους αγώνες του για κατάργηση των τελωνειακών δασμών· βλ. *Περί της καταργήσεως των Τελωνείων της Ελλάδος. Υπόμνημα Α. Ευμορφοπούλου*, Ερμούπολη, Εκ του Τυπογραφείου Ρενιέρη Πρίντζη, 1863. Βλ. και το μονόφυλλο με την υπογραφή του Ευμορφόπουλου, 8.1.1865: «Φορολογική Μεταρρυθμιστική Εταιρία έχουσα έδραν την Ερμούπολιν και σκοπόν την δικαίαν φορολογίαν και την παντελή ελευθερίαν του εμπορίου».

35. Ακόμη και αν με την άφιξη, το πρωί της 2ας Μαρτίου, δύο νέων αξιωματικών από τη Νάξο φάνηκε ότι θα υπήρχε μια νέα στρατιωτική ηγεσία στους εξεγερμένους, γρήγορα η προκληθείσα «επαισθητή ζωηρότης του λαού» ελέγχθηκε· βλ. *Ένωσις*, αρ. 410, 12.5.1862 και *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 264 (6.5.1862).

36. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολεως, Συνεδρίαση ΞΒ΄, αρ. 150, 1 Μαρτ. 1862. Την αστυνομική επιτροπή αποτέλεσαν οι Γ. Ζερλέντης, Ανδρ. Κοσμάς, Ι. Σακόρραφος και Π. Σεβαστόπουλος· βλ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 685.

37. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 263 (29.4.1862): «Τας ημέρας καθ' ης η πόλις μας εθεωρείτο εν καταστάσει στάσεως διατελούσα, προέβαιεν αδιακόπως η οικοδόμησις των μεγαλοπρεπών καταστημάτων Χρηματιστηρίου, Λέσχης, Θεάτρου κλπ. ών η ανέγερσις απεφασίσθη διά συνεταιρισμού και εξακολουθεί προβαίνουσα γιγαντιαίως». Για τον «συνεταιρισμό» αυτό βλ. Αγγελική Φενερλή, «Ο καλλωπισμός της πόλης. Ένας πρωτότυπος συμμετοχικός τρόπος χρηματοδότησης δημοσίων κτιρίων στην Ερμούπολη (19ος αι.)»,

κάποιους να ανοίξουν τα εμπορικά καταστήματά τους.³⁸ Είδαμε, επίσης, ότι παρακάλεσαν τον καταφυγόντα στην Άνω Σύρο νομάρχη, εφόσον επικρατούσε ησυχία και τάξη, να επιτρέψει την επάνοδο των δικαστικών, λιμενικών και οικονομικών αρχών της πόλης, ώστε να συνεχιστούν ομαλά οι οικονομικές δραστηριότητες. Γενικά, ήθελαν να δώσουν την εντύπωση ότι δεν επρόκειτο για στάση αλλά για μια δυναμική διαμαρτυρία στην κυβερνητική πολιτική. Σε επίπεδο συμβολισμού, από την αρχή της εξέγερσης απομακρύνθηκαν οι επαναστατικές σημαίες και κυριάρχησε η γαλανόλευκη.³⁹

Παρέμεινε όμως πάντα ο κίνδυνος μιας επέμβασης των πιστών στην κυβέρνηση και τον βασιλιά δυνάμεων. Κάποιες πληροφορίες από την Αθήνα, που έφθασαν με την άφιξη στο λιμάνι του ατμοπλοίου του αυστριακού Λούδ, στις 2 Μαρτίου, φαίνεται ότι επιβεβαίωσαν αυτές τις ανησυχίες. Για την αποτροπή μιας τέτοιας επέμβασης το Δημοτικό Συμβούλιο την ίδια ημέρα (2 Μαρτίου) και πριν ακόμη γνωστοποιηθούν τα όσα τραγικά είχαν συμβεί στην Κύθνο, έστειλε με το αυστριακό ατμόπλοιο στον Όθωνα το ακόλουθο έγγραφο με το οποίο επιχειρούσε συγχρόνως να δικαιολογήσει την όλη συμπεριφορά του: «Το κοινόν της Ερμουπόλεως εξ εμπόρων και βιομηχάνων κυρίως συγκείμενον, αποδοκιμάζει μεν παν στασιαστικόν κίνημα, τα μάλιστα όμως ενδιαφέρεται αφ' ετέρου εις την ευνομίαν και ευταξίαν. Την επιθυμίαν ταύτην πολλάκις μεν και άλλοτε εδήλωσε δι' ευχών ειρηνικώς εκφρασθεισών, νυν δε δι' εντονωτάτων διαδηλώσεων ών η έννοια είναι η βελτίωσις της Κυβερνητικής πορείας και η πατρική λύσις της κρισίμου δυσχερείας εις ην ευρίσκεται το Έθνος σήμερον». Στη συνέχεια ικετεύεται ο Όθων να θεραπεύσει ταχέως το πρόβλημα και δίνεται η διαβεβαίωση ότι η δημοτική αρχή είχε εξασφαλίσει την τάξη αφ' ότου οι διοικητικές αρχές εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και αρνούσαν να επανέλθουν σ' αυτές. Και το έγγραφο κατέληγε ως εξής: «Πεπείσμεθα ότι η Υ.Μ. πατρικώς φερομένη προς την Εμπορικὴν ταύτην Πόλιν δεν θέλει επιτρέψει κανέν καταναγκαστικόν μέτρον. Στο διαβιβαστικό αυτού

Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις (19ος-20ός αι.)», Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 173-182. Η Ένωσις (αρ. 410, 12.5.1862) επισημαίνει τον κίνδυνο που προέκυψε από τη «στιγμαία από των εργοστασίων απομάκρυνσιν αρκετών βιομηχανικών εργατών» και «τους κλονισμούς τους οποίους ηδύνατο να επιφέρει εις την κοινωνίαν τόση πληθὺς αργών βραχιόνων».

38. Ένωσις (αρ. 410, 12.5.1862): «Ούτω και η ημέρα της Πέμπτης διήλθεν εν ησυχία, και πολλά των εμπορικών καταστημάτων ηνοιχθησαν κατ' εκείνην υπό διαφόρων εμπόρων και πολλά πλοία ανεχώρησαν εις τον προς όν όρον».

39. Ένωσις, αρ. 410 (12.5.1862): «Αι δύο εθνικά σημαίαι, των Ψαρών και της Κρήτης, αναπετασθείσαι προς στιγμήν όχι ως σύμβολον απειλών και αταξιών, αλλ' ως έμβλημα διαμαρτυρήσεως υπέρ του χυνομένου αίματος, αντικατεστάθησαν υπ' αυτών των ενόπλων, και η Πόλις επεσκιασθη με την κυανόλευκον εθνικήν μας σημαίαν».

του εγγράφου ο Δαμαλάς, αφού τόνισε ότι συμεριζόταν όλα όσα αναγράφονταν, καλούσε τον Όθωνα σύντομα και ειρηνικά να δώσει τέλος στην κρίσιμη κατάσταση, στην οποία βρισκόταν η Ερμούπολη.⁴⁰ Ας σημειωθεί ότι στα δύο αυτά έγγραφα οι δημοτικές αρχές δεν ζητούσαν συγγνώμη για τη στάση τους αλλά, όπως ήδη τονίστηκε, την εμφανίζουν ως μια πιο δυναμική υπόμνηση προς τους κυβερνώντες να πολιτευθούν σύμφωνα με τη γενικότερη θέληση για αλλαγή πολιτικής, η οποία θα εξασφάλιζε και την ηρεμία στη χώρα.⁴¹

Τα πράγματα όμως εξελίχθηκαν διαφορετικά και από το απόγευμα της ίδιας ημέρας (2 Μαρτίου) οι κυβερνητικές δυνάμεις του Τσίρου είχαν φτάσει στο λιμάνι, έτοιμες να αποβιβαστούν. Ο δήμαρχος και οι περί αυτόν έσπευσαν να ζητήσουν, όπως είδαμε, την προστασία των αγγλογαλλικών πολεμικών πλοίων, επικαλούμενοι ότι ποτέ δεν έπαυσε η νομιμοφροσύνη τους προς τον Όθωνα. Όταν τους αρνήθηκαν την προστασία αυτή και αφού έφθασαν την επομένη και άλλες πιστές στο οθωνικό καθεστώς δυνάμεις με τον ατμοδρόμωνα «Αμαλία», προτίμησαν την υποταγή ρίχνοντας την ευθύνη για όσα συνέβησαν στους νεκρούς, πλέον, στρατιωτικούς αρχηγούς. Το μόνο που μπορούσαν να επικαλεστούν ήταν ότι τουλάχιστον είχαν φροντίσει να διατηρήσουν την τάξη και την ασφάλεια της πόλης,⁴² το οποίο πράγματι έπραξαν, και με την απόφασή τους να μην αντισταθούν εξασφάλισαν την ομαλή υποταγή όλων των εξεγερθέντων και ένοπλων συμπολιτών τους. Όπως σημειωνόταν χαρακτηριστικά, «αφωπλίσθη ολόκληρος ο λαός τη προτροπή του Δημάρχου και των Συμβούλων και ουδείς πλέον εφαινετο ένοπλος εν τη αγορά ειμή οι διορισθέντες πολιτοφύλακες».⁴³ Είναι χαρακτηριστικό ότι και σε έναν επικήδειο λόγο για τον Δαμαλά, το 1869, αυτό που κυρίως τονίζεται για τη δράση του το 1862 είναι ότι εξασφάλισε την κινδυνεύουσα να διασαλευθεί τάξη και εμπόδισε τη μετατροπή μιας πολιτικής πράξης σε κοινωνική ανατροπή που θα απειλούσε τις περιουσίες και θα έθετε σε κίνδυνο την «ευπορία» της Ερ-

40. Για τα έγγραφα βλ. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): Α. Δαμαλάς προς Όθωνα, 2 Μαρτ. 1862· Δημοτικό Συμβούλιο Ερμουπόλεως προς Όθωνα, 2 Μαρτ. 1862.

41. Κατά μία μαρτυρία, ο δήμαρχος και το Δημοτικό Συμβούλιο πείστηκαν να αποκηρύξουν τότε (με το έγγραφό τους στον Όθωνα) τα ψηφίσματα της 28ης Φεβρουαρίου, αλλά «το Συμβούλιον ορθώς εθεώρησεν, ότι η εσπευσμένη ακύρωσις ήθελεν έχει εν τούτῳ περιπτώσει τρομεράς συνεπειάς, διό και ανέβαλε τούτο» (*Ένωσις*, ό.π.).

42. Βλ. τις εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο *Αστήρ των Κυκλάδων* (αρ. 264, 6.5.1862): «[οι δημοτικές αρχές] έσωσαν τον τόπον εκ της απειλουμένης διαρπαγής [...] των δημοσίων Ταμείων η διαρπαγή επρολήφθη και των πολιτών αι περιουσίαι επροφυλάχθησαν». Βλ. και *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] ετέθη [ο δήμαρχος] επί κεφαλής και κατώρθωσε διά της φρονήσεώς του να μη γεννηθή ένεκα της εξάψεως των πολιτικών παθών, σικελικός τις εσπερινός κατά τας τρεις εκείνας ημέρας εν τη εμπορικωτέρα αυτή της Ελλάδος πόλει».

43. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862).

μούπολης: «[...] περί ενός μόνον τότε εφρόντιζε, περί της αποτροπής δηλονότι της διαρπαγής, και πώς να θέση εκποδών πάσαν αφορμήν συναφείας και συγχωνεύσεως των καθαρώς πολιτικών επαναστατών με τους εργάτας των κοινωνικών ανατροπών».⁴⁴

Η ερμηνεία αυτή, ότι δηλαδή σε τελευταία ανάλυση «ουδόλως εστασίασεν η πόλις κατά της νομίμου αρχής»⁴⁵ και παρά το γεγονός ότι 159 επιφανείς

44. *Λόγος επικήδειος*, ό.π., σ. 21-22: «Η στάσις εξερράγη και παρέσυρε τα πλήθη εις την ολιστηράν αυτής καταφέρειαν. Ο Δαμαλάς, όστις ενεπνέετο υπό της ακραιφνεστέρας εις τον θρόνον πίστεως και είχε προσωπικάς αφορμάς ευγνώμονος προς τον βασιλέα αγάπης, και όστις θεώρει την υπέρ της πόλεως εύνοιαν του βασιλέως ως αναγκαίον όρον διά την ευδώσιν και ανάπτυξιν των συμφερόντων του εμπορίου, ούτε καν κατ' όναρ ήτο δυνατόν να σκεφθή περί ανατροπής καθεστώσης τάξεως. Εγίνωσκεν όμως τον όσον παράλογον τόσον δυστυχώς και πραγματικόν ερεθισμόν των πνευμάτων. Συνησθάνετο εξ ετέρου, ότι η τόλμη των φιλομεταβόλων, η κενοσπουδία των μικροφιλοτίμων και η απραγμοσύνη των φιλησύχων συμμαχούσιν ευκολώτατα εις τας εμφυλίους στάσεις, και τοιαύται συμμαχία έχουσιν ως μοιραίον αποτέλεσμα την καταστροφήν της ευπορίας των πόλεων, την διαρπαγήν των περιουσιών και των οίκων την ερήμωσιν. Μη δυνάμενος από των ιδίων δυνάμεων να ματαιώση την στάσιν ως πολιτικόν τόλμημα εξήτησε να εμποδίση αυτήν από του να προοδεύη και ν' αναπτυχθή ως κοινωνικόν έγκλημα. Κατόρθωσε δε τον σκοπόν του περιστοιχισθείς παρά των νοημονεστέρων πολιτών, μεθ' όν απεφάσισεν, εγκαταλειφθείσης της πόλεως παρά των αρχών και γυμνωθείσης πάσης από της κυβερνήσεως προστασίας, να ενδώσωσιν εις το πολιτικόν της στάσεως πρόγραμμα, ίνα αφαιρέσωσι το πρόσχημα των πολιτικών αρχών από τους μελετώντας σχέδια κοινωνικής αναρχίας. Η φρόνησις και η εγκαρτέρησις του δημάρχου εις το καθήκον του εφύλαξαν τότε την πόλιν από των σοβαρωτέρων κινδύνων. Υπογράφων μετά των δημοτικών συμβούλων άνευ αντιρρήσεως τας κενάς και αορίστους διαδηλώσεις της πολιτικής απειρίας, περί ενός μόνον τότε εφρόντιζε, περί της αποτροπής δηλονότι της διαρπαγής, και πώς να θέση εκποδών πάσαν αφορμήν συναφείας και συγχωνεύσεως των καθαρώς πολιτικών επαναστατών με τους εργάτας των κοινωνικών ανατροπών.» Μέρος του κειμένου του Εμμ. Κόκκινου αναδημοσιεύει και ο Ζαφείριος Αντων. Βάος, *Αμβρόσιος Ι. Δαμαλάς, δήμαρχος Ερμουπόλεως (1853-1862)*, Αθήνα 1971, σ. 39-41.

45. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862). Βλ. *στο ίδιο*: «Ούτε αι δημοτικά αρχαί ούτε οι πολιταί εστασίασαν κατά της νομίμου αρχής, αλλ' εξεδήλωσαν τα αισθήματά των κατά Κυβερνήσεως μηδόλως επιτηδείας, Κυβερνήσεως ωθησάσης τα πράγματα μέχρι της αδελφοκτονίας». Βλ. και με ποια επιχειρήματα προσπαθεί συνεχώς και η εφημ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 263 (29.4.1862) και αρ. 264 (6.5.1862) να υποστηρίξει τη θέση αυτή, αποδίδοντας την ευθύνη για τη δυναμική αντίδραση του λαού στην κυβέρνηση που πρόσβαλε τα δικαιώματά του: «Οι Κυβερνώντες μας οφείλουν να έχωσιν υπ' όψιν ότι ο Έλλην.[ικός] Λαός εκ καταγωγής και ανατροφής δεν είναι συνειθισμένος εις ουδενός είδους βίαν, προς τους νόμους αντικειμένην και πάσα πράξις κυβερνητική προσβάλλουσα τα δικαιώματά του τον διεγείρει και τον εξαγριοί· εν τη αγανακτήσει του δε ταύτη εκτρέπεται φυσικώς των ορίων του, αλλ' οι προκαλούντες πταίουν εις τούτο» (το παράθεμα από το

Ερμουπολίτες προσπάθησαν με υπόμνημά τους, της 7ης Μαρτίου, να δικαιολογήσουν πλήρως τη διαχείριση της κρίσης από τις δημοτικές αρχές και να ζητήσουν συγχώρεση, αν συνέβη κάτι επιλήψιμο,⁴⁶ δεν ικανοποίησε την κυβέρνηση, η οποία μετά τη λήξη και των «ναυπλιακών» απέλυσε τον δήμαρχο Δαμαλά και διέλυσε το Δημοτικό Συμβούλιο Ερμούπολεως.⁴⁷ Μεταξύ των εξαιρεθέντων από τη χορηγηθείσα αμνηστία ήταν και τρία άτομα που μετείχαν στα γεγονότα της Ερμούπολης: ο εκ των αρχηγών Αριστοτέλης Τσάτσος, το μέλος της επταμελούς επιτροπής Ιωάννης Παλαιολόγος (δικηγόρος) και ο πλοίαρχος της «Καρτερίας» Βασίλειος Ορλώφ.⁴⁸ Στις νέες δημοτικές εκλογές εξελέγη πάλι δήμαρχος ο Δαμαλάς, ο οποίος όμως παραιτήθηκε⁴⁹ και έτσι ο Όθων δεν βρέθηκε στη δύσκολη θέση να τον παρακάμψει διορίζοντας έναν από τους τρεις πρώτους επιλαχόντες.

Λίγους μήνες μετά, αμέσως μετά την πτώση της πρώτης δυναστείας –στη

φύλλο της 29ης Απρ. 1862). Ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα ειρωνεύτηκε την προσπάθεια της δημοτικής αρχής να δικαιολογηθεί για τη στάση της, επισημαίνοντας ότι δεν αντιστάθηκαν καθόλου αυτοί που εμφανίζονταν ως «lovers of order». Κατ' αυτόν, όσοι αναμείχθηκαν στο κίνημα της Ερμούπολης δεν ήταν «propagantists, send from without or the military alone, but many of the principal merchants of the place, who seem to have been almost unanimous and to have connection and encouragement from Greek commercial houses in Constantinople [...]. Union amongst the population of the lower town does not seem to have been wanting. Arms were allowed to be seized without opposition, and money advanced [...]». Βλ. Wyse προς Russell, 8/20 Μαρτ. 1862: F.O. 32/301.

46. Ερμουπολίτες προς Όθωνα, 7 Μαρτ. 1862 (*Ένωσις*, αρ. 410/12.5.1862): μεταξύ άλλων, στο έγγραφο αυτό αναφέρεται ότι η δημοτική αρχή «υποκύνασα εις ανωτέραν και όλως ακαταμάχητον βίαν, ηναγκάσθη με αλγούσαν καρδίαν να παραχωρήση, ου μόνον αποδοκimasίας, αλλά και τα χρειώδη όπως απέλθωσιν οι στασιασταί· άλλως, ούτοι μεν ήθελον διά των όπλων των καταφύγει εις βιαιοπραγίας προς επίτευξιν αυτών και άλλων μη χρειωδών, οι δε φιλοτάραχοι, ωφελούμενοι του αναρχικού παραδείγματος, ήθελον λαφυραγωγήσει την πόλιν, όπερ ήθελε αποβή ολέθριον εις την εστίαν ταύτην του ελληνικού εμπορίου».

47. Η *Ένωσις* (ό.π.) θεώρησε ότι στο πρόσωπο των δημοτικών αρχών η κυβέρνηση τιμώρησε «ολόκληρον την Πόλιν». Ο Εμμ. Κόκκινος (*Λόγος επικήδειος*, ό.π., σ. 23) αποδίδει τη δυσμένεια του Όθωνα σε συκοφαντική έκθεση «υπαλλήλου τινός, αναλαβόντος αναρμοδίως έργα της αποκλειστικής του νομάρχου αρμοδιότητας», στην οποία ο Δαμαλάς εμφανιζόταν μαζί με μέλη της ατμοπλοϊκής εταιρείας να συνεννοούνται με τον [Γρηγόριο] Υψηλάντη για την εκθρόνιση του βασιλιά.

48. Βλ. το Διάταγμα της αμνηστίας με τους εξαιρεθέντες στρατιωτικούς και πολιτικούς στον Ευαγγελίδη, ό.π., σ. 675-676, και την αντίδραση των εφημ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 264 (6.5.1862) και *Ένωσις*, αρ. 411 (19.5.1862) για την εξαίρεση του Ιω. Παλαιολόγου. Καμία αναφορά στον Τσάτσο και τον Ορλώφ.

49. Αργότερα πήγε στη Μασσαλία, όπου και πέθανε. Ο νεκρός μεταφέρθηκε στην Ερμούπολη και στις 28 Δεκεμβρίου 1869 έγινε η κηδεία του.

δημιουργία των προϋποθέσεων για την ανατροπή της ασφαλώς είχε συμβάλει και η εξέγερση της Ερμούπολης–, η δημοτική αρχή της πόλης θα σπεύσει να αποκαταστήσει τη μνήμη των πεσόντων στην Κύθνο με τη μετονομασία των πλατειών Όθωνος, Αμαλίας και Τερψιθέας σε Λεωτσάκου, Μωραϊτίνη και Σκαρβέλη αντίστοιχα. Τελέστηκαν, παράλληλα, μνημόσυνα «υπέρ των εν Κύθνω και Ναυπλίω πεσόντων υπέρ των εθνικών σκοπών». ⁵⁰ Τέλος, αποζημιώθηκαν όλοι εκείνοι που είχαν διαθέσει αυτοβούλως ή που τους είχε ακουσίως αφαιρεθεί πολεμικό υλικό κατά τις ημέρες της αντιοθωνικής εξέγερσης. ⁵¹

50. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 689.

51. Για τα σχετικά έγγραφα βλ. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Ι/Ποικίλα, φάκ. 2.

III.

ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΚΑΙ Η ΑΡΓΟΛΙΔΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ (1833-1862)

Α΄ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ, ΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ

Πρόεδροι: Μπάμπης Αντωνιάδης – Αναστάσιος Αθ. Γούναρης

ΙΩANNA K. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΩΣ ΜΕΣΟΝ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΤΩΝ WITTELSBACHER

ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΩΝ ΒΑΥΑΡΩΝ ΣΤΟΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟ ΠΡΟΝΟΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ

*Αφιερώνεται στον Βαυαρό ελληνιστή
Egert Pöhlmann για τα ογδόνα του**

Κοντά στον τόπο αποβίβασης του Όθωνα, στον συνοικισμό Πρόνοια,¹ λίγο πριν από το Ναύπλιο, σμίλευσε ο Βαυαρός γλύπτης Christian Heinrich Siegel στον φυσικό βράχο ένα τεράστιο γλυπτό σε μορφή αποθνήσκοντος λέοντος (εικ. 1, 2, 3).² Ο Λέων της Πρόνοιας ανεγέρθηκε εις μνήμην των Βαυαρών

* Ο Egert Pöhlmann είναι Ομότιμος Καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Erlangen-Nυρεμβέργης (1980-2001), επίτιμος Διδάκτωρ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (2004) και αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (2011). Πιστεύοντας στη διαχρονία της ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού, θέλησε να καλλιεργήσει στην έδρα του και τα νεοελληνικά γράμματα, δίνοντάς μου τη δυνατότητα να διδάξω επί μακρόν Νεοελληνική Γλώσσα, Λογοτεχνία και Πολιτισμό (1982-2003).

1. Γενικά για την ιστορία του συνοικισμού της Πρόνοιας του Ναυπλίου βλ. Γεώργιος Αθ. Χώρας, «Η Πρόνοια προάστειο του Ναυπλίου», *Πελοποννησιακά* 6 (1986), σ. 535-560· Δημήτρης Χ. Γεωργόπουλος, *Πρόνοια Ναυπλίου. Περιδιάβαση στο χώρο και το χρόνο*, Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Πελοποννήσου 2000-2006, Multilanguage Cd-Rom (Σεμάντιξ Τεχνολογίες Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών Α.Ε.), Ναύπλιο, Δήμος Ναυπλιέων, 2006. Για την οικοδόμηση και τον σχεδιασμό της Καποδιστριακής Πρόνοιας από τον Σταμάτη Βούλγαρη με εφαρμογή του ιπποδαμείου πολεοδομικού συστήματος βλ. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Πρόνοια, ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός της ελεύθερης Ελλάδας», *Αρχαιολογία* 51 (Ιούνιος 1994), σ. 35-46.

2. Γενικά για τον Λέοντα της Πρόνοιας βλ. Σέμνη Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1979, σ. 93, εικ. 144· Wolf Seidl, *Bayern in Griechenland. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung König Ottos*, München, Prestel-Verlag, 1981 (ανατύπωση), σ. 257, Abb. 58-59· Μάρκος Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, «Το Μνημείο Φιλελλήνων στο Ναύπλιο», *Σύγχρονα Βήματα* 68 (1991), σ. 231, υποσ. 12· Jan Murken, *König-Otto-von-Griechenland-Museum der Gemeinde Ottobrunn, Bayeri-*

στρατιωτών που πέθαναν στην περιοχή από κοιλιακό τύφο, κατά τα έτη 1833 και 1834.³ Το μνημείο βρίσκεται κοντά στο καθολικό νεκροταφείο της Πρόνοιας, όπου θάφτηκαν οι εκλιπόντες Βαυαροί.⁴ Ήδη από μαρτυρία του 1696 γνωρίζουμε ότι ο χώρος της Πρόνοιας ήταν κοιμητηριακός. Αλλά και σε χάρτη του Rouqueville του 1816, το νεκροταφείο, το οποίο δεν ήταν μόνο χριστιανικό, τοποθετείται στην ίδια περιοχή.⁵ Μάλιστα, ο Φωτάκος, περιγράφει

sche Museen, Bd. 22, München, Weltkunst Verlag GmbH, 1995, σ. 78-79, Abb. 73· Ida Haugsted, *Dream and Reality. Danish antiquaries, architects and artists in Greece*, London 1996, σ. 214· Herbert W. Rott, αρ. 234 «Denkmal der in Griechenland gefallenen Bayern», στο Reinhold Baumstark (επιμ.), *Das neue Hellas. Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.*, Katalog zur Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums (München, 9. November 1999 bis 13. Februar 2000), München, Hirmer Verlag, 1999, σ. 397, Abb. 234 / Χέρμπερτ Β. Ροττ, αρ. 217 «Μνημείο Βαυαρών πεσόντων στην Ελλάδα», στο Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη (επιμ.), *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Κατάλογος Έκθεσης της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου σε συνεργασία με το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Αθήνα, 5.4 – 3.7.2000), Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 2000, σ. 503-504 (εικ.)· Αφροδίτη Κούρια, *Το Ναύπλιο των περιηγητών*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 2007, σ. 130.

3. Από τους 3.500 χιλιάδες Βαυαρούς αξιωματικούς και στρατιώτες που ακολούθησαν τον Όθωνα, ο οποίος αποβιβάστηκε στις 25 Ιανουαρίου του 1833 στη θέση Γλυκειά, κοντά στο Ναύπλιο, εγκαταστάθηκαν πολλοί οικογενειακώς σε κατοικίες στην Πρόνοια. Κάποιοι από αυτούς προσεβλήθησαν κατά τα έτη 1833-1834 από επιδημία κοιλιακού τύφου, εξαιτίας της κατανάλωσης άγουρων φρούτων και υπερώριμων αγγουριών. Όσοι πέθαναν, τάφηκαν άλλοι μπροστά από την εκκλησία των Αγίων Πάντων και άλλοι σε τοποθεσία βορειοανατολικά του ναού της Ευαγγελίστριας, η οποία από τότε πήρε το όνομα «τα βαυαρικά μνήματα» βλ. Δ. Χ. Γεωργόπουλος, *ό.π.*, link χρονοδιάγραμμα, περίοδος 1833-1836.

4. Βλ. σχετικά Μ. Ρούσσο-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 231, υποσ. 12· Herbert W. Rott, αρ. 366 «Pronia», *Das neue Hellas*, *ό.π.*, σ. 504· Θεοδόσιος Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου: Ιστορία της πόλεως του Ναυπλίου από τών μυθικών χρόνων μέχρι σήμερα, 1500 π.Χ. μέχρι 1948 μ.Χ.*, Ναύπλιο, Εκδόσεις Δήμου Ναυπλιέων, 2010, σ. 39-40: «Ο Όθων δώρισε στους καθολικούς του Ναυπλίου γήπεδο ξξωθι, μεταξύ Ευαγγελιστρίας και ναΐσκου Αγίας Παρασκευής, ίνα χρησιμεύση ως νεκροταφείον τών Βαυαρών και λοιπών καθολικών κατοίκων.» Για την υποθετική θέση των μνημάτων πρβλ. κατωτέρω και αναπαράσταση του μνημείου της Πρόνοιας σε ανυπόγραφο χαρακτηριστικό του Μουσείου του βασιλιά Όθωνα στο Οττομπρούν (εικ. 13 και υποσ. 93), όπου απεικονίζονται δύο τάφοι, κάτω δεξιά από το μνημείο. Αργότερα, τα οστά των εκλιπόντων Βαυαρών εναποτέθηκαν στην κρύπτη της Καθολικής Εκκλησίας του Ναυπλίου (Ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, γνωστός και ως Φραγκοκκλησιά).

5. Δ. Χ. Γεωργόπουλος, *ό.π.* Με τα σύγχρονα δεδομένα, ο Λέων των Βαυαρών βρίσκεται στην οδό Μιχαήλ Ιατρού, μεταξύ της εκκλησίας των Αγίων Πάντων και του σημερινού νεκροταφείου της Πρόνοιας, που δημιουργήθηκε στην περιοχή το 1852. Ο χώρος

φοντας την πρώτη επιχείρηση των Ελλήνων για την κατάληψη του Ναυπλίου την άνοιξη του 1821, γράφει χαρακτηριστικά:

[...] ήτο ὅλη σχεδόν [η περιοχή] γεμάτη Τουρκομνήματα ἕως πέρα εἰς τοὺς Ἁγίους Πάντας κι τὸ Ἄγγουρῶν⁶ λεγόμενον [...]. Ἦτο δὲ γεμάτος ὁ τόπος μάνδρας, μνήματα, κυπαρίσια καὶ ἄλλα δένδρα διάφορα, ἀθάνατοι φυτεμένοι πολλοί, ὥστε ἐδυσκολεύετο ὁ ἄνθρωπος νὰ περάσῃ εὐκόλα [...].⁷

Πολύ σημαντική μαρτυρία για τον θάνατο των Βαυαρών στρατιωτών και τον εντοπισμό του σημείου ταφής τους αποτελεί και το πέραςμα του φημισμένου τοπιογράφου Karl Rottmann από την περιοχή, ο οποίος έφτασε στην Ελλάδα συνοδευόμενος από τον αρχιτέκτονα και τοπιογράφο Ludwig Lange, με σκοπό να προετοιμάσει μία μεγάλη ανάθεση ζωγραφικών έργων, που του δόθηκε από τον Λουδοβίκο Α'.⁸ Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Ναυπλία, το φθινόπωρο του 1834, ο Rottmann εκπόνησε μια σειρά σχεδίων της πόλης και της γύρω περιοχής της, μεταξύ άλλων και της Πρόνοιας. Ένα σχέδιο με μολύβι μεγάλων διαστάσεων, που έφτιαξε επί τόπου, απεικονίζει τα σπίτια της Πρόνοιας και στα δυτικά τους σχιστολιθικούς βράχους της περιοχής, σε μορφή που αντιστοιχεί με αυτήν της μεταγενέστερης ελαιογραφίας του, η οποία ολοκληρώθηκε το 1847. Κάτω από τους βράχους βρίσκεται το νεκροταφείο στο οποίο θάφτηκαν το 1833 οι Βαυαροί στρατιώτες.⁹ Ο Lange, στο έργο του που δημοσιεύθηκε το 1854, σχετικά με τις

μπροστά από το μνημείο έχει διαμορφωθεί σήμερα σε μικρό πάρκο.

6. Με την ονομασία «Ἄγγουρῶν», δηλαδή Ηρώ των αγγουριών, φαίνεται ότι υπονοούσαν οι ντόπιοι ειρωνικά το μνημείο της Πρόνοιας, επειδή οι Βαυαροί στρατιώτες πέθαναν από την κατανάλωση υπερώριμων αγγουριών.

7. Φωτίου Χρυσανθόπουλου, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως / Υπό Φωτάκου πρώτου υπασπιστού του Θεοδώρου Κολοκοτρώνου*, Αθήνησι, έκδ. Σταύρου Ανδροπούλου, Τύποις και Βιβλιοπωλείο Π. Δ. Σακελλάριου, 1858, τ. Α', σ. 281.

8. Η καλλιτεχνική αποστολή του Karl Rottmann στην Ελλάδα αποσκοπούσε στην προπαρασκευή του κύκλου των ελληνικών τοπίων, ο οποίος είχε αρχικά προοριστεί για τις αφίδες των βασιλικών κήπων του Μονάχου. Από τον Αύγουστο του 1834 έως τον Οκτώβριο του 1835 περιηγήθηκε με τη συνοδεία του αρχιτέκτονα και τοπιογράφου Ludwig Lange μεγάλα τμήματα της χώρας για να συλλέξει προσχέδια για τις 38 ενότητες του προγραμματισμένου κύκλου. Ενώ δε ο Rottmann επέστρεψε στο Μόναχο το φθινόπωρο του 1835, ο Lange παρέμεινε επί τρία επιπλέον χρόνια στη χώρα και σχεδίασε μεγάλο αριθμό «σπουδών», οι οποίες στόχευαν στο να προσφέρουν στο κοινό μία εικόνα του μεγαλείου της αρχαίας και σύντομα της νέας Ελλάδας, αποτυπώνοντας τη φύση και τη ζωή της χώρας εκείνων των χρόνων: βλ. Herbert W. Rott, «Die griechischen Landschaften von Karl Rotmann», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 489-490 / Χέρμπερτ Β. Ροττ, «Οι ελληνικές τοπιογραφίες του Karl Rotmann», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 577-578.

9. Karl Rottmann, 1847, ελαιογραφία, 161 x 206 εκ., Μόναχο, Κρατική Συλλογή

ελληνικές τοπιογραφίες του Rottmann, μας παρέχει την ακόλουθη πληροφορία: «Das ungewohnte Klima einerseits, getäuschte Hoffnungen andertheils, hatten manche unsere Brüder vor der Zeit dahin sterben lassen; die Erinnerung an Diese ist an den Felsen geknüpft, zu dessen Füßen die Gräber der Fremden liegen, und der die Mittelgruppe des Gemäldes bildet.»¹⁰ [= Το κλίμα στο οποίο δεν είχαν συνηθίσει αφενός, και οι απατηλές ελπίδες αφετέρου οδήγησαν σε πρόωρο θάνατο μερικούς από τους αδελφούς μας· η ανάμνηση αυτών συνδέεται με τον βράχο, στα ριζά του οποίου κείτονται τα μνήματα των ξένων, και που αποτελεί ταυτόχρονα το μεσαίο βραχώδες σύμπλεγμα του βράχου].

Ο Λέων της Πρόνοιας φιλοτεχνήθηκε λίγα χρόνια αργότερα (1840-41), κατόπιν παραγγελίας του πατέρα του Όθωνα, Λουδοβίκου Α΄,¹¹ ο οποίος ανέλαβε και τη δαπάνη του, όπως πληροφορούμαστε από τη γερμανική επιγραφή που υπάρχει κάτω από τον ανακεκλιμένο λέοντα:

DIE / OFFIZIERE UND SOLDATEN / DER / KOENIGLICH BAYERISCHEN BRIGADE / IHREN KAMERADEN. /+ / 1833 UND 1834. / ZUR NOLLENDUNG GEBRACHT / DURCH / LUDWIG I KOENIG VON BAYERN. / C(HRISTIAN) H(EINRICH) SIEGEL FCT (FECIT).

[= Οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες της βασιλικής βαυαρικής μεραρχίας προς τους συστρατιώτες τους. + 1833 και 1834. Ανηγέρθη από τον βασιλέα Λουδοβίκο Α΄ της Βαυαρίας. Το εποίησε ο Χρ(ιστιανός) Ε(ρρίκος) Ζίγκελ.]

Το μοναδικό έγγραφο που έχει εντοπιστεί έως σήμερα σε σχέση με το μνημείο, το οποίο έχει συνταχθεί στην ελληνική γλώσσα και φυλάσσεται στο Αρχείο του Δήμου Ναυπλιέων (εικ. 4),¹² μας πληροφορεί για την τελετή των αποκαλυπτηρίων του μνημείου, καθώς και για την παράδοσή του στον Δήμο του Ναυπλίου από τον Βασιλικό Επίτροπο, τον αντισυνταγματάρχη Χοτζ:

Σχεδίων, αρ. ευρ. WAF 854: Herbert W. Rott, αρ. 366 «Pronia», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 503-505 (εικ. 365, 366).

10. Ludwig Lange, *Die griechischen Landschaftsgemälde von Karl Rottmann in der königlichen Pinakothek zu München*, München 1854, σ. 17.

11. Όταν τον Φεβρουάριο του 1836 επισκέφτηκε το Ναύπλιο ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος Α΄, διέταξε να σμιλευτεί το lionτάρι στο δυτικό μέρος του βράχου, στους πρόποδες του οποίου είχαν ταφεί οι Βαυαροί στρατιώτες· βλ. Δ. Χ. Γεωργόπουλος, ό.π.

12. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας. ΔΗΜ.1.1/1841 Ψ50. Για την παραχώρηση του εγγράφου θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον Αναπληρωτή Προϊστάμενο των Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, κύριο Δημήτρη Γεωργόπουλο, και για τη βοήθεια στη μεταγραφή την παλαιογράφο κυρία Σοφία Καπετανάκη, Επίκουρο Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στο Τμήμα Φιλολογίας της Καλαμάτας.

ἀριθ. πρ(ωτοκόλλου) 2930
 ἐλ(ήφθη) 15 Νοεμβρίου Φάκ(ελος) Ω 51

Ὁ
 Ἀντισυνταγματάρχης Χότζ¹³
 Πρὸς
 τὸ Δημαρχεῖον Ναυπλίας

Ὁ ὑποφαινόμενος ἔχει τὴν τιμὴν νὰ εἰδοποιήσῃ τὴν Δημαρχίαν ναυπλίας ὅτι αὐριον εἰς τὰς 11 ὥρας Π.Μ. θέλει ἀποκαλειφθῆ τὸ παρὰ τῆς Α(ύτου) Μ(εγαλειότητος) τοῦ Βασιλέως τῆς Βαβαρίας Λουδοβίκου Ι πρὸς ἀνάμνησιν τῶν τοῦ Ἐπιβοηθιτικοῦ Στρατοῦ ἀποθανόντων βαβαρῶν τιθέμενον μνημεῖον εἰς Πρόνοιαν.

Παραδίδω λοιπόν ὡς Βασιλικὸς Ἐπίτροπος τὸ μνημεῖον τοῦτο τῆς Δημαρχείας ἀπὸ τὴν ὥραν τῆς ξεσκεπάσεως πρὸς ὑπεράσπησιν κατὰ κάθε εἶδους φθορᾶς, κ(αί) τοῦ ὁποίου ἐπομένως ἡ Μεγαλοπρεπῆς κατασκευὴ θέλει χρησιμεύσῃ ὡς Στολισμὸς τῆς Πόλεως Ναυπλίας, ὡς τὸ πρῶτον ἔργον τοιοῦτου εἶδους μετὰ παρέλευσιν αἰῶνων, εἰς τὴν νέαν ἀναγεννηθῆσαν Ἑλλάδα.

Ναύπλιον τῇ 15ῃ Νοεμβρίου 1841

Ὁ Ἐπίτροπος
 [ὑπογραφή:] Χότζ Ἀντισυνταγμ[ατ]άρχης

Ο αποθνήσκων Λέων του Siegel είναι σχεδόν πιστό αντίγραφο του λιονταριού που σχεδίασε το 1819 ο διαπρεπῆς Δανός γλύπτης του κλασικισμοῦ Bertel Thorvaldsen¹⁴ και σμίλευσε το 1820/21 ο Lukas Ahorn σε προϋπάρχον λατομεῖο ψαμίτη στη Λουκέρνη της Ελβετίας (*Löwendenkmal von Luzern*). Ο Λέων αυτός, ὕψους ἑξὶ και πλάτους δέκα μέτρων, εἶναι σκαλισμένος στην κόψη φυσικοῦ αμμολιθικοῦ βράχου (εἰκ. 5, 6) και φιλοτεχνήθηκε εἰς μνήμην των Ελβετῶν φρουρῶν που σφαγιάστηκαν το 1792 κατὰ τη διάρκεια της Γαλλικῆς Επαναστάσεως,¹⁵ ὅταν επαναστάτες εἰσέβαλαν στο Ἀνάκτορο του

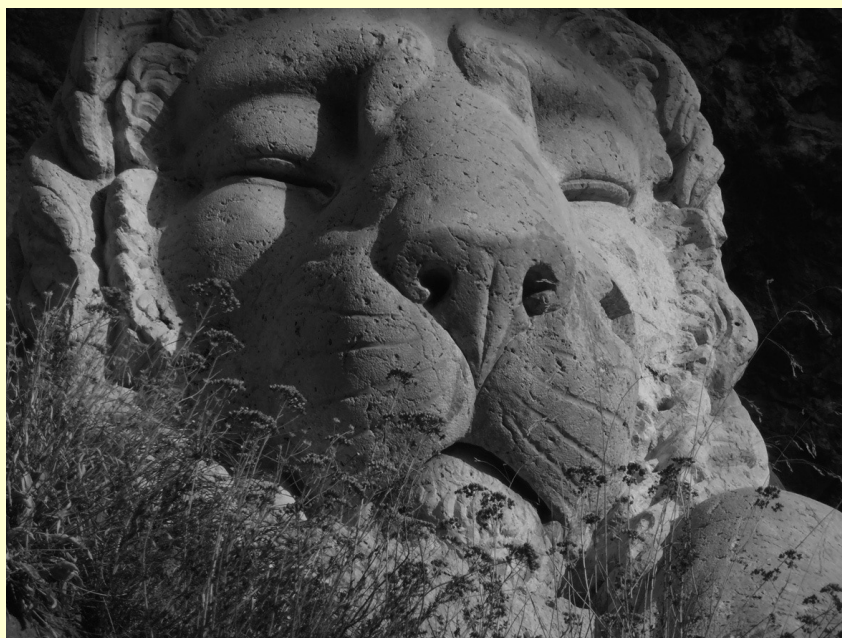
13. Το ἐπίθετο του Βασιλικῦ Ἐπιτρόπου και αντισυνταγματάρχη, που ἀποδίδεται στο ἐλληνικό ἐγγραφο ὡς Χοτζ, θα πρέπει να ἀντιστοιχεῖ στο γερμανικό ἐπίθετο Hotz, που ἐπιχωριάζει στον νότιο γερμανικό χώρο, κυρίως στην περιοχή της Βυρτεμβέργης (Württemberg) και της βουαρικῆς Σουηβίας (Bayerischer Schwaben). Την ὀρθὴ ἀνάγνωσι του ὀνόματος, καθώς και ἄλλες ουσιαστικές ἐπισημάνσεις για το ἄρθρο, τις οφείλω στον κύριο Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, τον ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμά.

14. Για την προσωπικότητα και το ἔργο του σημαντικῶτατου αὐτοῦ γλύπτη του ευρωπαϊκοῦ κλασικισμοῦ βλ. *Bertel Thorvaldsen, 1770-1844, sculptore danese a Roma*, Κατάλογος Ἐκθεσεῖς, Roma, Galleria Nazionale d'Arte Moderna 1989, Ρώμη 1990· «Bertel Thorvaldsen», ἀνακτήθηκε ἀπὸ το <http://en.wikipedia.org> [ἡμερομηνία πρόσβασης 3.12.2012].

15. Για τον σφαγιασμό της ελβετικῆς φρουρᾶς στο ἀνάκτορο του Κεραμεικοῦ (Tuile-

Εικ. 1: Ο αποθνήσκων Λέων των Βαυαρών στην Πρόνοια του Ναυπλίου, λαξευμένος στον φυσικό βράχο. Έργο του Βαυαρού γλύπτη Chr. H. Siegel (1840-41).

Εικ. 2: Η κεφαλή του εκπνέοντος λέοντος, που συμβολίζει τον αιώνιο θάνατο των αποθανόντων Βαυαρών στην περιοχή της Πρόνοιας (1833-34).

Κεραμεικού (Tuileries), στο οποίο είχε μετακομίσει η βασιλική οικογένεια από τις Βερσαλλίες. Η πρωτοβουλία για την ανέγερση του μνημείου ανήκει στον Karl Pfyffer von Altishofen, έναν αξιωματικό της ελβετικής φρουράς, που επιβίωσε από τη σφαγή, διότι κατά τη διάρκεια των γεγονότων βρισκόταν στη Λουκέρνη. Αυτός άρχισε να μαζεύει χρήματα το 1818. Ο σχεδιασμός του μνημείου ανατέθηκε στον Thorvaldsen που βρισκόταν το 1819 στη Λουκέρνη. Ο γλύπτης Urs Pankraz Eggenschwiler από το Solothurn άρχισε να λαξεύει τον λέοντα, κατά τη διάρκεια όμως των εργασιών έπεσε θύμα θανατηφόρου ατυχήματος. Τον διαδέχθηκε ο νεαρός γλύπτης Lukas Ahorn (1789-1856) από την Κωνσταντία,¹⁶ ο οποίος ξεκίνησε τις εργασίες τον Μάρτιο του 1820 και τις αποπεράτωσε στις 10 Αυγούστου του 1821, ημέρα των αποκαλυπτηρίων του μνημείου, τα οποία διεξήχθησαν με μεγάλη επιτυχία.¹⁷ Μέσα με μία σχεδόν ορθογώνια βαθιά κόγχη απεικονίζεται ένας αποθνήσκων λέων, στραμμένος προς τα αριστερά και διαπερασμένος από δόρυ, με την κεφαλή ανακεκλιμένη πάνω σε μία κυκλική ασπίδα που φέρει κρινάνθημα, δηλαδή το σύμβολο της γαλλικής μοναρχίας. Μπροστά από αυτή την ασπίδα, στην αριστερή άκρη της κόγχης, είναι στημένη μία δεύτερη κυκλική ασπίδα που φέρει τον θυρεό της Ελβετίας. Σύμφωνα με την επιγραφή που είναι σκαλισμένη σε λατινική γλώσσα πάνω από την κόγχη, το μνημείο είναι αφιερωμένο «στην πίστη και την ανδρεία των Ελβετών» (*Helvetiorum Fidei ac Virtuti*). Στην επιγραφή κάτω από την κόγχη είναι καταγεγραμμένα τα ονόματα των αξιωματικών, ενώ αναγράφεται κατά προσέγγιση και ο αριθμός των στρατιωτών που απεβίωσαν (DCCLX = 760) και που επέζησαν (CCCL = 350). Παρά δε τη μεγάλη επιτυχία κατά τα αποκαλυπτήρια του γλυπτού και μολονότι ο Αμερικανός συγγραφέας Mark Twain (1835-1910) εξυμνεί το μνημείο του θανάσιμα πληγωμένου λιονταριού ως «το πλέον θρηνώδες και συγκινητικό πέτρινο

ries) και το ιστορικό της ανέγερσης του μνημείου των πεσόντων Ελβετών στη Λουκέρνη βλ. «Lion Monument», ανακτήθηκε από το <http://en.wikipedia.org> [ημερομηνία πρόσβασης 27.10.2012]. Για την αναφορά και περιγραφή του λέοντος της Λουκέρνης σε συσχέτισμό με το ιστορικό συμβάν βλ. Thomas Carlyle, *The French Revolution: A History*, New York, The Modern Library, 2002, σ. 498.

16. Για βιογραφικά στοιχεία και την καλλιτεχνική πορεία του γλύπτη Lukas Ahorn βλ. Christoph Lichtin, «Kunstmuseum Luzern Sammlung Online – Der Bildhauer Ahorn» (www.sammlungonline.kunstmuseumluzern).

17. Την άμεση απήχηση που είχε το δημιούργημα του Ahorn φανερώνει σύγχρονη ελαιογραφία του ζωγράφου Josef Reinhard, που απεικονίζει τον γλύπτη με τη γυναίκα του και τον γιο του καθισμένους πάνω στο πόδι του λιονταριού: βλ. Chr. Lichtin, *ό.π.*, Josef Reinhard, «Der Bildhauer Ahorn und seine Familie, samt seinem verfertigten kollossischen Löwen», 1821, Öl auf Holz, 48,8 x 44 cm, Kunstmuseum Luzern, Inv. Nr. G748x.

Εικ. 3: Κυκλική ασπίδα περιτυλιγμένη με γλαμύδα και αιχμή δόρατος με σαυρωτήρα, που απεικονίζονται στο βάθος της ορθογώνιας κόγχης, πίσω από το ρύγχος του λιονταριού.

έργο του κόσμου»,¹⁸ η περαιτέρω καλλιτεχνική πορεία του Lukas Ahorn δεν υπήρξε ιδιαίτερα ανοδική, διότι ο Thorvaldsen δεν του ανέθεσε άλλα έργα, όπως ήταν αρχικά αναμενόμενο.

Το ενδιαφέρον όμως στη σύνθεση αυτή του Thorvaldsen έγκειται κυρίως στο ότι στηρίζεται σε ένα αρχαίο πρότυπο, που εντόπισε στην Ιουλίδα της Κέας¹⁹ ο Charles Robert Cockerell. Πρόκειται για έναν μνημειώδη αρχαϊκό

18. Marc Twain, *A Tramp Abroad* (1880), κεφ. XXVI, «The Nest of the Cuckoo-Clock».

19. Η Ιουλίδα είναι η μόνη από τις τέσσερις πόλεις της αρχαίας Κέας που βρίσκεται στην ενδοχώρα, επάνω σε ύψωμα που εποπτεύει τη βόρεια πλευρά του νησιού καθώς και τον θαλάσσιο χώρο. Ιδρύθηκε κατά την αρχαϊκή περίοδο, στη θέση που αργότερα κατέλαβε το μεσαιωνικό Κάστρο της Ιουλίδας, και συνεχίζει να αποτελεί μέχρι σήμερα ενεργό οικισμό. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, η Ιουλίδα [*Ιουλίς*] ήταν η πατρίδα των λυρικών ποιητών Σιμωνίδη (6ος-5ος αι. π.Χ.) και Βακχυλίδη (481-431 π.Χ.): βλ. σχετικά Γιάννα Βενιέρη, «Κυκλάδες – Κέα», στο Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος (επιστημ. επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2005, σ. 209. Για τις αρχαιότη-

λέοντα,²⁰ λαξευμένο επίσης σε φυσικό βράχο (εικ. 7), μοναδικό έως τώρα παράδειγμα στον ελλαδικό χώρο. Οι διαστάσεις του (μέγιστο μήκος 6,4 μέτρα) αντανakλούν την καλλιτεχνική τάση της εποχής, σύμφωνα με την οποία το υπερφυσικό μέγεθος είναι η έκφραση του περίτεχνου στη μεγάλη πλαστική. Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, απέναντι από το μεσαιωνικό Κάστρο, κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο της Ιουλίδας (εικ. 8). Χωρίς να έχουμε ανακαλύψει κάποιο στοιχείο που να προσδιορίζει τη χρήση του, έχει εκφραστεί η υπόθεση ότι προστάτευε κάποιο ιερό. Ο Λέων της Ιουλίδας της Κέας είναι ο πρωιμότερος από τους αρχαϊκούς λέοντες των Κυκλάδων²¹ και χρονολογείται στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.²²

Ο Λέων κείται στραμμένος προς τα δεξιά σε στάση ανάπαυσης, σύμφωνα με έναν εικονογραφικό τύπο που δεν συνηθίζεται στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο αλλά στην Ιωνία. Πρόκειται για το πρωιμότερο παράδειγμα που ακολουθεί το μοτίβο του αιγυπτιακού λέοντα σε ελεύθερη παραλλαγή. Τα λιοντάρια του αιγυπτιακού τύπου αναπαύονται ξαπλωμένα στη μία πλευρά με λυγισμένα τα πίσω πόδια, σταυρωτά τα μπροστινά και την κεφαλή με πλάγια κλίση προς τα πάνω, ενταγμένα σε ένα ορθογώνιο σύστημα. Όμως, ενώ το λιοντάρι της Ιουλίδας ακολουθεί σχεδόν πιστά το αιγυπτιακό μοτίβο στην απόδοση του πίσω μέρους του σώματος, το παραλλάσσει στην απεικόνιση του μπροστινού μέρους, αποδίδοντας τα δύο πόδια το ένα πάνω στο άλλο και όχι σταυρωτά, και την κεφαλή να κλίνει ανάμεσά τους. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στις λεπτομέρειές του ο Λέων της Κέας μαρτυρεί ασυρρια-

τες και την ιστορία του νησιού της Κέας υπάρχει μία πρώιμη δημοσίευση του 1861: Κ. Μάνθου, *Αρχαιολογία και ιστορία της νήσου Κέας*. Εισαγωγή – μεταγραφή – σχόλια Λ. G. Mendoni, Athens 1991. Για τις πρώτες αρχαιολογικές αναδιφήσεις στο νησί βλ., επίσης, Klaus Fittschen, «Ross und Ritter auf der Insel Keos», *Athenische Mitteilungen* 116 (2001), σ. 1-15. Για το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως στην Κέα το έτος 2001 βλ. Γιάννα Βενιέρη, «Αρχαιότητες της Κέας», *Ανθέμιον. Ενημερωτικό Δελτίο της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως*, τχ 10 (Ιούλιος 2003), σ. 16-18.

20. Γενικά για την απεικόνιση των λιονταριών στην πρώιμη ελληνική τέχνη βλ. τη διδακτορική διατριβή του Hanns Gabelmann, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin, Verlag Gebr. Mann, 1965, όπου συγκεντρώνονται αναλυτικά όλες οι βασικές πληροφορίες· Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, *Η τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας. Σύντομη Ιστορία (1050-50 π.Χ.)*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα, 1995, σ. 92-93· Claude Rolley, *Η ελληνική γλυπτική Ι. Από τις αρχές έως το μέσο του 5ου αιώνα*, έκδοση αναθεωρημένη από τον συγγραφέα, μτφρ. Ελένη Δημητρακοπούλου, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 2006, σ. 30-31, υποσ. 93.

21. Για τα αρχαϊκά λιοντάρια των Κυκλάδων και τη χρονολόγησή τους βλ. H. Gabelmann, *ό.π.*, σ. 54-56.

22. Cl. Rolley, *ό.π.*, σ. 30, υποσ. 94 (600 π.Χ.)· H. Gabelmann, *ό.π.*, σ. 55 και Γ. Βενιέρη, *ό.π.*, σ. 209, εικ. 283 (τέλος 7ου / αρχές 6ου αι. π.Χ.).

κή επιρροή.²³ Επομένως, ο Λέων της Κέας ανάγεται σε ανατολικά πρότυπα, συνδυάζοντας το αιγυπτιακό μοτίβο του ξαπλωμένου λιονταριού με ασσυριακή επιρροή στην απόδοση των λεπτομερειών και, όπως όλα τα ανατολίζοντα λιοντάρια της ελληνικής τέχνης, είναι ένα έργο της αρχαϊκής πλαστικής.²⁴

Ο Άγγλος αρχιτέκτων Charles Robert Cockerell πρωτοεπισκέφθηκε την Ελλάδα στα 1810-11 και ξανά στα 1812-13 ως μέλος της ομάδας που ανέσκαψε τους ναούς της Αίγινας (1811) και των Βασσών (1812).²⁵ Κατά τη διάρκεια ταξιδιού του στην Κέα, εντόπισε στην αρχαία Ιουλίδα το περίφημο αρχαϊκό λιοντάρι και το σχεδίασε ελεύθερα, απεικονίζοντάς το μέσα στο φυσικό τοπίο. Όπως θα δούμε, μάλιστα, στη συνέχεια, βάσει αυτών των σχεδίων εκπόνησε ο διαπρεπής Βαυαρός καλλιτέχνης Johann Christian Reinhart²⁶ δύο οξυγραφίες στη Ρώμη, που αποτέλεσαν και το πρότυπο του σχεδιασμού του Λέοντος της Λουκέρνης από τον Thorvaldsen, ο οποίος τις είδε προφανώς εκεί.²⁷ Ο Δανός αρχαιολόγος Brøndsted δημοσίευσε τις οξυγραφίες του Reinhart έξι χρόνια αργότερα στο Παρίσι. Ο Peter Oluf Brøndsted, γνωστός και ως Ole, ένας από τους πρωιμότερους ερευνητές της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής και αγγειογρα-

23. Ως ασσυριακά μπορούν να χαρακτηριστούν τα εξής στοιχεία: στενά κυματοειδή ανθήμια ξεκινούν από το ρύγχος. Τα αφτιά είναι κατασκευασμένα σύμφωνα με τον ασσυριακό τρόπο. Η πλατιά μύτη φέρει ραβδώσεις, ενώ βαθιές αυλακώσεις χαράσσονται από τη ράχη στο στόμα, περιβάλλοντάς το ρύγχος. Το κλειστό στόμα με ελαφρά τραβηγμένες προς τα κάτω τις γωνίες, περιβάλλεται από τη στενή αυλάκωση του χείλους.

24. Για τον προσδιορισμό του εικονογραφικού τύπου του Λέοντος της Ιουλίδας της Κέας βλ. H. Gabelmann, *ό.π.*, 54-55, Taf. 7 και Cl. Rolley, *ό.π.*, σ. 196, ο οποίος τον εντάσσει σε μία σειρά λιονταριών που επαναλαμβάνουν αδέξια τον λεγόμενο νεοχεττιτικό τύπο, γνωστό από την κορινθιακή κεραμική.

25. Για την προσωπικότητα και την αρχαιολογική δράση του Cockerell στην Ελλάδα βλ. Richard Stoneman, *Αναζητώντας την Κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, σ. 194, 217, 264, 274, 277-286, 288, 291-292, 314, 367, 374, 421, 442, 449 και 453. Πρβλ. επίσης κατωτέρω, υποσ. 84 (βιβλιογραφία).

26. Γερμανός ζωγράφος και χαράκτης, από το Hof της βορειοανατολικής Βαυαρίας (1761-1847). Το 1789 εγκαταστάθηκε στη Ρώμη. Από το 1829 δούλεψε στην υπηρεσία του Λουδοβίκου Α΄. Την 1.11.1839 αναγορεύθηκε σε αυλικό ζωγράφο του Λουδοβίκου. Πέραν των τοπιογραφιών του, εκπόνησε πάνω από 400 σχέδια, καθώς και 170 οξυγραφίες, για τις οποίες ήταν φημισμένος: βλ. Dieter Richter, *Von Hof nach Rom. Johann Christian Reinhart, ein deutscher Maler in Italien. Eine Biographie*, Berlin, Transit, 2010: «Johann Christian Reinhart», ανακτήθηκε από το <http://de.wikipedia.org> [ημερομηνία πρόσβασης 2.12.2012].

27. Βλ. σχετικά *Künstlerleben in Rom. Bertel Thorvaldsen (1770-1844). Der dänische Bildhauer und seine deutschen Freunde*, Κατάλογος Έκθεσης, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum 1992, Νυρεμβέργη 1992.

Εικ. 5: Ο αποθνήσκων Λέων της Λουκέρνης (Löwendenkmal, Luzern), περί το 1900. Έργο του γλύπτη Lukas Ahorn (1820-21), βάσει σχεδίων του Bertel Thorvaldsen.

φίας,²⁸ εγκαταστάθηκε το 1810 στην Αθήνα,²⁹ όπου γνώρισε τον Cockerell και τους υπόλοιπους της ομάδας του, οι οποίοι ασχολήθηκαν, μεταξύ άλλων, και με τον Παρθενώνα. Τον χειμώνα του 1811-12 ο Brøndsted ανέσκαψε το ιερό του Απόλλωνα στην Καρθαία της Κέας.³⁰ Από το 1823 έως το 1830 έμεινε στο Παρίσι για να προετοιμάσει μία δημοσίευση για την έρευνά του στην Ελλάδα. Εκεί απευθύνθηκε στον Γάλλο εκδότη Fermin Didot για την έκδοση 500 αντιτύπων στη γαλλική γλώσσα και άλλων 500 αντιτύπων στη γερμανική. Το δίτομο έργο δημοσιεύτηκε το 1826 στη γαλλική,³¹ ενώ κυκλοφόρησε παράλ-

28. Βλ. Peter Oluf Brøndsted (1780-1842). *A Danish Classicist in his European context*, Πρακτικά Συμποσίου, Copenhagen, 5-6 October 2006, Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Copenhagen 2008.

29. I. Haugsted, *Dream and Reality*, ό.π., σ. 214.

30. Aristeia Papanicolaou-Christensen, «P.O. Brøndsted, The Fortunes of the finds from Karthaia and other antiquites from Greece», *Ανθέμιον. Ενημερωτικό Δελτίο της Ένωσης Φίλων Ακροπόλεως* 18 (2008), σ. 3-17.

31. Peter Oluf Brøndsted, *Voyages et entreprises scientifiques en Grèce avec quantité*

Εικ. 6: Η ανάδειξη του μνημείου των πεσόντων Ελβετών της Λουκέρνης (Lion Monument, Lucerne), περί το 2007. Ο εκπνέων λέων συμβολίζει τον αιώνιο θάνατο των σφαγιασθέντων Ελβετών φρουρών στο Ανάκτορο του Κεραμεικού (Tuileries) το έτος 1792.

ληλα και σε γερμανική μετάφραση.³² Όλο αυτό το διάστημα ήταν σε συνεχή επαφή με τον φίλο του, τον Cockerell, που ήταν εγκατεστημένος στην Αγγλία, τον οποίο κρατούσε ενήμερο για την πορεία της δημοσίευσης.³³ Στον πίνακα 11 (Tafel XI) της σελίδας 30 του πρώτου τόμου που είναι αφιερωμένος στην Κέα,³⁴ δημοσιεύονται οι δύο οξυγραφίες του Johann Christian Reinhart (εικ. 9, 10),³⁵ όπως πληροφορούμαστε από επεξήγηση της σελίδας 125: «Απεικόνιση του λαξευμένου στον βράχο κολοσσιαίου λέοντα, όχι μακριά από την πόλη της Κέας, σύμφωνα με σκίτσο που έφτιαξε ο R. Cockerell, που αποδίδει το λιοντάρι σε δύο στάσεις, βάσει του οποίου κατασκεύασε ο Reinhart στη Ρώμη οξυγραφίες. Η αφορμή της δημιουργίας αυτού του μνημείου αναφέρεται στις σελίδες 30-32: πρβλ. και Παράρτημα, αρ. II, σ. 78».³⁶ Πράγματι, σε αυτές τις σελίδες, ο Brøndsted περιγράφει τον Λέοντα της Ιουλίδας, τον οποίο επισκέφθηκε με την ομάδα του, συμπεριλαμβανομένου και του φυσικού του τοπίου, προσπαθώντας παράλληλα να τον προσεγγίσει και ερμηνευτικά. Στη σελίδα 31 γράφει χαρακτηριστικά: «Μετρήσαμε αυτό το αρχαίο μνημείο [...] επακριβώς [...] το ύψος του μπροστινού του μέρους: εννέα πόδια»· μάλιστα, στην υποσημείωση αρ. I, που συνοδεύει το παράθεμα, παραπέμπει στις εικόνες της σελίδας 30 με το εξής σχόλιο: «Βλ. πίνακα 11 με τις οξυγραφίες του Reinhart, που φτιάχθηκε με βάση το επιτόπιο σκίτσο του φίλου μου R. Cockerell, που αποδίδει το λιοντάρι από δύο πλευρές. Το φύλλο αυτό (με τα σκίτσα) θα πρέπει να θεωρηθεί ως συμπλήρωση του αρχαίου μνημείου. Επειδή εδώ δεν ήταν ο στόχος να αποδοθεί ιδιαίτερα πιστά ένα αρχαίο αποσπασματικά σωζόμενο έργο, τα κύρια μέρη του

de monuments inédits d'un style purement grec. Ouvrage suivi d'un aperçu critique de toutes les entreprises de cette espèce exécutées en Grèce dès le Voyage de Pausanias jusqu'à nos jours, τ. I-II, Paris, Fermin Didot, 1826-1830.

32. Peter Oluf Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland nebst Darstellung und Erklärung vieler neuentdeckten Denkmähler griechischen Styls, und einer kritischen Übersicht aller Untersuchungen dieser Art, von Pausanias bis unsere Zeiten. In acht büchern*, τ. I-II, Stuttgart, in Verlag bei J. G. Cotta. Paris, gedruckt bei Firmin Didot, königlichem Buchdrucker, 1826. Οι υπόλοιποι προγραμματισμένοι έξι τόμοι δεν κυκλοφόρησαν ποτέ.

33. Βλ. την ανταλλαγή αλληλογραφίας ανάμεσα στον Brøndsted και στον Cockerell: A. Papanicolaou-Christensen, «P.O. Brøndsted», *ό.π.*, σ. 15-17, υποσ. 24, 49, 51 και 53.

34. P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen*, *ό.π.*, τ. I, *Über die Insel Keos*, Paris 1826.

35. P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen*, *ό.π.*, τ. I, σ. 30, Tafel XI.

36. P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen*, *ό.π.*, τ. I, σ. 125, Erklärung der Kupfer: "Darstellung des, aus einem Felsenstück gehauenen, kolossalen Löwen, unweit der Stadt Zea, nach einer, von zwei verschiedenen Standpunkten gemachten Skizze von R. Cockerell, ausgeführt und geätzt von Reinhart in Rom. Beschaffenheit und Veranlassung dieses Denkmals sind angegeben S. 30 bis 32; vergl. Beilage Nr. II, S. 78".

οποίου και η κίνησή του θα μπορούσαν να είναι αμφίβολα, όπως θα αποδιδόταν με μεγάλη ακρίβεια ένα αντικείμενο που θα προοριζόταν για σπουδή και έρευνα, έτσι δεν υπήρχε αποχρών λόγος να αντιγραφεί το ιδιότυπο αυτό αρχαίο μνημείο στη σημερινή εγκαταλελειμμένη του μορφή. Αντίθετα, έγινε κυρίως η προσπάθεια να απεικονιστεί η εντύπωση που θα πρέπει να προκαλούσε το μνημείο στη θέση που βρισκόταν, τότε που τα επιμέρους μέλη του, ιδιαίτερα το κεφάλι και τα σκέλη, δεν ήταν ακόμη κατακερματισμένα».³⁷

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, καθίσταται σαφές ότι ούτε ο Λέων της Πρόνοιας ούτε το πρότυπό του, ο Λέων της Λουκέρνης, αποτελούν πιστά αντίγραφα του αρχαϊκού liontariu της Ιουλίδας, εφόσον βασίζονται σε δύο ελεύθερες αποδόσεις του. Ο Thorvaldsen φαίνεται ότι ακολούθησε περισσότερο την πρώτη από τις δύο εκδοχές (πρβλ. εικ. 9), σύμφωνα με την οποία το liontariu είναι στραμμένο προς τα αριστερά. Ενώ όμως το αρχαίο πρότυπο και τα σκίτσα του Cockerell παριστάνουν τον λέοντα αναπαυόμενο και με ανοικτά τα μάτια, ο Thorvaldsen τον παραλλάσσει κατά τρόπο αρμόζοντα σε ένα μνημείο πεσόντων: τον αποδίδει εκπνέοντα και με την προσθήκη όπλων (δόρυ και δύο ασπίδες), έτσι ώστε να συμβολίζεται ταυτόχρονα ο αιώνιος αλλά και ηρωικός θάνατος των σφαγιασθέντων Ελβετών.

Ο Siegel ακολουθεί σχεδόν πιστά το πρότυπο του Thorvaldsen: σμιλεύει στον φυσικό βράχο της Πρόνοιας το liontariu να κοιμάται και αυτό μέσα με μία βαθιά ορθογώνια κόγχη, στραμμένο επίσης προς τα αριστερά (πρβλ. εικ. 2). Αντί όμως δύο, απεικονίζει μία μόνο ασπίδα, επίσης κυκλική, στημένη πίσω από το ρύγχος του ζώου (πρβλ. εικ. 3).³⁸ Στην εξωτερική της πλευρά η ασπίδα είναι περιτυλιγμένη από γλαμύδα, την απόληξη της οποίας μπορούμε να διακρίνουμε στο άκρον της εσωτερικής κοίλης της επιφάνειας, όπως επί-

37. P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen*, ό.π., τ. I, σ. 31: «Wir haben dieses alte Denkmal [...] genau gemessen [...] die Höhe des Vorderleibs: neun Fuss» και υποσ. (1): «S. Taf. XI radiert von Reinhart, nach einer von meinem Freunde R. Cockerell, an Ort und Stelle gemachten Skizze, die den Löwen von zwei Seiten vorstellt. Das Blatt ist gewissermaßen eine Ergänzung des alten Denkmals. Da es hier nicht darauf ankam, ein antikes Fragment, dessen Hauptteile und Bewegung zweifelhaft seyn könnten, als einen Gegenstand für Studium und Untersuchung mit großer Treue wiederzugeben, so war kein hinlänglicher Grund da, um das merkwürdige alte Bild in seinem jetzigen gemißhandelten Zustand sehr genau zu kopieren. Man hat im Gegenteil versucht, etwa die Wirkung darzustellen, die das Bild an seinem Platz ehemals gehabt haben muß, als die einzelnen Theile desselben, besonders der Kopf und die Beine, noch nicht verstümmelt waren».

38. Για την παρατήρηση ότι και ο Λέων της Πρόνοιας απεικονίζεται επίσης με ασπίδα, κάτι που μου είχε διαφύγει, θα πρέπει να ευχαριστήσω θερμά τον επίτιμο αρχαιολόγο της Δ' Ε.Π.Κ.Α. κύριο Χρήστο Πιτερό, ο οποίος μου παραχώρησε και τη φωτογραφία της από το αρχείο του.

Εικ. 7: Ο αναπαυόμενος Λέων της Ιουλίδας της Κέας.
Κολοσσιαίο γλυπτό των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων (μέγιστο μήκος 6,4 μέτρα),
λαξευμένο στον φυσικό βράχο, τέλος 7ου / αρχές 6ου αι. π.Χ.

σης και την απόδοση του ιμάντα της. Πίσω της απεικονίζεται η αιχμή ενός δόρατος και ο σαυρωτήρας του. Έτσι, με την προσθήκη των όπλων και της χλαμύδας, ο Λέων της Πρόνοιας δεν συμβολίζει απλά τον αιώνιο θάνατο των εκλιπόντων Βαυαρών αλλά έναν ηρωικό θάνατο πεσόντων στο πεδίο της μάχης, κάτι που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως συμβαίνει με το μνημείο της Λουκέρνης. Ο αποθνήσκων, επομένως, Λέων του Siegel επαναλαμβάνει έμμεσα σε ελεύθερη παραλλαγή το μοτίβο του αρχαϊκού λιονταριού της Κέας. Έτσι, επιστρέφει μέσω του ευρωπαϊκού κλασικισμού ένας αρχαίος εικονογραφικός τύπος, επαναπροσδιορισμένος ως προς τον συμβολισμό του, ως «εικαστικό αντιδάνειο» και πάλι στον τόπο της καταγωγής του.

Εδώ αξίζει να γίνει σύντομη αναφορά ενός ακόμη μνημείου, που αφενός φανερώνει το πέρασμα του πρώτου βασιλιά της Ελλάδας από την πόλη του Ναυπλίου, αφετέρου εμφανίζει έντονες επιρροές από την αρχαιότητα. Πρόκειται για το Μνημείο των φιλελλήνων³⁹.

Απέναντι από το ιερό του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, που είναι γνωστός και ως Φραγκοκκλησιά,⁴⁰ επί του εσωτερικού ανωφλίου και μεταξύ των παραστάδων της μεγάλης εισόδου, στήθηκε το 1841 από τον Γάλλο

39. Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, 224-254· Markus Roussos-Milidonis und Bernhard Jäger, *Das Denkmal der Philhellenen in der Katholischen Kirche zu Nafplio. Geschichtliche Betrachtung und zeitgenössischer Ausblick*, Athen, Lychnos-Verlag, 1992.

40. Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιολόγων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Ναύπλιον 1975 (γ' έκδοση), σ. 328· Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 229-231· Μ. Roussos-Milidonis und B. Jäger, *ό.π.*, σ. 21-24.

στρατιωτικό Αύγουστο-Ιλαρίωνα Τουρέ⁴¹ μεγάλη ξύλινη αψίδα προς τιμήν των θυσιασθέντων ξένων αγωνιστών για την ελευθερία της Ελλάδας, γνωστή στη φιλελληνική λογοτεχνία ως Μνημείο των φιλελλήνων.⁴² Κατασκευαστής της πρωτότυπης αυτής αψίδας υπήρξε κατά πάσα πιθανότητα και πάλι ο Γερμανός καλλιτέχνης Siegel, εφόσον η παρουσία του στο Ναύπλιο συμπίπτει με τον χρόνο κατασκευής του Μνημείου των φιλελλήνων. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την υπόθεση ότι ο ίδιος υπήρξε και ο δημιουργός του κενотаφίου προς τιμήν των φιλελλήνων στον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος.⁴³ Στο ιστορικό του ναού, που βρίσκεται σε φάκελο της Καθολικής Ενορίας Ναυπλίου, δύο παράγραφοι είναι αφιερωμένες στο Μνημείο των φιλελλήνων, χωρίς όμως να αναφέρεται το όνομα του ιδρυτή και κατασκευαστή του. Από το πρώτο κείμενο πληροφορούμαστε ότι η κατασκευή της αψίδας, του «μόνου συνολικού κενотаφίου τών άγωνισθέντων έν Έλλάδι άλλοεθνών, τών τε πεσόντων έν ταίς μάχαις καί τών άποθανόντων κατά τήν διάρκειαν του άγώνος καί μετέπειτα έν τή ύπηρεσία του Έλληνικού κράτους», ολοκληρώθηκε τον Νοέμβριο του 1840 και εγκαινιάστηκε υπό την παρουσία του βασιλικού ζεύγους, καθώς και του αδελφού του Όθωνα και διαδόχου του βαυαρικού θρόνου Μαξιμιλιανού Β', στις 8/20 Μαΐου του 1841.⁴⁴ Το δεύτερο εδάφιο αναφέρεται στην επιμνημόσυνη δέηση, η οποία τελέστηκε από τον επίσκοπο Σύρου Αλοΐσιο-Μαρία Βλάχκη.⁴⁵

Προσωπικός φίλος του Όθωνα ο Τουρέ, του οποίου χρημάτισε και πιστός φρουρός ως ένθερμος καθολικός, συντέλεσε ουσιαστικά στο να δωρηθεί στην τότε πολυάριθμη ρωμαιοκαθολική κοινότητα του Ναυπλίου ένα παλαιό οθωμανικό τέμενος⁴⁶ και πρωτοστάτησε στη μετατροπή του σε καθολική εκκλησία, επιστρατεύοντας ως συνταγματάρχης της βασιλικής φρουράς του Ναυπλίου Βαυαρούς στρατιώτες για την εκτέλεση του έργου.⁴⁷ «Το πενιχρόν

41. Για τα βιογραφικά στοιχεία του Ιλαρίωνα Τουρέ βλ. Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 226-228.

42. Στο *ίδιο*, σ. 231-232· Μ. Roussos-Milidonis und B. Jäger, *ό.π.*, σ. 25-27.

43. Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 231, υποσ. 12.

44. Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*: «Τήν 8/20 Μαΐου 1841, ό βασιλεύς Όθων μετά τής βασιλίσσης, του πρίγκιπος Μαξιμιλιανού τής Βαυαρίας και όλης τής ακολουθίας των, εύαρεστήθησαν να έπισκεφθώσιν τò Μνημείον τών Φιλελλήνων. Ό βασιλεύς Όθων εύηρεστήθη να έπιτρέψη να τοποθετηή τò βασιλικόν οικόσιμον [sic] επί τού μνημείου, τò όποιον άκόμη ύπάρχει έντός τής Έκκλησίας του Ναυπλίου».

45. Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*

46. Το τέμενος αυτό, που βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της Ακροναυπλίας, είχε ανοικοδομηθεί στις αρχές της δεύτερης οθωμανικής κυριαρχίας στην πόλη (1715-1821) επί των θεμελίων μιας βενετικής γυναικείας μονής.

47. Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 229-231.

αυτό κενοτάφιον», όπως χαρακτηρίζεται από τον ιστορικό του φιλελληνικού κινήματος της Επανάστασης Μπάμπη Άννινο, αποτελείται από τέσσερις κίονες επί των οποίων στηρίζεται αέτωμα με απεικόνιση του θυρεού και του στέμματος της πρώτης βασιλείας, εντός του σταυρού των αγωνισθέντων. Το αριστερό και δεξιό άκρο του αετώματος κοσμούν δύο ανάγλυφες λήκυθοι, ταφικό σύμβολο της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Η μετόπη του αετώματος και οι βάσεις των κίωνων φέρουν επιγραφές στη γαλλική και τη γερμανική γλώσσα, και απεικονίσεις συμβολικού κυρίως χαρακτήρα (πλέγμα φύλλων αμπέλου, παράσταση αγγέλων, απεικόνιση νεκροκεφαλής και δύο οστών κ.ά.). Επί του οριζοντίου γείσου του αετώματος αναγράφεται επιγραφή με το όνομα του ιδρυτή του μνημείου και την ημέρα των εγκαινίων του: «Υπό κ. Α.Ι. Touret, αντισυνταγματάρχου και κατόχου πολλών διακρίσεων. Την 8/20ην Μαΐου 1841». Επί των τεσσάρων κίωνων της αψίδας έχουν αναγραφεί τα ονόματα 289 φιλελλήνων με την ένδειξη του τόπου του θανάτου τους.⁴⁸ Εδώ αξίζει να επαναλάβουμε ότι τα αποκαλυπτήρια του μνημείου της Πρόνοιας και η παράδοσή του στον Δήμο της Ναυπλίας έγιναν μόλις λίγους μήνες αργότερα, στις 15 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, και πάλι από έναν αντισυνταγματάρχη, τον Βασιλικό Επίτροπο Χοτζ, που εκπροσωπούσε τον Λουδοβίκο Α΄.

Τι άλλο όμως γνωρίζουμε για τον γλύπτη του Λέοντος της Πρόνοιας και, ενδεχομένως, της αψίδας των φιλελλήνων; Ο Christian Heinrich Siegel (Χριστιανός Ζίγκελ) γεννήθηκε το 1808 στο Wandsbek της Βαυαρίας και πέθανε το 1883 στην Αθήνα. Σπούδασε γλυπτική στην Det Kongelige Danske Kunstakademi της Κοπεγχάγης κοντά στον H. E. Freund, στην Ακαδημία του Μονάχου με τον L. Schwanthaler και στην Ακαδημία του Αμβούργου (1837-1838) με δάσκαλο τον O. S. Runge. Η άφιξη του Siegel στην Ελλάδα συνδύαστηκε αρχικά με μία παραγγελία που του δόθηκε στα 1838 από τον Λουδοβίκο Α΄, με μεσολάβηση του Ludwig Ross.⁴⁹ Σύμφωνα με τους όρους της, θα αναλάμβανε να φιλοτεχνήσει στην Πρόνοια ένα μνημείο για τους θανόντες το 1833 Βαυαρούς, αντίστοιχο με αυτό της Λουκέρνης.⁵⁰ Ερχόμενος, λοιπόν,

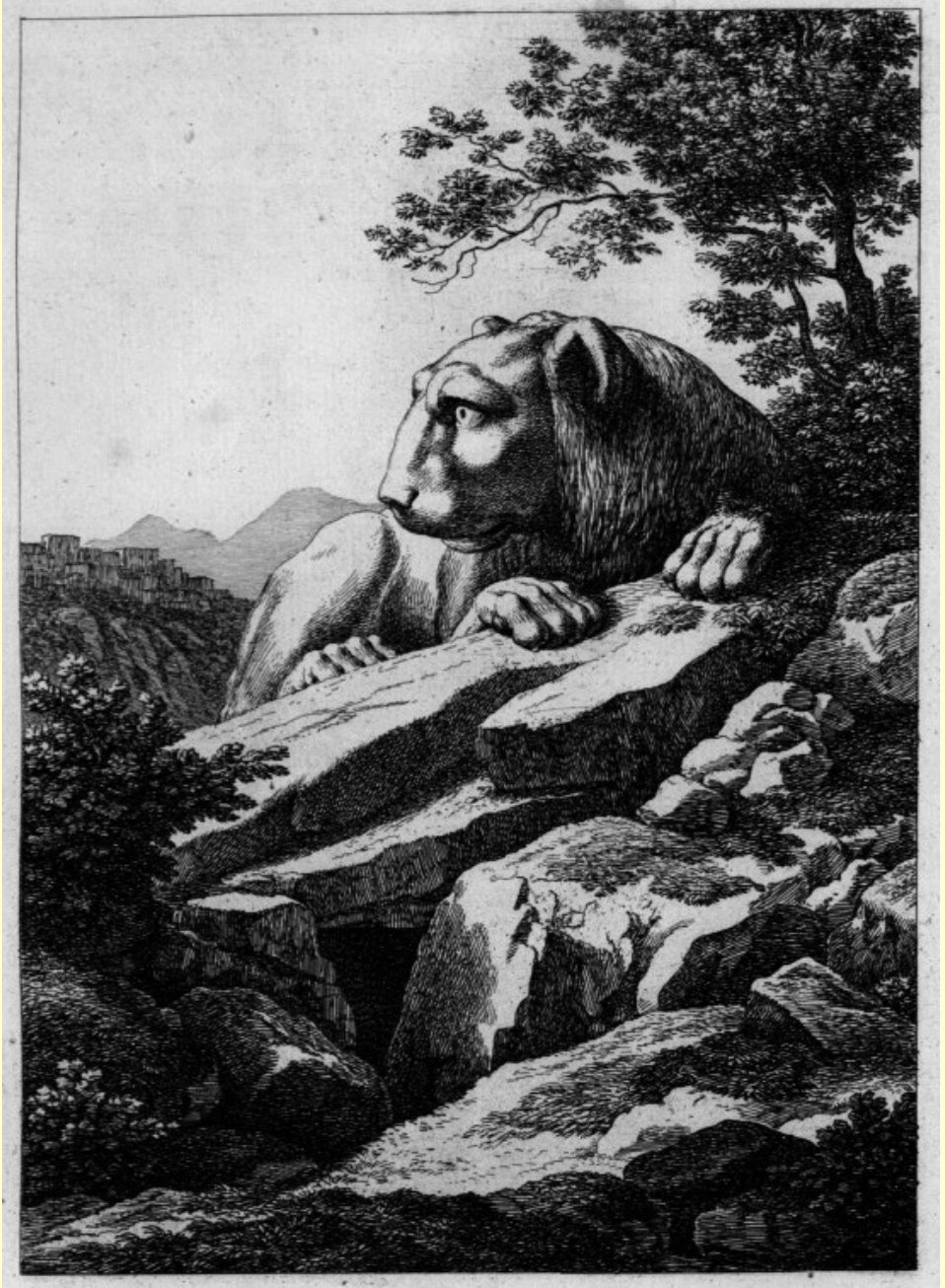
48. Για την περιγραφή του μνημείου και τις επιγραφές που φέρει με τα ονόματα των φιλελλήνων βλ. Μ. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *ό.π.*, σ. 231-254· Μ. Roussos-Milidonis και Β. Jäger, *ό.π.*, σ. 25-56, εικ. 6-14.

49. Για βιογραφικά στοιχεία του γλύπτη και για την άφιξή του στην Ελλάδα βλ. Ulrich Thieme und Felix Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, τ. XXX, σ. 596· Σ. Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, *ό.π.*, σ. 93· Αντωνία Μαρτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα (1836-1945)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, αρ. 36, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2000, σ. 99, 154-155.

50. Για τις σχέσεις που διατηρούσε ο Λουδοβίκος Α΄ με τον Thorvaldsen βλ. Raimund Wünsche, «“Come nessuno, dai tempi fiorenti dell’ ellade”». Thorvaldsen, Ludovico di Ba-

Εικ. 8: Ο αρχαϊκός Λέων της Ιουλίδας και ο περιβάλλον χώρος του, όπως έχει αναδειχθεί πρόσφατα από την Α΄ Ε.Π.Κ.Α.

Εικ. 9: Ο Λέων της Ιουλίδας μέσα σε βραχώδες τοπίο, στραμμένος προς τα αριστερά. Οξυγραφία του J. Chr. Reinhart, βάσει ελεύθερης σχεδιαστικής απόδοσης του R. Cockerell.

Εικ. 10: Ο Λέων της Ιουλίδας μέσα σε βραχώδες τοπίο, σχεδόν κατενώπιον, με ελαφριά κλίση προς τα δεξιά. Οξυγραφία του J. Chr. Reinhart, βάσει ελεύθερης σχεδιαστικής απόδοσης του R. Cockerell.

το 1838 στη χώρα ως απεσταλμένος του βασιλιά, πήγε στο Ναύπλιο για να μελετήσει το ζήτημα, ενώ παράλληλα άρχισε να δουλεύει στην εκτέλεση διάφορων έργων εξωραϊσμού της ελληνικής πρωτεύουσας.⁵¹

Ο Γερμανός λόγιος και αρχαιολόγος Ludwig Ross ή Λουδοβίκος Ροσς (1806-1858), που θεωρείται ως ένας από τους πατέρες της ελληνικής αρχαιολογίας, ήλθε στην Ελλάδα το 1832.⁵² Από το 1833 έως το 1836 υπηρέτησε ως βασικό στέλεχος της νεοσύστατης Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και από το 1837 έως το 1843 κατείχε την πρώτη έδρα Αρχαιολογίας στο νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο Αθηνών (Οθώνειο Πανεπιστήμιο). Κατά την παραμονή του στη χώρα περιηγήθηκε μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, μεριμνώντας για τη διάσωση και την ανάδειξη των αρχαιοτήτων της.⁵³ Το 1841, στο βιβλίο του για τα ταξίδια του στην Πελοπόννησο, ο Ross μνημονεύει τη διαδικασία ολοκλήρωσης του Λέοντος της Πρόνοιας.⁵⁴ Το 1845 ο φιλέλληνας αρχαιολόγος επέστρεψε στην πατρίδα του, όπου και εξέδωσε ολόκληρη σειρά μελετών για την Ελλάδα.⁵⁵

Μετά την ολοκλήρωση του μνημείου της Πρόνοιας, ο Siegel αναχώρησε για την Αθήνα, όπου και πήρε μέρος στη διακόσμηση των Ανακτόρων του Όθωνα, καθώς και στις εργασίες αναστήλωσης των μνημείων του ιερού βράχου. Η εκεί επιτυχημένη καλλιτεχνική του θητεία αλλά και η ματαίωση της πρόσληψης του Ιταλού ομοτέχνου του Karlo Finelli ως διδασκάλου της γλυπτικής στο Σχολείον των Τεχνών της Αθήνας, ευνόησαν τις προοπτικές

viera e il restauro dei marmi di Egina», Κατάλογος Έκθεσης, *Künstlerleben in Rom*, ό.π., σ. 80-96. Για την επιρροή που άσκησε ο Thorvaldsen στη νεοελληνική γλυπτική του 19ου αι. βλ. Α. Μερτύρη, ό.π., σ. 154, 247, 350.

51. Α. Μερτύρη, ό.π., σ. 96, 99.

52. Ina E. Minner, *Ewig ein Fremder im fremden Lande. Ludwig Ross (1806-1959) und Griechenland, Peleus 36*, Mannheim und Möhnesee 2006· Β. Χ. Πετράκος, *Η ελληνική αυταπάτη του Λουδοβίκου Ροσς*, Αθήνα, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 2009.

53. Βλ. σχετικά Hans Rupprecht Goette und Olga Palagia (Hrsg.), *Ludwig Ross und Griechenland. Akten des Internationalen Kolloquiums, Athen, 2.-3. Oktober 2002* / Hans Rupprecht Goette και Olga Palagia (επιμ.), *Ludwig Ross και η Ελλάδα, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 2-3 Οκτωβρίου 2002*, Rahden/Westf., Verlag Marie Leidorf GmbH, 2005.

54. Ludwig Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland I. Reisen im Peloponnes*, Berlin 1841.

55. *Reisen auf den Griechischen Inseln des Ägäischen Meeres*, 2 τόμοι, Stuttgart / Tübingen 1840-1843· *Wanderungen in Griechenland im Gefolge des Königs Otto und der Königin Amalia*, 2 τόμοι, Halle 1851· *Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland*, Berlin 1863. Το αρχείο του Λουδοβίκου Ροσς βρίσκεται σήμερα στο Κίελο (Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek).

διορισμού του, καίτοι Βαυαρού, στη νεοσυσταθείσα έδρα. Έτσι, δόθηκε το 1847 στον Siegel η κενή έδρα της Γλυπτικής στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας, την οποία κατείχε έως το 1859.⁵⁶ Η γόνιμη, μάλιστα, διδασκαλία του έγινε αφορμή να ξανατεθεί το ζήτημα του αποκλεισμού των αλλοδαπών από την ελληνική εκπαίδευση. Ο Siegel παρέμεινε μετά τη λήξη της θητείας του μόνιμα πλέον στην Αθήνα έως τον θάνατό του (1883). Ζούσε από παραγγελίες απλών εργασιών γλυπτικής αλλά και προτομών, φιλοτεχνώντας, μεταξύ άλλων, τις προτομές της βασίλισσας Αμαλίας και της κυρίας της Αυλής Julia von Nordenflycht.⁵⁷ Απασχολήθηκε, επίσης, και στη Μάνη με την εκμετάλλευση των εκεί λατομείων μαρμάρου.

Η νεοελληνική γλυπτική μέσα στα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους συνδέθηκε στις απαρχές της με την αρχιτεκτονική, την οποία και υπηρέτησε στο πλαίσιο της οικοδομικής δραστηριότητας για την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας από το 1834 και εξής. Εμπειρικοί μαρμαράδες από την Τήνο, με πρώτους τους αδελφούς Μαλακατέ, κάλυπταν όλο το φάσμα των μαρμαροτεχνικών και μαρμαρογλυπτικών εργασιών. Η ίδρυση όμως του Σχολείου των Τεχνών το 1837 και η από το 1847 συστηματική διδασκαλία της γλυπτικής από έναν επίγονο του ευρωπαϊκού κλασικισμού, τον Christian Heinrich Siegel, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του καλλιτεχνικού κλίματος στην Ελλάδα, αφενός μεν με τη δημιουργία της πρώτης γενιάς καλλιτεχνών-γλυπτών και αφετέρου με την ολοκληρωτική επικράτηση του κλασικισμού στην ελληνική γλυπτική κατά το β' μισό του 19ου αι.⁵⁸ Μαθητές του ήταν οι πρώτοι γλύπτες της μετεπαναστατικής Ελλάδας Λεωνίδας Δρόσης, Δημήτριος Κόσσος, Κοσμάς Απέργης και Γεώργιος Φυτάλης. Στην πρώτη αυτή γενιά καλλιτεχνών-γλυπτών με ακαδημαϊκή παιδεία ανήκουν οι καθαυτό γλύπτες της οικογένειας των Φυτάληδων, μαρμαράδων από τα Υστέρνια της Τήνου, οι Γεώργιος (ίσως 1830-1901) και Λάζαρος (1831-1909) Φυτάλης, που σπούδασαν γλυπτική στο Σχολείο των Τεχνών κοντά στον Siegel. Αλλά και ο Λεωνίδας Δρόσης (Τρίπολη 1834 – Νεάπολη Ιταλίας 1882), γιος του Βαυαρού μουσικού Karl von Dörsch και μιας Ελληνίδας από τις Σπέτσες, που

56. Για τη θητεία του Siegel ως Καθηγητή Γλυπτικής στο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας βλ. Α. Μερτόρη, *ό.π.*, σ. 99-100, 113, 126, 161: <http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=684> [Έκθεση Γλυπτοθήκης. Νεοκλασική γλυπτική].

57. H. W. Rott, *Das neue Hellas*, *ό.π.*, αρ. 234, σ. 397· ο ίδιος, *Αθήνα-Μόναχο*, *ό.π.*, αρ. 217, σ. 503.

58. Ευθυμία Μαυρομαχάλη, «Γλύπτες του περασμένου αιώνα. Πρόσωπα, δραστηριότητες και καλλιτεχνικοί προσανατολισμοί της ελληνικής γλυπτικής του 19ου αι.», στο Κωστής Λιοντής (επιμ.), *Αφιέρωμα. Υπαίθρια γλυπτική της Αθήνας*, εφημ. *Καθημερινή* – *Επτά ημέρες*, 25.10.1998, σ. 6.

έμελλε να εξελιχθεί στον πιο ακραιφνή κλασικιστή της αθηναϊκής πρωτεύουσας, σπούδασε στο Σχολείον των Τεχνών με δάσκαλο τον Siegel, πριν φύγει με κρατική υποτροφία (1857) για το Μόναχο. Η καλλιτεχνική δημιουργία του Δημητρίου Φιλιππότη (Πύργος Τήνου 1834 – Αθήνα 1919) κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. συγχρονίζει, θεματολογικά τουλάχιστον, τα βήματα της ελληνικής γλυπτικής με εκείνα της ευρωπαϊκής. Καταγόταν από οικογένεια μαρμαράδων με μακροχρόνια παράδοση και προσφορά στον χώρο της εμπειρικής και ακαδημαϊκής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής. Έπειτα από τη θητεία του στο εργαστήριο του εμπειρικού αρχιτέκτονα πατέρα του, φοίτησε στο Σχολείον των Τεχνών (1858-1862) κοντά στον Siegel, όπου και αρίστευσε.⁵⁹

Το πέρασμα του Χριστιανού Siegel από την Αθήνα μαρτυρεί και ένα ταφικό μνημείο στο Α΄ Νεκροταφείο,⁶⁰ που φέρει την υπογραφή του γλύπτη: ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΕΡΓΟΝ ΣΙΓΕΛΟΣ (εικ. 11, 12). Πρόκειται για την επιτύμβια στήλη της Γερμανίδας Elizabeth Wekberg (1795-1864),⁶¹ που κοσμεί ανάγλυφο όρθιου γυμνού αγγέλου, ο οποίος κρατά μία αναποδογυρισμένη δάδα, σύμβολο της ζωής που σβήνει.⁶² Το *Πενθούν πνεύμα*, δηλαδή ο άγγελος του θανάτου,

59. Γι' αυτούς τους πρώτους γλύπτες της οθωνικής περιόδου που μαθήτευσαν κοντά στον Siegel βλ. Στέλιος Λυδάκης, *Η Νεοελληνική Γλυπτική*, τ. 5, *Οι Έλληνες γλύπτες*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», 1981· Χρυσάνθος Χρήστου και Μυρτώ Κουμβακάλη-Αναστασιάδη, *Νεοελληνική Γλυπτική 1800-1940*, Αθήνα, Έκδοση Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1982· Ευ. Μαυρομιχάλη, *ό.π.*, σ. 6-9· Α. Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 164, 337, 339.

60. Γενικά για την ιστορία του Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών βλ. Πρωτοπρεσβύτερος Σπυρίδων Ν. Λόντος, *Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών. Ιστορία – Ι. Ναοί – Ταφικά Μνημεία*, Αθήνα 2008, σ. 9-36. Οι χριστιανοί της πόλεως των Αθηνών, πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, συνήθιζαν να θάβουν τους νεκρούς τους στις ενοριακές ή στις ιδιόκτητες εκκλησίες τους, διατηρώντας τη συνήθεια αυτή για λίγα χρόνια ακόμη μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους. Οργανωμένα νεκροταφεία φαίνεται ότι άρχισαν να λειτουργούν από το 1834, με διάταγμα που απαγόρευε την ταφή στις εκκλησίες και ρύθμιζε τη λειτουργία των νεκροταφείων. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς ιδρύθηκε το Α΄ Νεκροταφείο στην Αθήνα· δημιουργήθηκε πάντως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια και ήταν ήδη σε λειτουργία το 1837, όπως φαίνεται και από αντίστοιχες χρονολογίες θανάτου σε τάφους. Ήδη από τα μέσα του 19ου αι. θεωρείτο από τα αξιοθέατα της πόλης, καθώς συγκέντρωνε τάφους με αξιόλογα γλυπτά μνημεία, και με τα χρόνια μετατράπηκε σε πραγματικό υπαίθριο μουσείο της νεοελληνικής γλυπτικής. Στους τάφους συναντώνται ορισμένα χαρακτηριστικά θέματα που έχουν τις ρίζες τους κυρίως στην αρχαία ελληνική επιτύμβια γλυπτική αλλά και στην Αίγυπτο, την Ετρουρία ή την ευρωπαϊκή επιτύμβια γλυπτική· βλ. σχετικά <http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=684> [Εκθεση Γλυπτοθήκης. Επιτύμβια γλυπτική]· Σπ. Λόντος, *ό.π.*, σ. 9-26.

61. Ευχαριστώ θερμά τον Πρωτοπρεσβύτερο Σπ. Λόντο, διότι αφού πρώτα μου δώρισε το προαναφερθέν βιβλίο για το Α΄ Κοιμητήριο Αθηνών και συζητήσαμε για τις απαρχές του κατά την πρώιμη οθωνική περίοδο, στη συνέχεια με οδήγησε με μεγάλη προθυμία στον τάφο υπ' αρ. 4-102 της Elizabeth Wekberg.

62. Σπ. Λόντος, *ό.π.*, σ. 81-82, 87 (εικ.): «christian-heinrich-siegel», ανακτήθηκε από

ένας εικονογραφικός τύπος που προέρχεται από την ελληνιστική και ρωμαϊκή επιτάφια γλυπτική, υπήρξε ένα μοτίβο ιδιαίτερα προσφιλές στα κλασικιστικά επιτύμβια μνημεία, το οποίο στην Ελλάδα το έφερε ο Siegel.⁶³

Την απήχηση που βρήκε η Ελληνική Επανάσταση και η επιλογή του Όθωνα στην τέχνη του νότιου γερμανικού χώρου μαρτυρούν τα μνημεία τα οποία στήθηκαν σε ανάμνηση του αποχαιρετισμού του από την πατρίδα του, τη Βαυαρία.⁶⁴ Η τόσο χαρακτηριστική αυτή συνήθεια για τον 19ο αι. να στήνονται μνημεία για κάθε αξιομνημόνευτο γεγονός έφτασε στο αποκορύφωμά της στα χρόνια της βασιλείας του πατέρα του Όθωνα, Λουδοβίκου Α'.⁶⁵ Η άνοδος του πρίγκιπα Όθωνα στον ελληνικό θρόνο αποτελούσε για τον Λουδοβίκο σημαντικό γεγονός και είχε μεγάλη ιστορική σημασία που άξιζε να απαθανατιστεί με την ανέγερση ενός μνημείου. Όμως για χάρη του Όθωνα δεν στήθηκε μόνο ένα μνημείο, αλλά τρία.⁶⁶ Το πρώτο είναι ο κίονας του Όθωνα (Ottosäule)⁶⁷ στο Οττομπρούν (Ottobrunn) του Μονάχου, ο οποίος ανεγέρθηκε για να θυμίζει τον αποχαιρετισμό του Βαυαρού πρίγκιπα από τον πατέρα του Λουδοβίκο. Το δεύτερο είναι το μνημείο της Θηρεσίας (Theresienmonument)⁶⁸ στο Μπαντ Άιμπλινγκ (Bad Aibling) της Βαυαρίας,

το <http://glypto.wordpress.com> [ημερομηνία πρόσβασης 25.03.2009].

63. Στέλιος Λυδάκης, «Από το “πενθούν πνεύμα” στην “κοιμωμένη”», εφημ. *Καθημερινή – Επτά ημέρες*, 20.4.2003, σ. 8· Α. Μερτύρη, *ό.π.*, σ. 155-156.

64. Steffi Röttgen, «Μνημεία σ' ανάμνηση του αποχαιρετισμού του Όθωνα από τη Βαυαρία», *Αθήνα-Μόναχο. Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών. Ίδρυμα Σταματίου Δεκόζη Βούρου*, Μόναχο, Έκδοση του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών – Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία σε συνεργασία με το Βαυαρικό Εθνικό Μουσείο, 1980, σ. 37-43· Eduard Wätjen, «Wegmale zum Gedenken an den Aufbruch König Ottos nach Griechenland», *Das neue Hellas*, *ό.π.*, σ. 372-373· «Klassizistische Bauten Ludwigs I. und Denkmäler für König Otto in Bayern», *Das neue Hellas*, *ό.π.*, σ. 202-203.

65. E. Wätjen, *ό.π.*

66. *Von Athen nach Bamberg. König Otto von Griechenland. Begleitheft zur Ausstellung in der Neuen Residenz Bamberg (21. Juni bis 3. November 2002)*, München, Bayerische Schlösserverwaltung, 2002, σ. 25, 38, 41-45 / Στέλιος Λυδάκης (μτφρ. της ελληνικής έκδοσης) και Βιργινία Μαυρίκα (επιμ.), *Από την Αθήνα στη Βαμβέργη. Η ζωή του πρώτου βασιλικού ζεύγους της Ελλάδος Όθωνος και Αμαλίας μετά το 1862*, Αθήνα, Έκδοση του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών Βούρου-Ευταξία, 2005, σ. 32-34.

67. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 37-41, εικ. 18· J. Murken, *König-Otto-von-Griechenland-Museum*, *ό.π.*, σ. 59-61, εικ. 55, 56· E. Wätjen, *ό.π.*, 373-374· «Klassizistische Bauten Ludwigs I. und Denkmäler für König Otto in Bayern», *ό.π.*, σ. 202 (εικ.).

68. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 41-43, εικ. 18· J. Murken, *ό.π.*, σ. 61-62 (εικ. 58, 59)· E. Wätjen, *αρ.* 210 «Das Theresienmonument bei Bad Aibling», *ό.π.*, σ. 374· «Klassizistische Bauten Ludwigs I. und Denkmäler für König Otto in Bayern», *ό.π.*, σ. 203 (εικ.) και σ. 204 (εικ.).

Εικ. 11: Το ταφικό μνημείο της Elisabeth Wekberg (1795-1864) στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών, έργο του γλύπτη Chr. H. Siegel. Η στήλη κοσμείται από ανάγλυφο όρθιου γυμνού αγγέλου με ανεστραμμένη δάδα (Πενθούν πνεύμα).

Εικ. 12: Η υπογραφή του γλύπτη στη βάση της επιτύμβιας στήλης: ΑΘΗΝΗΘΕΝ ΕΡΓΟΝ ΣΙΓΕΛΟΣ.

για να θυμίζει τον αποχαιρετισμό του από τη μητέρα του. Τέλος, το τρίτο είναι το παρεκκλήσι του Όθωνα (Ottokapelle)⁶⁹ στο Κίφερσφελντεν (Kiefersfelden), κοντά στα σύνορα με την Αυστρία, στο σημείο όπου αποχαιρέτησε την πατρίδα του, τη Βαυαρία.

Ο κίονας του Όθωνα στο Οττομπρούν του Μονάχου αποτελεί χρονολογικά το πρώτο μνημείο το οποίο στήθηκε προς τιμήν του (1833-34). Ως δωρητής και κατασκευαστής του μνημείου αναφέρεται ο μαρμαρογλύπτης Anton Ripfel.⁷⁰

Το μνημείο, ύψους περίπου 8,75 μέτρων, κατασκευασμένο από κίτρινο αμμόλιθο, υψώνεται σε έναν τεχνητό λόφο και βρισκόταν αρχικά στο δάσος, όπως φαίνεται σε έγχρωμη λιθογραφία του Gustav Kraus (1834), που απεικονίζει τα αποκαλυπτήριά του.⁷¹ Όμως κατά τη συντήρησή του το 1977 μεταφέρθηκε κατά 9 μέτρα νοτιοδυτικότερα. Αποτελείται από ένα δωρικό κίονα, ύψους 4,5 μ., που πατά επάνω σε τετραγωνικό βάθρο.⁷² Στα σκαλοπάτια του

69. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 42-43· J. Murken, *ό.π.*, σ. 62-63 (εικ. 60a, 60b)· E. Wätjen, αρ. 211 «Die Ottokapelle in Kiefersfelden» και αρ. 212, «Prunkschüssel der Ottokapelle in Kiefersfelden», *ό.π.*, σ. 374-375.

70. Πρβλ. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 38: Η κατασκευή του είχε ξεκινήσει στις 22 Ιουνίου του 1833, όπως μας πληροφορεί μία επιστολή του Λουδοβίκου προς τον Όθωνα, το μνημείο όμως θεμελιώθηκε στις 20 Οκτωβρίου του 1833. Μάλιστα, ενώ είχε οριστεί ως ημέρα των αποκαλυπτηρίων η πρώτη επέτειος του αποχαιρετισμού του Όθωνα (6 Δεκεμβρίου 1833) λόγω αναταραχών τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 13 Φεβρουαρίου του 1834 και σε αυτά παρευρέθηκαν ελληνικές βασιλικές στρατιωτικές μονάδες με επικεφαλής τον ταγματάρχη von Ott.

71. J. Murken, *ό.π.*, σ. 60-61, εικ. 56· E. Wätjen, αρ. 209 «Die Enthüllung der Otto-säule», *ό.π.*, σ. 373-374.

72. Πρβλ. J. Murken, *ό.π.*, σ. 65 (εικ.): Οι τέσσερις πλευρές του βάθρου φέρουν επιγραφές που αναφέρουν τον λόγο ανέγερσης του μνημείου και μνημονεύουν τα γεγονότα σε δύο επτάστιχα ποιήματα, γραμμένα σε ιαμβικό μέτρο. Το γείσο του βάθρου που προεξέχει, φέρει επίστεψη αποτελούμενη από δύο ανάγλυφες σπείρες με φυτικά κοσμήματα σε κάθε πλευρά,

βάθρου, επάνω σε λίθινη πλάκα, αναπαύεται ο Λέων της Βαυαρίας με στραμμένο το κεφάλι προς τα ανατολικά. Επάνω στον άβακα του κιονοκράνου εδράζεται η προτομή του Όθωνα σε υπερφυσικό μέγεθος. Το αμούστακο, ακόμη, στρογγυλό πρόσωπο πλαισιώνεται από βοστρύχους, που αποδίδονται με αρχαϊστική τεχνοτροπία, όπως και η τήβεννος της προτομής.

Ο κίονας του Όθωνα με την προτομή ως επίστεψη είναι ένας τύπος μνημείου με μακρά παράδοση που ανάγεται στους αναθηματικούς και επιτύμβιους κίονες της αρχαιότητας. Άλλωστε, κατά τον 18ο αι. ο τύπος αυτός του κίονα ήταν συνηθισμένος για τους ηγεμόνες ή τους βασιλιάδες, κυρίως σε απεικονίσεις νομισμάτων· μετά δε την ανέγερση της στήλης Nendöme από τον Ναπολέοντα (1810), στήνονταν κίονες με αγάλματα ή προτομές για κάθε αξιομνημόνευτη ευκαιρία.⁷³ Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μνημείου αυτού του τύπου στον νότιο γερμανικό χώρο είναι ο κίονας του Συντάγματος στο Γκάιμπαχ της βόρειας Βαυαρίας,⁷⁴ που κατασκευάστηκε με σχέδια του Leo von Klenze μεταξύ των ετών 1821-1828.⁷⁵ Εδώ παραχωρήθηκε στους Βαυαρούς το έτος 1818 για πρώτη φορά σύνταγμα,⁷⁶ είκοσι χρόνια μετά την ίδρυση του βασιλείου της Βαυαρίας. Ο κίονας του Συντάγματος στο Γκάιμπαχ (Die Gaibacher Konstitutionssäule), επίσης δωρικού ρυθμού, θα πρέπει να θεωρηθεί ως άμεσο πρότυπο για τον κίονα του Ripfel στο Οττομπρούν, εφόσον ανήκει στη σειρά των μνημείων που δημιούργησε ο Klenze.⁷⁷

Το δεύτερο μνημείο που ανεγέρθηκε σε ανάμνηση του αποχαιρετισμού του Όθωνα από τη μητέρα του, είναι το μνημείο της Θηρεσίας στο Μπαντ Αϊμπλινγκ (Bad Aibling) της Βαυαρίας, το οποίο στήθηκε στο σημείο που

που απολήγουν στις γωνίες σε ανθέμια. Στο κέντρο της ανθεμωτής επίστεψης είναι χαραγμένο το μονόγραμμα του Ripfel (AR). Επάνω από το βάθρο, στη βάση του κίονα, υπάρχει κάτω από βασιλικό στέμμα ανάγλυφο το σύμπλεγμα του ελληνικού και βαυαρικού θυρεού, τα αντίστοιχα ζώα των εμβλημάτων, τα τρόπαια και τα αρχικά O και L (Otto und Ludwig).

73. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 40-41· E. Wätjen, *ό.π.*, σ. 374-375.

74. Gaibach bei Nolkach am Main in Unterfranken (Bayern): βλ. «Gaibach», ανακτήθηκε από το <http://de.wikipedia.org> [ημερομηνία πρόσβασης 18.11.2012].

75. Hans F. Nöhbauer, *Wittelsbach und Bayern. Reisen durch 800 Jahre Geschichte*, München, Süddeutscher Verlag, 1980, σ. 70 και 72-73 (εικ.), όπου απεικονίζεται η σκηνή της θεμελίωσης του μνημείου υπό την παρουσία του διαδόχου του βαυαρικού θρόνου Λουδοβίκου Α΄ και της συζύγου του Θηρεσίας, την οποία απαθανάτισε ο ζωγράφος Peter von Hess σε πίνακά του το 1823.

76. Hubert Glaser, *Wittelsbach, Kurfürsten im Reich – Könige von Bayern. Nier Kapitel aus der Geschichte des Hauses Wittelsbach im 18. und 19. Jahrhundert*, München, Hirmer Verlag und Bayerisches Nationalmuseum München, 1993, σ. 54-57 (εικ.)· Katharina Weigand, «Die Gaibacher Konstitutionssäule. Ein Denkmal für die bayerische Nerrfassung von 1818», *Praxis Geschichte* 3 (2006), σ. 44 κ.εξ.

77. St. Röttgen, *ό.π.*, σ. 41.

την αποχαιρέτησε. Κατασκευάστηκε μεταξύ των ετών 1833-1835 από τον Friedrich Ziebland σε σχέδια του Ohlmüller. Το μνημείο είναι από γκρίζο αμμόλιθο, βρίσκεται επάνω σε ένα μικρό λόφο και έχει τη μορφή μιας τετράγωνης γοτθικής φιάλης. Στην οξυκόρυφη κόγχη της κυρίας όψης του μνημείου υπάρχει χάλκινο άγαλμα της Παναγίας με το θείο βρέφος.

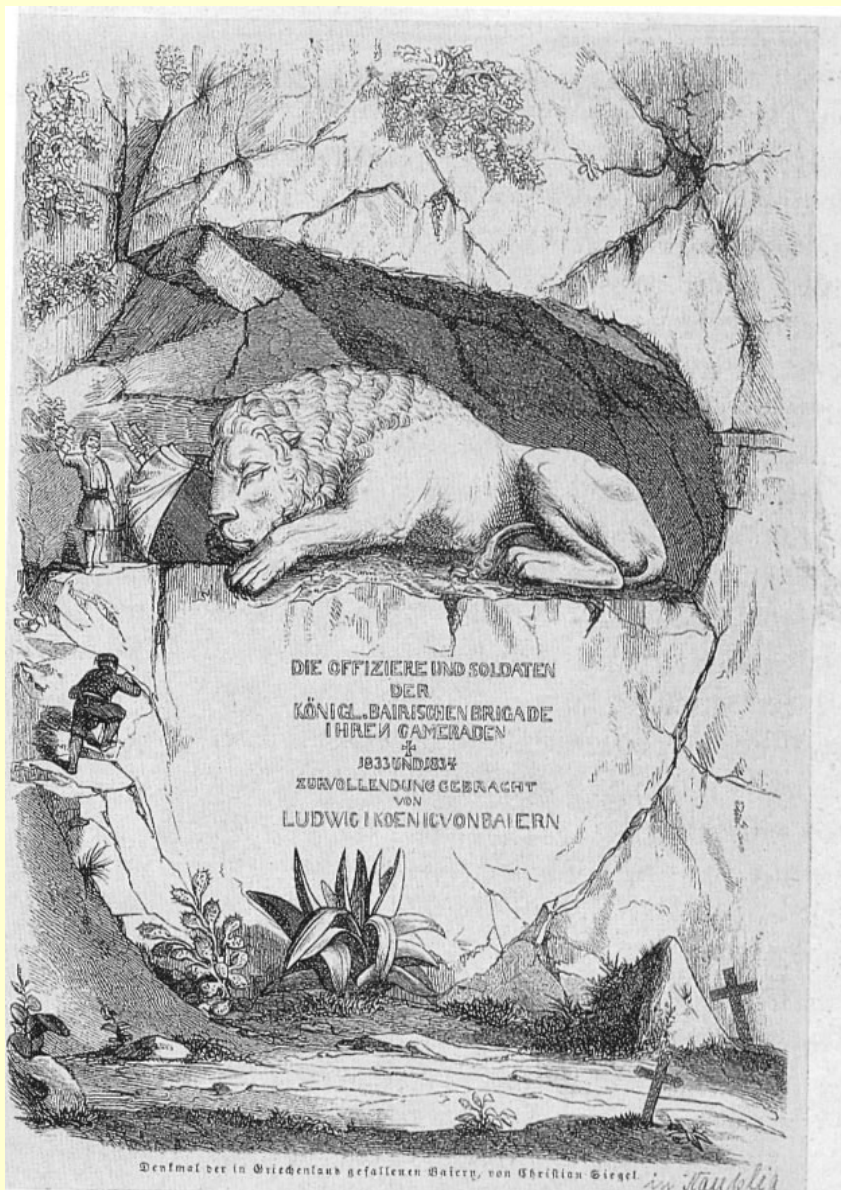
Το τρίτο μνημείο κατά σειρά αποχαιρετισμού είναι το παρεκκλήσι του Όθωνα στο Kiefersfelden. Κτίστηκε μεταξύ των ετών 1834-1836 επίσης σε σχέδια του Ohlmüller. Πρόκειται για ένα νεογοτθικό παρεκκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Όθωνα της Βαμβέργης, του οποίου το όνομα έφερε ο νεαρός πρίγκιπας. Ανεγέρθηκε στο σημείο όπου ο Όθων αποχαιρέτησε το βαυαρικό έδαφος.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι γεγονότα ιδιωτικού χαρακτήρα, όπως ο αποχαιρετισμός από τους γονείς και την πατρίδα, έδιναν αφορμή για την ανέγερση τέτοιων μνημείων. Τα μνημεία αυτά μπορούν να θεωρηθούν και ως έκφραση σεβασμού προς τον βαυαρικό βασιλικό οίκο, ως ένδειξη πίστης στη μοναρχία αλλά και ως προβολή της μοναρχίας και του μονάρχη.⁷⁸ Ο δωρικός ρυθμός του κίονα του Όθωνα με τα τρόπαια και τα στοιχεία που είναι επηρεασμένα από την κλασική αρχαιότητα, μας ανάγουν στην Ελλάδα. Η προτομή του νεαρού Βαυαρού πρίγκιπα με την αρχαϊστική τεχντροπία στον δωρικό κίονα συμβολίζει την άνοδό του στον ελληνικό θρόνο και αποτελεί ένα δεδομένο τρόπο για να απομνημονευθεί ο αποχαιρετισμός του. Για το μνημείο πάλι της Θηρεσίας επιλέχθηκε ο παλαιογερμανικός γοτθικός ρυθμός, λόγω του ενδιαφέροντος το οποίο είχε εκδηλωθεί για τη χριστιανική τέχνη του Μεσαίωνα, η οποία το 1830 είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της. Το γεγονός αυτό το αποδεικνύει το άγαλμα της Παναγίας, που λαμβάνει την πρώτη θέση στον συμβολισμό του μνημείου, πράγμα που θέλει να υποδηλώσει ότι ο αποχαιρετισμός του Όθωνα από τη μητέρα του έγινε υπό τη σκέπη της. Στο παρεκκλήσι του Όθωνα χρησιμοποιείται και πάλι η ίδια ιδέα. Ο αποχαιρετισμός από την πατρίδα είναι ταυτόχρονα αποχαιρετισμός από την καθολική χριστιανική παράδοση της Βαυαρίας.

Η αναβίωση της ελληνικής ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς της αρχαιότητας, που αποτελούσε κοινή επιθυμία των ευρωπαϊκών εθνοτήτων κατά τον 18ο αι., βρήκε γόνιμο έδαφος στη Βαυαρία, όπου έδρασε ένας μεγάλος φιλέλληνας, ο Λουδοβίκος Α΄ (1786-1868).⁷⁹ Αυτός γεννήθηκε στις 25

78. E. Wätjen, *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 372-373.

79. Για τον έντονο φιλελληνισμό που εκδήλωσε ο Λουδοβίκος ήδη ως διάδοχος του βαυαρικού θρόνου και το φιλελληνικό κίνημα στη Βαυαρία βλ. Gerhard Grimm and Theodor Nikolaou (επιμ.), *Bayerns Philhellenismus. Symposium an der Ludwig-Maximilians-Universität München, 22. und 23. November 1991*, Veröffentlichungen des Instituts

Εικ. 13: Ανυπόγραφο χαρακτηριστικό σε ατσάλι (24 x 16,7 εκ.), το οποίο αναπαριστά το μνημείο της Πρόνοιας. Μουσείο του βασιλιά Όθωνα στο Οττομπρούν του Μονάχου (König-Otto-von-Griechenland-Museum der Gemeinde Ottobrunn). Στο κάτω μέρος φέρει την εξής επιγραφή: «Denkmal der in Griechenland gefallenen Baiern von Christian Siegel». [= Μνημείο των Βαυαρών πεσόντων στην Ελλάδα του Χριστιανού Ζίγκελ]

Αυγούστου του 1786 στο Στρασβούργο και ήταν γιος του κόμη του Zweibrücken-Birkenfeld Μαξιμιλιανού Ιωσήφ (Pfalzgraf Max Joseph),⁸⁰ ο οποίος ανήλθε στη συνέχεια στον βαυαρικό θρόνο ως Μαξιμιλιανός Α΄ Ιωσήφ (Max I. Joseph). Βαπτίστηκε από τον Γάλλο βασιλιά Λουδοβίκο ΙΣΤ΄, γεγονός που οφείλεται στο ότι ο πατέρας του ασκούσε φιλογαλλική πολιτική, κάτι το οποίο οδήγησε το 1806 την ανακήρυξη της ηγεμονίας της Βαυαρίας σε βασίλειο.⁸¹ Σπούδασε Θεολογία στο Landshut, την παλαιά πρωτεύουσα της Βαυαρίας, και Ιστορία στη Γοττίγκη –το καλύτερο γερμανικό Πανεπιστήμιο της εποχής του. Έως ότου ανέβει στον θρόνο⁸² ο νεαρός διάδοχος, διάβαζε κάθε μέρα ελληνικά κείμενα, τα μετέφραζε και συζητούσε επ’ αυτών με τον διευθυντή της Βιβλιοθήκης του Μονάχου Johann Philipp von Lichtenhaller.⁸³ Οι δεσμοί μεταξύ Ελλάδας και Βαυαρίας υπήρξαν ιδιαίτερα στενοί στην εποχή της βασιλείας του (1825-1848), εφόσον ο γιος του Όθων ανέβηκε κατόπιν πρωτοβουλίας του στον ελληνικό θρόνο, αναλαμβάνοντας έτσι την ευθύνη για την εξέλιξη του νεοσυσταθέντος ελληνικού κράτους.⁸⁴ Οι πολι-

für Orthodoxe Theologie, Band 1, München 1993· Edgard Hösch, «“We are all Greeks”. Griechenbegeisterung in Europa und Bayern», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 21-41· Emanuel Turczynski, «Bayerns Anteil an der Befreiung und am Staatsbau Griechenlands», *Das neue Hellas*, ό.π., 43-55.

80. Για γενικά βιογραφικά στοιχεία βλ. Hans Reidelbach, *König Ludwig I. von Bayern und seine Kunstschöpfungen. Zu allerhöchstdessen hundertjähriger Geburtstagsfeier geschildert*, München 1888· W. Seidl, *Bayern in Griechenland*, ό.π., κεφ. «Das Land der Griechen mit der Seele suchend», σ. 15-40.

81. H. Glaser, *Wittelsbach*, ό.π., κεφ. II, σ. 36-56.

82. Για την τεράστια διαφορά της νοοτροπίας ανάμεσα στον Μαξιμιλιανό Α΄ Ιωσήφ (Max I. Joseph) και τον διάδοχο του θρόνου και μετέπειτα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκο Α΄ (Ludwig I.), κυρίως σε θέματα παιδείας και πολιτισμού, βλ. H. Glaser, *Wittelsbach*, ό.π., κεφ. III, σ. 56-58.

83. Βλ. σχετικά Birgit-Verena Karnapp, αρ. 441 «König Ludwig I. auf der Akropolis zu Athen», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 584 (εικ.), 585.

84. Βλ. ενδεικτικά *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland, I. Symposium*, Institut für Balkan Studies, Thessaloniki 1986· Friedrich Thiersch und die Entstehung des griechischen Staates aus der Sicht des 20. Jahrhunderts, Athens, Goethe-Institut, 1990· *Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Goethe, 1994· Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς (επιμ.), *Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους / Das ottonische Griechenland. Aspekte der Staatswerdung*, Alexander Papageorgiou-Nenetas (Hrsg.), Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών – Goethe-Institut Athen, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 2002· Emanuel Turczynski, *Sozial- und Kulturgeschichte Griechenlands im 19. Jh. Von der Hinwendung zu Europa bis zu den ersten Olympischen Spielen der Neuzeit, Peleus 16*, Mannheim und Möhnesee 2003.

τισμικές και καλλιτεχνικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στον νότιο γερμανικό χώρο και το νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος είναι εμφανείς επί Λουδοβίκου Α΄. Η ανακάλυψη της ελληνικής αρχαιότητας στη Βαυαρία κατόπιν αποστολής ομάδας αρχιτεκτόνων, αρχαιολόγων και ζωγράφων στην Ελλάδα με επικεφαλής τον έμπιστο του Λουδοβίκου Α΄ Wagner, οι ανασκαφές του ναού του Επικουρείου Απόλλωνα στις Βάσσεσ της Φιγαλείας και του ναού της Αφαιάς Αθηνάς στην Αίγινα από τον φιλέλληνα αρχιτέκτονα Haller von Hallerstein και την ομάδα του, η αγορά αρχαιοτήτων (γλυπτά της Αφαιάς, Απόλλων της Τενέας κ.ά.) και η ίδρυση της Γλυπτοθήκης του Μονάχου, βάσει σχεδίων του αυλικού αρχιτέκτονα του Λουδοβίκου Α΄ Leo von Klenze,⁸⁵ η παγίωση του νεοκλασικού ρυθμού στη Βαυαρία με την ανέγερση μνημείων όπως η Βαλχάλα (Walhalla in Donnaustauf) και η εν γένει μετατροπή του Μονάχου σε Αθήνα του Ίσαρος ποταμού⁸⁶ (διαρρύθμιση της Βασιλικής Πλατείας με την κατασκευή των Προπυλαίων στα άκρα της, την ανοικοδόμηση της Κρατικής Συλλογής Αρχαιοτήτων από τον Ziebland, την ανέγερση του «Πανθέου» και του Ωδείου κ.ά.)⁸⁷ μαρτυρούν ότι η πρόσληψη της ελληνικής αρχαιότητας έπαιξε τον προεξάρχοντα –ανάμεσα σε άλλες τάσεις– ρόλο ως μέσο προβολής του νεοεσταθέντος Βασιλείου της Βαυαρίας και του νεοεθρονισθέντος βασιλικού οίκου των Wittelsbacher.⁸⁸

Μία λιθογραφία του Gottlieb Bodmer (1835/37) στο Μουσείο του βασιλιά Όθωνα της Ελλάδας στην Κοινότητα του Οττομπρούν⁸⁹ εξυμνεί τα αξιοθαύ-

85. Raimund Wünsche, «“Lieber hellenischer Bürger als Erbe des Throns”. König Ludwig I. und Griechenland», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 1-20 / Ράιμουντ Βίνσε, «“Καλύτερα πολίτης της Ελλάδας παρά κληρονόμος του θρόνου”. Ο βασιλιάς Λουδοβίκος Α΄ και η Ελλάδα», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 141-160· Katalog, Kap. I. «Kronprinz Ludwig von Bayern und die Antike», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 206-223 / Κατάλογος, κεφ. Α΄. «Ο διάδοχος Λουδοβίκος της Βαυαρίας και η Αρχαιότητα», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 275-288.

86. Winfried Nerdinger, «Ein Bild des reinen Hellenismus in unsere Welt verpflanzen», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 187-192 / Βίνφριντ Νέρντιγκερ, «“Μία εικόνα καθαρού ελληνισμού μεταφυτεύεται στο δικό μας κόσμο”. Τα κτίσματα του Leo von Klenze για την Αθήνα του ποταμού Ίσαρ», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 255-261· «Klassizistische Bauten Ludwigs I. und Denkmäler für König Otto in Bayern», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 193-204· Katalog, Kap. XII. «München: Isar-Athen», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 582-616 / Κατάλογος, κεφ. Γ΄. «Μόναχο, η Αθήνα του ποταμού Ίσαρ», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 345-366.

87. Heinrich Habel, «Der Königsplatz in München als Forum des Philhellenismus», *Jahrbuch der Bayerischen Denkmalpflege* 33 (1979), σ. 175-198.

88. Klaus Nierneisel, «Ludwigs I. Nerlangen nach dem “Reinen griechischen Stil”», Gerhard Grimm und Theodor Nikolaou (επιμ.), *Bayerns Philhellenismus*, ό.π., σ. 114-145.

89. König-Otto-von-Griechenland-Museum der Gemeinde Ottobrunn, 76,8 x 55 εκ., αρ. ευρ. M II-569: J. Murken, *König-Otto-von-Griechenland-Museum*, ό.π., σ. 23, Abb. 73.

μαστα έργα της πρώτης δεκαετίας της διακυβέρνησης του μονάρχη.⁹⁰ Μέσα σε μία δόξα, ένα στεφάνι από δάφνη και φύλλα βελανιδιάς, υποβασταζόμενη από τις προσωποποιήσεις της δικαιοσύνης και της επιμονής, που εκπροσωπούν τον τρόπο διακυβέρνησης του βασιλιά, απεικονίζεται η προτομή του Λουδοβίκου. Πάνω από τη δόξα, στη μέση ενός φωτοστεφάνου, δύο πεντάκτινα αστέρια με τα ονόματα «Ther[ese]» και «[Ludwig]». Κάτω από τη δόξα τα κτίσματα του βασιλιά, συμμετρικά παρατεταγμένα σε ορθή γωνία. Οι δύο ναοί, Ludwigskirche και Mariahilfkirche, περιβάλλουν τα ανάκτορα, ενώ πιο πίσω βρίσκεται ηλιόλουστη η Γλυπτοθήκη. Τοποθετημένη στο κέντρο των αξόνων δεσπόζει η Βαλχάλα, μέσα στις ακτίνες του ανατέλλοντος ηλίου και υπερέχοντας όλων των κτηρίων. Στο στεφάνι αναγράφονται τα επιτεύγματα του βασιλιά με επιγραφές και εικόνες. Κάτω αριστερά ένα τετράστιχο παραπέμπει στον γιο του Λουδοβίκου, τον βασιλιά της Ελλάδας, Όθωνα:

*Es thront in meerentlegenem Lande
Ein Königssohn aus Wittelsbach,
wer wars, der einte jene Bande
des Griechenvolkes Leiden brach.*

[= Ένας βασιλικός γόνος από το Wittelsbach, ανέβηκε στον θρόνο σε μία μακρινή χώρα, συνένωσε τον ελληνικό λαό και διέλυσε τα βάσανά του].

Κάτω από τα οικοδομήματα του Λουδοβίκου, σε πρώτο πλάνο, ο Λέων της Βαυαρίας φρουρεί τα εμβλήματα του Βασιλείου. Περιστοιχίζεται από λάβαρα με τα ονόματα και τις ημερομηνίες των μεγάλων μαχών. Κάτω από το φύλλο παρατίθενται οι ακόλουθοι στίχοι:

*Wenn staunend wir von Deinen Werken
stehen,
Regt sich im Herzen Stolz und Dankbar-
keit,
So viel des Schönen ist durch Dich gesche-
hen
Und mit Bewunderung sieht auf Dich die
Zeit.
Es ziemt der Mitwelt freudig zu bekennen,*

90. Johannes Erichsen, “Ludwig I. König v. Bayern”, Ausstellungskatalog *Norwärts, vorwärts sollst Du schauen – Geschichte, Politik und Kunst unter Ludwig I.*, Nürnberg 1986· Jörg Traeger, *Der Weg nach Walhalla, Denkmallandschaft und Bildungsreise im 19. Jahrhundert*, Regensburg 1987, σ. 212 κ.εξ.· Birgit-Verena Karnapp, αρ. 440 «König Ludwig I. und seine Bauten», *Das neue Hellas*, ό.π., σ. 582-583 (εικ.), σ. 584 / Μπίργκιτ-Βερένα Κάρναπ, αρ. 59 «Ο βασιλιάς Λουδοβίκος και τα οικοδομήματά του», *Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 346-348 (εικ.).

*Was Du o König! Deinem Nolke bist:
Doch wenn die Gegenwart entschwunden
ist
Wird erst die Nachwelt Dich den Großen
nennen.*

[= Καθώς στεκόμαστε μπροστά από τα έργα σου, κατάπληκτοι, ξυπνά στην καρδιά μας υπερηφάνεια και ευγνωμοσύνη, τόσο που εσύ μας φροντίζεις, και ο χρόνος σε προσέχει με θαυμασμό, ταιριάζει να αναγνωρίσουν οι σύγχρονοί σου με χαρά τι σημαντικός που είσαι, ω βασιλιά, για τον λαό σου. Ακόμα και όταν εξαφανιστεί το παρόν, οι επόμενες γενιές θα σε αποκαλούν Μεγάλο].

Η ανάθεση για την ανέγερση του Λέοντος των Βαυαρών στην Πρόνοια του Ναυπλίου εντάσσεται, όπως είδαμε, στο πλαίσιο της πάγιας τακτικής του Λουδοβίκου Α΄ να στήνει μνημεία σε τόπους που μαρτυρούν το πέρασμα του μονάρχη και κατ' επέκταση του νεοσυσταθέντος βασιλικού οίκου των Wittelsbacher, ακολουθώντας το κατάλληλο εικονογραφικό πρότυπο για την εκάστοτε περίπτωση, με ιδιαίτερη όμως βαρύτητα στην πρόσληψη της αρχαιότητας. Για τον Λέοντα της Πρόνοιας, το πρώτο σε δημόσιο χώρο ανεγερθέν μνημείο της νεότερης Ελλάδας, επιλέγεται προφανώς από τον ίδιο τον Λουδοβίκο η σχεδόν πιστή αντιγραφή ενός λίγο πρωιμότερου μνημείου πεσόντων, αφενός διότι σχετίζεται άμεσα με τη Γαλλική Επανάσταση, αφετέρου επειδή επαναλαμβάνει ελεύθερα ένα αρχαίο μοτίβο, αυτό του αναπαυόμενου Λέοντος της Κέας. Υπάρχει όμως ίσως και ένας τρίτος λόγος: ο Λέων της Πρόνοιας παραπέμπει άμεσα και στον βασιλικό οίκο των Wittelsbacher, εφόσον συνδέεται συνειρμικά με τον αναπαυόμενο Λέοντα της Βαυαρίας, όπως αυτός απεικονίζεται στα δύο προαναφερθέντα μνημεία της ίδιας περίπου εποχής.⁹¹ Κατ' αυτόν τον τρόπο υποκαθίστανται στο μνημείο της Πρόνοιας και τα κρινάνθεμα, το σύμβολο της γαλλικής μοναρχίας, της πρώτης ασπίδας του Λέοντος της Λουκέρνης, καθώς και ο ελβετικός θυρεός της δεύτερης ασπίδας του ίδιου μνημείου. Τον αρχαϊκό, μάλιστα, εικονογραφικό τύπο του Λέοντος της Ιουλίδας τον είχε ήδη μετατρέψει ο Thorvaldsen σε αποθνήσκοντα λέοντα, δίνοντάς του με αυτό τον τρόπο ένα συμβολισμό που ταίριαζε απόλυτα σε ένα μνημείο πεσόντων και δεν ήταν ξένος προς το πνεύμα της αρχαιότητας.⁹² Ο παραλλαγμένος και

91. Πρβλ. ανωτέρω, υποσ. 66 και 71 (βάση του κίονα του Όθωνα στο Οττομπρούν) και υποσ. 88-89 (λιθογραφία του Bodmer με τα οικοδομήματα του Λουδοβίκου).

92. Στην αρχαιότητα ο λέων δεν θα πάψει ποτέ να είναι προστάτης και ταφικό σήμα, ιδιαίτερα στη Μικρά Ασία. Στην Αττική απαντούν αρκετοί λέοντες κατά τον 4ο αι., αναπαριστώμενοι σε πολύ μαζεμένη καθιστή θέση, εικονογραφικό μοτίβο που παγιώθηκε σε ομαδικούς τάφους στρατιωτών που πέθαναν στη μάχη. Αυτόν τον τύπο ακολουθεί ο Λέων των Θεσπιών, αλλά προπάντων ο Λέων της Χαιρώνειας, ο οποίος στήθηκε εκεί μετά τη μάχη

επαναπροσδιορισμένος αυτός εικονογραφικός τύπος των Λεόντων της Λουκέρνης και της Πρόνοιας βρήκε μεγάλη απήχηση σε μεταγενέστερα μνημεία πεσόντων, κυρίως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε όλο τον δυτικό κόσμο.⁹³

Μολονότι ο Λέων της Πρόνοιας στήθηκε για τους Βαυαρούς στρατιώτες που πέθαναν από κοιλιακό τύφο στην περιοχή και είχε περάσει στην τοπική μνήμη ως «Άγγουρών» (πρβλ. υποσ. 7), ο Λουδοβίκος είχε χαράξει εμμέσως τον δρόμο για να καταχωρισθεί στην ιστορική μνήμη ως μνημείο των Βαυαρών πεσόντων στην Ελλάδα, όπως άλλωστε εύγλωττα μαρτυρεί ένα χαρακτηριστικό σε ατσάλι στο Μουσείο του βασιλιά Όθωνα στο Οττομπρούν (εικ. 13). Το ανυπόγραφο αυτό χαρακτηριστικό (24 x 16,7 εκ.), το οποίο αναπαριστά το μνημείο της Πρόνοιας,⁹⁴ φέρει στο κάτω μέρος την εξής επιγραφή: «Denkmal der in Griechenland gefallenen Baiern von Christian Siegel» [= Μνημείο των Βαυαρών πεσόντων στην Ελλάδα του Χριστιανού Ζίγκελ].

Ενδιαφέρον προκαλεί η προσθήκη δύο μνημάτων με σταυρό στο κάτω δεξιό μέρος του χαρακτηριστικού, με τα οποία υπονοούνται οι τάφοι των εκλιπόντων Βαυαρών, που, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, θα πρέπει να ήταν πρωταρχικά θαμμένοι σε αυτό περίπου το σημείο. Ο χαρακτήρας έχει επίσης προσθέσει τρεις ανθρώπινες μορφές σε τρία διαφορετικά επίπεδα στην αριστερή πλευρά της παράστασης, προσδίδοντας έτσι καθαρά τη διάσταση του μνημείου στον Λέοντα του Siegel: στο αριστερό μέρος της κόγχης, δίπλα από την απεικονιζόμενη ασπίδα, ένας Έλληνας αγωνιστής στραμμένος προς τον θεατή σηκώνει με το δεξί του χέρι ψηλά ένα όπλο (δόρυ); πιο κάτω, στο μέσο περίπου της παράστασης, απεικονίζεται το πίσω μέρος μιας ανδρικής μορφής ντυμένης ευρωπαϊκά, που προσπαθεί να ανέβει ένα σκαλοπάτι λαξευμένο στον βράχο, για να προσεγγίσει το μνημείο· στην κάτω αριστερή γωνία απεικονίζεται το πίσω μέρος μιας γυναικείας μάλλον μορφής να ατενίζει το λιοντάρι. Η προσθήκη των φυσικών φυλλωμάτων που επιστέφουν το μνημείο, καθώς και ο τρόπος απόδοσης κυρίως της κεφαλής του λιονταριού, παραπέμπουν και στον Λέοντα της Λουκέρνης, τον οποίο θα πρέπει να είχε επίσης υπόψη του ο ανώνυμος χαρακτήρας.

Θα κλείσουμε με την αναφορά του περιηγητή Wilhelm Vischer στον Λέοντα της Πρόνοιας και τη σύγκριση που κάνει με εκείνον της Λουκέρνης:⁹⁵

του 338 για τους νεκρούς του Ιερού Λόχου της Θήβας. Σε μνημείο περίπου της ίδιας εποχής στην Αμφίπολη στήθηκε επίσης ένα λιοντάρι παρεμφερές με αυτό της Χαϊρωνείας, πάνω σε πυραμιδοειδή κατασκευή: Cl. Rolley, *ό.π.*, σ. 31, εικ. 37.

93. Βλ. σχετικά Peter Kühlechner, «Der Leveste Löwe», ανακτήθηκε από το <http://www.leveste.de/loewesch.htm> [ημερομηνία πρόσβασης 13.01.2009].

94. J. Murken, *König-Otto-von-Griechenland-Museum*, *ό.π.*, σ. 78-79, Abb. 73.

95. Wilhelm Vischer, *Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland*, Basel, Schweighauser, 1857, σ. 303-304.

Στα βορινά ριζά (του Παλαμηδιού) απλώνεται το προάστιο Πρόνοια. Κοντά εκεί εφρόντισε ο βασιλιάς Λουδοβίκος να στήσει ένα μνημείο στους Βαυαρούς που πέθαναν στην Ελλάδα· το λάξευσε στον βράχο ο γλύπτης Siegel. Δεν θέλω να εξετάσω αν ήταν πετυχημένη η σκέψη· το κλίμα, η δυσεντερία, ο πυρετός αφάνισαν τους περισσότερους, όχι των εχθρών τα βόλια, και για να μη σταθούμε στους λέοντες των Θερμοπυλών και της Χαιρώνειας, είναι ίσως πιο σημαντικός της Λουκέρνης ο λέοντας, που τον θυμίζει εξάλλου ο λέοντας του Ναυπλίου· ωστόσο μου έκανε την εντύπωση ότι υστερεί σχετικά με τον άλλον, του λείπει και το έξοχο, ζωντανό στεφάνωμα του φυλλώματος.

Ποιο, ωστόσο, από τα δύο λιοντάρια είναι το σημαντικότερο, θα πρέπει να μείνει ανοικτό. Σίγουρα όμως ο Λέων της Πρόνοιας είναι τεχνοτροπικά πλησιέστερος προς το πνεύμα της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής, κάτι που εύκολα μπορούμε να διακρίνουμε από τη μεγάλη πλαστικότητα με την οποία αποδίδεται το σώμα αλλά κυρίως η κεφαλή του ζώου, καθώς και η ήρεμα πονεμένη έκφραση του προσώπου του· γεγονός που ίσως υποδηλώνει την ιδιαίτερη εξοικείωση του Siegel με τους κανόνες της αρχαίας ελληνικής πλαστικής, ενός καλλιτέχνη που έθεσε στην Ελλάδα τα θεμέλια της νεοκλασικής γλυπτικής.

Πηγές εικόνων

Εικ. 1, 2, 11 και 12: φωτογραφίες της συγγραφέως.

Εικ. 3: Παραχώρηση του επίτιμου αρχαιολόγου της Δ' Ε.Π.Κ.Α., κυρίου Χρήστου Πιτερού.

Εικ. 4: Παραχώρηση του Αναπληρωτή Διευθυντή των Γ.Α.Κ. – Αρχαία Ν. Αργολίδας, κυρίου Δημήτρη Γεωργόπουλου.

Εικ. 5 και 6: «Lion Monument», ανακτήθηκε από το <http://en.wikipedia.org> [ημερομηνία πρόσβασης 31.10.2011].

Εικ. 7: Hanns Gabelmann, *Studien zum frühgriechischen Löwenbild*, Berlin, Verlag Gebr. Mann, 1965, πίν. 7/1.

Εικ. 8: Γιάννα Βενιέρη, «Κυκλάδες – Κέα», στο Ανδρέας Γ. Βλαχόπουλος (επιστημ. επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2005, σ. 209, εικ. 283.

Εικ. 9 και 10: ανακτήθηκε από το http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Lion_Kea.jpg [ημερομηνία πρόσβασης 4.10.2012].

Εικ. 13: H. W. Rott, αρ. 234, «Denkmal der in Griechenland gefallenen Bayern», στο Reinhold Baum-stark (επιμ.), *Das neue Hellas. Griechen und Bayern zur Zeit Ludwigs I.*, Katalog zur Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums (München, 9. November 1999 bis 13. Februar 2000), München, Hirmer Verlag, σ. 397, εικ. 234.

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ

ΓΚΕΟΡΓΚ-ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΦΟΝ ΜΑΟΥΡΕΡ ΕΝΑΣ ΒΑΥΑΡΟΣ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΓΟΛΙΔΑ

Ο Γκέοργκ-Λούντβιχ φον Μάουρερ διατέλεσε –μόλις για ενάμιση περίπου χρόνο– μέλος της Αντιβασιλείας του ανήλικου βασιλιά Όθωνα στην Ελλάδα και από πολλούς έχει παρουσιαστεί τουλάχιστον ως αντιφατικό πρόσωπο. Μεγάλου κύρους νομικός στην πατρίδα του, επελέγη από τον ίδιο τον βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκο ως ένα από τα τρία πρώτα μέλη της Αντιβασιλείας που αποβιβάστηκε στο Ναύπλιο τον Ιανουάριο του 1833. Ήταν πιστός μοναρχικός, οπαδός της «πεφωτισμένης» μοναρχίας, με «πατρική» στάση προς τον λαό και είχε σαφώς την πρόθεση να θέσει τις βάσεις για σωστή οργάνωση του κράτους και να ωθήσει τον λαό σε πολιτισμική άνοδο. Οι αντιλήψεις του αυτές δεν διέκριναν μόνο τον ίδιο, αλλά αποτελούσαν γνωρίσματα πολλών «hommes d'État» της εποχής του, αλλά και άλλων, μετέπειτα. Στην επιστημονική κοινότητα ήδη από τον 19ο αιώνα μέχρι και σήμερα αναγνωρίζεται η θεμελιακή συμβολή του Μάουρερ στη μελέτη των μεσαιωνικών κοινωνιών και ο πρωταγωνιστικός του ρόλος στη διαμόρφωση της νομοθεσίας μετά την έλευση του Όθωνα, στην οργάνωση της δικαιοσύνης και της παιδείας, στο θέμα του αυτοκέφαλου της Ελλαδικής Εκκλησίας και στην καταγραφή του τοπικού, Αστικού θα λέγαμε σήμερα, εθνικού δικαίου, μέσα από το θεμελιώδες έργο του *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung: vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. juli 1834*. Από το έργο αυτό προέρχονται οι πληροφορίες για την Αργολίδα, στις οποίες θα αναφερθούμε.¹ Στο έργο αυτό είναι έκδηλη η πρόθεση του συγ-

1. Σημείωση για τη βιβλιογραφία: Όλες οι πηγές στις οποίες ανέτρεξα, είναι ενταγμένες μέσα στο κείμενο. Οι αντιλήψεις του Μάουρερ, ειδικά για το δίκαιο των προσώπων –Αστικό δίκαιο–, κατά τη γνώμη μου θα ήταν πολύ ενδιαφέρον και παραγωγικό να παραβληθούν με όσα οι συγγραφείς του 19ου αιώνα εκτίμησαν ως προς το έργο του (ακόμα και οι Μαρξ – Ένγκελς) αλλά και με όσα εξέφρασαν για το ίδιο έργο σύγχρονοι συγγραφείς, όπως οι Χόμπσμπουαουμ και Γκοντελιέ. Πέρα όμως από αυτό, οι πρωτοποριακές αντιλήψεις και οι ιδέες, όπως εκείνες του πάντα αλησμόνητου καθηγητή του Jean Carbonnier, βαθυστόχαστου στην Κοινωνιολογία του Δικαίου, θα ήταν επίσης ενδιαφέρον και παραγωγικό να παραβληθούν με εκείνες του Μάουρερ. Αναφέρομαι ιδιαίτερα στο έργο του Καρμυονιέ

γραφέα να υποστηρίξει ότι εργάστηκε για την ανόρθωση της χώρας, για την εξυγίανση των δημόσιων πραγμάτων (όταν ήλθε σε σύγκρουση με τον πολυέξοδο κόμη Αρμανσπεργκ, επίσης μέλος της πρώτης Αντιβασιλείας), αλλά και για τη δημιουργία ενός νέου πολιτικού σχηματισμού, ο οποίος, ευρισκόμενος πάντα σε άμεση σχέση με τον βασιλιά, θα υπερέβαινε τον μέχρι τότε πατριαστικό διαχωρισμό των πολιτικών δυνάμεων στα υπάρχοντα κόμματα («αγγλικό», «γαλλικό» και «ρωσικό») και θα ονομαζόταν «καποδιστριακό» κόμμα, όπως ο ίδιος γράφει στο έργο του.

Η αντίφαση στη δράση του παρουσιάζεται από τη στιγμή που συντάσσεται, και μάλιστα πρωταγωνιστεί, στην παραπομπή σε δίκη των Θ. Κολοκοτρώνη και Δ. Πλαπούτα, δίκη κατά την οποία διακρίθηκε τόσο ο Σκώτος Εδ. Μάσσων ως εισαγγελέας όσο και οι δικαστές Αν. Πολυζωΐδης και Γ. Τερτσέτης, οι οποίοι ήταν εκείνοι που αρνήθηκαν να λάβουν εξωδικαστικές εντολές και διαχώρισαν τη θέση τους, δίνοντας ένα διαχρονικό παράδειγμα.

Το έργο του Μάουρερ εκδόθηκε το 1835 στη Χαϊδελβέργη· ο πρόλογος του συγγραφέα φέρει ημερομηνία 1.6.1835, επομένως, σε διάστημα μικρότερο των δέκα μηνών από την απομάκρυνσή του από την Αντιβασιλεία είχε ήδη συντάξει το ογκώδες τρίτομο έργο του, το οποίο τυπώθηκε πάραυτα. Για περισσότερα από 100 χρόνια παρέμεινε αμετάφραστο στα ελληνικά και μόλις επί Κατοχής, το 1943, κυκλοφόρησε, με μεγάλη υστέρηση σε τεχνικό επίπεδο, μία πρώτη μετάφρασή του από τον καθηγητή Χρ. Πράτσικα και τον εφέτη Ευστ. Καραστάθη, σε στρυφνή καθαρεύουσα, μετάφραση που κυκλοφόρησε σε λίγα αντίτυπα και κατέληξε σε νομικές βιβλιοθήκες, δίχως να απασχολήσει

Flexible Droit, Παρίσι 1969 («Εύκαμπτο Δίκαιο», το έργο δεν έχει μεταφραστεί στα ελληνικά) αλλά και πολλά από τα γραπτά του, που εκδόθηκαν το 2008, μετά τον θάνατό του το 2003 σε ηλικία 95 ετών (εκδ. PUF). Χρήσιμο, επίσης, θεωρώ για κάθε ενδιαφερόμενο το έργο του Gustav Geib *Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto I.*, που εκδόθηκε στη Χαϊδελβέργη το 1835 (ελληνική μετάφραση: Γκούσταβ Γκάμπ, *Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια της τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα του Α΄*, Εκδόσεις Γκοβόστη, πρόλογος του καθηγητή Νικ. Πανταζόπουλου, μτφρ. Ίριδα Αυδή-Καλκάνη, Αθήνα 1991). Τέλος, σημειώνω ότι η *Εξάβιβλος* του Αρμενόπουλου εκδόθηκε σε χρηστική έκδοση των Εκδόσεων «Δωδώνη» το 1971, με επιμέλεια και εντελέστατη εισαγωγή του Κων. Γ. Πιτσάκη. Για τη «συνωμοσία» του Φραντς, τις εσωτερικές συγκρούσεις της Αντιβασιλείας και τη δίκη των Κολοκοτρώνη και Πλαπούτα παραπέμπω στο εξαιρετικά αντικειμενικό έργο του Ι. Α. Πετρόπουλου και της Αικ. Κουμαριανού *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους*, εκδ. Παπαζήση, 1982, ιδιαίτερα στις σ. 117-126 και 130-132. Στο έργο αυτό και στο προγενέστερο του Πετρόπουλου (John Petropoulos, *Politics and statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1844*), Princeton University Press, Princeton 1968), έχει χρησιμοποιηθεί και πολύτιμο αρχειακό υλικό.

ιδιαίτερα τις ειδικότητες που κυρίως θα όφειλαν να ενδιαφερθούν, δηλαδή τους ιστορικούς και τους κοινωνιολόγους.

Το 1976 κυκλοφόρησε από τον Εκδοτικό Οίκο των αδελφών Τολίδη νέα μετάφραση σε στρωτή δημοτική, της Όλγας Ρομπάκη, με σύντομο εισαγωγικό σημείωμα του ιστορικού Τάσου Βουρνά. Μόνο τα κείμενα στον τόμο του 1976 αριθμούν συνολικά 765 σελίδες. Είναι χρήσιμο να αναφερθούμε με δυο λόγια στη δομή του έργου. Στον σύντομο πρόλόγο του ο Μάουρερ εξηγεί ότι ανακλήθηκε στη Βαυαρία με εντολή του Λουδοβίκου (31 Ιουλίου 1834), χωρίς –μέχρι το χρονικό διάστημα της έκδοσης του βιβλίου– να του έχει δοθεί η παραμικρή εξήγηση για τον λόγο της ανάκλησής του, μαζί με τον γραμματέα και αναπληρωτή στο Συμβούλιο της Αντιβασιλείας, τον Άμπελ, αν και, όπως ο ίδιος σημειώνει, η βαυαρική Αυλή είχε εγκαταστήσει «επιτετραμμένο» στο Ναύπλιο και έτσι «μάθαινε με κάθε λεπτομέρεια όσα συνέβαιναν». Είχε προηγηθεί επίθεση εναντίον του από βαυαρικές εφημερίδες, η οποία στηριζόταν –κατ' αυτόν– σε συκοφαντίες, χωρίς να αναφέρει όμως κάτι συγκεκριμένο, πλην μιας φήμης ότι δήθεν σχεδίαζε την απομάκρυνση του Άρμανσπεργκ, για να καταστεί εκείνος ο κύριος αντιβασιλέας.

Το βιβλίο του ο Μάουρερ το αφιερώνει στον ελληνικό λαό και στο πρώτο μέρος δίνει μια εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα πριν από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, εστιάζοντας κυρίως στις υφιστάμενες τότε δομές της χώρας, στο διοικητικό και δικαστικό σύστημα, στην επιρροή του κλήρου και στις σχέσεις με τις οθωμανικές αρχές. Στη συνέχεια καταγράφει το ελληνικό εθιμικό δίκαιο, όπως αυτό ίσχυε κατά περιοχές –εμείς θα εστιάσουμε στα σχετικά με την Αργολίδα–, ακολουθεί ανάλυση για την ελληνική Εκκλησία, Ορθόδοξη και «Λατινική», όπως ο ίδιος γράφει, και ο πρώτος τόμος τελειώνει με αναφορές στην κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα από την εποχή της Επανάστασης μέχρι και την άφιξη του Όθωνα, με αναφορές κυρίως στους θεσμούς και στο όλο διοικητικό σύστημα. Στον δεύτερο τόμο περιγράφονται τα μέτρα οργάνωσης και αναμόρφωσης όλων των θεσμών του κράτους, που προωθήθηκαν το διάστημα 1833-1834. Παράλληλα, ο συγγραφέας επανέρχεται στο εθιμικό δίκαιο και το προσεγγίζει πλέον όχι με βάση τις καταγραφές που ο ίδιος είχε φροντίσει να γίνουν, αλλά με τρόπο συνολικότερο, σημειώνοντας ιδιαίτερα τα εξής ενδιαφέροντα:

Για το Αστικό δίκαιο σημειώνει ότι η Ελλάδα δεν διέθετε ακόμη σχετικό κώδικα, άλλωστε για τον λόγο αυτό είχε προβεί στην καταγραφή και συλλογή των κανόνων του εθιμικού δικαίου, και επιχειρεί μία σύντομη εξιστόρησή του, τουλάχιστον όπως αυτός το γνώρισε. Συγκεκριμένα γράφει:

Γίνεται βέβαια στην Ελλάδα κάποιος διαχωρισμός ανάμεσα σε ντόπιους και ξένους, αλλά τα δικαιώματα αυτά δεν είναι πολύ ξεκαθαρισμένα [...]. Υπάρχουν επίσης στην Ελλάδα διαφορετικές τάξεις ανθρώπων, όπως οι

προύχοντες, οι κληρικοί και οι χωρικοί. Δεν υπάρχουν όμως ανάμεσα σ' αυτές τις τάξεις κατοχυρωμένα βασικά κοινωνικά προνόμια. Όλοι οι άνθρωποι των διαφορετικών αυτών τάξεων είναι ελεύθεροι, γιατί δεν υπάρχουν στο ελληνικό βασίλειο δουλοπάροικοι, απελεύθεροι ή δούλοι, αλλά ούτε υπάρχει και καμία τάξη με τα αναγνωρισμένα προνόμια της αριστοκρατίας [...]. Το λαϊκό μάλιστα αίσθημα τόσο απεχθάνεται κάτι τέτοιες διακρίσεις, ώστε κτυπά αμείλικτα τους διάφορους Φαναριώτες που έχουν τη μανία να προσθέτουν στο όνομά τους τον τίτλο του πρίγκηπα, μόνο και μόνο γιατί έτυχε κάποιος πρόγονός τους να είχε διοριστεί κάποτε «ηγεμόνας» στη Μολδαβία ή τη Βλαχία.

Στη συνέχεια ο Μάουρερ επιχειρεί μια γενική επισκόπηση όλων των τομέων του Αστικού δικαίου, καταγράφει, ακολούθως, με τον ίδιο τρόπο και το Ποινικό δίκαιο, εκθέτοντας κυρίως τη δικονομική πλευρά του, και καταλήγει με την οργάνωση των δικαστηρίων, την οποία προώθησε επίσης ο ίδιος.

Το έργο κλείνει με το πλέον πολιτικό κείμενο του Μάουρερ, έκτασης 35 σελίδων, υπό τον τίτλο «Η κατάσταση του Ελληνικού Λαού κατά το διάστημα της αντιβασιλείας μέχρι την 31η Ιουλίου 1834» (σ. 733-768 της ελληνικής έκδοσης). Εδώ υποστηρίζει ότι υπήρξε συνωμοσία του Κολοκοτρώνη και του Βαυαρού Φραντς, στον οποίο αναφέρεται και αλλού, αποφεύγει όμως την παράθεση συγκεκριμένων στοιχείων. Επιτίθεται στον Αρμανσμπεργκ, στον οποίο αποδίδει την πρόθεση να αναλάβει μόνος αυτός την Αντιβασιλεία. Στο ίδιο κεφάλαιο σημειώνεται η απόλυτη αλλαγή στάσης απέναντι στα παλαιά στελέχη της προηγούμενης καποδιστριακής διοίκησης, τους οποίους κατατάσσει πλέον στην πλευρά των «συνωμοτών».

Αναφέρει, επίσης, ότι κατά την ίδια περίοδο ολοκληρώθηκαν οι νέοι κώδικες (ο Ποινικός Κώδικας, ο Κώδικας Ποινικής και Πολιτικής Δικονομίας και ο Κώδικας του Οργανισμού Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων) και επανέρχεται στη «συνωμοσία», στην οποία θεωρεί ότι συμμετείχαν και οι Φαναριώτες, ενώ επιμένει ότι, κατά την ίδια περίοδο, υπήρξε βελτίωση της γενικής κατάστασης, αναφέροντας, μάλιστα, ότι πολλοί από τους αγωνιστές τοποθετήθηκαν σε θέσεις ανάλογα με τα προσόντα τους, ενώ πολλοί άλλοι τιμήθηκαν με παράσημα.

Παρά τη διεισδυτικότητα της σκέψης του, δεν φαίνεται ότι ο Μάουρερ είχε αντιληφθεί, τουλάχιστον σε όλη την έκτασή του, το θέμα του παραγκωνισμού των αγωνιστών της Επανάστασης, που συντελέστηκε στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης της κρατικής μηχανής, πράγμα, άλλωστε, που οδήγησε άφευκτα σε μεταγενέστερες και πολύ σημαντικές συγκρούσεις, και, εν τέλει, στην Επανάσταση του 1843. Παρόλο που δηλώνει ότι είχε συνείδηση για τις δυσκολίες του Καποδίστρια, που οδήγησαν και στη δολοφονία του, φαίνεται ότι, αναίμακτα αυτή τη φορά, αλλά και με τη συμβολή της διαφοράς του με

άλλα μέλη της Αντιβασιλείας, κατέληξε σε ανάλογο σημείο. Βεβαίως, οι αναλύσεις που καταγράφονται στο τέλος του έργου του Μάουρερ θα μπορούσαν από μόνες τους να αποτελέσουν θέμα συζήτησης, στην οποία θα έπρεπε να συναξιολογηθεί και η μελέτη-άρθρο του Δημ. Βαρδουνιώτη για τον Μάσσων, η οποία γράφτηκε πολύ μετά τη δίκη του 1834 και με εντελή ψυχραιμία (η μελέτη γράφτηκε το 1915). Αυτό όμως θα μας απομάκρυνε από το κυρίως θέμα μας.

Πριν υπεισέλθουμε σε αυτό, θεωρώ ότι είναι χρήσιμο να σταθούμε –με μεγάλη συντομία– σε κάποια βασικά βιογραφικά στοιχεία του Μάουρερ: Γεννήθηκε το 1790 και πέθανε το 1872. Η βιογραφία του, κείμενο που αναγνώστηκε ως διάλεξη στον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών από τον δικηγόρο Κ. Θ. Κυριακόπουλο, στις 20.12.1927, δημοσιεύθηκε στα *Πρακτικά του Πρώτου Συνεδρίου των Δικηγορικών Συλλόγων της Ελλάδας*, το 1928. Ο Κυριακόπουλος, έχοντας λάβει, υποθέτω, υπόψη του τη σχετική γερμανική βιβλιογραφία, υποστηρίζει ότι ο Μάουρερ από τις αρχές του 19ου αιώνα είχε ενστερνιστεί φιλελεύθερες ιδέες, απότοκες της Γαλλικής Επανάστασης, και πρωτοστάτησε στην αναδιοργάνωση της Δικαιοσύνης σε φιλελεύθερες βάσεις. Στο Παρίσι έκανε έρευνες για το αρχαίο γαλλικό και γερμανικό δίκαιο, ως συνεχιστής του θεμελιωτή της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου Σαβινύ, και όταν επέστρεψε στη Βαυαρία, διορίστηκε αρχικά Αντεισαγγελέας Εφετών και κατόπιν Εφέτης και μέλος του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου. Το 1826 διορίστηκε Καθηγητής του Ιδιωτικού Δικαίου και της Ιστορίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, ενώ στη συνέχεια τον υπέδειξε ως διάδοχό του ο περιβόητος, τότε, Καθηγητής Άιχορν στην έδρα του Πανεπιστημίου του Γκέτινγκεν.

Από τη θέση αυτή τον απομάκρυνε ο βασιλιάς Λουδοβίκος διορίζοντάς τον τακτικό Σύμβουλο της Επικρατείας και στη συνέχεια Γερουσιαστή, ενώ το 1832 τον όρισε μέλος της Αντιβασιλείας της Ελλάδας. Ο Κυριακόπουλος θεωρεί ότι για τους κώδικες που κατάρτισε εδώ ο Μάουρερ εμπνεύστηκε από τη γαλλική και τη γερμανική νομοθεσία, θεωρώντας, μάλιστα, ότι υπήρχαν ομοιότητες μεταξύ των ελληνικών και των αρχαίων γερμανικών εθίμων. Πάντως οι κώδικες αυτοί ίσχυαν στην Ελλάδα για περισσότερα από 100 χρόνια, ενώ πρόθεση του Μάουρερ ήταν να καταρτιστεί Αστικός Κώδικας μόνο μετά την πλήρη καταγραφή –και την κατάλληλη επεξεργασία– των σχετικών ελληνικών εθίμων, όπως και του εθιμικού δικαίου, πράγμα που ίσως θα ολοκλήρωνε εκείνος, αν δεν είχε ανακληθεί.

Γυρίζοντας στη Βαυαρία επανήλθε στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το 1847 έγινε πρωθυπουργός του κρατιδίου και στη συνέχεια διατέλεσε πρεσβευτής. Στην Ελλάδα επέστρεψε το 1858, τέσσερα χρόνια πριν από την έξωση του Όθωνα, συνοδεύοντας ένα Βαυαρό πρίγκηπα, οπότε και τιμήθηκε από

Έλληνες νομικούς σε δεξίωση, όπου του απενεμήθη και χρυσό μετάλλιο. Μεταξύ των νομικών αυτών ήταν και ο Πολυζωΐδης. Ο Κυριακόπουλος εξηγεί τη στάση του τελευταίου ισχυριζόμενος ότι όσα έγιναν εναντίον του και κατά του Τερτσέτη στη δίκη του 1834 «εβάρυνον άλλους, και όχι τον Μάουρερ». Και εδώ ασφαλώς ανοίγει ένα άλλο θέμα προς διερεύνηση.

Ο Μάουρερ ήλθε, παρέμεινε και αποχώρησε από το Ναύπλιο πριν ληφθεί η απόφαση για τη μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους στην Αθήνα, ενώ είχε προηγηθεί ζοηρή συζήτηση περί διάφορων άλλων υποψηφίων για πρωτεύουσα πόλεων, μεταξύ των οποίων ήταν και το Άργος. Προφανώς το τεράστιο υλικό που συγκέντρωσε, το πήρε μαζί του (άγνωστο αν πήρε το πρωτότυπο υλικό ή αντίγραφο του). Ο ίδιος γράφει σχετικά με τις πηγές που χρησιμοποίησε –δεοντολογικά και επιστημονικά ήταν άστοχο– ότι «προέρχονταν από επίσημες πληροφορίες ή από αξιόπιστες δηγήσεις. Στην εργασία αυτή πρωταρχικός σκοπός μου ήταν η αλήθεια, και γι' αυτό δεν καταχώρισα τίποτα που να μην εξακρίβωσα εγώ ο ίδιος, όσο βέβαια κάτι τέτοιο ήταν καθορθωτό σε μία χώρα όπως η Ελλάδα».

Ο Μάουρερ έλαβε πολλά στοιχεία από τις εκδιδόμενες στην Ελλάδα εφημερίδες. Συγκεκριμένα, για την καποδιστριακή περίοδο αντλεί υλικό από τη γαλλόφωνη εφημερίδα *Ταχυδρόμος της Ελλάδος* (1829-1832). Για τους επόμενους έντεκα μήνες, μέχρι την άφιξη του Όθωνα, άντλησε υλικό από την επίσης γαλλόφωνη εφημερίδα *Ελληνικός Μηνύτωρ* και για την περίοδο της Αντιβασιλείας χρησιμοποίησε τα κυβερνητικά φύλλα. Τονίζει ότι χρησιμοποίησε κυρίως το επίσημο υλικό αποφεύγοντας να συμπεριλάβει στοιχεία που στηρίζονταν σε κομματικές απόψεις. Αναφέρει, επίσης, ότι χρησιμοποίησε το βιβλίο του Μουστοξύδη για την καποδιστριακή περίοδο (γραμμένο στα γαλλικά, εκδόθηκε στο Παρίσι το 1833) και, τέλος, μία συλλογή επίσημων εγγράφων της εποχής της Αντιβασιλείας, που δημοσιεύθηκε επίσης το 1833. Άλλη μνεία πηγών δεν υπάρχει, οι αναφορές όμως του έργου ξεπερνούν κατά πολύ –σε όγκο πληροφοριών– αυτές τις πηγές.

Προφανώς τα ελληνικά δεν τα έμαθε, αν και έμεινε στην Ελλάδα, καθώς η βαυαρική διοίκηση στηριζόταν σε επίσημους μεταφραστές. Είναι προφανές ότι ο Μάουρερ θα έδωσε για μετάφραση πολλά άλλα τεκμήρια: η καταγραφή των εθίμων και του εθμικού δικαίου, την οποία παραθέτει στο έργο του, είναι σίγουρα προϊόν των Ελλήνων που ήταν μέλη της δημόσιας διοίκησης της εποχής και διενεργήθηκε με την προοπτική κατάρτισης Αστικού Κώδικα που θα βασιζόταν στην εργασία αυτή.

Για τη μέθοδο, ειδικότερα, της συλλογής των κανόνων του εθμικού δικαίου ο Μάουρερ αναφέρει τα εξής (σ. 146):

Μόλις έφτασα στην Ελλάδα κατέβαλα κάθε προσπάθεια για να μάθω ποιο ήταν το δίκαιο που επικρατούσε ως τότε. Αλλά το πόσο είναι δύσκολο και

κοπιαστικό να μάθει κανείς στην Ελλάδα μία οποιαδήποτε αλήθεια, αυτό θα το εκτιμήσει μονάχα εκείνος που ασχολήθηκε ο ίδιος προσωπικά με κάτι τέτοιο. Παρακάλεσα στην αρχή ιδιώτες και εμπόρους να με διαφωτίσουν, αλλά πέρασαν μήνες και δεν είχε γίνει τίποτα. Σκέφτηκε τότε ο Υπουργός Δικαιοσύνης κ. Κλωνάρης να συντάξει ένα ερωτηματολόγιο πάνω σε βασικά θέματα που ρυθμίζονται συνήθως σύμφωνα με τα έθιμα του κάθε τόπου, και να ζητήσει από τα δικαστήρια και τις κοινότητες μian επίσημη απάντηση.

Προσθέτει, επίσης, ότι σε ορισμένες περιπτώσεις έλαβε ο ίδιος πληροφορίες από διάφορα πρόσωπα, όπως π.χ. από ένα δικαστή.

Παραθέτει στη συνέχεια ερωτήσεις και ακολουθεί γενική αναφορά των όσων εθμικά ίσχυαν καθ' έκαστο θεσμό, θα λέγαμε σήμερα, του τομέα του Αστικού δικαίου. Για τον νομό της Αργολιδοκορινθίας, και συγκεκριμένα για το Ναύπλιο, υπάρχουν οι εξής πληροφορίες (σ. 179-181):

Ως προς τον θεσμό της επιτροπείας αναφέρεται ότι εκτελείτο δωρεάν, ότι κάθε φορά έπρεπε να διορίζονται τρεις επίτροποι, οι οποίοι για ζητήματα ανατροφής ανηλίκων ή διάθεσης ακίνητης περιουσίας όφειλαν να έχουν τη συναίνεση ενός συγγενικού συμβουλίου.

Για την πατρική εξουσία γράφει ότι ασκείτο μεν αποκλειστικά από τον πατέρα αλλά μετά τον θάνατό του ασκείτο από τη μητέρα. Ο γιος που συζούσε με τον πατέρα του, είχε την κάρπωση των όσων αποκτούσε, ενώ η πατρική εξουσία έληγε με την ενηλικίωση ή με τον γάμο του παιδιού. Τα δικαιώματα των θετών γιων κανονίζονταν με συμφωνία.

Ως προς τον θεσμό της νομής γράφει ότι δεν αναφέρεται ρητά χρονικό διάστημα που πρέπει να παρέλθει για την απόκτηση του σχετικού δικαιώματος, ενώ ως προς την κυριότητα, τα σχετικά με αυτήν έγγραφα ίσχυαν έστω και αν δεν είχαν καταχωρισθεί σε δημόσιο βιβλίο, ενώ κατά τα λοιπά ακολουθούσαν οι ισχύοντες τότε νόμοι. Ο νόμιμος ιδιοκτήτης κινητών ή ακινήτων, αδιακρίτως, μπορούσε να τα διεκδικήσει και ο αγοραστής τους να ζητήσει από τον πωλητή απλώς και μόνο την αποζημίωση.

Για τον θεσμό της δουλείας (εμπράγατο δικαίωμα) δεν απαιτούνταν δημόσια έγγραφα.

Τα πρόβατα μπορούσαν να βόσκουν «ακωλύτως» σε αγρούς άλλων, ενώ για τα μεγαλύτερα ζώα χρησιμοποιούνταν κοινόχρηστα λιβάδια, ανάλογα με την εποχή του χρόνου.

Ως προς τις υποθήκες, καταγράφεται ότι αυτές ίσχυαν για κινητά και για ακίνητα.

Τέλος, ο Μάουρερ αναφέρει ότι επί Τουρκοκρατίας οι διαφορές κατά μεγάλο μέρος δικάζονταν από την Εκκλησία, σύμφωνα με την *Εξάβιβλο* του Αρμενόπουλου, την οποία συμβουλευόνταν οι ιερείς.

Αυτά καταγράφονται για την περιοχή του Ναυπλίου. Είναι ενδιαφέρον ότι για τις περιοχές του Άργους και της Επιδαύρου σημειώνονται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τους θεσμούς που αναφέρθηκαν.

Στο Άργος, μετά τον θάνατο του πατέρα, η μητέρα-χήρα ήταν η «μόνη απόλυτος παντοδύναμος επίτροπος των τέκνων αυτής», συμβουλευόμενη απλώς τους συγγενείς του συζύγου αλλά και τους δικούς της. Επίτροποι και εδώ μπορούσαν να είναι πολλοί συγγενείς μαζί, οι οποίοι παρείχαν δωρεάν τις υπηρεσίες τους, αρκεί να ήταν οι κοντινότεροι και οι «δικαιότεροι». Απαγορευόταν η εκποίηση των ακινήτων ενός ανηλίκου, ωστόσο επιτρεπόταν η υποθήκευσή τους. Ο ανήλικος ενηλικιώνόταν με τη συμπλήρωση του 14ου έτους και αναλάμβανε την ελεύθερη διαχείριση της ακίνητης περιουσίας του. Για τα αποκτήματα του ανηλίκου υπό πατρική εξουσία ίσχυε ό,τι και στην περιοχή του Ναυπλίου, όμως εδώ η πατρική εξουσία ίσχυε ακόμα και στην περίπτωση που ο γιος δεν συζούσε με τον πατέρα· απαλλασσόταν όμως από αυτήν, αν ο πατέρας του τον «κήρυσσε ελεύθερο», ενώ για τα επί υιοθεσίας δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των δύο μερών ίσχυαν τα ίδια με εκείνα που υπήρχαν για το φυσικό τέκνο.

Για την κυριότητα, ειδικότερα, σημειώνεται ότι δεν υπήρχαν δημόσια βιβλία για την καταγραφή τίτλων και το ίδιο ίσχυε και για τη δουλεία αλλά και για τις υποθήκες, οι οποίες όμως μπορούσαν να επιβαρύνουν μόνον ακίνητα. Για τα προικώα ακίνητα η σύζυγος διατηρούσε το προνόμιο επί των ακινήτων του συζύγου της.

Στην περιοχή της Επιδαύρου ίσχυαν ανάλογοι κανόνες για την επιτροπεία ανηλίκων, με τη διαφορά ότι ο πρωτότοκος γιος με την ενηλικίωση αναλάμβανε την επιτροπεία των αδελφών του (εννοείται σε περίπτωση ανυπαρξίας πατέρα).

Αναφέρεται, επίσης, αορίστως, χωρίς κανένα επιπλέον προσδιορισμό, και το εξής ιδιαίτερο, ότι δεν επιτρεπόταν η απαλλοτρίωση κτημάτων.

Και εδώ την πατρική εξουσία ασκούσε ο πατέρας και μετά τον θάνατό του η μητέρα.

Τέλος, ως προς τις υποθήκες καταγράφεται ότι προνόμια είχαν όσοι πρόβαλλαν αρχαιότερα δικαιώματα και όχι μόνο οι δανειστές.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει να αναφερθούμε στην ενότητα των ειδικών παρατηρήσεων του Μάουρερ για το εθιμικό δίκαιο (σ. 236). Εκεί σημειώνει χαρακτηριστικά:

Γενικά, μπορώ να πω ότι πουθενά δεν υπάρχει κανένα σταθερό έθιμο, αλλά και όπου υπάρχει, παραβιάζεται από τον ισχυρότερο ή εμποδίζεται από την τουρκική νομοθεσία. Αλλά και όσα δικαστήρια λειτούργησαν μέχρι σήμερα στην Ελλάδα, δεν σεβάστηκαν το εθιμικό δίκαιο, γι' αυτό είναι ευχής έργο και θα είναι και εύκολο να επιβληθεί μελλοντικά μια ομοιόμορφη νομοθεσία.

Το ερώτημα που εύλογα τίθεται από την παρατήρηση αυτή είναι ποια θα ήταν η τελική στάση του Μάουρερ, αν έμενε περισσότερο στην Ελλάδα. Ο ίδιος δηλώνει εξαρχής την πρόθεσή του να καταγραφεί το εθιμικό δίκαιο με τις όποιες ιδιομορφίες του και προς αυτή την κατεύθυνση έδρασε αμέσως, επηρεασμένος, άλλωστε, από τη διαμορφωμένη ήδη πεποίθησή του για ανάδειξη του δικαίου αυτού με ρυθμιστικό χαρακτήρα όσον αφορά τις προσωπικές σχέσεις των πολιτών. Η ποικιλία των εθίμων στην Ελλάδα της εποχής εκείνης θα τον ωθούσε άραγε προς μία «εκ των άνω» διατύπωση ενιαίας νομοθεσίας, όπως έκαμε στους άλλους τομείς του δικαίου, ή θα λάμβανε υπόψη του τα κοινά ανά την επικράτεια έθιμα, ως βάση αυτής της ενιαίας νομοθεσίας; Και εδώ ανοίγεται ένα άλλο πεδίο περαιτέρω έρευνας. Πάντως στη συνέχεια υποστηρίζει (σ. 240) ότι γραπτά έθιμα υπήρχαν ελάχιστα και αναφέρει ότι ο ίδιος μόνο δύο κατάφερε να εντοπίσει, ένα στη Σύρο και ένα στη Σαντορίνη, πάντα σχετικά με το Αστικό εθιμικό δίκαιο, μετά από επίσημα έγγραφα που του είχαν αποστείλει οι τοπικές αρχές (το πρώτο χρονολογείται το 1695, με ισχύ μέχρι και το 1812 –και αργότερα–, και το δεύτερο το 1797).

Θα θέλαμε να κλείσουμε αυτή την εισήγηση με τις διαπιστώσεις του ίδιου του Μάουρερ ως προς την αντίληψη της βαυαρικής Αυλής και των αξιωματούχων της για την κατάσταση στην Ελλάδα. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι στις σ. 408-409 αφιερώνει στο θέμα αυτό ολόκληρη ενότητα υπό τον τίτλο «Η άγνοια της ελληνικής πραγματικότητας». Γράφει ρητά ότι οι Βαυαροί ελάχιστα πράγματα γνώριζαν για την Ελλάδα και ότι η βαυαρική κυβέρνηση, πριν δεχθεί το στέμμα για τον Όθωνα, όφειλε προηγουμένως να εξετάσει επιτόπου την κατάσταση. Ομολογεί ότι οι όποιες πληροφορίες υπήρχαν, προέρχονταν από τους Χάιντεκ και Τιρς, από τους οποίους ο μεν πρώτος είχε δει τα πράγματα υπό την οπτική του στρατιωτικού και ο δεύτερος υπό την οπτική του φιλολόγου. Κανένας τους δεν βασίστηκε σε επίσημες εκθέσεις και στοιχεία, άλλωστε οι γνώμες τους ήταν τελείως διαφορετικές μεταξύ τους. Υποστηρίζει ότι ακριβώς για τον λόγο αυτό προκρίθηκε να μείνουν για ένα διάστημα στην Κέρκυρα, όπου, κατ' αυτόν, το περιβάλλον γενικά ήταν ανάλογο με εκείνο της Ελλάδας: ήταν, εξάλλου και η πατρίδα του Καποδίστρια. Πλησιάζοντας προς το Ναύπλιο, αργότερα, έγιναν δέκτες πληροφοριών από ανθρώπους που, κατ' αυτόν, ήξεραν καλά τα πράγματα, σύμφωνα με τους οποίους αποκλείεται το ενδεχόμενο να αποκτήσει η Ελλάδα σταθερή κυβέρνηση. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «Οι άνθρωποι αυτοί δεν ήξεραν πόσο γρανίτινη είναι η δύναμη μιας μοναρχικής κυβέρνησης. Ως τώρα είχαν δει μόνο προσωρινές λύσεις και δεν φαντάζονταν πόσο απρόσβλητο είναι ένα οριστικό και αμετάβλητο καθεστώς».

Εντοπίζουμε, λοιπόν, μία εμπεδωμένη αντίληψη, διόλου ξένη, βέβαια, ως προς τις κρατούσες τότε αντιλήψεις, όχι μόνο στην κεντρική –και γερμανό-

φωνη— αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη. Οι ρίζες τής περαιτέρω ασυνεννοησίας ήταν υπαρκτές και γόνιμες, «εγγύηση» για τις μελλοντικές συγκρούσεις, λαμβάνοντας υπόψη, βέβαια, και τις γνωστές ελλαδικές ιδιαιτερότητες και τα αδιέξοδα, τα οποία, θα έλεγε κανείς, ότι συνεχίζονται εν μέρει μέχρι και σήμερα.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η συνέχεια του κειμένου. Ο Μάουρερ προβαίνει σε παρατηρήσεις για τα κόμματα, υποστηρίζοντας ότι αυτά είχαν σχηματιστεί όχι από διαφορετικές πολιτικές επιδιώξεις ή για να υποστηρίξουν διαφορετικά και γενικότερα συμφέροντα, όπως συνέβαινε σε άλλα κράτη, αλλά για να εξυπηρετήσουν καθαρά προσωπικές φιλοδοξίες και ατομικά συμφέροντα. Πρόκειται για παρατηρήσεις ενός οξύνου παρατηρητή ή για απόδοση ενός ακλόνητου φιλομοναρχικού της εποχής; Είναι δύσκολο, βέβαια, να αμφισβητηθεί η εικόνα που δίδεται, αμέσως μετά, για το Ναύπλιο και τη γύρω περιοχή: όπου κι αν γυρίσει κανείς, το βλέμμα του αντικρίζει, όπως λέει, ξεραίλα, χωράφια ακαλλιέργητα, ερειπωμένα σπίτια, μία Αθήνα με μόλις 300 σπίτια, όταν πριν από τον Αγώνα αριθμούσε 3.000, ανύπαρκτη βλάστηση γύρω από το Ναύπλιο, γκρεμισμένα σπίτια και σωρούς από πέτρες και χώματα μέσα στην πόλη, ενώ το σύστημα του υδραγωγείου, που έφερνε το νερό από την περιοχή του Άργους, ήταν διάτρητο σε πολλά σημεία.

Συνεχίζει περιγράφοντας την πνευματική κατάσταση (σ. 411-412), τονίζοντας την πλήρη ανομοιομορφία που επικρατούσε: «Δίπλα στην πλέρια αμορφωσιά, συναντάς και την πιο εξεζητημένη πνευματική φινέτσα». Και «μέσα από μια νοοτροπία καθαρά μεσαιωνική, βλέπεις να ξεπηδούν οι πιο σύγχρονες αντιλήψεις περί ελευθερίας και ισότητας [...]. Κοντά στους πιο ύπουλους χαρακτήρες θα βρεις και τις αγνότερες ψυχές, κυρίως ανάμεσα στα παλληκάρια, τους χωρικούς και τους δουλευτάδες. Δίπλα στους άσους της ραδιουργίας, τους πιο ντόμπρους ανθρώπους, και αυτοί να είναι πάλι τα παλληκάρια, οι αγρότες κι οι ναυτικοί—μπορεί να πει κανείς, γενικά όλοι οι νησιώτες».

Ανάμεσα στους πιο αγέρωχους και σταθερούς χαρακτήρες που γνώρισε, αναφέρει τους Ιάκωβο Ρίζο-Νερούλο, τον Λάζαρο Κουντουριώτη, τον Ανδρέα Μιαούλη και τον Ιωάννη Κωλέττη, καταλήγοντας ότι μέσα στην όλη πνευματική ανομοιομορφία τα σκάρτα στοιχεία δεν είναι τα ντόπια.

Τέλος, προχωρεί σε επιμέρους κατηγοριοποιήσεις και αναλύσεις για το «ντόπιο στοιχείο», δηλαδή τους στρατιωτικούς προύχοντες, τον κλήρο, τα παλληκάρια (που τα παρομοιάζει με την τάξη των Ευρωπαϊών ιπποτών) και τους χωρικούς, σκιαγραφώντας ιδιαίτερα αυτό που συμβαίνει στη Μάνη. Συνεχίζει με τους Φαναριώτες, υπογραμμίζοντας ότι οι ιδιαίτερες ιδιότητες που τους χαρακτηρίζουν είναι εξίσου ανεπτυγμένες και στους Μωραίτες, οι οποίοι, μάλιστα, «είχαν αναγάγει τη ραδιουργία σε επιστήμη». Από αυτούς διακρίνει τους μορφωμένους Έλληνες του εξωτερικού, τους οποίους χαρακτηρίζει κυ-

ρίως ως πολιτικά αιθεροβάμονες και αναφέρει ότι τους λείπει η πείρα και η πρακτική εξάσκηση –έχοντας σπουδάσει κυρίως ιατρική– και ότι στερούνται γνώσεων φιλοσοφίας, νομικής και οικονομικών. Όλοι τους, γράφει, έχουν μια υπέρμετρη αλαζονεία και εξωφρενικές απαιτήσεις, μην εννοώντας να γίνουν παρά μόνον υπουργοί ή κάτι παραπλήσιο, χωρίς να δέχονται κάποια άλλη παρακατιανή θέση. Γράφει, μάλιστα, ότι οι Έλληνες διακρίνονταν και για τη ματαιοδοξία τους.

Στη συνέχεια αναφέρεται στους φιλέλληνες, τους οποίους διακρίνει σε γνήσιους και τυχοδιώκτες, και γράφει γι' αυτούς ότι είχαν έρθει στην Ελλάδα με άδεια χέρια και ότι συχνά οι Έλληνες τους έβλεπαν ως παρείσακτους. Επισημαίνουμε ιδιαίτερα την αντίληψή του ότι στην κατάσταση που βρισκόταν τότε η Ελλάδα, οι ξένοι θα μπορούσαν να εκπαιδεύσουν «και να φροντίσουν για το καθετί», χωρίς η «μεσολάβηση» αυτή να σημαίνει καθιέρωση μίας ξένης κυριαρχίας, καθώς «αυτό δεν θα βαστήξει για αιώνες». Όπως τον 14ο και τον 15ο αιώνα οι Έλληνες ήταν εκείνοι που έδωσαν τα φώτα τους στην υπόλοιπη Ευρώπη, «έτσι και τώρα οι Ευρωπαίοι θα είναι αυτοί –και προπαντός οι Γερμανοί– που θα ξανανάψουν την από χρόνια σβησμένη λαμπάδα στην αρχική της κοιτίδα. Για εξαφάνιση της εθνότητας [εννοεί των Ελλήνων] κανείς δεν μίλησε ποτέ, και ούτε υπάρχει τέτοια περίπτωση».

Συνεχίζει με αναφορές στους κατοίκους των Ιονίων νήσων (σ. 423-425), με πολύ θετικά σχόλια γι' αυτούς, δεν ξεχνά ότι πολλοί αγωνιστές, όπως ο Κολοκοτρώνης, βρήκαν καταφύγιο στα Ιόνια νησιά και –ίσως προφητικά– ψυχανεμίζεται ότι θα αποτελέσουν το επίκεντρο των γεγονότων που θα διαδραματιστούν στην Ελλάδα.

Ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνει στον Άρμανσπεργκ, αναφερόμενος επικριτικά στον τρόπο ζωής του στο Ναύπλιο, στις σπατάλες του αλλά και τις ραδιουργίες του, ενώ περιγράφει γλαφυρά τον ρόλο των ξένων διπλωματών στο Ναύπλιο.

Είναι αδύνατο να αναφερθούμε σε όλο το έργο με λεπτομέρειες. Με όσα εντοπίσαμε και επισημάναμε νομίζω ότι σχηματίστηκε μία αδρή εικόνα για τη ζωή, τη δράση, τις αντιλήψεις και το έργο του σημαντικότερου ίσως Βαυαρού αξιωματούχου κατά την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα. Ορισμένα στοιχεία, βέβαια, έχουν μόνο ιστορική και αναχρονιστική εν τέλει αξία. Ορισμένα άλλα όμως θεωρώ ότι ακόμα και σήμερα μπορούν να συμβάλουν σε γόνιμο προβληματισμό. Αυτός, άλλωστε, ήταν και ο κύριος σκοπός αυτής της εισήγησης.

Επισημείωση: Η προφορική ανάπτυξη της εισήγησής μου προκάλεσε την οργισμένη παρατήρηση ενός ακροατή. Βεβαίως δόθηκε απάντηση, τόσο από τον κ. Γρ. Σκλαβενίτη όσο και από εμένα. Όμως θεωρώ χρήσιμο να παραθέσω εδώ ένα καίριο απόσπασμα από το «διπλό» δοκίμιο της Hannah Arendt *Ελευθερία, αλήθεια και πολιτική* (σ. 113-114), που κυκλοφόρησε στα ελληνικά το 2012 (εκδ. Θέσει Εκπίπτοντες, μτφρ. Γ. Ν. Μερτίκας). Αφορά, άλλωστε, και το όλο θέμα του Συμποσίου μας:

Η ανιδιοτελής αναζήτηση της αλήθειας έχει μακρά ιστορία. Είναι χαρακτηριστικό ότι η απαρχή της προηγείται όλων των θεωρητικών και επιστημονικών παραδόσεων, συμπεριλαμβανομένης της δικής μας παράδοσης στη φιλοσοφική και πολιτική σκέψη. Νομίζω ότι θα πρέπει να αναζητηθεί στη στιγμή κατά την οποία ο Όμηρος αποφάσισε να υμνήσει τους άθλους των Τρώων στον ίδιο βαθμό μ' εκείνους των Αχαιών, και να εγκωμιάσει τη δόξα του Έκτορα, του εχθρού και ηττημένου, στον ίδιο βαθμό με τη δόξα του Αχιλλέα, του ήρωα της φυλής του. Αυτό δεν είχε συμβεί ποτέ πριν. Κανένας άλλος πολιτισμός, οσοδήποτε λαμπρός κι αν ήταν, δεν στάθηκε ικανός να κοιτάζει από ίση απόσταση φίλους και εχθρούς, νίκες και ήττες –που από τον Όμηρο και μετά δεν αναγνωρίζονται ως έσχατα κριτήρια για την κρίση των ανθρώπων, έστω κι αν είναι έσχατα για το πεπρωμένο τους. Η ομηρική αμεροληψία αντηχεί σε όλη την έκταση της ελληνικής ιστορίας, και ενέπνευσε τον πρώτο σπουδαίο αφηγητή της γεγονικής ιστορίας ο οποίος έγινε ο πατέρας της ιστορίας: ο Ηρόδοτος μας λέει στις πρώτες προτάσεις των Ιστοριών του ότι έβαλε στόχο να «μη μείνουν αμνημόνευτα τα μεγάλα και θαυμαστά κατορθώματα των Ελλήνων και των βαρβάρων». Αυτή είναι η βάση για ό,τι αποκαλείται αντικειμενικότητα –αυτό το περίεργο πάθος, που είναι άγνωστο πέραν του δυτικού πολιτισμού, για διανοητική ακεραιότητα με κάθε τίμημα. Χωρίς αυτό δεν θα υπάρξει καμία επιστήμη.

ΕΛΛΗΔΡΟΥΛΙΑ

ΑΠΟ ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

Στο Ναύπλιο διασταυρώθηκαν ιστορικές προσωπικότητες του Αγώνα, στρατιωτικοί και πολιτικοί, Φαναριώτες και φιλέλληνες, χήρες και ορφανά, έμποροι και τεχνίτες, απλές φυσιογνωμίες του λαού. Υπήρξε η πρωτεύουσα του Αγώνα, ο τόπος των κεντρικών αρχών που διεκδικούσαν την ελευθερία και τη σύσταση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, καθώς και η διοικητική έδρα, το κέντρο λήψης των αποφάσεων, το παρατηρητήριο των πολεμικών επιχειρήσεων και των διπλωματικών ενεργειών.

Πριν ακόμα παραδοθεί το Ναύπλιο, και ενώ διαγραφόταν η πτώση του φρουρίου του, στις 30 Νοεμβρίου 1822, κατά το δεύτερο έτος της Επανάστασης, η Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος έγραφε προς τον Εκλαμπρότατον Πρόεδρον του Βουλευτικού:¹

[...] αλλ' αν και αυτή η πτώσις του φρουρίου [του Ναυπλίου] βεβαία, είναι όμως παντή αβέβαιον αν αφεύκτως μέλλη κατασταθή καθέδρα της Διοικήσεως, ότι η νόμιμος και πατριωτική Διοίκησης μεταφέρει και αποκατασταίνει την κατοικίαν της και εις Σκόπελον, αν τα συμφέροντα της πατρίδος εκείσε την καλέσωσι. Και τέλος, όταν ο Θεός ευδοκήση την πτώσιν την τόσον επιθυμητήν εκείνου του φρουρίου, και κριθή εύλογον, ιδίως, όθεν ευρίσκεται, μεταβαίνει εις αυτό η Διοίκησις.

Το Ναύπλιο προαλειφόταν ως «καθέδρα» χάρη στην ασφάλεια που θα παρείχε η ολική αποχώρηση των Τούρκων και εξαιτίας της γεωγραφικής του θέσης που προσέφερε και το πλεονέκτημα της θαλάσσιας πρόσβασης. Η Napoli di Romania, βενετική κτήση έως το 1540 υπήρξε κέντρο της οικονομικής και ναυτικής κυριαρχίας των Ενετών. Κατά την πρώτη Τουρκοκρατία ήταν σημαντική στρατιωτική έδρα και κατά τη δεύτερη Ενετοκρατία, από το 1685 έως το 1715, όποτε ανακαταλήφθηκε από τους Τούρκους, ήταν η πρωτεύουσα

1. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας*, τ. Α', Βουλευτική περίοδος 1822-1823, Αθήναι, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Ανατύπωση της εκδόσεως του 1857, 1971, σ. 84.

της Πελοποννήσου. Μετά τη νέα τουρκική κατάκτηση του 1715, η διοικητική του σημασία υποβαθμίστηκε. Στερήθηκε τις διοικητικές του λειτουργίες και η ορεινή και ανοχύρωτη Τριπολιτσά πήρε τη θέση της πρωτεύουσας της Πελοποννήσου, παρόλο που οι Ενετοί είχαν υλοποιήσει οχυρωματικά έργα, είχαν φροντίσει να αξιοποιήσουν τις λιμενικές του δυνατότητες και είχαν κατασκευάσει οικοδομήματα κατάλληλα για διοικητική και στρατιωτική χρήση.² Κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία το Ναύπλιο έπαψε να αποτελεί διοικητικό κέντρο και δεν αναπτύχθηκε ως τοπικός εμπορικός πόλος –το γειτονικό Άργος, αντιθέτως, εξελίχθηκε σε μικρής κλίμακας εμπορική πόλη– και οι κτηριακές του υποδομές παραμελήθηκαν.

Η πολιορκία του 1822 είχε αίσιο τέλος³ και οι Τούρκοι παρέδωσαν στον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη τα κλειδιά του Αναπλίου, που παρέμεινε ελεύθερο καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα. Όμως η πόλη τα χρόνια 1823⁴ και 1824,⁵ σύμφωνα με μαρτυρίες ξένων περιηγητών, βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση, καθώς ο πόλεμος είχε αφήσει έντονα τα ίχνη της καταστροφής. Τα ερείπια των γκρεμισμένων σπιτιών συχνά απέκλειαν την πρόσβαση στους δρόμους, οι οποίοι ήταν βρόμικοι, γεμάτοι απορρίμματα. Τα ίδια χρόνια (1823-1824) συντελέστηκε η πρώτη δημογραφική αλλαγή στην πόλη του Ναυπλίου, η οποία είχε ριζικό χαρακτήρα. Με την παράδοσή του οι Τούρκοι κάτοικοί του, τα δύο τρίτα του πληθυσμού της πόλης,⁶ υποχρεώθηκαν μετά από την υπογραφή συνθήκης να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. Το κενό κάλυψαν Έλληνες από τις εμπόλεμες περιοχές της Πελοποννήσου, της Στερεάς, της Μακεδονίας, της Ηπείρου και των νησιών αλλά και Έλληνες των παροικιών του εξωτερικού. Στρατεύματα, ελληνικά και ξένα, κατέκλυσαν στην πόλη.⁷ Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έφθναν στα απελευθερωμένα ελληνικά εδάφη. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί και η μητέρα και οι αδελφές του Αλέξανδρου

2. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: η σημασία της μεταφοράς μίας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα», *Ο Ερασιστής*, τ. 11 (1974), σ. 41.

3. Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, έκδοση β', Αθήναι, Τύποις Κλεισιούνη, 1950, σ. 223-243.

4. Har. Nicolson, *Byron. The Last Journey, April 1823 – April 1824*, Λονδίνο, 1924, σ. 160-166· Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Γ', 1823-1824, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1981, σ. 88.

5. Wil. Black, *Narrative of cruises in the Mediterranean in H.M.S. "Euryalus" and "Chanticleer" during the Greek War of Independence (1822-1826)*, Εδιμβούργο 1900, σ. [4].

6. Μιχ. Χουλιάρáκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α', μέρος 1, Αθήνα 1973, σ. XX, XXII, 27· σύμφωνα με τους πίνακες στον συνολικό πληθυσμό των 9.975 κατοίκων οι 7.345 ήταν Οθωμανοί και οι 2.630 χριστιανοί.

7. Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και κοινωνικής ζωής», *Ο Ερασιστής*, τ. 18 (1986), σ. 106-107.

Μαυροκορδάτου, που έφυγαν από την Κωνσταντινούπολη με πλοίο που είχε προορισμό το Ναύπλιο, «όπου κατά την άφιξίν του συνέρευσε η πόλις όλη προς υποδοχήν της οικογενείας του Μαυροκορδάτου και συνώδευσαν αυτήν εις την οικίαν του».⁸ Η νέα πληθυσμιακή σύνθεση παρουσίαζε ποικίλες και έντονες κοινωνικοπολιτισμικές αντιθέσεις.

«Επειδή το Ναύπλιον είναι κατά πάντα αρμόδιος τόπος να ενδιατρίβη η Διοίκησης», τον Ιανουάριο του 1823,⁹ η Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδος διακήρυξε ότι το Βουλευτικό με θέσπισμά του το όρισε ως έδρα της ελληνικής κυβέρνησης. Το Εκτελεστικό επικύρωσε αυτήν την απόφαση στις 2 Μαρτίου 1824. Η διακήρυξη που έφερε την υπογραφή του Γεωργίου Κουντουριώτη, περιείχε και το σκεπτικό της απόφασης. Η επιλογή βασιζόταν στη γεωγραφική του θέση ως προς την ελληνική επικράτεια και στο λιμάνι που παρείχε ευκολία ανταπόκρισης. Με τον υπ' αριθ. 29 νόμο του Κώδικα το Ναύπλιο θεσπιζόταν ως καθέδρα. Οι Έλληνες πολιτικοί και «πολεμικοί» και όλοι εν γένει προσκαλούνταν να αναγνωρίζουν ως πρωτεύουσα αυτήν την πόλη.¹⁰ Όλοι οι υπάλληλοι της Διοίκησης εκεί θα έπρεπε στο εξής να διευθύνουν τις αναφορές τους. Αυτό ανατράπηκε ανεπιστρεπτί με την αλλαγή της πρωτεύουσας, οπότε το Ναύπλιο μετατράπηκε σε αποδέκτη των οδηγιών της κεντρικής εξουσίας, που αποστέλλονταν με τη μορφή τυπωμένων μονόφυλλων και φυλλαδίων.¹¹ Η επιβολή των νόμων και των οδηγιών, η ενημέρωση και οι υποδείξεις-παραινέσεις ακολουθούσαν συγκεκριμένη ανελαστική διαδικασία που κατευθυνόταν πλέον από την Αθήνα.

Κατά τη Συνεδρίαση Μ' της Εθνικής Γ' των Ελλήνων Συνελεύσεως στην Τροιζήνα, στις 4 Μαΐου 1827, τέθηκε εκ νέου το ζήτημα ορισμού ενός τόπου ως καθέδρας της κυβέρνησης και της Βουλής. Ομόφωνα αποφασίστηκε το Ναύπλιο, εκδόθηκε σχετικό ψήφισμα που κατατέθηκε στον Κώδικα των Ψηφισμάτων με τον αριθμό ΙΗ'.¹² Σύμφωνα με αυτό, η Συνέλευση «θεωρούσα

8. Σοφία Τρικούπη, *Η Μήτηρ μας, Αικατερίνη Τρικούπη, το γένος Νικολάου Μαυροκορδάτου (1800-1871)*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2012, σ. 15. Η Αικατερίνη Μαυροκορδάτου και ο Σπυρίδων Τρικούπης γνωρίστηκαν στο Ναύπλιο και ο γάμος τους «δεν εβράδυνε να γίνη» (παντρεύτηκαν στις 7 Ιανουαρίου 1826) βλ. *στο ίδιο*, σ. 16.

9. Αριθ. 21, Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδος, Ο Πρόεδρος του Εκτελεστικού, στο Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 244.

10. *Ο Φίλος του Νόμου*, αρ. 2, 14 Μαρτίου 1824, δημοσιευμένο στο *Ο Τύπος στον Αγώνα*, επιμ. Αικ. Κουμαριανου, τ. Γ', Αθήνα, Ερμής, 1971.

11. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ευρετήριο Δημοστικού Αρχείου Ναυπλίου 1828-1899*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., 1984, σ. κε'-κς'. Στο Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου εντοπίστηκαν περισσότερα από 2.000 αντίτυπα μονόφυλλων και φυλλαδίων. Την καταγραφή τους έχει αναλάβει να δημοσιεύσει ο Π. Δ. Μιχαηλάρης.

12. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 541.

ότι κατάλληλος καθέδρα της Κυβερνήσεως άλλος τόπος δεν είναι, κατά το παρόν, ειμή το Ναύπλιον»,¹³ όρισε με ψήφισμα, που έφερε 123 υπογραφές, την πόλη του Ναυπλίου ως «καθέδρα της Κυβερνήσεως και της Βουλής». Και οι δύο, κυβέρνηση και Βουλή, καλούνταν να μεταβούν άμεσα στο Ναύπλιο, προκειμένου να εκπληρώσουν το έργο τους. Επιπροσθέτως, εκδόθηκε το ψήφισμα υπ' αριθ. 151 προς την Αντικυβερνητική Επιτροπήν, το οποίο ενημέρωνε σχετικά με την απόφαση και προσκαλούσε να μεταβεί η Επιτροπή «άνευ αναβολής εκεί [...] διά να εκπληρώση μετ' αυτής [της Βουλής] τα ιερά χρέη της προς την πατρίδα».¹⁴

Το Ναύπλιο διέφερε από τις άλλες πόλεις γιατί, ενώ ο Ιμπραήμ είχε επανακαταλάβει την Πελοπόννησο (το 1827) και η Στερεά Ελλάδα επανερχόταν στην κυριαρχία των Τούρκων μετά τον θάνατο του Καραϊσκάκη, και ενώ ακουγόταν ότι η Δύση δεν ενδιαφερόταν για τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, ο λαός του Ναυπλίου «επεδίδετο άφροντις εις πότους, γάμους, άσματα, πυρσοκροτήματα και διηνεκή ευθυμίαν», σύμφωνα με αυτά που είχε δει και κατέγραψε ο Νικόλαος Δραγούμης.¹⁵

Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας αποβιβάστηκε στο λιμάνι του Ναυπλίου στις 8/20 Ιανουαρίου 1828. Την εικόνα που πρέπει να αντίκρισε περιγράφει ο γραμματέας του Νικόλαος Δραγούμης:¹⁶ οι δρόμοι ήταν στενοί, ανώμαλοι και βρόμικοι, τα σπίτια ξύλινα και σαθρά. Το Κυβερνητήριο δεν είχε σκεπή και η σκάλα του ήταν ασταθής.¹⁷ Με μελανά χρώματα το περιέγραψε και ο Σπυρίδων Βαλέτας τον Δεκέμβριο του 1829. Το χαρακτήρισε «νοσωδέστατον», δεν εύρισκε «οίκο κατοικήσεως άξιο», παρατηρούσε έλλειψη τροφίμων και επιπλέον συνάντησε «αισχροτάτη κακοήθεια και εσχάτη απαιδευσία».¹⁸ Εκτός από τη φουστάνελα, ο τρόπος ζωής ήταν «ασιατικός»: οι πωλητές κάθονταν σταυροπόδι στο χώμα και κάπνιζαν τσιμπούκι περιμένοντας αγοραστές. Πουλούσαν πέτρες πυροβόλων, πυροβόλα, σπάγκο, βελόνες, ράμμα, θειάφι. Υπήρχαν παντοπωλεία, ραφεία και καφενεία. Στην Πλατεία του Πλατάνου βρίσκονταν οι «αναφορογράφοι» που τότε λειτουργούσαν και

13. Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 609-610.

14. Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 545.

15. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, τ. Α', γ' έκδοση, Αθήνα, Ερμής, 1973, σ. 97.

16. Ν. Δραγούμης, *ό.π.*, σ. 95.

17. Στο ίδιο.

18. Γ.Α.Κ., Συλλογή Βλαχογιάννη, Αρχείο Βασιλείου, φ. 199, αρ. 197· Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της *Πολιτικής Οικονομίας* του J. B. Say», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη, Μνήμων*, τ. 9 (1994), σ. 133-134.

ως συμβολαιογράφοι και δικηγόροι.¹⁹ Το 1829 ο πληθυσμός του Ναυπλίου και της Πρόνοιας ανερχόταν στους 5.778 κατοίκους.²⁰

Ο Καποδίστριας φρόντισε για τη βελτίωση της εικόνας της πόλης, ιδιαίτερα για τις υποδομές εκείνες που θα οδηγούσαν στη μελλοντική πρόοδο των πολιτών. Το Ναύπλιο απέκτησε κτήρια που στέγασαν τις εκπαιδευτικές, κυρίως, ανάγκες του νεοσύστατου κράτους. Ιδρύθηκε το πρώτο Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο που φιλοξενήθηκε στο τζαμί της Πλατείας Συντάγματος (1831), το πρώτο Δημοτικό Σχολείο, το Κεντρικόν Πολεμικόν Σχολείον των Ευελπίδων (1829) και – κοντά στο Ναύπλιο – ιδρύθηκε η Γεωργική Σχολή της Τίρυνθας (1828).

Ακόμα και ο αντιπολιτευόμενος δημοσιογράφος Εμμανουήλ Αντωνιάδης υποδέχθηκε με θετικό πνεύμα τα γεγονότα. Στην *Ηώς*²¹ ο Αντωνιάδης παρατηρούσε ότι «η πόλις ήρχισε να καλλωπίζεται με οικοδομάς μετρίως καλάς [...]» και ότι το μεγάλο πρόβλημα της καθαριότητας είχε αρχίσει να αντιμετωπίζεται. Για την πανσπερμία στην πόλη και την αρνητική εξέλιξη της κοινωνικής ζωής, όπως διαμορφωνόταν (ροπή προς την πολυτέλεια, χαρτοπαιξία, απουσία αλληλεγγύης και έλλειψη κοινωνικής πολιτικής), έγραψε άρθρα που δημοσιεύθηκαν κατά καιρούς στα φύλλα του περιοδικού.²²

Με τη δολοφονία του Καποδίστρια στις 27 Σεπτεμβρίου 1831 μπροστά από την πόρτα του ναού του Αγίου Σπυριδώνος, την επιτόπου εκτέλεση του ενός υπαιτίου, το κυνηγητό στα σοκάκια, την παράδοση, τη συνοπτική δίκη και την εκτέλεση και του δεύτερου υπαιτίου, το Ναύπλιο βίωσε την πολιτική βία. Παρ' όλες τις προσπάθειες και τις επεμβάσεις, η κατάσταση του Ναυπλίου δεν

19. Ν. Δραγούμης, *ό.π.*· Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Η καθημερινή ζωή στο Ναύπλιο στα χρόνια του Καποδίστρια», *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Κατάλογος Έκθεσης της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου σε συνεργασία με το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Αθήνα, 5.4 – 3.7.2000), Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 2000.

20. Βλ. Α. Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833: σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτισμικής και πνευματικής ζωής», *Ο Ερασιστής*, τ. 18 (1966), σ. 108, Πίνακας 1 – Πληθυσμιακή εξέλιξη Ελλάδας-Ναυπλίου για την περίοδο 1821-1839.

21. Ο Εμμ. Αντωνιάδης εγκατέστησε στο Ναύπλιο ιδιόκτητο τυπογραφείο το 1830 και εξέδωσε το πρώτο περιοδικό της Ελλάδας: *Η Ηώς, Σύγγραμμα περιοδικόν, ασχολούμενον περί την φιλολογίαν, φιλοσοφίαν, περί τας επιστήμας, τέχνας, γεωργίαν, εμπόριον και τλπ.* (τχ. 1-17, 1 Φεβρουαρίου 1830 – 25 Απριλίου 1831). Το μεγαλύτερο μέρος των άρθρων εξέταζε θέματα σχετικά με την εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος και υποστήριζε τη θέση ότι «η ευνομία φέρει και την ησυχίαν», πρόταση με την οποία το περιοδικό ολοκλήρωσε την κυκλοφορία του, στις 25 Απριλίου 1831.

22. Βλ. «Παρατηρήσεις εις την πόλιν του Ναυπλίου», *Η Ηώς*, αρ. 2 (15 Φεβρ. 1830), σ. 5-8, αρ. 10 (30 Αυγ. 1830), σ. 11-15 και αρ. 17 (25 Απρ. 1831), σ. 67-72.

άφησε θετική εντύπωση στον Όθωνα και την Αντιβασιλεία που αποβιβάστηκαν στην πόλη τον Ιανουάριο του 1833. Ο Maurer παρατήρησε ότι τα δέντρα στην περιοχή του Ναυπλίου είχαν εξαφανιστεί.²³ Τις πρώτες μέρες, μάλιστα, από μακριά φαίνονταν καπνοί από σπίτια που ακόμα σιγοκαίγονταν. Δεν υπήρχε λιθοστρωμένος δρόμος και οι περισσότεροι δρόμοι ήταν στενοί σε σημείο που δεν ήταν δυνατόν να περάσει άμαξα.²⁴ Έξω από την πόλη και γύρω από το Παλαμήδι δεν υπήρχε «ίχνος δρόμου».²⁵ Η Πλατεία των Πλατάνων ήταν γεμάτη από πέτρες και χώματα από τα γκρεμισμένα σπίτια.²⁶ Το δίκτυο του υδραγωγείου από το Άργος στο Ναύπλιο ήταν γεμάτο τρύπες και ανοίγματα, με αποτέλεσμα να παρατηρούνται σε διάφορα σημεία λιμνάζοντα νερά. Τελματωμένα ελώδη νερά βρίσκονταν και στην τάφρο του περιτειχίσματος. Τα οχρωματικά έργα και ο ναύσταθμος ήταν κατερειπωμένα.²⁷ Τα οικήματα που είχαν ετοιμαστεί για να τους δεχθούν, ήταν σε απερίγραπτη κατάσταση. Την πρώτη μέρα της άφιξης της Αντιβασιλείας το οίκημα που είχε ετοιμαστεί για τον Maurer δεν διέθετε «ούτε κάθισμα, ούτε τραπέζι, ούτε κονδυλοφόρον, ούτε μελάνι» και αναγκάστηκε να γράψει με μολύβι ακουμπώντας πάνω στον τοίχο του δωματίου.²⁸ Στη βία της δημόσιας δολοφονίας του Κυβερνήτη η Αντιβασιλεία προσέθεσε τις πολιτικές διώξεις και τις φυλακίσεις πολλών πρωτεργατών του Αγώνα.

Η συζήτηση για την επιλογή της πρωτεύουσας της Ελλάδας ξανάνοιξε. Αναφορές για την επιλογή της κατάλληλης πόλης για να οικοδομηθεί η πρωτεύουσα του νέου κράτους εντοπίζονται από την αρχή της Επανάστασης. Το 1822 ο λόγιος Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, εγκατεστημένος από το 1806 στο Παρίσι, είχε γράψει στο γαλλικό περιοδικό *Revue Encyclopedique*²⁹ ότι η Αθήνα, μετά την κάτι περισσότερο από βέβαιη απελευθέρωση των Ελλήνων, θα γινόταν η πρωτεύουσα όλης της Ελλάδας, όπου θα ιδρύονταν σχολεία, ακαδημίες, μουσεία και βιβλιοθήκες.³⁰

23. Γεώργιος Λουδοβίκος φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός εις τας σχέσεις του δημοσίου, εκκλησιαστικού και ιδιωτικού δικαίου προ του Απελευθερωτικού Αγώνος και μετ' αυτόν μέχρι της 31ης Ιουλίου 1843*, μτφρ. Χρήστος Πράτσικας, Ευστάθιος Καραστάθης, τ. Β', Αθήναι, Νομική Βιβλιοθήκη «Θέμιδος», 1947, σ. 19. G. L. Maurer, *Ο ελληνικός λαός*, επιμ. Τάσος Βουρνάς, μετάφραση από τα γερμανικά Όλγα Ρομπάκη, Αθήνα, Αφοί Τολιδή, 1976. Το έργο πρωτοεκδόθηκε στη γερμανική γλώσσα στη Χαϊδελβέργη το 1835.

24. Γ. Λ. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός εις τας σχέσεις του δημοσίου*, ό.π.

25. Στο ίδιο, σ. 20.

26. Στο ίδιο, σ. 19.

27. Στο ίδιο, σ. 20.

28. Στο ίδιο, σ. 65.

29. *Revue Encyclopedique*, tome XV (Juillet 1822), σ. 201.

30. Ι. Κ. Δημάκης, «Η συνεργασία του Κωνστ. Νικολόπουλου στο γαλλικό Τύπο από το 1821 ως το 1824», *Ο Ερασιστής*, τ. 2 (1964), σ. 197.

Ο οριστικός καθορισμός της έδρας της κυβέρνησης και πρωτεύουσας του κράτους, που είχε μεν συμβολικές αναφορές αλλά αφορούσε κυρίως στα υλικά συμφέροντα και τις πρακτικές ανάγκες, απασχολούσε το πανελλήνιο. Ο διάλογος ανιχνεύεται μέσα από τις στήλες των ελληνικών εφημερίδων. Ο εφημεριδογράφος, συντάκτης και εκδότης του *Χρόνου* Ιωάννης Φιλήμων παρουσίασε σειρά επιχειρημάτων με τις απόψεις του σε άρθρο του με τίτλο «Περί Καθέδρας».³¹ Πολλές πόλεις διεκδικούσαν τα πρωτεία, η Κόρινθος, το Άργος, η Τρίπολη, η Σύρος, τα Μέγαρα, η Αίγινα, θα μπορούσε όμως και να παραμείνει ως πρωτεύουσα το Ναύπλιο. Όλες οι πόλεις είχαν επιχειρήματα για τη διεκδίκηση. Ο συντάκτης πίστευε ότι επρόκειτο για τυπική πράξη, καθώς η Αντιβασιλεία είχε αποφασίσει να μεταφέρει την πρωτεύουσα της Ελλάδας στην Αθήνα. Εκτιμούσε ότι η απόφαση είχε ληφθεί στο Μόναχο. Με την άποψή του συντασσόταν μία σημαντική και ισχυρή μερίδα, η οποία περιλάμβανε τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, υπουργό των Εξωτερικών και πρόεδρο του Συμβουλίου, τον Γεώργιο Πραϊδή, υπουργό Δικαιοσύνης και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, υπουργό των Οικονομικών.³² Ο Ιωάννης Κωλέττης, υπουργός Ναυτιλίας, υποστήριζε την επιλογή των Μεγάρων.³³ Στην αναφορά του έγραφε ότι το εμπόριο σε όλο το βασίλειο θα αναπτυσσόταν, στον Ισθμό δε και σε άλλες πόλεις θα αυξανόταν σημαντικά ο πληθυσμός.³⁴

Οι Μωραΐτες υποστήριζαν την επιλογή του Άργους ή της Τρίπολης ή της Κορίνθου, ενώ οι Στερεοελλαδίτες της Αθήνας.³⁵ Ο αρχιτέκτονας Γκούτενσον πρότεινε για πρωτεύουσα τον τότε ασχημάτιστο ακόμα οικιστικά Πειραιά.³⁶

Επιπλέον, προτάθηκε από μέλος της Αντιβασιλείας η λύση της κινητής πρωτεύουσας. Η πρόταση αυτή προέβλεπε να μετακινείται η πρωτεύουσα σταθερά και σταδιακά με βορειοανατολική κατεύθυνση ως εξής: από το Άργος στην Κόρινθο, τα Μέγαρα και την Αθήνα, και κατόπιν, με την προοπτική

31. Βλ. *Ο Χρόνος*, αρ. 7 (21 Μαΐου 1833), σ. 25. Βλ. και Έλλη Δρούλια, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα, 1833: περιλήψεις, ευρετήρια*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2010· Έλλη Δρούλια-Μητράκου, «Το “Περί Καθέδρας” ζήτημα: σκέψεις ενός εφημεριδογράφου», στο *«Εν έτει...» 1834 (4 και 5 Νοεμβρίου 2004) – 1905 (17 και 18 Μαρτίου 2005)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας – Ίδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, 2006, σ. 39-60.

32. Τα κείμενα των γνωμοδοτήσεων βρίσκονται στην Υπηρεσία Κρατικών Αρχείων της Βαυαρίας και δημοσιεύονται σε μετάφραση στο: Παρύσατις Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου, *Η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας της Ελλάδος 1833-1834*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., 1996, σ. 19-56.

33. Γ. Λ. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός εις τας σχέσεις του δημοσίου*, ό.π., σ. 98.

34. Παρύσατις Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου, ό.π.

35. Γ. Λ. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός εις τας σχέσεις του δημοσίου*, ό.π., σ. 98.

36. Στο ίδιο, σ. 98.

της επέκτασης των συνόρων, στη Λάρισα, τη Θεσσαλονίκη και εν τέλει στην Κωνσταντινούπολη.³⁷

Ο Ιωάννης Φιλήμων έγραφε ότι ο Ισθμός ήταν μία λύση καινοτόμος και συμβιβαστική. Απαντούσε ότι η Αθήνα δεν προσέφερε ασφάλεια, η οικοδόμησή της θα απαιτούσε βαριές δαπάνες και είχε ανάγκη εισαγωγής κάθε είδους τροφίμων. Αντίθετα, ο Ισθμός διέθετε –και λόγω της γεωγραφικής του θέσης– προδιαγραφές ανάπτυξης. Ήταν τοποθεσία κεντρική και ασφαλής που επέτρεπε την πρόοδο του εμπορίου, της γεωπονίας, της βιομηχανίας και της ναυτιλίας.

Η πρόταση του Ισθμού ως η καταλληλότερη επιλογή πρωτεύουσας δεν ξεχάστηκε ακόμα και όταν, τελικά, ορίστηκε ως πρωτεύουσα η Αθήνα. Επανερχόταν με αρκετή επιμονή σε κείμενα ξένων επισκεπτών του νεοελληνικού κράτους έως τα τέλη του 19ου αιώνα. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Γάλλος μυθιστοριογράφος και δημοσιογράφος Edmond About (1828-1885), είκοσι χρόνια αργότερα. Το πέμπτο κεφάλαιο του δημοφιλούς βιβλίου του *La Grèce contemporaine* (1854), με τίτλο «Κυβέρνηση και διοίκηση»,³⁸ περιείχε ειδικό υποκεφάλαιο για τη μεταφορά της πρωτεύουσας. Το σχετικό υποκεφάλαιο, το τρίτο κατά σειρά, έφερε τον μακρύ επεξηγηματικό τίτλο: «Η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε από το Άστρος στην Αίγινα, από την Αίγινα στο Ναύπλιο, από το Ναύπλιο στην Αθήνα – Τι απογίνονται οι απορριπτόμενες πρωτεύουσες – Η Κυβέρνηση θα έπρεπε να εγκατασταθεί στην Κόρινθο ή τουλάχιστον στον Πειραιά – Η επιρροή της αρχαιολογίας – Μανία για οικοδόμηση – Όψη των Αθηνών – Το παζάρι – Το ρολόι του λόρδου Έλγιν – Η νέα πόλη – Τα σύγχρονα κτήρια – Τα υπουργεία – Το μέλλον των Αθηνών».

Στα επιχειρήματα του Ιω. Φιλήμονα υπέρ του Ισθμού και της Κορίνθου ο Αμπού πρόσθετε και εκείνο της υγιεινής. Παραβλέποντας την παρανοημένη σειρά των εναλλασσόμενων πρωτευουσών που παραθέτει ο Αμπού, το σχόλιο για την τύχη των εγκαταλελειμμένων πρωτευουσών παρουσιάζει ενδιαφέρον: «Η Αίγινα εγκαταλείφθηκε, τα σπίτια που έκτισαν ερειπώθηκαν, η πόλη ξανάγινε χωριό»³⁹ λίγο πιο κάτω γράφει «Πάει το Ναύπλιο»,⁴⁰ όταν μεταφέρεται η κυβέρνηση στην Αθήνα. Κλείνει το θέμα της πρωτεύουσας με την προσωπική

37. Θεοδόσιος Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου. Ιστορία της πόλεως του Ναυπλίου από των μυθικών χρόνων μέχρι σήμερα – 1.500 π.Χ. μέχρι 1948 μ.Χ.*, εισαγωγή-επιμέλεια Γιώργος Ρούβαλης, Ναύπλιο, εκδόσεις Δήμου Ναυπλίου, 2010, σ. 14.

38. Edmond About, *La Grèce contemporaine*, Paris, Librairie de L. Hachette et Cie, 1854, σ. 237-245. Έως το 1860 είχε κάνει τέσσερις επανεκδόσεις και έως το 1872 έξι. Στα ελληνικά κυκλοφόρησε με τον τίτλο *Η Ελλάδα του Όθωνος*, μτφρ. Α. Σπήλιου, πρόλογος-επιμέλεια-σχολιασμός Τάσου Βουρνά, Αθήνα, εκδόσεις Αφών Τολιδή, 1972.

39. Ε. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, ό.π., σ. 159.

40. Στο ίδιο.

του κρίση ότι «[...] αν η Κυβέρνηση μεταφερόταν στην Κόρινθο», η Αθήνα θα έμενε «τόσο έρημη και τόσο κατεστραμμένη όσο η Αίγινα και το Ναύπλιο».

Υπέρ του Ισθμού τάχθηκε τριάντα χρόνια αργότερα και ο Γάλλος αριστοκράτης και διπλωμάτης Arthur κόμης του Gobineau (1816-1882),⁴¹ πρεσβευτής της Γαλλίας στην Ελλάδα κατά τα χρόνια 1864-1868. Αυτός χρησιμοποίησε το επιχείρημα της γεωγραφικής τοποθεσίας, υποστηρίζοντας ότι η πρωτεύουσα θα έπρεπε να είχε κτισθεί στον Ισθμό της Κορίνθου, καθώς βρισκόταν κοντά στην Ιταλία, απέναντι από την Ευρώπη, ήταν ενδιάμεσος σταθμός προς την Ασία και την Αφρική και λειτουργούσε συμπληρωματικά με τον Ισθμό του Σουέζ,⁴² αντίθετα με την Αθήνα και τα επίνειά της, που βρίσκονταν σε «περιεργα κακές θέσεις στον χάρτη». Ο Ισθμός θα μετείχε στα γενικότερα συμφέροντα της περιοχής και θα ενδιέφερε το διεθνές εμπόριο. Θεωρούσε ότι η λάθος επιλογή οφειλόταν στο ότι «η Ευρώπη επέμενε στην αρχαιολογία γι' αυτό και τοποθέτησε την πρωτεύουσά τους [των Ελλήνων] στη θέση των αρχαίων Αθηνών»⁴³ και ότι αυτό «διαπράχθηκε εν ονόματι της αρχαιολογίας».⁴⁴

Στα τέλη του 1843, σε κύριο άρθρο της εφημερίδας *Εποχή* εκφραζόταν η άποψη ότι η Αθήνα αποτελούσε μεν σωστή επιλογή, ήταν όμως άκαιρη. Θα έπρεπε να είχε οριστεί ως καθέδρα μετά την απελευθέρωση ή αφού είχαν ολοκληρωθεί τα βασικά οικιστικά έργα. Αντίθετα, εκείνη τη στιγμή η μεταφορά οδηγούσε στην ερήμωση του Ναυπλίου και την «σύγχυσιν και αμηχανίαν» των Αθηνών.⁴⁵ Η Αντιβασιλεία είχε πλήρη γνώση των προβλημάτων της επιλογής της Αθήνας. Θα έπρεπε να αγοραστεί γη ικανή για την ανοικοδόμηση του ανακτόρου, των ανοικτών δημόσιων χώρων (πλατείες και δρόμοι) και των απαραίτητων δημόσιων κτηρίων.⁴⁶ Θεωρούσε, παράλληλα, ηθικό καθήκον της να προβεί σε ανασκαφές και να φέρει στην επιφάνεια τους κρυμμένους θησαυρούς της αρχαιότητας.⁴⁷

Η πόλη των Αθηνών το 1830, οπότε υπογράφηκε το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, δεν ήταν σε καλύτερη κατάσταση από εκείνη στην οποία βρισκό-

41. Le comte de Gobineau, *Deux études sur la Grèce moderne: Capodistrias, Le royaume des Hellènes*, Παρίσι 1878 και Plon 1905 (ελληνική μετάφραση: Arthur de Gobineau, *Στο βασίλειο των Ελλήνων στα τέλη του 19ου αιώνα*, μετάφραση-πρόλογος-σχόλια Πόλυ Μοσχοπούλου, Αθήνα, Περίπλους, 1999, σ. 120-124). Ο Γκομπινό θεωρείται ο πατέρας του δημογραφικού φυλετισμού με το δοκίμιό του για την ανισότητα των φυλών (1853-1855).

42. A. de Gobineau, *ό.π.*, σ. 122.

43. Στο *ίδιο*, σ. 120.

44. Στο *ίδιο*, σ. 123.

45. *Εποχή*, αρ. 14 (11/23 Νοεμβρίου 1834), σ. 53.

46. Γ. Λ. φον Μάουερ, *Ο ελληνικός λαός εις τας σχέσεις του δημοσίου*, *ό.π.*, σ. 98.

47. Στο *ίδιο*.

ταν το Ναυπλίο μετά την πολιορκία. Ερείπια παντού, ο ελαιώνας καμένος, οι κήποι και τα αμπέλια ξεριζωμένα, τα Πατήσια και τα Σεπόλια γυμνά και αξιολύπητα, όπως έγραφε ο Σουρμελής.⁴⁸ Την ίδια εντύπωση παραδίδει και ο Γάλλος περιηγητής Michaud: χαλάσματα, ερημιά και εγκατάλειψη.⁴⁹ Τα στενόχωρα συναισθήματα που τους προκάλεσε η θέα της Αθήνας σε σχέση με τις προσδοκίες τους, διατύπωσαν και άλλοι επισκέπτες. Ο Λουδοβίκος Ρος, τον Αύγουστο 1832, την περιέγραψε με σωρούς ερειπίων, γκρίζες στάχτες και σκόνες, εικόνα ερήμωσης.⁵⁰ Η καρδιά του J. L. Lacour, αποσπασμένου στο εκστρατευτικό σώμα του Maison, σφίχτηκε στη θέα των νέων ερειπίων που σκέπαζαν τα παλιά, των στενών, σκοτεινών και λασπωμένων δρόμων, των βρόμικων μαγαζιών.⁵¹ Ο αντιβασιλέας Georg Maurer, μέλος της συνοδείας του Όθωνα, την πρώτη φορά που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1833 ανέφερε ότι από τα 3.000 σπίτια που υπήρχαν στην πόλη πριν από τον Αγώνα, είχαν διασωθεί τα 300.⁵² Ως μικρή και φτωχή πόλη, μαυρισμένη από τους καπνούς, νεκρικά σιωπηλή, με στενά και ακανόνιστα σοκάκια, την περιέγραψε και ο Thomas Abbet-Grasset το 1834.⁵³

Η Αθήνα, που κατά την Τουρκοκρατία ήταν η μεγαλύτερη πόλη της Στερεάς Ελλάδας, ακολουθούμενη από τη Θήβα, τη Λιβαδειά και τη Λαμία, υπέστη σοβαρές καταστροφές κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Ιδιαίτερα επλήγη από την πολιορκία του Κιουταχί, που διήρκεσε σχεδόν ένα χρόνο, από τον Ιούνιο του 1826 έως τον Μάιο του 1827. Ενώ είχε να επιδείξει οικονομικές δραστηριότητες αστικού χαρακτήρα, όπως τη βιοτεχνία μεταξωτών υφασμάτων, τη σαπωνοποιία και τη βυρσοδεψία, δεν είχε αναπτύξει τις υποδομές των σύγχρονων πόλεων της Δύσης, οι οποίες απαιτούσαν εξαρχής συνολι-

48. Διονύσιος Σουρμελής, *Ιστορία των Αθηνών*, β' έκδοση, Αθήνα 1853. Βλ. και Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού βασιλείου», στο http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_9.aspx#_5.

49. J. F. Michaud, *Correspondance d'Orient, 1830-1831*, τ. 1, Bruxelles, Ducollet, 1833, σ. 77.

50. L. Ross, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα, 1832-1833*, μτφρ. Α. Σπήλιου, επιμ. Τάσος Βουρνάς, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1976, σ. 281 (πρωτοεκδόθηκε στη γερμανική γλώσσα με τον τίτλο *Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland*, Βερολίνο 1863).

51. J. L. Lacour, *Excursions en Grèce dans les années 1832 et 1833*, Παρίσι 1834, σ. 170.

52. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός εις τας σχέσεις του δημοσίου*, ό.π., σ. 52. G. L. Maurer, *Ο ελληνικός λαός*, ό.π., σ. 410-411.

53. Όπως παρατίθεται στο Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια: Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα 1993, σ. 74.

κό σχεδιασμό και υψηλές δαπάνες. Η προεπαναστατική Αθήνα από πληθυσμιακή άποψη ήταν τρίτη στη σειρά, μετά την Τρίπολη και την Πάτρα,⁵⁴ και πριν ξεσπάσει η Επανάσταση αναφερόταν μέσα στην πρώτη δεκάδα των σημαντικών πόλεων της νότιας Βαλκανικής, μετά την Κωνσταντινούπολη, την Αδριανούπολη, τη Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, τις Σέρρες, τη Λάρισα, την Τρίπολη και την Πάτρα.⁵⁵ Η σημασία της μάλλον υποβαθμίστηκε από τους μεταγενέστερους, οι οποίοι ανέφεραν ότι έως ότου να λάβει το χρίσμα της πρωτεύουσας, οι επισημότερες παρουσίες στην Αθήνα ήταν «ένας ή δύο Φράγκικοι κωνσόλου».⁵⁶ Η πραγματική εικόνα της πόλης παραμερίστηκε, προκειμένου να τονιστεί η σημασία της στο χρονικό πλαίσιο του κόσμου της κλασικής αρχαιότητας. Προίκα της έγινε η αίγλη του ένδοξου παρελθόντος της, που είχε αναδυθεί μέσα από το πνεύμα του Διαφωτισμού και είχε ενδυναμωθεί από τις εντυπώσεις των περιηγητών. Η ακτινοβολία της ως το κορυφαίο κέντρο του αρχαίου πολιτισμού κυριάρχησε στην τελική επιλογή. Ο ρομαντικός αρχαιολάτρης πατέρας του Όθωνα, ο Λουδοβίκος της Βαυαρίας, είχε συμβάλει καθοριστικά και αυτός στην απόφαση. Διάφορα άρθρα στη *Γενική Εφημερίδα* του Μονάχου υποδείκνυαν και με επιμονή επανέρχονταν στο ζήτημα του καθορισμού της Αθήνας ως πρωτεύουσας του κράτους.⁵⁷ Πίσω από τα άρθρα αυτά βρισκόταν ο Λουδοβίκος: εξάλλου και η ελληνική κοινή γνώμη στον ρομαντικό φιλελληνισμό του απέδιδε την επιλογή της Αθήνας ως οθωνικής πρωτεύουσας. Οι Βαυαροί «έγειραν προς τη δόξα και προς την τέχνη [...]. Εννοούσαν την πρωτεύουσα ένα αδιάκοπο ενατένισμα της ιστορίας [...]».⁵⁸ Επιπλέον, η ενηλικίωση του Όθωνα και η αρχή της προσωπικής του διακυβέρνησης θα σηματοδοτούσε μια νέα αρχή για το νεοσύστατο κράτος σε μια νέα πρωτεύουσα και θα «εσκόρπιζεν επί της Διοικήσεως τούτου [του κράτους] νέαν αίγλην».⁵⁹

Η τουρκική φρουρά παρέδωσε το φρούριο της Ακρόπολης σε ένα λόχο Βαυαρών στις 31 Μαρτίου 1833.⁶⁰ Ο Όθων, συνοδευόμενος από τον μεγαλύ-

54. Λ. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*

55. Στο ίδιο.

56. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Καθολικόν Πανόραμα των Αθηνών», *Νέα Πανδώρα* 67 (1 Ιαν. 1853), σ. 440-445.

57. Η βαυαρική εφημερίδα *Allgemeine Zeitung* (*Γενική Εφημερίς*), πριν φτάσει ο Όθων στο Ναύπλιο, πρότεινε την Αθήνα ως πρωτεύουσα: βλ. Θεοδόσιος Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου*, *ό.π.*, σ. 13.

58. Ζαχ. Λ. Παπαντωνίου, *Όθων και η ρομαντική δυναστεία: Λουδοβίκος Α΄, Όθων, Λουδοβίκος Β΄*, Αθήνα, Εστία, 195[8], σ. 155.

59. Γ. Λ. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός εις τας σχέσεις του δημοσίου*, *ό.π.*, σ. 103.

60. Η βαυαρική φρουρά παρέμεινε στην Ακρόπολη έως το 1835, οπότε διατάχθηκε να την εγκαταλείψει προκειμένου να την αναλάβει η Αρχαιολογική Υπηρεσία.

τερο αδελφό του και διάδοχο του βαυαρικού θρόνου Μαξιμιλιανό,⁶¹ επισκέφθηκε την Αθήνα στις 11 Μαΐου 1833⁶² και ξανά στις 28 Αυγούστου 1834, οπότε και πήρε μέρος σε ειδική τελετή, οργανωμένη από τον Κλέντσε, πάνω στην Ακρόπολη. Αλληπάλληλα διατάγματα και συμφωνίες υπογράφηκαν μεταξύ της κοινότητας των Αθηνών και της Αντιβασιλείας. Η Αθήνα ορίστηκε ως Δήμος και διατάχθηκε απογραφή των κατοίκων. Το ρυμοτομικό σχέδιο ανατέθηκε στους αρχιτέκτονες Σταμάτη Κλεάνθη και Εδουάρδο Σάουμπερτ, οι οποίοι είχαν έλθει από την Αίγινα στην Αθήνα το 1831.⁶³ Στις 18/30 Σεπτεμβρίου 1834 υπογράφηκε το Βασιλικό Διάταγμα για τη μεταφορά της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα.⁶⁴ Ο Mauger δεν θυμάται ακριβώς τον μήνα⁶⁵ και παραπονιόταν ότι όλα κινούνταν αργά υπό τις αντιδράσεις των Αθηναίων, οι οποίοι πίστευαν ότι η Αντιβασιλεία θα αποζημίωνε τα πάντα και τους πάντες, ενώ ο καιρός στο μεταξύ κυλούσε.⁶⁶

Το Διάταγμα, όπως συνηθιζόταν, δημοσιεύτηκε και σε εφημερίδες.⁶⁷ Ορίζε ως ημερομηνία μεταφοράς της «Καθέδρας» από το Ναύπλιο στην Αθήνα την 1η Δεκεμβρίου του ίδιου έτους (άρθρο 1), η οποία στο εξής θα ονομαζόταν «Βασιλική Καθέδρα και Πρωτεύουσα» (άρθρο 2). Την ίδια μέρα θα ξεκινούσαν τη λειτουργία τους στην Αθήνα όλα τα Υπουργεία της Επικράτειας μαζί με τα τμήματα που υπάγονταν σε αυτά και, επιπλέον, στην Αθήνα θα λειτουργούσαν η Ιερά Σύνοδος, το Ελεγκτικό Συνέδριο, το Γενικό Ταμείο και το Γενικό των Ταχυδρομείων Διευθυντήριο (άρθρο 3). Με ιδιαίτερες επιμέρους αποφάσεις θα μεταφέρονταν και οι υπόλοιπες κεντρικές αρχές (άρθρο 4). Οι αρχές του Βασιλείου στο εξής θα έπρεπε να αποστέλλουν την αλληλογραφία τους στην Αθήνα (άρθρο 5).

Στο σύγχρονο ελληνικό κράτος του 1832 ο πληθυσμός αριθμούσε τους 713.608 κατοίκους.⁶⁸ Το 1834, σύμφωνα με το Διάταγμα «Περί οροθεσίας

61. Έλλη Δρούλια, «Ένα πρώιμο οργανωμένο ταξίδι αναψυχής και εξερεύνησης στα Επτάνησα, την Ελλάδα και την Τουρκία», *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο*, τ. Πα, Αθήνα 2009, σ. 158-173.

62. Κώστας Μπίρης, «Η πρώτη επίσκεψις του Όθωνος εις τας Αθήνας», *Αθηναϊκαί Μελέται*, τχ. β' (1939), σ. 16-17.

63. Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, β' έκδοση, Αθήνα, Μέλισσα, 1999, σ. 21.

64. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 36 (28 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1834), σ. 266.

65. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός εις τας σχέσεις του δημοσίου*, ό.π., σ. 100.

66. *Στο ίδιο*, σ. 101.

67. *Η Εποχή*, αρ. 4 (7/19 Οκτωβρίου 1834), σ. 16.

68. Μιχ. Χουλιαράκης, ό.π., σ. 27, πίν. 2, που βασίζεται στο: Σ. Α. Σπηλιωτάκης (επιμ.), *Στατιστικά πληροφορίαί περί Ελλάδος*, μέρος Α', *Περί πληθυσμού*, Αθήνα 1859.

και της εις Δήμους διαιρέσεως του Νομού Αργολίδος και Κορινθίας»,⁶⁹ στον Δήμο Ναυπλίας, που οριζόταν να περιλαμβάνει –εκτός από την πρωτεύουσα του Δήμου Ναυπλίας⁷⁰ και το προάστιο της Πρόνοιας– το Κατόγλι, το Πλουμούσι, τον Μερζέ, τους Απόβαθμους και το αγροκήπιον του Μιαούλη, καταγράφηκαν 1.573 οικογένειες και ο συνολικός πληθυσμός ανερχόταν σε 9.458 κατοίκους.⁷¹ Μεγάλος όγκος του ναυπλιώτικου πληθυσμού άρχισε να αναχωρεί ακολουθώντας τη θαλάσσια οδό Ναυπλίου-Πειραιά,⁷² που, σύμφωνα με μαρτυρίες, δεν ήταν ούτε χωρίς κινδύνους ούτε σύντομη.⁷³ Η Αντιβασιλεία, τα στρατιωτικά σώματα με τους επικεφαλής τους, οι διπλωμάτες και οι διορισμένοι υπάλληλοι μετακινήθηκαν μαζικά. Υπήρξαν, βέβαια, και ορισμένοι που δεν εγκατέλειψαν το Ναύπλιο, όπως η Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου⁷⁴ και ο Νικόλαος Σπηλιάδης.⁷⁵

Ο Όθων, όπως είχε κανονιστεί, στις 29 Νοεμβρίου / 11 Δεκεμβρίου 1834 ξεκίνησε έφιππος διά ξηράς. Δεν θέλησε να σηματοδοτήσει την αποχώρησή του σύμφωνα με το πρωτόκολλο με 101 κανονιοβολισμούς, για να δείξει ότι δεν εγκατέλειπε με χαρά το ελληνικό έδαφος που είχε πρωτοπατίσει ως βασιλιάς, ένα μέρος, άλλωστε, για το οποίο διατηρούσε θετικές αναμνήσεις.⁷⁶ Επιβιβάστηκε σε ελληνικό ατιμόπλοιο στο λιμάνι της Παλαιάς Επιδάυρου με

69. Φ.Ε.Κ., αρ. 19 (26 Μαΐου 1834).

70. Ναυπλία: 5.654 κάτοικοι, Πρόνοια: 3.774 κάτοικοι· Φ.Ε.Κ., αρ. 19 (26 Μαΐου 1834), σ. 146 και 147.

71. Φ.Ε.Κ., αρ. 19 (26 Μαΐου 1834), σ. 146 και 147.

72. *Η Εποχή*, αρ. 17 (22 Νοεμβρίου / 4 Δεκεμβρίου 1834), σ. 68.

73. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το καριοφίλι και το γρόσι*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας, 2004, σ. 216.

74. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, «Καλλιόπη Σπ. Παπαλεξοπούλου (1809-1898)», στο Κ. Φ. Σκόκος, *Ημερολόγιον του έτους 1904*, τ. 19, Αθήνα 1904, σ. 241· Κούλα Ξηραδάκη, *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου*, γ' έκδοση, Αθήνα, χ.χ.· Νέλλη Χρονοπούλου – Μάρω Βουγιούκα – Βασίλης Μεγαρίδης, *Οδωνυμικά του Ναυπλίου*, έκδοση Δήμου Ναυπλιέων, 1994· *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου (1809-1898). Η ελληνίδα μαντάμ Ρολάν*, έκδ. της Αστικής μη Κερδοσκοπικής Εταιρείας Απόπειρα, Ναύπλιο, 1997· Αναστάσιος Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862. Ιστορική μελέτη*, β' έκδοση αυξημένη και βελτιωμένη, Δήμος Ναυπλιέων, ΔΗ.Κ.Ε.Ν., Αθήνα 2010.

75. Ιωάννης Φιλήμων, *Σύντομος βιογραφία του Ν. Σπηλιάδου, Γραμματέως της Επικρατείας επί Κυβερνήτου κλπ., μετά προσθηκών και υποσημειώσεων και περιπέτειαι του ιδίου, μνηθέντος τα της Φιλικής Εταιρείας*, Εν Ναυπλίου, εκ του τυπογραφείου «Ο Κάδμος» Κ. Ιωαννίδου, 1868, δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Αιών* (αρ. 2310 και 2312)· Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα ήτοι ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων*, επιμ., Παν. Φ. Χριστόπουλου, τ. Α', Αθήναι, Ινστιτούτο Ανάπτυξης Χαρίλαος Τρικούπης, 2007.

76. *Η Εποχή*, αρ. 19 (29 Νοεμβρίου / 11 Δεκεμβρίου 1834), σ. 74.

προορισμό τον Πειραιά.⁷⁷ Από τη στιγμή που αναχώρησε και ο Όθων «η κίνησης και η ενέργεια εξέλιπον· εις κάθε βήμα παρατηρεί τις ότι δεν είναι πλέον εις την καθέδραν του Βασιλείου».⁷⁸

Στη νέα «πρωτεύουσα και καθέδρα» του Βασιλείου οργανώθηκε επίσημη υποδοχή του Όθωνα, ο οποίος εγκαταστάθηκε στην οικία του Αλέξανδρου Κοντόσταυλου, η οποία είχε στο μεταξύ αγοραστεί από το Δημόσιο.

Το Ναύπλιο υπήρξε η εθνική πρωτεύουσα επί ένδεκα χρόνια, σε δύσκολους καιρούς συλλογικής προσπάθειας αλλά και αντιπαλότητας. Η μεταφορά της πρωτεύουσας το οδήγησε σε απότομη διακοπή όλων των εκφάνσεων του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Ο χαρακτήρας, η κοινωνική συγκρότηση, η οικονομική ζωή του άλλαξαν ριζικά. Χάθηκαν τα διοικητικά και οικονομικά προνόμια που απολάμβανε ως καθέδρα. Έχοντας την ίδια μοίρα με όλες τις ελληνικές πόλεις απέναντι στην κεντρική εξουσία, προσπάθησε να διασώσει και να διατηρήσει τα πλεονεκτήματά του στο όνομα του παρελθόντος. Στο πλαίσιο συντήρησης της μνήμης ενός χαμένου μεγαλείου επιτελείτο σε ετήσια βάση η τελετή των Αποβατηρίων του Όθωνα, ήδη από τον Ιανουάριο του 1835.⁷⁹ Μερικές, ωστόσο, αρχές (η πολιτική Διοίκηση, τα Δικαστήρια –Πρωτοδικείο, Εφετείο και Εμποροδικείο–, το Γυμνάσιο, το Στρατιωτικό Αρχηγείο Πελοποννήσου) παρέμειναν στο Ναύπλιο προς μεγάλη δυσαρέσκεια δύο άλλων πελοποννησιακών πόλεων, του Άργους και της Τρίπολης, οι οποίες επανέρχονταν με αιτήματα μετάθεσης του Γυμνασίου ή κάποιας διοικητικής αρχής στις πόλεις τους.⁸⁰

77. Θεοδόσιος Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου*, ό.π., τ. Β΄, σ. 18.

78. *Η Εποχή*, αρ. 19 (29 Νοεμβρίου / 11 Δεκεμβρίου 1834), σ. 74.

79. *Ο Σωτήρ / Le Sauveur*, έτος Β΄, αρ. 4 (24 Ιανουαρίου / 5 Φεβρουαρίου 1835), σ. 15.

80. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα. Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου και του Ελληνικού Σχολείου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα, Ε.Ι.Ε./Κ.Ν.Ε. – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», 1995, σ. 35-36, σημ. 37.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Χ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ, 1830-1840

Από τα χρόνια της Επανάστασης η Διοίκηση είχε προσπαθήσει να καταγράψει τον πληθυσμό, τις κατοικίες και κάθε είδους καταστήματα στις ελευθερωμένες από τον τουρκικό ζυγό περιοχές.¹ Τις προσπάθειες αυτές συνέχισε ο Ιωάννης Καποδίστριας. «Ως γνωστόν, οι πρώτες προσπάθειες του Καποδίστρια, από τον Απρίλιο κιόλας του 1828, για τη συλλογή πληροφοριών γύρω από τον πληθυσμό και τη γεωργία της χώρας οφείλονται στην επιθυμία του να γνωρίσει την κατάσταση της ελληνικής επικράτειας, για να δώσει άμεσες λύσεις σε επείγοντα προβλήματα –κυρίως την αποκατάσταση των προσφύγων–, καθώς και στην υποχρέωση να απαντήσει στα 28 ερωτήματα που υποβλήθηκαν από τους πρεσβευτές των τριών Μ. Δυνάμεων».² Επίσης, απογραφή των κατοίκων της Πελοποννήσου πραγματοποίησε το υπό τον στρατηγό *Maison* γαλλικό εκστρατευτικό σώμα τα έτη 1829-1830.³ Τέλος, οι Βαυαροί επιφόρτισαν το Γραφείο της Δημόσιας Οικονομίας –εκτός των άλλων καθηκόντων του– «να συντάξει ακριβή χωρογραφικήν και τοπογραφικήν περιγραφήν του Κράτους» και «να καταστρώσει ευχρήστους πίνακας του αριθμού των κατοίκων του [...]».⁴

Όσον αφορά την πόλη του Ναυπλίου, αν και έχουμε δημοσιευμένα πληθυσμιακά στοιχεία για τη δεκαετία 1820-1830,⁵ όχι πάντοτε πλήρη, δεν έχουν

1. Χρήστος Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη* 9 (1982-1984), σ. 261, 262.

2. Γεώργιος Β. Νικολάου, «Οικισμοί, γαιοκτησία και φορολογία στην περιοχή Ναυπλίου κατά την ύστερη τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τ. 18, τχ. 34 (Ιούνιος 2001), σ. 71-106, όπου και σχετική βιβλιογραφία: Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, «Στατιστικές ειδήσεις για την επαρχία Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. IV (2000), σ. 316-335· Μιχαήλ Γ. Χουλιαράκης, *Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971*, Στατιστικά μελέται, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.), Αθήνα 1972, σ. 15, 16.

3. Bory de Saint Vincent, *Expédition scientifique de Morée*, Paris 1834· Ιωάννα Γιανναροπούλου, «Κατάλογοι κομποπόλεων και χωρίων των επαρχιών Ναυπλίας και Κάτω Ναχαγιέ (1830)», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα 1976, σ. 121-128.

4. Μ. Γ. Χουλιαράκης, *Ιστορική εξέλιξις*, ό.π., σ. 18· για τη σύσταση του Γραφείου της Δημόσιας Οικονομίας βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 18/22.5.1834.

5. Χρήστος Ρέππας, «Γενική απογραφή», ό.π. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, στο Ναύ-

δημοσιευτεί για τη δεκαετία 1830-1840 αναλυτικά πληθυσμιακά στοιχεία, αν εξαιρέσει κανείς εκείνα που δημοσιεύθηκαν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* του Βασιλείου της Ελλάδος τον Μάιο του 1834,⁶ μολοντί αυτή τη δεκαετία πραγματοποιήθηκαν πολλές και λεπτομερείς απογραφές.

Οι υπάρχουσες πληροφορίες αφορούν περισσότερο την επαρχία Ναυπλίας⁷ και λιγότερο τον Δήμο Ναυπλίας, δηλαδή την εντός των τειχών πόλη, τα προάστια του Αιγιαλού⁸ και της Πρόνοιας και τους γύρω οικισμούς. Όμως αυτή η δεκαετία είναι πολύ σημαντική για την πόλη (άφιξη του βασιλιά, μεταφορά της πρωτεύουσας). Ειδικότερα, η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα στο τέλος του 1834 είχε ποικίλες συνέπειες, πληθυσμιακές και άλλες, τις οποίες ανιχνεύουμε στο περιεχόμενο του αρχείου του Δήμου Ναυπλιέων.

Στο αρχείο της Επαρχιακής Δημογεροντίας Ναυπλίου⁹ υπάρχει αχρονολόγητο κατάστιχο,¹⁰ το οποίο, κατά την κρίση μου, συντάχθηκε το χρονικό

πλοιο πραγματοποιήθηκαν τέσσερις απογραφές τα έτη 1824-1825. Ειδικότερα, στις 22 Ιανουαρίου 1825 η Αστυνομία Ναυπλίου υπέβαλε στο Υπουργείο της Αστυνομίας τους πίνακες της πρώτης απογραφής των κατοίκων και των δημόσιων και ιδιωτικών οικημάτων. Στόχος της Διοίκησης ήταν η εξασφάλιση του ελέγχου εντός του φρουρίου σε μια εποχή «φαινομενικής υφέσεως των εμπολίων παθών». Οι απογραφικοί πίνακες δεν έχουν σωθεί. Στις 8.6.1825 υποβλήθηκαν από την Αστυνομία Ναυπλίου στο Υπουργείο της Αστυνομίας οι πίνακες με την καταγραφή όλων των οικημάτων της πόλης, προκειμένου «να υπάρξει ευχέρεια εξευρέσεως καταλυμάτων». Και αυτής της απογραφής οι πίνακες δεν έχουν σωθεί. Στις 26.8.1825 η Αστυνομία Ναυπλίου υπέβαλε στο Υπουργείο της Αστυνομίας τους πίνακες της τρίτης απογραφής των κατοίκων, η οποία, κατά την κρίση του συγγραφέα, «εγένετο προχειρώς». Αριθμητικά και άλλα στοιχεία για την απογραφή αναφέρονται στο *ίδιο*, σ. 281, 282. Τέλος, στις 17.11.1825 υποβλήθηκαν από την Αστυνομία Ναυπλίου στο Υπουργείο της Αστυνομίας οι πίνακες της τέταρτης απογραφής. Για την ανάλυση των στοιχείων της απογραφής βλ. στο *ίδιο*, σ. 264-348. Για τη μεταγραφή και επεξεργασία των στοιχείων της απογραφής, βλ. Αργυρώ Βατσάκη, «Μια πόλη στην Επανάσταση του 1821. Ναύπλιο (1825)», διπλωματική εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2001. Επίσης, στοιχεία από την επεξεργασία των απογραφικών δεδομένων μπορεί κανείς να δει στην ηλεκτρονική διεύθυνση: cities.ims.forth.gr/docs/Census.Nafplio.1825.pdf.

6. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 19/26.5.1834.

7. Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833», *Ο Ερασιστής* 18 (1986), σ. 108.

8. Πρόκειται για το τμήμα της πόλης που βρισκόταν έξω από τα βορεινά τείχη.

9. Το αρχείο της Επαρχιακής Δημογεροντίας Ναυπλίου φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Αργολίδας με Αριθμό Βιβλίου Εισαγωγής (Α.Β.Ε.) 80 και Αριθμό Ειδικού Ευρετηρίου (Α.Ε.Ε.) ΔΗΜ.3.1.

10. Αρχείο Δημογεροντίας, φάκ. 20, χ.χ. Το κατάστιχο αποτελείται από σαράντα τρία φύλλα (292 x 200 χιλιοστόμετρα) κλωστοραμμένα. Σε κάθε φύλλο υπάρχουν δεκαέξι

διάστημα μεταξύ Αυγούστου 1832 και Ιανουαρίου 1833 (εικ. 1). Οι πληροφορίες που αντλούμε από τα υπάρχοντα δεδομένα, είναι πολλές και διάφορες, αλλά στην παρούσα μελέτη θα αναφερθούμε μόνον σε όσες σχετίζονται με τον πληθυσμό.

Στο κατάστιχο καταγράφονται οι κατοικίες και τα εργαστήρια, που περιβάλλονται από τα τείχη της πόλης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αναφέρονται μόνο οι κάτοικοι και οι επαγγελματίες τής εντός των τειχών πόλης του Ναυπλίου. Το προάστιο του Αιγιαλού και της Πρόνοιας, καθώς και οι γύρω οικισμοί, δεν περιλαμβάνονται στο παρόν κατάστιχο.¹¹ Επίσης, στο τέλος

στήλες με τις παρακάτω κεφαλίδες: Ἀριθμός οἰκημάτων, Ἀριθμός ἐργαστηρίων, Ὄνομα καί ἐπίθετον τοῦ ἰδιοκτῆτου, Ἐθνικῶν κτημάτων, Ἐνοικούντων, Πατρίς, Ἐπάγγελμα, Ἄνδρων, Γυναικῶν, Τέκνων, Κατοίκων, Παροίκων, Τ' ὄλον ψυχῶν, Ἐνοίκιον ὀσπητίων, Ἐνοίκιον ἐργαστηρίων, Παρατηρήσεις. Στό πρώτο φύλλο ἔχουν σημειωθεῖ οἱ στήλες με διαφορετική σειρά και ἴσως γι' αὐτό δεν ἔχουν συμπληρωθεῖ. Ἡ χρονολόγησι τοῦ κατάστιχου στηρίζεται στα ἐξῆς: α) Στό φύλλο με α.α. 5, στη στήλη αρ. 3, καταγράφεται ὡς ἰδιοκτῆτης τῆς οἰκίας με ἀριθμό 18 ὁ Δ. Ὑψηλάντης, ἀλλά οἱ ἐπόμενες στήλες εἶναι κενές. Νομίζω ὅτι ὁ κατάλογος συντάχθηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Δ. Ὑψηλάντη, δηλαδή μετὰ τις 5 Αυγούστου 1832. β) Στα φ. 3, 7, 39, 40 και 43, στη στήλη με ἀριθμό 3, ἔχουν ἀπογραφεῖ Ἕλληνοὶ ἀξιωματικοὶ και στρατιῶτες, χωρὶς να σημειῶνεται στις ἄλλες στήλες ὁ ἀριθμὸς τους. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ ἄνδρες τῆς μοίρας τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, ἡ ὁποία εἶχε ἀποβιβαστεῖ στο Ναῦπλιο στις 7 Μαΐου 1832 και λειτουργοῦσε ὡς φρουρὰ τῆς πόλης και τῶν φρουριῶν τῆς Ἀκροναυπλίας και τοῦ Παλαμηδίου. Οἱ Ἕλληνοὶ στρατιῶτες ἀποχώρησαν μετὰ τὴν ἀφίξι τῶν βαυαρικῶν δυνάμεων που συνόδευαν τὸν βασιλιά Ὄθωνα και ἀποβιβάστηκαν στο Ναῦπλιο στις 22 Ἰανουαρίου 1833. Αὐθημερόν οἱ γαλλικὲς δυνάμεις ἀποσύρθηκαν στα πλοία, ἀφοῦ παρέδωσαν τὴ φύλαξη τῶν φρουριῶν στους Βαυαροὺς. γ) Δεν ἀναφέρονται στο κατάστιχο Βαυαροὶ στρατιωτικοί.

11. Στό ἀρχεῖο τῆς Δημογεροντίας Ναυπλίου (φάκ. 8.6) (εικ. 2) ἔχει σωθεῖ μικρὸ κατάστιχο, τὸ ὁποῖο θεωρῶ ὅτι συντάχθηκε τὸ 1834, ἢ και ἀργότερα, και ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἔχουν καταγραφεῖ ξεχωριστὰ οἱ οἰκίαι τῆς εντός τῶν τειχῶν πόλης τοῦ Ναυπλίου και ἐκεῖνες τοῦ Αἰγιαλοῦ. Οἱ ἰδιοκτησίαι, λοιπόν, τοῦ προαστίου τοῦ Αἰγιαλοῦ, που καταγράφονται στο παραπάνω κατάστιχο, δεν ἐντοπίζονται στην ἀπογραφή τοῦ 1832-1833. (Τὸ κατάστιχο τοῦ φάκ. 8.6 ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα φύλλα, εἶναι ἀχρονολόγητο και συντάχθηκε προκειμένου να σημειωθοῦν τα εἰσοδήματα ἀπὸ ἐνοίκια, γιὰ να εἰσπραχθεῖ στη συνέχεια ὁ ἐπιτόπιος πόρος ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Καλλωπισμοῦ και Ἐπιτοπιῶν Πόρων. Σε κάθε σελίδα ὑπάρχουν ἐξὶ στήλες με τις ἐξῆς κεφαλίδες: Ἀριθ. οἰκίῶν, ὄνομα καί ἐπώνυμον τῶν ἰδιοκτῆτων, ἐνοίκια, λ.π. (λεπτά), Πατρίδα, ἀριθ. τῶν ἐνδικτικῶν. Πιστεύω ὅτι τὸ κατάστιχο συντάχθηκε τὸ 1834, ἢ και ἀργότερα, γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: Στό ἀρχεῖο τῆς Δημογεροντίας (φάκ. 6.6) ὑπάρχει μικρὸ κατάστιχο με τὸν τίτλο «Βιβλίον τῶν τεμαχίων 1834», δηλαδή «Συνοπτικὸς πίναξ περιέχων τὰς Μερίδας τῶν παραχωρήσεων καὶ ἀφαιρέσεων χάριν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ σχεδίου τῆς πόλεως Ναυπλίας τεμαχίων τῶν λαβόντων τοιαῦτα καὶ τί μένει νὰ λαμβάνουν τινὲς πρὸς ἐξώφλησιν καὶ τί ὀφείλουν ἄλλοι διὰ πληρωμῆν τῶν εἰς αὐτοὺς παραχωρηθέντων» (εικ. 3). Μεταξὺ τῶν δύο καταστίχων ὑπάρχει ἀντιστοιχία

Επίσημο απογραφή	απογραφή απογραφή	Ονοματεπώνυμο απογραφή	Εθνοεθνότητα	Εξομωτική
60		Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου		Ανδρική Νέβη Ομάδα Νεβη
61		Α. Μπούρας		Μαφού Γαλλική Νέβη απογραφή του Ομογενούς Μεγενησίου Νέβη
62		Αδαμάκης		ο Ν. Αδαμάκης Ομάδα
63		Νικόλαος Κωνσταντίνου		Νέβη Κωνσταντίνου
62		Αδαμάκης		Παραφύλαξη Ελλάδα, παραφύλαξη
63		Δημήτριος Κωνσταντίνου		Γαλλική Κωνσταντίνου με Παύλο Νέβη
64		Βασίλειος Κωνσταντίνου		ο Ν. Βασίλειος
65		Ελευθέριος Κωνσταντίνου		απογραφή του Κωνσταντίνου Ελευθέριος Κωνσταντίνου
65		ο Ν. Κωνσταντίνου		ο Ν. Κωνσταντίνου Νέβη
66		ο Ν. Κωνσταντίνου		ο Ν. Κωνσταντίνου Νέβη ο Ν. Κωνσταντίνου Νέβη ο Ν. Κωνσταντίνου Νέβη ο Ν. Κωνσταντίνου Νέβη
67		Ελευθέριος Κωνσταντίνου		ο Ν. Κωνσταντίνου
68		Διονύσιος Κωνσταντίνου		ο Ν. Κωνσταντίνου
69		Αδαμάκης Κωνσταντίνου		απογραφή του Κωνσταντίνου
70		Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου		ο Ν. Κωνσταντίνου
71		Αγγελοσ Κωνσταντίνου		ο Ν. Κωνσταντίνου
66		ο Ν. Κωνσταντίνου		Νέβη Κωνσταντίνου
67		ο Ν. Κωνσταντίνου	απογραφή	απογραφή Κωνσταντίνου

Εικ. 1: Απογραφή πληθυσμού της εντός των τειχών πόλης του Ναυπλίου 8ος/1832 – 1ος/1833.

του καταστίχου δεν υπάρχουν συγκεντρωτικά αριθμητικά δεδομένα. Αυτό το στοιχείο θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι το κατάστιχο είναι κολοβό, αν και από μια πρώτη προσέγγιση δεν προκύπτει κάτι τέτοιο. Οι αριθμοί του Πίνακα 1 είναι αποτέλεσμα δικής μου επεξεργασίας.

Πίνακας 1

Απογραφή των κατοίκων τής εντός των τειχών πόλης του Ναυπλίου, 1832-1833

Άνδρῶν	Γυναικῶν	Τέκνων	Κατοίκων	Παροίκων	Τ' ὄλον ψυχῶν
1.764	1.580	1.438	792	3.608	4.547

Αθροίζοντας τους αριθμούς των στηλών του κατάστιχου (Πίνακας 1) βρίσκουμε να απογράφονται 1.764 άνδρες, 1.580 γυναίκες και 1.438 παιδιά. Από αυτούς 792 είναι κάτοικοι-δημότες Ναυπλίου και 3.608 πάροικοι-δημότες άλλων δήμων. Δηλαδή, συνολικά κατοικούν στην εντός των τειχών πόλη του Ναυπλίου 4.547 ψυχές. Όμως, το άθροισμα των στηλών ανδρῶν, γυναικῶν και τέκνων έπρεπε να συμφωνεί με το άθροισμα των στηλών των κατοίκων και παροίκων, καθώς και με το άθροισμα της στήλης του συνόλου των ψυχῶν. Επίσης, το άθροισμα των στηλών των κατοίκων και παροίκων έπρεπε να συμφωνεί με το άθροισμα της στήλης του συνόλου των ψυχῶν. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει, γιατί ο απογραφέας είτε δεν έχει μεταφέρει το άθροισμα των στηλών των ανδρῶν, γυναικῶν και τέκνων στις στήλες των κατοίκων ή παροίκων, είτε έχει μεταφέρει διαφορετικό άθροισμα. Επίσης, το ίδιο συμβαίνει με τη στήλη του συνόλου των ψυχῶν. Πάντως, νομίζω ότι είναι ορθότερο να υπολογιστεί ο πληθυσμός σύμφωνα με τα στοιχεία που αναφέρονται στις στήλες των ανδρῶν, γυναικῶν και τέκνων παρά με εκείνα που είναι σημειωμένα στις στήλες των κατοίκων και παροίκων ή του συνόλου των ψυχῶν.¹²

των αριθμῶν των οικιῶν και των ιδιοκτητῶν σε ποσοστό 90% (ειδικότερα, από τους 124 αριθμῶς οικιῶν που αναγράφονται στο «Βιβλίον τῶν τεμαχιῶν 1834» οι 111 ταυτίζονται με εκείνους του καταστίχου του φάκ. 8.6). Και στα δύο κατάστιχα ιδιοκτήτης της οικίας αρ. 91 φέρεται να είναι ο Λάμπρος Λαμπρηνίδης. Όμως, στο κατάστιχο του φάκ. 8.6 έχει διαγραφεί το ὄνομα και το επώνυμο και έχει γραφεί δίπλα: «τό ἀγόρ.[αση] ὁ Ἄνδριανός». Θεωρώ, λοιπόν, ότι τα κατάστιχα είναι της ίδιας χρονολογίας, δηλαδή του 1834, ή, ακριβέστερα, το κατάστιχο του φάκ. 8.6 ήταν σε χρήση το 1834 ή και αργότερα. (Σχετικά με το θέμα της ἀρίθμησης των οικιῶν βλ. υποσ. 46.)

12. Όπως προαναφέραμε, στην απογραφή καταγράφονται τα ενοίκια των σπιτιῶν και των εργαστηρίων, προκειμένου να εισπραχθεί από την Επιτροπή Καλλωπισμοῦ και Επιτοπιῶν Πόρων ο φόρος που τους αναλογούσε. Στο ψήφισμα της 4ης Φεβρουαρίου 1830 ορίζοταν η είσπραξη από τα «συμβούλια» ή τις «επαρχιακές δημογεροντίες» επιτοπιῶν πόρων «[...] β'. Πέντε τὰ ἑκατόν ἀπό τό ἐνοίκιον ὄλων ἐν γένει τῶν φθαρτῶν κτημάτων, ὄιον οικιῶν, ἐργαστηρίων, ἀποθηκῶν κλπ. πλὴν τῶν οικιῶν τῶν εἰς ἴδιαν τῶν κυριῶν

1

Κατάστημα δόμων εντός τειχών ενόψει εδάφους 2. ο. Παλιό κτίριον εντός τειχών

1. Διοικητήριο.				
2. Δημόσιος Πικουριό.	384			
3. Αποθήκη Κρουσιό.	470	19	54	
4. Κιόσκαοί Ήρακλείου.	600	27	13	
5. Κιόσκαοί Διδασκαλείου.	309	32	100	
6. Κωτσακίνοί Αίθρα.				
7. Γυμνασίον Διοικητικό.	900	22	10	
8. Αποθήκη Χρυσόδο.	518	6	25	
9. Κιόσκαοί Ήρακλείου.	523	50	13	134
10. Κωτσακίνοί Ήρακλείου.				
11. Κωτσακίνοί Κρουσιό.				
12. Κιόσκαοί Ήρακλείου.				
13. Κωτσακίνοί Ήρακλείου.				
14. Διδασκαλείον Διοικητικό.	2500	28	85	
15. Αποθήκη Κωτσακίνο.	1469	28	112	
16. Εδνιοί Ήρακλείου.				
17. Καθίσμα Κωτσακίνο.				
18. Εδνιοί Κωτσακίνο.				
19. Εδνιοί.				
20. Κωτσακίνοί Μείδανος.	1314	78	133	
21. Εδνιοί Ήρακλείου.	1156			
22. Γυμνασίον Δ. Οργάνο.				
23. Αποθήκη Διοικητικό.				
24. Κωτσακίνοί Ήρακλείου.				
25. Μηχανή Κωτσακίνο.	80	17	50	
26. Γυμνασίον Κωτσακίνο.				
27. Δημόσιον Κωτσακίνο.	282			
28. Δημόσιον Ήρακλείου.	374			
29. Μηχανή Κωτσακίνο.				
30. Εδνιοί Κωτσακίνο.				

Εικ. 2: Κατάστημα με τις οικίες τής εντός των τειχών πόλης του Ναυπλίου και του προαστίου του Αιγιαλού, 1834.

Αυτός όμως δεν είναι ο τελικός αριθμός «των ψυχών» που διέμεναν στην πόλη του Ναυπλίου. Ο απογραφέας δεν έχει σημειώσει αριθμητικά στοιχεία σε κάποια οικήματα (κατοικίες ή εργαστήρια) ή σε κατοικίες «επωνύμων» ατόμων ή σε οικήματα που διαμένουν στρατιώτες. Συγκεκριμένα, δεν έχουμε αριθμητικά στοιχεία για 89 οικήματα.¹³ Τέλος, ο απογραφέας σημειώνει ότι στην εθνική οικία με αριθμό 102 ενοικούσαν 300 άνθρωποι.

Από την εξαντλητική παράθεση των παραπάνω στοιχείων καθίσταται σαφές ότι ο αριθμός των ψυχών που κατοικούσαν στην εντός των τειχών πόλη ήταν μεγαλύτερος από αυτόν που αναφέραμε. Ακόμη και εάν υποθέσουμε ότι κάποια οικήματα ήταν κλειστά και δεν κατοικούνταν¹⁴ ή ότι τα χρησιμοποιούσαν ως «εργαστήρια» και δεν διέμεναν εκεί άνθρωποι,¹⁵ θα πρέπει να προσθέσουμε έναν αριθμό 458¹⁶ περίπου κατοίκων, χωρίς να μπορούμε να υπολογίσουμε τον αριθμό των Γάλλων στρατιωτικών, των Ελλήνων στρατιωτών, κάποιοι από τους οποίους είχαν μαζί τους και τις οικογένειές τους, των μουσικών, των τροφίμων της φυλακής και των νοσηλευομένων στο Α΄ Εθνικό Νοσοκομείο.

Προκειμένου, λοιπόν, να υπολογίσουμε τον πληθυσμό της πόλης του Ναυ-

αυτών χρήσιν, καί τῶν ἀποθηκῶν, ἐν αἷς ἀποταμιεύουσι τά εἰσοδήματά των». (Βλ. Σ. Αντωνιάδης, *Τα δημοτικά*, Αθήνα 1842, σ. 161-163. Το ψήφισμα αναδημοσιεύεται από τον Χ. Κλειώση, *Ιστορία της τοπικής αυτοδιοικήσεως*, Αθήνα 1977, σ. 314-316.)

13. Βλ. Παράρτημα, όπου παρατίθενται οι εγγραφές.

14. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ως παράδειγμα την οικία με αριθμό 18 του Δ. Υψηλάντη ή τα νεόκτιστα σπίτια.

15. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι υπάρχουν στην απογραφή εργαστήρια για τα οποία ο επαγγελματίας φαίνεται ότι πλήρωνε ενοίκιο και στα οποία σημειώνεται ότι κατοικούσαν ή μεμονωμένα άτομα (κυρίως άνδρες) ή άνδρες, γυναίκες και παιδιά, δηλαδή, κατά τη γνώμη μου, η οικογένεια του επαγγελματία (αναφέρω ενδεικτικά τα οικήματα με αριθμούς 6, 7, 10, 169, 243, 514 κ.λπ.). Αυτό σημαίνει ότι ο χώρος χρησιμοποιείτο για την άσκηση του επαγγέλματος αλλά και ως κατοικία για την οικογένεια του επαγγελματία. Επίσης, ερευνώντας την απογραφή κατέληξα στο συμπέρασμα ότι στις περιπτώσεις των εργαστηρίων που δεν σημειώνονται αριθμητικά στοιχεία, τα άτομα που αναφέρονται ως ενοικούντες δεν απογράφονται σε άλλο οίκημα. Βεβαίως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτοί οι επαγγελματίες διέμεναν εκτός πόλης.

16. Ο αριθμός αυτός προέκυψε ως εξής: α) Στις περιπτώσεις που αναφέρεται ότι ο απογραφόμενος κατοικεί με την οικογένειά του υπολόγισα ότι η οικογένεια αποτελείται από τους γεννήτορες, 3,15 παιδιά και 1,5 υπηρέτες (η αναλογία των παιδιών ανά οικογένεια προέκυψε από την ανάλυση των στοιχείων της απογραφής του 1839, στην οποία σε 172 οικογένειες, που κατοικούσαν στην πόλη του Ναυπλίου και στο Προάστιο του Αιγιαλού, αντιστοιχούν 543 παιδιά και 262 υπηρέτες). β) Στις περιπτώσεις των ξένων αξιωματούχων υπολόγισα 3 άτομα (τον αξιωματούχο, 1 γραμματέα και 1 υπηρέτη). γ) Δεν υπολόγισα καθόλου τους επαγγελματίες, γιατί δεν γνωρίζουμε αν κατοικούσαν στα εργαστήρια.

πλίου θα πρέπει να αθροίσουμε τα σύνολα των στηλών: «άνδρων» (1.764), «γυναικών» (1.580) και «τέκνων» (1.438), τους κατοίκους της οικίας με αριθμό 102 (300) και τον αριθμό των κατοίκων που προέκυψε από την επεξεργασία των παραπάνω περιπτώσεων, όπου δεν σημειώνονται αριθμητικά στοιχεία (458). Έτσι, ο συνολικός αριθμός των κατοικούντων στην εντός των τειχών πόλη του Ναυπλίου το 1832 ήταν τουλάχιστον 5.540 ψυχές (Πίνακας 2).

Πίνακας 2

Υπολογισμός πληθυσμού τής εντός των τειχών πόλης του Ναυπλίου, 1832-33

Ανδρῶν	Γυναικῶν	Τέκνων	Οικία αρ. 102	Λοιποί	Συνολικός πληθυσμός
1.764	1.580	1.438	300	458	5.540

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτός ο αριθμός των κατοίκων είναι πολύ κοντά σ' εκείνον που δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* τον Ιανουάριο του 1834, δηλαδή των 5.654 κατοίκων.¹⁷

Η επόμενη απογραφή πληθυσμού πραγματοποιήθηκε το έτος 1835. Ο Δήμαρχος Ναυπλίας προσκάλεσε την Επισκοπή Αργολίδας να διατάξει τους ιερείς¹⁸ των εκκλησιών Ναυπλίου και Πρόνοιας

νά κάμη ἕκαστος τήν ἔκθεσίν του, πόσας οἰκογενείας ἐφημερεύει, ἀπό πόσας ψυχάς σύγκειται ἐκάστη, ἐκ πόσων ἀρρένων καί πόσων θήλεων, πόσας γεννήσεις ἔγιναν κατά τόν παρελθόντα χρόνον (ἐπί τῇ βάσει τῶν βαπτίσεων τὰς ὁποίας ἔκαμαν)¹⁹ πόσα ἐγεννήθησαν γνήσια καί πόσα νόθα, καί πόσοι γάμοι ἢ συνοικέσια ἔγιναν κατά τόν αὐτόν χρόνον.

17. Φ.Ε.Κ. 19/26.5.1834.

18. Πιστεύω ότι ζητήθηκε η συνδρομή του μηχανισμού της Εκκλησίας, επειδή οι εφημέριοι γνώριζαν μία προς μία τις οικογένειες που κατοικούσαν στην περιοχή της ευθύνης τους. Ειδικότερα, τον Φεβρουάριο του 1836 ο Μητροπολίτης Αργολίδας χώρισε την πόλη του Ναυπλίου και το προάστιο του Αιγιαλού σε ενορίες. Συγκεκριμένα, η πόλη του Ναυπλίου χωρίστηκε στις ενορίες του Αγίου Γεωργίου και της Θεοτόκου, ενώ το προάστιο του Αιγιαλού αποτέλεσε μία ενορία, του Αγίου Νικολάου. Σε κάθε ενορία τοποθετήθηκαν ιερείς, στους οποίους ανατέθηκε η εφημερία για τους πιστούς ορισμένου αριθμού οικιών. Όπως προκύπτει από τους καταλόγους με τις ενοριακές οικίες, κάθε εφημέριος είχε στον ενοριακό χώρο του κατά μέσο όρο 40-50 οικίες. Ήταν, επομένως, εύκολο να γνωρίζει ο ιερέας μία προς μία τις οικογένειες που κατοικούσαν σ' αυτές (βλ. Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου [στο εξής Δ.Α.Ν.], 1836, φάκ. Ρ 39, αρ. πρωτ. εγγράφου 2225/25.2.1836).

19. Από τα εντός παρενθέσεων αναγραφόμενα συμπεραίνουμε ότι οι γεννήσεις δεν δηλώνονταν σε κάποια κοσμική ή εκκλησιαστική αρχή και γίνονταν, βέβαια, γνωστές μόνο εάν βαφτιζόταν το παιδί. Επομένως, εάν πέθαινε ένα παιδί πριν βαφτιστεί από ιερέα, ήταν πολύ πιθανό η γέννηση να μην είχε καταγραφεί πουθενά.

Μάλιστα, για να διευκολυνθούν οι ιερείς στην καταγραφή των ζητούμενων στοιχείων, αποστέλλοταν συνημμένο «σχέδιον πίνακος».²⁰ Παράλληλα, ο Δήμαρχος είχε αποστείλει έγγραφο προς την Αστυνομία Ναυπλίας, από την οποία ζητούσε να «περιγράψει πόσες αποβιώσεις έγιναν, πόσοι υπήρχον πρότερον βιομήχανοι καί πόσοι υπάρχουν ήδη, πόσοι έμποροι, πόσοι Ναῦται εν γένει, πόσοι έπαίται κατ' είδος, πόσοι οίκίαι, καλύβαι, έργαστήρια, αποθήκαι κτλ».²¹ Η Αστυνομία θα πρέπει να απάντησε, επικαλούμενη τον φόρτο εργασίας και την ανεπάρκεια του προσωπικού, ζητώντας «προσθήκη εις τούς υπαλλήλους».²² Ο Δήμαρχος ανταπάντησε, σε επιτιμητικό και ειρωνικό ύφος, ότι η όλη υπόθεση «είναι έργον δύω τό πολύ ήμερών ενός μόνου ανθρώπου έχοντος μετρίαν ικανότητα» και ότι μπορεί η Αστυνομία να αναθέσει το έργο σε έναν πολίτη, εάν δεν μπορεί να το φέρει εις πέρας όντας «ένασχολουμένη εις σπουδαιότερα άντικείμενα».²³ Στις 7 Μαΐου η Επισκοπή Αργολίδας απέστειλε στον Δήμαρχο τους πίνακες «του προσωπικού τών κατοίκων τής πόλεως Ναυπλίου καί Πρόνοιας, καταγεγραμμένους κατ' ένορίας κατά τό διευθυνθέν προς τήν Έπισκοπήν σχέδιον».²⁴ Όμως η απογραφή των ιερέων ήταν εσφαλμένη. Σε έγγραφο του Δημάρχου προς την Επισκοπή Αργολίδας αναφέρεται ότι από την καταγραφή της Αστυνομίας «φαίνεται τό όλον τών κατοίκων τής πόλεως Ναυπλίου 4.200», ενώ από τους πίνακες των ιερέων «μόλις συνάγεται ποσόν 2.750» και κατηγορούσε τους ιερείς για έλλειψη προσοχής.²⁵

20. Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ψ 57 α, σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 22/15.4.1835. Σύμφωνα με όσα αναγράφονται στο ίδιο έγγραφο, η απογραφή πραγματοποιήθηκε για «νά ύπαρχωσιν ακριβείς πληροφορία εις τήν Κυβέρνησιν περί τής ένεστώσης συνοικήσεως του πληθυσμού έκάστης έπαρχίας».

21. Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ψ 57 α, σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 24/15.4.1835. Επίσης, στο ίδιο έγγραφο σημειώνεται ότι η καταγραφή έπρεπε να γίνει χωριστά για την πόλη του Ναυπλίου, το προάστιο του Αιγιαλού και την Πρόνοια.

22. Το έγγραφο με το οποίο απάντησε η Αστυνομία δεν έχει σωθεί. Τα όσα αναφέρονται ως απάντηση της Αστυνομίας συνάγονται από την ανταπάντηση του Δημάρχου.

23. Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ψ 57 α, σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 44/17.4.1835. Το έργο της καταγραφής ανατέθηκε στον Νικόλαο Α. Αντανόπουλο αντί του ποσού των 12 δραχμών (βλ. σχετικά έγγραφο της Αστυνομίας προς τον Δήμαρχο, Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ψ 57 α, αρ. πρωτ. 59/25.4.1835, και έγγραφο του Δημάρχου προς την Αστυνομία, Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ψ 57 α, αρ. πρωτ. 89/26.4.1835).

24. Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ψ 57 α, αρ. πρωτ. 1845/7.5.1835. Οι στατιστικοί πίνακες δεν έχουν σωθεί στο Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου.

25. Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ψ 57 α, σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 183/10.6.1835. Με το ίδιο έγγραφο ο Δήμαρχος ζητούσε από την Επισκοπή Αργολίδας να τον πληροφορήσει «πόσαι γεννήσεις γνησιών, καί πόσαι νόθων, πόσαι αποβιώσεις, καί πόσοι γάμοι έγινοντο από ά'. Ιανουαρίου του τρέχοντος έτους μέχρι ά'. του παρόντος μηνός». Είναι η πρώτη φορά, απ' όσο γνωρίζουμε, που ζητούνται τέτοιου είδους στοιχεία.

Ο απογραφικός πίνακας που σώθηκε στο Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου (εικ. 4), θα πρέπει να είναι εκείνος που συνέταξε ο Νικόλαος Α. Αντωνόπουλος μετά από εντολή της Αστυνομίας, γιατί ο συνολικός αριθμός των κατοίκων είναι πολύ κοντά σ' αυτόν που αναφέρεται από τον Δήμαρχο στο έγγραφό του προς την Επισκοπή Αργολίδας.²⁶

Η Δημοτική Αρχή επεξεργάστηκε τα στοιχεία του απογραφικού πίνακα,²⁷ προκειμένου να επιστρέψει στη Νομαρχία συμπληρωμένους τους στατιστικούς πίνακες.²⁸ Μάλιστα, εκτός από τα πληθυσμιακά στοιχεία, τα οποία είναι

26. Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ψ 57 γ. Οι κεφαλίδες των στηλών δεν έχουν σωθεί. Όμως από το περιεχόμενο των στηλών, καθώς και από ένα σπάραγμα της αντίστοιχης απογραφής για την Πρόνοια Ναυπλίου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι καταγράφονται οι εξής στήλες: 1. *Αύξων αριθ. της [...]*λεως (πρόκειται για τον αριθμό του ακινήτου), 2. *Ιδιοκτήτης της οικίας*, 3. *στέγη Α'*, 4. *στέγη Β'*, 5. *Εργαστήριο*, 6. *Αποθήκη*, 7. *Καλύβα*, 8. *Αλογόμυλος*, 9. *Όνομα και Επώνυμον* (των νοικοκυτών), 10. Οι άρρενες, 11. Οι θήλειες, 12. Το σύνολο των ατόμων ανά νοικοκυριό, 13. Ο τόπος καταγωγής κάθε ατόμου, 14. Η ηλικία των άνω των 17 ετών ατόμων, 15. Η ηλικία των μέχρι και 16 ετών ατόμων, 16. Οι έμποροι, 17. Οι «εις διαφόρους μηχανάς», 18. Οι κτηματίες, 19. Οι δημόσιοι λειτουργοί, 20. Οι ναύτες, 21. Οι κληρικοί, 22. Οι υπηρέτες, 23. Οι ανίκανοι για εργασία, 24. Διάφορες παρατηρήσεις. Όπως και στην προηγούμενη απογραφή, θα αναφέρουμε μόνο τα σχετικά με τον πληθυσμό στοιχεία.

27. Είναι πολύ πιθανό τα στοιχεία αυτά να τα επεξεργάστηκε ο ίδιος ο Δήμαρχος, αν κρίνω από τον γραφικό χαρακτήρα.

28. Στο Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ψ 57 γ, σώζονται δύο σχέδια εγγράφων, τα οποία φέρουν τους εξής τίτλους: «Συνοπτική έκθεσις τῶν Στατιστικῶν Πινάκων τούς ὁποίους ἔστειλαμεν εἰς τήν Βασιλικήν Νομαρχίαν μέ τήν ὑπ' ἀριθμόν [...] Ἐναφοράν μας» και «Πίναξ Συνοπτικός τοῦ παρόντος βιβλίου [...] τῆ 17 Ἰουνίου 1835» (προφανώς αναφέρεται στο βιβλίο της απογραφής). Το πρώτο σχέδιο εμπεριέχει τα στοιχεία με τα οποία η δημοτική αρχή συμπλήρωσε τους στατιστικούς πίνακες (Β'-Θ') (ο Α' δεν αναφέρεται), τους οποίους απέστειλε στη Νομαρχία, και το δεύτερο στοιχεία σχετικά με τον πληθυσμό, τα κτίσματα και τη χρήση τους, τις κατηγορίες των επαγγελματιῶν, καθώς και αριθμητικά στοιχεία για τους τεχνίτες και τους βιομήχανους. Βεβαίως, δεν πρέπει να μείνει ασχολίαστο ότι οι Βαυaroί προσπάθησαν να συλλέξουν στοιχεία, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά δεδομένα, προκειμένου να διαμορφώσουν μια όσο το δυνατό πληρέστερη εικόνα για την ελληνική πραγματικότητα (αυτή την προσπάθεια, ὅσον αφορά τὸ δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο, τη βλέπουμε στο βιβλίο του Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, Χαϊδελέβερη 1835*, έκδοση μεταφρασμένη στα ελληνικά, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1976). Νομίζω ότι είναι σκόπιμο να παραθέσω επιγραμματικά τὸ θεματικὸ περιεχόμενο των στατιστικῶν πινάκων, για να γίνει περισσότερο κατανοητό τὸ μέγεθος αὐτῆς τῆς προσπάθειας: Πίναξ Β': 1: Ὀροθεσία. 2: Κρᾶσις τοῦ ἀέρος. 3 καὶ 4: (Δεν αναφέρονται τα ερωτήματα, ἡ δε ἀπάντησις εἶναι μονολεκτικὴ με ἀποτέλεσμα να μην εἶναι δυνατὴ ἡ περιγραφὴ των ερωτημάτων). 5: Ποταμοί, ρεύματα, ρύακες καὶ λίμνες. 6: Ὀδοί ἐνυπάρχουσες. 7: Γέφυρες. 8: Ὀποίας [οδοῦς] ἀπαιτεῖ ἡ διευκόλυνσις τῆς συγκοινωνίας. 9: Λιμέ-

Πενταβύσιος είναι ταυροκτονίας Μερικά τον ταυροκτονία και Αβραμίδων είναι να γαμβάνον τον οροί κέρματων και Αβραμίδων στα ταυροκτονία		
Προσθήκη	Αβραμίδων	
<p>Μέρις Ι. Αβραμίδων αριθ 22. Ουία 27' 1/2". Καθα Βορράν μεσημ 5' 1/2". Βορράν 1". Αναβόδα 1". 6 1/2 αφ 16 φρ 96</p> <p>Καθα Βορράν μεσημ 14' 1/2". Μεσημ 2' 3/4". 39' 1/2 α 12. 474 16 Μεσημ 12' 1/2 αφ 16 φρ 570 16 3' 1/2 αφ 8 φρ 96 686 16</p> <p>Κραμασίδων αριθ 23, Ουία 27' 1/2". Καθα Βορράν μεσημ 14' 1/2". Βορράν 1". Αναβόδα 2". Εβραμίδων 5' 1/2 α 16 940</p> <p>αριθ 24 Κραμασίδων Καθα Βορράν μεσημ 5' 3/4". Βορράν 2". Αναβόδα 3". 14 α 16 φρ 224</p> <p>αριθ 26. Ουία 27' 1/2". Καθα Βορράν μεσημ 13' 1/2". Βορράν 3' 3/4". Αναβόδα 3' 1/4". 47 α 16 φρ 752</p>	<p>Ι. Αβραμίδων αριθ 101. Ουία 6". Καθα Βορράν - μεσημ 6". Βορράν - 2' 1/4". 3' 1/4 α 30 97 8 26 123</p>	

Εικ. 3: «Βιβλίο των τεμαχίων 1834». Προσθαφαιρέσεις τμημάτων γης σε οικόπεδα της εντός των τειχών πόλης του Ναυπλίου για την εφαρμογή του σχεδίου πόλης.

Πίνακας 3
Απογραφή Δήμου Ναυπλίου, 1835

	Οικίες	Καλύβες	Εργαστήρια	Αποθήκες	Αγοράδια	Οικογένειες	Άνδρες από 18-25 ετών	Άνδρες από 25 και πάνω	Άρρενες από 18 και κάτω	Σύνολο αρρένων - Θήλειες	Σύνολο Θήλειες	
Πόλη Ναυπλίου και προάστιο Αιγιαλού	494	45	381	54	13	381	579	1013	756	2.348	1.763	4.111
Προάστιο Πρόνοιας	194	279	160	-	-	198	191	459	491	1.141	1.172	2313
Κατόγλι						5				10*	8	18
Πουλιούσι						2				2	2	4
Αγροκήπιο Μιαούλη						2				1	2	3
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ			588	770	1.472	1.247	3.502	2.947	6.449			

* Στη συνοπτική έκθεση των στατιστικών πινάκων υπάρχουν οι αριθμοί 7 και 3. Αντλαμβάνομαι ότι πρόκειται για αριθμούς ανδρών, αλλά, επειδή δεν υπάρχει χαρακτηρισμός ως προς την ηλικία, δεν μπορώ να τους κατατάξω σε κατηγορία και έτσι τους υπολογίζω στο σύνολο των ανδρών.

ίδια στον απογραφικό πίνακα και στους συνοπτικούς στατιστικούς πίνακες, υπάρχουν κάποια στοιχεία που είναι διαφορετικά. Σύμφωνα με τους στατιστικούς πίνακες, τα στοιχεία των οποίων θεωρώ ασφαλέστερα, επειδή έχουν προκύψει μετά από επεξεργασία, η οικιστική κατάσταση και ο πληθυσμός του Δήμου Ναυπλιέων είναι αυτή που εμφανίζεται στον Πίνακα 3:

Αναλυτικότερα, στην εντός των τειχών πόλη και στο προάστιο του Αιγιαλού κατοικούσαν 381 οικογένειες, τις οποίες συγκροτούσαν 2.348 άρρενες και 1.736 θήλειες, δηλαδή ο συνολικός πληθυσμός της πόλης του Ναυπλίου ήταν 4.111 άνθρωποι. Επίσης, στο προάστιο της Πρόνοιας και στους γύρω οικισμούς κατοικούσαν 207 οικογένειες, τις οποίες συγκροτούσαν 1.154 άρρενες και 1.184 θήλειες, δηλαδή συνολικά 2.338 άνθρωποι. Ο πληθυσμός, λοιπόν, του Δήμου Ναυπλιέων τον Ιούνιο του 1835 αριθμούσε 6.449 ψυχές.

Είναι προφανές ότι η κατά 25% μείωση του πληθυσμού, η οποία αποτυπώνεται στις απογραφές του 1832-1833 και 1835, επήλθε ως αποτέλεσμα της μεταφοράς της πρωτεύουσας στην Αθήνα. Η μείωση φαίνεται και στην αλληλογραφία του Δημάρχου, ο οποίος, αναφερόμενος στον απογραφικό πίνακα του 1836, γράφει προς τον Διοικητή ότι «Άφ' ότου μάλιστα μετέβη έντευθεν εις Ἀθήνας ἢ Κυβέρνησις οἱ πλείοτεροι τῶν κατοίκων, ἄλλοι μὲν έντελῶς ἀνεχώρησαν ἀποκατασταθέντες εις ἄλλα μέρη, ἄλλοι δέ πηγαينوέρχονται ὅπως ἕκαστον τά συμφέροντά του ἤθελον τόν ὀδηγήσει».²⁹

Επίσης, από σχέδιο αναφοράς του Δημάρχου, των παρέδρων και των μελών του Δημοτικού Συμβουλίου προς τον Όθωνα μαθαίνουμε ότι, όντας πρωτεύουσα το Ναύπλιο και με την εκεί άφιξη του βασιλιά, οι κάτοικοι της πόλης

[...] δέν ἐβράδυναν νά οἰκοδομήσωσιν οἰκίας λαμπράς, θύσαντες πρὸς τοῦτο πᾶν ὄ,τι εἶχον, καί μὴ δειλιάσαντες νά δανεισθῶσι χρήματα, μέ τόν πλέον ὑπέρογκον τόκον. Ἀλλά φεῦ! Τά γενικότερα τῆς ἐπικρατείας συμφέροντα, ἀπαιτήσαντα τήν εἰς τάς Ἀθήνας μεταθέσιν τῆς Β. Καθέδρας, ἐπέφερον εἰς αὐτούς

νες. 10: (Δεν αναφέρεται το ερώτημα, η δε απάντηση είναι μονολεκτική με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η ανασύνθεση του ερωτήματος). 11: Ἀπόστασις ἀπό την πρωτεύουσα τοῦ δήμου. Πίναξ Γ': Οἰκογένειαι. Ἄνδρες: ὑπεράνω τῶν 18 ἕως 25 ἐτῶν. κατωτέρω τῶν 18 ἐτῶν. Γυναῖκες. Γεννήσεις γνησίων, νόθων. Γάμοι. Ἀποβιώσεις. Γεωργοί. Τεχνίται καί βιομήχανοι. Ἐμποροί. Ναῦται. Ἐπαῖται ἢ ἀσθενεῖς καί ἀνήμποροι. Ἐπαῖται ἐξ ὀκνηρίας. Πίναξ Δ': Ἐθνικά κτήματα εἰς οἰκοδομάς (καταγράφονται καΐκια καί ψαρόβαρκες). Πίναξ Ε': Ἐθνικά κτήματα εἰς Γαίας καί Φυτά. Πίναξ ς': Κτήματα ἰδιόκτητα εἰς οἰκοδομάς. Πίναξ Ζ': Ἰδιοκτησίαι εἰς Γαίας καί Φυτά. Πίναξ Η': Ζῶα (ἵπποι, βόες, ὄνοι κ.τ.τ.). Πίναξ Θ': Κτήματα ἔθνικοἰδιόκτητα.

29. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19 62, σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 2459/17.2.1837. Θα πρέπει να ερευνηθεί κατά πόσο οι συνέπειες της μεταφοράς της πρωτεύουσας ήταν μόνο ποσοτικές, όσον αφορά τον πληθυσμό, ή και ποιοτικές, αφού είναι πολύ πιθανό να μετακινήθηκε το πλέον δυναμικό τμήμα του πληθυσμού.

αίφνιδίως τόν ἔσχατον ὄλεθρον. Ἡ τοσοῦτον δραστήριος ἐνέργεια, τήν ὁποίαν ἔβλεπέν τις ἐπί ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν κλάσεων τῆς βιομηχανίας καί τοῦ συμφέροντος ἐκόπασεν ἐντελῶς. Κατήφεια κατέλαβε τό πᾶν, καί ἕκαστος προβλέπων τό δυστυχές μέλλον του, κατά τήν ἔκτασιν τῶν διανοητικῶν του δυνάμεων, ἔπιπτεν ὡς ἦτον ἐπόμενον εἰς βαθυτάτην μελαγχολίαν.

Ὅσον ὁ καιρός τῆς ἐντεῦθεν ἀναχωρήσεως τῆς Σεβ. Κυβερνήσεως προεχώρει, τοσοῦτον ἡ κατάστασις τῆς Ναυπλίας ὀδυνηρά ἀπέβαινε, τό ἐμπόριον ἤλαντοῦτο, ἡ βιομηχανία ἐνεκροῦτο, ὁ πληθυσμός ἐσμικρύνετο, τό συνάλλαγμα ἔπαυε, καί τό πᾶν εἰς ἀμηχανίαν ἐφοίτα [...].³⁰

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1836 ὁ Διοικητής Αργολίδας³¹ ἀπέστειλε πρὸς τῆς Δημοτικῆς Ἀρχῆς Ναυπλίας καὶ Ἀργους «ἀντίτυπον τοῦ ἀπογραφικοῦ πίνακος»³² καὶ ζητοῦσε νὰ ἀποστέλουν σε διάστημα 15 ἡμερῶν «τάς ἐν τῷ πίνακι σημειωμένας πληροφορίας». Μάλιστα, ἔδινε καὶ ὁδηγίες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ὅλης διαδικασίας, ἐπισημαίνοντας ὅτι, ἐπειδὴ οἱ πληροφορίες ἀπαιτεῖται νὰ εἶναι ἀκριβεῖς,

[...] πρέπει νὰ προσκαλέσητε τὰ Δημοτικά Συμβούλια, τὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνοντα εἰς τὰς συνεδριάσεις των, καί ἄλλους εἰδήμονας Δημοτάς, καί ὀδηγούμενοι ἀπὸ τὰ Δημοτικά Βιβλία³³ θέλουν καταστρώσει τοὺς πίνακας, ἐκείνους τῶν δημοτῶν τοὺς ὁποίους δὲν γνωρίζουν ἀκριβῶς, θέλετε τοὺς προσκαλέσει νὰ δώσουν οἱ ἴδιοι περὶ αὐτῶν εἴτε προφορικῶς εἴτε ἐγγράφως τὰς ἀπαιτούμε-

30. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 20 56, Δεκέμβριος 1838. Προφανῶς οἱ Ναυπλιεῖς δὲν ἔλαβαν σοβαρά ὑπόψη τοὺς τα ὅσα ἐγράφε ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1831 [δημοσιεύθηκε τὸ 1833] ὁ ποιητὴς Ἀλέξανδρος Σούτσος γιὰ μεταφορά τῆς πρωτεύουσας στὴν Αθήνα καὶ ἔκαναν ἐπενδύσεις σὲ κτήρια, λόγῳ τῆς μεγάλης ζήτησης στέγης. Τὸ ποίημα τοῦ Σούτσου σατιρίζει τὸν «καταλυματία», ὁ ὁποῖος ἦταν «επιστάτης τῶν οικοδομῶν». Εἰδικότερα, ἐπρόκειτο γιὰ ἀξιοματικό, ὁ ὁποῖος ἦταν υπεύθυνος γιὰ τὴν ευπρέπεια, τὴν ασφάλεια καὶ γενικῶς γιὰ οτιδήποτε ἀφοροῦσε τὰ οἰκήματα τῆς πόλης (βλ. Ἀλέξανδρος Σούτσος, «Ὁ ἐπιστάτης τῶν εθνικῶν οικοδομῶν ἐπὶ Ἰ. Καποδίστρια», *Πανόραμα τῆς Ἑλλάδος* [1833], *Ἀπαντα*, Αθήνα, Φέξης, 1916, σ. 40-41). Ἐπίσης, σχετικὰ μετὰ τὴν μείωση τῶν ἐνοικίων λόγῳ τῆς μεταφοράς τῆς πρωτεύουσας, βλ. τὰ ὅσα γράφει σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὴν οἰκογένειά τῆς ἡ Bettina von Savigny-Σχινά. Τμήματα τῆς ἐπιστολῆς δημοσιεύονται ἀπὸ τὴν Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη σὲ τὴν ἀνακοίνωσή τῆς, πού δημοσιεύεται σὲ τὸν παρόντα τόμο, σ. 351-360.

31. Μετὰ τὸ διάταγμα τῆς 20ῆς Ἰουνίου 1836 (βλ. *Εφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 28/21. 6.1836) τὸ Διοικητικὸ Σύστημα ἀντικατέστησε τὸ ὑπάρχον Νομαρχιακὸ Σύστημα. Γι' αὐτὴ τὴν διοικητικὴ μεταβολή, βλ. Β. Ἀνδρονόπουλος – Μ. Μαθιουδάκης, *Νεοελληνικὴ διοικητικὴ Ἱστορία*, Αθήνα 1988, σ. 89-94.

32. Ὁ Διοικητὴς ἐνέργησε μετὰ ἀπὸ τὴν ὑπ' ἀριθμὸ 14073 ἐγκύκλιο τῆς ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν Γραμματειῶν.

33. Προφανῶς ἐννοεῖ τοὺς πίνακες παλαιότερων ἀπογραφῶν, γιὰ τὴν ὁποία δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχαν ἄλλα βιβλία.

νας πληροφορίας. Ὅσοι τῶν δημοτῶν εἶναι ἀπόντες ἢ κολύονται ἢ ἀμέλησαν νά δώσουν εἰς ὑμᾶς τὰς ἀπαιτουμένας πληροφορίας, ὑμεῖς τότε μεταβαίνετε εἰς τὰς οἰκίας των διά νά τὰς ζητήσητε, καί τοῦτο πρὸς ταχύτεραν τῆς ὑποθέσεως ἀποπεράτωσιν. Ἄν πρὸς ἐξακριβῶσιν τῆς ἀληθείας ἐγκρίνεται ἄλλον καταλληλότερον νόμιμον τρόπον, δύνασθε νά τὰ βάλετε εἰς πράξιν.

Το ἔγγραφο κατέληγε με την πρόσκληση να σταλεί στο τέλος του έτους κατάσταση των γεννήσεων, γάμων και αποβιώσεων, σύμφωνα με τον εσώκλειστο πίνακα.³⁴

Το Δημοτικό Συμβούλιο ὀρισε τρία ἀπό τα μέλη του να συμπράξουν με τον Δήμαρχο για τη σύνταξη του πίνακα, ο οποίος θα περιλάμβανε «ἀπογραφὴν πάσης τάξεως, ἡλικίας, καί γένους ἀνθρώπων, τῶν οἰκούντων ἐν τῷ Δήμῳ».³⁵ Η καθυστέρηση της αποστολῆς των απογραφικῶν πινάκων προκάλεσε νέο ἔγγραφο, με το οποίο ο Διοικητὴς ζητούσε σε διάστημα 5 ημερῶν ἀπὸ την παραλαβὴ του την κατάθεση των απογραφικῶν πινάκων και ἀπειλοῦσε ὅτι «θέλει ἐπιβληθῆ μετὰ τὴν προθεσίαν πρόστιμον ἢ θέλει ἀποσταλεῖ ποινικὸς μὴνύτωρ».³⁶ Ο Δήμαρχος ἀπάντησε «ὅτι ὁ Δήμος τῆς Ναυπλίας κατοικεῖται ὄχι ἀπὸ αὐτόχθονας ἐν γένει Ναυπλιεῖς, ἀλλὰ κατὰ τό πλεῖστον μέρος ἀπὸ ἀποίκους διαφόρων μερῶν τῆς ἐπικρατείας, καί ὅτι οὔτοι δέν δύνανται νά εἶναι πολλὰ γνωστοί εἰς τόν Δήμαρχον. Τοσοῦτω μᾶλλον καθόσω δέν μένουν σταθερῶς διαμένοντες οἱ πλειότεροι, ἀλλὰ μεταβαίνουν συχνάκις ἀπὸ τόπου εἰς τόπον» και συνέχισε γράφοντας ὅτι πρὸς το παρὸν ἀσχολεῖται με τη σύνταξη των νέων δημαιοικιστικῶν καταλόγων και ὅτι, μετὰ το τέλος αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἐπρόκειτο να ἀσχοληθῆ με τον ἀπογραφικὸ πίνακα. Τέλος, εἰδοποιοῦσε ὅτι, για να ἀποφευχθῶν τα λάθη, θα μισθώνονταν ἀνθρώποι, οἱ οποίοι θα γύριζαν στα

34. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19 62, αρ. πρωτ. 933/27.9.1836. Δεν προκύπτει ἀπὸ το ἀρχεῖακό υλικὸ ἀπάντηση στο ἐρώτημα γιατί ο Δήμαρχος καθυστέρησε και γνωστοποίησε το ἔγγραφο του Διοικητῆ στον Πρόεδρο του Δημοτικῶν Συμβουλίου στις ἀρχές Δεκεμβρίου. Το ἔγγραφο παρατέθηκε σχεδόν ολόκληρο, γιατί ἀναφέρεται η διαδικασία διεξαγωγῆς τῆς ἀπογραφῆς. Θα πρέπει να ἐπισημάνουμε ὅτι οὔτε καν γίνεται λόγος για συμμετοχὴ ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων στην ἐκτέλεση του ἔργου τῆς ἀπογραφῆς. Εἶναι πολὺ πιθανὸ η Διοίκηση να ὀδηγήθηκε σ' αὐτὴ τὴν πρακτικὴ μετὰ ἀπὸ τα ἐσφαλμένα στοιχεία που ἔδωσαν οἱ ἱερεῖς, τουλάχιστον για τὸν Δήμο Ναυπλιέων, κατὰ τὴν ἀπογραφὴ του πληθυσμοῦ το 1835. Η συμμετοχὴ τῆς ἐκκλησίας ἀφοροῦσε τὴν ἀποστολὴ πίνακα με τις γεννήσεις, τους γάμους και τις ἀποβιώσεις. Μάλιστα, η Ἐπισκοπὴ Ναυπλίας ἀπέστειλε τὸν σχετικὸ πίνακα ἐκφράζοντας τὴν ἐπιφύλαξή τῆς σχετικά με τα στοιχεία των ἀποβιώσεων «διὰ τὴν μη πραγματοποιήσιν εἰσέτι των ἐνοριακῶν βιβλίων των ἐκκλησιῶν» και ὑπεδείκνυε να ληφθῶν τα στοιχεία αὐτὰ ἀπὸ τὴν Ἀστυνομία, η οποία ἐξέδιδε τις ἀδείες ταφῆς (βλ. ἔγγραφο τῆς Ἐπισκοπῆς Ναυπλίας Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19 62, αρ. πρωτ. 2824/28.12.1836).

35. Δ.Α.Ν., 1836, φάκ. Ψ 57, ἔγγραφο με αρ. πρωτ. 143/7.12.1836.

36. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19 62, ἔγγραφο με αρ. πρωτ. 2745/4.2.1837.

σπίτια και στις αποθήκες και με τη βοήθεια των νέων δημαιορειακών καταλόγων και της Δημοτικής Αστυνομίας θα έφερναν σε πέρας το έργο της απογραφής.³⁷ Όμως η κατάθεση των καταλόγων καθυστερούσε και ο Διοικητής επανήλθε στις 13 Μαΐου με νέο έγγραφο και νέες απειλές.³⁸ Ο Δήμαρχος απάντησε μετά από ένα μήνα ότι επί ένα τρίμηνο ασχολείται με τις δημαιορεις και ότι πρωτεύει η σύνταξη του «προϋπολογισμού του παρόντος έτους, διότι ένόσω τό Δημοτικόν μας ταμείον εύρίσκεται εις άθλιάν κατάστασιν, καί ό προϋπολογισμός διαμένει εις τά του Δημοτικού Συμβουλίου πιεστήρια [...] δέν δυνάμεθα νά ένεργήσωμεν καί επί τής προκειμένης ύποθέσεως τό παραμικρόν, καθότι διά νά έκπληρωθώσιν τά των άπογραφικών πινάκων δέν δύνανται άλλως εί μή δι' επί τούτω μισθοδοτουμένων».³⁹ Τέλος, στις 31 Ιουλίου 1837 ο Δήμαρχος απέστειλε συμπληρωμένο τον παρακάτω απογραφικό πίνακα (Πίνακας 4).

Σύμφωνα, λοιπόν με τα στοιχεία του απογραφικού πίνακα (Πίνακας 4) στον Δήμο Ναυπλιέων ζούσαν 875 οικογένειες, τις οποίες συγκροτούσαν 1.472 άνδρες, 935 γυναίκες και 2.591 παιδιά μέχρι την ηλικία των 18 ετών (1.405 αγόρια και 1.186 κορίτσια), καθώς και 612 ανύπανδροι νέοι με ηλικία 18 έως 25 ετών. Όμως το άθροισμα των αριθμών των στηλών (α'-ε') είναι ο αριθμός 6.393 και όχι 6.850,⁴⁰ όπως αναγράφεται ο «όλικός αριθμός των κατοίκων

37. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19 62, έγγραφο με αρ. πρωτ. 2459-158/17.2.1837.

38. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19 62, έγγραφο με αρ. πρωτ. 4130/17.2.1837.

39. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19 62, έγγραφο με αρ. πρωτ. 2459-158. 487/4.6.1837. Ο Δήμαρχος συνέχισε, απαντώντας στην απειλή του Διοικητή σχετικά με την αποστολή ποινικού μηνύτορα, γράφοντας ότι μια τέτοια ενέργεια θα ήταν άδικη, διότι οι υπάλληλοι του Δήμου δεν αμελούν τα καθήκοντά τους, αλλά με το να έχουν γίνει όργανα των Δικαστικών, Στρατιωτικών και Πολιτικών αρχών δεν έχουν καιρό να ασχοληθούν με τα κύρια καθήκοντά τους. Η αναφορά του Δημάρχου τελείωνε με μία παράγραφο που χαρακτηρίζεται από ρεαλισμό και νηφαλιότητα: «Αλλά καί άδίκως αν μäs άποσταλή, δέν θέλει φέρει τό παραμικρόν άποτέλεσμα, ένόσω τά πράγματα του Δήμου, άμελούμενα καί μη λαμβάνοντα τήν άνήκουσαν έμψύχωσιν, μένουσιν εις τήν όποίαν εύρίσκονται κατάστασιν, ήτις, όσον προβαίνει ό καιρός, τοσοϋτον προβαίνει επί τό χείρον». Είναι πολύ πιθανό η σθεναρή απάντηση του Δημάρχου να συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός εντελώς διαφορετικού κλίματος εκ μέρους του Διοικητή, ο οποίος στις 17 Ιουλίου επανήλθε με έγγραφο του, το οποίο χαρακτηρίζεται από ήπιο ύφος, και μάλιστα συμβούλευε τον Δήμαρχο να λάβει «συνδρομητάς» στο έργο του τους ιερείς των ενοριών (βλ. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19. 62, αρ. πρωτ. 4441/17.7.1837). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι από τον Αύγουστο του 1837 είχε διοριστεί Δήμαρχος ο Γεώργιος Μ. Αντωνόπουλος.

40. Είναι απορίας άξιο πώς ο Δήμαρχος απέστειλε τον απογραφικό πίνακα του Δήμου Ναυπλιέων στις 31 Ιουλίου χωρίς να έχει λάβει από την Υπαστυνομία Πρόνοιας τον κατάλογο των κατοίκων της Πρόνοιας, ο οποίος παραλήφθηκε την 1η Σεπτεμβρίου (βλ. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19 62, έγγραφο με αρ. πρωτ. 14.19/31.8.1837). Ο αριθμός αυτός εμπεριέχει τους κατοίκους του Δήμου Ναυπλίας, δηλαδή τους κατοίκους της πόλης του Ναυ-

Πίνακας 4
Απογραφικός πίνακας Δήμου Ναυπλίων, 1836

Άνδρες	Γυναίκες	Παιδιά μέχρι του 18 έτους	Νέοι άνύπανδροι μεταξύ των 18 και 25	Όλικός αριθμός οικογενειών	Όλικός αριθμός δημοτών	Έλληνες ανήκοντες εις άλλους Δήμους	Έλληνες μη καταγεγραμμένοι εις Δήμον	Άλλογενείς	Όλικός αριθμός τών κατοίκων κατά τό 1836
(α)	(β)	Άρρ. Θήλ. (γ) (δ)	(ε)	(+)	(ζ)	(η)	(θ)	(ι)	(ια)
1.472	1.718	1.405	612	875	715	245	383	105	6.850

Πίνακας 5
Απογραφικός Πίναξ του Δήμου Ναυπλίων διά τό 1837

Άνδρες	Γυναίκες	ΠΑΙΔΙΑ	Νέοι άνύπανδροι μεταξύ των 18-25 ετών	Όλικός αριθμός οικογενειών	Όλικός αριθμός δημοτών	Έλληνες ανήκοντες εις άλλους δήμους	Έλληνες μη καταγεγραμμένοι εις κανένα δήμον	άλλο-όλικός αριθμός τών κατοίκων κατά το 1836	όλικός αριθμός τών ιδίων κατά το 1837
(α)*	(β)	(γ)	(δ)	(ε)	(ς')	(ζ)	(θ)	(ι)	(ιβ)
1.488	1.329	1.106	1.347	391	773	926	28	82	6.850
									5.661

* Οι χαρακτηρισμοί των στηλών με γράμματα δεν υπάρχουν στον πίνακα του αρχείου του Δήμου.

κατά τό 1836». Επίσης, όποιους συνδυασμούς και αν κάνουμε στην πρόσθεση των αριθμών των στηλών, δεν προκύπτει ο αριθμός 6.850. Τέλος, ως προς τη δημοτική κατάσταση των ανδρών, 715 ήταν δημότες, 245 ετεροδημότες, 383 Έλληνες που δεν είχαν αποκτήσει την ιδιότητα του δημότη, και 105 αλλογενείς. Όμως και αυτών το σύνολο ανέρχεται σε 1.448 και όχι ο 1.472, που είναι ο αριθμός των ανδρών, δηλαδή των άνω των 25 ετών αρρένων.

Γενικώς, δεν πρέπει να αποφεύχθηκαν τα σφάλματα στη συμπλήρωση του απογραφικού πίνακα. Όπως φαίνεται από έγγραφο του Διοικητή, δεν είχαν δοθεί οδηγίες για τη συμπλήρωσή του.⁴¹ Έτσι, η έλλειψη οδηγιών και η απειρία των δημοτικών αρχών είναι πολύ πιθανό να οδήγησαν σε σφάλματα. Τέλος, θεωρώ ορθότερο ως ολικό αριθμό για τον πληθυσμό του 1836 να υπολογίσουμε τον αριθμό 6.393 και όχι τον αναγεγραμμένο στον απογραφικό πίνακα 6.850, για τον πρόσθετο λόγο ότι, εάν λάβουμε ως ορθό τον αριθμό 6.393, η σχέση: μέλη ανά οικογένεια = ολικός πληθυσμός διά του αριθμού των οικογενειών είναι αναλογικότερη μεταξύ των ετών 1836 και 1837,⁴² αλλά και γιατί από τις πηγές συνάγεται ότι υπήρξε μείωση του πληθυσμού και όχι αύξηση, λόγω της μετάβασης πολλών νέων στην Αθήνα αλλά και άλλων κατοίκων σε άλλα μέρη της Ελλάδας.⁴³

Το 1837 ήταν ένα δύσκολο έτος, από διοικητική τουλάχιστον άποψη, για τον Δήμο του Ναυπλίου· όπως προαναφέραμε, ήταν ήδη Ιούνιος και ο προϋπολογισμός δεν είχε συνταχθεί, οι δημαιορσίες απασχολούσαν τον Δήμαρχο επί ένα τρίμηνο και οι απογραφικοί πίνακες του 1836 απεστάλησαν στη Διοίκηση την τελευταία ημέρα της θητείας του Δημάρχου (31 Ιουλίου). Βέβαια, υπ' αυτές τις συνθήκες θα ήταν απίθανο να είχε συνταχθεί ο απογραφικός πίνακας του 1837.

Στις 14 Ιανουαρίου ο Διοικητής Αργολίδας απέστειλε έγγραφο προς τις δημοτικές αρχές της Διοίκησης με το οποίο ζητούσε να συντάξουν μέχρι το τέλος του μήνα στατιστικό πίνακα,⁴⁴ σύμφωνα με το συνημμένο δείγμα, προ-

πλίου και των προαστίων του Αιγιαλού και της Πρόνοιας. Βέβαια, ο Δήμος Ναυπλίας περιλάμβανε και τις περιοχές Κατόγλι, Πλουμούσι ή Μπλουμούσι, Μερζέ, Απόβαθμοι και Μιαούλη αγροκήπιο, σε κάποιες από τις οποίες, όπως είδαμε στην απογραφή του 1835, κατοικούσε ένας μικρός αριθμός ανθρώπων.

41. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτή η κατάσταση οδήγησε την επί των Εσωτερικών Γραμματεία να αποστείλει το 1839 έντυπες οδηγίες για τη συμπλήρωση των απογραφικών πινάκων (βλ. υποσ. 69).

42. Η σχέση αυτή είναι 7,3 άτομα ανά οικογένεια.

43. Βλ. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (β), έγγραφο με αρ. πρωτ. 986/15.9.1838, με το οποίο ο Αστυνόμος διαβιβάζει στον Δήμαρχο τους πίνακες των νέων με ηλικία 18-24 ετών, αλλά και αναφορά του ίδιου του Δημάρχου προς τον Διοικητή (βλ. υποσ. 37).

44. Την 31η Δεκεμβρίου 1836 υπογράφηκε διάταγμα «Περί δημοτικής άστυνομίας»

αριθ 5

ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ ΤΟΥ Άθηνίου γραιζμ.

ΟΔΟΣ Κυριακίσι

Άριθ. 55 οικίας του ιδιοκτήτου Άθηνίου γραιζμ.
γειτνιαζούσης με 81 το δσμ. καζάκου

- Προς εκπληρωσιν του Άρθρου 45 του από 3 Δεκεμβρίου 1836 Γ. Β. διατάγμ. και του Άρθρου 3 του περί Δήμων Νόμου, και κατά συνέπει αν της υπ' Άριθ διατάξεως της δημοτικής Αστυνομίας κάμνω την διακήρυξίν μου, ως εξής.
- 1 Όνομαζομαι Άθηνιος Α. γραιζμ.
 - 2 Είμαι γεννημένος εις Τρίκαλα
 - 3 Φέρω ηλικίαν ετών 30
 - 4 Είμαι έγγαμος |ή άγαμος|
 - 5 Κατοικώ εις τον Δήμον τουτον από του έτους 1825
 - 6 Είμαι και θέλω να είμαι δημότης του Δήμου *Ναυπλίου*
ή δέν άνήκω εις κανένα Δήμον
 - 7 Είμαι Ορητκείας του *Χριστιανισμ* *αίολογισμ* δύσματος
 - 8 Είμαι υπήκοος του *έλληνισμ* Κράτους
 - 9 Έξασκώ επιστήδευμα *αριθμητ* ή έχω επάγγελμα
 - 10 Έχω σύζυγον όνοσι *αίολομένη* *θεωδοτου* θυγατέρα του *Πασαζή*.
 - 11 Έχω παιδιά 7 όνομαζόμενα και Ορητκείας *αίολογισμ*

το Α' <i>έξης</i>	»	»	»	»	»
το Β' <i>Αθηνίος</i>	»	»	»	»	»
το Γ' <i>Κυργίος</i>	»	»	»	»	»
το Δ' <i>Κουζ</i>	»	»	»	»	»
το Ε' <i>Πασαζή</i>	»	»	»	»	»
το Στ' <i>Μαρία</i>	»	»	»	»	»
το Ζ'	»	»	»	»	»

ηλικίας ετών 10 και επητέδου ατος
 - 12 Έχω υπηρέτην όνομαζομετον εξ της πόλεως |ή χωρίου|
έχοντα ηλικίαν ετών
 - 13 Έχω υπηρέτησαν. όνομαζομένην εξ της πόλεως |ή χωρίου|
ηλικίας ετών
 - 14 Ένταύθα προσθέτονται, εάν έχη, οι γονεϊς και λοιποί συγγενεϊς
 - 15 Ηξεύρω να γράφω ή δέν ηξεύρω να γράφω
Έν Ναυπλίω την 17 Ιουνίου 1839.

Εικ. 5: Απογραφή των κατοίκων της εντός των τειχών πόλης του Ναυπλίου και του προαστίου του Αιγιαλού, Ιούνιος-Ιούλιος 1839.

κειμένου να τον παρουσιάσει στο επαρχιακό συμβούλιο.⁴⁵ Επειδή όμως ο Αστυνόμος δεν είχε καταγράψει τους κατοίκους του Ναυπλίου, ο Δήμαρχος του ζήτησε να επιτελέσει αυτή την υποχρέωσή του και για να τον διευκολύνει του υπέδειξε ότι «ήμπορεί νά έγχαράξη νέους καί τακτικούς αριθμούς άνωθεν τών θυρών τών διαφόρων οίκιων καί έργαστηρίων».⁴⁶

(βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 85/31.12.1836). Στο άρθρο 45 αναφέρεται ότι «Είς τάς πόλεις καί εις τά χωρία ή δημοτική άστυνομία έξακριβώνει τήν κατάστασιν τών κατοίκων κατά τήν 1 Ίανουαρίου έκάστου έτους».

45. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 7.024/17.1.1838. Τη 18η Δεκεμβρίου 1836 υπογράφηκε Διάταγμα «Περί τών έπαρχιακών συμβουλίων» (βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. 77/24.12.1836), το οποίο θα ίσχυε από την 1η Ιανουαρίου 1837. Σύμφωνα με το άρθρο 53, ένα από τα στοιχεία που έπρεπε να καταθέσει ο Διοικητής στο Συμβούλιο, ήταν και ο στατιστικός πίνακας της Επαρχίας.

46. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 (α), σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 88/29.1.1838. Η αρίθμηση των οικιών και εργαστηρίων αποτελεί πρόβλημα, γιατί δεν είναι η ίδια σε όλες τις απογραφές. Συγκεκριμένα, το θέμα της αρίθμησης των οικιών τής εντός των τειχών πόλης του Ναυπλίου και του προαστίου του Αιγιαλού τέθηκε από την επί των Εσωτερικών Γραμματεία της Επικρατείας με την υπ' αριθμόν 329 πρόσκλησή της, την οποία ο Διοικητής απέστειλε προς την Επιτροπή Καλλωπισμού και Επιτοπίων Πόρων, συνοδευοντάς την με δική του αναφορά. Η Επιτροπή απάντησε ότι «διά τούς αριθμούς τής πόλεως είναι σύμφωνος [με τον Διοικητή] καί ή Ίπιτροπή νά διατηρηθή ή συνέχεια από τόν πρώτον έως τόν τελευταίον αρχίζουσα όμως αύτη ή συνέχεια πρώτον από τήν ένορίαν του άγιου Γεωργίου, από τήν πύλην τής Ξηράς, καί τελιόνουσα ή ένορία αύτη νά μεταβαίνει εις τήν του άγιου Σπυριδωνος, μετά τό τέλος τής όποίας νά μεταβαίνει εις εκείνην τής Παναγίας, όπου καί νά τελιόνη ό αριθμός τών εντός του φρουρίου οικιών. Εις δέ τόν Αιγιαλόν νά αρχίζει νέος αριθμός από τόν πρώτον έως τόν έσχατον». (Αρχείο Δημογεροντίας Ναυπλίου, φάκ. 5.1.α.1 σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 297/ 9.3.1833). Οι προτάσεις της Επιτροπής δεν λήφθηκαν υπόψη και έτσι η αρίθμηση των οικιών της πόλης του Ναυπλίου και του προαστίου του Αιγιαλού αφενός ήταν ενιαία και αφετέρου άρχιζε από την κεντρική πλατεία της πόλης, δηλαδή την Πλατεία του Πλατάνου. Η εργασία εκτελέστηκε πριν από τις 15 Ιουλίου 1833 [βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Ναυπλίου, φάκ. 5.1.γ.1. όπου «Η Τοπική Δημογεροντία Ναυπλίου Δηλοποιεί ότι ό Κ: Κωνσταντίνος Μασκλαβάνης, έπλήρωσε διά Μελάνην (μπογιά) όποδ άρίθμησαν τάς οικίας τής πόλεως, κατά προφορικήν διαταγήν του Β: Φρουραρχείου, Γρόσια είκοσιέξ Άρ. 26:, τά όποια θέλει κλείσει εις τούς όποιους μέλλει νά πληρώση έπιτοπίους πόρους. έν Ναυπλίω τή 15: Ίουλίου 1833»] από τον Στέλιο Λαζένι και από ένα βοηθό του και διήρκεσε οκτώ ημέρες (βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Ναυπλίου, φάκ. 5.1.γ.3, απόδειξη με ημερομηνία 16 Αυγούστου). Έτσι, στην απογραφή του 1832-1833 η αρίθμηση αρχίζει από την πύλη της Ξηράς (βλ. οικία αρ. 10 «Κυρά Μανδώς» [Μαυρογένους] και οικία αρ. 18 Δ. «Ύψηλάντης»), και είναι διαφορετική από εκείνη του «Βιβλίου τών τεμαχίων 1834», του καταλόγου των οικιών (βλ. Αρχείο Δημογεροντίας Ναυπλίου, φάκ. 8.6), καθώς και της απογραφής του 1835, που αρχίζει από την Πλατεία του Πλατάνου. Από τα γραφόμενα του Δημάρχου συνάγεται ότι τα σπίτια είχαν

Από τότε και μέχρι το τέλος του έτους, και συγκεκριμένα στις 29 Δεκεμβρίου 1838, όταν ο Δήμαρχος ολοκλήρωσε και απέστειλε τον στατιστικό πίνακα, είχε ήδη μεσολάβησει αλληλογραφία με έντονο περιεχόμενο μεταξύ Διοικητή, Δημάρχου και Αστυνόμου. Ο τελευταίος, προκειμένου να δικαιολογηθεί για την καθυστέρηση, επικαλέστηκε φόρτο εργασίας.⁴⁷ Όμως είχε φθάσει ο Ιούνιος και ο Αστυνόμος δεν είχε συντάξει τον πίνακα. Ο Διοικητής επανήλθε εγγράφως απειλώντας τον Δήμαρχο με «πειθαρχική ποινή» και συγχρόνως με αποστολή ενός ατόμου για να τελειώσει την εργασία της απογραφής. Τα έξοδα για την εργασία θα βάρυναν «άτομικώς» τον Δήμαρχο και θα ήταν 10 δρχ. την ημέρα.⁴⁸ Ο Δήμαρχος απάντησε ότι προσκάλεσε τέσσερις φορές τον Αστυνόμο για να τελειώσει την απογραφή, χωρίς όμως αποτέλεσμα.⁴⁹ Τελικά, ο Αστυνόμος έστειλε τον απογραφικό πίνακα, δικαιολογούμενος ότι η εργασία είχε τελειώσει πριν από ένα μήνα, αλλά καθυστέρησε η αποστολή του πίνακα γιατί με βάση αυτόν συντάχθηκε ο φορολογικός κατάλογος των επιτηδευμάτων.⁵⁰ Ο Δήμαρχος απέστειλε τον απογραφικό πίνακα στον Διοικητή, πράγμα που γνωστοποίησε στον Αστυνόμο, παρατηρώντας τον ότι δεν είχε κρατήσει αντίγραφο του πίνακα και ότι όφειλε η Αστυνομία «νά' εχη τοιαύτα Βιβλία καί νά τά διατηρή μέ πολλήν ακρίβειαν καί λεπτομέρειαν. άλλως δέν θέλει ήσθαι εις κατάστασιν νά έκπληρή τά χρέη της έντελώς».⁵¹ Όμως ο Διοικητής επανήλθε στις 20 Ιουλίου ζητώντας τη σύνταξη απογραφικού πίνακα άλλου τύπου. Ο Αστυνόμος πληροφόρησε τον Δήμαρχο ότι για μια τέτοια εργασία απαιτείται τουλάχιστον ο μισός χρόνος που απαιτήθηκε για τη σύνταξη του πρώτου καταλόγου, γιατί ο Δήμος του Ναυπλίου «κατοικείται από πέντε χιλιάδες εξακόσιους τόσους κατοίκους διαφόρων πατρίδων καί έπαγγελματών κατοικοῦντες πρό όλίγων έτών»⁵² και βέβαια τέτοια σύνθεση πληθυσμού δημιουργούσε δυσκολίες απογραφής. Η κατάσταση όμως φαίνεται ότι είχε εκτραχυνθεί, γιατί ο Δήμος Ναυπλίου ήταν ο μόνος Δήμος που δεν είχε αποστείλει απογραφικό πίνακα, με αποτέλεσμα ο Διοικητής να μην μπορεί να στείλει τον γενικό στατιστικό πίνακα της Αργολίδας στη Γραμματεία των Εσωτερικών. Έτσι, απέστειλε άνθρωπο στον οποίο ο Δήμαρχος έπρεπε να δώσει μέσα σε δύο ημέρες τους πίνακες, διαφορετικά θα επέβαλλε τόσο πρόστιμο στον Δήμαρχο όσο η Γραμματεία των Εσωτερικών απειλούσε να επιβάλει σ' αυτόν. Μάλιστα, ο Δήμαρχος έπρεπε να πληρώσει στον απε-

αριθμηθεί, αλλά οι αριθμοί είχαν σβηστεί και γι' αυτό πρότεινε να χαραχθούν νέοι.

47. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 355/30.3.1838.

48. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 3225/17.6.1838.

49. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 1050/18.6.1838.

50. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 659/20.6.1838.

51. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 (α), σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 1073/23.6.1838.

52. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 796/27.7.1838.

σταλμένο του Διοικητή για ημερομίσθιο δύο δραχμές την ημέρα.⁵³ Η ενέργεια αυτή του Διοικητή προκάλεσε την οργή του Δημάρχου κατά του Αστυνόμου. Σε αναφορά του προς τον Διοικητή κατηγορούσε ευθέως τον Αστυνόμο ότι ανάλωσε για τη σύνταξη των πινάκων πέντε μήνες, ενώ επρόκειτο για έργο δεκαπέντε ημερών, γιατί ασχολείτο με τα κτήματά του και «μέ τας όποιās έχει άπ' ευθείας εις τό όνομά του μισθώσεις προσόδων» και ζητούσε από τον Διοικητή να τον τιμωρήσει.⁵⁴ Επίσης, ο Δήμαρχος απέστειλε αντίγραφο της διαταγής του Διοικητή προς τον Αστυνόμο, στον οποίο απέδιδε «εϋλόγως καί νομίμως [...] τά ποινητορικά καί πᾶσαν ἄλλην περαιτέρω ποινήν» και τον καλούσε να αποστείλει τον απογραφικό πίνακα σε δύο ημέρες.⁵⁵ Τελικά, ο Αστυνόμος τον έστειλε στις 8 Αυγούστου. Μάλιστα, απέσειε από πάνω του τις ευθύνες για τη χρηματική ποινή που επιβλήθηκε στον Δήμαρχο και τον συμβούλευε: «νά τήν έπιφορτίσητε εις τό Δημοτικόν Ταμείον, διότι διά νά ένεργώνται τοιαύτα χρέη καί μέ τοιαύτην ακρίβειαν, έπρεπεν καί ό Δήμος νά χορηγή τοίς ύπαλλήλοις τ' ανάλογα μέσα».⁵⁶

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Αστυνόμου, στον Δήμο Ναυπλιέων κατοικούσαν 773 οικογένειες, τις οποίες συγκροτούσαν 1.488 άνδρες, 1.329 γυναίκες, 2.453 παιδιά (1.106 αγόρια και 1.347 κορίτσια) και 391 «νέοι άνύπανδροι μεταξύ τών 18 καί 25 έτών». Στον απογραφικό πίνακα (Πίνακας 5) το άθροισμα των αριθμών των στηλών (α' -ε') συμφωνεί με τον συνολικό αριθμό των κατοίκων, για τον οποίο όμως ο Δήμαρχος εκφράζει επιφύλαξη ως προς την ακρίβειά του.⁵⁷ Επίσης, όπως και στον απογραφικό πίνακα του 1836, το άθροισμα των αριθμών των στηλών (ζ' -ι') είναι σαφώς μικρότερο (1.172). Θα πρέπει όμως να υπήρχε γενικότερο πρόβλημα με τη σύνταξη των πινάκων, γιατί ο Διοικητής απέστειλε έγγραφο προς τους Δημάρχους της Επαρχίας, στο οποίο τους καλούσε να μεταβούν «αύτοπροσώπως μετά του Γραμματέως [...] διά νά δώσετε επί του προκειμένου διασαφήσεις αναγκαίους πρός διόρθωσιν τών προσταλέντων καταλόγων του Δήμου σας», γιατί δεν τηρήθηκαν οι οδηγίες και οι τύποι για τη συμπλήρωση των πινάκων «ώστε μόλας τας όποιās

53. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 3961/2.8.1838.

54. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 (α), σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 1352/3.8.1838.

55. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 (α), σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 1352/3.8.1838.

56. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 846/27.7.1838. Από τη σχετική αλληλογραφία δεν προκύπτει το ποσό της ποινής. Ο απογραφικός πίνακας για το έτος 1837, εκτός των πληθυσμιακών στοιχείων, παρείχε πληροφορίες και για τις ασχολίες των κατοίκων.

57. Ο Δήμαρχος σημειώνει την εξής παρατήρηση στην απογραφή του 1838: «Πέρυσι οί κάτοικοι συνεποσούντο εις άριθ. 5661. άλλ' ή καταγραφή έκείνη γενομένη διά τής Άστυνομίας, ίσως δέν έγεινε μέ όλην τήν απαιτουμένην ακρίβειαν». Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), Πίνακας των κατοίκων του Δήμου Ναυπλιέων κατά επιτηδεύματα και επαγγέλματα.

κατεβάλομεν προσπαθείας διά τήν διόρθωσίν των δέν ήδυνήθημεν νά εύρωμεν τήν άπαιτουμένην άκρίβειαν».⁵⁸

Κατατοπιστική για τη σύνθεση και την κίνηση του πληθυσμού του Δήμου Ναυπλιέων ήταν η αναφορά του Δημάρχου, η οποία απεστάλη προς τον Διοικητή με αφορμή τη σύνταξη των στρατολογικών καταλόγων.⁵⁹ Ο Δήμαρχος ανέφερε ότι ήταν δύσκολο το έργο της απογραφής των κατοίκων, γιατί ο Δήμος Ναυπλιέων κατοικείται από μετοίκους, οι οποίοι «νομίζοντας ότι είναι συμφέρον νά μένωσιν όσον τό δυνατόν άγνωστοι εις τάς Άρχάς δέν φέρωσιν έν καί τό αυτό έπόνυμον [...] έλάττωμα, τό όποιον, ώς νομιζομεν, έπικρατεί εις πολλά μέρη». Στη συνέχεια, αφού κατηγορούσε τον Αστυνόμο ότι παραμελούσε τις σχετικά με τη σύνταξη των απογραφικών πινάκων υποχρεώσεις του, περιέγραφε τη διαδικασία συγκρότησης των στρατολογικών καταλόγων σημειώνοντας ότι «εβιάσθημεν νά περιέλθομεν αύτοπροσώπως τήν πόλιν καί τά προάστεια βοηθούμενοι παρά τινος δημαρχικού παρέδρου καί του Γραμματέως τής Άστυνομίας διά νά κάμωμεν όσον τό δυνατόν άκριβεστέραν καί λεπτομερεστέραν καταγραφήν όλων έν γενεί τών κατοίκων, [...] οίτινες διά προκηρύξεώς μας άναγνωσθείσης καί έπ' έκκλησιών προσεκλήθησαν νά παρουσιάσουν έντός είκοσιν ήμερών άπόδειξιν του Δήμου εις όν άνήκουν, [...]».⁶⁰ Τέλος, παραπονιόταν ότι, εκτός από τις οικονομικές θυσίες στις οποίες είχε υποβληθεί για «έκπαιδευτικά βοηθήματα» και για δημοτικές ανάγκες, εκτός από τους κόπους που είχε καταβάλει, δεν μπορούσε να εκπληρώσει επιτυχώς τα δημοτικά του καθήκοντα, επειδή οι υπάλληλοι του Δήμου υπονόμευαν κρυφά ή φανερά αυτή την προσπάθεια.⁶¹

Στις 26 Οκτωβρίου 1838, ενώ ακόμη δεν είχε υποβληθεί από τον Δήμαρχο στον Διοικητή ο στρατολογικός κατάλογος,⁶² ο τελευταίος, προκειμένου να υποβάλει στη Γραμματεία των Εσωτερικών την ετήσια έκθεσή του, καλούσε

58. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 3961/23.8.1838. Στο αρχείο του Δήμου δεν βρέθηκαν οδηγίες για τη σύνταξη των απογραφικών πινάκων.

59. Ειδικότερα, με το υπ' αριθμό 4907/25.8.1838 έγγραφο ο Διοικητής καλούσε τον Δήμαρχο να απογράψει τους δημότες από 18-24 χρονών [βλ. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (β)].

60. Πράγματι ο Δήμαρχος είχε εκδώσει τέτοια πρόσκληση στις 24 Σεπτεμβρίου, την οποία επανέλαβε στις 12 Οκτωβρίου, γιατί προφανώς η πρώτη δεν είχε αποτέλεσμα. Πάντως, ακόμη και στις 12 Νοεμβρίου, σε έγγραφό του προς τον Δημοτικό Αστυνόμο, σημείωνε ότι έγινε η καταγραφή και παρατηρούσε ότι κάποιοι από τους απογραμμένους δεν ανήκουν σε κανένα Δήμο και κάποιοι, που δήλωσαν ότι ανήκουν, δεν είχαν παρουσιάσει τη βεβαίωση του Δημάρχου του Δήμου εκείνου στον οποίο ανήκαν [βλ. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 (α), σχέδια εγγράφων με αρ. πρωτοκόλλου 1714 και ημερομηνίες 24.9, 12.10 και 12.11].

61. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 (α), σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 1714/27.9.1838.

62. Υποβλήθηκε στις 7.11.1838 [Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 (α), σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 2043/7.11.1838].

τους Δημάρχους της Διοίκησης να αποστείλουν πληροφορίες σχετικές με τη δημόσια τάξη, τον πληθυσμό, τη γεωργία, την κτηνοτροφία, το οδικό δίκτυο, τη δημόσια υγεία, τους φορολογικούς νόμους και τα σχολεία.⁶³ Ειδικότερα, για τον πληθυσμό ζητούσε τη συμπλήρωση δύο πινάκων, από τους οποίους ο ένας θα αναφερόταν στον πληθυσμό κατά γένη και ο άλλος στη διαίρεση των κατοίκων κατά επαγγέλματα και επιτηδεύματα. Μάλιστα, σημειωνόταν ότι θα έπρεπε να δηλωθεί η αιτία της όποιας αυξομείωσης του πληθυσμού. Τέλος, ο Διοικητής επισήμαινε προς τους Δημάρχους ότι δεν έπρεπε να συμπληρώσουν τον αριθμό των κατοίκων λαμβάνοντας ως βάση τον αριθμό των οικιών ή των οικογενειών, ούτε να μεταχειριστούν «τούς έμμέσους ύπολογισμούς», αλλά να ενεργήσουν «άμεσον καταμέτρησιν».⁶⁴ Ο Δήμαρχος υπέβαλε τους απογραφικούς πίνακες στις 29 Δεκεμβρίου 1838.⁶⁵

Σύμφωνα με τους πίνακες αυτούς, στον Δήμο Ναυπλιέων κατοικούσαν 1.220 οικογένειες, τις οποίες συγκροτούσαν 3.327 άνδρες και 2.748 γυναίκες, δηλαδή συνολικά 6.075 ψυχές (Πίνακας 6).⁶⁶ Όμως μετά από τέσσερις μήνες ο Διοικητής απέστειλε έγγραφο προς τον Δήμαρχο, στο οποίο παρατηρούσε ότι τα στοιχεία των πινάκων δεν ήταν ακριβή. Μάλιστα, η διαφορά ήταν τόσο σημαντική «ώστε κατ' οὐδένα λόγον δέν δυνάμεθα νά πεισθῶμεν ὅτι συνέβη πραγματικῶς τοιαύτη». Συγκεκριμένα, ενώ στους απογραφικούς πίνακες για

63. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 6950/26.10.1838. Πολλές από αυτές τις πληροφορίες περιέχονται και στο «Συνοπτική Έκθεσις τῶν Στατιστικῶν Πινάκων [...]» της απογραφῆς του 1835 (βλ. υποσ. 28).

64. Σχετικά με τον υπολογισμό του πληθυσμού χωρίς καταμέτρηση βλ. και *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Εν Αθήναις 1862, Προλεγόμενα-επιμέλεια ανατύπωσης Γιάννης Μπαφούνης, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. 10.

65. Οι απογραφικοί πίνακες για το 1838 είναι τρεις. Στον πρώτο οι κάτοικοι καταγράφονται «καθ' ηλικίαν», στον δεύτερο «κατά επιτηδεύματα καί επαγγέλματα» και στον τρίτο «κατά γένος». Στον τελευταίο πίνακα, εκτός του ότι οι κάτοικοι καταγράφονται κατά γένος, γίνεται επίσης ο διαχωρισμός και κατά περιοχές του Δήμου, δηλαδή καταγράφονται χωριστά οι κάτοικοι του Ναυπλίου, του Αιγιαλού και της Πρόνοιας. Επίσης, στον ίδιο πίνακα αναφέρονται και οι αποβιώσεις. Ο πίνακας που παρατίθεται εδώ, είναι ο πρώτος, όμως ο διαχωρισμός των κατοίκων κατά περιοχές του Δήμου έχει ληφθεί από τον τρίτο πίνακα.

66. Ο Διοικητής με έγγραφό του προς τους Δημάρχους της Διοίκησης τους καλούσε να κοινοποιήσουν αντίγραφα των στατιστικών πινάκων προς τον ιατρό Δεσύλλα, προκειμένου να συντάξει «τούς ιατροστατιστικούς καταλόγους». Μάλιστα, επανήλθε επί του θέματος αποστέλλοντας για συμπλήρωση συνημμένο σχέδιο πίνακα, ο οποίος ήταν παρόμοιος με εκείνον της απογραφῆς του 1837 [Βλ. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 14 35 (α), έγγραφο με αρ. πρωτ. 7179/1.12.1838 και 7364/8.12.1838, καθώς και *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, ό.π., σ. 12].

τον πληθυσμό του 1837 οι οικογένειες ήταν 773, σε εκείνους για το 1838 οι οικογένειες ήταν 1.220. Επίσης, στη στήλη των «νυμφευθέντων ανδρών και γυναικών» του απογραφικού πίνακα, ο οποίος περιείχε τον πληθυσμό κατά γένη, αναφερόταν ο αριθμός των «νυμφευθέντων εντός του έτους» και όχι ο συνολικός αριθμός των νυμφευμένων.⁶⁷ Έτσι, ο Διοικητής επέστρεψε τους πίνακες για διόρθωση με την επισήμανση ότι έπρεπε να επανασταλούν μέσα σε δύο ημέρες.

Ο Δήμαρχος απέστειλε διορθωμένους τους πίνακες,⁶⁸ και μάλιστα θα πρέπει να κατάστρεψε τους παλαιούς. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε γιατί στο έγγραφο του Διοικητή αναφέρεται ότι στην έκτη στήλη του πίνακα έχει γραφεί ο αριθμός των οικογενειών, ενώ στους πίνακες που βρίσκονται στο αρχείο του Δήμου, ο αριθμός οικογενειών έχει γραφτεί στην πρώτη στήλη. Επίσης, στον πίνακα του πληθυσμού κατά γένη ο αριθμός των «νυμφευθέντων ανδρών και γυναικών» είναι 1.818. Όμως αποκλείεται ο αριθμός των «νυμφευθέντων εντός του έτους» να είναι αυτός που αναφέρει ο Διοικητής, διότι ο αριθμός των γάμων που τελέστηκαν κατά το 1838 ήταν 52. Είναι σχεδόν βέβαιο, λοιπόν, ότι ο Δήμαρχος συμπλήρωσε νέους πίνακες, και μάλιστα σύμφωνα με τα πρότυπα που είχε στείλει ο Διοικητής αλλά με παλαιά ημερομηνία και χρονολογία (29 Δεκεμβρίου 1838) και τους απέστειλε στον Διοικητή.

Το πρόβλημα σχετικά με την ακρίβεια των στοιχείων των απογραφικών πινάκων ήταν τόσο σοβαρό ώστε η επί των Εσωτερικών Γραμματεία ομολογούσε τον Μάιο του 1839 ότι, παρά τις προσπάθειές της, δεν είχε καταστεί δυνατό να γνωρίζει ακριβώς «τόν αριθμόν όλων τών κατοίκων του Κράτους καθ' ηλικίαν και έπιτηδεύματα». Προκειμένου, λοιπόν, να υπάρξει κοινός τύπος πίνακα και κοινά κριτήρια σύνταξής του, απέστειλε προς τους Διοικητές και Υποδιοικητές σχέδιο έντυπου πίνακα και εγκύκλιο με σχετικές οδηγίες για τη σύνταξή του. Ο Διοικητής με τη σειρά του διαβίβασε στους Δημάρχους το σχέδιο πίνακα και την εγκύκλιο της Γραμματείας⁶⁹ και ο Δήμαρχος Ναυπλίων έδωσε εντολή στον Δημοτικό Αστυνόμο για την εκτέλεση της απογραφής. Ο τελευταίος σε απάντησή του προς τον Δήμαρχο όρισε την όλη διαδικασία. Σύμφωνα με το έγγραφο του Αστυνόμου έπρεπε να γίνουν τα εξής:

67. Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Σ 38, έγγραφο με αρ. πρωτ. 2341/24.4.1839. Δυστυχώς, δεν έχουν σωθεί στο αρχείο του Δήμου τα σχετικά με τους απογραφικούς πίνακες σχέδια εγγράφων.

68. Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Σ 38, έγγραφο με αρ. πρωτ. εγγράφου 3306/20.5.1839, στο οποίο ο Διοικητής αναφερόμενος στην εκ νέου σύνταξη των απογραφικών πινάκων του 1838 σύμφωνα με το συνημμένο πρότυπο πίνακα, γράφει ότι «ώς πρός τήν σύνταξιν τών πινάκων του 1838 θέλετε οδηγηθεί από τούς πίνακας τούς όποιους πρό όλίγου μās υπεβάλατε». Όμως δεν προκύπτει από το σχετικό αρχειακό υλικό ότι κατατέθηκαν οι απογραφικοί πίνακες του 1838 συνταγμένοι σύμφωνα με τον πρότυπο πίνακα.

69. Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Σ 38, έγγραφο με αρ. πρωτ. 3306/27.5.1839.

Αον. Νά τυπωθούν υπέρ τάς 4.000 φύλλα κατά τό έπισυναφθέν σχέδιόν σας και μάς δοθούν. Βον. να προσκληθῆ ἡ έπισκοπή νά έπιφορτίση τούς άξιωτέρους εις τό γράφειν Έρεεις νά λάβουν παρ' ἡμῶν ανάλογον έκαστος ποσότητα από τά τυποθησόμενα φύλλα και διανεμόντες αυτά εις τάς οικίας τῶν Δημοτῶν τῶν γνωριζόντων γραφήν νά τά γεμίσουν οί ἴδιοι, τῶν δέ άγραμμάτων νά τά γεμί-
σουν μόνοι των οί Έρεεις καθ' ἄς περ ἡμῶν θέλουν λάβει οδήγίας περιί τοῦτο και έπαγρυπνοῦντες επί τῶν πράξεών των και Γον. νά διαταχθούν συγχρόνως νά μάς δώσουν κατάλογον τῶν γεννηθέντων βρεφῶν και Γεγονότων γάμων από τῆς Α: Ίανουαρίου μέχρι τῆς σήμεραν και έξακολουθοῦντες μετά ταῦτα νά μάς ειδοποιούν ἄμα ἥθελε γεννηθῆ ἢ νυμφευθῆ [...] και περιί τῶν Γεννήσεων [...] και Δον. ὁ Έρεεύς τῶν λατίνων διά νά ρυθμίση τά τῶν λατίνων και μάς δώση σημείωσιν τῶν τε Γεννηθέντων βρεφῶν και τῶν Γεγονότων Γάμων Εον. εις τό προάστειον τοῦ Αίγιαλοῦ νά προσκληθῆ ὁ ψιφιστής πάρεδρος διά νά συμ-
πράξη μέ τόν διορισθισόμενον Έρεέα· εις δέ τήν Πρόνοιαν νά διορισθῆ υπό ἡδί-
αν εὐθύνην και ποινήν προστίμου ὁ εἶδιος πάρεδρος διά νά περιφέρεται μετά τοῦ διορισθησομένου Έρεέως, θέλομεν δέ τόν έπαγρυπνή και οδήγῆ και ἡμεῖς διότι ἄλλως δέν θέλη γένη τακτική ἢ απογραφῆ. Ψον. εις τούς διδασκάλους τῶν σχολείων επίσης νά δωθῆ ποσότης εκ τῶν τυποθησομένων φύλλων διά νά κάμουν επ' αὐτῶν τάς κοινοποιήσεις των οί μαθηταί ὅσων δέν εἶναι ένταῦθα αἱ οικογένειαι των. Ζον. περιί τῶν έγγάμων στρατιωτικῶν τῶν οἰκούντων έντός τῶν στρατώνων ἄν τό έγκρίνη νά δοθούν διά τοῦ φρουραρχείου διά νά μάς γνωστοποιηθούν τά χαρακτηριστικά των.⁷⁰

Η διαδικασία κινήθηκε, όπως δείχνει και η σημείωση «ένεργήθη» στο κάτω μέρος του εγγράφου, και μετά από ένα περίπου μήνα ο Μητροπολίτης Αργολίδας έγραψε στον Δήμαρχο ότι «ὁ περιί απογραφῆς τῶν κατοίκων τοῦ Δήμου τούτου σκοπός ένεργῆται παρά τῶν Έρεέων τῶν ένοριῶν, και ὅσον οὔπω λαμβάνει τέλος καθ' ὄλην τήν λεπτομέρειαν».⁷¹ Ὅμως, παρά την κινητοποίηση ὅλου αὐτοῦ του μηχανισμού, οἱ απογραφικοί πίνακες δέν είχαν κατατεθεῖ μέχρι τις 10 Ιουλίου, όπως φαίνεται σε έγγραφο του Διοικητή προς τον Δήμαρχο, στο οποίο ο τελευταίος ψέγεται διά «έλλειψιν άσυμβίβαστον μέ τήν ανάγκην τῆς ύπηρεσίας».⁷²

Στο αρχείο του Δήμου δέν βρέθηκε απογραφικός πίνακας για το έτος 1839, ούτε τα σχέδια εγγράφων του σχετικού με τα στατιστικά φακέλου. Έχουν σωθεῖ όμως οἱ «διακηρύξεις»⁷³ των πολιτῶν (εικ. 5), από την επεξεργασία

70. Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Σ 39, αρ. πρωτ. εγγράφου 673/2.6.1839.

71. Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Σ 39, αρ. πρωτ. εγγράφου 187/1.7.1839.

72. Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Σ 38, αρ. πρωτ. εγγράφου 4384/10.7.1839.

73. Πρόκειται ασφαλώς για τα έντυπα που μνημονεύει ο Αστυνόμος στο έγγραφο του προς τον Δήμαρχο (βλ. υποσ. 70).

των οποίων θα υπολογίσουμε τον πληθυσμό τής εντός των τειχών πόλης του Ναυπλίου και του προαστίου του Αιγιαλού κατά το έτος 1839.⁷⁴ Συμπληρώθηκαν, λοιπόν, 661 «διακηρύξεις» από δημότες και ετεροδημότες. Εάν λάβουμε υπόψη μας ότι τη «διακήρυξη» την κάνει ο/η αρχηγός του νοικοκυριού,⁷⁵ μπορούμε να πούμε ότι υπήρχαν 661 νοικοκυριά. Όμως παρατηρούμε ότι σε έξι περιπτώσεις είχαν συμπληρωθεί για τον ίδιο απογραφόμενο δύο δελτία,⁷⁶ ενώ σε άλλες 16 περιπτώσεις τα δελτία έχουν συμπληρωθεί μετά το έτος 1839,⁷⁷ επομένως τα νοικοκυριά που καταγράφηκαν, ως δημότες ή ετεροδημότες, και κατοικούσαν στην πόλη του Ναυπλίου και στο προάστιο του Αιγιαλού το 1839 ήταν 639. Τα νοικοκυριά αυτά τα συγκροτούσαν 1.607 άρρενες, 1.226 θήλειες και 32 αβάπτιστα παιδιά, των οποίων δεν γνωρίζουμε το φύλο. Συνολικά, λοιπόν, στην εντός των τειχών πόλη του Ναυπλίου και στο προάστιο του Αιγιαλού ζούσαν, σύμφωνα με τους υπολογισμούς μου, 2.865 ψυχές (Πίνακας 7):

Βέβαια, στο Ναύπλιο κατοικούσαν και «Λατίνοι», όπως έγραφε ο Αστυνόμος, δηλαδή καθολικοί,⁷⁸ οι «διακηρύξεις» των οποίων, αν ποτέ συμπληρώθηκαν, δεν έχουν βρεθεί. Όμως έχει σωθεί στο αρχείο του Δήμου ένας κατάλογος με καθολικούς του Ναυπλίου, τον οποίο έστειλε ο ιερέας τους στον Δήμαρχο με την εξής σημείωση: «Ακόμη δέν ήδηνήθην νά καταγράψω εις τό Βιβλίον τής έκκλησίας όλους τούς Καθολικούς, οΐτινες εύρίσκονται εις Ναύπλιον, μόλον τούτο σās στέλλω ένα κατάλογον τών ὄσων ἔγγραψα ἔως τώρα καί ἐπομένως θέλω σās δόσει καί ἕτερον διά τούς λοιπούς».⁷⁹ Ο κατά-

74. Έχουν εισαχθεί στον Η/Υ τα στοιχεία από τα περισσότερα απογραφικά δελτία που αφορούν το προάστιο της Πρόνοιας, όμως δεν μπορούμε να επεξεργαστούμε τα απογραφικά δεδομένα, εάν δεν ολοκληρωθεί η εισαγωγή των στοιχείων όλων των δελτίων.

75. Χρησιμοποιώ τη λέξη «νοικοκυριό» αντί της λέξης «οικογένεια», γιατί η πρώτη έχει ευρύτερο κοινωνικό περιεχόμενο. Στο «νοικοκυριό» εντάσσονται οι υπηρέτες και οι λοιποί συγγενείς, καθώς και οι φιλοξενούμενοι.

76. Συγκεκριμένα, στον τόμο Α΄ έχουν συμπληρωθεί για τον ίδιο απογραφόμενο τα δελτία με α.α. 17 και 44, 327 και 353, 328 και 335, 369 και 389, ενώ στον τόμο Γ΄ τα δελτία με α.α. 122 και 126. Επίσης, ο απογραφόμενος του δελτίου Α 418 είναι το ίδιο άτομο με εκείνον του δελτίου Γ 149. Βέβαια, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στο δελτίο του Α΄ τόμου με α.α. 114 έχουν απογραφεί ως ένα νοικοκυριό δύο αδέρφια με τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Έτσι, στον υπολογισμό των νοικοκυριών το θεώρησα ως ένα νοικοκυριό.

77. Το έτος 1840 έχουν συμπληρωθεί 15 δελτία και το 1846 1 δελτίο.

78. Αυτή την περίοδο κατοικούσαν στο Ναύπλιο άτομα και άλλων δογμάτων (ευαγγελιστές και προτεστάντες). Όμως θεωρώ ότι ο Αστυνόμος αναφερόμενος στους Λατίνους εννοούσε τους καθολικούς στο θρήσκευμα ξένους, γιατί μόνον αυτοί είχαν ιερέα.

79. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 12 32 (β), 7.11.1838. Αν και ο κατάλογος είναι του τέλους του 1838, θεωρώ ότι μπορούμε να τον λάβουμε υπόψη μας και να συνυπολογίσουμε το περιεχόμενό του στον πληθυσμό του 1839, με το σκεπτικό ότι όσοι εμπεριέχονται στον

λογος περιλαμβάνει 128 ονόματα, μαζί με εκείνο του εφημερίου, ο οποίος κατά κανόνα κατέγραφε πρώτο τον αρχηγό του νοικοκυριού, στη συνέχεια τη γυναίκα του και μετά τα παιδιά τους. Από τα επώνυμα μπορούμε να καταλάβουμε ποιοι ζούσαν μόνοι τους και ποιοι είχαν οικογένεια, ενώ από τα βαπτιστικά ονόματα, όπου αυτά σημειώνονται ολογράφως, καταλαβαίνουμε το γένος των παιδιών. Έτσι, φαίνεται ότι στο Ναύπλιο υπήρχαν τουλάχιστον 29 νοικοκυριά, τα οποία συγκροτούσαν 29 άνδρες, 28 γυναίκες, 12 αγόρια, 4 κορίτσια και 23 παιδιά, το φύλο των οποίων δεν γνωρίζουμε. Επίσης, υπήρχαν 32 μεμονωμένα άτομα, από τα οποία 30 ήταν άνδρες και 2 γυναίκες. Συνολικά, δηλαδή, ζούσαν στο Ναύπλιο και στο προάστιο του Αιγιαλού τουλάχιστον 128 «άλλογενείς» καθολικοί.⁸⁰

Όμως δεν ήταν μόνο οι ξένοι καθολικού δόγματος που ζούσαν στο Ναύπλιο· στο αρχείο του Δήμου έχει σωθεί πίνακας με τον τίτλο: «Πίναξ τών ποιούντων προθέσεις διά νά πολιτογραφηθώσι Δημόται Ναυπλιείς», στον οποίο καταγράφονται κυρίως Βαυαροί αλλά και άλλοι «άλλογενείς», οι οποίοι είχαν εκδηλώσει την πρόθεση να πολιτογραφηθούν δημότες του Δήμου Ναυπλίας. Ο πίνακας καλύπτει το χρονικό διάστημα από τα μέσα Δεκεμβρίου 1836 έως τις αρχές Μαρτίου 1840.⁸¹ Από τους 100 άνδρες που καταγράφονται στον πίνακα, 68 είναι καθολικοί, 30 ευαγγελιστές και 2 λουθηρανοί (προτεστάντες). Επίσης, οι 80 είναι άγαμοι και οι 19 έγγαμοι.⁸² Το παράδοξο είναι ότι, όσο και αν έχουν παραφθαρεί τα επώνυμα κατά τη μεταγραφή τους με ελληνικούς χαρακτήρες, μόνο τρεις καθολικοί από τον πίνακα για τις πολιτογραφήσεις αναφέρονται στον κατάλογο του ιερέα των καθολικών. Αυτό το στοιχείο επαληθεύει τα όσα έγραφε ο ιερέας των καθολικών, ότι δηλαδή δεν είχε καταγράψει όλους τους καθολικούς. Θα πρέπει, λοιπόν, αφενός να υπολογίσουμε τα νοικοκυριά που συγκροτούσαν οι αλλοδαποί του παραπάνω πίνακα και αφετέρου να υπολογίσουμε τον συνολικό αριθμό τους. Σχετικά με το πρώτο θέμα, πιστεύω ότι δεν μπορούμε να υπολογίσουμε τον αριθμό των νοικοκυριών με το σκεπτικό ότι σε κάθε έναν από τους αναγραφόμενους στον πίνακα αντιστοιχεί και ένα νοικοκυριό, γιατί υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να συνοικούσαν δύο και τρία άτομα, κατάσταση που συναντάμε στις «διακηρύξεις» των δημοτών και, σε μεγαλύτερη αναλογία, σε εκείνες των

κατάλογο ήταν μόνιμοι κάτοικοι του Ναυπλίου. Αυτό το σκεπτικό ενισχύεται και από την ύπαρξη πίνακα περί προθέσεως πολιτογράφησης (δηλαδή η πρόθεση κάποιων ξένων να πολιτογραφηθούν ως Ναυπλιείς, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια).

80. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι λαμβάνουμε ως δεδομένο ότι οι άνθρωποι αυτοί ζούσαν στην πόλη του Ναυπλίου και στο προάστιο του Αιγιαλού και όχι στην Πρόνοια.

81. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 19 65. Το 1836 έχει καταγραφεί μία πρόθεση πολιτογράφησης, το 1837 πέντε, το 1838 εξήντα, το 1839 είκοσι και το 1840 δεκατέσσερις.

82. Για τον πρώτο στον πίνακα δεν υπάρχει χαρακτηρισμός και δεν τον υπολογίζω.

ετεροδημοτών.⁸³ Ως προς το δεύτερο θέμα, υπάρχει το πρόβλημα του υπολογισμού των συζύγων, λόγω του ότι δεν γνωρίζουμε αν αυτές κατοικούσαν στο Ναύπλιο. Το πρόβλημα είναι μεγαλύτερο για την περίπτωση των παιδιών, γιατί δεν γνωρίζουμε αν είχαν παιδιά, πόσα, και αν αυτά διέμεναν στο Ναύπλιο. Πάντως, εάν υπολογίσουμε ότι οι έγγαμοι βρίσκονταν στο Ναύπλιο με τις συζύγους τους⁸⁴ και ότι δεν υπήρχαν άλλα παιδιά εκτός από αυτά που σημειώνονται στη στήλη των παρατηρήσεων,⁸⁵ ο αριθμός των «άλλογενών» ανέρχεται, με βάση πάντα τα στοιχεία του πίνακα, σε 122 ψυχές,⁸⁶ δηλαδή 97 άνδρες, 3 άρρενες από 18-25 ετών, 18 γυναίκες, 3 αγόρια και 1 κορίτσι. Βέβαια, στον τελικό υπολογισμό του πληθυσμού του έτους 1839 θα πρέπει να προστεθούν 94 άνδρες, 3 άρρενες από 18-25 ετών, 16 γυναίκες-σύζυγοι και 3 αγόρια, δηλαδή συνολικά 116 ψυχές, επειδή οι υπόλοιποι υπολογίστηκαν στο σύνολο του πίνακα του εφημερίου των καθολικών. Δεν έχουν, ωστόσο, βρεθεί οι «διακηρύξεις»

α) των μαθητών, των οποίων οι οικογένειες, σύμφωνα με το έγγραφο του Αστυνόμου, δεν κατοικούσαν στο Ναύπλιο.⁸⁷

β) των έγγαμων στρατιωτικών που κατοικούσαν εντός των στρατώνων.⁸⁸

γ) όλων εκείνων των κατοίκων που συναντάμε στους απογραφικούς πίνακες να καταγράφονται στη στήλη «Έλληνες μή καταγεγραμμένοι εις οὐδένα δήμον».

Μάλιστα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, για το 1840 καταγράφονται 950 ψυχές, δηλαδή περίπου το $\frac{1}{5}$ του πληθυσμού του Δήμου Ναυπλιέων. Βέβαια,

83. Βλ. τα απογραφικά δελτία του τόμου Α' με αρ. 74, 138, 231, 238, 447 και 436, καθώς και του τόμου Γ' με αρ. 42, 68, 71, 74, 77, 107, 116 και 127.

84. Όπως ανέφερα προηγουμένως, υπάρχουν τρεις περιπτώσεις καθολικών, οι οποίες είναι κοινές και στους δύο πίνακες και αφορούν έγγαμους άνδρες. Στη μία περίπτωση το πιθανότερο είναι ότι ο άνδρας κατοικεί με την κόρη του (βλ. υποσ. 85), ενώ στις άλλες δύο μάλλον κατοικεί με τη γυναίκα του και το παιδί τους. Στον τελικό υπολογισμό του πληθυσμού θα συμπεριλάβουμε και 16 γυναίκες-σύζυγους.

85. Σε τρεις περιπτώσεις εγγάμων υπάρχουν οι εξής σημειώσεις στη στήλη των παρατηρήσεων: «έχει μίαν κόρη», «έχει τρείς παίδας», «άνευ τέκνων».

86. Αν και ο πίνακας έχει στοιχεία και από άλλα χρόνια, επειδή θεωρώ πολύ πιθανό ότι τα άτομα αυτά κατοικούσαν στο Ναύπλιο το 1839, ακόμη και εκείνα που δήλωσαν την πρόθεσή τους να πολιτογραφηθούν δημότες Ναυπλίας το 1840, τα συνυπολογίζω στον πληθυσμό του 1839.

87. Υπάρχουν δέκα μαθητές με ηλικία 8-16 ετών, από τους οποίους οι οκτώ είναι συγγενείς του αρχηγού του «νοικοκυριού» (ανεψιοί) και οι δύο φιλοξενούμενοι. Δεν νομίζω όμως ότι αυτοί είναι οι μαθητές στους οποίους αναφέρεται ο Αστυνόμος.

88. Έχουμε εντοπίσει 26 «διακηρύξεις» που ανήκουν σε έγγαμους στρατιωτικούς, οι οποίοι όμως κατοικούσαν σε οικίες της πόλης.

είναι πιθανό στην κατηγορία αυτή των κατοίκων να ανήκουν οι υπηρέτες και άλλοι, αλλά και πάλι πιστεύω ότι ο αριθμός τους είναι μικρότερος από τον αναφερόμενο στην απογραφή του 1840. Δεν νομίζω, λοιπόν, ότι σε διάστημα 6-7 μηνών, χρόνος που παρεμβλήθηκε μεταξύ των «διακηρύξεων» των πολιτών και της απογραφής του 1840, να αυξήθηκε τόσο πολύ ο αριθμός των ανθρώπων αυτής της κατηγορίας.⁸⁹

Αντλώντας, λοιπόν, στοιχεία από τις παραπάνω πηγές, υπολογίζουμε ότι κατοικούσαν στην πόλη του Ναυπλίου και στο προάστιο του Αιγιαλού 1.775 άρρενες, 1.279 θήλειες και 55 άτομα άγνωστου φύλου· συνολικά, δηλαδή, 3.109 ψυχές. Τέλος, θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο παραπάνω αριθμός των ατόμων είναι ο ελάχιστος αριθμός κατοίκων της πόλης του Ναυπλίου και του προαστίου του Αιγιαλού, χωρίς να αποκλείεται ο πληθυσμός να ήταν μεγαλύτερος (Πίνακας 8).

Το επόμενο έτος (1840) η Διοίκηση απέστειλε έγγραφο προς όλους τους Δημάρχους ζητώντας πληροφορίες⁹⁰ προκειμένου να συντάξει την ετήσια έκθεση προς τη Γραμματεία των Εσωτερικών. Ο Δήμαρχος Ναυπλιέων, αφού ζήτησε καταλόγους μαθητών και μαθητριών από τον Γυμνασιάρχη και τους Δημοδιδασκάλους,⁹¹ υπέβαλε έγκαιρα τα ζητούμενα στοιχεία. Στο αρχείο του Δήμου βρέθηκε το σχέδιο εγγράφου,⁹² το οποίο στάλθηκε ως διαβιβαστικό έγγραφο των στατιστικών πινάκων και στο οποίο αναφέρονται κάποιες στατιστικές πληροφορίες, αλλά δεν υπάρχουν αντίγραφα των στατιστικών πινάκων, εκτός από το αντίγραφο του σχετικού με τον πληθυσμό πίνακα, του οποίου παραθέτουμε το τμήμα που αντιστοιχεί στον πληθυσμό (Πίνακας 9).

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 9, στον Δήμο Ναυπλιέων ζούσαν 905 οικογένειες που τις συγκροτούσαν 930 άνδρες, έγγαμοι και άγαμοι, οι οποίοι ήταν καταγραμμένοι δημότες, 935 παντρεμένες γυναίκες, 1.530 παιδιά μέχρι την ηλικία των 18 ετών (780 αγόρια και 750 κορίτσια) και 130 ανύπανδρα άτομα ηλικίας 18 έως 25 ετών (110 άρρενα και 20 θήλεα). Συνολικά οι δημότες το 1840 ήταν 3.529. Εκτός όμως από αυτούς, στο Ναύπλιο ζούσαν 1.200 Έλληνες υπήκοοι, οι οποίοι ήταν γραμμένοι σε άλλους Δήμους (ετεροδημό-

89. Ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι οι υπηρέτες, οι «υπηρέτησες», οι γονείς, οι συγγενείς και οι λοιποί φιλοξενούμενοι των δημοτών και ετεροδημοτών που συμπλήρωσαν τις «διακηρύξεις», δεν ανήκαν σε κανένα Δήμο, το σύνολό τους ανέρχεται στους 860. Άρα θα πρέπει να υπήρχαν κάποιοι κάτοικοι οι οποίοι δεν απογράφηκαν. Πόσοι ήταν αυτοί δεν μπορώ να υπολογίσω.

90. Οι πληροφορίες που ζητούσε η Διοίκηση ήταν σχεδόν οι ίδιες με εκείνες του 1838. Στην παρούσα εγκύκλιο δεν αναφέρονταν οι τομείς του οδικού δικτύου και της δημόσιας υγείας.

91. Δ.Α.Ν., 1840, φάκ. Σ 38, σχέδιο εγγράφου με αρ. πρωτ. 247/21.2.1840.

92. Στο ίδιο.

τες), 950 Έλληνες υπήκοοι, οι οποίοι δεν ήταν γραμμένοι σε κανένα Δήμο και 165 ξένοι, οι οποίοι δεν ήταν δημότες. Ένα από τα στοιχεία του απογραφικού πίνακα, που νομίζουμε ότι πρέπει να σχολιαστεί, είναι ο μεγάλος αριθμός ατόμων που δεν ήταν καταγεγραμμένοι σε κανένα Δήμο. Ήδη είχαν περάσει έξι χρόνια από την ισχύ του νόμου περί συστάσεως των Δήμων και το $\frac{1}{6}$ των κατοίκων του Δήμου δεν είχε την ιδιότητα του δημότη. Επίσης, εάν θεωρήσουμε ότι οι αλλόθρησκοι ήταν και αλλογενείς, στον Δήμο Ναυπλιέων κατοικούσαν 261 ξένοι, οι οποίοι αποτελούσαν το 4,5% του συνολικού πληθυσμού. Τέλος, ο συνολικός αριθμός των κατοίκων δεν είναι ο αναγεγραμμένος αλλά 5.840, ο οποίος προκύπτει από το άθροισμα των αριθμών των στηλών (η'), (θ'), (ι') και (ια'). Έτσι, παρόλο που είχαν σταλεί από την επί των Εσωτερικών Γραμματεία οδηγίες για τη σύνταξη του απογραφικού πίνακα, δεν αποφεύχθηκαν τα σφάλματα.

Επιχειρώντας ένα γενικό σχολιασμό της πληθυσμιακής εξέλιξης των αστικών νησίδων του Δήμου Ναυπλίας μπορούμε να συγκροτήσουμε ένα πίνακα (Πίνακας 10) με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα.⁹³ Παρατηρούμε ότι ο πληθυσμός της πόλης μειώθηκε σημαντικά. Ο Δήμαρχος, λοιπόν, κυριολεκτούσε, όταν έγραφε ότι «Αφ' ότου μάλιστα μετέβη έντεϋθεν εις Άθήνας ή Κυβέρνησις οί πλειότεροι τών κατοίκων, άλλοι μέν έντελώς άνεχώρησαν άποκατασταθέντες εις άλλα μέρη, άλλοι δέ πηγαينوέρχονται όπως έκαστον τά συμφέροντά του ήθελον τόν όδηγήσει». Το 1832 μόνο ο πληθυσμός τής εντός των τειχών πόλης αριθμούσε 5.548 κατοίκους· και είναι βέβαιο ότι ο πληθυσμός αυτός αυξήθηκε με την άφιξη των Βαυαρών. Όμως βλέπουμε ότι το 1838 κατοικούν στην εντός των τειχών πόλη 3.156 άνθρωποι, δηλαδή με τη μετακίνηση της πρωτεύουσας μειώθηκε ο πληθυσμός τουλάχιστον κατά 43,1%. Η μεγάλη αυτή μείωση οφείλεται στο γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν είχε σχέση με τον τόπο, αλλά εγκαταστάθηκε εκεί για να βρίσκεται κοντά στο κέντρο λήψης των αποφάσεων. Έτσι, η μετακίνηση του κέντρου προκάλεσε τη μετακίνηση και αυτών των «παροίκων». Βέβαια, υπήρξε και κάποιος αριθμός «άλλογενών» που παρέμειναν στο Ναύπλιο, όμως αυτοί ήταν πολύ λιγότεροι από εκείνους που ακολούθησαν την κυβέρνηση. Επίσης, είναι ουσιαστικό να σημειώσουμε ότι η μείωση του πληθυσμού συντελέστηκε στην εντός των τειχών πόλη, όπου διέμεναν και λειτουργούσαν οι αξιωματούχοι και γενικά όλοι όσοι στελέχωναν τις υπηρεσίες του κράτους. Αντίθετα, ο πληθυσμός της Πρόνοιας παρουσιάζει καταπληκτική σταθερότητα, γιατί η κοινωνία της Πρόνοιας δεν είχε σχέση με ό,τι διασαλεύτηκε με τη

93. Πρέπει να επισημάνουμε ότι στις περιπτώσεις που θεωρήσαμε ότι τα πληθυσμιακά σύνολα των απογραφικών πινάκων ήταν εσφαλμένα, αναγράψαμε αυτό που κατά την κρίση μας ήταν το ορθό.

Πίνακας 10
Πληθυσμιακή εξέλιξη Δήμου Ναυπλιέων, 1829-1840

	1829	1832-1833	1835	1836	1837	1838	1839	1840
Εντός των τειχών πόλη του Ναυπλίου	-	5.548	-	-	-	3.156	-	-
Πόλη του Ναυπλίου (εντός των τειχών πόλη + προάστιο Αιγιαλού)	-	-	4.111 (381)*	-	-	3.713	3.109 (639)	-
Πρόνοια	-	-	2.313 (198)	-	-	2.362	-	-
Δήμος Ναυπλιέων (πόλη του Ναυπλίου + Πρόνοια)	5.778**	-	6.424 (579)	6.393 (875)	5.661 (773)	6.075 (1.220)	-	5.840 905)

* Οι εντός παρενθέσεων αριθμοί δηλώνουν τον αριθμό των νοικοκυριών.

** Μιχαήλ Γ. Χουλιάρκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α', μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. 32-45. Αναφέρεται στο άρθρο της Αλέκας Μπουτζουβή-Μιπανιά, «Το Ναύπλιο», *ό.π.*, σ. 108.

μετακίνηση της πρωτεύουσας και της κυβέρνησης. Η Πρόνοια είχε τη δική της ζωή και τη δική της κοινωνία, η οποία, μέχρι ενός σημείου, ήταν κλειστή και διαχωρισμένη από την κοινωνία του Ναυπλίου.

Ένα άλλο απογραφικό στοιχείο για το οποίο πιστεύω ότι είχε δημιουργηθεί σύγχυση κατά την απογραφή, ήταν η οικογένεια. Οι διαφορές μεταξύ των ετών 1835 και 1836 είναι αποκαλυπτικές. Το 1835 υπήρχαν 579 οικογένειες, οι οποίες αυξήθηκαν τον επόμενο χρόνο σε 875, δηλαδή κατά 51%, ενώ ο πληθυσμός μειώθηκε κατά 0,5%. Τα έτη 1836 και 1837 υπήρχε η ίδια αναλογία μείωσης πληθυσμού και οικογενειών. Όμως μεταξύ των ετών 1837 και 1838 οι διαφορές είναι πολύ μεγάλες: ενώ ο πληθυσμός αυξήθηκε κατά 7,3%, ο αριθμός των οικογενειών αυξήθηκε κατά 57,8%. Το πλέον πιθανό είναι ότι υπήρξαν διαφορετικά κριτήρια ορισμού της οικογένειας. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε ποια κριτήρια ίσχυσαν για τον ορισμό της οικογένειας το 1835 και ποια τα έτη 1836, 1837 και 1838. Τέλος, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την παρατήρηση του Δημάρχου, σύμφωνα με την οποία «Είς τόν Δήμον τῆς Ναυπλίας ἐφεδρεύουν καί 2.000 περίπου στρατιῶται σταθερῶς καί αδιαλείπτως [...]».⁹⁴

94. Δ.Α.Ν., 1841, φάκ. Σ 38, απογραφικός πίνακας έτους 1840.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Αρχείο Δημογεροντίας, φάκ. 20, χ.χ.

Σχετικά με την περιγραφή του καταστίχου, από το οποίο προέρχονται τα παρακάτω στοιχεία, βλ. την υποσ. 10. Εδώ αναφέρεται ο αριθμός του οικήματος και ο ιδιοκτήτης, ο ένοικος του οικήματος, η πατρίδα του και το επάγγελμά του:

- 6 Κύριος Γιαννάκης Χατζή Ρούδιος: Γάλλ[λ]οι άξιωματικοί
18 Δ. Ύψηλάντης
19 Παπαγεωργόπουλος Καλάβρυτα
35 Χρήστος Τζάντας: Γάλλοι άξιωματικοί
38 Στρ. Δημητρίου Τζόκρη: διατρίβει ό Μπεϊζανδές
45 Θανάσιος Σέκερης: ό ίδιος ιδιοκτήτης μέ τήν φαμελίαν
46 Βάρβογλους: ό Στρατηγός Κύριος Μπότζαρης
49 Ίωάννης Χατζή Πέτρου: Ίωάννης Χατζή Πέτρου
50 Κυρίου Μπίτση: Γκίκας Καρακατζάνης Σπέτζαις Πληρεξούσιος
53 Δ: Χριστήδης Κύριος Ν: Γκίγκας
55 Γεώργιος [...]
63 Δημήτριος Άμπελάς: στρατιώτες
79 Μόστρας: ό ίδιος
92 έθνικόν: κατοικημένων από στρατιώτες του Τακτικού μέ τάς φαμελί-
ας των
93 Άναγνόστης Οικονομόπουλος: ό ίδιος άγιωργίτης
95 Νικόλαος Λεβαδίτης: Νικολίνα χήρα
97 Νικόλαος Μαυρομάτης: Ί. Γεωργή Λεβέντογλου
112 Έκλαμπροτάτου Κυρίου Κωλέτη μέ τήν οικογένειάν του
113 του Κυρίου Φωτάκου νεόκτιστον
116 του Κυρίου Πετιμεζά κονάκια
117 Νικολής άρτοποιός Τριπολιτζιώτης κονάκια
122 έθνικόν: μουσικοί
123 έθνικόν: άρχιμουσικός
154 ά. Έθνικόν Νοσοκομείον
160 Δημήτριος Κακαβούλιας άναπλιώτης νεόκτιστον Ρούμελη στρατιω-
τικός
161 Παπα Μελάς: Βασίλειος καί Παντελής Χίος έμπορος
187 ό Στρατηγός Γριζιώτης ό ίδιος
188 Κυρίου Σ. Τρικούπη: ό Άντιπρέσβυς τής Γαλλίας
189 Κύριος Θ: Βαλιάνος μέ τήν φαμελίαν του καί ό Γραμματεός των Στρα-
τιωτικων Κύριος Ζωγράφος

- 198 ἔθνικόν: κατοικεῖ ὁ Ἐκλαμπρότατος Κύριος Α: Ζαΐμης
 208 Νικόλαος Κονζάκης: ὁ ἴδιος μέ τήν φαμελιάν του
 211 Κύριος Σπουλιάδης: ὁ ὀροθέτης τῆς Ἑλλάδος Ἀλέξανδρος ντέ Σκαλών
 μέ τούς ἀνθρώπους του
 213 Γερουσιαστής Ῥήγας Παλαμήδης: ὁ πρέσβυς τῆς Ἀγγλίας
 214 Δεληγιάννης: ὁ Στρατοπεδάρχης Γάλλος, ὁ ἴδιος μέ τήν φαμελιάν του
 219 Κύριος Σπυρ. Τρικούπης: Κύριος Δ. Χριστίδης Γραμματεὺς τῆς Ἐπι-
 κρατείας
 229 Σταῦρος Γαλανόπουλος καί Παπαδόπουλος Παπαγιαννόπουλος:
 Μάρκος Παπαδόπουλος
 231 Παπᾶ Θεοδοσίου: Ἀντώνιος Σμυρλής Σμυρναῖος Κλυδαράς
 232 Παπᾶ Θεοδοσίου: Δημήτριος Βασιλείου Τριπολιτσιώτης Σπαθάς
 237 Σταύρου Παπαλεξοπούλου: ὁ ἴδιος Ἀργεῖος Μαγειρος εἰς [...]δοπω-
 λεῖον
 249 ἔθνικόν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου: ὁ Συνταγματάρχης Κύριος Ἀλμέτη
 260 Δ. Σαλταφέρης: Γ. Σιμόπουλος Τριπολιτσιώτης κλυδαράς
 274 Στέφανος Βαλιάνος: Ἀναστάσιος Μισθριώτης Ἀργεῖος κρασοπώλης
 279 Παπᾶ Οἰκονόμου: Προκόπιος [...]
 – Κ. Μηλιάνης: Ἀλέξιος Σμυρναῖος Καφφετζής
 286 τοῦ Χατζῆ Π[...]τόπουλου Κωσταντή καί Γιάννη: Ἀντόν. Σαλαμανός
 Μελιγοῦ Μπακάλης
 289 Παπατρόκουλη Βασίλη: Ἀναστάσιος Μοσχονίσιος σερπενζής
 290 Κ: Μασκλαβάνης μέ τήν φαμελιάν του: Σπύρος Φανερτζής
 301 Ἄνδρας Πολυ[...] : ὁ ἴδιος Τριπολιτσιώτης [...]
 311 ὁ Κ. Μανουσάκης: Ἀντώνιος [...] Τριπολιτσιώτης Μπαρμπέρης
 317 τοῦ Δούρα: Βασίλειος Τριπολιτσιώτης Γούναρης
 319 Ν. Ζορμπᾶς: Παναγιώτης Σαρδελόπουλος Κ[...] ῥάπτης
 337 Σταίκος Σταϊκόπουλος: Ζαχαρίας Ῥόδιος Ἀργεῖος ξενοράπτης
 337 : Δημήτριος Κ[...] Ἰωαννίτης Μανάβης
 338 τοῦ ἰδίου : Ὀλυμπίτης φαναρτζής
 340 τοῦ ἰδίου : Π. Μπαρζ[...] Μωραΐτης λαχανοπώλης
 340 : Κυριάκος Τριπολιτσιώτης λαχανοπώλης
 351 τοῦ Κυρίου Δ. Κανελόπουλου: Ρώσσιος Πρόξενος Κύριος Βλασόπουλος
 357 Ν. Γαλικόπουλος: ὁ ἴδιος Ἀργεῖος κρασοπώλης
 369 Δημήτριος Τομαρᾶς: ὁ σεκρετέρης τῆς Ρωσσίας
 373 ἔθνικόν: κατοικία στρατιωτῶν Τυπικοῦ
 378 ἔθνικόν: στρατιῶται τοῦ Τυπικοῦ
 379 ὅμοιον: στρατιῶται τοῦ Τακτικοῦ ἵππικοῦ
 381 ὅμοιον: στρατιῶται τοῦ Τυπικοῦ
 383 : Κωνσταντῖνος Τόμπρας Κυδωνιεύς τυπογράφος

- 393 Κ. Ἀντωνοπούλου: Κ. Μεταξᾶς καί Κ. Ἀντωνόπουλος μέ ταις φαμελί-
αις των
- 399 Μ. Λικόρεμας: Ν. Μπογιαμάς Τίνιος πολιτικός
- 415 Ἄναγνώστης Κωστόπουλος: Ζ[...]όης καί Πέτρος Τριπολιτσιώτες Μα-
νάβηδες
- 419 Κύριος Ν. Πονηρόπουλος: Βασίλειος Βασικόπουλος Τριπολιτσιώτης
Μανάβης
- 425 Κωνσταντίνας Καλαματιανῆς χήρας
- 427 Ν. Κολοβελώνης: Γιάννης Τζατζούλιας Ἀργεῖος γαλατᾶς
- 441 : Γάλλοι τοῦ φροντιστηρίου
- 441 : Γεώργιος Χρηστοφιλάκης Λε[...] Καφφετζής
- 458 Δημήτριος Παπαλεξόπουλος: ὁ ἴδιος ρακοπώλης
- ἔθνικόν κατάλυμα φυλακῆ
- 469 Παναγιώτης Μορέλας: Κωνσταντῆς Πολίτης Κωνσταντινουπολίτης
ράπτης
- 507 τοῦ Κυρίου Ν. Πονηροπούλου: Γ. Κωνσταντῆς Σιχνετζόπουλος Τριπο-
λιτσιώτης
- 509 Α. Βλαχόπουλος: Δημήτριος Σμυρναῖος καπνοπώλης
- 513 Στρατηγοῦ Νικήτα: Ντερβίσης Χαλίλ Ρούμελη Τζιμπουκλής
- 521 τοῦ Κυρίου Σ. Παπαλεξοπούλου: στρατιῶται Γάλλοι
- 526 Καζάρμα ἔθνικόν: ὁ αὐστριακός πρόξενος
- 542 τοῦ ἀρχηγοῦ Χατζή Χρήστου: Γάλλοι ἀξιωματικοί
- 544 Κυρίου Πρασασκάκη: ὁ Μπρουν Ἴταλός ξενοδόχος
- 548 τοῦ Στρατηγοῦ Ἰ. Θ. Κολοκοτρώνη: ὁ κύριος Σ. Τρικούπης μέ τήν φα-
μελιάν του
- 564 Ἐμμ. Ξένος: ὁ Κύριος Βλα[...] μέ τήν φαμελιάν του
- 572 Νικολάου Ἰωάννου: Γάλλοι ἀξιωματικοί
- 575 Κύριος Σαλβαράς: Πρόξενος τῆς Σβακίας Πρόξενος μέ τήν φαμελιάν
του
- 581 Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη μέ τήν φαμελιάν του
- 582 τοῦ Κυρίου Μπουντούρη: ἀξιωματικοί Γάλλοι
– τῶν Εὐέλπιδων

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ

ΣΟΦΟΚΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
«ΣΥΝΟΨΙΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΧΩΡΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΝΑΥΠΛΙΑΣ»

Στο αρχείο Κωνσταντίνου και Σοφοκλή Οικονόμου, που φυλάσσεται στο Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, περιλαμβάνεται ένα χειρόγραφο του Σοφοκλή Οικονόμου με τίτλο «Σύνοψις ιατρικής χωρογραφίας της Ναυπλίας».¹ Το κείμενο που παραδίδεται στο χειρόγραφο, απαντά σε δύο εκδοχές: μία μικρής έκτασης και μία μεγαλύτερη. Η πρώτη φαίνεται πως προηγείται χρονολογικά και ύστερα ξαναδουλεύτηκε και προστέθηκαν σ' αυτήν στοιχεία, ώστε να προκύψει μια δεύτερη, βελτιωμένη, εκδοχή, η οποία είναι και μεγαλύτερη σε έκταση. Σε αυτή τη δεύτερη, που αποτελείται από 68 αριθμημένες από τον ίδιο τον συγγραφέα σελίδες, ο Οικονόμος έχει συμπεριλάβει και κάποια άλλα λυτά φύλλα, χωρίς αρίθμηση, στα οποία φαίνεται πως είχε ξαναδουλέψει κάποια από τα θέματα που αναφέρονται στο κείμενο. Τέλος, υπάρχουν μερικά ακόμη φύλλα που φαίνονται να είναι γραμμένα από άλλο χέρι, πράγμα που δείχνει πως εκτός από τα στοιχεία που συνέλεξε ο ίδιος, κάποιοι του έστειλαν επιπλέον πληροφορίες για να εμπλουτίσει τις γνώσεις του.

Το κείμενο συντάχθηκε, στην πρώτη του μορφή, στα 1838 και ξαναδουλεύτηκε την ίδια ίσως χρονιά ή και αργότερα.² Αρχικός σκοπός της συγγρα-

1. Ακαδημία Αθηνών, Κ.Ε.Μ.Ν.Ε., Αρχείο Οικονόμου, φάκ. XXVIII, 12. Το χειρόγραφο εντόπισε ο Κώστας Λάμπας και έφτασε στα χέρια μου μέσω του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, που είχε πάρει παλαιότερα την άδεια έκδοσής του μαζί με τον Αριστοτέλη Κ. Σταυρόπουλο (1927-1994). Χωρίς τη βοήθειά τους η εργασία αυτή φυσικά και δεν θα είχε γίνει. Δικαιωματικά, λοιπόν, τους ανήκει η αφιέρωση του παρόντος άρθρου μαζί με τις ευχαριστίες μου.

2. Ανάμεσα στις πηγές που χρησιμοποιεί ο Σ. Οικονόμος για τη συγγραφή της «Ιατρικής Χωρογραφίας» του, είναι και ο Β' τόμος του έργου του Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, Ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*. Οι πρώτοι 7 τόμοι (από τους 11 συνολικά) του έργου αυτού εκδόθηκαν στον Πειραιά το 1839, γεγονός που προσδιορίζει χρονικά ότι τουλάχιστον μέχρι εκείνη τη χρονιά ο Οικονόμος δούλευε το χειρόγραφό του.

φής του, όπως φαίνεται από το εξώφυλλο της πρώτης, συνοπτικής εκδοχής του, ήταν να παρουσιαστεί στην Ιατρική Εταιρεία των Αθηνών και να εκδοθεί κατόπιν το κείμενο, τίποτα όμως από αυτά τα δύο δεν φαίνεται ότι συνέβη.

Ο συγγραφέας του χειρογράφου Σοφοκλής Οικονόμος είναι γιος του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων. Γεννήθηκε στην Τσαρίτσανη της Θεσσαλίας λίγο πριν το 1810. Βαπτίστηκε Κυριάκος αλλά, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής να προτιμώνται τα αρχαιοελληνικά ονόματα, από μικρό τον φώναζαν Σοφοκλή. Στα 1810, η οικογένεια Οικονόμου, ακολουθώντας τον δρόμο του αρχηγού της Κωνσταντίνου, κατέφυγε στη Σμύρνη. Τη δεκαετία του 1810 ο Κωνσταντίνος Οικονόμος δίδασκε στο εκεί Φιλολογικό Γυμνάσιο και η διδασκαλία του αυτή του προσέδωσε τη φήμη του διδασκάλου του Γένους. Στη Σμύρνη ο Σοφοκλής πραγματοποίησε και τις εγκύκλιες σπουδές του. Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης είχε ως αποτέλεσμα τον διασκορπισμό της οικογένειας: ο πατέρας Κωνσταντίνος κατέφυγε στην Πετρούπολη και η υπόλοιπη οικογένεια, μαζί με τον Σοφοκλή, βρέθηκε, στα 1825, ύστερα από περιπέτειες, στη Βιέννη. Στην πρωτεύουσα της Αυστροουγγαρίας ο Σοφοκλής σπούδασε φιλοσοφία και ιατρική. Τον Οκτώβριο του 1832 τελείωσε τις σπουδές του στη Βιέννη και συνέχισε στη Λιψία και το Βερολίνο. Το 1833 έλαβε στο Βερολίνο και το δίπλωμα του ιατρού. Την ίδια χρονιά πήγε στο Παρίσι, όπου για ένα χρόνο εξειδικεύτηκε ως ασκούμενος, κυρίως στη χειρουργική.³ Το 1834 ο Σοφοκλής μαζί με τον πατέρα του Κωνσταντίνο και την αδερφή του Ανθία –τα άλλα μέλη της οικογένειας, η μητέρα, η γιαγιά και ο θείος του Στέφανος είχαν πεθάνει σε επιδημία χολέρας στη Βιέννη το 1832– εγκαταστάθηκαν στο Ναύπλιο. Στην πόλη αυτή άσκησε την ιατρική για τρία περίπου χρόνια και στις αρχές του 1838 εγκαταστάθηκε οριστικά στην Αθήνα. Μέχρι τον θάνατο του πατέρα του, το 1857, άσκησε την ιατρική, κατόπιν όμως στράφηκε στην πραγματική του αγάπη, τη φιλολογία, μέχρι και τον θάνατό του στα 1877. Ενδιαφέρθηκε κυρίως για την Ιστορία της Παιδείας και της Εκκλησίας μετά την Αλωση, συνέταξε κατάλογο των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης (ο οποίος δεν εκδόθηκε), εξέδωσε όμως τα κατάλοιπα του πατέρα του.⁴

3. *Λόγοι εκφωνηθέντες εν τη κηδεία Σοφοκλέους Κ. Οικονόμου του εξ Οικονόμων, υπό Μ. Γεδεών εν τω ναώ και Τιμολέοντος Ι. Φιλήμονος εν τω νεκροταφείω*, Αθήνησι, Εκ του Τυπογραφείου «Παρνασσού», 1877, σ. 6.

4. Στην εισαγωγή που προτάσσει ο Κώστας Λάμπας στον πρώτο τόμο της αλληλογραφίας του Κωνσταντίνου Οικονόμου, αλλά και στα σχόλια που συνοδεύουν τις επιστολές, μπορεί να βρει κανείς πλήθος στοιχείων για την προσωπική πορεία του ίδιου και της οικογένειάς του. Βλ. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Αλληλογραφία*, επιμέλεια Κ. Λάμπας και Ρ. Σταμούλη, τ. Α', 1802-1817, Αθήνα 1989 και τ. Β', 1818-1822, Αθήνα 2002. Πλούσια στοιχεία περιέχει και η μελέτη του ίδιου «Η οικογένεια Κων. Οικονόμου μέσα από την αλληλογραφία της (1821-1832)», στο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία, Πρακτι-*

Το χειρόγραφο της «Ιατρικής χωρογραφίας» του Σοφοκλή, το οποίο αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία για μια σειρά από παραμέτρους της Νεοελληνικής Ιστορίας, δεν είχε την τύχη να εκδοθεί. Συντάχθηκε από παρατηρήσεις που ο ίδιος, κατά κύριο λόγο, συνέλεξε κατά τη διάρκεια της τριετούς παραμονής του στο Ναύπλιο. Κατά τη συγγραφή φαίνεται ότι ζήτησε διάφορα στοιχεία από φίλους του· κάποιιοι από τους οποίους ανταποκρίθηκαν, ενώ άλλοι όχι. Ο κυριότερος συμπαραστάτης του ήταν ο φίλος του πατέρα του Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος Ολύμπιος, ο οποίος φρόντισε να συλλέξει και να του αποστείλει κάποιες συμπληρωματικές πληροφορίες για να τις ενσωματώσει στη μελέτη του την εποχή που και ο ίδιος είχε πια μόνιμα εγκατασταθεί στην Αθήνα.⁵

Οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες γράφτηκε το χειρόγραφο, και τα κίνητρα που τον ώθησαν στην ενέργεια αυτή, δεν μας είναι ξεκάθαρα. Στο προοίμιο του χειρογράφου της πρώτης – σύντομης – εκδοχής του κειμένου ο Σοφοκλής ομολογεί πως «διατρίψας τρεις περίπου χρόνους εις την πόλιν της Ναυπλίας και περί την ιατρικήν περιγραφὴν ταύτης φροντίσας συνήθροισα τας ακολουθήτους παρατηρήσεις, αίτινες δύνανται να δώσωσι υποτυπώδη σκιαγραφίαν τινά του κλίματος και των άλλων, όσα απαντώνται εις ιατρικήν περιγραφὴν της πόλεως ταύτης». Στις προθέσεις του, όπως ο ίδιος ομολογεί, ήταν αφενός η ευχαρίστηση του κοινού και η ευμενής υποδοχή των «πρωτοφανών, παροδικών και νεανικών» αυτών παρατηρήσεων, αφετέρου η δημιουργία παραδείγματος, για να παρακινηθούν οι συνάδελφοί του να «συντάξωσι και όλων των ελληνικών πόλεων τας περιγραφάς».⁶

Η σύνταξη αυτής της «Χωρογραφίας», η οποία, όπως προαναφέραμε, έμει-

κά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1995, σ. 393-419. Για τον Σοφοκλή Οικονόμο βλ. και Κωνσταντίνος Ι. Μανίκας, «Σοφοκλής Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. Βιογραφικό διάγραμμα και συγγραφικό έργο», στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Μ', Αθήνα 2005, σ. 369-402.

5. Βλ. τις χειρόγραφες σημειώσεις του Κ. Παπαδόπουλου Ολυμπίου στο τέλος της «Χωρογραφίας» του Σοφ. Οικονόμου, τις οποίες αναγνώρισε ο Κώστας Λάμπας και μου τις γνωστοποίησε. Από τις σημειώσεις αυτές προκύπτει ότι ο Οικονόμος είχε απευθυνθεί σε διάφορους ζητώντας πληροφορίες για το Ναύπλιο, ανάμεσα στους οποίους αναφέρονται οι Λάμπρος Σουλιώτης, Ν. Λουριώτης, ένας κουμπάρος του Οικονόμου ονόματι Ντανδρές κ.ά.

6. «Σύνοψις ιατρικής χωρογραφίας της Ναυπλίας», Προοίμιον. Να σημειώσουμε εδώ ότι και ο πατέρας του, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος, είχε ασχοληθεί με την περιγραφὴ πόλεων δημοσιεύοντας στον *Λόγιο Ερμῆ* την «Αυτοσχέδιο διατριβὴν περί Σμύρνης» στα 1817 (15.10 και 1.11.1817), σ. 520-530 και 549-567 αντίστοιχα, όπου πραγματεύεται κυρίως την ιστορία της πόλης, αλλά κάνει και αναφορές στη σύγχρονη πραγματικότητα. Η δημοσίευση στον *Λόγιο Ερμῆ* κυκλοφόρησε και σε ανασελιδοποιημένο ανάτυπο αυτοτελώς (σ. 30 + 2.λ.) με τον τίτλο *Πολιτειογραφία*. Το κείμενο επανεκδόθηκε ως βιβλίο στα 1831 στη Μάλτα.

νε ανέκδοτη, δεν αποτελούσε καινοτομία ως προς τη σύλληψη την οποία σκόπευε να εισαγάγει ο Σοφ. Οικονόμος στην ελληνική επιστήμη και κοινωνία, ούτε πρόκειται για έργο που θα τάραζε τα λιμνάζοντα ύδατα. Τα χρόνια εκείνα, στα μέσα της δεκαετίας του 1830, το νεοσύστατο Βασίλειο έκανε τα πρώτα του βήματα. Οι επιτελείς και οι σύμβουλοι που συνόδευαν τον νεοαφιχθέντα και νεαρό στην ηλικία βασιλιά Όθωνα, Βαυαροί στην πλειονότητά τους, μαζί με τους Έλληνες συνεργάτες τους προσπαθούσαν να οργανώσουν τις υπηρεσίες και τους θεσμούς θέτοντας τα θεμέλια ενός σύγχρονου κράτους. Η προσπάθεια αυτή στηρίχτηκε, κατά κύριο λόγο, στην ευρωπαϊκή παιδεία και εμπειρία που διέθεταν οι πρωταγωνιστές της. Πολλοί από τους θεσμούς και τις «καινοτομίες» που εμφανίστηκαν και καθιερώθηκαν τότε, δεν αποτελούσαν παρά μεταφορά των αντίστοιχων εμπειριών της Δύσης. Κάπως έτσι διαμορφώθηκε το τοπίο και σε ό,τι αφορά στην οργάνωση της ιατρικής επιστήμης στη χώρα μας, γεγονός που συνδέεται άμεσα με το υπόμνημα του Σοφ. Οικονόμου.⁷

Στις αρχές του 1834 με Βασιλικό Διάταγμα ορίστηκαν τα «περί συστάσεως ιατρών κατά νομούς και περί των καθηκόντων αυτών».⁸ Ανάμεσα στα καθήκοντα των ιατρών που επρόκειτο να καταλάβουν τις σχετικές θέσεις, περιλαμβανόταν και η καταγραφή όλων των συμβάντων που σχετιζόνταν με την ιατρική, τη φυσική ιστορία και τη μετεωρολογία, «διά να δυνηθή όσον τάχιστα να καταστρωθή εντελής ιατρική τοπογραφία του Νομού».⁹ Είναι σαφές από το Β.Δ. ότι η διοίκηση προφανώς γνώριζε τα σχετικά με την ιατρική τοπογραφία και τη χρησιμότητά της. Τόσο οι Βαυαροί αντιβασιλείς, και κυρίως ο Μάουρερ που είχε επιφορτιστεί με την οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, όσο και ο Ι. Κωλέττης που ήταν υπουργός Εσωτερικών (σε αυτό το Υπουργείο υπαγόταν η ιατρική οργάνωση της χώρας), έστηναν ένα οικοδόμημα εφάμιλλο των ευρωπαϊκών προτύπων. Συνδέοντας τον διοικητικό μηχανισμό με τη συλλογή στοιχείων και παρατηρήσεων γύρω από την υγεία των κατοίκων και τις ασθένειες που επικρατούσαν, εκδήλωναν σαφώς την πρόθεσή τους για αξιοποίηση των στοιχείων αυτών με κρατικές παρεμβάσεις στον τομέα της υγείας· αυτό, άλλωστε, θα όφειλε να πράξει κάθε χρηστή διοίκηση.

Η «ιατρική τοπογραφία», η συστηματική δηλαδή παρατήρηση και καταγραφή εκ μέρους των ιατρών των φυσικών συνθηκών (γεωγραφική θέση και περιγραφή, κλίμα, άνεμοι, διατροφή κ.λπ.) ενός τόπου και η σχέση τους με τη

7. Για την ιατρική πραγματικότητα της εποχής του Όθωνα βλ. Θαν. Μπαρλαγιάννης, «Η ταυτότητα του επίσημου ιατρικού σώματος στην Ελλάδα του Όθωνα: ανάμεσα στο ευρωπαϊκό επιστημονικό παράδειγμα και τις ντόπιες πολιτισμικές και πολιτικές πραγματικότητες», στα *Πρακτικά Συνεδρίου «Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)»*, τ. Ε', Αθήνα 2011, σ. 251-264.

8. Φ.Ε.Κ. 7, 8/20.2.1834.

9. Στο ίδιο, άρθρο 3, § θ'.

δημόσια υγεία και τις ασθένειες¹⁰ δεν ήταν, όπως προαναφέρθηκε, καινούργια ιδέα. Η άποψη ότι ο τόπος επιδρά άμεσα στην υγεία των κατοίκων του ανήκει στον μεγάλο ιατρό του 5ου π.Χ. αιώνα Ιπποκράτη και εντοπίζεται στο έργο του *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*. Εκεί υποστηρίζεται πως το κλίμα (και κυρίως οι άνεμοι), το ανάγλυφο του τόπου, τα νερά, η διατροφή και ο τρόπος διαβίωσης αποτελούν ουσιαστικούς παράγοντες στην εμφάνιση και την ένταση των διάφορων ασθενειών. Τις απόψεις αυτές ενστερνίστηκαν ήδη από την αρχαιότητα διάσημοι ιατροί όπως ο Κέλσος και ο Γαληνός. Με την αναβίωση της αρχαίας ελληνικής σκέψης και γραμματείας στη δυτική Ευρώπη, που παρατηρήθηκε από την Αναγέννηση και μετά, ήλθαν ξανά στην επιφάνεια αυτές οι μελέτες, κυρίως από τα τέλη του 16ου αιώνα, χάρη στον διάσημο ιατρό και αλχημιστή Παράκελσο και στη διδασκαλία του.¹¹

Η αναβίωση των ιπποκρατικών θεωριών ασφαλώς και συνδέεται με τη γενικότερη ιστορική συγκυρία της εποχής. Από τα τέλη του 15ου αιώνα και για διακόσια περίπου χρόνια η ανθρωπότητα βίωσε αλλαγές μεγάλης εμβέλειας. Η μεγαλύτερη από αυτές, η διεύρυνση των ορίων του γνωστού κόσμου μετά τις ανακαλύψεις και τις εξερευνησεις (που είχαν χαρακτήρα άλλοτε τυχοδιωκτικό και άλλοτε οργανωμένης κατάκτησης) είχε πολλαπλές συνέπειες. Μία από αυτές ήταν και η ανακάλυψη καινούργιων ασθενειών που ανταλλάχθηκαν μεταξύ «νέου» και «παλαιού» κόσμου, γεγονός που τροφοδότησε σιγά-σιγά τη συζήτηση για τη σχέση της γεωγραφίας και της ιατρικής, την επίδραση δηλαδή του τόπου στην εκδήλωση των ασθενειών. Από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα άρχισαν να καταρτίζονται μελέτες, στις οποίες η επίδραση των ιπποκρατικών ιδεών για το ζήτημα αυτό είναι φανερή.¹²

Η δημοσίευση του έργου του Charles Clermont (Carolus Claromontius) με τον ολοφάνερα «ιπποκρατικό» τίτλο *De aère, locis et aquis terrae Angliae; deque morbis Anglorum vernaculis*, (Londres 1672), σήμανε ουσιαστικά την έναρξη της εποχής των ιατρικών τοπογραφιών. Τα χρόνια που ακολούθησαν η τάση αυτή απλώθηκε σε όλη σχεδόν την Ευρώπη.¹³

10. Βλ. ένα πρόχειρο ορισμό της ιατρικής τοπογραφίας στο <http://medconditions.net/medical-topography.html>.

11. Για την πορεία και τις τύχες των θεωριών του Ιπποκράτη στην αρχαιότητα αλλά και τον 17ο-18ο αιώνα βλ. Wesley D. Smith, *The Hippocratic tradition*, electronic edition, revised, 2002 (<http://www.biusante.parisdescartes.fr/medicina/Hippo2.pdf>. [πρώτη έκδοση: Cornell University Press, 1979]). Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου αναφέρεται στην αναβίωση των ιπποκρατικών θεωριών τον 17ο και 18ο αιώνα.

12. Για μια σύντομη παρουσίαση βλ. Mirco D. Grmek, «Géographie médicale et histoire des civilisations», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 18e année, N. 6 (1963), σ. 1071-1097.

13. Μια βασική βιβλιογραφία (ανεπαρκή, ωστόσο, για τα ελληνικά πράγματα) των

Προς το τέλος του 18ου αιώνα τα έργα που αναφέρονται σε περιγραφές διάφορων τόπων, θα αποκτήσουν νέα δυναμική. Πλάι στα κλασικά περιηγητικά κείμενα, τα οποία πολλές φορές γράφονται από μνήμης ή ακόμη περιγράφουν και σημεία που δεν έχουν επισκεφθεί ποτέ οι συγγραφείς τους, θα πλαισιωθούν και οι τοπογραφίες. Μέσα σε ένα πνεύμα εγκυκλοπαιδικής περιέργειας αλλά και θέλησης για πληροφόρηση του αναγνωστικού κοινού, τα έργα αυτά θα συνδυάσουν την ιστορία, την περιγραφή των μνημείων και του τοπίου, την καταγραφή των παραγόμενων προϊόντων, τις συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων· οι συγγραφείς τους έχουν ζήσει στους τόπους που περιγράφουν, και τους έχουν γνωρίσει καλά. Σε αυτή τη βάση θα έλθει να προστεθεί, συστηματικότερα πια, και η περιγραφή των ασθενειών, για να δημιουργηθεί ένας νέος κλάδος της επιστήμης, η ιατρική τοπογραφία.

Ο νέος αυτός επιστημολογικός κλάδος σύντομα απέκτησε και πρακτικές προεκτάσεις, και μάλιστα στο πλαίσιο ενός νέου τύπου διοίκησης που μεριμνούσε για την ευζωία των πολιτών της. Κάτω από την πίεση των κηρυγμάτων του Διαφωτισμού, αρχικά, και των κατακτήσεων της Γαλλικής Επανάστασης στη συνέχεια, η ιατρική τοπογραφία χρησιμοποιήθηκε για τον φωτισμό της διοίκησης σε θέματα δημόσιας υγείας και τη συνακόλουθη λήψη μέτρων για τη βελτίωση των κακώς κειμένων. Κλασικό παράδειγμα αυτού του νέου τύπου αντιλήψεων αποτελεί η μεγάλη έρευνα, την οποία, ήδη από το 1776, ξεκίνησε η Βασιλική Εταιρεία Ιατρικής της Γαλλίας με σκοπό να καταγράψει την επίδραση των στοιχείων του Ιπποκράτη (αέρας, νερό, γη) στην παθολογία των γαλλικών πόλεων και χωριών.¹⁴

Στον χώρο του νεοσύστατου ελληνικού Βασιλείου η ιατρική τοπογραφία εισάγεται, σε επίπεδο θεσμικό τουλάχιστον, από την πρώτη κιόλας στιγμή. Η πρόθεση της διοίκησης για συλλογή πληροφοριών που θα οδηγούσαν στη δημιουργία «εντελούς» ιατρικής τοπογραφίας κάθε νομού, είναι σαφής, ωστόσο η υλοποίησή της δεν είχε τα αποτελέσματα που περίμεναν οι εμπνευστές της. Κάποια δειλά βήματα για την «καλλιέργειά» της πραγματοποιήθηκαν, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια, έμειναν όμως μάλλον αποσπασματικά και η συνέχεια δεν ήταν ανάλογη του ξεκινήματος. Σποραδικές προσπάθειες για ιατρικές χωρογραφίες διάφορων τόπων του ελληνικού Βασιλείου είναι σίγουρο πως έγιναν. Ο νομαρχιακός ιατρός και μετέπειτα καθηγητής της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο

ανά τόπο μελετών της ιατρικής τοπογραφίας μπορεί κανείς να βρει στο έργο του A. Pauly, *Bibliographie des sciences médicales: bibliographie, biographie, histoire, épidémies, topographies, endémies*, Παρίσι 1872.

14. Για μια παρουσίαση επιμέρους θεμάτων της έρευνας αυτής που κράτησε από το 1776 μέχρι το 1793, βλ. το συλλογικό έργο των J. P. Desaive, P. Goubert, E. Leroy Ladurie, J. Meyer, O. Muller, J. P. Peter, *Médecins, climats et épidémies à la fin du 18ème siècle*, Παρίσι 1972.

Ι. Βούρος, για παράδειγμα, δημοσίευσε μια νοσολογική κατάσταση των Κυκλάδων το 1834,¹⁵ ενώ και οι κατά τόπους «διοικητικοί ιατροί», όπως ονομάστηκαν σε εφαρμογή της σχετικής διάταξης του Βασιλικού Διατάγματος που προαναφέραμε, προέβησαν σε αντίστοιχες παρατηρήσεις για το σύνολο σχεδόν των δήμων του ελληνικού κράτους. Τα στοιχεία που συνέλεξαν, ήταν κατά πολύ γενικότερα, ασαφέστερα, και κυρίως συντομότερα από εκείνα του Οικονόμου, και πάντως δεν οδήγησαν στη σύνταξη «εντελούς» ιατρικής τοπογραφίας των τόπων στους οποίους αναφέρονταν. Παρ' όλα αυτά δημοσιεύτηκαν από τα τέλη του 1838 μέχρι και το 1840 ως Παραρτήματα στην εφημερίδα *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, υπό τον τίτλο «Ιατροστατιστικοί πίνακες» των Διοικήσεων του ελληνικού Βασιλείου¹⁶ και αποτελούν πολύτιμες πηγές για την εποχή. Αν οι εκθέσεις αυτές συνέχισαν να συντάσσονται είναι κάτι που δεν γνωρίζουμε προς το παρόν. Όταν ολοκληρωθεί η ταξινόμηση του Αρχείου του Υπουργείου Εσωτερικών στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, ίσως το μάθουμε. Πάντως παρόμοιες δημοσιεύσεις δεν έγιναν κατά τον 19ο αιώνα. Σποραδικά κάποιои, ευαίσθητοι σε τέτοια θέματα, ιατροί καταπιάνονταν με ζητήματα νοσολογίας διάφορων τόπων, χωρίς, ωστόσο, να δημιουργηθεί ιδιαίτερη «σχολή».¹⁷

Το υπόμνημα του Οικονόμου και οι ιατροστατιστικοί πίνακες του 1838 εικονογραφούν τη σύνθετη πραγματικότητα της εποχής. Από τη μία πλευρά ένα κράτος που μόλις φτιάχνεται, και μια δημόσια διοίκηση που κάνει τα πρώτα βήματά της, και από την άλλη αυτοί που θα κληθούν να εφαρμόσουν στην πράξη τις προσταγές του, στην προκειμένη περίπτωση οι ιατροί. Στα 1825, όταν ξεκινάει τις σπουδές του στην ιατρική ο Σοφ. Οικονόμος, η ιατρική τοπογραφία (όρος που καθιερώθηκε από τους Γάλλους και τους Γερμανούς) μετράει σχεδόν 150 χρόνια ύπαρξης και έχει ήδη διαμορφώσει ένα μεθοδολογικό corpus.¹⁸ Σημειώνουμε χαρακτηριστικά ότι τα χρόνια 1785-1830 εκδόθηκαν

15. Βλ. Ι. Βούρος, «Νοσολογική κατάσταση των Κυκλάδων κατά το 1834 έτος», *Ασκληπιός*, τ. Α', φυλ. ΙΑ' (1.6.1837), σ. 369-388.

16. Βλ. Γ. Η. Πεντόγαλος και Γ. Α. Σταθόπουλος, «Οι ιατροστατιστικοί πίνακες των Διοικήσεων του Ελληνικού Βασιλείου (1838-1839)», στην *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιατρικής του Α.Π.Θ.*, τ. 17, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 271-280.

17. Ενδεικτικά σημειώνουμε: Θ. Αφεντούλης, «Ιατρική νοσογραφία της Άνδρου», *Ασκληπιός*, Αθήνα 1858· Π. Παλλάδιος, «Τοπογραφική νοσολογία τινών δήμων Κυνυρίας», *Ασκληπιός*, Αθήνα 1858· Αν. Γούδας, *Έρευναί περί Ιατρικής Χωρογραφίας και κλίματος Αθηνών*, Αθήνα 1858· Γ. Βάφας, *Αι Αθήναι υπό ιατρικήν έποψιν, Μέρος πρώτον, Η Πόλις*, Αθήνα 1878· Χ. Κορύλλος, *Αι Πάτραι υπό φυσικήν και ιατρικήν έποψιν*, Αθήνα 1888· Ανδρ. Κ. Φραγκίδη, *Η νήσος Σύρος υπό τοπογραφικήν, κλιματολογικήν και ιατρικήν έποψιν*, Ερμούπολη 1894· Στεφ. Κ. Καλλία, *Η Χαλκίς υπό φυσικήν και ιατρικήν έποψιν*, Αθήνα 1896.

18. O L. L. Finke στον πρόλογο του 3ου τόμου του έργου του *Versuch einer allgemei-*

περίπου 130 μελέτες ιατρικής τοπογραφίας μόνο στα γαλλικά, για να μη λήσουμε για τα έργα που γράφτηκαν στην αγγλική και τη γερμανική γλώσσα.

Ο Σοφοκλής είναι σίγουρο πως γνωρίζει την ευρωπαϊκή κατάσταση, όπως τη γνωρίζουν και οι υπόλοιποι ιατροί που συντάσσουν τους ιατροστατιστικούς πίνακες, αφού οι περισσότεροι έχουν σπουδάσει στη Γερμανία, κατά κύριο λόγο, ενώ, επιπλέον, διαθέτουν και ισχυρή κλασική παιδεία. Με αυτό το δεδομένο οι εντολές του Υπουργείου δεν τους προκαλούν δυσφορία, αντιθέτως, εντάσσονται στη λογική που γνώρισαν κατά την περίοδο των σπουδών τους. Μεταφέρουν, λοιπόν, στα καθ' ημάς τις αντιλήψεις της εποχής τους γύρω από τα ζητήματα της ιατρικής τοπογραφίας (ή ιατρικής γεωγραφίας), εφαρμόζοντας στην πράξη αυτά που έμαθαν στη θεωρητική τους κατάρτιση.

Στο βιογραφικό σημείωμα που επισυνάπτει στη διατριβή του ο Σοφ. Οικονόμος, δεν αναφέρεται, ωστόσο, σε παρακολούθηση μαθημάτων ιατρικής τοπογραφίας. Από τις μελέτες για τα νοσολογικά φαινόμενα σε ελληνικές περιοχές, που συγκροτούν το *corpus* της ελληνικής ιατρικής τοπογραφίας, είναι σαφές ότι γνωρίζει το παλαιότερο κείμενο του Μάρκου Φίλιππου Ζαλλώνυ για την Τήνο (1809) και ότι τα χρόνια εκείνα είχε εκδοθεί μία νοσολογία της Λευκάδας, χωρίς να είναι σε θέση να δώσει ακριβή στοιχεία γι' αυτή.¹⁹ Το αντίστοιχο έργο του Ιταλού ιατρού Κάρλο Μπόττα για την Κέρκυρα, που κυκλοφόρησε αρκετά χρόνια πριν, φαίνεται ότι το αγνοούσε, ενώ δεν είχε πληροφόρηση και για σύγχρονά του έργα που αναφέρονται στην Πελοπόννησο, ακόμη και στο ίδιο το Ναύπλιο.²⁰

nen medicinisch-practichen Geographie, (3 τόμοι), Λιψία 1792-1795, παρουσιάζει ένα μεθοδολογικό κείμενο για το πώς πρέπει να συντάσσονται οι ιατρικές τοπογραφίες. Ο Ι. Βούρος, με σπουδές στη Γερμανία, γνωρίζει και παραπέμπει στο κείμενο αυτό. Βλ. «Νοσολογική κατάσταση των Κυκλάδων», *ό.π.*, σ. 372. Αντίστοιχο υπόδειγμα σύνταξης ιατρικών τοπογραφιών δημοσιεύεται και στο έργο του J. Hennen, *Sketches on the medical topography of the Mediterranean comprising an account of Gibraltar, the Ionian Islands and Malta to which is prefixed a plan for memoirs on medical topography*, V.I-II, Λονδίνο 1830, σ. 13-42.

19. M. Zallony, *Voyage à Tine, l'une des îles de l'archipel de la Grèce, suivi d'un Traité de l'asthme*, Παρίσι 1809. Στην πρώτη εκδοχή της τοπογραφίας του ο Οικονόμος σημειώνει χαρακτηριστικά: «έχουμε περιγραφάς της νήσου Τήνου υπό του ιατρού Μαρκάκη Ζαλλώνη (*Voyage à Tine*), της Λευκάδος υπό του Γάλλου». Ο Γάλλος αυτός είναι ο Alphonse Ferrara και πρόκειται για το βιβλίο του *Coup d'œil sur les maladies les plus importantes qui règnent dans une des îles les plus célèbres de la Grèce, ou Topographie médicale de l'île de Leucade, ou Sainte Maure*, Παρίσι 1827 (68 σελίδες).

20. Βλ. Carlo Botta, *Storia naturale et medica dell'isola di Corfù*, που πρωτοκυκλοφορεί στο Μιλάνο στα 1798 και επανεκδίδεται στην ίδια πόλη στα 1823. Οι ιατροί που συνόδευαν το εκστρατευτικό σώμα του στρατηγού Μαιζών στην Πελοπόννησο (την περίφημη «Expédition scientifique de la Morée») δημοσίευσαν δύο τουλάχιστον έργα ιατρικής

Η βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί για τη σύνταξη της χωρογραφίας του, ποικίλλει. Ο ελάχιστος χρόνος που είχε περάσει από την εποχή των σπουδών του, του επιτρέπει να είναι ενημερωμένος ως προς τα πρόσφατα δημοσιεύματα που αφορούν σε καθαρά ιατρικά θέματα. Για την ιστορία του Ναυπλίου μέχρι και την Επανάσταση του 1821 χρησιμοποιεί κυρίως συγγραφείς της αρχαιότητας και περιηγητές. Για την εποχή του Αγώνα, ωστόσο, και την περίοδο που ακολουθεί, παραπέμπει σε εφημερίδες και έργα της εποχής, ενώ γνωρίζει και σχολιάζει το άρτι τυπωθέν βιβλίο του Μάουρερ, τον οποίο, βέβαια, αντιπαθεί σφοδρά.²¹ Σε κάποιες παραπομπές του, τέλος, χρησιμοποιεί τη νεότερη βιβλιογραφία της εποχής, πράγμα που αποδεικνύει ότι παρακολουθεί την εκδοτική παραγωγή.

Ερχόμαστε τώρα στο υπόμνημα. Είναι εμφανές –και από την έκτασή του– ότι Σοφ. Οικονόμος έχει στο μυαλό του κάτι διαφορετικό από τη σύνταξη ενός απλού ιατροστατιστικού πίνακα. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια προσέγγιση του Ναυπλίου συνολικότερη. Η αναφορά που ο ίδιος κάνει στο έργο του Ζαλλώνυ για την Τήνο, στο Προοίμιο του κειμένου του, μας φανερώνει το πρότυπο που έχει κατά νου για την προσέγγιση του θέματος. Έτσι, υιοθετεί την οπτική του Ζαλλώνυ και τα αντίστοιχα κεφάλαια της ανάλυσής του, φροντίζει όμως να προσθέσει και άλλα για πιο σύγχρονα θέματα: τη διαφορά ανάμεσα σ' έναν τόπο υπόδουλο και τουρκοκρατούμενο και σε μια πόλη ενός μοντέρνου και σύγχρονου κράτους. Οι ενότητες στις οποίες οργανώνει την περιγραφή του, είναι οι ακόλουθες: «Χωρογραφία», «Ιστορία της πόλεως», «Επιγραφαι ελληνικάι», «Περί των ενδόξων ανδρών της Ναυπλίας», «Περί του αέρος»,

τοπογραφίας. Πρόκειται για τη διατριβή του E. Joudan, *Considérations sur la topographie médicale de Patras*, Στρασβούργο 1834, και τη μελέτη του Prosper Gassaud «Mémoires et observations sur les fièvres intermittentes pernicieuses qui ont régné à Nauplie pendant l'automne de 1832, procédés d'un aperçu topographique de cette ville», η οποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Recueil de mémoires de médecine militaire* (τ. 40, Παρίσι 1836, σ. 1-60). Βλ., επίσης, P. E. Gittard, *Considérations générales sur la constitution physique du Péloponèse, et son influence sur le caractère et les maladies de ses habitants*, Παρίσι 1834. Ο Οικονόμος δεν φαίνεται να γνωρίζει το έργο του J. Hennen, ό.π.

21. Αναφερόμαστε στο κλασικό έργο *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834*, Χαϊδελβέργη 1835, στο οποίο ο Μάουρερ, εκτός των άλλων, αναφέρεται και στην εμπειρία από τη συμμετοχή του στην Αντιβασιλεία (1833-1834). Συχνά κάνει αναφορές στη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος* (1825-1832) και στον *Σωτήρα*. Από τις άλλες εκδόσεις σημειώνουμε το έργο του Χρ. Βυζαντίου, *Ιστορία του τακτικού στρατού της Ελλάδος, από της πρώτης συστάσεώς του κατά το 1821 μέχρι του 1832*, Αθήνα 1837, σε εκείνο του Παλαιών Πατρών Γερμανού, *Υπομνήματα περί της ελληνικής επαναστάσεως*, Αθήνα 1837, καθώς επίσης και σε εκείνο του Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, ό.π.

«Πολιτική κυβέρνηση της Ναυπλίας», «Κλίμα», «Περί των φυσικών προϊόντων», «Περί των κατοίκων», «Περί της φυσικής ανατροφής», «Περί γάμων, γεννήσεων και θανάτων», «Περί των επιχωριαζουσών ασθενειών», «Περί των λουτρών», «Περί Νεκροταφείων», «Περί των φαρμακοπωλείων», «Περί του εγκεντρισμού», «Περί των νοσοκομείων», «Περί των φυλακών», «Περί του Ορφανοτροφείου και των σχολείων», «Περί των ιατρών», «Περί των μαιών». Από αυτές τις ενότητες εκείνη που καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη έκταση είναι η σχετική με την ιστορία της πόλης, που άρχεται από αρχαιότατων χρόνων, κάτι που είναι απολύτως φυσικό και σύμφωνο με την ιδεολογία της εποχής, αλλά αφορά και στα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του Οικονόμου, ο οποίος φαίνεται ότι προτιμά τη φιλολογία από την ιατρική. Από την άποψη αυτή ο Οικονόμος μοιάζει να επιχειρεί ένα συγκερασμό της κλασικής «περιηγητικής» προσέγγισης ενός τόπου με τις καινούργιες αντιλήψεις της ιατρικής τοπογραφίας.

Το Ναύπλιο κατά την εποχή που ζει εκεί ο Σοφ. Οικονόμος βιώνει μια αντιφατική περίοδο. Όταν ο ίδιος φτάνει, τον Οκτώβριο του 1834, η πόλη είναι η πρωτεύουσα του νεοσύστατου Βασιλείου και το κέντρο της πολιτικής ζωής και των αποφάσεων που λαμβάνονται. Όταν φεύγει, τρία χρόνια αργότερα, την άνοιξη του 1837, η πρωτεύουσα έχει μεταφερθεί στην Αθήνα, όπου και σπεύδει να μετοικήσει η οικογένεια Οικονόμου –μαζί και ο Σοφοκλής–, ενώ το Ναύπλιο προσπαθεί σιγά-σιγά να συνηθίσει τη νέα πραγματικότητα και να προσαρμοστεί στον ρόλο μιας επαρχιακής πόλης του ελληνικού 19ου αιώνα. Ο Οικονόμος με οξυδέρκεια παρατηρεί την πόλη και τον περιβάλλοντα χώρο, το οικιστικό πλέγμα, τους κατοίκους και τις συνήθειές τους και την επίδραση των νέων πραγμάτων και των ιδεών που ήλθαν μετά την απελευθέρωση με την Αντιβασιλεία. Η ματιά του άλλοτε είναι απλώς καταγραφική και άλλοτε διεισδυτικότερη. Παρατηρητής και αυτόπτης μάρτυρας της πραγματικότητας που ξετυλίγεται μπροστά στα μάτια του, δίνει πληροφορίες από «πρώτο χέρι» για τη διαμόρφωση της πόλης, χωρίς να διστάζει να προτείνει και λύσεις, ιδιαίτερα σε θέματα που σχετίζονται με τη δημόσια υγεία, ένα θέμα που γνωρίζει πολύ καλά.

Το Ναύπλιο του Οικονόμου είναι μια πόλη «εύκτιστος», με διάροφα σπίτια «ου πάνυ ευρύχωρα», ενώ στο προάστιο της Πρόνοιας τα σπίτια είναι «χθαμαλά και πλινθόκιστα ως επί το πλείστον». Οι δρόμοι είναι μάλλον στενοί, λιθόστρωτοι και φέρουν ονομασία, υπάρχουν δύο πλατείες, τέσσερις εκκλησίες και αρκετά δημόσια κτήρια, για τα οποία φροντίζει να δώσει ιστορικές πληροφορίες.²² Όλα δείχνουν ότι η πόλη σιγά-σιγά προσπαθεί να

22. «Σύνοψις ιατρικής χωρογραφίας της Ναυπλίας», σ. 2 κ.εξ. Η αναφορά στην ονοματοδοσία των οδών είναι χαρακτηριστική της πορείας που ακολουθεί μια πρώην οθωμανική πόλη που αποκτά πλέον καινούργια αντίληψη για την ταυτότητά της.

αποκτήσει τα χαρακτηριστικά εκείνα που ταιριάζουν στην καινούργια πραγματικότητα, εκείνη που διαφοροποιείται ριζικά από το οθωμανικό παρελθόν.

Γύρω από το Ναύπλιο η εξοχή είναι γεμάτη αμπέλια, νεόφυτα δένδρα και αρωματικά φυτά, έτσι ώστε η κοιλάδα χαρακτηρίζεται «αξιόλογος και τερπνή». Σε μικρή απόσταση, στην Τίρυνθα, ο «αοίδιμος Κυβερνήτης» φρόντισε να ιδρυθεί «Αγροκήπιον χάριν της γεωργίας εν εσχάτι αθλιότητι ούσης». Η παραμέληση του Αγροκηπίου μετά τα γεγονότα που ακολούθησαν τη δολοφονία του Καποδίστρια, αλλά και η πολιτική της Αντιβασιλείας προσφέρει στον Οικονόμο την ευκαιρία να επιτεθεί στους «ιδιωφελείς αλλοεθνείς» και τον «πανηγυριστή των αυτού βεβήλων εν Ελλάδι πράξεων Μαουρέρον».

Το κλίμα της Ναυπλίας είναι «μέτριον και ευχάριστον». Το άλλοτε νοσηρό κλίμα, που επικρατούσε τα χρόνια της Τουρκοκρατίας και του Αγώνα, βελτιώθηκε χάρη κυρίως στα μέτρα που έλαβε ο «αοίδιμος Κυβερνήτης» για την καθαριότητα της πόλης και τη δενδροφύτευση της ευρύτερης περιοχής. Τη βελτίωση αυτή «τρανότατα μαρτυρούσιν και η των επιδημιών έλλειψις και η των διαλειπόντων πυρετών ελάττωσις».²³ Επικρατέστεροι άνεμοι είναι κυρίως οι βοριάδες, ενώ οι νοτιάδες είναι κακοί για την υγεία των πολιτών, «αδυνατούντες τας τε του σώματος δυνάμεις και την φαντασίαν εκνευρίζοντες».²⁴

Οι κάτοικοι της πόλης, μείγμα Πελοποννησίων, Στερεοελλαδιτών, Κρητικών κ.ά., ανέρχονται περίπου στις 10.000. Φυσιογνωμικά ο Ναυπλιεύς διαφέρει λίγο από τους κατοίκους της υπόλοιπης Αργολίδας. Είναι μετρίου αναστήματος, «ικανώς μυώδης και έχει τους οφθαλμούς μέλανες. Οι γυναίκες είναι μάλλον όμορφες, αγαπούν δε «την των ενδυμάτων επίδειξιν». Γενικότερα «εις το Ναύπλιον βλέπει τις το γοργόν της κρίσεως και το ενεργόν του νοός, και την περί την ραδιουργίαν ευχέρειαν, ήτις χαρακτηρίζει τον Πελοποννήσιον».²⁵ Βασικά είδη διατροφής είναι τα ψάρια, τα χόρτα, οι ελιές, το τυρί και το κρέας, ενώ καταναλώνεται «κατά κόρον» κρασί και μέτρια ρακί. Στην ιδιωτική τους ζωή οι κάτοικοι είναι εγκρατείς και ολιγαρκείς, ενώ, όταν φιλοξενούν φίλους, αγαπούν «την επίδειξιν της τρυφής».²⁶ Κύρια ασχολία τους είναι το εμπόριο.

Σε ό,τι αφορά στα ζητήματα της ιατρικής και της δημόσιας υγείας, η ματιά του Σοφ. Οικονόμου είναι πιο αναλυτική. Η παρατήρηση των συνηθισμένων ασθeneιών του τόπου συνοδεύεται και από υποθέσεις για τα αίτια που τις προκαλούν, αλλά και από τα φάρμακα που χρησιμοποιούνται για την καταπολέμησή τους. Αναφερόμενος στην πιο συνηθισμένη ασθένεια, τους διαλείποντες

23. «Σύνοψις ιατρικής χωρογραφίας της Ναυπλίας», σ. 36.

24. Στο ίδιο, σ. 35.

25. Στο ίδιο, σ. 46.

26. Στο ίδιο, σ. 48.

πυρετούς, δηλαδή την ελονοσία, κατά κύριο λόγο θεωρεί πως αυτή οφείλεται στο «ύφυγρον της Ναυπλίας», ενώ «οι από του Austro²⁷ πνέοντες άνεμοι και διά της Λέρνης ερχόμενοι συμβάλλουσι προς την των πυρετών γένεσιν».²⁸ Στους πυρετούς αυτούς πιο εκτεθειμένοι είναι όσοι ασχολούνται με γεωργικές εργασίες και οι χειρώνακτες. Από τις άλλες ασθένειες ιδιαίτερη εντύπωση του προκαλεί η «ελεφαντίασις των Ελλήνων», η λέπρα, που είναι συχνότατη στο γειτονικό Κρανίδι, τα θύματα της οποίας πολλές φορές αναζητούν θεραπεία στο Ναύπλιο, καθώς επίσης και τα κισσώδη έλκη της κνήμης, από τα οποία πάσχουν οι χωρικοί των γειτονικών χωριών και των περιχώρων του Ναυπλίου.

Στα θέματα δημόσιας υγείας οι παρατηρήσεις του Οικονόμου είναι πολύτιμες. Όλα όσα σχετίζονται με αυτήν, ιδρύματα, άνθρωποι και πρακτικές, παρουσιάζονται, κρίνονται και σχολιάζονται. Οι αναφορές στα λουτρά (δημόσια και θαλάσσια), τα νεκροταφεία, τα φαρμακοπωλεία, τα νοσοκομεία, τους ιατρούς, τις μαιές, τις πρακτικές εμβολιασμών και τις μεθόδους μαιευτικής που ακολουθούνται, είναι πλούσιες και συνδυάζουν τόσο την αποτύπωση της κατάστασης των πραγμάτων, όπως την βλέπει ο Οικονόμος, όσο και την καταγραφή σπάνιων ιστορικών στοιχείων.

Η εξοικείωση με τη μέθοδο της επαγγελματικής του ζωής είναι εδώ εμφανής: πρώτα η διάγνωση των πραγμάτων και κατόπιν οι προτάσεις για θεραπεία. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σε ζητήματα ιατρικής δεοντολογίας (ποιοι και κάτω από ποιες προϋποθέσεις ασκούν την ιατρική ή τη φαρμακευτική) και πρακτικής εφαρμογής. Η μαιευτική φαίνεται ότι τον ενδιαφέρει ιδιαίτερα, αν κρίνει κανείς από την έκταση που αφιερώνει στα σχετικά με την περιγραφή των τοκετών στο Ναύπλιο. Ο Οικονόμος, στηριζόμενος στις εμπειρίες του από τη Γερμανία, δεν διστάζει να καταθέτει τις προτάσεις του για τη βελτίωση των πραγμάτων, όπου το κρίνει αναγκαίο.

Από τα όσα σχετίζονται ευρύτερα με τη δημόσια υγεία, εκτεταμένη μνεία γίνεται στα νεκροταφεία του Ναυπλίου, και κυρίως στην ανάγκη ύπαρξης σύγχρονων νεκροθαλάμων (όπως εκείνοι που είχε εισαγάγει στη Γερμανία ο δάσκαλός του Ουφελάνδος), αλλά και στις φυλακές, οι οποίες από πλευράς υγεινής βρίσκονται σε άθλια κατάσταση.²⁹

Το χειρόγραφο του Οικονόμου είναι αποκαλυπτικό για τον τρόπο που βλέπει και κρίνει ο ίδιος τα πράγματα. Εδώ έχουμε, άλλωστε, να κάνουμε με

27. Austro: νοτιοδυτικός άνεμος.

28. Στο ίδιο, σελίδα χωρίς αρίθμηση, μεταξύ των σ. 52-53 του κειμένου.

29. Στο ίδιο, σ. 56. Αναφερόμενος στους βαρυποινίτες που φυλακίζονται στο Παλαμήδι, ο Οικονόμος προτείνει τη μεταφορά τους στη Γυάρο, όπως «το πάλα», όπου ασχολούμενοι με την εργασία θα ωφελούνται οι ίδιοι, αλλά και η πολιτεία θα μένει «ήσυχος και ασφαλής»: στο ίδιο, σ. 62.

έναν εκπρόσωπο εκείνης της γενιάς των Ελλήνων (των ετεροχθόνων, όπως ονομάστηκαν λίγα χρόνια αργότερα), οι οποίοι ερχόμενοι από το εξωτερικό προσπαθούν να προσαρμόσουν τις όποιες εμπειρίες και σπουδές τους στην πραγματικότητα ενός κράτους που κάνει τα πρώτα του βήματα. Στην περίπτωση του Οικονόμου τα εφόδια και οι εμπειρίες που κουβαλάει είναι πολλές και μερικές φορές καθοριστικές. Η ηγετική προσωπικότητα του πατέρα του και η σύνδεση που έχει εκείνος με τη Ρωσία και το ρώσικο ανακτοβούλιο φαίνεται πως επηρεάζουν ουσιαστικά και τον ίδιο.³⁰ Οσάκις –και δεν είναι λίγες οι φορές– αποτολμά σχόλια γενικότερης πολιτικής φύσης στη χωρογραφία του, η κατεύθυνση είναι σαφώς ευνοϊκή προς τις απόψεις του Ρωσικού Κόμματος, του επονομαζόμενου των Ναπαίων.

Υπό αυτό το πρίσμα παρουσιάζεται και η περίοδος του Καποδίστρια, ο οποίος θεωρείται ο «πατήρ της ελληνικής πολιτείας».³¹ Στα μάτια του Σοφ. Οικονόμου το θαυμαστό έργο του αοίδιμου Κυβερνήτη ήλθε να το ανατρέψει η Αντιβασιλεία, και κυρίως ο «μιαρός» και «λωποδύτης» Μάουρερ. Η αποστροφή αυτή προς τους Βαυαρούς και την Αντιβασιλεία ασφαλώς και δεν συνάδει με τη γερμανική παιδεία, της οποίας υπήρξε μέτοχος ύστερα από μακρόχρονη παραμονή σε γερμανόφωνο χώρο (Βιέννη) και στην ίδια τη Γερμανία. Υπάρχουν, ωστόσο, την εποχή εκείνη, εκκρεμότητες και αντιπαραθέσεις τέτοιες, ώστε ο όποιος φιλογερμανισμός περνά σε δεύτερη μοίρα. Η υπόθεση, για παράδειγμα, της ανακήρυξης του αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (1834) δεν μπορούσε παρά να τον επηρεάσει άμεσα. Ο Μάουρερ και οι Βαυαροί είχαν πρωταγωνιστήσει στην κίνηση αυτή, ενώ ο πατέρας του Κωνσταντίνος ήταν ο ηγέτης όσων αντιδρούσαν.

Οι Βαυαροί δεν ήταν ο μόνος του «αντίπαλος». Πολλές φορές σημειώνει την ολέθρια επίδραση που έχουν στα ήθη και στις γενικότερες ασχολίες των κατοίκων οι συχνές επαφές με τους ξένους, το άνοιγμα στα νέα πράγματα, το οποίο φέρνει η ανεξαρτησία και ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός του Βασιλείου. «Αλλά η προς τους ξένους χάριν εμπορίου επιμειξία ως εκ της θέσεως της Ναυπλίας συνεπάγεται και ξένα μιάσματα φθοροποιά του ήθους», σχολιάζει, για να συμπληρώσει ότι «ο εισαγόμενος ξένος πιθηκισμός περί τα των ευρωπαϊών ήρξατο. Το αρρενωπόν εκείνο και σεμνόν και εμβριθές είδος του έλληνος χαλαρόν ποιείν και προς το της διαφθοράς κάταντες απωθείν και δούλον παρασκευάζειν», σημειώνει.

Η αντίθεση με τα ξενόφερτα πράγματα και η αίσθηση ότι οι ξενικές πα-

30. Για την πορεία του Κωνσταντίνου Οικονόμου και για την επίδραση που ασκεί στα παιδιά του, πολύτιμες πληροφορίες προσφέρει η αλληλογραφία του κατά την περίοδο 1802-1822. Βλ παραπάνω, υποσ. 4.

31. «Σύνοψις ιατρικής χωρογραφίας της Ναυπλίας», σ. 29.

ρεμβάσεις έχουν ολέθρια αποτελέσματα στα ελληνικά πράγματα είναι διάχυτα στο κείμενό του. Οι αντιλήψεις του στα θέματα αυτά φαίνεται ότι συμπίπτουν με εκείνες του πατέρα του, ο οποίος έχει επίσης τις ίδιες απόψεις κατά την εποχή εκείνη.³²

Αλλού πάλι ομολογεί πως αυτολογοκρίνεται και αποσιωπά πράγματα της πρόσφατης ιστορίας της πόλης. Το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1827 το Ναύπλιο «απέβη θέατρον δραμάτων τραγικών. Η Φρουρά του Παλαμηδίου πολεμεί προς την της Ακροναυπλίας και πεισματώδης εμφύλιος πόλεμος δι' όλου του Ιουνίου 1827 επικρατεί. Οικίαι κατακρημνίζονται, ο περίφημος προ της πόλεως ελαιών κατακαίεται, φυλακισμοί, μαστιγώσεις βίαιοι, δεσμοί και πολλά άλλα κακά καταπράττονται, επί των οποίων ρίπτοντες το κάλυμμα της λήθης αποσιωπώμεν την τραγικήν τούτων εξιστόρησιν».³³ Τα γεγονότα αυτά, στα οποία υπήρχε και πάλι «ξένος δάκτυλος», σύμφωνα με τον Οικονόμου, ήταν πολύ πρόσφατα και έτσι επιλέγει την πολιτική κριτική έναντι της ιστορικής καταγραφής.

Ο Οικονόμος δεν είναι ένας συνηθισμένος επισκέπτης του Ναυπλίου. Η ματιά του ιατρού τον οδηγεί σε διάφορες παραμέτρους της πραγματικότητας, τις οποίες οι συνηθισμένοι περιηγητές του ελληνικού τοπίου προσπερνούν μάλλον γρήγορα και βιαστικά. Η «Χωρογραφία» του δεν αποτελεί μόνο μια απλή καταγραφή των πραγμάτων, αλλά μοιάζει περισσότερο με ένα φωτογραφικό λεύκωμα –ας μου επιτραπεί να την ονομάσω έτσι– του Ναυπλίου στα πρώτα βήματά του, στην παιδική του ηλικία. Αλλού αναγνωρίζουμε το στυλιζαρισμένο ύφος που οφείλουν να έχουν κάποιες «φωτογραφίες» αυτού του είδους, ενώ αλλού η πρωτοτυπία είναι εμφανέστατη. Το γεγονός πάντως ότι δεν υπάρχουν αντίστοιχες «φωτογραφίες» άλλων ελληνικών πόλεων την ίδια εποχή αλλά ούτε και του Ναυπλίου σε μεταγενέστερη εποχή, ίσως κάνει ακόμη πιο πολύτιμο αυτό το χειρόγραφο του Σοφ. Οικονόμου.

32. Βλ. Κ. Λάππας, «Η οικογένεια Κων. Οικονόμου», *ό.π.*, σ. 414-415.

33. «Σύνοψις ιατρικής χωρογραφίας της Ναυπλίας», σ. 28.

ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΑΦΑΤΗ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ
Η ΤΟΠΙΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Για την ιστοριογραφία του 19ου αι. ο δήμος, η δημοτική διοίκηση, συνιστά προνομιακό σημείο για τη μελέτη φαινομένων που εγγράφονται στη σφαίρα του κοινωνικού, του οικονομικού, του πολιτικού γίνεσθαι ή των νοοτροπιών. Στη μελέτη αυτή προτίθεμαι να προσεγγίσω τους θεσμικούς όρους συγκρότησης αυτής της διφυούς «οντότητας» που είναι ο δήμος τον 19ο αι.: θεσμός «τοπικής αυτοδιοίκησης» για την αντιμετώπιση τοπικών προβλημάτων και, συγχρόνως, κατώτερη βαθμίδα ενός ιεραρχημένου συστήματος περιφερειακής διοίκησης, με θεμελιώδη, βέβαια, διάσταση το εδαφικό-γεωγραφικό στοιχείο. Συγχρόνως, θα επιχειρήσω, αξιοποιώντας υλικό από το Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου, να σκιαγραφήσω επιμέρους δημοτικές λειτουργίες και μέριμνες, σε συνάρτηση, πάντα, με τους ποικίλους θεσμούς και τις πολιτικές που αναδύονται σε αυτή την πρώτη κρίσιμη δεκαετία συγκρότησης του ελληνικού κράτους.

Η κυβερνητική και διοικητική συγκέντρωση συνιστά πρόταγμα της Ελληνικής Επανάστασης και εμπεριέχεται στη δυναμική της. Διακηρύσσεται ως θεμελιώδης αρχή του πολιτεύματος στα κείμενα των Εθνικών Συνελεύσεων, στα πρώτα συντάγματα, στους διαδοχικούς διοικητικούς οργανισμούς και επιχειρείται, στο μέτρο των περιστάσεων, η εγκαθίδρυση νέων ιεραρχημένων σχέσεων ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στις τοπικές αρχές, με στόχο να συγχωνευθούν οι επαναστατημένες περιοχές σε μία νέα οργανική ενότητα και να μειωθεί η επιρροή των τοπικών παραγόντων.¹ Όπως χαρακτηριστικά ανα-

1. Σε ό,τι αφορά την επιρροή της προεπαναστατικής τοπικής ολιγαρχίας, η απάντηση του Καποδίστρια στα ερωτήματα των αντιπροσώπων των συμμάχων αυτών, σχετικά με τις τοπικές αρχές στα απελευθερωμένα εδάφη, στο τέλος του 1828, εκφράζει την τομή και τις συνέχειες: «Αποσεΐσαν τον τουρκικόν ζυγόν το Ελληνικόν έθνος, ούτε ώφειλεν, ούτε εδύνατο να σέβεται πλέον τας τοπικάς αρχάς αίτινες είχαν κατασταθει από εξουσίαν ήδη καταργηθείσαν. Διά τούτο δεν διέμεινεν ουδεμία τοιαύτη. Αλλ' εκείνοι, οίτινες είχαν επιρροήν πραγματικήν εις τας διαφόρους επαρχίας, κινηθέντες και αυτοί οι ίδιοι, πρώτοι,

φέρεται στο προοίμιο του πρώτου *Οργανισμού των ελληνικών επαρχιών* της 30ής Απριλίου 1822: «από το ομοιόμορφο του οργανισμού, και επομένως από την αλληλουχίαν όλων των Διοικητικών κλάδων προέρχεται η αληθής αρμονία και εκ ταύτης πάλιν η ισομερής διανομή των δημοσίων φόρων, και η ακριβής της Διοικήσεως εκτελέσεις, δεσμοί κυριώτατοι της αδελφικής και σφικτής ενώσεως ολοκλήρου έθνους».²

Με την ίδρυση του ελληνικού Βασιλείου η κυβερνητική συγκέντρωση είναι δεδομένη, τα σύνορα του κράτους προσδιορίζονται και η Αντιβασιλεία προχωρά άμεσα στη θεσμοθέτηση ενός ολοκληρωμένου συστήματος περιφερειακής διοίκησης, συγκεντρωτικού και αυστηρά ιεραρχημένου. Με το Β.Δ. «Περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της διοικήσεώς του» της 3ης/15ης Απριλίου 1833³ και τον νόμο «περί συστάσεως των Δήμων» της 27ης Δεκεμβρίου 1833 / 8ης Ιανουαρίου 1834⁴ η επικράτεια διαιρείται σε νομούς, οι νομοί σε επαρχίες, οι επαρχίες σε δήμους και κάθε όργανο υπάγεται στο αμέσως ανώτερό του. Οι δήμοι και οι διοικητικές τους αρχές υπάγονται στους έπαρχους και μέσω αυτών στον νομάρχη.⁵ Ο ορθολογισμός αυτός άπαντα στην επιταγή για εθνική ενότητα με την κατάργηση της τοπικής ιδιαιτερότητας, αλλά συγχρόνως αποτελεί και το εργαλείο που επιτρέπει στο νέο κράτος να οργανώσει την επέμβασή του σε όλους τους τομείς της ζωής και της δραστηριότητας των πολιτών. Όπως διατυπώνεται επιγραμματικά στις «Οδηγίες περί σχηματισμού των δήμων» της 15ης/27ης Απριλίου 1834,⁶ «σκοπός της διαιρέσεως ταύτης του κράτους είναι το να κατορθωθή η οργανική ανάπτυξις του πολιτικού σώματος και των μερών αυτού και να αποκατασταθή ευκολωτέρα και απλουστέρα η διοίκησις του κράτους, ώστε η κεντρική κυβέρνησις να μένει επαναπαυμένη ότι οι νόμοι και οι δημόσιοι σκοποί εκτελούνται εις μεντας νομαρχίας διά των νομαρχιακών, εις δε τας επαρχίας διά των επαρχιακών και εις τους δήμους διά των δημοτικών αρχών».

εις τον υπέρ ανεξαρτησίας αγώνα εξακολούθησαν συμπράττοντες ενεργεία τόσον εις των πολεμικών, όσον και εις των πολιτικών πραγμάτων την διεύθυνσιν» (Ι. Α. Καποδίστριας, *Επιστολαί*, μτφρ. Μιχ. Γ. Σχινά, τ. IV, Αθήνα 1841, σ. 398).

2. Ανδρέας Ζ. Μαμούκας (εκδ.), *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. Γ', Πειραιάς 1839, σ. 61.

3. Φ.Ε.Κ., αρ. 12, 6/18 Απριλίου 1833, σ. 75-80.

4. Φ.Ε.Κ., αρ. 3, 10/22 Ιανουαρίου 1834, σ. 13-32.

5. Στην περίπτωση που η έδρα της νομαρχίας και η πρωτεύουσα μιας επαρχίας ταυτίζονται, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Ναυπλίου, τότε ο νομάρχης ασκεί και τα καθήκοντα του επάρχου.

6. Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *Ελληνική νομοθεσία από του 1833 μέχρι του 1860*, τ. Β', Αθήνα 1861, σ. 212.

Αναφέρουμε εδώ ότι το 1836 οι αρχικοί δέκα νομοί αντικαθίστανται από 30 διοικήσεις και 17 υποδιοικήσεις, ενώ οι επαρχίες παραμένουν ως έχουν.⁷ Πολύ γρήγορα, με αιτιολογία τον περιορισμό των κρατικών δαπανών και τη βελτίωση της λειτουργίας της διοικητικής μηχανής, οι διοικήσεις περιορίζονται σε 24 και οι υποδιοικήσεις σε 7.⁸ Το νομαρχιακό σύστημα θα επανέλθει το 1845.⁹ Στην πραγματικότητα πρόκειται για τροποποιήσεις του περιφερειακού διοικητικού χάρτη της χώρας, αφού στις διάφορες εκδοχές του αλλάζουν τα μεγέθη αλλά όχι ο χαρακτήρας των ανώτερων διοικητικών οντοτήτων, ενώ οι αρμοδιότητες των νομαρχών/διοικητών ελάχιστα διαφοροποιούνται από εκείνες που όριζε το αρχικό διάταγμα της 26ης Απριλίου / 8ης Μαΐου 1833 «Περί της αρμοδιότητος των Νομαρχών, και τας κατά Νομαρχίας υπηρεσίας».¹⁰

Πρωταρχικά καθήκοντα του νομάρχη –κρατικού λειτουργού που υπάγεται υπηρεσιακά στη Γραμματεία των Εσωτερικών– είναι α) «να φυλάττη τους νόμους και τα διατάγματα» και β) «να συμβοηθεί την Κυβέρνησιν εις το να στερεώση και επαυξήση την κοινήν ευδαιμονίαν».¹¹ Για την επίτευξη του πρώτου στόχου ο νομάρχης οφείλει να «επαγρυπνή εις το να δημοσιεύονται οι νόμοι και τα διατάγματα, να προσπαθή παντοίως τρόποις να εννοώνται ακριβώς [...] από τους διοικουμένους, διότι μόνοι τότε θέλει τα εκτελέσουν προθύμως, να διασαφηνίζει εις τας υποδεεστέρας αρχάς την αληθή έννοιαν και πνεύμα αυτών, να τας εφοδιάζη με τας τυχόν αναγκαίας οδηγίας, και να προλαβαίνει εγκαίρως πάσαν παρεξήγησιν».¹² Η επιτήρηση των υποκειμέ-

7. Β.Δ. «Περί διοικητικού οργανισμού» της 20ής Ιουνίου / 2ας Ιουλίου 1836, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 28, 21 Ιουνίου 1836, σ. 125-126.

8. Νόμος «Περί μεταρρυθμίσεως των Διοικήσεων» της 22ας Ιουνίου / 4ης Ιουλίου 1838, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 24, 23 Ιουνίου 1838, σ. 121-122.

9. Νόμος ΚΕ' «Περί της διαιρέσεως των Νομαρχιακών και Επαρχιακών αρχών» της 5ης Δεκεμβρίου 1845, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 32, 8 Δεκεμβρίου 1845, σ. 157-159.

10. *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 17, 4/16 Μαΐου 1833, σ. 109-122. Πρβλ. Β.Δ. «Περί αρμοδιότητος των διοικητών και υποδιοικητών, και περί της υπηρεσίας αυτών» της 26ης Ιουνίου / 8ης Ιουλίου 1836, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 52, 3 Ιουλίου 1836, σ. 141-151 και Β.Δ. «Περί καθηκόντων των νομαρχών και της υπηρεσίας αυτών» της 5ης Δεκεμβρίου 1845, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 35, 29 Δεκεμβρίου 1845, σ. 167-176. Γενικά για το περιφερειακό διοικητικό σύστημα του 1833 και τις διαδοχικές μεταρρυθμίσεις του την περίοδο 1836-1845 βλ. Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 147-161· Χ. Μπαμπούνης, *Η τοπική αυτοδιοίκηση κατά την Οθωνική Περίοδο (1833-1862). Θεσμικό πλαίσιο, οργάνωση και λειτουργία*, Αθήνα: Gutenberg – Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, 2010, σ. 113-125.

11. Άρθρο 6 του Διατάγματος της 26ης Απριλίου / 8ης Μαΐου 1833. Πρβλ. το άρθρο 2 του Διατάγματος της 26ης Ιουνίου / 8ης Ιουλίου 1836 και τα άρθρα 7 και 8 του Διατάγματος της 29ης Δεκεμβρίου 1845.

12. Άρθρο 7 του Διατάγματος της 26ης Απριλίου / 8ης Μαΐου 1833 και όμοια διατύπωση στο άρθρο 8 του Διατάγματος της 29ης Δεκεμβρίου 1845.

νων αρχών, ιδιαίτερα των δημάρχων και των δημοτικών συμβουλίων, και η αναφορά στην κεντρική εξουσία για τη διοικητική κατάσταση είναι, επίσης, βασική υποχρέωση των νομαρχών και των επάρχων. Πρόκειται για την πολυσυζητημένη «διοικητική επιτήρηση», στην οποία κυρίως επικεντρώνεται η διαμάχη για τον διοικητικό συγκεντρωτισμό.¹³

Σε ό,τι αφορά τη συμβολή του «εις την αποκατάστασιν της κοινής ευδαιμονίας» ο νομάρχης οφείλει να «πορίζεται ακριβείς γνώσεις» για τη διοικητική κατάσταση του νομού του και να υποδεικνύει τις ελλείψεις και τον τρόπο κάλυψής τους, να μεριμνά για την ασφάλεια του προσώπου και της περιουσίας των πολιτών, και ιδιαιτέρως για την ανάπτυξη των «νοερών δυνάμεων των διοικουμένων, να φροντίζει για τη διάδοση των κοινωφελών γνώσεων και την καταπολέμηση των προλήψεων, για την πρόοδο της γεωργίας, των τεχνών και της βιομηχανίας, για την «απομάκρυνσιν όλων όσα εμποδίζουν την ακμήν της εθνικής ευδαιμονίας». Για όλα αυτά πρέπει να συγκεντρώνει πληροφορίες, τις οποίες να διαβιβάζει στην κυβέρνηση και να υποβάλλει τεκμηριωμένες προτάσεις για την τροποποίηση του νομοθετικού πλαισίου, τη λήψη άλλων γενικών μέτρων κ.ά.¹⁴

Από τους επιδιωκόμενους σκοπούς καθίσταται προφανής η ευρύτητα των πεδίων δράσης των νομαρχών. Μόνο στο άρθρο 11 του Διατάγματος του 1833, το οποίο αναφέρεται στις αρμοδιότητες των νομαρχών υπό τη διεύθυνση της Γραμματείας των Εσωτερικών, απαριθμούνται, ούτε λίγο ούτε πολύ, 72 υποχρεώσεις. Αντίστοιχα, το άρθρο 12 που αφορά τη Γραμματεία επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως περιλαμβάνει 30 εδάφια, γεγονός που επιβεβαιώνει το σχόλιο του Μάουρερ: «Πάντως το διάταγμα εκείνο παρουσιάζει και ένα άλλο γενικότερο ενδιαφέρον. Αποκαλύπτει τις προθέσεις της Αντιβασιλείας για το μέλλον της Ελλάδας, πώς σκόπευε δηλαδή να οργανώσει τη διοίκηση, την αστυνομία, το στρατό, το εμπόριο, τη βιοτεχνία, τις επιστήμες, την αγροτική οικονομία, και όλους γενικά τους τομείς, μέχρι και τη στατιστική υπηρεσία».¹⁵

Αντίθετα, στον νόμο για τη σύσταση των δήμων, ο οποίος περιλαμβάνει 9 μέρη, 13 κεφάλαια και 124 άρθρα, στα οποία γίνεται εκτεταμένος λόγος για τις γενικές αρχές του σχηματισμού και της διαίρεσης των δήμων, για τους δημοτικούς πόρους, τις δημοτικές αρχές, τις δημαιρεσίες, τους κλάδους της δη-

13. Βλ. Π. Αργυρόπουλος, *Δημοτική Διοίκησης εν Ελλάδι*, τ. Α', Αθήνα 21859, σ. 205-233.

14. Άρθρο 8 του Διατάγματος της 26ης Απριλίου / 8ης Μαΐου 1833· άρθρο 12 του Διατάγματος της 26ης Ιουνίου / 8ης Ιουλίου 1836, με πανομοιότυπη διατύπωση, και άρθρο 10 του Διατάγματος της 29ης Δεκεμβρίου 1845, με ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις στη διατύπωση, που υποδηλώνουν μεταβολές τόσο στις νοοτροπίες όσο και στα πράγματα.

15. Γκ. Λ. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1976, σ. 470.

μοτικής διοίκησης και τη σχέση («υπαλληλία») των δήμων με τους έπαρχους και με τους νομάρχες, μόνο πέντε άρθρα είναι αφιερωμένα στα «δικαιώματα και υποχρεώσεις» των δήμων.¹⁶ Ωστόσο, αυτή η περιορισμένη απαρίθμηση υποχρεώσεων αντισταθμίζεται από μια διατύπωση που αφήνει ανοικτά όλα τα ενδεχόμενα, επιτρέποντας την εξέλιξη που θα περιγράψουμε στη συνέχεια. Σύμφωνα, λοιπόν, με το άρθρο 17: «Ανατίθεται εις τους Δήμους η ακριβής εκτέλεσις όλων των υποχρεώσεων, όσαι πηγάζουσιν ή εκ του κοινωνικού σκοπού των ή εκ νομίμων ειδικών λόγων. Η προεστώσα πολιτική Αρχή, εάν ήθελε παρατηρήσει αμέλειαν κατά τούτο από μέρους των, οφείλει να τους παραινή εξ επαγγέλματος να εκπληρώσωσι τα καθήκοντά των» (η έμφαση στο παράθεμα είναι δική μου).

Κατά την έννοια του άρθρου 17 η υποχρέωση των δήμων είναι διττή:

α) Ο δήμος ως αυτοτελές νομικό πρόσωπο τοπικής αυτοδιοίκησης έχει δικαίωμα και υποχρέωση «υπό την επιτήρησιν της Κυβερνήσεως» να διοικεί τις καθ' ύλην υποθέσεις του, να διαχειρίζεται τη δημοτική περιουσία και να πορίζεται, στο πλαίσιο που ορίζει ο νόμος, τα αναγκαία μέσα, ώστε να εκπληρώνει τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τον «κοινωνικό σκοπό» του –τη βελτίωση δηλαδή της ζωής των δημοτών. Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονται η παροχή της απαιτούμενης βοήθειας και περίθαλψης στους δημότες «εις περίπτωσιν ένδειας, και αποδεδειγμένης ανικανότητας του εργαζεσθαι», η ίδρυση και λειτουργία των δημοτικών σχολείων, η εξασφάλιση των αναγκαίων δημοτικών καταστημάτων, η συμπλήρωση των αναγκαίων εξόδων για όσα αγαθοεργά καταστήματα δεν διαθέτουν περιουσία ή άλλους πόρους, η κατασκευή ή επισκευή του οδικού δικτύου, των υδραγωγείων και φρεατίων, η κατασκευή και διατήρηση των παρόχθιων υδραυλικών έργων, η οριοθέτηση των δημοτικών αγρών, η σύνταξη των «γενικών περί οικοδομών και ευθυγραμμίας σχεδίων» (αριθ. 119, ι) και, βέβαια, η αντιμισθία του δημάρχου και η μισθοδοσία των δημοτικών υπαλλήλων.

β) Συγχρόνως, ο δήμος ως πρώτη βαθμίδα του περιφερειακού διοικητικού συστήματος, στον οποίον «ως έσχατον μέλος, λήγουν άπαντες οι κλάδοι της διοικήσεως του κράτους»,¹⁷ έχει «υποχρεώσεις και εξουσίες» που «ενεργούνται [...] εν ονόματι και κατά διαταγήν της κυβερνητικής αρχής του κράτους». Ως τέτοιες υποχρεώσεις κατονομάζονται ρητά η διενέργεια της τοπικής και αγρονομικής αστυνομίας –αργότερα δημοτική αστυνομία–, και κατά συνέπεια η καταβολή της «αναγκαίας δαπάνης για τη σύσταση και συντήρηση των απαιτουμένων αστυνομικών καταστημάτων» (άρθρα 15-16), καθώς και όσα

16. Πρόκειται για τα άρθρα 15-18 του Γ' μέρους, «Περί των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των δήμων», και για το άρθρο 37.

17. Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 212.

οι νόμοι και τα διατάγματα επιβάλλουν στις δημοτικές αρχές σχετικά με την «πολιτική κατάσταση (état civil)» –αυτό που σήμερα αποκαλούμε αστική και δημοτική κατάσταση–, την είσπραξη των δημόσιων φόρων και τη στρατολογία (άρθρο 40). Στις δημοτικές υποχρεώσεις συμπεριλαμβάνεται, επίσης, και η παροχή καταλυμάτων και τροφής στους διερχόμενους ή παρεπιδημούντες στρατιώτες και χωροφύλακες (άρθρο 37), που είναι συνδεδεμένη με το σημαντικό για την εποχή ζήτημα της ασφάλειας. Υπεύθυνος για τις υποχρεώσεις αυτές είναι ο δήμαρχος, η «πρώτη εκτελεστική Αρχή του Δήμου», και σαφώς όργανο με διττό χαρακτήρα, δημοτικός άρχοντας και κυβερνητικός λειτουργός,¹⁸ ο οποίος, άλλωστε, διορίζεται από τον βασιλιά μέσα από ένα κατάλογο τριών υποψηφίων που έχει εκλέξει το «δημαιρεσιακό συμβούλιο».

Στη συνέχεια θα διατυπώσω μερικά ερωτήματα και υποθέσεις εργασίας για την τύχη αυτού του επείσακτου¹⁹ διοικητικού συστήματος που σε αδρές γραμμές προσπάθησα να περιγράψω.

Τα καθήκοντα με τα οποία επιφορτίζονται οι νομάρχες το 1833 δηλώνουν, όπως σχολιάζει ο Μάουρερ, προθέσεις, χωρίς να υπάρχει ακόμη το αντίστοιχο θεσμικό πλαίσιο, οι οικονομικοί πόροι και ο γραφειοκρατικός μηχανισμός για την υλοποίησή τους. Στα επόμενα χρόνια η απαίτηση για ολοκλήρωση των αρχικών επιλογών αλλά και «αι αναφυσίσαι ανάγκαι, τα έκτοτε δημιουργηθέντα συμφέροντα έδωκαν βαθμηδόν [...] ύπαρξιν εις πολλούς νέους νόμους και διατάγματα, των οποίων αι διατάξεις ηύξησαν τα καθήκοντα και του υπουργείου και των διοικητικών αρχών», όπως σημειώνεται σχετικά σε οδηγίες που απευθύνει ο υπουργός Εσωτερικών προς τους διοικητές στις 16 Απριλίου 1844.²⁰

Όταν αυτές οι νομοθετικές ρυθμίσεις και διατάξεις που αφορούν αντικείμενα της γενικής διοίκησης, ενέχουν το «εδαφικό-γεωγραφικό στοιχείο», κατά κανόνα η εφαρμογή τους ανατίθεται ή εμπλέκει σε σημαντικό βαθμό τους δήμους, ενώ ο ρόλος του νομάρχη, ως προϊστάμενης διοικητικής αρχής, περιορίζεται, κατά κύριο λόγο, στη «διεύθυνση» και την «ώθηση» των δημοτικών αρχών. Οι ρόλοι μοιάζει να αντιστρέφονται και να ανατρέπεται η επιδιωκόμενη από τον νομοθέτη ισορροπία στην κατανομή της εξουσίας μέσω του ιε-

18. Π. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, τ. Α', σ. 357 κ.εξ. Επίσης, Εγκύκλιος της Γραμματείας επί των Εσωτερικών αρ. 6893 «Περί αρμοδιότητος των Δημοτικών Συμβουλίων» της 9ης Μαΐου 1839, Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Αργολίδας / Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου (στο εξής Δ.Α.Ν.), φ. Γ8α/1839.

19. Εμπνευσμένο από το οργανωτικό σχήμα που είχε ήδη εφαρμοστεί στη Γαλλία (Νόμος του 1831), στη Βαυαρία και σε άλλα γερμανικά κρατίδια, θεσμοθετήθηκε από την Αντιβασιλεία με περιορισμένες προσαρμογές. Βλ. Γ. Αγγελόπουλος, *Περί τοπικής αυτοδιοικήσεως εν Ελλάδι εν συγκρίσει προς την εν Γαλλία και Αγγλία*, Αθήνα 1879, σ. 39.

20. Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 204-205.

ραρχημένου διοικητικού δικτύου. Όπως σημειώνει ένας σύγχρονος μελετητής, «θεωρητικά όλο το κυβερνητικό έργο ήταν στα χέρια των κεντρικών οργάνων. Στην πράξη όμως τις περισσότερες πρωτοβουλίες τις έπαιρναν τα δημοτικά συμβούλια, που είχαν συγκεντρώσει τις βασικότερες αρμοδιότητες. [...] Τα μόνα πρόσωπα που κατείχαν σημαντικό αξίωμα στις περιφέρειές τους ήταν οι δήμαρχοι των διαφόρων δήμων»²¹ θα πρόσθετα και οι πρόεδροι των δημοτικών συμβουλίων, αφού σε αυτά εναπόκεινται όλες οι οικονομικές αποφάσεις.²²

«Ο νομάρχης [...] εκτελεστής και ο φύλαξ των νόμων εντός του νομού· χρησιμεύει ως μέσον συγκοινωνίας μεταξύ του λαού και της κυβερνήσεως», σημειώνεται σε εγκύκλιο του Υπουργείου των Εσωτερικών της 13ης Φεβρουαρίου 1846.²³ Τη «συγκοινωνία» αυτή μαρτυρούν τα μονόφυλλα, τα οποία συναντάμε σε όλους τους φακέλους του Δημοτικού Αρχείου.²⁴ Πρόκειται κυρίως για εγκυκλίους της Γραμματείας των Εσωτερικών προς τους νομάρχες/διοικητές του Βασιλείου, τις οποίες ο νομάρχης/διοικητής Αργολίδος κοινοποιεί στους δημάρχους ή ενίοτε στους αστυνόμους της περιφέρειάς του, χωρίς κατά κανόνα να προσθέτει περαιτέρω διασαφηνίσεις ή άλλες οδηγίες: τα συνοδευτικά διαβιβαστικά ή, συνηθέστερα, οι χειρόγραφες σημειώσεις πάνω στο έντυπο σπάνια υπερβαίνουν το τυπικό «Σας κοινοποιείται η υπ. Αρ. Εγκύκλιος με το περιεχόμενον της οποίας θέλετε συμμορφωθεί».

Η δημοσιοποίηση όμως, κυρίως σε ό,τι αφορά τους νόμους, τα διατάγματα ή τις διακηρύξεις, στοχεύει –πέρα από τις δημοτικές αρχές– στους «διοικουμένους». Και σε αυτή την περίπτωση ο δήμαρχος ή ο δημοτικός αστυνόμος εντέλλονται να φροντίσουν να αναγνωσθούν στις εκκλησίες μετά τη λειτουρ-

21. Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., ²1984, σ. 109.

22. Η οικονομική σημασία των δημοτικών αξιωμάτων έγκειται στον έλεγχο της ενοικίασης των δημοτικών φόρων, στη δυνατότητα διορισμών και καθορισμού του ύψους των μισθών και στην ανάθεση δημοτικών έργων. Για όλα αυτά ο δήμαρχος διατυπώνει μεν την πρόταση αλλά την απόφαση τη λαμβάνει το δημοτικό συμβούλιο. Βλ. σχετικά, John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., ²1997, σ. 526· Χρ. Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών»: Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1991, σ. 142.

23. Εγκύκλιος του Υπουργείου των Εσωτερικών αρ. 27, «Οδηγία περί της περιοδείας των νομαρχών και των επάρχων» της 13ης Φεβρουαρίου 1846, στο Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 193.

24. Τα αντίτυπα αυτά (περισσότερα από 2.000 για την περίοδο 1828-1863) εντόπισε, αναπήραγε φωτοτυπικά και καταλογογράφησε ο ιστορικός Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Διευθυντής Ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τον οποίο και από τη θέση αυτή θερμά ευχαριστώ για την προθυμία με την οποία έθεσε στη διάθεσή μου το υλικό της αδημοσίευτης εργασίας του.

γία σε τρεις διαδοχικές Κυριακές και να συνταχθούν τα σχετικά πρωτόκολλα.²⁵

Τα αντικείμενα στα οποία αναφέρονται τα μονόφυλλα, είναι πολλά και ποικίλα. Αναφέρω, ως παράδειγμα, τους φορολογικούς νόμους, τη στρατολογία, τα σχετικά με την προικοδότηση, τις εκλογές για την εθνοσυνέλευση και τις βουλευτικές εκλογές, τις υπουργικές διαταγές που αναφέρονται στη γενική ασφάλεια, τις απογραφές του πληθυσμού και τη συλλογή πληροφοριών για διάφορα θέματα, όπως η ποσότητα και η τιμή του αλατιού που διακινείται στην περιφέρεια του δήμου κ.λπ. αλλά και άλλα, όπως η πρόληψη και η κατάσβεση των πυρκαγιών, η καταπολέμηση της ακρίδας, η προστασία των αρχαιολογικών ευρημάτων, η αξιοποίηση του δημοτικού κλητήρα ως δημοτικού ταχυδρόμου, η προετοιμασία για την αίτηση χορήγησης ενυπόθηκου δανείου από την –υπό ίδρυση– Εθνική Τράπεζα κ.λπ. Ο σημερινός μελετητής διατρέχοντας αυτό το υλικό εντυπωσιάζεται από τα διοικητικά καθήκοντα που έχουν ανατεθεί στον δήμαρχο, και των οποίων η εκπλήρωση επιφορτίζει τον δήμο.

Τίθεται, επομένως, εύλογα το ερώτημα: τι είδους εντάσεις δημιουργούνται από αυτήν την ανάπτυξη των διοικητικών αρμοδιοτήτων του δήμου σε σχέση με τα τοπικά προβλήματα;

Μια ενδιαφέρουσα, νομίζω, απάντηση, ή τουλάχιστον στοιχεία απάντησης δίνει ο δήμαρχος Σπ. Παπαλεξόπουλος απευθυνόμενος στον διοικητή Αργολίδας, τον Ιούνιο 1837, σε μια εποχή που η πόλη γνωρίζει σοβαρό πρόβλημα λειψυδρίας, για να ζητήσει να χρηματοδοτήσει η κυβέρνηση, και δη η στρατιωτική υπηρεσία, την επισκευή του υδραγωγείου της Γλυκειάς, που θα έλυνε με οριστικό τρόπο το πρόβλημα ύδρευσης της πόλης:

Έκαστος δήμος υποβαλλόμενος παρά του Νόμου εις υποχρεώσεις, απολαύει ταυτοχρόνως και τα ανάλογα δικαιώματά του· [...] Αλλ' εις τον Δήμο των Ναυπλιέων γίνεται αλλόκοτόν τι. Εις αυτόν υποχρεώσεις μεν είναι άμπολλαι δικαιώματα δε ολιγώτατα. Αι δημοτικά αρχαί της Ναυπλίας, ως αν ήσαν υποχρεωμένοι υπό ρητού Νόμου αυτάί μόναι κατ' εξαίρεσιν, [...] δεν είναι ή μη άμεσα όργανα των Δικαστικών, των στρατιωτικών ή πολιτικών αρχών και διά να εκπληρώσωσι τας αλληπαλλήλους και διαφόρους διαταγάς ή προσκλήσεις των είναι αναγκασμένοι όχι μόνον να έχωσιν υπαλλήλους ικανότητος αναλόγου αλλά και πολλούς και με μισθούς υπερόγκους. Ο Δήμος της Ναυπλίας ενώ υποφέρει όλα τα βάρη των εν αυτό διαφόρων στρατιωτικών

25. Εγκύκλιος της Γραμματείας επί των Εσωτερικών αρ. 2416, «Περί του τρόπου της δημοσιεύσεως των Νόμων και διαταγμάτων», της 22ας Φεβρουαρίου 1839, Δ.Α.Ν., φ. Ω51α/1839. Για τη διακίνηση και τη διάδοση των μονοφύλλων στην Ελλάδα τον 19ο αι. βλ. Ελ. Δρούλια-Μητράκου, «Μονόφυλλα: φορέας διακίνησης της πληροφορίας», στο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος-19ος αιώνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*, Αθήνα: Κότινος, 2004, σ. 512-514.

*σωμάτων, των φυλακών, της Δικαστικής εξουσίας [...] δεν έπρεπε άραγε να λαμβάνει διά ταύτα, και διά πολλά άλλα [...] βοήθειάν τινα χρηματικήν; [...] Είναι υπόχρεως ο Δημότης να αποδίδει και το τελευταίον λεπτόν διά τας ωφελείας άλλων αποτελούντων σχεδόν την αυτήν κοινωνίαν;*²⁶

Παρότι ο διοικητής Αργολίδας ήταν σύμφωνος με την τεχνική λύση του υδραγωγείου της Γλυκειάς, στο τέλος του 1837 το πρόβλημα της χρηματοδότησης του έργου δεν έχει ακόμη λυθεί, ενώ, για να αποφευχθούν οι ταραχές, καθορίζεται ωράριο για την παροχή του νερού σε συγκεκριμένες δημόσιες βρύσες.²⁷

Χωρίς να παραβλέπουμε την αντίφαση που ενέχει η διαμαρτυρία του δημάρχου του Ναυπλίου –πρόκειται για μια νέα πόλη που ακόμη θρηνεί για την έκπτωσή της από «καθέδρα» της κυβέρνησης– κατά της παρουσίας των δημοσίων αρχών –των «άλλων»–, οι αιτιάσεις του σε ότι αφορά τα οικονομικά του Δήμου και τις υποχρεώσεις των δημοτικών αρχών κάθε άλλο παρά αβάσιμες είναι.

Στο πρώτο επτάμηνο του 1837, όταν εξελίσσεται το ζήτημα της Γλυκειάς, τα πραγματοποιημένα έσοδα του Δήμου ανέρχονται σε 10.789,58 δρχ.²⁸ Για το ίδιο διάστημα τα εκδεδομένα εντάλματα πληρωμής συμποσούνται σε 14.708,64 δρχ.,²⁹ από τα οποία το 26,7% διατίθεται για τη δημοτική διοίκηση (Γράφημα 1). Από αυτά 1.750 δρχ. αφορούν την αντιμισθία του δημάρχου (250 δρχ./μήνα) και 1.904 δρχ. τον μισθό των «πολλών» υπαλλήλων «ικανότητος αναλόγου», στους οποίους αναφέρεται στην επιστολή του ο δήμαρχος. Αν προσθέσουμε και τις δαπάνες για την αστυνομική διοίκηση (2.590,40 δρχ.), τότε διαπιστώνουμε ότι πράγματι, για να ανταποκριθούν οι δημοτικές αρχές «εις τας αλλεπαλλήλους και διαφόρους διαταγάς ή προσκλήσεις [...] των Δικαστικών, των στρατιωτικών ή πολιτικών αρχών», χρειάζεται να δαπανήσουν το 45% των, έτσι κι αλλιώς, περιορισμένων πόρων τους.

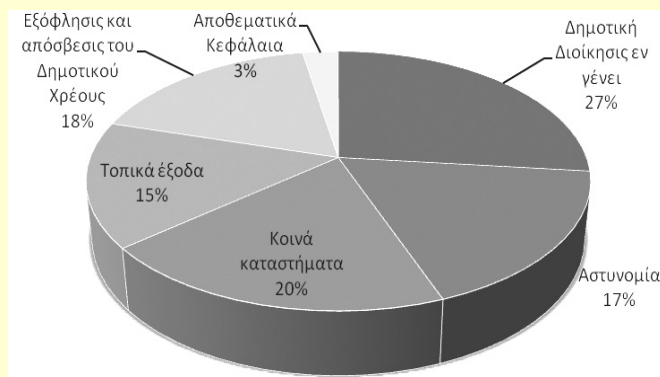
26. Σχέδιο επιστολής του δημάρχου Ναυπλίας προς τη Διοίκηση Αργολίδας, 5 Ιουνίου 1837, Δ.Α.Ν., φάκ. 8₂₅/1837.

27. Όλη η σχετική αλληλογραφία στο Δ.Α.Ν., φάκ. 8₂₅/1837.

28. Δημοτικός προϋπολογισμός 1837, Δ.Α.Ν., κατάστιχο 3. Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 2-7.

29. Στο ποσό αυτό, καθώς και σε εκείνο των εσόδων, δεν συμπεριλάβαμε τα έσοδα και τις δαπάνες του Νοσοκομείου, το οποίο ως αγαθοεργό κατάστημα που διοικείται από επιτροπή («αδελφάτο») συντάσσει τον δικό του προϋπολογισμό εσόδων και εξόδων (βλ. Β.Δ. «Περί της διοικήσεως των αγαθοεργών καταστημάτων», της 1ης Δεκεμβρίου 1836, στο Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 466). Το Νοσοκομείο διαθέτει, επίσης, τους δικούς του ιδιαίτερους πόρους, οι οποίοι προέρχονται κυρίως από το ¼% των δικαιωμάτων του τελωνείου, το οποίο η κυβέρνηση έχει παραχωρήσει στον Δήμο (βλ. ενδεικτικά: Δημοτικός προϋπολογισμός 1837, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 3ν).

Γράφημα 1
Κατανομή βεβαιωμένων δαπανών του Δήμου Ναυπλιέων
από 1 Ιανουαρίου 1837 έως 31 Ιουλίου 1837

Σε ό,τι αφορά δε τις υποχρεώσεις, «όσαι πηγάζουσιν εκ του κοινωνικού σκοπού των» (άρθρο 17 Δ.Ν.), δηλαδή «τα ιδίως δημοτικά πράγματα»,³⁰ το 1837 δαπανήθηκαν για τα μεν «κοινά καταστήματα» 2.887,68 δρχ. (19,63% του συνόλου) για τα δε «τοπικά έξοδα» 2.296,2 δρχ. (15,61% του συνόλου), εκ των οποίων μόνον 419,34 δρχ. «διά τα υδραγωγεία», ποσό που μόλις επαρκεί για τον μισθό του υδραγωγού και την τρέχουσα συντήρηση του υπάρχοντος δικτύου.

Τα προβλήματα που διαπιστώνονται το 1837, χαρακτηρίζουν όλη τη δεκαετία που εξετάζουμε: ανεπαρκή δημοτικά έσοδα, ασυμπίεστες και σχετικά υψηλές διοικητικές δαπάνες (δημοτική και αστυνομική διοίκηση), δυσχέρειες στην ικανοποίηση των καθαυτό τοπικών αναγκών («κοινά καταστήματα» και «τοπικά έξοδα»). Η κατάσταση αυτή όμως δεν αφορά κατ' εξαίρεση τον Δήμο Ναυπλιέων, όπως διατείνεται ο δήμαρχος Σπ. Παπαλεξόπουλος στην επιστολή του Ιουνίου 1837 που παραθέσαμε.

Για να εκπληρώσουν οι δήμοι τις υποχρεώσεις τους, ο νόμος προέβλεπε (άρθρο 19) ότι μπορούν να αντλήσουν πόρους από τις προσόδους της δημοτικής περιουσίας (άρθρα 21-24), από τα δικαστικά πρόστιμα για αστυνομικές και αγρονομικές παραβάσεις που γίνονταν εντός της περιφέρειάς τους (άρθρο 25), από έμμεσους (άρθρο 27) και άμεσους δημοτικούς φόρους («έρανοι», άρθρα 28-33), καθώς και από την άμισθη προσωπική εργασία των δημοτών (άρθρα 26, 34-37).³¹

30. Π. Αργυρόπουλος, *Δημοτική Διοίκησης*, ό.π., τ. Α', σ. 228.

31. Η προσωπική εργασία αφορά την κατασκευή και επισκευή των δημοτικών και σχολικών κτηρίων, των φρεατίων, των οδών, των γεφυρών και άλλων ανάλογων δημοτικών

Από τα άρθρα 26 και 27 φαίνεται ότι στην αντίληψη του νομοθέτη τα κύρια έσοδα των δήμων προέρχονται από τις προσόδους της δημοτικής περιουσίας και από τα πταισματικά πρόστιμα, καθώς και από την κοινή εργασία, και μόνο στην περίπτωση που αυτά δεν επαρκούν τα δημοτικά συμβούλια μπορούν να ψηφίσουν την επιβολή έμμεσων καταρχάς και ενδεχομένως στη συνέχεια άμεσων δημοτικών φόρων.

Η ανεπάρκεια, ωστόσο, των τακτικών πόρων φάνηκε πολύ σύντομα, αφού η μεγάλη πλειονότητα των δήμων δεν διέθετε περιουσία, πολλώ δε μάλλον προσοδοφόρα,³² ενώ τα πρόστιμα καθώς και ορισμένοι έμμεσοι φόροι που προέβλεπε ο νόμος (άρθρο 27) ή προστέθηκαν εν τω μεταξύ –δικαίωμα χρήσης του δημόσιου κοιλού και στατήρα,³³ δικαίωμα επί των σφαγείων, τέλος επί των εσωτερικών διαβατηρίων³⁴ και τέλος αδειών οικοδομής³⁵– δεν αφορούσαν όλους τους δήμους και απέφεραν ελάχιστα χρήματα. Σύμφωνα

έργων. Το άρθρο 34, ωστόσο, επιτρέπει σε όποιον θέλει να εξαγοράσει την οφειλόμενη εργασία έναντι αντιτίμου, που ορίζεται από το Δημοτικό Συμβούλιο και αποδίδεται στο Δημοτικό Ταμείο. Κατά τον 19ο και στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα η προσωπική εργασία είχε σημαντική εφαρμογή στους αγροτικούς δήμους και τις κοινότητες, «όπου η εργασία δεν τιμάται υπερμέτρως» (Π. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, τ. Α', σ. 325) και οι κάτοικοι προτιμούν να προσφέρουν εργασία αντί χρημάτων. Αντίθετα, στις πόλεις με τον σχετικά ανεπτυγμένο καταμερισμό εργασίας, οι δημότες προτιμούν την εξαγορά. Για την πρακτική αυτή στο Ναύπλιο βλ. τη Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου αρ. Ι', 4 Ιουλίου 1840, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο Ι, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 2, 1839-1846, και εδώ, στη συνέχεια.

32. Βλ. Π. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, τ. Α', σ. 237· Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 256.

33. Το «δικαίωμα εκ του στατήρος» περιλαμβάνεται στους έμμεσους δημοτικούς φόρους που προβλέπει το άρθρο 27 του δημοτικού νόμου. Η είσπραξη δικαιώματος για τη χρήση δημόσιου στατήρα και κοιλού θεσπίστηκε για πρώτη φορά με το ΝΣΤ΄ Ψήφισμα της 1ης Δεκεμβρίου 1827 ως δημόσιο έσοδο και συνδέεται με την επιταγή του άρθρου 91 του Συντάγματος του 1827 «να εισαχθώσιν ομοειδείς σταθμοί και μέτρα καθ' όλην την ελληνικήν επικράτειαν».

34. Β.Δ. «Περί των εσωτερικών του Κράτους διαβατηρίων» της 28ης Μαρτίου / 9ης Απριλίου 1835, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 24, 20 Μαΐου / 1 Ιουνίου 1835. Η κατοχή διαβατηρίου ήταν υποχρεωτική για όποιον ήθελε να ταξιδέψει στο εσωτερικό της χώρας. Πρόκειται για το έγγραφο της ταυτοποίησης ενός προσώπου, με σημαντική, ωστόσο, περιοριστική λειτουργία σε ό,τι αφορά τις μετακινήσεις των ατόμων χωρίς μόνιμη διαμονή ή μόνιμη εργασία. Βλ. σχετικά Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς/Κ.Ν.Ε – Ε.Ι.Ε., 1995, σ. 33.

35. Β.Δ. «Περί των εισοδημάτων των δήμων» της 25ης Φεβρουαρίου / 8ης Μαρτίου 1836, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 8, 3 Μαρτίου 1836, σ. 35-36. Το τέλος ανέρχεται σε 5 δρχ. και επιβάλλεται ως δημοτικός πόρος για τις δαπάνες τις σχετικές με την εκτέλεση του σχεδίου πόλεως, τις δημόσιες δένδροφυτεύσεις και την οδοποιία.

με τον Π. Αργυρόπουλο «περί το 1836 ο δημοτικός οργανισμός εκινδύνευσε να παραλύσει, άμα εφαρμοσθείς, ελλείψει πόρων τακτικών».³⁶

Το πρώτο σχέδιο προϋπολογισμού που συντάσσει ο δήμαρχος Ναυπλίας Σπ. Παπαλεξόπουλος τον Απρίλιο του 1835 και υποβάλλει προς συζήτηση στο Δημοτικό Συμβούλιο αμέσως μετά τη συγκρότησή του,³⁷ δεν περιλαμβάνει κανένα έσοδο από έκτακτους φόρους.³⁸ Το σημαντικότερο τμήμα των καθαυτών δημοτικών εσόδων προϋπολογίζεται ότι θα προέλθει από «επιτοπίους πόρους ενοικίων». Πρόκειται για τον φόρο 5% επί των ενοικίων, πραγματικών ή εκτιμωμένων, «όλων εν γένει των φθαρτών κτημάτων», ο οποίος είχε εισαχθεί με το Ψήφισμα της 4ης Φεβρουαρίου 1830 «Περί επιτοπίων πόρων» του Ι. Καποδίστρια³⁹ και ίσχυσε μέχρι την 1η Ιανουαρίου 1836.⁴⁰ Στον προϋπολογισμό περιλαμβάνονται, επίσης, τακτικοί έμμεσοι φόροι, όπως δικαιώματα σφαγείου και στατήρα, πρόστιμα και «δικαιώματα επικυρώσεων» αλλά και «αστυνομικά δικαιώματα»,⁴¹ ωστόσο παραμένει εξαιρετικά ελλειμματικός, χωρίς, μάλιστα, να σημειώνεται ο τρόπος με τον οποίο υπολογίζεται να καλυφθεί το έλλειμμα. Θα μπορούσε να θεωρηθεί παράδειγμα των «φαντασιωδών» προϋ-

36. Π. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, τ. Α', σ. 267.

37. Το πρώτο Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Ναυπλιέων ορκίστηκε, συγκροτήθηκε σε σώμα και είχε την πρώτη του συνεδρίαση στις 10 Απριλίου 1835. Βλ. Θ. Σπ. Δημόπουλος, *ό.π.*, τ. Β', σ. 25.

38. Ο προϋπολογισμός δημοσιεύεται στο Τρ. Σκλαβενίτης, *Ευρετήριο Δημοτικού Αρχείου Ναυπλίου 1828-1899*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών – Ε.Ι.Ε., 1984, σ. 83-89.

39. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, έτος Ε', αρ. 19 (5.3.1830), σ. 74.

40. Άρθρο 1 του νόμου «Περί του επί των Οικοδομών φόρου», της 31ης Ιουλίου / 12ης Αυγούστου 1836, Δ.Α.Ν., φ. Θ18/1836, μονόφυλλο.

41. Με βάση το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, δεν μπορούμε να αποσαφηνίσουμε σε τι ακριβώς συνίστανται και πώς διαφοροποιούνται από τα πρόστιμα και τα δικαιώματα επικυρώσεων. Γενικότερα, η ανάγνωση του πίνακα θέτει προβλήματα που πηγάζουν από την ίδια την οργάνωσή του καθώς και τους όρους που χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν τα είδη των εσόδων. Για παράδειγμα, τα έσοδα διακρίνονται σε «κανονικά» και «τυχηρά», ορολογία την οποία δεν έχουμε συναντήσει σε άλλο, θεσμικού χαρακτήρα, κείμενο της εποχής. Η υπόθεση ότι αυτή η διάκριση αντιστοιχεί στις «σταθερές» και «μη σταθερές» εισπράξεις (άρθρο 105 του δημοτικού νόμου) ή άλλως στους «τακτικούς» και «εκτάκτους» δημοτικούς πόρους (Π. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, τ. Α', σ. 268), δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται όταν προχωρούμε στις λεπτομέρειες των εσόδων. Έτσι, ομοειδείς τακτικοί έμμεσοι φόροι, όπως τα δικαιώματα του στατήρα και του σφαγείου, τα πρόστιμα και τα «δικαιώματα επικυρώσεων», κατατάσσονται, χωρίς προφανή λόγο, οι δύο πρώτοι στα «κανονικά» και οι δύο τελευταίοι στα «τυχηρά» έσοδα. Θεωρώ ότι αυτές οι «ασάφειες» καταδεικνύουν την πραγματική δυσκολία που έχουν οι τοπικές αρχές να κατανοήσουν και να εφαρμόσουν το νέο σύστημα, το οποίο παρουσιάζει αρκετές συνέχειες αλλά ακόμη περισσότερες διαφοροποιήσεις από εκείνο που ρύθμιζε τις δημογεροντίες από το 1828.

πολογισμών στους οποίους αναφέρεται η εγκύκλιος υπ. αριθ. 2754 της 23ης Μαρτίου 1836, με την οποία η Γραμματεία των Εσωτερικών απευθύνει προς τους διοικητές και μέσω αυτών προς τους δημάρχους οδηγίες για τη σύνταξη των δημοτικών προϋπολογισμών:⁴² «Κυρία και ουσιώδης βάσις του προϋπολογισμού είναι ο προσδιορισμός των προσόδων [...] αι ανάγκαι των δήμων και μάλιστα εις την πρώτην σύστασίν των είναι μεγάλαι. Εάν λοιπόν δεν ληφθώσιν προηγουμένως υπ' όψιν οι πόροι, τους οποίους δύναται να έχη ένας δήμος χωρίς να προσβληθώσι τα μερικά της κοινότητος και τα γενικά της επικρατείας συμφέροντα, πας προϋπολογισμός θέλει είσθαι φαντασιώδης».

Σχετικά με τις δαπάνες, η εγκύκλιος επιτάσσει να «περιορισθώσιν [οι δαπάνες] εις τα απολύτως αναγκαία». Σε ό,τι δε αφορά τα έσοδα, αφού διευκρινίζει ότι «και το πνεύμα του νόμου και η επιθυμία του Βασιλέως είναι να μη γίνεται προσφυγή εις εμμέσους φόρους και αμέσους εράνους, ειμή αφ' ου προηγηθή η αυστηροτέρα οικονομία εις τον προσδιορισμών των εξόδων», απαριθμεί τους τακτικούς δημοτικούς πόρους που ο νομοθέτης έχει προβλέψει. Εκτός από αυτούς που αναφέραμε πιο πάνω, προβλέπονται και ποσοστά από τους δημόσιους φόρους επί των οικοδομών⁴³ και επί των επιτηδευμάτων⁴⁴ των οποίων η επιβολή επίκειται. Η κυβέρνηση εκτιμά ότι με το προκύπτον «ικανόν σταθερόν εισόδημα [...] σπανίως θα παρουσιασθεί η ανάγκη της προσφυγής εις επιβολήν εμμέσων και αμέσων φόρων» στο μέλλον. Σε ό,τι αφορά όμως το τρέχον έτος 1836 εκτιμάται ότι θα υπάρξει έλλειμμα στους προϋπολογισμούς και καλούνται τα δημοτικά συμβούλια να το καλύψουν ψηφίζοντας έμμεσους ή άμεσους φόρους.

42. Βλ. το κείμενο της εγκυκλίου στο Σ. Αντωνιάδης, *Τα Δημοτικά*, τ. Α', Αθήνα 1842, σ. 85-92. Βλ., επίσης, Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 374-376 και Τιμ. Φιλήμων, *Ο Δήμαρχος κατά την ελληνικήν νομοθεσίαν*, Αθήνα 1893, σ. 498-500.

43. Νόμος «Περί του επί των Οικοδομών φόρου», 31 Ιουλίου / 12 Αυγούστου 1836, μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φ. Θ18/1836. Φορολογούνται οι οικοδομές που είτε αποφέρουν εισόδημα ενοικιαζόμενες, είτε στους χώρους τους ασκεί κάποια «βιομηχανική» δραστηριότητα ο ιδιοκτήτης. Ο φόρος προσδιορίζεται στο 7% του συμφωνημένου ή τεκμαρτού ενοικίου.

44. Βλ. Νόμος «Περί φόρων επί των επιτηδευμάτων», 6/18 Ιουλίου 1836, μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φ. 2₁₀/1836· Β.Δ. «Περί της εκτελέσεως του νόμου του φόρου των επιτηδευμάτων», 7/19 Σεπτεμβρίου 1836, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 45, 9 Σεπτεμβρίου 1836, σ. 217-218· Β.Δ. «Περί του φόρου των επιτηδευμάτων ως προς τους μετερχομένους το εμπόριον», 27 Νοεμβρίου / 9 Δεκεμβρίου 1836, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 71, 4 Δεκεμβρίου 1836, σ. 360· Νόμος «Περί του φόρου των Επιτηδευμάτων», 4/16 Νοεμβρίου 1837, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 58, 29 Νοεμβρίου 1837, σ. 154-163, ο οποίος μεταρρυθμίζει τον νόμο του 1836. Προβλέπεται ετήσιος φόρος, με τη μορφή αδείας, ο οποίος «διατιμάται» ανάλογα με το είδος του επιτηδεύματος ή το εύρος της εμπορικής δραστηριότητας και –στις περισσότερες περιπτώσεις– ανάλογα με τον πληθυσμό του οικισμού εντός του οποίου εφαρμόζεται.

Οι «Οδηγίες» της κυβέρνησης είναι ιδιαίτερα αναλυτικές σε ό,τι αφορά τον τρόπο σύνταξης των μερικών και γενικών πινάκων των προϋπολογισμών, για τους οποίους δίνεται «τύπος» «εγκριθείς υπό του Βασιλέως». Οι διευκρινίσεις που κρίνεται απαραίτητο να δώσουν οι διοικητές στις δημοτικές αρχές, επιβεβαιώνουν τη δυσκολία κατανόησης του νέου σχήματος, ενώ λεπτομέρειες όπως το μέγεθος και το σχήμα του φύλλου που θα χρησιμοποιηθεί, στοχεύουν εις «το ομοιόμορφον της υπηρεσίας», στη διευκόλυνση δηλαδή της κυβερνητικής επιτήρησης που υπαγορεύει ο συγκεντρωτισμός, αφού οι προϋπολογισμοί και οι απολογισμοί των δήμων μετά την έγκρισή τους από τον διοικητή αποστέλλονται στη Γραμματεία της Επικρατείας.⁴⁵

Αν ο νομοθέτης και η κυβέρνηση επιδιώκουν, χωρίς να το κατορθώνουν, να αποφύγουν την επιβολή έκτακτων φόρων ψηφισμένων από τις δημοτικές αρχές, επειδή φοβούνται τις όποιες καταχρήσεις και οπωσδήποτε την «ενόχληση» των φορολογουμένων,⁴⁶ πολλά δημοτικά συμβούλια αποφεύγουν να συνεδριάσουν ακριβώς για να μην αναγκαστούν να επιβάλλουν έκτακτους δημοτικούς φόρους.⁴⁷ Οι δήμοι απειλούνται με διάλυση και μια σειρά ειδικά διατάγματα εκδίδονται για να ρυθμιστεί βραχυπρόθεσμα το ζήτημα.⁴⁸ Τέλος, με το Β.Δ. «Περί των δημοτικών φόρων του 1837» της 5ης/17ης Δεκεμβρίου 1836⁴⁹ επιτρέπεται για το έτος 1837 σε όλους τους δήμους αδιακρίτως να επιβάλλουν φόρο 2% στα προϊόντα που υπόκεινται στη δεκάτη, φόρο επί των ζώων και των μελισσιών, καθώς και έμμεσους φόρους σε εδάφιμα, ποτά και άλλα είδη καθημερινής κατανάλωσης. Έκτοτε και μέχρι το 1843 εκδίδονται επτά διαδοχικά διατάγματα που καθορίζουν ετησίως τους επιτρεπόμενους έκτακτους φόρους εν όψει της σύνταξης των δημοτικών προϋπολογισμών.⁵⁰

45. Βλ. σχετικά Χ. Μπαμπούνης, *Η τοπική αυτοδιοίκηση*, ό.π., σ. 151-152. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο προϋπολογισμός του Δήμου Ναυπλιέων του έτους 1839 αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση για τη σαφήνεια και διαφάνειά του σε σύγκριση με τους προϋπολογισμούς που βρίσκονται στο Αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών στα Γ.Α.Κ.

46. Βλ. τα σχόλια του Π. Αργυρόπουλου, ό.π., τ. Α', σ. 275-279, 296-302.

47. Π. Αργυρόπουλος, ό.π., τ. Α', σ. 267.

48. Αναφέρω το Β.Δ. «Περί δημοτικών υποθέσεων», της 29ης Μαΐου / 10ης Ιουνίου 1836, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 24, 30 Μαΐου 1836, σ. 99-100 και το Β.Δ. «Περί των συνόδων των δημοτικών συμβουλίων» της 26ης Ιουνίου / 8ης Ιουλίου 1836, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 31, 2 Ιουλίου 1836, σ. 137-138.

49. *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 74, 10 Δεκεμβρίου 1836, σ. 374. Πρβλ. Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, ό.π., σ. 257-258.

50. Βλ. Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, ό.π., σ. 258-259. Πρόκειται για τα ακόλουθα: Β.Δ. «Περί των δημοτικών φόρων του 1838» της 14ης/26ης Ιανουαρίου 1838 (*Φ.Ε.Κ.*, αρ. 5, 5 Φεβρουαρίου 1838, σ. 21-22)· Β.Δ. υπ' αρ. 3893 της 6ης/18ης Νοεμβρίου 1838 [*Δ.Α.Ν.*, φ. Γ8(α), μονόφυλλο, οπίσθια όψη], που παρατείνει την ισχύ του προηγούμενου

Αυτή η παραγωγή νομικών κειμένων, ολοένα και πιο αναλυτικών, καταδεικνύει τη σημασία των έκτακτων φόρων για την επιβίωση των δήμων και την εκπλήρωση, έστω στοιχειωδώς, των υποχρεώσεών τους. Ωστόσο, σε όλα σχεδόν επαναλαμβάνεται πανομοιότυπα ότι προϋπόθεση της ψήφισης έμμεσων φόρων από το δημοτικό συμβούλιο είναι η μη επάρκεια των τακτικών πόρων. Το επισημαίνω αυτό ως εκδήλωση της αναντιστοιχίας/αντίφασης ανάμεσα στο όραμα και τις προθέσεις του νομοθέτη και στην πληθυσμιακή και οικονομική κατάσταση της χώρας.⁵¹

Ανάλογον χαρακτήρα και ύφους αιρέσεις και διαβεβαιώσεις δεν συναντάμε στους περί δημοτικών φόρων νόμους του 1845 και 1846.⁵² Αντίθετα, ο Νόμος ΞΗ΄ της 22ας Δεκεμβρίου 1847⁵³ μονιμοποιεί τον έμμεσο φόρο «των εισκομιζομένων αναλωσίμων ωνίων», ο οποίος πλέον μετατρέπεται σε «δημοτικό δασμό»,⁵⁴ τα περίφημα «διαπύλια τέλη». Παγιώνονται έτσι οι εσωτερικές τελωνειακές ζώνες που άρχισαν ουσιαστικά να δημιουργούνται από το 1836 αναιρώντας τον ενιαίο χαρακτήρα του ελληνικού οικονομικού χώρου. Ο φόρος θα καταργηθεί το 1949, αφού επανειλημμένα είχαν καταγγεληθεί τα προσκόμματα που έθετε στην ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς.

Στο πλαίσιο αυτού του φορολογικού καθεστώτος αναζητεί πόρους ο Δή-

κατά ένα έτος· Β.Δ. «Περί επεκτάσεως του από 14 (26) Ιουνίου [Ιανουαρίου] Β. Διατάγματος διά το τρέχον έτος» της 24ης Φεβρουαρίου / 7ης Μαρτίου 1840 (Φ.Ε.Κ., αρ. 6, 29 Μαρτίου 1840, σ. 34)· Β.Δ. της 28ης Μαΐου 1841 με το οποίο ανανεώνεται για το 1841 το προηγούμενο διάταγμα με ορισμένες προσθήκες (δεν έχω εντοπίσει το πλήρες κείμενο, βλ. Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*)· Β.Δ. «Περί των δημοτικών φόρων του 1842 έτους» της 24ης Δεκεμβρίου 1841 / 5ης Ιανουαρίου 1842 (Φ.Ε.Κ., αρ. 27, 31 Δεκεμβρίου 1841, σ. 165-166 και εκτενής σχολιασμός στο Π. Αργυρόπουλος, *Δημοτική διοίκησης, ό.π.*, τ. Α΄, σ. 213-219)· Β.Δ. της 11ης Σεπτεμβρίου 1842 με το οποίο παρατείνεται η ισχύς του προηγούμενου διατάγματος και για το 1843 (Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 259)· Β.Δ. «Περί δημοτικών φόρων του 1844» της 30ής Νοεμβρίου 1843 (Φ.Ε.Κ., αρ. 40, 2 Δεκεμβρίου 1843, σ. 202-203).

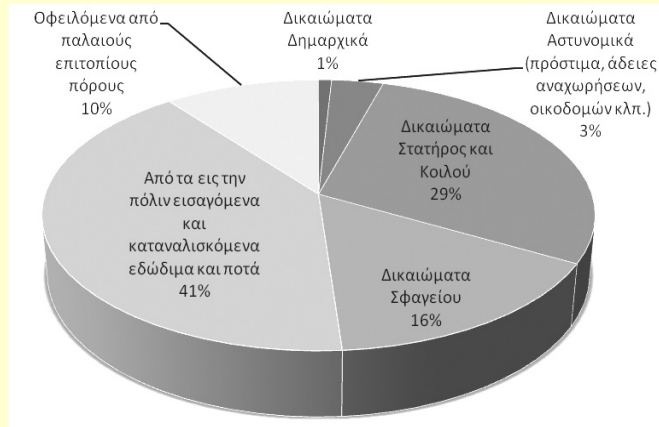
51. Βλ. σχετικά Ελ. Καλαφάτη, «Κράτος, Δημοτική Διοίκηση και οργάνωση του χώρου τον 19ο αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Νεοελληνική πόλη – οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος (Αθήνα-Ερμούπολη 1984)*, τ. Β΄, Αθήνα 1985, σ. 369-370.

52. Μετά τη δημοσίευση του Συντάγματος, το άρθρο 52 του οποίου απαιτεί οι φόροι να επιβάλλονται με νόμο, ψηφίζονται για μεν τους δημοτικούς φόρους του 1845 ο νόμος ΙΕ΄ της 20ής Αυγούστου 1845 (Φ.Ε.Κ., αρ. 22, 23 Αυγούστου 1845, σ. 104-105) για δε το έτος 1846 ο νόμος ΚΘ΄ της 3ης Απριλίου 1846 (Φ.Ε.Κ., αρ. 8, 10 Απριλίου 1846, σ. 29).

53. Φ.Ε.Κ., αρ. 35, 29 Δεκεμβρίου 1847, σ. 268-270. Βλ. επίσης Θ. Δηλιγιάννης και Γ. Ζηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 389-400· Π. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, τ. Α΄, σ. 280 κ.εξ.

54. Άλλωστε, ο όρος χρησιμοποιείται ήδη στο άρθρο 27 του Δ.Ν.: «Ως έμμεσοι δημοτικοί φόροι θεωρούνται: οι από αντικείμενα καταναλώσεως δασμοί».

Γράφημα 2
Κατανομή εισπραχθέντων εσόδων του Δήμου Ναυπλιέων
από 1 Ιανουαρίου 1837 έως 31 Ιουλίου 1837

μος Ναυπλιέων την περίοδο που εξετάζουμε. Πρόκειται για έναν αστικό Δήμο χωρίς δημοτική περιουσία και χωρίς αγροτική περιφέρεια μέχρι το 1840, όταν συγχωνεύθηκε με τους όμορους δήμους Ασίνης και Τίρυνθος.⁵⁵ Οι κυριότεροι, λοιπόν, πόροι του είναι οι έμμεσοι φόροι, και ιδιαίτερα εκείνοι επί των ωνίων.⁵⁶

Η σημασία αυτή επιβεβαιώνεται από την κατανομή των εσόδων που συγκέντρωσε ο Δήμος για το διάστημα 1.1.1837 έως 31.7.1837 επί δημαρχίας Σπ. Παπαλεξόπουλου (Γράφημα 2), επιβάλλοντας έμμεσους φόρους «επί του άρτου, επί του καπνού, επί της σταφίδος, επί των οίνων και επί των μούστων».⁵⁷ Για το επόμενο πεντάμηνο του 1837 οι δημοτικές αρχές, βάσει του Β.Δ. «Περί των δημοτικών φόρων του 1837», συντάσσουν ονομαστικό διατιμημένο κατάλογο είκοσι φορολογούμενων ειδών,⁵⁸ τον εκτενέστερο ίσως της περιόδου.

Στο Γράφημα 3 βλέπουμε την ποσοστιαία κατανομή των εισπραχθέντων τελών και φόρων κατά το τελευταίο πεντάμηνο του 1837, όπου υπερτερούν οι έμμεσοι φόροι, ενώ στον Πίνακα 1 διαπιστώνουμε, για το ίδιο διάστημα, την απόκλιση ανάμεσα στους προϋπολογιζόμενους, βεβαιωμένους και εισπραχθέντες φόρους. Η εικόνα αυτή επαναλαμβάνεται στην περίοδο που εξετάζουμε

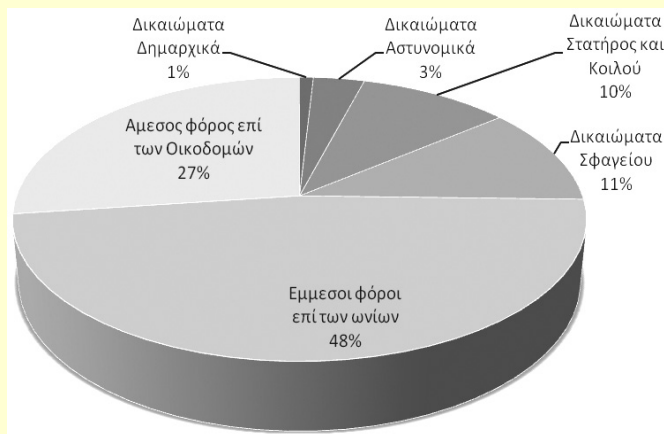
55. Βλ. Θ. Σ. Δημόπουλος, *ό.π.*, τ. Β', σ. 54· Τρ. Σκλαβενίτης, *Ευρετήριο Δημοτικού Αρχείου Ναυπλίου*, *ό.π.*, σ. ιη', κδ'.

56. Για τη σημασία αυτού του φόρου ως προς τα οικονομικά των δήμων γενικά βλ. και Χ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ. 135-136.

57. Ψήφισμα Γ' του Δημοτικού Συμβουλίου Ναυπλιέων της 28ης Σεπτεμβρίου 1837, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 1.

58. Στο ίδιο.

Γράφημα 3
Κατανομή εισπραχθέντων φόρων και τελών του Δήμου
Ναυπλιέων από 1 Αυγούστου 1837 έως 31 Δεκεμβρίου 1837

(βλ. ενδεικτικά για το έτος 1843 τον Πίνακα 2 και το Γράφημα 4 και για το 1844 το Γράφημα 5).

Ως προς τους έμμεσους φόρους, αυτή η διαφορά οπωσδήποτε συνδέεται και με το σύστημα εκμίσθωσής τους.⁵⁹ Συχνά οι σχετικές δημοπρασίες καθυστερούν, με συνέπεια τον περιορισμό του χρόνου επιβολής του φόρου, άρα και τη μείωση του ποσού που εισπράττεται τελικά.⁶⁰ και το κυριότερο, συνήθως οι ενοικιαστές δεν αποδίδουν εγκαίρως τους φόρους, εκμεταλλευόμενοι το συγκεντρωμένο κεφάλαιο προς ίδιον όφελος.⁶¹ Άλλωστε, όπως συμβαίνει γενικότερα στον ελλαδικό χώρο,⁶² και στο Ναύπλιο οι ενοικιαστές αποτελούν μια σχετικά κλειστή ομάδα με στενές σχέσεις με τις δημοτικές αρχές. Συχνά ο «πλειοδότης» είναι γνωστός πριν από τη διεξαγωγή της δημοπρασίας.⁶³

59. Η είσπραξη των δημοτικών φόρων με ενοικίαση αποτελεί και «προτίμηση» της Κυβέρνησης. Για τους τυπικούς όρους της διαδικασίας βλ. υπ' αρ. 6.200 εγκύκλιο της Επί των Εσωτερικών Γραμματείας «Περί δημοπρασίας των δημοτικών φόρων», 12 Μαΐου 1843, μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φ. Ε14α/1843.

60. Βλ. ενδεικτικά Προϋπολογισμός του Δήμου Ναυπλιέων, διά το έτος 1837. Δημοτικός λογαριασμός 1.8.1837 – 31.12.1837. Λογαριασμός διαχείρισης Δημάρχου 1.8.1837 – 31.12.1837, Δ.Α.Ν., Κατάστιχα 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 2-7, 9-22, 22ν-24.

61. Βλ. ενδεικτικά Πίνακα 2. Επίσης, βλ. Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου αρ. 60, 3 Νοεμβρίου 1838, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 1, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 1, 1835-1838, Β' Περίοδος, σ. 252. Πρβλ. Χρ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 142.

62. Βλ. Χρ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 142.

63. Για ένα τέτοιο παράδειγμα βλ. Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου, αρ ΚΣΤ', 18

Πίνακας 1
*Προϋπολογισθέντα και εισπραχθέντα έσοδα του Δήμου Ναυπλιέων
 από 1 Αυγούστου 1837 έως 31 Δεκεμβρίου 1837*

Έσοδα	Προϋπολο- γισθέντα	Εισπραχθέ- ντα	Καθυστε- ρόντα ποσά	Ελλείμματα
Δικαιώματα δημαρχικά	84,50	77,70		6,80
Δικαιώματα αστυνομικά	502,00	287,25		214,75
Δικαιώματα στατήρα και κοιλού	852,50	850,00		2,50
Δικαιώματα σφαγείου	952,90	950,00		2,90
Έμμεσοι φόροι επί των ωνίων	12845,00	4055,85	1364,54	7474,55
Άμεσος φόρος επί των οικοδομών	2500,00	2305,82		194,18
Άμεσος φόρος επί των επιτηδευμάτων	2000,00	0,00		2000,00
Δίδακτρα δημοτικών σχολείων	350,00	0,00		350,00
Καθυστερήσαντα προηγούμενων χρήσεων	9300,00	2741,98		6558,02
ΣΥΝΟΛΟ	29386,90	11268,60	1364,54	16803,70

Πηγή: Προϋπολογισμός του Δήμου Ναυπλιέων διά το έτος 1837. Δημοτικός λογαριασμός 1.8.1837 – 31.12.1837, Λογαριασμός διαχείρισης Δημάρχου 1.8.1837 – 31.12.1837, Δ.Α.Ν., Κατάστιχα 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 2-7, 9-22, 22ν-24 (η επεξεργασία των στοιχείων είναι δική μου)

Σε ό,τι αφορά όμως τους άμεσους φόρους επί των οικοδομών και επιτηδευμάτων, οι καθυστερήσεις και η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στους προϋπολογισμούς και στις πραγματικές εισπράξεις θα πρέπει να αναζητηθεί στη δυσκολία (ή την άρνηση) των δημοτικών αρχών να συμπράξουν στη διανομή, τη βεβαίωση και στην είσπραξη της πρώιμης αυτής φορολογίας εισοδήματος.⁶⁴

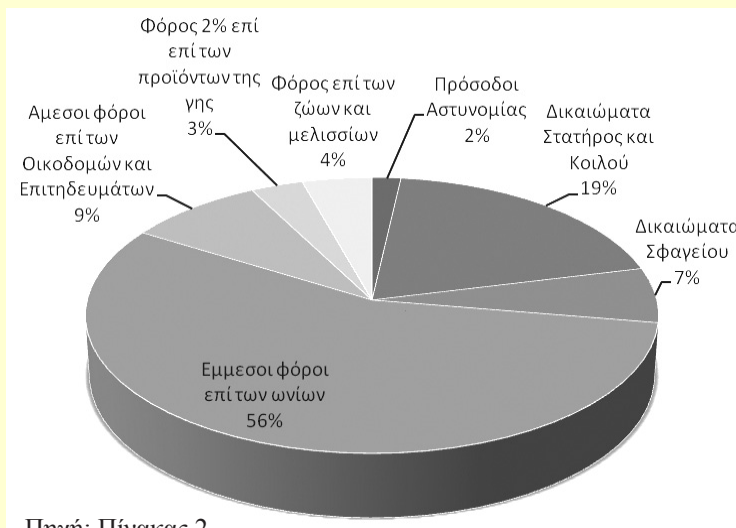
Πρόκειται για δύο δημόσιους φόρους, η βεβαίωση και η είσπραξη των οποίων έχει ανατεθεί στις δημοτικές αρχές, ελλείψει δημόσιου φορολογικού μηχανισμού. Ως αποζημίωση για τη σύμπραξη αυτή αλλά και ως ενίσχυση των δημοτικών εσόδων ο νομοθέτης προβλέπει να παραχωρείται –για τον καθένα από αυτούς τους φόρους– στο δημοτικό ταμείο το 1/5 του συνολικού ποσού

Ιανουαρίου 1842, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 1, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 2, 1839-1846, σ. 99.

64. Για τη θέση αυτών των φόρων στη γενική φορολογική πολιτική και την τύχη τους βλ. Γ. Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελέςφοροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993, σ. 54-55, 175, 234.

Γράφημα 4

Συμμετοχή έμμεσων και άμεσων φόρων στα έσοδα του Δήμου Ναυπλιέων το 1843. Εισπραχθέντα χρήσης 1843 και οφειλομένων 1839, 1841, 1842

Πηγή: Πίνακας 2

που συγκεντρώνεται από αυτόν. Ωστόσο, στα περισσότερα χρόνια της περιόδου που εξετάζουμε, τα έσοδα αυτά εγγράφονται μεν στους προϋπολογισμούς αλλά οι εισπράξεις είναι μηδενικές. Άλλωστε, οι καθυστερήσεις της εξέτασης των φορολογικών καταλόγων από το Δημοτικό Συμβούλιο δείχνουν μάλλον την πρόθεση παρά την αντικειμενική δυσκολία⁶⁵ και η «αμέλεια» αυτή δεν χαρακτηρίζει μόνο τον Δήμο Ναυπλιέων, όπως φαίνεται και από την υπ. αριθ. 15.816 Εγκύκλιο της Επί των Εσωτερικών Γραμματείας της Επικρατείας «Περί συντάξεως των φορολογικών καταλόγων του επί των οικοδομών και επιτηδευμάτων φόρου» της 22ας Νοεμβρίου 1839.⁶⁶ Οι δημότες των αστικών κέντρων δεν δέχονται εύκολα⁶⁷ ούτε αυτούς τους υποτυπώδεις φόρους εισοδήματος και το κράτος δεν μπορεί εύκολα να τους επιβάλλει.

Ανεξάρτητα, ωστόσο, από την προέλευσή τους, τα έσοδα του Δήμου Ναυπλιέων φαίνεται ότι δεν επαρκούν για τις ανάγκες του. Το γεγονός επισημαίνεται επανειλημμένα στις συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου ως αιτία

65. Βλ., για παράδειγμα, τις Συνεδριάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου αρ ΚΣΤ', 18 Ιανουαρίου 1842, και ΚΗ', 7 Απριλίου 1842, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 1, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 2, 1839-1846.

66. Μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φ. Ηα/1839.

67. Το 1837 στην Πάτρα σημειώθηκαν ταραχές και βίαια επεισόδια εξαιτίας της επιβολής του φόρου επί των επιτηδευμάτων (Χρ. Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ. 136).

Πίνακας 2
Έσοδα του Δήμου Ναυπλίων του έτους 1843

Κεφάλαιον	Άρθρον	Ποσόν προϋπολογισθέν		Ποσόν βεβαιωθέν εισπρακτέον		Ποσόν εισπραχθέν		Ποσόν εισπραχθησόμενον	
		Ποσόν κατ' άρθρον	Ποσόν κατά κεφάλαιον	Ποσόν κατ' άρθρον	Ποσόν κατά κεφάλαιον	Ποσόν κατ' άρθρον	Ποσόν κατά κεφάλαιον	Ποσόν κατ' άρθρον	Ποσόν κατά κεφάλαιον
Α	Είδη εσόδων του έτους 1843	Αποταμίευμα του παρελθόντος έτους							
		1	Πρόσοδοι Αστυνομιάς	1000,00					
		2	Εκ προστίμων	500,00					
Β	Εξ αδειών οικοδομών	3	Εξ αδειών οικοδομών	50,00					
		Έμμεσοι φόροι	22300,00						
Γ	Εκ δικαιωμάτων στατήρα και κοιλοῦ	1	Εκ δικαιωμάτων στατήρα και κοιλοῦ	4250,00		4250,00		4250,00	
		2	Σφαγείων	2100,00		2100,00		1550,00	550,00
		3	Εγγώρια άλευρα	775,00		775,00		391,00	384,00
		4	Οίνος, μούστος και λοιπά	3600,00		3600,00		2402,95	1197,05
		5	Έλαιον, βούτυρον και λοιπά	2000,00		2000,00		2000,00	
		6	Σίτος και αραβόσιτος	4400,00		4400,00		2570,00	1830,00
		7	Τα διά θαλάσσης εισερχόμενα	4175,00		4175,00		4175,00	
		8	Καπνοί προς κατανάλωσιν	1000,00					
Δ	Καθυστερόντα	1	Άμεσοι φόροι	5800,00					
		2	Εκ των οικοδομιών και επιτη- δευμάτων	3000,00					
		3	Εκ των προϊόντων προς 2% Ζώων και μελισσιών	2000,00					
Ε	Καθυστερόντα	1	Καθυστερόντα	2950,00					
		2	Ενοίκια Χωροφυλακής και Ιππονομής ζημιαν	1000,00					
2-5		Καθυστερόντα διαφόρων	1950,00						
[ΣΥΝΟΛΟ Α]				32600,00		21300,00		18286,12	3961,05

Πηγή: Λογαριασμός διαχείρισης του Δημάρχου, Δ.Α.Ν., Κατάστιχα 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 83ν-84.

Πίνακας 2 (συνέχεια)

Είδη εσόδων παρελθόντων χρόνων	Χρήσις 1839	Χρήσις 1841	Χρήσις 1842
Πρόσοδοι Αστυνομίας			129,75
Έμμεσος εισφορά	40,00		
Εκ του σφαγείου		195,00	222,80
Οίνων και μούστων		180,00	594,00
Εκ του ελαίου			60,45
Σίτος και άλευρα			267,55
Επί των οικοδομών και επιτηδευμάτων		215,61	1850,20
Εκ των προϊόντων			792,52
Εκ των ζώων			1054,34
Εκ της προσωπικής εργασίας			193,10
Εκ των καπνών			154,50
Εκ των διά θαλάσσης			685,84
Σύνολο	40,00	590,61	6005,05

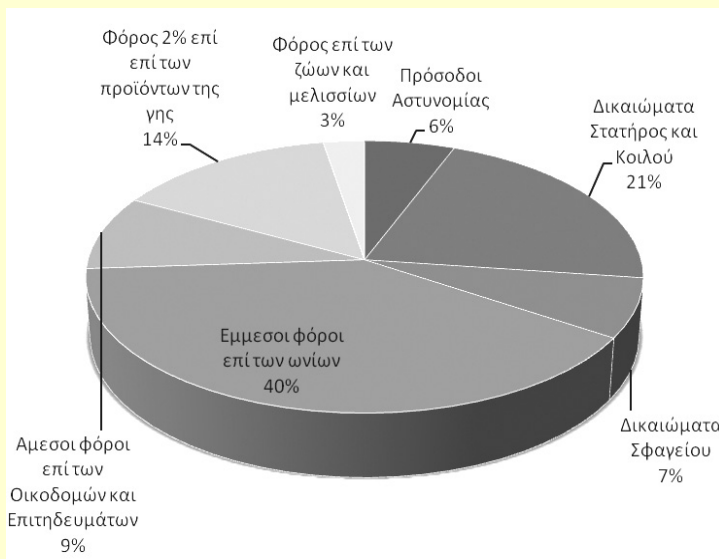
της αδυναμίας να αντιμετωπιστούν διάφορες δαπάνες, κυρίως για την εκπαίδευση και τον «καλλωπισμό και καθαρισμό» της πόλης.⁶⁸ Αυτό συνάγεται, επίσης, από τις διαφορές ανάμεσα στις προϋπολογισμένες και τις βεβαιωμένες δαπάνες κάθε χρονιάς (Πίνακας 3). Διαπιστώνουμε όμως ότι οι διαφορές αυτές τείνουν να μηδενιστούν σε ό,τι αφορά τις διοικητικές δαπάνες, γεγονός ενδεικτικό για την προτεραιότητα που τους δίνεται, παρότι επιβαρύνουν σημαντικά τον δημοτικό προϋπολογισμό.

Πράγματι, την περίοδο 1837-1845 οι δαπάνες που αντιστοιχούν κυρίως στην εκπλήρωση των υποχρεώσεων του Δήμου ως κατώτερης βαθμίδας του συστήματος περιφερειακής διοίκησης –δηλαδή τα έξοδα της δημοτικής διοίκησης (αντιμισθία του δημάρχου, αποζημιώσεις των παρέδρων, αμοιβές δημοτικών υπαλλήλων, έξοδα του γραφείου του δημάρχου και του παρέδρου της Πρόνοιας κ.λπ.), της δημοτικής αστυνομίας, της χωροφυλακής και των στρατιωτικών καταλυμάτων– απορροφούν κατά μέσο όρο ετησίως το 48% των βεβαιωμένων δημοτικών εξόδων (Πίνακας 3). Το αντίστοιχο ποσοστό για τις καθαυτό δημοτικές ανάγκες –δημοτική εκπαίδευση, εκκλησιαστικά καταστήματα, κοινή υγεία και αγαθοεργίες, «καλλωπισμός και καθαρισμοί» και διάφορα άλλα, όπως ο ετήσιος εορτασμός της επετείου των «αποβατηρίων»–

68. Βλ., ενδεικτικά, Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου αρ. ΙΖ', 9 Μαρτίου 1841, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 1, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 2, 1839-1846 και Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου αρ. ΞΗ', 19 Μαΐου 1884, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 1, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 2, 1839-1846.

Γράφημα 5

Συμμετοχή έμμεσων και άμεσων φόρων στα έσοδα του Δήμου Ναυπλίων το 1844. Εισπραχθέντα χρήσης 1843 και οφειλομένων 1841, 1842, 1843.

Πηγή: Λογαριασμός διαχείρισης του Δημάρχου, Δ.Α.Ν., Κατάστιχα 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 92ν-93

δεν ξεπερνά το 42% του συνόλου των δημοτικών εξόδων, αναφερόμενοι πάντα στους μέσους όρους (Πίνακας 4).

Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του ποσοστού διατίθεται για τον «καλλωπισμό και καθαρισμό» της πόλης: επισκευές υδραγωγείων και μισθός υδραγωγού· επισκευές και καθαρισμός των υπονόμων και των «δημόσιων αναγκαίων», καθώς και των «αναγκαίων» των σχολείων· κατασκευή, επισκευή και λιθόστρωση διάφορων δρόμων, κλιμάκων και γεφυρών· δενδροφυτεύσεις –κυρίως πλάτανοι, λεύκες, μουριές– και διατήρηση των υπαρχόντων δένδρων· δημόσιος φωτισμός με φανάρια λαδιού, καθαρισμός και κατάβρεγμα των δρόμων, καθαρισμός των τάφρων του τείχους, συγκέντρωση και απομάκρυνση των «ακαθαρσιών». Γι' αυτές τις εργασίες διατίθενται 4.285,93 δρχ. το έτος κατά μέσο όρο, ποσό λίγο μεγαλύτερο από τις 4.125,20 δρχ. που είχαν διατεθεί συνολικά το 1837, τη χρόνια της λειψυδρίας και της επιτήρησης των βρυσών, στην οποία αναφερθήκαμε, γεγονός που αποτελεί μάλλον σοβαρή ένδειξη ότι τα δίκτυα και ο εξοπλισμός της πόλης απλώς συντηρούνται με μικρές προσθήκες και επεμβάσεις χωρίς να αναλαμβάνεται κάποιο έργο μεγαλύτερης πνοής. Ακολουθούν μερικά παραδείγματα προς επιβεβαίωση.

Πίνακας 3
 Δαπάνες του Δήμου Ναυπλίου κατ' έτος, 1837-1845

	Δημοτικός Λογαριασμός 1.1.1837 – 31.7.1837		Δημοτικός Λογαριασμός 1.8.1837 – 31.12.1837		Δημοτικός Λογαριασμός 1838		Δημοτικός Λογαριασμός 1839		Δημοτικός Λογαριασμός 1840	
	δαπανηθέντα ποσά	προϋπολογισθέντα ποσά	δαπανηθέντα ποσά	προϋπολογισθέντα ποσά	δαπανηθέντα ποσά	προϋπολογισθέντα ποσά	δαπανηθέντα ποσά	προϋπολογισθέντα ποσά	δαπανηθέντα ποσά	προϋπολογισθέντα ποσά
Δήλωσις Εξόδων										
Δημοτική Διοίκησης - Δημοτική Διαχείρισις	4515,32	3267,68	3381,30	7230,00	7269,13	7570,00	6809,54	6510,00	6457,92	
Αστυνομική Διοίκησης	2002	1430,00	1327,30	2472,00	2472,00	3817,50	3613,00	4030,00	3751,50	
Δημόσιος Ασφάλεια	588,4	381,60	388,00	450,00	564,00	1000,00	863,32	1250,00	1250,00	
Δεκαπενθήμερα Στρατιωτικά καταλύματα	6	14,00	8,50	50,00	209,00	100,00	109,00	150,00	0,00	
Δημόσιος Εκπαίδευσις	1200,85	1162,55	1344,00	2495,00	1563,27	2852,00	1565,95	2236,00	1641,48	
Εκκλησιαστικά καταστήματα	650	350,00	350,00	3365,00	2075,00	3740,00	1470,43	1940,00	1220,00	
Κοινή Υγεία - Αγαθοεργίαι	423,43	634,17	85,47	1300,00	174,00	375,00	159,75	250,00	226,90	
Εμπορικών Επιμελητήριον	25	95,00	75,00	140,00	120,00					
Δημοτική Περιουσία										
Καλλοπισμοί και καθαρισμοί	2280,51	2679,49	1844,69	5480,00	5045,03	4450,00	3547,92	4700,00	3922,24	
Διάφορα	9,69	260,31	25,50	3500,00	3922,15	50,00	71,77	200,00	51,45	
Χρεωλύσιον	2607,14	17892,96	2022,36	20229,63	1173,52	27645,79	5685,39	7135,39	0,00	
Αποθεματικά Κεφάλαια - Επίλοιπα έξοδα	400,3	249,70	870,46	600,00	889,40	2646,73	2277,23	3055,27	2957,86	
[ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΕΞΟΔΩΝ ΧΡΗΣΗΣ]	14708,64	28417,46	11722,58	47311,63	25476,50	54247,02	26173,30	31456,66	21479,35	

(α)

Δήλωση Εξόδων	Δημοτικός Λογαριασμός 1841		Δημοτικός Λογαριασμός 1842		Δημοτικός Λογαριασμός 1843		Δημοτικός Λογαριασμός 1844		Δημοτικός Λογαριασμός 1845	
	ποσά προπολογισθέντα	ποσά δαπανηθέντα	ποσά προπολογισθέντα	ποσά δαπανηθέντα	ποσά προπολογισθέντα	ποσά δαπανηθέντα	ποσά προπολογισθέντα	ποσά δαπανηθέντα	ποσά προπολογισθέντα	ποσά δαπανηθέντα
Δημοτική Διοίκησης - Δημοτική Διαχείριση	6510,00	5755,88	7415,00	7405,35	7290,00	7215,92	6176,66	5455,61	4860,00	4459,45
Αστονομική Διοίκησης	4010,00	3328,59	4148,00	3993,90	3900,00	3713,34	3397,00	3397,00	3180,00	3088,17
Δημοσία Ασφάλεια	1250,00	944,45	1060,00	970,00	1100,00	925,00	872,00	842,00	700,00	595,97
Δεκαπενθήμερα στρατιωτικά κατάλοιπα	150,00	146,50	50,00	9,90	50,00	0,00	50,00	0,00		
Δημοσία Εκπαίδευσης	2306,00	2027,16	5156,00	4182,70	5616,00	4513,43	5821,00	5677,95	5016,00	4712,45
Εκκλησιαστικά καταστήματα	240,00	240,00	300,00	300,00	800,00	800,00	300,00	0,00	180,00	0,00
Κοινή Υγεία - Αγαθοεργίαι	250,00	189,95	260,00	162,00	1300,00	234,50	180,00	86,05	1050,00	767,60
Εμπορικών Επιμελητήριον										
Δημοτική Περιουσία										
Καλλοπισμοί και καθαρισμοί	4700,00	2943,37	7200,00	6684,63	7200,00	6530,99	3665,00	2923,51	6040,00	2850,48
Διάφορα	100,00	99,60	4596,00	2980,26	1850,00	350,00	332,00	315,13	250,00	137,10
Χρεολόσιον	318,00	318,00	1920,67	1220,67	4000,00	90,00	1000,00	0,00	450,00	0,00
Αποθεματικά Κεφάλαια - Επλौτα έξοδα	3055,27	671,00	950,00	882,74	960,00	884,37			1776,00	1524,99
[ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΕΞΟΔΩΝ ΧΡΗΣΗΣ]	22889,27	16664,50	33055,67	28792,15	34066,00	25257,55	25008,66	18847,25	23502,00	18136,21

(β)

Δήλιωση Εξόδων	Προϋπολογισθείσες δαπάνες περιόδου		Βεβαιωμένες δαπάνες περιόδου		Απόκλιση δαπανηθέντων / προϋπολογισθέντων ποσών		
	Σύνολο	Ετήσιος μέσος όρος	Μέσο ετήσιο ποσοστό	δαπανηθέντα – σύνολο		Ετήσιος μέσος όρος	Μέσο ετήσιο ποσοστό
Δημοτική Διοίκησης - Δημοτική Διαχείρισης	56829,34	6752,00	18,95%	58725,42	6525,05	28,75%	-3,36%
Αστυνομική Διοίκησης	30384,50	3610,04	10,13%	30686,80	3409,64	15,02%	-5,55%
Δημόσιος Ασφάλεια	8063,60	958,05	2,69%	7931,14	881,24	3,88%	-8,02%
Δεκαπενθήμερα στρατιωτικά καταλύματα	614,00	72,95	0,20%	488,90	54,32	0,24%	-25,54%
Δημόσιος Εκπαίδευσης	32660,55	3880,46	10,89%	28429,24	3158,80	13,92%	-18,60%
Εκκλησιαστικά καταστήματα	11215,00	1332,48	3,74%	7105,43	789,49	3,48%	-40,75%
Κοινή Υγεία – Αγαθοεργίαι	5599,17	665,25	1,87%	2509,65	278,85	1,23%	-58,08%
Εμπορικών Επιμελητήριον	235,00	27,92	0,08%	220,00	24,44	0,11%	-12,45%
Δημοτική Περιουσία	3665,00	435,45	1,22%	150,00	16,67	0,07%	-96,17%
Καλλωπισμοί και καθαρισμοί	45664,49	5425,48	15,22%	38573,37	4285,93	18,89%	-21,00%
Διάφορα	11138,31	1323,36	3,71%	7962,65	884,74	3,90%	-33,14%
Χρεολύσιον	80592,44	9575,34	26,87%	10509,94	1167,77	5,15%	-87,80%
Αποθεματικά Κεφάλαια – Επίλοιπα έξοδα	13292,97	1579,36	4,43%	10958,05	1217,56	5,37%	-22,91%
[ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΕΞΟΔΩΝ ΧΡΗΣΗΣ]	314663,01	35638,14	100,00%	207258,03	22694,51	100,00%	

Πηγή: Δ.Α.Ν., Κατάστιχα 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845. (γ)

Επτά χρόνια μετά τη διαμάχη δημάρχου και διοικητή για το υδραγωγείο της Γλυκειάς, το πρόβλημα της λειψυδρίας συνεχίζεται. Το 1845, μετά από ενέργειες του δημαρχεύοντος, η κυβέρνηση δέχεται να καταβάλει τη δαπάνη διοχέτευσης του ύδατος της πηγής στην πόλη, υπό μορφή δανείου προς τον Δήμο, ο οποίος αναλαμβάνει να το εξοφλήσει σε τέσσερις ισόποσες ετήσιες δόσεις.⁶⁹ Όμως, εξ όσων γνωρίζω, το εγχείρημα δεν είχε συνέχεια.

Το 1840 αποφασίζεται από το Δημοτικό Συμβούλιο να επισκευαστεί και να λιθοστρωθεί ο δημόσιος δρόμος που οδηγεί από την Πύλη της Ξηράς προς την Πρόνοια και εξετάζεται το ενδεχόμενο να επεκταθεί το έργο πέρα από το Ορφανοτροφείο της Πρόνοιας μέχρι την Άρεια. Για τον λόγο αυτό ζητείται σχετική μελέτη από τη Διεύθυνση του Σώματος του Μηχανικού, που εδρεύει στο Ναύπλιο. Η πρόβλεψη είναι να χρηματοδοτηθεί το έργο κυρίως με προσωπική εργασία, δηλαδή με τα χρήματα που θα συγκεντρωθούν από τις εξαγορές της οφειλόμενης εργασίας των επιφορτισμένων με αυτό το έργο δημοτών.⁷⁰ Τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς το αρχικό ποσό από τις εξαγορές έχει εξαντληθεί και ο δήμαρχος ζητά από το Δημοτικό Συμβούλιο να εκδώσει απόφαση με την οποία να υποχρεώνονται οι δημότες που περιλαμβάνονται στον κατάλογο του έργου, να καταβάλουν ακόμη ένα ημερομίσθιο για να προχωρήσει η επισκευή. Μετά από συζήτηση, το Συμβούλιο αποφαινεται ότι «το έργον της επισκευής της οδού όπως έγινε μέχρι τούδε δεν είναι ασφαλές, καθότι μετά τας πρώτας βροχάς η Οδός θέλει επανέλθει εις την προτέραν της κατάστασιν, και ότι διά να επισκευασθή εντελώς η Οδός αυτή εκατέρωθεν από του εν Προνοία Ορφανοτροφείου μέχρι της Αρείας κατά την παρά του Μηχανικού χαραχθείσαν ευθυγραμμίαν γενομένης της επιτεδόσεώς [sic] της δι' άμμου και λιανολίθων, απαιτείται ικανή ποσότης χρημάτων, τα οποία δεν αναπληρούνται και αν οι εν τω καταλόγω εγγεγραμμένοι Δημόται υποχρεωθώσιν να πληρώσωσι από 5 ημερομίσθια έκαστος, βάρος το οποίον καθίσταται πολύ επαχθές εις τους Δημότας κατά τας παρούσας περιστάσεις». Αποφασίζει, λοιπόν, «να αναβληθή το έργον της εντελούς επισκευής τής περί ου ο λόγος οδού εις άλλας ευτυχεστέρας περιστάσεις».⁷¹ Οι δημότες πλήρωσαν λιγότερα ημερομίσθια και η λιθόστρωση σταμάτησε στην Πρόνοια με συνολικό κόστος 790,34 δρχ.⁷²

Ένα άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα της δυσκολίας του Δήμου να οικοδομήσει τις αναγκαίες υποδομές της πόλης –ακόμη και όταν αυτό επιτάσσεται

69. Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου αρ. ΟΗ', 23 Μαρτίου 1845, Δ.Α.Ν., κατάστιχο 1, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 2, 1839-1846, σ. 267.

70. Ο σχετικός κατάλογος των δημοτών έχει συνταχθεί από το Δημοτικό Συμβούλιο.

71. Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου αρ Ι', 4 Ιουλίου 1840, Δ.Α.Ν., Κατάστιχα 1, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 2, 1839-1846.

72. Δημοτικός Λογαριασμός του 1840 έτους, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 52.

σαφώς από τον νόμο— είναι το σχετικό με το νεκροταφείο του Ναυπλίου.

Το 1834, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής που επιχειρεί να θέσει κανόνες σχετικά με την υγιεινή των πόλεων, είτε με τη μορφή υποδείξεων είτε ως υποχρεωτικά μέτρα,⁷³ εκδίδεται το Β.Δ. «Περί των νεκροταφείων και του ενταφιασμού των νεκρών».⁷⁴ Το Διάταγμα απαγορεύει τον ενταφιασμό των νεκρών εντός των χώρων λατρείας και εντός των οικισμών και διατάσσει να κατασκευαστεί νεκροταφείο σε κάθε δήμο με δημοτική δαπάνη. Στη συνέχεια προδιαγράφονται λεπτομερώς τα σχετικά με τη χωροθέτηση, τον σχεδιασμό και τη λειτουργία του νέου νεκροταφείου, ενώ στα άρθρα 9 και 10 καθορίζεται η διαδικασία με την οποία βεβαιώνεται ο θάνατος από διορισμένο από την αστυνομία «ορκωτό νεκρόπτη» πριν επιτραπεί η ταφή. Η εκτέλεση του Διατάγματος —του οποίου πρέπει να τονίσουμε τη σημασία και από την άποψη των θεσμών και των νοοτροπιών, αφού το νεκροταφείο δεν είναι πλέον αντικείμενο της εκκλησιαστικής διαχείρισης αλλά της δημοτικής και ανήκει στην αστυνομία η υποχρέωση να βεβαιώσει τον θάνατο του πολίτη πριν από την παράδοση του πιστού στην εκκλησία για την τελετή υπέρ αναπαύσεως της ψυχής και την ταφή— ανατίθεται στην επί των Εσωτερικών Γραμματεία και κατ' ακολουθία στους διοικητές.

Το νεκροταφείο του Ναυπλίου εκείνη την εποχή εκτεινόταν από τη μικρή εκκλησία των Αγίων Πάντων στην Πρόνοια έως τη σημερινή εθνική οδό⁷⁵ και δεν ανταποκρινόταν στις προδιαγραφές του Διατάγματος. Στα μονόφυλλα του Δ.Α.Ν. δεν εντοπίσαμε εγκύκλιο της Γραμματείας των Εσωτερικών που, κατά τα ειωθότα, να καλεί μέσω των διοικητών τις δημοτικές αρχές της χώρας να συστήσουν σύγχρονα νεκροταφεία. Ωστόσο, στον προϋπολογισμό

73. Βλ. ενδεικτικά το Β.Δ. «Περί των ποινών των αστυνομικών παραβάσεων ως προς την δημοσία καθαριότητα, ως προς τα τρόφιμα, και τας οικοδομικές επιχειρήσεις» της 6ης/18ης Μαρτίου 1833 (*Φ.Ε.Κ.*, αρ. 10, 26 Μαρτίου 1833)· το Β.Δ. «Περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κομών» της 3ης/15ης Απριλίου 1835 (*Φ.Ε.Κ.*, αρ. 19, 15/27 Μαΐου 1835), θεμελιώδεις για την πολεοδομική νομοθεσία: το Β.Δ. «Περί εμποδισμού της μεταδόσεως των μολυσματικών (κολλητικών) αρρωσιών» της 31ης Δεκεμβρίου 1836 / 12ης Ιανουαρίου 1837 (*Φ.Ε.Κ.*, αρ. 83, 31 Δεκεμβρίου 1836) κ.ά.

74. Β.Δ. της 28ης Μαρτίου / 9ης Απριλίου 1834, *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 16, 5/17 Μαΐου 1834, σ. 127-129.

75. Βλ. σχετικά: Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1950, σ. 154, 184· Γεώργιος Αθ. Χώρας, «Η Πρόνοια προάσκειο του Ναυπλίου», *Πελοποννησιακά*, τ. 16 (1985-1986), σ. 535-560. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «Αρχείον Μιχαήλ Ιατρού 1802-1893», *Τετράδια Εργασίας* 6, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών – Ε.Ι.Ε., 1983, σ. 46. Σήμερα, μπορεί κανείς να δει στο δάπεδο των Αγίων Πάντων και στη σκάλα που οδηγεί στον ναό επιτύμβιες πλάκες που προέρχονται από το παλιό νεκροταφείο.

του 1837⁷⁶ προβλέπονται 500 δρχ. «διά το Νεκροταφείον να εξοδευθούν εφέτος», οι οποίες όμως δεν ξοδεύτηκαν.⁷⁷ Ομοίως το 1838, στο άρθρο του προϋπολογισμού «Κοινή υγεία», του κεφαλαίου «Κοινά καταστήματα», προβλέπεται κονδύλι 1.000 δρχ. «δι' ανέγερσιν νεκροταφείου», το οποίο επίσης δεν δαπανάται.⁷⁸ Την επόμενη χρονιά νέα πίστωση 1.000 δρχ. θα ενταχθεί στον προϋπολογισμό για το νεκροταφείο, αφού έχει προηγηθεί έκθεση του Διοικητικού Ιατρού για την ανάγκη μεταφοράς του σε θέση που υποδεικνύει, και περίφραξής του «διά να προφυλαχθεί ο Δήμος από τας κακάς αναθυμιάσεις των ενταφιαζομένων νεκρών».⁷⁹ Από το ποσό αυτό, ωστόσο, με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου και έγκριση του διοικητή, μεταφέρονται 875 δρχ. στα «Αποθεματικά», για να χρησιμοποιηθούν για τη μισθοδοσία εθνοφυλάκων, ενώ οι υπόλοιπες 125 δρχ. ακυρώνονται.⁸⁰ Παρομοίως, το 1843, η πίστωση 1.000 δρχ. που έχει προβλεφθεί στον προϋπολογισμό για την περίφραξη του νεκροταφείου, μεταφέρεται ολόκληρη με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, τον μήνα Ιούλιο, στα αποθεματικά, για να χρησιμοποιηθεί για την επισκευή ενός κτίσματος και την περίφραξη ενός περιβολιού μεταξύ Ναυπλίου και Πρόνοιας, τα οποία η κυβέρνηση παραχώρησε στον Δήμο την ίδια χρονιά.⁸¹ Η πόλη θα αποκτήσει σύγχρονο νεκροταφείο χάρη σε ένα δωρητή, όπως

76. Προϋπολογισμός 1837, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 4v.

77. Λογαριασμός διαχείρισης Δημάρχου 1.8.1837 – 31.12.1837, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3. Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 23v-24, 45.

78. Δημοτικός λογαριασμός 1838, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 28. Να επισημάνω, πάντως, ότι την ίδια χρονιά ο Δήμος δαπανά περισσότερες από 4.000 δρχ. για τον στολισμό της πόλης και διάφορες εκδηλώσεις επ' ευκαιρία του εορτασμού της επετείου των «Αποβατηρίων», της άφιξης δηλαδή του Όθωνα στο Ναύπλιο, στις 25 Ιανουαρίου 1834. Προηγουμένως είχε σταλεί στην Αθήνα επιτροπή για να προσκαλέσει το βασιλικό ζεύγος, χωρίς επιτυχία. Οι δημοτικές αρχές μεθοδεύουν την καθιέρωση της συνέχειας με το ιστορικό παρελθόν της πόλης ως πρώτης καθέδρας του Βασιλείου. Η επέτειος των «Αποβατηρίων» εορτάζεται κάθε χρονιά, χωρίς βέβαια την ίδια λαμπρότητα, και σε όλους τους δημοτικούς λογαριασμούς της περιόδου σημειώνονται «έξοδα της εις Αθήνας αποσταλείσης Επιτροπής διά να προσκαλέση τας Α.Α. Μ.Μ. κατά την εορτήν των Αποβατηρίων». Για τον εορτασμό του 1838 βλ. Δημοτικό Λογαριασμό 1838, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3. Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 30v-31. Επίσης, βλ. Θ. Σπ. Δημόπουλος, *ό.π.*, τ. Β', σ. 50-51.

79. Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου αρ. 4, 24 Μαρτίου 1839, Δ.Α.Ν., Κατάστιχα 1, Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 2, 1839-1846, σ. 15.

80. Δημοτικός Λογαριασμός 1839, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3. Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 40, 44v, 45.

81. Συνεδρίαση Δημοτικού Συμβουλίου αρ. ΝΕ', 5 Ιουλίου 1843, Δ.Α.Ν., Κατάστιχα 1. Πρακτικά συνεδριάσεων Δημοτικού Συμβουλίου 2. 1839-1846, σ. 229. Η απόφαση

Πίνακας 4
Συγκριτικός πίνακας πραγματοποιηθεισών δαπανών 1837-1845.

	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	Ετήσιος μέσος όρος	Μέσο ετήσιο ποσοστό επί του συνόλου των δαπανών
Πραγματοποιηθείσες δαπάνες	12216,82	10514,13	11394,86	11459,42	10175,42	12379,15	11854,26	9694,61	8143,59	10870,25	50,49%
Δημοτική Διοίκησης - Αστυνομία - Ασφάλεια	2544,85	1563,27	1565,95	1641,48	2027,16	4182,70	4513,43	5677,95	4712,45	3158,80	14,67%
Δημοσία Εκπαίδευσης	1000,00	2075,00	1470,43	1220,00	240,00	300,00	800,00	0,00	0,00	789,49	3,67%
Εκκλησιαστικά καταστήματα	508,90	174,00	159,75	226,90	189,95	162,00	234,50	86,05	767,60	278,85	1,30%
Κοινή Υγεία – Αγαθοεργία	4125,20	5045,03	3547,92	3922,24	2943,37	6684,63	6530,99	2923,51	2850,48	4285,93	19,91%
Καλλοπισμοί και καθαρισμοί	35,19	3922,15	71,77	51,45	99,60	2980,26	350,00	315,13	137,10	884,74	4,11%
Διάφορα τοπικά έξοδα	1270,76	889,40	2277,23	2957,86	671,00	882,74	884,37		1524,99	1262,04	5,86%
Αποθεματικά Κεφάλαια – Επιλοιπα έξοδα	21701,72	24182,98	20487,91	21479,35	16346,50	27571,48	25167,55	18697,25	18136,21	21530,11	100,00%
[ΣΥΝΟΛΟ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΕΞΟΔΩΝ ΧΡΗΣΗΣ]	4629,50	1173,52	5685,39	0,00	318,00	1220,67	90,00	0,00	0,00	1457,45	
Χρεωλύσιον	9865,18	10096,06	13408,45	7422,57	7308,50	7670,32	5738,09	4308,84	4683,14	7833,46	
Νοσοκομείον	36196,40	35452,56	39581,75	28901,92	23973,00	36462,47	30995,64	23006,09	22819,35	30821,02	
ΣΥΝΟΛΟ ΕΞΟΔΩΝ											

Πηγή: Δ.Α.Ν., Κατάστιχα 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845. (Περιλαμβάνονται τα κεφάλαια που εμφανίζονται στους λογαριασμούς όλων των ετών. Το «Εμπορικό επιμελητήριο» και οι «Δημοτικά Οικοδομά», που παραλήφθηκαν, λόγω των μικρών ποσών δεν επηρεάζουν τη γενική εικόνα).

συμβαίνει συχνά με τα εξοπλιστικά κτήρια, ιδίως της πρωτεύουσας, τον 19ο αιώνα. Το γήπεδο, η περιτείχιση και ο κοιμητηριακός ναός των Αγίων Ασωμάτων θα ολοκληρωθούν το 1852 με δαπάνες του Μιχαήλ Ιατρού.⁸²

Σε σύντομο χρονικό διάστημα η διαπλοκή κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και γεωγραφικών παραγόντων είχε ως αποτέλεσμα η εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου για την περιφερειακή διοίκηση, που διαμορφώθηκε το 1833, να παρεκκλίνει σημαντικά από τις προθέσεις του νομοθέτη. Θα ήθελα, όμως, κλείνοντας, να υπενθυμίσω τη μακροβιότητα του νομαρχιακού συστήματος και των βουναρικών δήμων σε μια χώρα ιδιαίτερη ασταθή. Ίσως αυτό να οφείλεται ακριβώς στη σημασία που είχαν οι συγκριτικά ολιγάριθμοι δήμοι που πρόσφεραν τον χώρο υποδοχής για τη θεμελίωση και την ανάπτυξη θεσμών όπως η Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, η Δικαιοσύνη, ο Στρατός, η Χωροφυλακή και η Αστυνομία. Βέβαια, από την άλλη πλευρά, εξαιτίας αυτής της ανάπτυξης, πόλεις όπως το Ναύπλιο δεν απέκτησαν πλατείες και μνημεία και αναζητούν ακόμη και σήμερα τρόπους επίλυσης του ζητήματος της ύδρευσής τους.

αυτή, ωστόσο, δεν υλοποιήθηκε, αφού στον δημοτικό λογαριασμό του ίδιου έτους φαίνεται ότι η πίστωση ακυρώθηκε στο σύνολό της (βλ. Δημοτικός Λογαριασμός 1843, Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3, Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, λογαριασμοί 2, 1837-1845, φ. 81).

82. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 46· Θ. Σπ. Δημόπουλος, *ό.π.*, τ. Β', σ. 74-75. Για τον Μιχαήλ Ιατρό βλ. την ανακοίνωση της Ευτυχίας Λιάτα στον παρόντα τόμο, σ. 361-382.

ΜΑΡΩ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗ-ΑΔΑΜΗ

ΝΑΥΠΛΙΟ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΙΧΙΣΜΕΝΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΝΟΙΚΤΗ ΠΟΛΗ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ (1828-1870)

«Όμως αυτό το κάστρο, όπου ευρίσκεται εις το Ανάπλι, το οποίον ονομάζεται των Τόρων, ήτο πέτρα βουνόπουλον, το οποίον φαίνεται εις την σήμερον, έρημον, χωρίς κανένα κτίσμα και ήταν η ευεργεσία των αρχόντων [...] πλην η κάτω χώρα τ' Αναπλιού όπου φαίνεται την σήμερον κτισμένη γύρωθεν, την έκτισαν οι Βενετσάνοι με τείχη σίγουρα και στερεά».¹ Ποια άλλη περιγραφή μπορεί να δώσει με τόση δύναμη κι ομορφιά την εικόνα της χερσονήσου μέχρι τα τέλη περίπου της φραγκικής κυριαρχίας (1212-1389) από αυτή του Μητροπολίτη Μονεμβασίας Δωρόθεου στο περίφημο «Χρονικό» του (1631). Τ' Ανάπλι «ήτο πέτρα βουνόπουλον». Μια πέτρα απόκρημνη και απρόσιτη από το νότο και τη δύση, προσιτή από το βορρά, απ' όπου κατηφόριζε ομαλότερα προς τη θάλασσα μέχρι τις παρυφές του λόφου, εκεί όπου σήμερα είναι ο Ψαρομαχαλάς «χωρίς κανένα κτίσμα». Την κάτω χώρα, την κάτω πόλη, την έκτισαν σταδιακά οι Βενετσιάνοι επεκτείνοντας την ξηρά με συνεχείς προσχώσεις, έως ότου αποκτήσει τη σημερινή της μορφή, ή σχεδόν τη σημερινή της μορφή:

Ο αφέντης του τόπου ήγουν ο Βενετσάνος με τον λαόν ομού του Αναπλιού έκαμαν πάσαν οικονομίαν και έκτισαν τριγύρου τείχη καθώς φαίνονται έως την σήμερον· και μέσα όπου ήταν η θάλασσα έως κάτω εις την ρίζαν των κάστρων των βουνών έκαμαν πάσαν τέχνην και έβγαλαν την θάλασσαν, διότι ήταν ολίγη και έρριψαν χώμα πολύ και εκαταπλάκωσαν την θάλασσαν, και έκτισαν επάνω σπίτια [...] σπίτια εύμορφα [...] και εγέμισεν ο τόπος εκκλησίαις και οσπίτια, όπου τα έχουν μέσα τα τείχη περιπεπλεγμένα και έκαμαν και Παλάτι του Αφεντός και Φόρον, διότι εις την κάτω χώραν ήταν ολίγα οσπίτια κτισμένα εκεί όπου ήταν ξηρά».²

Η μορφή που παίρνει ο πολεοδομικός ιστός της πόλης στα επόμενα χρόνια,

1. Μιχαήλ Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία. Από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήναι 1950, σ. 79.

2. Στο ίδιο.

η κλίμακα, η έκταση και η όλη συγκρότησή του γενικότερα, εξαρτάται άμεσα από την ιδιαίτερη τοπογραφία της χερσονήσου και τα δύο μεγάλα της κάστρα: την Ακροναυπλία, της οποίας ίχνη των πρώτων οχυρώσεων των προχριστιανικών χρόνων συναντάμε στη βάση των ενετικών τειχών, και το πολύ νεότερο κάστρο του Παλαμηδίου, που κτίστηκε στις αρχές του 18ου αιώνα.

Η οχύρωση του Ναυπλίου ακολουθεί, όπως είναι φυσικό, το βενετσιάνικο μοντέλο της οχυρωμένης χερσονήσου. Ένα εξαιρετικά καλά οχυρωμένο κάστρο στην κορυφή, το οποίο από κατοικία του άρχοντα και των ευγενών σταδιακά μεταβάλλεται σε στρατιωτικές, και μόνο, εγκαταστάσεις, η τάφος που αποκόπτει τη χερσόνησο από την ξηρά, ώστε να εξασφαλίζεται ο έλεγχος εισόδου στην πόλη, και τα επιθαλάσσια τείχη. Αυτά σε πρώτη φάση ταυτίζονται με τα τείχη του ίδιου του κάστρου της Ακροναυπλίας, για να καταλήξουν μετά τις επιμελημένες προσχώσεις χαμηλά, κοντά στη νέα ακτογραμμή. Προμαχώνες και πύργοι προστατεύουν τόσο την Πύλη της Ξηράς, εκεί όπου βρίσκεται η τάφος, όσο και τις τρεις άλλες πύλες της πόλης, την Πύλη του Γιαλού, την Πύλη της Πλατείας και την Πύλη των Φούνρων.

Η οχύρωση της πόλης της Α΄ Βενετοκρατίας συμπληρώνεται με ένα πρώτο τεχνητό λιμενοβραχίονα στη βορειοδυτική γωνία της Ακροναυπλίας και τον Προμαχώνα των Πέντε Αδελφιών. Οχυρώνεται τότε για πρώτη φορά το Μπούρτζι (Καστέλι) στο νησάκι στ' αριστερά του λιμανιού, ώστε να προστατεύει την είσοδο του λιμανιού (porto cadena).

Η επόμενη οχυρωματική φάση χρονολογείται στην περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1686-1715) με την οχύρωση του Παλαμηδίου: οκτώ αυτοδύναμοι προμαχώνες που αλληλοϋποστηρίζονται, αλλά και αλληλοπροσβάλλονται, αν χρειαστεί. Η κατοίκηση της Ακροναυπλίας απαγορεύεται. Η κάτω πόλη αποκτά τη μορφή που διατηρούσε μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Τα δύο όρια, λοιπόν, η Ακροναυπλία προς νότο και η θάλασσα προς βορρά, και κατά πολύ λιγότερο το Παλαμήδι και η πέραν της Πύλης της Ξηράς στεριά καθορίζουν το σχήμα της κάτω πόλης, ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο περίπου, το οποίο εκφυλίζεται σε μια τραπεζοειδή απόληξη προς δυσμάς. Η πόλη, δηλαδή, βρίσκεται εγκλωβισμένη ανάμεσα σε δύο φυσικά όρια-εμπόδια που καθορίζουν και το μέγιστο όριο της συνολικής της έκτασης.

Μέσα σ' αυτά τα όρια διαμορφώνεται η κάτω πόλη. Εύκολα μπορεί να διακρίνει κανείς σήμερα τρεις παράλληλες σ' αυτήν ζώνες. Μία πρώτη που ξεκινά από τα τείχη της Ακροναυπλίας και φθάνει μέχρι τη σημερινή οδό Παπανικολάου – Καποδιστρίου, μία δεύτερη που αρχίζει από την οδό Παπανικολάου – Καποδιστρίου και φθάνει μέχρι τη σημερινή οδό Αμαλίας, όπου βρίσκονταν τα επιθαλάσσια τείχη, και μια τρίτη έξω από τα τείχη, που καταλήγει στην παραλία. Αυτή η τρίτη, η τελευταία, εξακολουθούσε να επεκτείνεται σταδιακά μέχρι και τον 20ό αιώνα.

Στην πρώτη ζώνη η μορφολογία του εδάφους επηρεάζει ιδιαίτερα τη διαμόρφωση του πολεοδομικού ιστού. Μία ζώνη με πλάτος περίπου 110μ. και μήκος περίπου 600μ., όπου οι δρόμοι, τα οικοδομικά τετράγωνα και τα οικοπέδα ακολουθούν τις κλίσεις του εδάφους. Οι δρόμοι είναι μικροί και στενοί, τρέχουν κατά μήκος των ισουψών και διακόπτονται από μικρούς κάθετους βαθμιδωτούς δρομίσκους, δρομόσκαλες, που εξασφαλίζουν την κάθετη προς τις καμπύλες κίνηση. Είναι η περιοχή του Ψαρομαχαλά: η πιο παλιά ζώνη, η πρώτη ζώνη που κατοικήθηκε έξω από τα τείχη, τότε που η θάλασσα έφτανε στις ρίζες της Ακροναυπλίας. Από αυτούς τους πρώτους κατοίκους, ψαράδες ως επί το πλείστον, κρατάει ακόμα και σήμερα η περιοχή, αιώνες ύστερα, το όνομά της «Ψαρομαχαλάς». Η περιοχή διατηρεί έντονα τα στοιχεία ενός γραφικού τοπίου. Η χάραξη του ρυμοτομικού ιστού – μικροί με μεταβαλλόμενο πλάτος οδοί, ακανόνιστα πλατώματα, αμβλείες ή οξείες γωνίες, ευρηματικές λύσεις που μαρτυρούν τον τρόπο που οι ερασιτέχνες τεχνίτες λύνουν τα εκάστοτε προβλήματα που αντιμετωπίζουν – δίνει στην περιοχή ένα ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ύφος. Είναι η παλαιότερη κατοικημένη περιοχή της πόλης. Η σημερινή μορφή της, απαράλλακτη σχεδόν με εκείνη που συνάντησε ο Καποδίστριας και ο Όθων, όταν εγκαταστάθηκαν εκεί, παραμένει αναλλοίωτη, όπως διαμορφώθηκε στα χρόνια της Α΄ Βενετοκρατίας, όταν ο πληθυσμός της πόλης πλησίαζε τους 10.000 κατοίκους. Ισόγεια, διώροφα και τριώροφα κτήρια. Κάποια από αυτά ξεχωρίζουν· είναι αυτά που στέγαζαν, πιθανότατα, κρατικές υπηρεσίες· είναι το τμήμα που έχει υποστεί τις λιγότερες αλλαγές στο πέρασμα του χρόνου.

Η δεύτερη ζώνη αναπτύσσεται παράλληλα προς την πρώτη, προς βορρά, οριοθετείται από τις σημερινές οδούς Σπηλιάδου – Σταϊκοπούλου – Πλαπούτα και καταλήγει στα επιθαλάσσια τείχη. Το μέσο πλάτος της είναι περίπου 70μ. και το μήκος της 600μ. Παρόλο που δεν έχουν βρεθεί αρχαιικά τεκμήρια, η διαμόρφωσή της μαρτυρεί την ύπαρξη πολεοδομικού σχεδίου. Είναι η πόλη που περιγράφει ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας Δωρόθεος. Καθώς το μεγαλύτερο μέρος της αποτελείται από προσχώσεις, ήταν σχετικά εύκολο να δημιουργηθεί ένα «κανονικότερο» οδικό δίκτυο. Διατηρούνται όμως κι εδώ πολλά από τα χαρακτηριστικά της προηγούμενης ζώνης, αφού αποτελεί ουσιαστικά τη φυσική της συνέχεια και προέκταση. Τόσο στους δρόμους, συχνά στενούς κι αδιέξοδους, όσο και στη δημιουργία των οικοδομικών τετραγώνων, τα σχήματα των οποίων πλησιάζουν το ορθογώνιο, το στοιχείο της γραφικότητας κυριαρχεί.

Η Πλατεία Συντάγματος, η μεγάλη κεντρική πλατεία της πόλης, πρέπει να ταυτίζεται με τον βενετικό «φόρο». Εδώ, άλλωστε, οδηγεί και ο παλαιότερος κεντρικός δρόμος της πόλης, που ξεκινώντας από την Πύλη της Ξηράς καταλήγει στην πάνω πλευρά της Πλατείας, ενώ ο δεύτερος κεντρικός δρόμος, ο

πλατύς δρόμος, η πλατιά ρούγα, η σημερινή Βασιλέως Κωνσταντίνου, λίγα μέτρα πιο πέρα, καταλήγει και πάλι στην Πλατεία αυτή.³ Οι οικοδομές εδώ είναι μεγαλύτερες, τριώροφες ή τετραώροφες, με αυστηρή μορφολογία. Είναι οικοδομές που σχεδιάστηκαν, αν όχι από αρχιτέκτονα πολιτικό μηχανικό, πάντως από στρατιωτικό οχυρωματοποιό.

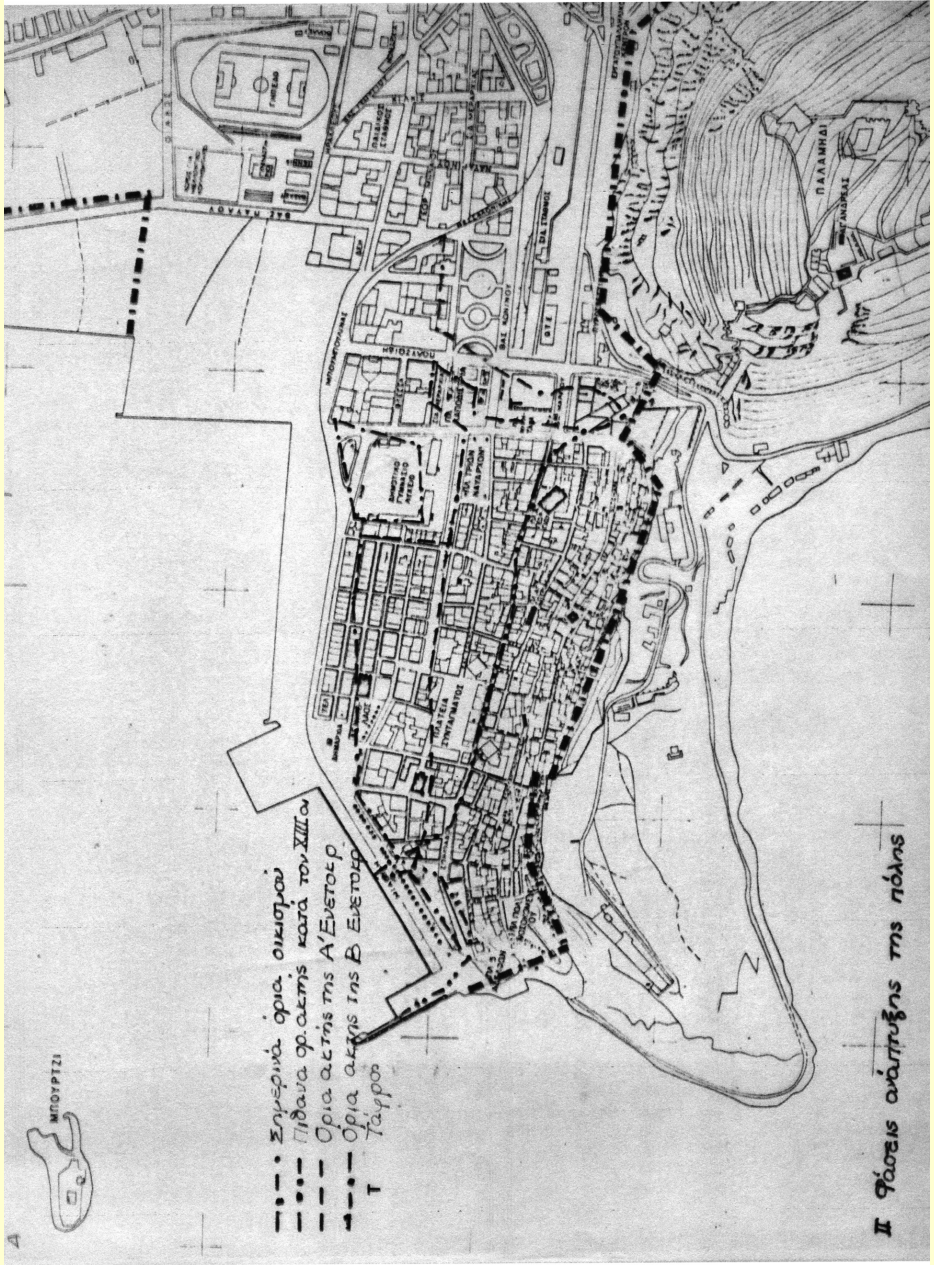
Στη ζώνη αυτή βρίσκονται όλες σχεδόν οι πλατείες του σημερινού ιστορικού κέντρου. Οι τέσσερις παλαιότερες, η Πλατεία του Πλατάνου, η Πλατεία του Αγίου Γεωργίου, η Πλατεία του Αγίου Σπυρίδωνα και η Πλατεία του Αγίου Αναστασίου, υπήρχαν ήδη από τα χρόνια της Βενετοκρατίας, ενώ οι άλλες τέσσερις, η Πλατεία του Αγίου Νικολάου, η Πλατεία Σπηλιάδη, η Πλατεία της Αγοράς και των Τριών Ναυάρχων, δημιουργήθηκαν μετά την απελευθέρωση. Ο τρόπος που είναι σχεδιασμένες, μαρτυρεί τον Βενετό σχεδιαστή τους. Τις συναντάς ξαφνικά εκεί που περπατάς στο πλάι του δρόμου, στο τέλος από ένα μικρό σοκάκι. Η διακόσμησή τους, και κυρίως οι κρήνες που συναντάμε σ' αυτές, παραπέμπει στην περίοδο της τουρκικής κατάκτησης. Σε κάθε μία υπάρχει και μία εκκλησία που κάποτε μετατράπηκε σε τζαμί ή ένα τζαμί που μετατράπηκε σε εκκλησία (δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστεί αυτό), και ένα ή περισσότερα δημόσια κτήρια. Αναμφισβήτητα πάντως η δεύτερη ζώνη του Ναυπλίου, από τους πρόποδες του βράχου μέχρι και τα τείχη, ήταν –και κατά ένα μεγάλο μέρος είναι ακόμη– η σημαντικότερη ζώνη του Ναυπλίου.

Η τρίτη, τέλος, οικιστική ζώνη που αναπτύσσεται και αυτή παράλληλα με τις δύο προηγούμενες, έχει πλάτος 100μ. και μήκος 200μ. Εδώ το έδαφος είναι οριζόντιο επίπεδο. Η ζώνη αυτή που άρχισε να δημιουργείται έξω από τα επιθαλάσσια τείχη ήδη από τα χρόνια της Β' Βενετοκρατίας, θα πάρει την οριστική της μορφή μετά την απελευθέρωση και την κήρυξη της πόλης ως πρωτεύουσας της Ελλάδας.⁴

Η περίοδος 1828-1831 κατά την οποία κυβερνά τη χώρα ο Ιωάννης Καποδίστριας, είναι μία από τις σημαντικότερες για την ανοικοδόμηση του Ναυπλίου. Μαζί με την επόμενη, την οθωνική, δίνουν στην πόλη τη μορφή που διατηρεί μέχρι σήμερα. Πάνω από το 50% των οικοδομών της πόλης κτίζονται ή επισκευάζονται την πενταετία 1828-1833.

3. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Η Παλιά πόλη του Ναυπλίου. Φάσεις ανάπτυξης», δακτυλόγραφο, *Επιστημονική και ενημερωτική Ημερίδα με θέμα «Προστασία της παλιάς πόλης»*, Ναύπλιο 1992. Η Ημερίδα ήταν ενταγμένη στο πλαίσιο του προγράμματος «Ολοκληρωμένο πρόγραμμα προστασίας της παλιάς πόλης Ναυπλίου», που ολοκληρώθηκε το 1994 και βραβεύτηκε σε Πανελλήνιο Διαγωνισμό.

4. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Οι πλατείες του Ναυπλίου. Νέες πόλεις πάνω σε παλιές», *Επιστημονικό δήμερο*, ΤΕΕ ICOMOS, Δήμος Σπαρτιατών, Σπάρτη, Φεβρουάριος 1994.

4

ΝΑΥΠΛΙΟΝ

- Σημερινά όρια οικισμού
- Πιθανά όρια ακτής κατά τον XVIII αιώνα
- Όρια ακτής της Α' Ενστάσης
- Όρια ακτής της Β' Ενστάσης
- Τείχος

II Φάσεις ανάπτυξης της πόλης

Εικ. 2: Φάσεις ανάπτυξης της πόλης του Ναυπλίου.

Αμέσως μετά την άφιξη του Κυβερνήτη, ο Κερκυραίος πολεοδόμος μηχανικός και λοχαγός του Γαλλικού Στρατού Σταμάτης Βούλγαρης αναλαμβάνει με εντολή του Καποδίστρια την ανοικοδόμηση της πόλης και τον επανασχεδιασμό του Ναυπλίου, ενώ παράλληλα ο Βαυαρός συνταγματάρχης Έϊδεκ αναλαμβάνει την επισκευή και τον εκσυγχρονισμό των οχυρώσεων.⁵ Στο φύλλο 16 της *Γενικής Εφημερίδος* του 1830 διαβάζουμε: «Εις τούτο καταγίνεται όλον έν η αρχιτεκτονική διασταθμίζουσα, ρυμοτομούσα και ανασκευάζουσα καθ' ολίγον παντού, να διορθώση της πόλεως την πρώην ασχήμια η οποία εις μόνους τους βαρβάρους ημπόρη να είναι αγαπητή και συντείνει πάντοτε μάλιστα εδώ προς την νοσηλίαν του τόπου». «Παλαιαί οικίαι κατεδαφίστηκαν και ανοίχθησαν νέα πλατεία και ρύμαι κανονικαί».⁶

Η μετέπειτα μορφή της πόλης στηρίζεται στο σχέδιο που συνέταξε το 1828 ο Βούλγαρης και στις τροποποιήσεις που επέφερε σ' αυτό ο Κεφαλονίτης μηχανικός και αξιωματικός του Ρωσικού Στρατού Θεόδωρος Βαλλιάνος το 1830. Τρία ακόμη σχέδια, ένα της Τοπογραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού (1832) και δύο των Βαυαρών μηχανικών Drachter και Stademann (1833 και 1834 αντίστοιχα) αποτυπώνουν με ακρίβεια την εικόνα του Ναυπλίου μέχρι τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα, χρονολογία σταθμό για την ιστορία της πόλης.⁷ Αρχιτέκτονες στρατιωτικοί και πολίτες εργάστηκαν διαμορφώνοντας τους χώρους και τις πλατείες κτίζοντας νέα κτήρια ή επισκευάζοντας τα υπάρχοντα. Τα ονόματα των Σνίτσλεϊν, Α. Th. Garneaud, P. Ippoliti, Θ. Βαλλιάνου, Στέφ. Ησαΐα και Δ. Σταυρίδη αναφέρονται συχνά. Και φυσικά το όνομα του Στ. Βούλγαρη, όπως και εκείνα των δύο συμμαθητών και φίλων του, του Σταμάτη Κλεάνθη και του Ed. Schaubert. Την περίοδο αυτή κτίζεται και η Πρόνοια, ο πρώτος προσφυγικός οικισμός της ελεύθερης Ελλάδας, σε σχέδιο του Στ. Βούλγαρη.⁸

Το 1832 εκδίδεται το πρώτο πολεοδομικό Διάταγμα της νέας περιόδου (Διάταγμα της Διοικητικής Επιτροπής υπ' αριθμ. 27/120κ 1832), με το οποίο

5. Carl Heideck, *Αναφορά του συνταγματάρχη Κ. Έϊδεκ προς τον Κυβερνήτη*, 3 Ιουλίου 1829. Α. Μάμουκα, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. Β', Πειραιάς 1839, σ. 607-619.

6. *Γενική Εφημερίς*, φ. 16, 1830.

7. α) Σχέδιο πόλεως του Σταμάτη Βούλγαρη, 1828, Πολεμικά Αρχεία ΕΜΑΤ/SH, collection 4.10.c65. β) Σχέδιο πόλεως του Θεόδωρου Βαλλιάνου, 1830, G. Tankut, *Anaboli – Nauplia a structural analysis (18th century)*, δακτυλόγραφο. γ) *Nauplie et ses environs au 5000e 1832*, Brigade Topographique, Paris. δ) *Plan de Ville de Nauplie et du forti*, Drachter, 1833, Αρχείο Λυκούδη, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος. *Plan de Stad Nauplia*, Stademann, 1834, ΥΧΟΠ.

8. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, *Πρόνοια, ο πρώτος προσφυγικός οικισμός της ελεύθερης Ελλάδας*, εκδ. Απόπειρα, Αθήνα 1995.

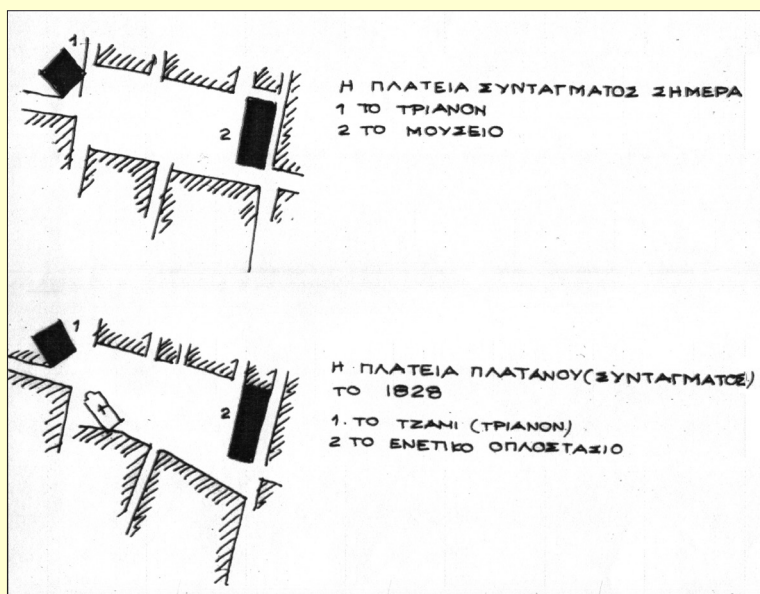
εκτίθεται σε δημοπρασία «το παράλιον της πόλεως Ναυπλίας», όπου σαφώς αναφέρεται ότι «το όλον της παραλίας θέλει διαιρεθεί εις τεμάχια ανά οκτώ μέχρι δέκα πηχών έκαστον το πλάτος και τριάκοντα περίπου το μήκος», στα οποία «οι αγορασταί οφείλουσι να οικοδομήσωσι εντός δύο ετών» με την προϋπόθεση «Αι οικοδομαί να είναι 1ον. Λίθινοι και στερεαί, 2ον. Ομοιόμορφοι εξωτερικώς κατά το σχέδιον και 3ον. Να μην έχωσι οι τοίχοι ύψος περισσότερον των δέκα και ημίσεως πηχών ώστε όλοι να είναι διώροφοι».⁹ Το Διάταγμα αφορά την έξω από τα τείχη ζώνη και, όπως φαίνεται, είναι από τα λίγα διατάγματα που εκτελέστηκαν. Πράγματι, αν παρατηρήσει κανείς ακόμη και σήμερα τα κτήρια της παραλίας από την οδό Βασιλίσσης Αμαλίας και προς τα κάτω, εκτός από τα ελάχιστα νεότερα –ή με νεότερες επεμβάσεις– κτήρια, σχεδόν όλα ακολουθούν το Διάταγμα του 1832.

Στις 25 Ιανουαρίου 1833 ο Όθων, παιδί ακόμη, αποβιβάζεται στο Ναύπλιο. Αυθημερόν ο γαλλικός στρατός στη φρουρά της πόλης και των φρουριών αντικαθίσταται από τον βουαρικό. Πρώτη μέριμνα των Βουαρών είναι η συνέχιση της επισκευής των οχυρωματικών έργων, που είχε ήδη αρχίσει από την προηγούμενη περίοδο. Κατασκευάζουν τη μεγάλη πέτρινη σκάλα που ενώνει το Παλαμήδι με την κάτω πόλη, για να διευκολυνθεί η μεταξύ τους επικοινωνία. Επισκευάζουν και οργανώνουν τον Προμαχώνα των Πέντε Αδελφιών κοντά στο λιμενοβραχίονα, όπου βρίσκεται η δεξαμενή του νερού, καθώς και τους Προμαχώνες Mocenigo (Οπλοστασίου) Dolfin (St. Marco) και Grimani (St. Antonio). Στην ανατολική άκρη της πόλης δημιουργούν εργαστήρια οπλοποιίας, σιδηρουργίας και ξυλουργικής για την εκπαίδευση των Ελλήνων μαστόρων.

Συνεχίζονται οι επισκευές σε κάποια κτήρια, τακτική που είχε ήδη ξεκινήσει από την περίοδο του Καποδίστρια, προκειμένου να εγκατασταθούν οι δημόσιες υπηρεσίες και οι αξιωματούχοι. Από την πρώτη κιόλας μέρα της εγκατάστασής τους στο Ναύπλιο οι Βενετοί γνώριζαν ότι η παραμονή τους στην πόλη θα ήταν μάλλον προσωρινή. Έτσι, εκείνο που είχε προτεραιότητα ήταν η ενίσχυση των οχυρωματικών έργων και η εξασφάλιση του λιμανιού, του σημαντικότερου, μαζί με την Πάτρα, εμπορικού και στρατιωτικού λιμανιού της χώρας. «Το Ναύπλιον», έγραψε ο Ciriacy το 1829, «το Γιβραλτάρ τούτο της Πελοποννήσου, ού ο λιμήν προστατευόμενος υπό της νησίδος του Βουρτσίου δύναται να περιλάβη εν ασφαλεία εξακόσια περίπου πλοία, περιελθόν ήδη εις τας χείρας των Ελλήνων, εξασφαλίζει εντελώς την εν Πελοποννήσῳ επικράτησιν αυτών».¹⁰

9. *Αθηνά*, φ. 62, 1832, «Διακήρυξις της Ελληνικής Πολιτείας Αρ. 5594. Η επί της Οικονομίας Γραμματεία».

10. Ludwig Friedrich von Ciriacy, *Théâtre de la guerre en Grèce*, Paris 1829, σ. 78-79 (η μετάφραση από τον Λαμπρυνίδα, *ό.π.*, σ. 243).

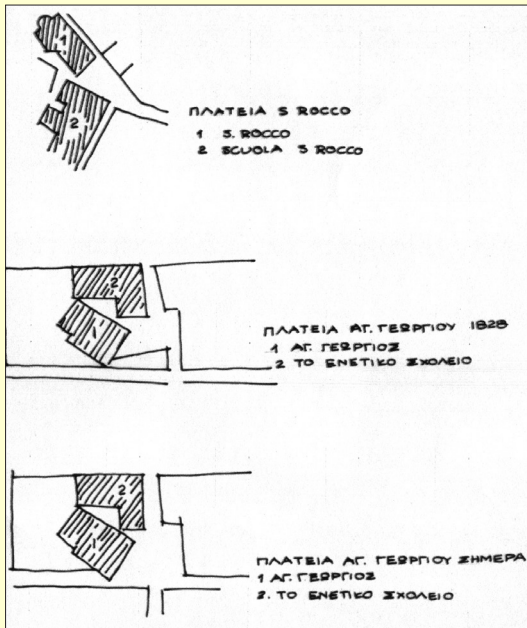

Εικ. 3: Η Πλατεία Συντάγματος.

Η αρμοδιότητα για την «Εισαγωγή ευρυθμίας των οικοδομών εις τας πόλεις και τα χωρία» (Φ.Ε.Κ. 14, 3/15 Απριλίου 1833) καθώς και η φροντίδα «Περί υγιεινής πόλεων και νομών» (Φ.Ε.Κ. 19, 15 Μαΐου 1835) ανατίθεται στην Επί των Εσωτερικών Γραμματεία, ενώ «Η οικοδόμησις, επισκευή και διατήρησις των φρουρίων ορμητηρίων (Places d'armes) και στρατιωτικών κτηρίων» ανατίθεται στη Γραμματεία των Στρατιωτικών. Έτσι, για οτιδήποτε αφορά την πόλη του Ναυπλίου και τις οχυρώσεις της, η απόφαση πρέπει να λαμβάνεται από κοινού από τις δύο Γραμματείες με τη σύμφωνη γνώμη και των δύο υπουργών, πολλές φορές, μάλιστα, μετά από συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου. Με το Διάταγμα του 1843 (Φ.Ε.Κ. 21, 29 Ιουνίου 1843) η οχυρή πόλη του Ναυπλίου με τα φρούρια της Ακροναυπλίας, του Παλαμηδίου και του Βουρτζίου, μαζί με τις ατείχιστες πόλεις της Αθήνας και του Πειραιά, θεωρούνται φρουραρχεία α' κλάσεως. Στα τέλη του 1834 μεταφέρεται η βασιλική «καθέδρα». Ο Όθων εγκαθίσταται στην Αθήνα, η οποία «θέλει να επονομάζεται από την 1η Δεκεμβρίου του 1834 πρωτεύουσα».¹¹

Τον Ιούνιο του 1835 στο πλαίσιο γενικής επισκευής και εξοπλισμού όλων των επιθαλάσσιων προμαχώνων των τειχών με νέα σιδηρά πυροβόλα, γίνεται η εγκατάσταση τεσσάρων πυροβόλων πάνω στη μεγάλη δεξαμενή της πα-

11. Β.Δ. «Περί μεταθέσεως της Βασιλικής Καθέδρας εις Αθήνας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 36, 28 Σεπτεμβρίου 1834.

Εικ. 4: Η Πλατεία Αγίου Γεωργίου.

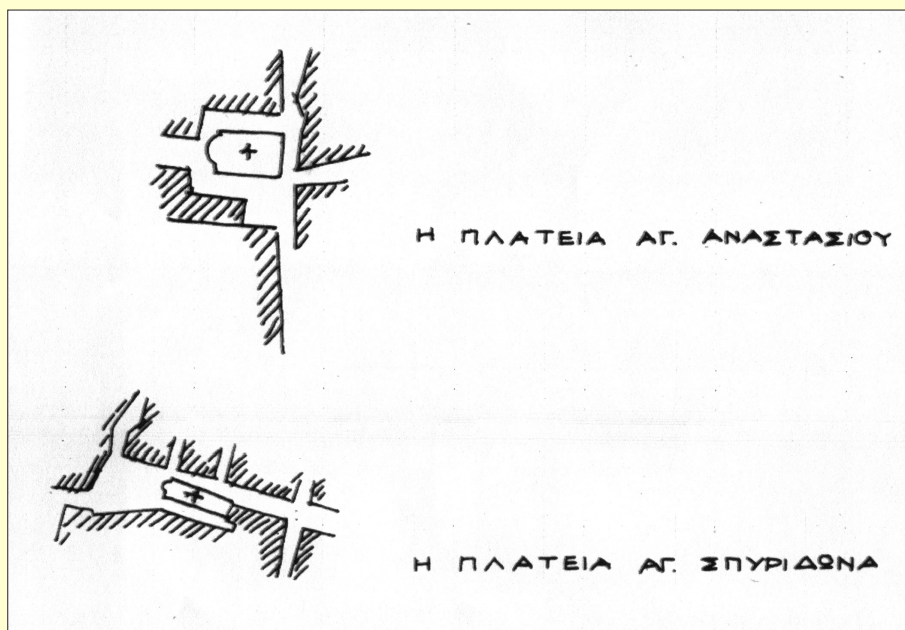
νόν), καθορίζουν τα όριά της. Εν τούτοις για να πάρει η πλατεία τη μορφή της νεοκλασικής πλατείας με ορθογώνιο σχήμα (40 x 85μ.) ο Στ. Βούλγαρης δεν διστάζει να κατεδαφίσει το μικρό ιδιωτικό εκκλησάκι του Αγίου Νικήτα, που υπήρχε στη βορειοανατολική γωνία της, μπροστά στο σημερινό εστιατόριο «Ελλάς». Στα επόμενα χρόνια η Πλατεία διαμορφώνεται με απόλυτη συμμετρία και δρόμους περιμετρικά.¹² Παρ' όλα αυτά η Βασιλέως Κωνσταντίνου εξακολουθεί να μην είναι η μοναδική είσοδος προς την Πλατεία, καθώς μπορεί να την αντικρίσει κανείς πλησιάζοντας και από άλλες μικρές διόδους, κατάλοιπα του παλαιού αστικού ιστού, και με τρόπο αυτό τα μνημεία της πόλης αποκαλύπτονται σταδιακά. Η παλαιά βενετική ταυτότητα της Πλατείας της χαρίζει μία ακαταμάχητη γοητεία, την οποία ήλθε να τονίσει η νέα πλακόστρωση, που τόσο συζητήθηκε, όταν έγινε τη δεκαετία του 1980.

Η δεύτερη μεγάλη πλατεία της πόλης, η Πλατεία τριών Ναυάρχων, σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε από τον Στ. Βούλγαρη ως νεοκλασική ορθογώνια πλατεία με τέσσερις μεγάλους δρόμους να την περιβάλλουν. Στη δυτική της πλευρά ο Βούλγαρης τοποθέτησε το Κυβερνείο –παλαιά κατοικία του

ραλίας, κοντά στον Προμαχώνα των Πέντε Αδελφιών, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ρηγμάτων στο κτήριο και την αρχή της καταστροφής του.

Την περίοδο αυτή γίνεται προσπάθεια να καθοριστούν με περισσότερη σαφήνεια τα όρια των πλατειών και κυρίως να ευθυγραμμισθούν τα πλευρικά όριά τους. Το εγχείρημα πετυχαίνει μόνο στην Πλατεία του Πλατάνου – Συντάγματος, όπου το βενετικό αρσενάλε (το Οπλοστάσιο με τις επιβλητικές διαστάσεις του), το Σεράι του Μορά Πασά (το μετέπειτα Βουλευτικό) και το μικρό τζαμί, η παλιά καθολική εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου (το σημερινό Τρια-

12. Γ.Α.Κ., Καποδιστριακό Αρχείο, φάκ. 290. Επιστολή Διοικητή Ναυπλίας και Αρχηγούς προς τη Γραμματεία της Επικρατείας.

Εικ. 5: Οι Πλατείες Αγίου Αναστασίου και Αγίου Σπυρίδωνος.

Τούρκου Αγά Μοσκόβ Χουσεΐν Ογλού, την οποία διασκεύασε σε ανάκτορο ο Ιταλός αρχιτέκτων Πασκουάλε Ιππολίτι. Το Κυβερνείο χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια ως πρώτη κατοικία του Όθωνα.¹³ Στην Πλατεία τριών Ναυάρχων, ή αλλιώς Πλατεία Κυβερνείου ή Βασιλική Πλατεία, κτίστηκε το 1857 το Βασιλικό Γυμνάσιο Ναυπλίου, ένα από τα λίγα γυμνάσια της χώρας κατά την οθωνική περίοδο.¹⁴ Την πλατεία όριζε στα ανατολικά ένα μικρό οικοδομικό τετράγωνο μπροστά από τα τείχη της Ξηράς και προς βορρά μια σειρά χαμηλών κτηρίων (αποθηκών/καταστημάτων) παράλληλων με τα τείχη του Προμαχώνα του Οπλοστασίου. Η κατεδάφιση των τειχών της Ξηράς έχουν αλλοιώσει σήμερα την αίσθηση που προκαλεί, καθώς από κλειστή νεοκλασική πλατεία έχει μεταβληθεί σ' ένα αμήχανο χωρίς σαφή όρια χώρο. Η καταστροφή του Κυβερνείου από πυρκαγιά στις αρχές του 20ού αιώνα και η μετατροπή του Γυμνασίου σε Δημαρχείο, καθώς και η νέα πλακόστρωση της Βασιλέως Κωνσταντίνου (πρώην Μεγάλου Δρόμου – Όθωνος) έχει μετατρέψει την Πλατεία σε προαύλιο του Δημαρχείου.

13. Βασιλής Δωροβίνης, «Συμβολές στην κτιριοδομία της Καποδιστριακής εποχής», *Αρχαιολογία*, τχ. 43 (Ιούνιος 1992), σ. 62-67 και τχ. 44 (Σεπτέμβριος 1992), σ. 75-83.

14. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Το Γυμνάσιο Ναυπλίου», *Απόπειρα*, τχ. 5 (1993), σ. 36-43.

Η Πλατεία Σπηλιάδου που δημιουργήθηκε επίσης βάσει σχεδίου του Στ. Βούλγαρη, στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο από διαπλάτυνση του τελευταίου τμήματος της οδού Σπηλιάδου – Σταϊκοπούλου, μία σπανιάδα ή ένα βουλεβάρτο.

Παρόμοια μορφή έχει και η Πλατεία της Αγοράς, ένας χώρος δίπλα στα τείχη που χρησίμευσε για το εβδομαδιαίο παζάρι, καθώς στο Ναύπλιο δεν υπήρχε ποτέ ειδικός χώρος για αγορά, μπεζεστένι ή μαρκάτο.

Η τελευταία, τέλος, από τις νεότερες πλατείες, η Πλατεία του Αγίου Νικολάου ή Πλατεία της Παραλίας, δημιουργήθηκε χωρίς σχεδιασμό στα χρόνια του Αγώνα μπροστά από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Το πρώτο εκκλησάκι του Αγίου Νικόλα, προστάτη των ναυτικών, είχε κτιστεί το 1753. Πρόκειται για μια καθαρά ελληνική παραδοσιακή πλατεία που διατήρησε το ύφος και τη μορφή της, παρότι στα πολεοδομικά σχέδια της δεκαετίας του 1830 φαίνεται ότι καταργείται. Η κατεδάφιση των τειχών του Προμαχώνα του Μόσχου και κυρίως η κατασκευή του Τελωνείου, που προγραμματιζόταν να κτιστεί στη θέση της Πλατείας σε επαφή με τον Προμαχώνα του Δαόλου (επέκταση του Προμαχώνα του Μόσχου – Αγ. Θηρεσίας) άφησε ελεύθερο το χώρο. Οι προτεινόμενες λύσεις του αρχιτέκτονα Ανδρέα Γάσπαρη-Κάλανδρου το 1834 για το Τελωνείο, εγκεκριμένες από τον Drachter, φέρνουν στο φως καινούργια στοιχεία που μας δημιουργούν αμφιβολίες για το αν το κτήριο του Τελωνείου, που τελικά αποδίδεται στον Στ. Κλεάνθη, σχεδιάστηκε ή όχι από τον γνωστό αρχιτέκτονα πολεοδόμο.¹⁵

Η καταστροφή της δεξαμενής της παραλίας δημιουργεί περαιτέρω προβλήματα ύδρευσης στην πόλη, καθώς από τον Αύγουστο του 1834 είχε απαγορευτεί «του λοιπού σε όλους τους κατοίκους Ναυπλίας να διοχετεύουσιν εις τας ιδίας των κατοικίας ή τας επαύλεις των, διά χωριστών διορύγων, το προς γενικήν χρήσιν της πόλεως Ναυπλίας προσδιορισμένον ύδωρ από τα δημόσια υδραγωγεία άνευ ειδικής αδειάς της Κυβερνήσεως».¹⁶ Και θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι ήδη από την περίοδο της Βενετοκρατίας ολόκληρη η πόλη και τα προάστια υδρεύονταν από το υδραγωγείο της Άρειας, τόσο κατά την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας και της Β΄ Τουρκοκρατίας όσο και μετά την απελευθέρωση. Την περίοδο, μάλιστα, της Β΄ Τουρκοκρατίας (1715-1822), Χιώτες κηπουροί είχαν δημιουργήσει έξω από τα ανατολικά τείχη (εκεί που σήμερα βρίσκεται η πλατεία του σιδηροδρομικού σταθμού) ωραίους κήπους και έκτιζαν εξοχικά περίπτερα (κιόσκια) για τους Τούρκους προύχοντες.

Τα συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης των Βενετών, που ήλθαν στο

15. Απόσπασμα του σχεδίου πόλεως Ναυπλίας (1839), Αρχείο Ανδρέα Γάσπαρη-Κάλανδρου.

16. Φ.Ε.Κ. 54, 23 Αυγούστου 1834: Διάταγμα «Περί των υδραγωγείων Ναυπλίας».

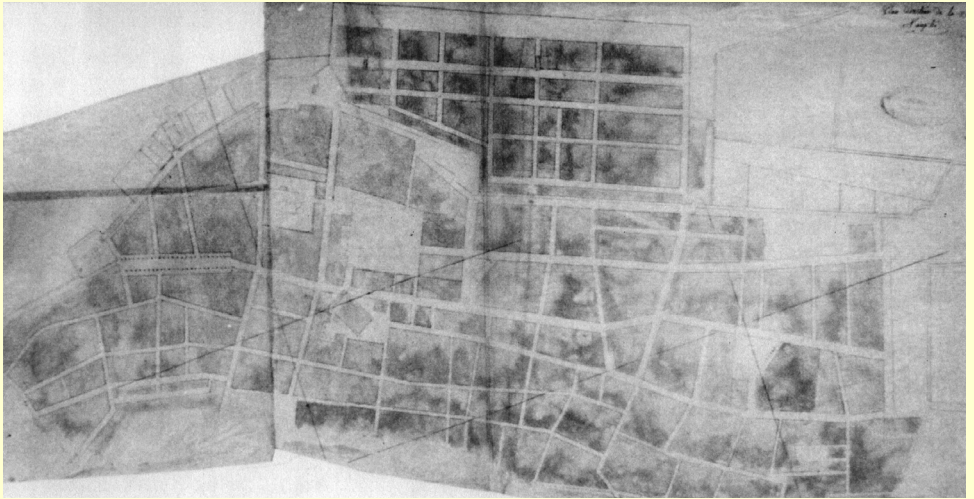
φος πριν από λίγα χρόνια κατά τα έργα ανάπλασης και ανακατασκευής του μεγάλου δρόμου, αποκάλυψαν μια ιδιαίτερα ανεπτυγμένη τεχνολογία. Με το σύστημα αυτό τροφοδοτούνταν όχι μόνο οι κρήνες, που σήμερα μένουν στεγνές, και το χαμάμ της πόλης αλλά και όλα τα κτήρια, δημόσια και ιδιωτικά.

Με τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα και την εκεί εγκατάσταση του Όθωνα τα έργα περιορίζονται. Το Ναύπλιο όμως εξακολουθεί να παίζει πάντα σημαντικό ρόλο στη στρατιωτική, πολιτική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της χώρας. Την κοινωνία του αποτελούσαν οι αξιωματικοί της φρουράς με τις γυναίκες τους και οι έμποροι του τόπου. Εξαιτίας του λιμανιού του και της θέσης του εξακολουθεί για αρκετά ακόμη χρόνια να αποτελεί σημαντικό πόλο. Το Τελωνείο του αποτελεί όχι μόνο σημείο ελέγχου αλλά και προσωρινής φύλαξης των εμπορευμάτων. Με τη σταδιακή ανάπτυξη του Πειραιά και την ανάδειξή του σε πρώτο λιμάνι της χώρας, η εμπορική κίνηση του Ναυπλίου και της Ερμούπολης της Σύρου, του άλλου σημαντικού λιμανιού της χώρας, μειώνεται σημαντικά.

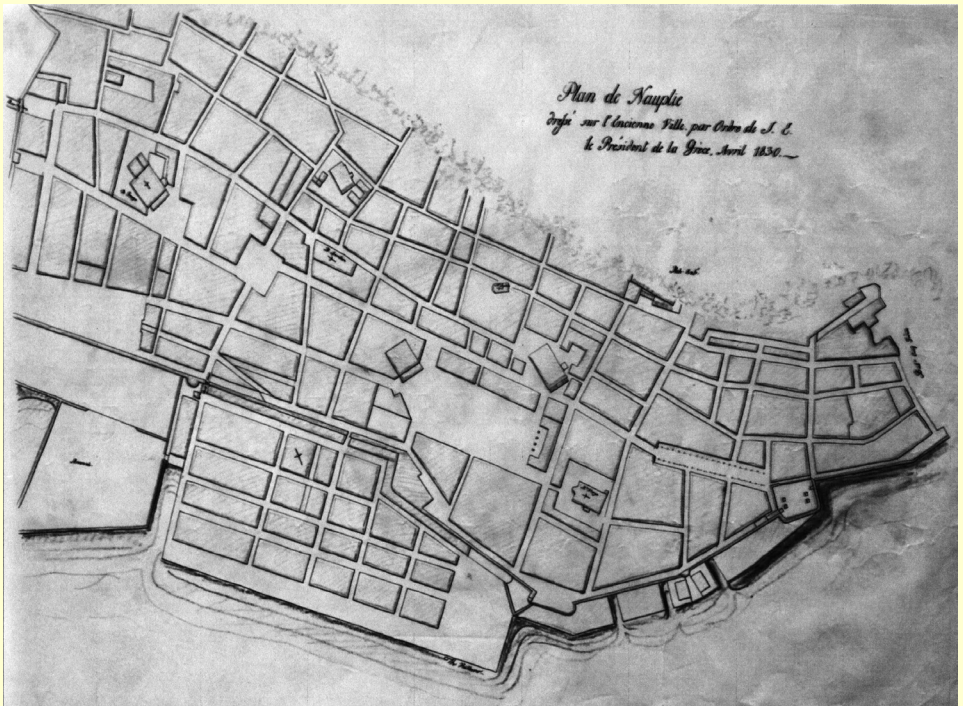
Στο διάστημα 1847-1856 εκδίδεται σειρά διαταγμάτων που αφορούν μικρές τροποποιήσεις «του σχεδίου πόλεως Ναυπλίου». Δεν είναι όμως καθόλου βέβαιο αν και ποιες από αυτές πραγματοποιήθηκαν. Η πιο σημαντική είναι η πρόταση για επέκταση του νεκροταφείου της Πρόνοιας (*Φ.Ε.Κ.*, 4 Δεκεμβρίου 1847) και κατάργηση ορισμένων οικοδομικών τετραγώνων στην κοντινή του περιοχή. Και εδώ όμως οι μεταβολές που σημειώνονται στη ρυμοτομία της περιοχής, κοντά στην Πλατεία Εθνοσυνέλευσης, δεν πραγματοποιήθηκαν. Το νεκροταφείο παρέμεινε στη θέση του κοντά στο εκκλησάκι της Ευαγγελίστριας στην Πρόνοια για αρκετά ακόμη χρόνια, έως ότου μεταφέρθηκε εκεί που είναι και σήμερα. Τα περισσότερα διατάγματα που εκδίδονται τη δεκαετία του 1850, αφορούν το λιμάνι και την προκυμαία, τον καθαρισμό και την επισκευή του.¹⁷ Συναντάμε, επίσης, και κάποια διατάγματα σχετικά με την επισκευή των ποινικών φυλακών.¹⁸ Στα Γ.Α.Κ. εναπόκειται πλήθος εγγράφων της καποδιστριακής και της οθωνικής περιόδου σχετικά με την πολεοδομική και οχυρωματική οργάνωση του Ναυπλίου καθώς και την οικοδομική δραστηριότητα της περιόδου. Μέχρι στιγμής οι ερευνητές, από όσο τουλάχιστον είμαι σε θέση να γνωρίζω, έχουμε όλοι σχεδόν εργαστεί επιλεκτικά, παρουσιάζοντας κάποια από αυτά με αφορμή τη μελέτη ενός

17. Κώστα Δανούση, «Αργολικά εραnisματα από την *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Οθωνικής Περιόδου*», *Δελτίο Ιστορικών Μελετών Ναυπλίου*, τ. 5 (Σεπτέμβριος 1994). *Φ.Ε.Κ.* 52, 29 Σεπτεμβρίου 1856, «Νόμος ΤΞΑ΄, Περί καθάρσεως του Λιμένος Ναυπλίας και επισκευής της παλαιάς προκυμαίας». *Φ.Ε.Κ.* 63, 25 Οκτωβρίου 1856, «Περί εκτελέσεως του Νόμου ΤΞΑ΄».

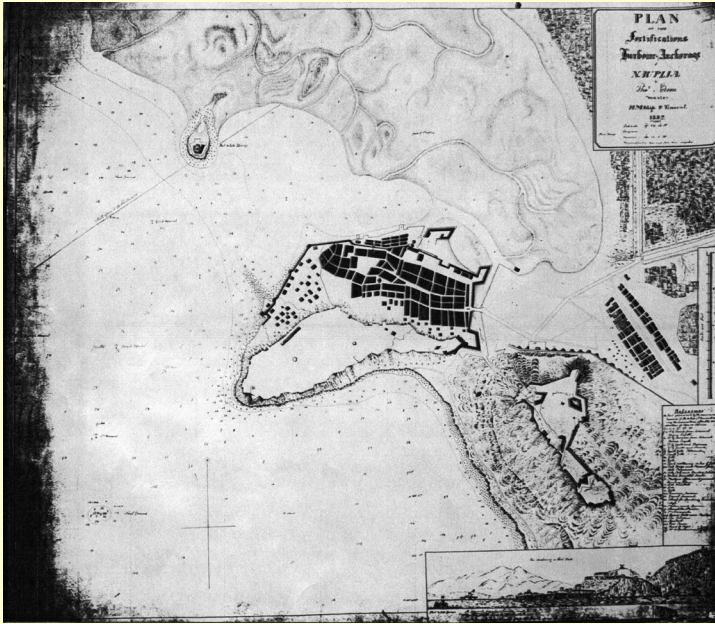
18. *Φ.Ε.Κ.* 13, 1858, «Επισκευή των εν Ναυπλίω ποινικών φυλακών».

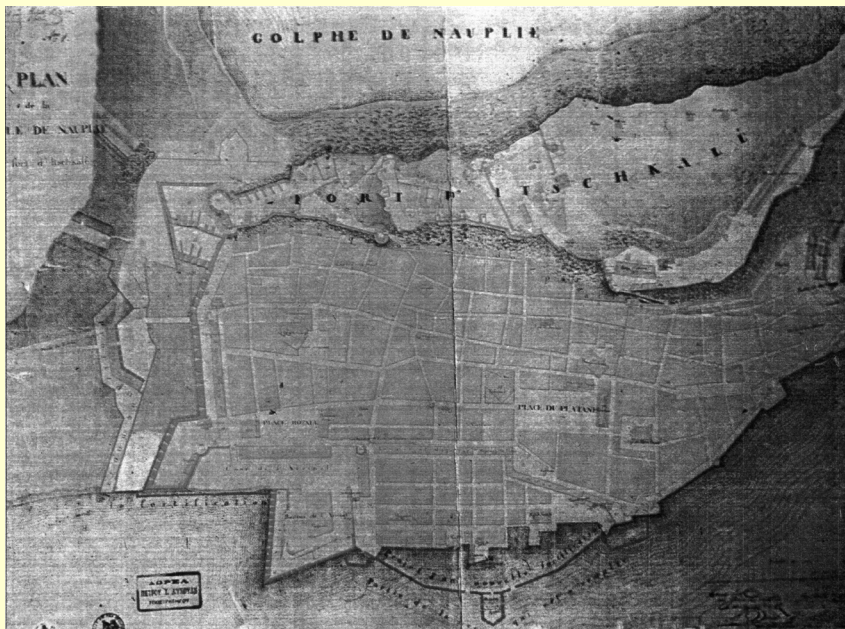
Εικ. 6: Σχέδιο του Ναυπλίου του Στ. Βούλγαρη, 1828. Πολεμικά αρχεία ΕΜΑΤ/SH.

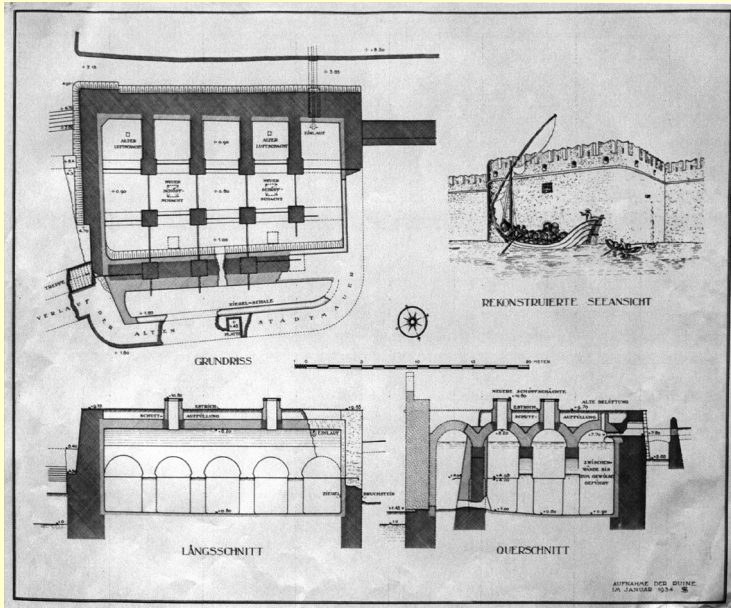
Εικ. 7: Σχέδιο Θ. Βαλλιάνου, 1830 (ανασχεδίαση).

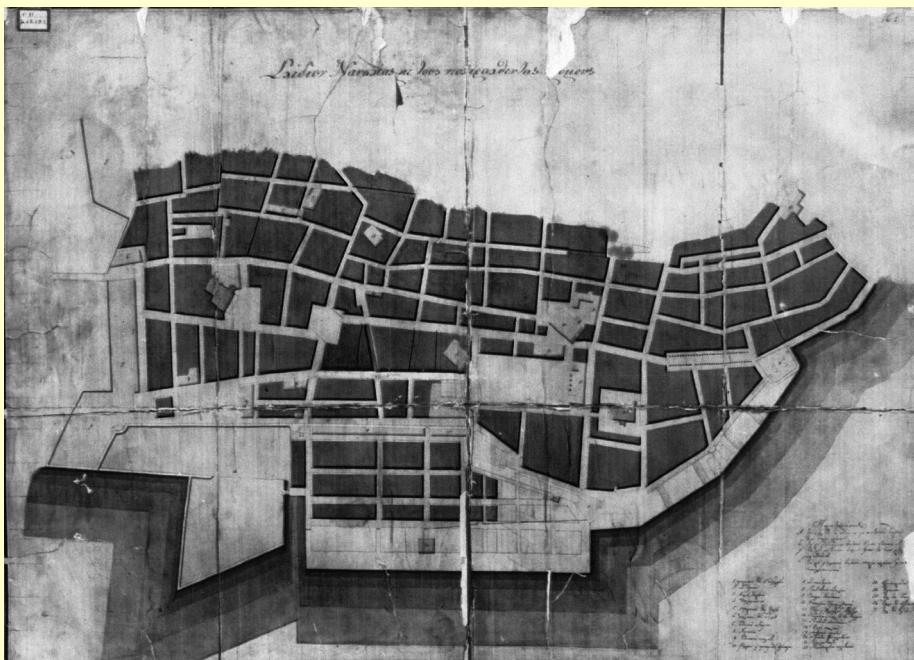
Εικ. 8: Σχέδιο του Ναυπλίου της Brigade Topographique, 1832.

Εικ. 9: Σχέδιο του Ναυπλίου του Drachter, 1833.

Εικ. 12: Η ενετική δεξάμενη σε αποτύπωση του Schaefer, 1934.

Εικ. 13: Σχέδιο του Ναυπλίου, Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού.

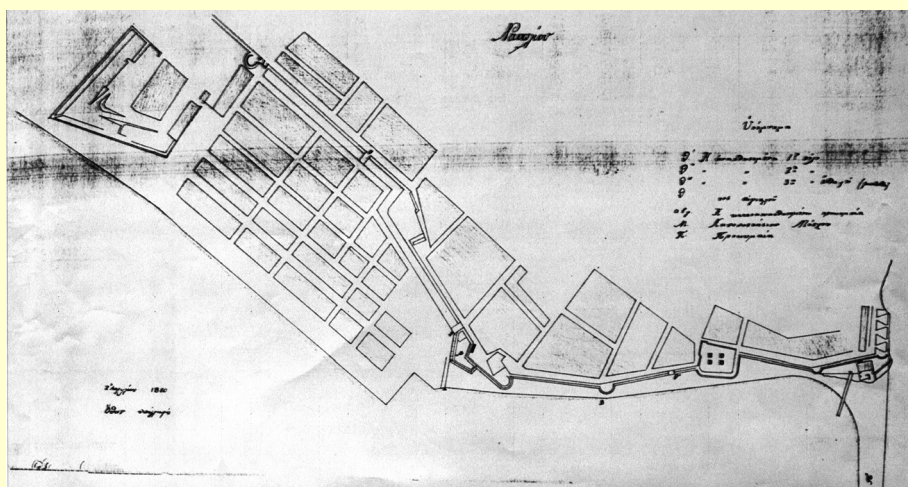
—ή περισσότερων ενίοτε— θέματος. Μια συνολική συστηματική καταγραφή και μελέτη των εγγράφων από ομάδα ερευνητών θα μας προσέφερε πλήθος καινούργιων στοιχείων, θα επιβεβαίωνε πολλά από τα ήδη γνωστά, αλλά θα έδινε και αφορμή για νέες μελέτες και συμπεράσματα.

Το 1860 (*Φ.Ε.Κ.* 17, 26 Απριλίου 1860) προτείνεται από το Υπουργείο Στρατιωτικών η διάνοιξη τριών νέων πυλών στο βόρειο τείχος της πόλης: μία εκεί που σήμερα βρίσκεται η Πλατεία της Αγοράς, μία δεύτερη κοντά στον Προμαχώνα του Μόσχου και μία τρίτη κοντά στην παραλιακή δεξαμενή. Η πρώτη, στην Πλατεία της Αγοράς, είχε προταθεί να γίνει ήδη από το 1834, όπως φαίνεται από το σχετικό πολεοδομικό σχέδιο, αλλά δεν είχε υλοποιηθεί. Η δεύτερη πρέπει να υπήρχε κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (Πύλη της Αγίας Θηρεσίας), αλλά η πύλη αυτή είχε καταργηθεί. Στο ίδιο σχέδιο ορίζονται και τα όρια της προκουμιάς και η μορφή του νέου λιμενοβραχίονα. Και πάλι δεν γνωρίζουμε αν τα έργα αυτά πραγματοποιήθηκαν ή όχι. Το πιθανότερο όμως είναι ότι άρχισαν να υλοποιούνται και σταμάτησαν με τα Ναυπλιακά. Οπωσδήποτε το Διάταγμα του 1860 είναι το πρώτο που αναφέρεται σε τροποποιήσεις, έστω και μικρές, των επιθαλάσσιων τειχών.

Η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862 σηματοδοτεί την αρχή της παρακμής του Ναυπλίου. Η Πρόνοια και πολλές εξοχικές κατοικίες της πόλης πυρπολήθηκαν κατά τη διάρκειά της από τα βασιλικά στρατεύματα. Οι Ναυπλιώτες υποχρεώθηκαν να συνεισφέρουν σε τρεις εκούσιους εράνους για τις δαπάνες της φρουράς. Αυστηρά στρατιωτικά μέτρα επιβάλλονται στην πόλη. Όπως είναι φυσικό, κάθε ιδιωτική οικοδομική δραστηριότητα σταματά. Από τους πολίτες που είχαν παραμείνει στην πόλη μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας, αρκετοί είναι εκείνοι τώρα που μεταναστεύουν. Το 1862 ο Όθων εγκαταλείπει τη χώρα. Το 1863 φθάνει στην Ελλάδα ο νεαρός Δανός πρίγκιπας Γεώργιος Χριστιανός και αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας ως Γεώργιος ο Α΄.

Οι σημαντικές μεταβολές που έχουν σημειωθεί στην πολεμική τέχνη κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα θα σηματοδοτήσουν αντίστοιχες σημαντικές μεταβολές στην πολεοδομική φυσιογνωμία του Ναυπλίου. Τα οχυρά τείχη που περιβάλλουν την πόλη και εξασφαλίζουν την άμυνά της, καθίστανται ουσιαστικά άχρηστα και σταδιακά κατεδαφίζονται.

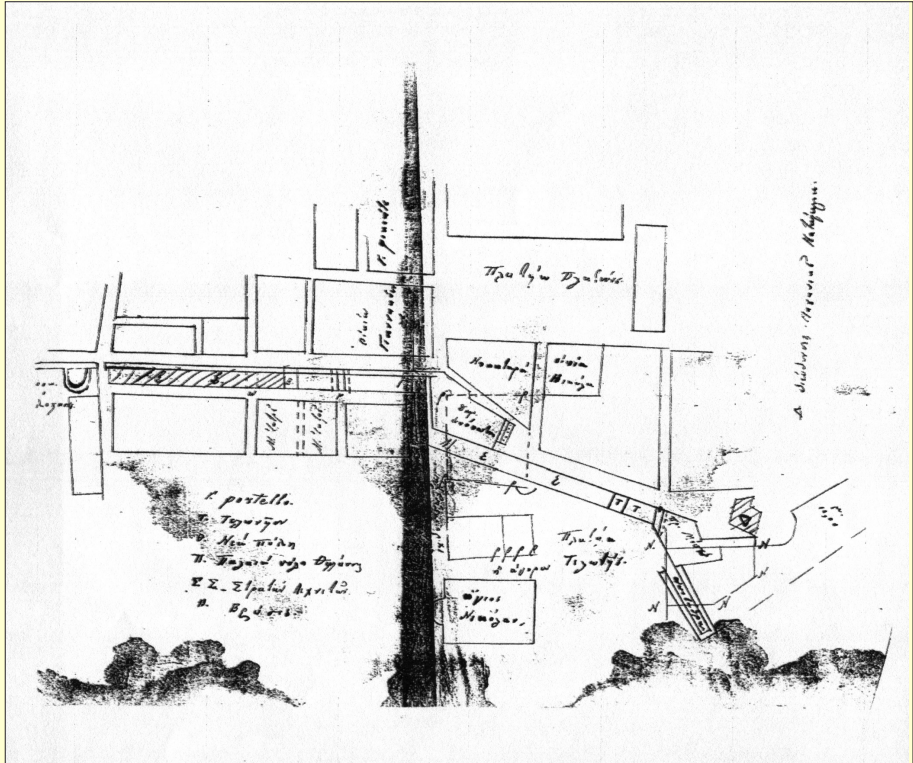
Το 1865 το Μπούρτζι που μέχρι τότε χρησίμευε ως φρούριο, μετατρέπεται σε κατοικία του δήμου των φυλακισμένων βαρυποινιτών του Παλαμηδίου. Ένα χρόνο αργότερα εκδίδεται το πρώτο Διάταγμα (*Φ.Ε.Κ.* 53, 30 Ιουνίου 1866) «Περί κατεδαφίσεως μέρους του τείχους του Ναυπλίου προς επέκτασιν του λιμένος αυτού». Σύμφωνα με αυτό, προτείνεται η κατεδάφιση των βόρειων τειχών, μέχρι περίπου τον Προμαχώνα του Μόσχου. Δεν διευκρινίζονται με σαφήνεια τα όρια της κατεδάφισης. Προτείνεται, επίσης, η κατασκευή λιμενοβραχίονα με καμπύλη μορφή, ώστε να διευκολύνεται η είσοδος και η έξοδος

Εικ. 14: Πρόταση για διάνοιξη τριών νέων πυλών, 1860.

των πλοίων σύμφωνα με τον εκάστοτε άνεμο (vent regnant) στην περιοχή, «αρχή θεωρούμενη ως κανών κατά τας διαρρυθμίσεις των λιμενοδρομιών».

Με το Διάταγμα της 15ης Ιανουαρίου 1867 (Φ.Ε.Κ. 30) κατεδαφίζονται τα τείχη μεταξύ Αγίου Νικολάου και Πλατείας Συντάγματος και ορίζεται η θέση της Πλατείας της Αγοράς στο οικοδομικό τετράγωνο όπου κτίστηκε αργότερα (1878) το Δημοτικό Σχολείο κορασίων (η σημερινή Δημόσια Βιβλιοθήκη «Ο Παλαμίδης»). Όπως ήδη αναφέρθηκε, η διαπλάτυνση της σημερινής οδού Αμαλίας, εκεί όπου άλλοτε βρίσκονταν τα *magasins de Génie*, αποτέλεσε τελικά την Πλατεία Αγοράς. Ολοκληρώνεται έτσι, στο διάστημα 1866-1868, η κατεδάφιση των επιθαλάσσιων βόρειων τειχών. Ένα μικρό τμήμα, το τελευταίο, θα κατεδαφιστεί με σχετικό Διάταγμα (Φ.Ε.Κ. 54, 12 Σεπτεμβρίου 1873). Την ίδια χρονιά πραγματοποιούνται και αλλαγές στον Προμαχώνα του Οπλοστασίου (εκεί που σήμερα βρίσκεται το Γυμνάσιο) και προτείνεται η κατεδάφιση των ανατολικών τειχών, ενώ διατηρείται η τάφρος. «Η επικοινωνία της πόλης μετά του έξω αυτής μέρους θέλει εκτελείσθαι διά περιαιρετής γέφυρας (pont lavis), ής το σχέδιο εγκριθήσεται». Σε χάρτη όμως του Ναυπλίου του 1894 όλη η δυτική πλευρά της πόλης εξακολουθεί να είναι περιτειχισμένη. Τα τείχη προχωρούν προς βορρά περίπου μέχρι τη σημερινή οδό Αρμενοπούλου. Είναι κατεδαφισμένα στο τμήμα μεταξύ Αρμενοπούλου και Σοφρώνη και συνεχίζονται από τον Προμαχώνα του Οπλοστασίου και μέχρι τα ανατολικά τείχη, τα οποία παραμένουν επίσης στη θέση τους. Ουσιαστικά κατεδαφίζεται μόνο το τμήμα που αντιστοιχεί στη γειτονιά του γιαλού και η παλαιά παραλία επεκτείνεται κατά 5μ. περίπου. Η αναφορά περί κατεδάφισης τμήματος των τειχών στα ανατολικά πρέπει να δηλώνει απλή πρόθεση. Ένα τμήμα πάντως της παραλίας

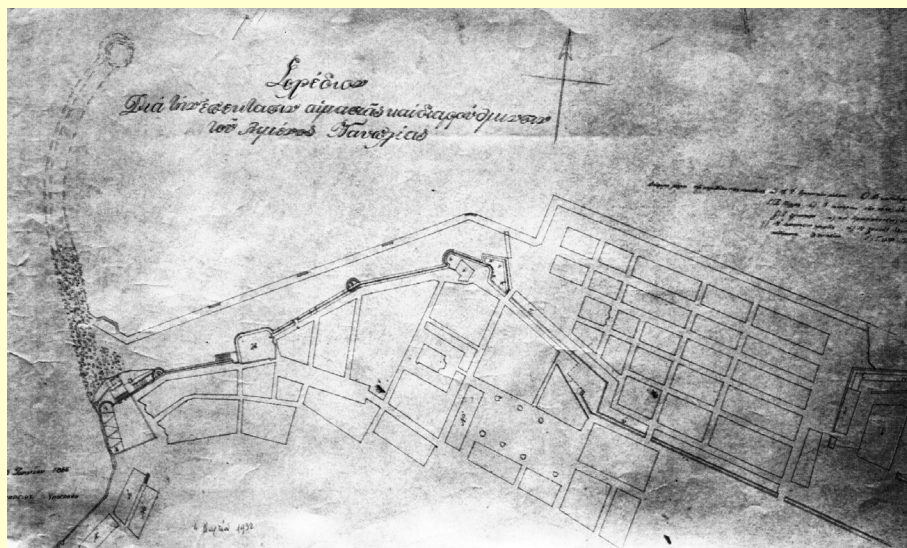
Εικ. 15: Μικρές τροποποιήσεις στην περιοχή της Πλατείας του Αγίου Νικολάου, 1866, Γ.Α.Κ.

μετατρέπεται πια σε περίπατο (promenade de quai). Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή και η φωτογραφία της πόλης στον *Έσπερο* της Λιψίας το 1881:¹⁹

Το Ναύπλιον είναι σήμερα πόλις μικρά μόλις περιέχουσα επτά χιλιάδων ψυχών. Αλλά το όνομα αυτής συνδέεται στενά προς την ιστορίαν των μεγάλων υπέρ ανεξαρτησίας αγώνων και των πρώτων χρόνων της ελευθερίας [...]. Η πόλις είναι καθαρά, καλώς εστρωμένη και διατηρεί μέχρι σήμερα την όψιν μικράς πρωτευούσης: αι οικίαι είναι κομψαί, λιθόκτισται, παρέχουσαι όψιν αναπαύσεως και πολιτισμού. Ό,τι όμως κυρίως καθιστά το Ναύπλιον αξιοπερίεργον είναι τα οχυρώματα αυτού τα οποία είναι μία των λαμπροτέρων του μεσαίωνος αναμνήσεων.

Στο γύρισμα του αιώνα κατεδαφίζονται και τα υπόλοιπα βόρεια και ανατολικά τείχη και οι τελευταίοι προμαχώνες. «Το οχυρόν της θέσεως ήτο συγ-

19. *Έσπερος*, έτος Α', αρ. 15, 1/13 Δεκεμβρίου 1881.

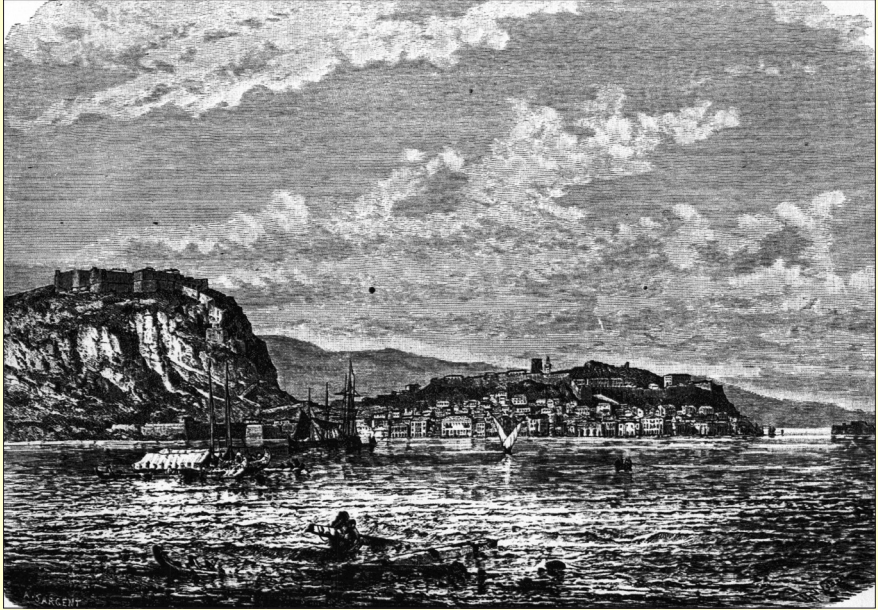

Εικ. 16: Περί κατεδαφίσεως μέρους του τείχους του Ναυπλίου, 1866.

χρόνος και βλαβερόν, εμποδίζον την προέκτασιν της πόλεως και ευνοούν την διάδοσιν και εμμονήν νοσημάτων», διαβάζουμε στον *Οδηγό ταξιδιώτου* του Ελευθερουδάκη το 1930, ο οποίος χαρακτηρίζει την πόλη κυρίως «στρατιωτική». Απελευθερωμένο από τα τείχη το Ναύπλιο στρέφεται προς τη θάλασσα.²⁰

Η εικόνα της παλαιάς πόλης του Ναυπλίου, του σημερινού δηλαδή «ιστορικού κέντρου», ως τουριστικός πόλος και μέρος αναψυχής αρχίζει να δημιουργείται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Αν εξαιρέσει όμως κανείς τη στροφή της πόλης προς τη θάλασσα, που ήδη αρχίζει στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και ολοκληρώνεται την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, στο εσωτερικό το Ναύπλιο διατηρεί όλη τη γοητεία της πόλης του 19ου αιώνα διασώζοντας και συνδέοντας με επιτυχία τα ίχνη των τριών λαών που την κατοίκησαν, και των πολιτισμών τους. Βενετσιάνικα, οθωμανικά και ελληνικά στοιχεία ανακατεύονται μεταξύ τους με τρόπους που συχνά είναι δύσκολα αναγνωρίσιμοι. Και πιστεύω ότι αυτή είναι η ομορφιά και η σαγήνη αυτής της μοναδικής πολιτείας, είτε αυτή λέγεται Napoli di Romania, είτε Anabolu, είτε Ανάπλι είτε Ναύπλιο.

20. Ελευθερουδάκη, *Ελλάς. Οδηγός ταξιδιώτου*, εν Αθήναις 1930, σ. 336.

Εικ. 17: Έσπερος Λιψίας, Το Ναύπλιο, 1881.

Εικ. 18: Το Ναύπλιο στο γύρισμα του αιώνα.

IV.

ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΚΑΙ Η ΑΡΓΟΛΙΔΑ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ (1833-1862)

Β΄ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ

Πρόεδροι: Ιωάννα Παπαντωνίου – Κανέλλος Κανελλόπουλος

ΠΗΓΑΙΝΟΝΤΑΣ ΓΙΑ ΨΩΝΙΑ ΣΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΤΟ 1834

Στο Συμπόσιο αυτό έχουμε ακούσει μέχρι τώρα πολλά για το τέλος της τριακονταετούς βασιλείας του Όθωνα και τις κινήσεις και δράσεις του πληθυσμού του Ναυπλίου, που οδήγησαν σε αυτό το άδοξο τέλος. Για να διευρύνουμε το πλαίσιο της αναζήτησής μας σχετικά με το γενικότερο ερώτημα τι σήμαινε η κυριαρχία του Όθωνα για τη χώρα –και σύμφωνα με το σκοπό του Συμποσίου μας να φωτιστούν καίριες πτυχές της ζωής ολόκληρης της περιόδου 1833-1862– θα ήθελα να αναφερθώ στα πρώτα χρόνια της οθωνικής κυριαρχίας.

Ίσως θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αυτά τα χρόνια ελπιδοφόρα, όταν θυμόμαστε π.χ. με ποιον ενθουσιασμό ξεκίνησαν οι Βαυαροί, δηλαδή ο νέος βασιλιάς με μια συνοδεία μερικών χιλιάδων ανδρών, κυρίως στρατιωτών, για την Ελλάδα και με ποιον ενθουσιασμό οι Έλληνες τους υποδέχθηκαν την 25η Ιανουαρίου του 1833 στο Ναύπλιο. Βλέπουμε μπροστά μας τον τεράστιο πίνακα του ζωγράφου της βαυαρικής Αυλής Peter von Hess που έχει αναπαραχθεί αμέτρητες φορές, τελευταία μάλιστα στο εξώφυλλο του καταλόγου που συνοδεύει τη θαυμάσια έκθεση για τη βασιλεία του Όθωνα, η οποία εγκαινιάστηκε στην Εθνική Πινακοθήκη – Παράρτημα Ναυπλίου, συγχρόνως με το Συμπόσιο αυτό.¹ Ο πίνακας του Peter von Hess βρίσκεται το αντίστοιχο του στην επιστολή που έστειλε ο Όθων στον πατέρα του, τον Λουδοβίκο της Βαυαρίας, αμέσως μετά την άφιξή του στο Ναύπλιο. Θα ήθελα να σας διαβάσω μία παράγραφο από την επιστολή αυτή:²

Ευχαριστώ το Δημ. Χ. Γεωργόπουλο, ιστορικό-αρχαιολόγο, για την ευγένειά του να επιμεληθεί γλωσσικά το παρόν κείμενο.

1. *Τα Χρόνια της βασιλείας του Όθωνα (1833-1862)*, Έκθεση στην Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, Παράρτημα Ναυπλίου (12 Οκτωβρίου 2012 – 30 Ιανουαρίου 2013), επιμέλεια Λαμπρινή Καρακούρη-Ορφανοπούλου, εκδ. Δήμος Ναυπλίου, 2012.

2. Την αντλώ από το βιβλίο του Wolf Seidl *Η Βαυαρία στην Ελλάδα*, που εκδόθηκε σε ελληνική μετάφραση με ένα πολύ επαινετικό πρόλογο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, το 1984 (βλ. υποσ. 3). Θα ήθελα να αναφέρω, ως μια δυνατή ερμηνεία της Βαυαροκρατίας εν γένει, μόνο μια πρόταση με την οποία ο ίδιος ο συγγραφέας αρχίζει την εισαγωγή του βιβλίου του: «*Η Βαυαρία στην Ελλάδα είναι μια ιστορία σύγκρουσης ανάμεσα στην ποίηση*

Αγκυροβολήσαμε στο θαυμάσιο όρμο, απέναντι στο Παλαμήδη και το Ιτς-Καλέ. Όλος ο μπροστινός τους χώρος και οι ανηφορίες σκεπάζονταν από τις πολύχρωμες στολές των Ελλήνων που περίμεναν, και άλλοι κάθονταν ανάμεσα στους πολυάριθμους κάκτους, άλλοι τριγύριζαν πέρα-δώθε. Δίπλα και πίσω στη φρεγάτα μας επέπλεαν τα πλοία που μας συνόδευαν, φορτωμένα με στρατό και αποσκευές, αναγγέλλοντας με τη μεγαλειώδη πομπή τους, με σεμνό και πανηγυρικό τρόπο τον υψηλό προορισμό τους για την απελευθερωμένη Ελλάδα. Αμέσως μας πλησίασαν πλοιάρια γεμάτα Έλληνες που περικύκλωσαν με ειρηνικές διαθέσεις το ισχυρό πολεμικό μας. Ας στέκεται και ο θρόνος μου στο μέλλον τόσο ψηλά, κι ας τον περιτριγυρίζει το έθνος μου πάντα με τόση χαρά.³

Αλλά ας έλθουμε τώρα στο κύριο θέμα μας για τα ψώνια στο Ναύπλιο το 1834. Η πηγή την οποία θα ήθελα να σας παρουσιάσω, δεν είναι άγνωστη. Πρόκειται για τις επιστολές που έγραψε η νεαρή Γερμανίδα Bettina von Savigny-Σχινά (1805-1835) στους γονείς της στο Βερολίνο το 1834 και το 1835, δηλαδή τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα. Η Bettina ήταν κόρη του καθηγητή πανεπιστημίου και παγκόσμιας φήμης ιδρυτή της «Ιστορικής Σχολής του Δικαίου» στο Βερολίνο Friedrich Carl von Savigny (1779-1861). Στο σπίτι του πατέρα της η Bettina γνώρισε τον μελλοντικό σύζυγό της, τον Κωνσταντίνο Σχινά (1801-1857), που ήταν φοιτητής του von Savigny κατά τα έτη 1824-1825. Δέκα χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1834, το ζεύγος Σχινά παντρεύτηκε στην Αγκώνα και από εκεί ήλθε στο Ναύπλιο. Οι επιστολές της Bettina είναι δημοσιευμένες σε ένα ογκώδες βιβλίο με πολύ ωραία εικονογράφηση που εκδόθηκε το 2002 στο Münster της Γερμανίας.⁴

Έχω δημοσιεύσει ήδη μερικά αποσπάσματα από το βιβλίο αυτό σε ελληνική μετάφραση στα *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* και στο ετήσιο περιοδικό *Μνημοσύ-*

και την πολιτική, στην ουτοπία και την πραγματικότητα: Μοναδικό σχεδόν παράδειγμα, για το πώς ένα πολιτιστικό όραμα μετουσιώθηκε σε πολιτική πράξη και πώς η προσπάθεια αυτή ναυάγησε».

3. Wolf Seidl, *Bayern in Griechenland. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung König Ottos*, München 1981, σ. 111-112 / Βολφ Ζάιντλ, *Βαβαροί στην Ελλάδα. Η γέννηση του νεοελληνικού κράτους και το καθεστώς του Όθωνα*, πρόλογος: Παν. Κανελλόπουλος, επιμέλεια: Κ. Π. Δεμερτζής, μετάφραση: Δημ. Ηλιόπουλος, Αθήνα 1984, σ. 116-117. Πρόσφατες μελέτες για την οθωνική περίοδο βλ. στον συλλογικό τόμο (σε ελληνική και γερμανική γλώσσα): *Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, επιμέλεια: Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς, Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών – Goethe Institut Athen, Οδυσσεάς, Αθήνα 2002.

4. *Leben in Griechenland 1834 und 1835. Bettina Schinas, geb. von Savigny. Briefe und Berichte an ihre Eltern in Berlin*, herausgegeben und erläutert von Ruth Steffen, Verlag Cay Lienau, Münster 2002.

νη.⁵ Όμως τα γράμματα της Bettina είναι κυριολεκτικά μια ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών, ιδιαίτερα όσον αφορά το Ναύπλιο, όπου η ξένη γυναίκα έζησε από το Νοέμβριο του 1834 για πέντε μήνες, πριν μετακομίσει με το σύζυγο της στην Αθήνα, όπου πέθανε πρόωρα τον Αύγουστο του 1835.⁶ Σε αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα η Bettina έστειλε ιδιαίτερα μακροσκελή γράμματα στους γονείς της στο Βερολίνο. Εκτός από την ψυχική επιθυμία που είχε η νεαρή γυναίκα να μεταδώσει στους δικούς της όλες τις καινούργιες εντυπώσεις, είχε συγχρόνως και την πρόθεση να ενημερώσει λεπτομερώς τον ευρύ κοινωνικό κύκλο της οικογένειάς της στη Γερμανία για την κατάσταση στην Ελλάδα. Αυτή η πρόθεση είναι ολοφάνερη σε ένα γράμμα το οποίο η Bettina συνέθετε επί έναν ολόκληρο μήνα, από τις αρχές Νοεμβρίου μέχρι τις αρχές Δεκεμβρίου του 1834, οπότε και το απέστειλε.⁷ Στην αρχή το γράφει, ως συνήθως, σαν ημερολόγιο, μέρα με τη μέρα, αλλά μετά το υποδιαίρει σε θεματικές ενότητες. Γράφει π.χ. για την «Τοποθεσία της πόλης και τον τρόπο οικοδόμησής της», για την «Πεδιάδα του Άργους», για την «Πόλη του Ναυπλίου», το «Προάστιο της Πρόνοιας» και, όπως το ονομάζει η Bettina, για την «Παράξενη αντίφαση μεταξύ φτώχειας και επιδειξης πλούτου στην καθημερινή ζωή των ντόπιων».

Η ενότητα στην οποία θα ήθελα να επικεντρωθώ και η οποία αναλύεται εδώ, φέρει τον τίτλο «Καταστήματα – Αγορά – Τιμές».⁸

Πριν αναφερθώ σε λεπτομέρειες, θα ήθελα να υπενθυμίσω ότι υπάρχει ήδη ένα πολύ ενδιαφέρον ντοκουμέντο που περιέχει παρόμοιες πληροφορίες σχετικά με την κοινωνικοοικονομική κατάσταση του Ναυπλίου μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη.⁹ Πρόκειται για μια αναφορά από κάποιον αλλοδαπό

5. «Μια Βερολινέζα στο Ναύπλιο. Στιγμιότυπα από τη ζωή στην πρώτη πρωτεύουσα της Ελλάδας (1834/35)», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. VII (2009), σ. 149-167. (Βλ. επίσης <http://argolikivivliothiki.gr/2010/10/29/σαβινιού-σχινά-μπεττινα-bettina-savigny-1805-1835>). «Παρατηρήσεις του ζεύγους Κωνσταντίνου και Bettina Σχινά για την κατάσταση της Ελλάδας το 1834/35. (Από την προσωπική αλληλογραφία τους)», *Μνημοσύνη*, τ. 17 (Αθήνα 2006-2009), σ. 337-356.

6. Οι ημερομηνίες που δίνει η Bettina στις επιστολές της αντιστοιχούν στο δυτικό ημερολόγιο, που ισχύει σήμερα και στην Ελλάδα.

7. Κατ' επανάληψη η Bettina παραπονιέται στα γράμματά της ότι δεν βρίσκει αρκετό χρόνο για να γράφει λόγω των πολλών ασχολιών και κοινωνικών υποχρεώσεών της. Βλ. ολόκληρο το γράμμα της Bettina στο *Leben in Griechenland 1834 und 1835*, ό.π., σ. 58-79.

8. Στο ίδιο, σ. 68-69.

9. Το ντοκουμέντο αυτό ανακαλύφθηκε από την αξιότιμη σύνοδρα κα. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, η οποία το παρουσίασε, στο γαλλικό πρωτότυπό του, καθώς και σε ελληνική μετάφραση το 2000: Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, «Η κατάσταση στο Ναύπλιο στις αρχές του 1833», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. IV (2000), σ. 11-30. Ας σημειωθεί ότι η Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη αναφέρεται στο ίδιο ντοκουμέντο και σε άλλη μελέτη της με τίτλο «Η καθημερινή ζωή στο Ναύπλιο, στα χρόνια του Καποδίστρια», την οποία δημοσίευσε

που σκόπευε προφανώς να ενημερώσει τη βαυαρική Αυλή για την κατάσταση στο Ναύπλιο ενόψει της άφιξης του Όθωνα και των Βαυαρών. Το πνεύμα αυτής της αναφοράς είναι, με λίγα λόγια, κατά το μεγαλύτερο μέρος αρνητικό: οι κατοικίες, η επίπλωση των σπιτιών, ο ρουχισμός και τα τρόφιμα, όλα χαρακτηρίζονται ελλιπή.

Θα δούμε στη συνέχεια ότι στα γράμματα της Bettina πνέει ένα άλλο, πολύ πιο θετικό, πνεύμα. Από την αρχή η Bettina δηλώνει ότι μπορεί κανείς να βρει τα πάντα στο Ναύπλιο, μόνο που όλα είναι λίγο πιο ακριβά σε σχέση με το Βερολίνο, πράγμα το οποίο η Bettina αποδίδει στο ύψος των δασμών. Σχετικά με τους δασμούς αναφέρει την εξής λεπτομέρεια: «Αν τα ασημικά μου και τα λινά μου φτάσουν πριν από το Νέο Έτος, πρέπει να τα εκτελωνίσω. Μετά θα αλλάξουν οι νόμοι. Βιβλία κ.τ.λ. είναι ελεύθερα.»¹⁰

Απευθυνόμενη προς τη μητέρα της, η Bettina λέει ότι καταγράφει τις τιμές γι' αυτήν, διότι δεν μπορεί να πάει για ψώνια μαζί της, εδώ στο Ναύπλιο.¹¹ Φαίνεται, λοιπόν, ότι η μητέρα της Bettina, η κυρία von Savigny, όταν πήγαινε για ψώνια, φρόντιζε να προσέχει ιδιαίτερα τις τιμές. Η Bettina λυπάται, επίσης, διότι η μητέρα της δεν μπορεί να τη συνοδεύσει, διότι «τα ψώνια στο Ναύπλιο», λέει, είναι «μια αληθινή χαρά», αφού οι καταστηματάρχες είναι πολύ ευγενικοί και βρίσκει κανείς ακόμα και εξωτικά προϊόντα.

Διαφορετικό ύφος από την προαναφερθείσα αναφορά προς τη βαυαρική Αυλή έχει και μια άλλη παρατήρηση της Bettina. Γράφει κατά λέξη:

στον κατάλογο της μεγάλης έκθεσης *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Κατάλογος Έκθεσης της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου σε συνεργασία με το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Αθήνα, 5.4 – 3.7.2000), Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 2000, σ. 73-81.

10. Το μόνο προϊόν που δεν βρίσκει κανείς στο Ναύπλιο, ούτε μπορεί να το παραγγείλει, είναι, απ' ό,τι φαίνεται, οι λαστιχένιες γαλότσες. Στο πρώτο γράμμα που έγραψε από το Ναύπλιο, στις αρχές Νοεμβρίου του 1834, η Bettina παρακαλεί τους γονείς της να αποστείλουν –για τον άνδρα της– ένα ζευγάρι τέτοιες γαλότσες στο Μόναχο, στον κόμη Saporta, ο οποίος επρόκειτο να μεταβεί τον Ιανουάριο του 1835 στην Ελλάδα. [Ο κόμης Saporta ήταν υποστράτηγος, «θαλαμηπόλος ηγεμόνος» του βασιλιά της Βαυαρίας, αυλάρχης και υπασπιστής του βασιλιά Όθωνα.] Με το πολύ πρακτικό μυαλό της η Bettina δίνει τα μέτρα για τις λαστιχένιες γαλότσες ως εξής: Πρέπει να είναι δύο δάκτυλα πιο μακριές από το ύψος της κόλλας στην οποία έγραφε το γράμμα και να έχουν περίπου το μισό φάρδος της κόλλας (*Leben in Griechenland 1834 und 1835*, ό.π., σ. 56).

11. Σε αυτό το σημείο ας μου επιτραπεί μια προσωπική παρένθεση: Με εξέπληξε μια λέξη την οποία η Bettina χρησιμοποιεί κατ' επανάληψη: στη θέση της αντίστοιχης γερμανικής λέξης για τα «ψώνια» χρησιμοποιεί την αγγλική λέξη «shopping». Πράγματι, δεν περίμενα ότι ήδη πριν από 180 χρόνια στο Βερολίνο (που είναι και η δική μου γενέτειρα), χρησιμοποιούσαν την αγγλική λέξη «shopping», η οποία σήμερα, βεβαίως, είναι διαδεδομένη παγκοσμίως.

Leben in Griechenland 1834 und 1835

**Bettina Schinas, geb. von Savigny
Briefe und Berichte an ihre Eltern in Berlin**

Leben in Griechenland 1834 und 1835 (εμπροσθόφυλλο)

«Βρίσκεις εδώ Γερμανούς, Άγγλους, Γάλλους, Ρώσους, Έλληνες και Ιταλούς εμπόρους. Τα καταστήματα είναι πολύ ευρύχωρα και πιο καλά εφοδιασμένα απ' ό,τι περίμενα. Οι οίκοι Arnous, Leffmann, Feldheim, Gerold, Josty, Stobwasser έχουν όλοι αντιπροσωπίες εδώ. Και για τον μπαμπούλη μου έχει επίσης ένα ευφραντικό του οίκου Selke.» [Όλα τα παραπάνω είναι ονόματα γνωστών βερολινέζικων οινοπωλείων.] Και η Bettina συνεχίζει: «Εάν κάποιο προϊόν δεν ζητιέται τακτικά, έτσι ώστε να το παραγγέλλουν μόνο σε μικρή ποσότητα, μπορεί να λείπει καμία φορά, αλλά οτιδήποτε παραγγείλεις, φτάνει αρκετά γρήγορα, ιδιαίτερα όταν έρχεται από τη Γαλλία.»

Περίπου αντίστοιχα με το συγγραφέα της αναφοράς για την οποία έγινε λόγος, η Bettina γράφει και τα ακόλουθα: «Αυτά που λείπουν είναι τα έπιπλα. Όταν φτάνει ένα πλοίο γεμάτο έπιπλα, αδειάζει πολύ γρήγορα λόγω της γενικής ζήτησης. Το κόστος της μεταφοράς και των δασμών είναι πολύ υψηλό, έτσι ώστε τα πράγματα να είναι πιο ακριβά απ' ό,τι σε μας. Αλλά υπάρχουν και πολλά πράγματα που δεν είναι πιο ακριβά.»¹²

Στη συνέχεια η Bettina παραθέτει, σχεδόν τηλεγραφικά και κάπως ανακατεμένα, σωρεία προϊόντων με τις αντίστοιχες τιμές:

Ο πήχης είναι το μέτρο που χρησιμοποιούν εδώ. Είναι, όπως μου φαίνεται, λίγο πιο κοντός από τον πήχη του Βερολίνου, αλλά θα το επιβεβαιώσω, όταν θα φτάσει το δικό μου μέτρο. Ένας πήχης μουσελίνας για κουρτίνες διφασμένης με πολύχρωμα λουλούδια: 1-2 δρχ. Αυτή με 2 δρχ. είναι όπως η πιο μοντέρνα στον οίκο Siegmund [στο Βερολίνο]. Λινοβάμβακο πολυτελείας για φορέματα: 65, 70, 80, ή και 90 λεπτά, της τελευταίας μόδας. Ολλανδικό λινό πανί: λίγο πιο ακριβό απ' ό,τι σε μας.

Στο σημείο αυτό, που γίνεται λόγος για υφάσματα, θα ήθελα να προσθέσω μια μικρή παράγραφο που βρίσκεται σε ένα άλλο σημείο της ίδιας μακράς επιστολής: Κάποιος εξήγησε στη Bettina πώς ράβεται η φουστανέλα [η άσπρη φούστα, όπως διευκρινίζει προς τους γονείς της] και πόσο κοστίζει:

Η φουστανέλα αποτελείται από 400 λωρίδες που είναι κομμένες λοζά και έχουν κάτω το φάρδος ενός τέταρτου του πήχη περίπου [= 16 εκατοστά του μέτρου] και επάνω το φάρδος ενός αντίχειρα [= 2 εκατοστά περίπου]. Η αμοιβή για το ράφτη είναι η εξής: Κάθε ραφή, ανάλογα με την ποιότητα του υφάσματος: 4-10 λεπτά (600 λεπτά = 1 κολονάτα). [Δηλαδή μια φουστανέλα κόστιζε, μόνο για το ράψιμο, από 16 μέχρι 40 δρχ.]

12. *Leben in Griechenland 1834 und 1835*, ό.π., σ. 69. Ο χωρισμός σε παραγράφους της «λίστας των προϊόντων», που ακολουθεί, είναι δικός μου. Η Bettina τα γράφει όλα χωριστά παραγράφους με πολύ μικρά γράμματα, μάλλον για να εξοικονομήσει κόλλες χαρτιού.

Στο τέλος η Bettina προσθέτει:

Οι φούστες των πιο φτωχών ίσως αποτελούνται μόνο από 200 ραφές.¹³

Στη λίστα των προϊόντων διαβάζουμε, στη συνέχεια, τα εξής:

Μια λάμπα για διάβασμα, πράσινη, με μπρούντζινο αμπαζούρ: 6 δρχ. Μια βούρτσα για το καθάρισμα επίπλων, όπως στο Βερολίνο: 1 δρχ. Ένα γαλλικό σερβίτσιο πορσελάνης, δεύτερης επιλογής, για 18 άτομα, πλήρες, 8 ντουζίνες πιάτα, 30 διάφορα μπουλ, πιάτα επιδορπίου, καλάθια φρούτων, πιατέλες κτλ.: σχεδόν 300 φράγκα [που αντιστοιχούν, εκείνη τότε εποχή, σε 335 δρχ.]. Ένα σερβίτσιο Wedgewood, μπλε, πλήρες για 12 άτομα: 160 δρχ. Λινό ριγωτό μπλε-άσπρο, πολύ γερό για στρώματα, πιο στενό ή πιο φαρδύ: 1-2 δρχ. Ένα γερό είδος βαμβακερού, χονδρό, υφασμένο σαν λινό, μαλακό, πολύ φαρδύ, σχεδόν το διπλάσιο από το δικό μας. Αγόρασα για να φτιάξουμε πετσέτες κουζίνας για στέγνωμα φλιτζανιών κτλ. 6 ¾ πήχες με 2 δρχ. 70 λεπτά.

Το ενοίκιο του καταλύματός μας είναι ακριβό, διότι το κλείσαμε πριν αποφασιστεί η μετακόμιση στην Αθήνα, δηλαδή 150 δρχ. το μήνα. Από τη στιγμή που όλοι φεύγουν προς την Αθήνα τα σπίτια ίσως θα κοστίζουν το 1/5 ή το 1/6. Εμείς πληρώσαμε μέχρι την 1η Φεβρουαρίου, επομένως θα μείνουμε μέχρι τότε.

Η αγορά είναι εφοδιασμένη άριστα: Κρέας αρνίσιο, βοδινό, χοιρινό. Κοτόπουλα, πάπιες, γαλοπούλες, διάφορα είδη πουλιών, αγριόπαπιες. Λαχανικά από όλα τα είδη, λάχανο, καρότα, άσπρα γογγύλια, σπανάκι, αντίδια, φασόλια, γουλί, μαρούλι, ένα σωρό πράσινα πικρά χόρτα για σαλάτα, σέλινο, μαϊντανό, κρεμμύδια, μυρωδικά για σούπες, ντομάτες, μελιτζάνες (το μεγάλο αυγόφυτο που το τρώνε και στην Ιταλία). Όλα αυτά φρέσκα και πράσινα όπως σε μας το καλοκαίρι.¹⁴

Ψάρια: φρέσκα, αποστεγνωμένα, παστά, μαριναρισμένα σε ζύδι. Βούτυρο: Λιπαρό, αλλά όχι για να το αλείφεις στο ψωμί. Το βούτυρο μοιάζει με το δικό μας χοιρινό ζύγκι και πουλιέται ραμμένο μέσα σε πέτσα αρνιού, όχι σε βαρέλια. Τυριά όλων των ειδών. Φρούτα: Μήλα, σταφύλια, ρόδια, λεμόνια, νεράντζια, κίτρο (ο Κωλέττης μου έφερε 4 κίτρα για δώρο. Το πιο μεγάλο έχει μάκρος μισό πήχη [δηλαδή λίγο πάνω από 30 πόντους] και είναι τόσο χοντρό που δεν μπορώ να το περιλάβω με τα δυο μου χέρια). Ξηροί καρποί όλων των ειδών. Ρύζι, διάφορα είδη από φασόλια και μπιζέλια, αρακά, τραχανά κτλ. Όλων των ειδών καρύδια, χουρμάδες, σύκα, ένα σωρό είδη από σταφίδες. Αυγά, αλεύρι, γάλα. Όλων των ειδών ζύμες,

13. Στο ίδιο, σ. 61.

14. Υπενθυμίζω ότι η Bettina τα βλέπει όλα αυτά το μήνα Νοέμβριο, κατά το ημερολόγιο που ισχύει σήμερα και στην Ελλάδα.

εξαιρετικές, από το πιο απλό ψωμί μέχρι την πιο φίνα ζαχαροπλαστική. Τα τρόφιμα δεν είναι φτηνά.

Πρέπει να αγοράσω όλο το νερό που μου κοστίζει περίπου 25 λεπτά την ημέρα. Το ψωμί για όλους μας [δηλαδή για το ζεύγος Σχινά με 3 ή 4 υπηρέτες] περίπου: 1,20 δρχ. Ρύζι για ένα πιάφι (δηλαδή μια μερίδα όπως την είχαμε στο σπίτι μας, με κοτόπουλο): 48 λεπτά. Ένα αυγό: 8 λεπτά. Ένα ποτήρι γάλα, όχι εντελώς γεμάτο: 16 λεπτά. Ένα κοτόπουλο (πολύ μικρό): 80-100 λεπτά. Φασόλια πράσινα, μια μερίδα για όλους μας: 1,40 δρχ. Μια οκά (περίπου 2 ½ λίβρες δικές μας, σχεδόν ίσο με 3 ρώσικες λίβρες) πατάτες: 40 λεπτά. 1 οκά καφέ: 2,60 δρχ. 1 οκά ζάχαρη (ψιλή): 1,65 δρχ., σε κώνο: 1,90 δρχ. Ένα κερύ από τάλκη: 15 λεπτά. 1 οκά σοκολάτα (από την Τριέστη, με κανέλλα): 8 δρχ., με βανίλια: 10 δρχ. Η σοκολάτα εδώ είναι λίγο πιο ακριβή. Το κακάο δεν είναι ακριβό, δεν θυμάμαι ακριβώς την τιμή, το μόνο που θυμάμαι είναι ότι με τη σοκολάτα, επειδή δεν χρειάζεται να προσθέσω γάλα και ζάχαρη, μου έρχεται πολύ πιο φτηνό. 1 οκά μαύρο τσάι (πολύ καλό): από 32 μέχρι 44 δρχ. 1 οκά κάρβουνα (χρειαζόμαστε περίπου 6 οκάδες την ημέρα): 9 λεπτά.

Στο σημείο αυτό τελειώνει η λεπτομερής απαρίθμηση προϊόντων και τιμών, και η Bettina καταλήγει ως εξής: «Με λίγα λόγια η καθημερινή ζωή εδώ είναι αυτή τη στιγμή φοβερά ακριβή». Εννοείται ότι η Bettina συγκρίνει τις απόλυτες τιμές του Ναυπλίου με τις απόλυτες τιμές του Βερολίνου, χωρίς να αναφερθεί σε πιθανές διαφορές στο επίπεδο ζωής στην πρωτεύουσα της Ελλάδας και την πρωτεύουσα της Πρωσίας. Και στο τέλος προσθέτει: «Από τότε που η Αντιβασιλεία αποφάσισε τη μετακόμιση, όλες οι τιμές έχουν αυξηθεί πάρα πολύ. Ας ελπίσουμε ότι θα πέσουν την 1η Δεκεμβρίου, όταν όλοι πρέπει να έχουν φτάσει στην Αθήνα, οι περισσότεροι φεύγουν ήδη νωρίτερα. Η Δούκισσα [von Armanberg] φεύγει στο τέλος της εβδομάδας. Ο βασιλιάς την 1η.»

Στο τελευταίο μέρος της ανακοίνωσής μου θα ήθελα να αναφέρω ακόμα μερικές σκέψεις της Bettina, από το ίδιο γράμμα, σχετικές με τη μεταφορά της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα. Οι συλλογισμοί αυτοί αφορούν την κατάσταση του νοικοκυριού της Bettina στο Ναύπλιο και τα σχέδιά της για το μέλλον. Όμως σε εμάς δίνουν μια ιδέα για το πώς ζούσαν τότε οι άνθρωποι της ανώτατης κοινωνικής τάξης, ποιες ήταν οι απαιτήσεις και οι προσδοκίες τους.

Η Bettina, όταν πρωτοήλθε στο Ναύπλιο, τις τελευταίες ημέρες του Οκτωβρίου του 1834, παρουσιάστηκε, φυσικά, από το σύζυγό της στην υψηλή κοινωνία.¹⁵ Είχε από την αρχή πολύ καλή σχέση με το συμπατριώτη της

15. Βλ. τη μετάφραση του αποσπάσματος, όπου η Bettina περιγράφει, με διασκεδα-

von Heideck, ο οποίος ήταν ο διοικητής του Ναυπλίου κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Καποδίστρια και ξαναήλθε στην Ελλάδα ως μέλος της Αντιβασιλείας. Ήταν καλός γνώστης των ελληνικών πραγμάτων και ξεναγούσε συχνά την Bettina. Την ενημέρωνε για πολλά επίκαιρα θέματα και τις πληροφορίες αυτές η Bettina τις μετέφερε μέσα από τα γράμματά της.

Με αφορμή την επίσκεψή της, με τη συνοδεία του συζύγου της, στην κατοικία του von Heideck γράφει ενθουσιασμένη στους γονείς της: «Μακάρι να μπορούσατε να μείνετε μαζί μας σε αυτό το σπίτι!».¹⁶ Κατά τη διάρκεια της συζήτησης γίνεται, επίσης, λόγος για τη μετακίνηση προς την Αθήνα. Ο von Heideck δεν θα πάρει όλα τα έπιπλά του στην Αθήνα, διότι τον Ιούνιο του επόμενου έτους θα φύγει από την Ελλάδα και τότε θα πουλήσει όλα τα πράγματά του. Η Bettina εκδηλώνει αμέσως μεγάλο ενδιαφέρον για να αγοράσει πράγματα από τον von Heideck, υπό τον όρο να μην τα πουλήσει πολύ ακριβά. Αυτό, λέει, θα ήταν καλό, γιατί θα είχε έτοιμη όλη την επίπλωση, όταν το δικό της σπίτι στην Αθήνα θα είχε τελειώσει.¹⁷ Όλα τα πράγματα είναι σε άριστη κατάσταση, όπως π.χ. ένας μεγάλος, πολύ άνετος καναπές τον οποίο ο von Heideck είχε σε χρήση 18 χρόνια, και ο οποίος, αν και έχει μεταφερθεί πολλές φορές, δεν έχει καμία γρατσουνιά στο ξύλο ούτε τρύπες ή λερώματα στο κάλυμμά του. Υπάρχουν επίσης τα εξής: «καθρέφτες, εκκρεμή ρολόγια, κουδούνια για το κάλεσμα των υπηρετών, κρεβάτια και έπιπλα όλων των ειδών (χωρίς κοριούς): ένα σερβίτσιο πορσελάνης με χρυσό, για το επιδόρπιο· από τη Νεάπολη τα ετρουσκικά πιάτα απομίμησης, ανθοδοχεία κτλ.: όλα τα είδη ποτηριών, μπουκαλιών κτλ. Όλα πολύ ωραία. Φλιτζάνια τσαγιού κτλ. Με λίγα λόγια, όλα όσα χρειάζονται για φαγητό και ποτό για 12 άτομα.». Η Bettina, που είναι και πρακτικό άτομο, προσθέτει: «Εάν αγοράσουμε όλα αυτά, έχουμε επιπλέον το πλεονέκτημα ότι δεν πρέπει να τα ασφαλίσουμε έναντι σπασίματος και κλοπής, ούτε να τα εκθέσουμε στο ρίσκο της μεταφοράς, αφού αυτό είναι τώρα το πρόβλημα του von Heideck.».

στικό τρόπο, την επίσκεψη του Κωλέττη στο σπίτι της: «Μια Βερολινέζα στο Ναύπλιο», *ό.π.*, σ. 151-153.

16. Βλ. τη λεπτομερή περιγραφή της Bettina για τη θέση και τη διαρρύθμιση της κατοικίας του von Heideck, όπως και του νοικοκυριού του, στο *Leben in Griechenland 1834 und 1835*, *ό.π.*, σ. 63-64.

17. Η Bettina ταξίδεψε κατά το τέλος του 1834 με το σύζυγό της στην Αθήνα για να αγοράσει ένα οικόπεδο για το μελλοντικό τους σπίτι. Βλ. «Παρατηρήσεις του ζεύγους Κωνσταντίνου και Bettina Σχινά», *ό.π.*, σ. 350-355: ο κατάλογος της παραγγελίας των οικοδομικών υλικών με τις ανάλογες τιμές, τον οποίο καταγράφει η Bettina (στο *ίδιο*, σ. 352), για να τον στείλει για έλεγχο στον πατέρα της, έχει ίσως κάποιο ενδιαφέρον, αν τον συγκρίνουμε με τα στοιχεία που μας δίνει εδώ η Bettina για το κόστος της καθημερινής ζωής.

Η Bettina συνεχίζει το γράμμα της αναφέροντας τα ακόλουθα:

Αυτό το χειμώνα δεν θα δούμε κανένα, διότι ο τόπος θα έχει αδειάσει εντελώς. Επομένως, θα ζούμε στα πρόχειρα με το φοιτητικό νοικοκυριό μας, όπως μέχρι τώρα, και θα είμαστε πολύ καλά και ευτυχισμένοι. Η Christiane, την οποία ο Σχινάς εκτιμά κάθε μέρα περισσότερο, θα μαγειρεύει, ο Stephan θα ψωνίζει. [Είναι οι δυο Γερμανοί υπηρέτες που έφερε η Bettina μαζί της από το Βερολίνο.] Ο μάγειρας καταργείται ως περιττός. Και έτσι θα μείνουν τα πράγματα μέχρι τότε που θα μου στείλουν μια μαγείρισσα από την Ύδρα. Αυτές είναι καθαρές όπως οι Ολλανδέζες, ξέρουν από πλύσιμο και σιδέρωμα όπως οι γυναίκες της Φρανκφούρτης, καθαρίζουν το σπίτι, ράβουν και μπαλώνουν. Μέχρι τότε, ελπίζω, θα έχουν φτάσει επίσης τα κουτιά μου [με το λινό], έτσι ώστε η Christiane θα μας ράψει την κλινοστρωμνή. Ως προς τη βραδινή τουαλέτα μου δεν έχω πρόβλημα, διότι δεν θα υπάρχει κανένα μέρος που να πηγαίνουμε. Για τα καλά ρούχα μου δεν πειράζει που δεν τα χρειάζομαι εδώ, διότι έτσι θα μπορέσω να τα φορέσω το επόμενο καλοκαίρι σαν καινούργια.

Το καλοκαίρι αυτό στην Αθήνα, στο οποίο αναφέρεται η Bettina, δυστυχώς δεν πρόλαβε να το ζήσει. Μια φοβερή επιδημία τύφου αποδεκάτισε τον πληθυσμό στην καινούργια πρωτεύουσα. Πρώτος αρρώστησε ο Σχινάς, η Bettina τον φρόντισε, μετά αρρώστησε η ίδια, αλλά δεν ανέρρωσε· πέθανε τον Αύγουστο του 1835.

ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ

ΜΙΧΑΗΛ ΙΑΤΡΟΣ (1779-1868)

ΜΙΑ ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

«Αληθώς δύο Κροίσοι Έλληνες υπάρχουν, ο μιν εν τη ημεδαπή, ο δε εν τη αλλοδαπή», διαβάζουμε σε άρθρο της ναυπλιακής εφημερίδας *Αργολίς* το 1872.¹ Αναμφίβολα, Κροίσος ο βαρόνος Σίμων Σίνας, ο έλληνας μεγαλέμπορος της διασποράς, στον οποίο αναφέρεται ο συντάκτης του άρθρου. Όμως Κροίσος και ο ομόλογός του ντόπιος μεγαλέμπορος Μιχαήλ Ιατρός, με τον οποίο γίνεται η σύγκριση;

Ας μην αποδεχτούμε άκριτα, αλλά και ας μην υπομειδιάσουμε ειρωνικά απορρίπτοντας α *riisdi* τη μεγαλορρήμονα φραστική δημοσιογραφική ακροβασία. Αποφεύγοντας, πάντως, ατελέσφορες συγκρίσεις του Μ. Ιατρού με προσωπικότητες εμπόρων της διασποράς του διαμετρήματος Σίνα, Συγγρού, Ράλλη κ.ά. –το χάσμα ανάμεσα στα μεγέθη είναι τεράστιο–, ας προσπαθήσουμε να φτάσουμε σε μια τεκμηριωμένη εικόνα και γνώση του ναυπλιώτη εμπόρου.

Πηγή αναζήτησης γενεαλογικών και βιογραφικών στοιχείων για την οικογένεια Ιατρού και μοναδικό βιβλιογραφικό βοήθημα είναι η εργασία του Κ. Σπηλιωτάκη, που εκδόθηκε το 1983 από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. και στην οποία παρουσιάζεται ο κατάλογος του σωζόμενου σήμερα Αρχείου Μιχ. Ιατρού· στον ίδιο επιστημονικό φορέα απόκειται φωτογραφημένο σε μικροταινίες το σχετικό αρχειακό υλικό.²

1. Το απόσπασμα είναι από το εκτενές κύριο άρθρο της εφημερίδας *Αργολίς*, φ. 151/28.4.1872, σ. 1-2 με τίτλο «Η μεταξύ του Π. Μ. Ιατρού και των αδελφών του έρις» και αποτελεί απάντηση σε δημοσίευμα του Ν. Α. Σελά στο Παράρτημα αρ. 38 της ναυπλιακής εφημερίδας *Ανεξαρτησία* –το συγκεκριμένο φύλλο της εφημερίδας δεν μπόρεσα να το εντοπίσω σε καμία βιβλιοθήκη–, στο οποίο ο συντάκτης αναφέρεται σε κληρονομικές αντιδικίες μεταξύ των αδελφών Παναγιώτη, Φλωρεντίας και Ελένης Μιχ. Ιατρού. Για το θέμα αυτό βλ. και στη σ. 378.

2. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «Αρχείον Μιχαήλ Ιατρού 1802-1893», *Τετράδια Εργασίας* 6, εκδ. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1983, σ. 9-139 + 4 γενεαλογικοί πίνακες. Το αρχειακό υλικό

Με απώτερους προγόνους σε βάθος αιώνων τους ευγενείς φλωρεντινούς Medici ο εξελληνισμένος κλάδος των εμπόρων Ιατρών ή Ιατρόπουλων ανιχνεύεται από τα τέλη του 17ου αι. στο Οίτυλο της Μάνης, απ' όπου κάποια μέλη του θα φύγουν και μετά τα Ορλωφικά θα εγκατασταθούν στην περιοχή Λογκανίκου-Κοτίτσας Λακωνίας, και από εκεί στο Μυστρά (περί το 1784) και λίγο αργότερα στην Ύδρα (αρχές του 19ου αι.), για να καταλήξει ο γεννημένος στο Λογκανίκο, μάλλον το 1779,³ Μιχ. Αναστ. Ιατρός λίγο μετά την

φτάνει και πέραν του θανάτου του Μ. Ιατρού και περιλαμβάνει τεκμήρια των διαδόχων του, και μάλιστα του Παναγιώτη και της Ελπίδας Παν. Ιατρού, που αφορούν κυρίως θέματα κληρονομικά και διαχείρισης των περιουσιακών του στοιχείων. Οι παραπομπές στο Αρχείο μικροταινιών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών (Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε.) γίνονται με τη λατινική αρίθμηση των τόμων του αρχείου ή την αραβική αρίθμηση των φακέλων (π.χ. Α.Μ.Ι., τ. VII ή φάκ. 2).

Από το αρχείο των κληρονόμων Ιατρού έχει σωθεί επίσης μέρος μόνον, το οποίο περιλαμβάνει εισερχόμενη αλληλογραφία των ετών 1869-1871 (Α.Μ.Ι., φάκ. 1-4) και 9 κατάστιχα, με επίσης ανομοιογενές (Ημερολόγιο, πρόχειρο ταμείο, Τρέχοντες λογαριασμοί, Έσοδα-Εξοδα, Οφειλέτες) και αποσπασματικό υλικό της περιόδου 1868-1893 (Α.Μ.Ι., τ. XIV-XVIII και XXI-XXIV).

3. Αμφιβολίες εγείρονται ως προς την ακριβή χρονολόγηση της γέννησής του. Σύμφωνα με τη νεκρολογία του, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Αλήθεια*, φ. 756/9.11.1868, σ. 2, ο Μ. Ιατρός «καί τοι άγων το εννενηκοστόν σχεδόν έτος της ηλικίας του διετήρησε τας διανοητικάς του δυνάμεις [...]» σύμφωνα, λοιπόν, με την έμμεση αυτή μαρτυρία, φέρεται γεννημένος το 1779. Στη *Διακήρυξή* του όμως της απογραφής πληθυσμού του Ναυπλίου του 1839 σημειώνεται ότι είναι 55 ετών, συνεπώς γεννημένος το 1784· στο ίδιο έγγραφο αναγράφεται και το όνομα της συζύγου του, Μαγδαληνής Χατζή-Νικολάου Σέκερη και των παιδιών του, Παναγιώτη 16 ετών, Φλωρεντίας 7 ετών και Ελένης 2 ετών. Ας σημειωθεί ότι το έντυπο της διακήρυξης έχει συμπληρώσει ο παπά Ανδρέας απόντος του Μ. Ιατρού, γεγονός που μπορεί να θέσει υπό αμφισβήτηση την ακρίβεια ορισμένων στοιχείων, τα οποία, καθώς φαίνεται και από άλλες περιπτώσεις, μοιάζει να έχουν συμπληρωθεί κατά προσέγγιση. Γ.Α.Κ. Νομού Αργολίδας, *Δημοτογραφήσεις*, φ. 1. Ένα τρίτο τεκμήριο αντί να ξεδιαλύνει έρχεται να μπερδέψει ακόμα περισσότερο τα πράγματα. Στον κατάλογο των ενόρκων του 1853 ο Μ. Ιατρός φέρεται να είναι 65 ετών, γεγονός που αναβιβάζει το έτος της γέννησής του στο 1788. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως Α΄, Παράρτημα ενόρκων*, 8.9.1853, σ. 30.

Ανάμεσα στις τρεις αυτές διαφορετικές, έμμεσα προκύπτουσες, χρονολογίες ως πιθανότερη φαίνεται η πρώτη, δηλαδή το 1778 ή 1779, όπως μας υποδεικνύει, πάλι έμμεσα, ένα άλλο τεκμήριο του Αρχείου, το *Καθολικό* βιβλίο του Μ. Ιατρού, που αρχίζει το 1802, το οποίο, μάλιστα, δεν είναι καν το πρώτο –θα γίνει λόγος γι' αυτό διεξοδικότερα στη συνέχεια– και αποκλείει ως χρονολογίες γέννησης το 1784 και πολύ περισσότερο το 1788, καθώς στην πρώτη περίπτωση (1784) ο Μιχαήλ θα ήταν μόλις έφηβος και συνεπώς μοιάζει κάπως υπερβολικό να τον θεωρήσουμε ώριμο επαγγελματικά· πολύ δε περισσότερο δεν θα μπορούσε να είναι αυτονομημένος έμπορος στη δεύτερη πιθανή χρονολογία

Επανάσταση στο Ναύπλιο. Στα χρόνια πριν και σ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα ο Μιχ. Ιατρός κινείται, είτε εμπορευόμενος είτε μετέχοντας στα κοινά μεταξύ Ύδρας-Τρίπολης-Λεωνιδίου-Μονεμβασιάς-Μυστρά και Κυθήρων. Πολιτογραφημένος δημότης της πόλης από το 1824, θα εγκατασταθεί εκεί οριστικά –η ιδιόκτητη οικία του ήταν στον αριθμό 487 της οδού Εμπόρων (σημερινή οδός Μπουμπουλίνιας), στη συνοικία του Αγ. Νικολάου, και συνόρευε με την οικία Ιωάν. Χριστόπουλου και τη δημόσια οδό.⁴ Νυμφευμένος με τη Μαγδαληνή Ν. Σέκερη θα αποκτήσουν 6 παιδιά, από τα οποία όμως θα ζήσουν, για να τον διαδεχτούν, τα τρία: Ο Παναγιώτης, η Φλωρεντία (μετέπειτα σύζυγος Αθ. Γ. Δουρούτη) και η Ελένη (μετέπειτα σύζυγος Ιωάν. Σηπλιωτάκη). Θα πεθάνει το 1868 στην Αθήνα, αλλά θα ενταφιαστεί στο Ναύπλιο.⁵ Στην πόλη αυτή θα περάσει όλη του τη ζωή με ελάχιστες διαφυγές, πάντα για λόγους επαγγελματικούς, κυρίως προς την Αθήνα λόγω της συνεργασίας του με τον Αθαν. Δουρούτη, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Φαίνεται να απέφευγε συστηματικά τα ταξίδια και τις μετακινήσεις εκτός Ναυπλίου –ίσως γιατί ήθελε να διευθύνει αποκλειστικά και μόνο ο ίδιος προσωπικά τις δουλειές του από την έδρα της επιχείρησής του–, και μάλιστα δεν προκύπτει από πουθενά ότι ταξίδεψε ποτέ –και για οποιοδήποτε λόγο– στο εξωτερικό.

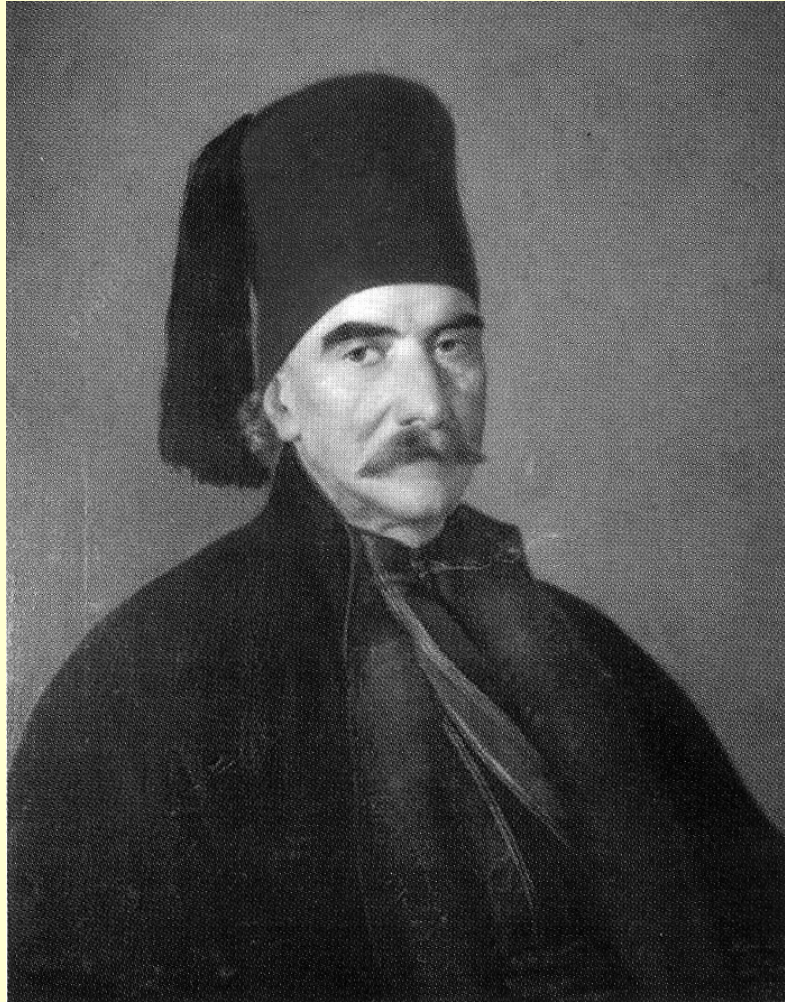
Με γόνιμη μαθητεία στην τέχνη του εμπορίου, κοντά στον έμπορο πατέρα του Αναστάσιο (το όνομα της μητέρας του μας είναι άγνωστο), θα τον διαδεχτεί σε πολύ νεαρή ηλικία και θα αποδειχτεί όχι μόνο αντάξιος συνεχιστής εκείνου, αλλά, καθώς θα δούμε, θα οργανώσει και θα επεκτείνει τις επιχειρηματικές του

γεννησης (1788), δηλαδή γύρω στα 1800, οπότε δεν θα ήταν παρά ένα παιδί.

Η αμφισβήτηση, εξάλλου, της απόλυτης αξιοπιστίας ορισμένων στοιχείων των καταλόγων των ενόρκων ή της απογραφής του 1839 επιβεβαιώνεται και από την περίπτωση του Παναγιώτη, γιου του Μιχαήλ: Σύμφωνα με τα στοιχεία της *Διακήρυξης* ο Παν. Μ. Ιατρός το 1839 είναι 16 ετών και συνεπώς έχει γεννηθεί το 1823· στον *Επιδιορθωτικό κατάλογο* όμως (30.4.1868) των δημοτών Ναυπλίου που πληρούν τα προσόντα για την εκλογή ενόρκων, ο ίδιος φέρεται ως έμπορος 40 ετών, δηλαδή γεννημένος το 1828. Γ.Α.Κ. Νομού Αργολίδας, *Δημαιορειακά*, Β5. Και σ' αυτή την περίπτωση, λοιπόν, διαπιστώνουμε την ασυμφωνία των πηγών και καλούμαστε να ελέγξουμε την αξιοπιστία τους με εξωπηγαϊκά ορθολογικά κριτήρια.

4. Από τα στοιχεία της *Διακήρυξης* αξίζει να σημειώσουμε ακόμα όσα αναφέρονται στο βοηθητικό και υπαλληλικό προσωπικό που απασχολούσε ο Μ. Ιατρός: στο σπίτι του είχε ως υπηρέτη το Δημήτρη από την Ανδρίτσεινα, 26 ετών, τον Αδριανό από το Άργος, 22 ετών, τη Σταυρού από το Αίβαλι, 21 ετών, και την Ανθή από τα Καλάβρυτα, 19 ετών· στο μαγαζί του απασχολούσε το Μιχάλη Παν. Μείντανόπουλο, 30 ετών, και το Γεώργιο Δημάκη από το Γύθειο, 16 ετών.

5. Στο Νεκροταφείο Ναυπλίου σώζεται ο απέριττος τάφος του, καθώς και άλλων μελών της οικογένειας Ιατρού· βλ. φωτογραφίες στις σ. 370-371, για τις οποίες ευχαριστώ το φίλο κύριο Δημήτρη Χ. Γεωργόπουλο.

Εικ. 1: Μιχαήλ Ιατρός. Ελαιογραφία Διονυσίου Τσώκου, 1848.
[Συλλογή Κ. Σπηλιωτάκη]

δράσεις και σε άλλους οικονομικούς τομείς πέραν του εμπορίου· θα θεμελιώσει, έτσι, μια ανθηρή οικογενειακή εμπορική επιχείρηση με δυναμική που θα την κρατήσει ζωντανή και ακμαία για περισσότερο από επτά δεκαετίες.

Την επαγγελματική αυτή πορεία του Μιχ. Ιατρού θα επιχειρήσουμε να παρακολουθήσουμε μέσα από το Αρχείο του, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό. Και εξηγούμαι: Το τμήμα του Αρχείου, που διασώθηκε και έφτασε ως εμάς, αποτελεί ένα πολύ μικρό μόνο μέρος αυτού που θα ήταν το Αρχείο στην πληρότητά του, αν είχε σωθεί ακέραιο.⁶ Καθώς η ενεργή παρουσία του Μιχ. Ιατρού στο εμπόριο είναι συνεχής στα 70 περίπου χρόνια της ενενηντάχρονης ζωής του, εύκολα μπορεί κανείς να φανταστεί τον όγκο αλλά και την ποικιλία των παραγόμενων γραπτών τεκμηρίων, όλο αυτό το γραφειοκρατικό υλικό (βιβλία *Καθολικά*, *Καθημερινά*, αλληλογραφία, συναλλαγματικές, φορτωτικές κ.λπ.), που δημιουργείται και απορρέει κατά την άσκηση του εμπορεύεσθαι.

Τι απ' όλα αυτά περιλαμβάνει το σωζόμενο σήμερα τμήμα του Αρχείου; Καταρχάς μόνο ένα *Καθολικό* του νεαρού Μ. Ιατρού, που καλύπτει μόλις τη χρονική περίοδο 1802-1808,⁷ και άλλο ουδέν. Το κατεξοχήν δηλαδή γραπτό τεκμήριο, όπου καταγράφεται συνθετικά και εξειδικευμένα το δίκτυο των συνεργατών ενός εμπόρου και απεικονίζεται με σαφήνεια και πληρότητα η εμπορική πορεία, το είδος και το εύρος των εργασιών του, δεν υπάρχει παρά μόνο ως ένδειξη στο Αρχείο.

Από τη δεύτερη, εξίσου σημαντική πηγή, τα εμπορικά *Καθημερινά* βιβλία έχουν διασωθεί μόνο 2 και καλύπτουν 4 μόλις χρόνια –κι αυτά όχι συνεχόμενα.⁸ Ως προς τη σωζόμενη αλληλογραφία, τα αντίγραφα των εξερχομένων

6. Για τις περιπέτειες και τον τρόπο διάσωσης του αποδεκατισμένου Αρχείου Ιατρού βλ. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 9-11. Συνοπτικό κατάλογο του σωζόμενου υλικού, όπως έχει ταξινομηθεί από τον ίδιο, βλ. *στο ίδιο*, σ. 49-89.

7. Το *Καθολικό* αυτό (Α.Μ.Ι., τ. Ι) είναι το μοναδικό ιδιόγραφο του Μ. Ιατρού, το οποίο έχουμε σ' όλο το υλικό του Αρχείου· η γραφή είναι ιδιαίτερα καλλιγραφική κατά τα πρότυπα της εποχής, αλλά εντυπωσιάζουν οι ανορθογραφίες (δείγμα σελίδας του καταστίχου αυτού βλ. στις σ. 374-375). Παρενθετικά ας αναφέρουμε εδώ ότι και οι επιστολές του Μ. Ιατρού, που βρίσκονται στο Αρχείο Δουρούτη (βλ. σχετικά υποσ. 20), είναι όλες γραμμένες από χέρια τρίτων και ο ίδιος απλώς τις υπογράφει. Από εσωτερικές ενδείξεις σε αναφορές που γίνονται σε υπόλοιπα κάποιων μερίδων, τα οποία μεταφέρονται από προηγούμενο βιβλίο, συνάγεται ότι το κατάστιχο αυτό είναι τουλάχιστον το δεύτερο στο είδος του και φυσικά εξυπακούεται ότι θα υπήρχε συνέχεια των καταχωρίσεων και σε επόμενα *Καθολικά*, καλύπτοντας έτσι όλη τη διαδρομή της εμπορικής δράσης του Μ. Ιατρού, τα οποία όμως δεν σώθηκαν.

8. Το πρώτο *Καθημερινό* (Α.Μ.Ι., τ. XIX) καλύπτει τη χρονική περίοδο 2.1.1839 – 30.4.1841 και είναι καλογραμμένο, προφανώς από το χέρι ενός γραμματικού του Μ. Ιατρού· δεν νομίζω ότι είναι ιδιόγραφο, όπως ο Κ. Σπηλιωτάκης εικάζει, *ό.π.*, σ. 87, υποσ. 2. Αλλωστε, η γραφή δεν μοιάζει με εκείνη του τ. Ι. Στο δεύτερο *Καθημερινό* (Α.Μ.Ι., τ. XIII)

–περίπου 1.770 επιστολές– καλύπτουν 18 περίπου χρόνια (από τα 70) –κι αυτά όχι συνεχόμενα–, ενώ μεγαλύτερη χρονική πληρότητα και συνοχή παρουσιάζει η σειρά των εισερχομένων (1.225 επιστολές), καθώς καλύπτει, με μικρά κενά, την περίοδο 1820-1867.⁹

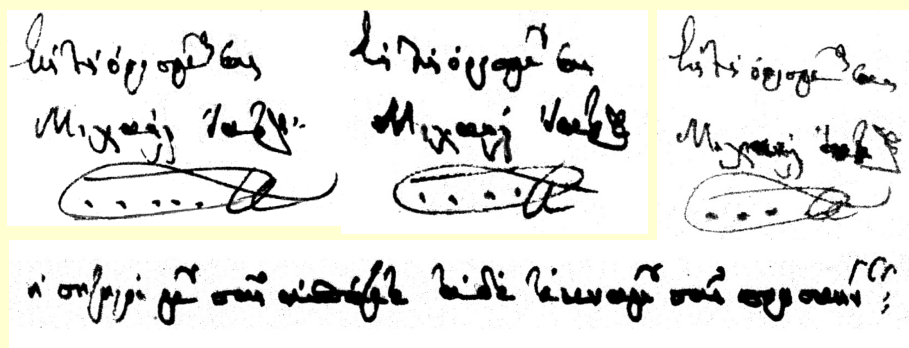
Συμπερασματικά, το Αρχείο Ιατρού θυμίζει παζλ με πολλά και μεγάλα κενά, που απλώς μας επιτρέπει να διαμορφώσουμε μια πολύ γενική ιδέα για το απεικονιζόμενο, αλλά δεν μπορούμε να έχουμε την εικόνα του πίνακα στο σύνολο και στις λεπτομέρειές του· προσφέρεται για άντληση περισσότερο ποιοτικών και επιμέρους στοιχείων και λιγότερο, έως σχεδόν καθόλου, ποσοτικών σε επάρκεια και χρονική συνοχή τέτοια που θα καθιστούσε δυνατή την απόρροια συνολικότερων οικονομικών μεγεθών. Υποχρεωμένοι, λοιπόν, να συμβιβαστούμε μ' αυτή την ποσοτική τεκμηριωτική πενία και αποσπασματικότητα, θα επιχειρήσουμε, παρ' όλα αυτά, να αξιοποιήσουμε ό,τι έχουμε, αναδεικνύοντας και φωτίζοντας επιμέρους, έστω, πλευρές της επιχειρηματικής δράσης του Μ. Ιατρού.

Ας ξεκινήσουμε με το ανθρωπογεωγραφικό δίκτυο του εμπόρου μας. Από τη στιγμή που θα παύσει να είναι απλός συνοδός εμπορευμάτων για λογαριασμό του πατέρα του, το ορόσημο για τη δραστηριοποίησή του ως ανεξαρτητοποιημένου από την πατρική προστασία και αυτονομημένου εμπόρου –πάντα όμως στο πλαίσιο της οικογενειακής επιχείρησης– θα πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1800, όπως υποδεικνύει το προαναφερθέν μοναδικό σωζόμενο *Καθολικό* βιβλίο του Αρχείου. Εγκατεστημένος καταρχάς στην Ύδρα, κοντά στον εκεί εμπορευόμενο θείο του Παναγιώτη, από πολύ νωρίς θα μεταφέρει την έδρα των εργασιών του στο Ναύπλιο, όπου και θα παραμείνει αμετακίνητη ως το τέλος.

Ως προς το γεωγραφικό δίκτυο του εμπορίου του, αυτό, ενώ στην πρώτη περίοδο, στο ξεκίνημά του, είναι αραιό και περιορίζεται μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου (Μυστρά, Τρίπολη, Κόρινθος) κι ακόμα στην Ύδρα, στη Σύρο, στις Σπέτσες και στη Σμύρνη –τόπους γνώριμους, οι-

καταχωρίζονται εγγραφές της περιόδου 5.10.1846 – 16.7.1847 με επίσης καλλιγραφημένη γραφή, όμως το χέρι είναι διαφορετικό από εκείνο του πρώτου. Ο Κ. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 86, υποσ. 1 λέει ότι στις 60 πρώτες σελίδες αναγνωρίζει το χέρι του Παναγιώτη, γιου του Μιχαήλ. Όμως την περίοδο 1845-1848 ο Παναγιώτης βρισκόταν για σπουδές στο Παρίσι (στο *ίδιο*, σ. 44-45), οπότε δεν θα μπορούσε να είναι αυτός ο γραφέας του καταστήχου.

9. Η εξερχόμενη σε αντίγραφα από διαφορετικά χέρια, τουλάχιστον 5-6, με πολλά κενά αλληλογραφία καλύπτει τα έτη 1819-1830, 1837-1839 και 1843-1846, (Α.Μ.Ι., τ. Π, Χ, XI) ενώ η πληρέστερη σειρά των εισερχομένων στην ουσία έχει κενό μόνο για τα έτη πριν από το 1820 και μετά το 1867 (Α.Μ.Ι., τ. III-IX), αλλά ύστερα από το θάνατο του Μ. Ιατρού (Νοέμβριος 1868) συνεχίζεται (Α.Μ.Ι., φάκ. 1) με επιστολές και συλλυπητήρια τηλεγραφήματα προς το γιο του Παναγιώτη.

Εικ. 2: Δείγματα υπογραφής Μιχ. Ιατρού σε επιστολές του προς Κ. Δουρούτη.
[Ε.Λ.Ι.Α., Αρχείο οικογένειας Δουρούτη]

κείους από την πατρική δράση–, γρήγορα θα πυκνώσει και θα επεκταθεί τόσο εντός όσο και εκτός Ελλάδας. Ανταποκριτές και συνεργάτες, μόνιμοι αλλά συχνά και πολλοί περιστασιακοί, αλληλογραφούν για εμπορικούς λόγους με το Μ. Ιατρό από κάθε γωνιά της Πελοποννήσου, από τις πόλεις αλλά και από μικρά χωριά, όπως λ.χ. το Βραχάτι, το Λογκανίκο, το Σοπωτό, το Βασιλικό και η Συκιά Κορινθίας, η Ζάρουχλα Καλαβρύτων κ.ά.: εντοπίσαμε στην αλληλογραφία κάπου 50 διαφορετικά μέρη του Μοριά.

Μένοντας πάντα εντός ελληνικών συνόρων, άλλες πόλεις που κατά καιρούς εντάσσονται στο εμπορικό του δίκτυο είναι το Γαλαξίδι, η Ιτέα, η Άμφισσα, η Λιβαδειά, το Μεσολόγγι, ο Πειραιάς και η Αθήνα, οι Σπέτσες, η Ύδρα, η Σύρος, τα Χανιά και η Ζάκυνθος.

Εκτός ελληνικής επικράτειας ο Μ. Ιατρός είναι δικτυωμένος με όλα τα μεγάλα κέντρα του διεθνούς εμπορίου και όλες τις γνωστές πόλεις-λιμάνια της Ιταλικής χερσονήσου: Βενετία, Τεργέστη, Αγκώνα, Λιβόρνο, αλλά και το Λονδίνο, το Άμστερνταμ και Ρότερνταμ, το Παρίσι, τη Μάλτα, πόλεις της ελληνικής διασποράς στη Μαύρη θάλασσα, τη Σμύρνη φυσικά, την Κωνσταντινούπολη και το Τούνεζι.

Εξυπακούεται ότι με όλους αυτούς τους τόπους, όπως άλλωστε και με τους συνεργάτες του, ο Μ. Ιατρός δεν έχει σταθερές διαχρονικά συναλλαγές, αλλά η διάρκεια και η συχνότητά τους διαμορφώνεται ανάλογα με την προσφορά και τη ζήτηση της πελοποννησιακής αγοράς. Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε εδώ ότι ο Μ. Ιατρός εμπορεύεται σχεδόν αποκλειστικά και μόνο για λογαριασμό του και δεν ενεργεί ως εμπορομεσίτης. Έτσι, μπορεί σε μεγάλο βαθμό να ρυθμίζει ο ίδιος τις εισαγωγικές του εισροές σε βιομηχανικά και αποικιακά προϊόντα, ανάλογα με τις ανάγκες της ελληνικής, πελοποννησιακής κυρίως, αγοράς. Ως προς τα εξαγόμενα είδη, τα περισσότερα ντόπια, μοραίτικα προϊόντα –κάποια μάλιστα δικής του παραγωγής– αλλά όχι μόνο,

αυτά είναι κυρίως τα εξής: Μετάξι, σταφίδα, λάδι και ελιές, καπνός, πρινοκόκκι, δημητριακά, βελανίδι, τυρί, αλλά και σφουγγάρια, λαγοτόμαρα, δέρματα και άλλα τινά.¹⁰ Είναι σαφές ότι ο Μ. Ιατρός ασκεί γενικό εμπόριο, όπως άλλωστε ήταν ο κανόνας για τους έλληνες εμπόρους της εποχής του αλλά και παλαιότερα, δίχως να εξειδικεύεται σε ορισμένα είδη, μολονότι είναι εμφανές ότι το πελοποννησιακό μετάξι, η σταφίδα και το λάδι είναι αυτά που κυρίως υπερτερούν στις εξαγωγές του.

Ως προς τον κύκλο των συνεργατών του σε Ελλάδα και εξωτερικό, την πρώτη περίοδο αυτοί δεν ξεπερνούν τα 25 άτομα και οι συναλλαγές μαζί τους κυμαίνονται γενικά σε χαμηλά επίπεδα, τόσο ως προς την πυκνότητα όσο και ως προς τα οικονομικά μεγέθη –μερικές εκατοντάδες γρόσια–, ενώ λίγες είναι οι προς τα πάνω εξαιρέσεις. Οι συνεργάτες του νεαρού Μ. Ιατρού στην πρώτη δεκαετία του 19ου αι., όπως προκύπτει από το *Καθολικό* κατάστιχο του Αρχείου, είναι οι: Αγαλόπουλος* Ιωάννης, Αγαλόπουλος* Γεώργιος, Αθανασόπουλος Βασίλειος, Αντωνόπουλος* Γεώργιος, Βλασόπουλος Θεοδωράκης, Γεωργακόπουλος* Αναστάσιος, Γιαννακόπουλος* Λυμπέρης, Γιαννακόπουλος Δημήτριος, Γεωργακόπουλος Δημήτριος, Ιατρός* (Σταμπολής) Αθανάσιος, Ιατρός* Αναστάσιος, Ιατρός* Χρήστος Νικ. & Σία, Καραγιαννόπουλος Γεώργιος, Κυρουζάκης* Ιωάννης, Κρεμμυδόπουλος* Νικόλαος Δημ., Κωνσταντίνου Νικόλαος, Μεινδανόπουλος* Ιωάννης, Μορφογένης* Ιωάννης, Μπογιατζόγλου* (Καζάζης) Μανωλάκης, Μπραϊμάκης Ιμπραήμ αγάς, Νικολάου Στρατηγής, Σταθόπουλος* Αναστάσιος & Σία, Τζουμάνης Παναγιώτης, Χαρτουλάρης Μανώλης και Χινόπουλος* Ιωάννης. Από αυτόν τον κατάλογο των συνεργατών μόνο 15 είναι αυτοί των οποίων οι συναλλαγές με τον Ιατρό φαίνεται να ξεπερνούν συνολικά τα 1.000 γρόσια.¹¹ Αργότερα, στην ακμή της επιχείρησής του, καταγράφονται πάνω από 350 συνεργάτες, αριθμός εντυ-

10. Για τα εμπορευόμενα είδη, συνοπτικά, αλλά και για στοιχεία για τον τρόπο άσκησης του εμπορίου από το Μ. Ιατρό βλ. ενδεικτικά Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 19-26. Η αποσπασματικότητα του υλικού, όπως ήδη τονίσαμε, δεν επιτρέπει να ανασυστήσουμε τα ποσοτικά μεγέθη ή την αξία των διακινούμενων από τον Ιατρό εμπορευμάτων όχι μόνο διαχρονικά αλλά ούτε καν, έστω, για μία χρονιά.

11. Είναι όσα ονόματα σημειώθηκαν πριν με αστερίσκο (*). Από τους συνεργάτες του Μ. Ιατρού της πρώτης αυτής περιόδου ελάχιστους θα συναντήσουμε και στα επόμενα χρόνια, με παρουσία όμως αραιή, όπως τουλάχιστον προκύπτει από το σωζόμενο υλικό. Με εξαίρεση μέλη της οικογένειάς του (τον πατέρα του, αδέρφια, θείους και εξαδέλφους του) και βέβαια το θείο του εξ αγχιστείας Ιωάν. Μεινδανόπουλο, τον στενότερο και διαχρονικό συνεργάτη του, ορισμένα άλλα πρόσωπα που θα συναντήσουμε τουλάχιστον έως το 1840, είναι οι Γ. Αγαλόπουλος (Αγ. Ιωάννης Κυνουρίας), Γ. Μ. Αντωνόπουλος (Ναύπλιο, Τεργέστη), Δημ. Γιαννακόπουλος (Κόρινθος) και Ν. Κωνσταντίνου (Σπέτσες). Αναφορά σε συνεργάτες του Μ. Ιατρού βλ. και στον Κ. Κ. Σπηλιωτάκη, *ό.π.*, σ. 19.

πωσιακά μεγάλος, τον οποίο στην πραγματικότητα θα πρέπει να φανταστούμε μεγαλύτερο. Ανάμεσα στα πρόσωπα αυτά διακρίνονται εκείνοι που έχουν πυκνότερη και διαρκέστερη συνεργασία μαζί του και συνήθως είναι γνωστοί έμποροι της εποχής, κάποιοι μάλιστα με διεθνή ακτινοβολία όπως οι Δ. Ν. Αποστολόπουλος (Τεργέστη), Ν. Μοροζίνης (Αγκώνα), Δουρούτηδες, Ροδοκανάκηδες (Λιβόρνο), Ράλληδες (Λονδίνο), Παν. Γιαλμάς, Ν. Παλαιολόγος (Τούνεζι) κ.ά.

Στο εσωτερικό δίκτυο των συνεργατών του ξεχωρίζουν για τη συχνή παρουσία τους οι Ιωάν. Μείνδανόπουλος και Σωτ. Χατζηαθανασίου (Τρίπολη), οι Αφοί Αλμπάνη (Κύθηρα), οι Χρ. Παπαγιαννόπουλος και Ιωάν. Καλούτας (Σύρος), ο Γ. Αντωνάκης (Υδρα), οι Μπαλόπουλος – Λιβόπουλος (Καλαμάτα) και άλλοι με αραιότερη παρουσία, η οποία όμως μπορεί και να οφείλεται στην αποσπασματικότητα του τεκμηριωτικού υλικού.

Επιχειρώντας μια, επισφαλή οπωσδήποτε, εκτίμηση και παίρνοντας ως μέτρο-κριτήριο όσους από τους συνεργάτες-αποστολείς του Μ. Ιατρού εμφανίζονται στο Αρχείο του για τη χρονική περίοδο 1820-1867 με περισσότερες από 10 επιστολές, αυτοί είναι 30 και αποτελούν περίπου το 14% του συνόλου των αλληλογράφων, όχι των επιστολών.¹² Η μεγάλη όμως πλειονότητα, κυρίως ντόπιων επιστολογράφων, οι οποίοι έχουν περιορισμένη παρουσία στο Αρχείο – λιγότερες από 10 επιστολές – έχουν μάλλον συγκυριακή σχέση συνεργασίας μαζί του, και μάλιστα για θέματα ήσσονος οικονομικής βαρύτητας και σημασίας.

Αντίστοιχα, στους παραλήπτες των επιστολών του Μ. Ιατρού και μόνο για τη σύντομη περίοδο των 17 χρόνων, για τα οποία έχει σωθεί η αλληλογραφία, τα πρόσωπα με περισσότερες από 10 επιστολές είναι 35, δηλαδή το 24% περίπου του συνόλου των παραληπτών.¹³

Έχοντας ως πηγή τα παραπάνω αρχειακά τεκμήρια, οποιαδήποτε προσέγγιση και προσπάθεια για να διαμορφώσουμε μια αμυδρή, έστω, ιδέα για τον ετήσιο τζίρο, τα κέρδη ή τις ζημιές, τον πραγματικό κύκλο εργασιών του Μ. Ιατρού, αποβαίνει μάταια. Γι' αυτό, θα αξιοποιήσουμε ένα άλλο τεκμήριο του Αρχείου – μοναδικό κι αυτό –, για να παρακολουθήσουμε μια συναφή και παράλληλη με το εμπόριο δραστηριότητά του, τη χρηματιστική, την «τρα-

12. Στους αποστολείς επιστολών προς το Μ. Ιατρό με τη μεγαλύτερη πυκνότητα συμπεριλαμβάνονται οι Γ. Χατζηαθανασίου (74 επιστολές, Σπάρτη, Τρίπολη, Τεργέστη), Γ. Αντωνάκης (72, Υδρα), Στυλ. Χατζηαθανασίου (68, Τρίπολη), Ι. Τζέρτος (39, Αθήνα), Παν. Σ. Γιαλμάς (38, Τούνεζι), Μπαλόπουλος – Λιβόπουλος (35, Καλαμάτα), Διον. Αραβαντινός (26, Κόρινθος), Κ. Οικονόμου (26, Λεωνίδιο), Ι. Μείνδανόπουλος (24, Ναύπλιο) κ.ά.

13. Στους παραλήπτες επιστολών από μέρους του Μ. Ιατρού με τη μεγαλύτερη πυκνότητα συγκαταλέγονται οι Χρ. Γ. Παπαγιαννόπουλος (217, Σύρος), Δ. Ν. Αποστολόπουλος (178, Τεργέστη), Ν. Μοροζίνης (123, Τεργέστη, Αγκώνα), Γ. Δουρούτης (119, Αγκώνα), Ν. Παλαιολόγος (48, Τούνεζι), Ι. Αλαμάνος (46, Μάλτα), Παν. Γιαλμάς (43, Τούνεζι) κ.ά.

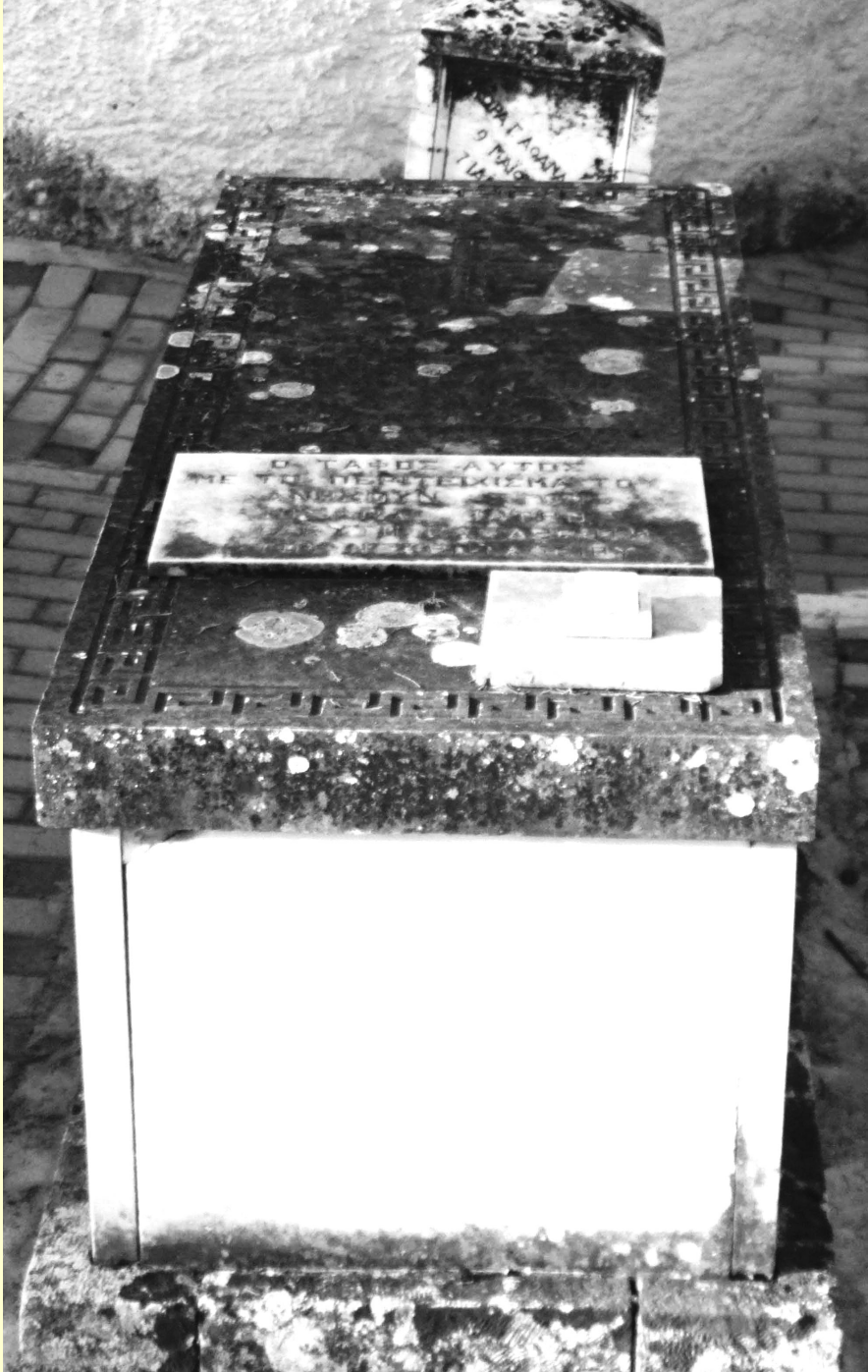

(α)

(β)

Εικ. 3α-γ: Ο τάφος του Μιχαήλ Ιατρού στο Νεκροταφείο Ναυπλίου και η επιτάφια πλάκα με την επιγραφή: Ο ΤΑΦΟΣ ΑΥΤΟΣ ΜΕ ΤΟ ΠΕΡΙΤΕΙΧΙΣΜΑ ΤΟΥ ΑΝΗΚΟΥΝ ΣΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΙΑΤΡΟ ΙΔΡΥΤΗ ΚΑΙ ΔΩΡΗΤΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ.
[Φωτ. Δημήτρης Χ. Γεωργόπουλος]

(γ)

πεζική», όπως θα λέγαμε διαφορετικά. Πρόκειται για ένα κατάστιχο, το δεύτερο χρονολογικά στην κατηγορία του, στο οποίο καταγράφονται οι έντοκοι λογαριασμοί των πελατών του της περιόδου 1843-1847.¹⁴ Περίπου 1.100 είναι όσοι στο διάστημα αυτό συναλλάχθηκαν μαζί του, φυσικά πρόσωπα στην πλειονότητά τους αλλά και νομικά, φορείς ή άλλου τύπου συλλογικότητες, 15 συνολικά, όπως λ.χ. τα Δημόσια Ταμεία Κορίνθου (< 8.000 δρχ.), Ναυπλίου (< 700 δρχ.), Σπάρτης (< 2.000 δρχ.), το Νεκροταφείο Ναυπλίου (< 1.300 δρχ.), η Ελληνική Δανειστική Τράπεζα Αθηνών (< 18.000 δρχ.), οι Βουλευτικές εκλογές Ναυπλίου του 1847 (< 140 δρχ.), οι πωλητές σταφίδας Άργους του 1846 (< 42.000 δρχ.), οι χωρικοί από Μπερμπάτι (< 380 δρχ.), 30 χρεώστες ελαίου του Άστρους (< 200 δρχ.), ο λογαριασμός δανείων Σύρας (< 11.000 δρχ.) κ.ά.· όλοι αυτοί, άτομα και φορείς, έχουν δανειστεί από το Μ. Ιατρό στη συγκεκριμένη πενταετία άπαξ ή επανειλημμένα έντοκα, με επιτόκια κυμαινόμενα, όπως φαίνεται, κατά περίπτωση από 8% έως και 20%, διάφορα ποσά, κατά κανόνα μικρά, κάποιοι όμως και μεγάλα, και άλλοι, λιγότεροι αυτοί, πολύ μεγάλα.

Διαπιστώνουμε ότι στο Μ. Ιατρό προστρέχουν για χρηματικές διευκολύνσεις πρόσωπα από κάθε κοινωνικό στρώμα και με γεωγραφική διασπορά κυρίως τις πόλεις και τα χωριά της Αργολιδοκορινθίας αλλά και εκτός αυτής, ακόμα και εκτός Πελοποννήσου αλλά και εκτός Ελλάδας, όπως συνεργάτες του στο Τούνεζι, το Παρίσι, κ.α. Ο Μ. Ιατρός λειτουργεί στον τομέα αυτό ως άτυπη ιδιωτική τράπεζα, μολοντί –κι εδώ είναι το ενδιαφέρον– από το 1843 ο ίδιος είναι ανταποκριτής της Εθνικής Τράπεζας στο Ναύπλιο, αλλά είναι σαφές ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν ενεργεί με αυτή του την ιδιότητα.

Όσον αφορά το προφίλ των ατόμων που εμφανίζονται στο κατάστιχο αυτό, διαπιστώνουμε ότι εκτός από πολλά γνωστά πρόσωπα συνεργατών του παρελαύνουν και εκατοντάδες άγνωστοι, απλοί άνθρωποι, που έχοντας ανάγκη για ρευστά προστρέχουν στον ντόπιο επιχειρηματία για άμεση διευκόλυνση ως οικειότερο και πλέον έμπιστο πρόσωπο, αντί για την άγνωστή τους κι απρόσωπη Εθνική Τράπεζα. Ταξινομώντας σε μια πολύ γενική κατάταξη τους δανειολήπτες, ανάλογα με το ύψος του δανείου τους, μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής κατηγορίες: Η μεγάλη πλειονότητα δανείζεται ποσά που κυμαίνονται μεταξύ κάποιων εκατοντάδων δραχμών. Αμέσως δεύτερη στη

14. Α.Μ.Ι., τ. XX. Από εσωτερικές ενδείξεις –μεταφορά από προηγούμενο ή συνέχιση μερίδων σε επόμενο– προκύπτει ότι υπήρχε τουλάχιστον ένα προηγούμενο σχετικό κατάστιχο –και ασφαλώς θα ακολουθούσαν και άλλα. Οι μερίδες των πελατών καταχωρίζονται με χρονολογική σειρά, αρχίζοντας από τις 31.12.1843 και φτάνοντας η τελευταία έως τις 15.8.1847· οι ενημερώσεις, βέβαια, πολλών μερίδων, ανεξάρτητα από την ημερομηνία έναρξης, μπορεί να φτάνουν σε κάποιες περιπτώσεις και έως το 1865. Για τη χρηματιστική δραστηριότητα του Μ. Ιατρού βλ. και Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 36-38.

σειρά έρχεται η ομάδα των δανειζομένων ποσά μεταξύ 1.000-5.000 δρχ., ενώ ποσά των δεκάδων χιλιάδων και άνω δεν είναι πολύ συνηθισμένα. Συγκεκριμένα, στην κατηγορία των μεγάλων δανειοληπτών μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής υποκατηγορίες: Από 5.000-10.000 δρχ. έχουν χρεωθεί οι μερίδες 7 ατόμων¹⁵ από 10.000-20.000 δρχ. οι μερίδες 14 ατόμων¹⁶ από 20.000-50.000 δρχ. χρεώνονται 15 άτομα¹⁷ και από 50.000 δρχ. και πάνω, έως και σπανιότατα κάποιες εκατοντάδες χιλιάδες, είναι χρεωμένες οι μερίδες 8 ατόμων, ανάμεσά τους και ονόματα γνωστών εμπόρων-συνεργατών του Ιατρού.¹⁸ Αξίζει να επισημάνουμε, τέλος, ότι στους δανειζόμενους συμπεριλαμβάνονται και ορισμένοι –συνολικά λίγες δεκάδες–, οι οποίοι φέρονται οφειλέτες ποσών μονοψήφιου αριθμού, όπως λ.χ. ο δραγάτης Αντώνης με 8 δρχ., ο Παπαλέξης με 5,78 δρχ., κάποιος Παν. Μητρόπουλος με 9 δρχ. και ελάχιστοι άλλοι. Ως γενική διαπίστωση, θα λέγαμε, με αρκετή σιγουριά, ότι και στον τομέα αυτό, τον χρηματιστικό, οι δουλιές του εμπόρου μας ανθοφορούν.

Πώς όμως αξιοποιεί τα κέρδη που αποκομίζει τόσο από το εμπόριο όσο και από τις «τραπεζικές» του εργασίες; Κυρίως ακολουθεί και αυτός το ρεύμα του εμπορικού κόσμου της εποχής επενδύοντας μεγάλα ποσά –με επιτυχία ομολογουμένως– σε γη και ακίνητα. Στην κυριότητά του ανήκαν χιλιάδες στρέμματα γης αποτελούμενης από βοσκοτόπους, σταφιδαμπέλους, καπνοχώραφα, ελαιώνες, περιβόλια, αγρούς, διάσπαρτους σε όλη σχεδόν την Πελοπόννησο αλλά και σε περιοχές της Αττικής –σε 10 επαρχίες και 21 αστικά κέντρα, όπως σημειώνει ο Σπηλιωτάκης.¹⁹ Την εκμετάλλευσή τους την έχει ο ίδιος, ενώ τη διαχείρισή τους εμπιστεύεται σε πρόσωπα του οικογενειακού και φιλικού του περιβάλλοντος, όπως, για παράδειγμα, στη γυναίκα του Μαγδαληνή, στην οποία έχει αναθέσει τη διαχείριση των κτημάτων της Αργολιδοκορινθίας.²⁰

15. Τα άτομα αυτά είναι οι εξής: Μ. Σαρής, Παν. Χριστοφίλης, Γεωργαντάς Νοταράς, Μιχ. Ι. Μπογιατζής, Αντ. Πανταλάας, Δημ. Σπήλιου, Γ. Τριανταφύλλου. Ας σημειωθεί ότι κανενός εξ αυτών το όνομα δεν βρίσκεται ανάμεσα στους αλληλογράφους του Μ. Ιατρού.

16. Ανάμεσά τους και πρόσωπα που συναντάμε στην αλληλογραφία των συνεργατών του Μ. Ιατρού, όπως οι Χαρ. Παπαδημητρίου, Νικ. Δημητριάδης, Ιωάν. Ευθυμίου, Παν. Λάζαρης και Ηλ. Εφέσιος.

17. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται οι διακριτοί συνεργάτες του Δημ. Πάσχος, Εμμ. Μανουσάκης, Γ. Παπαϊωάννου – Αντ. Αλμπάνης, Θεόδωρος Ράλλης και Παν. Νοταράς.

18. Τα πρόσωπα αυτά, ιεραρχημένα ανάλογα με το ύψος των συναλλαγών τους, οι οποίες κυμαίνονται από 60.000 έως 775.000 δρχ. περίπου, είναι οι εξής: Ιωάν. Μείνδανόπουλος, Σωτ. Παναγιωτόπουλος, Κων. Δουρούτης, Νικ. Βασιλείου, Λουκάς Ράλλης, Μαυρογορδάτος και Πατεράκης, Θεόδ. Αραβαντινός και Αναγν. Ρομπόκος.

19. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 39-41, όπου παρέχονται περισσότερα στοιχεία για τη διασπορά και τη διαχείριση της ακίνητης περιουσίας του Μ. Ιατρού.

20. Ενδιαφέροντα στοιχεία για τις κοινωνικές δικτύσεις, τις πελατειακές σχέσεις, τις

1802

32	15. gr. ...	517.00
32	22. gr. ...	270.00
30	18. gr. ...	362.00
	15. gr. ...	143.00
		<u>1293.00</u>

1802

	26. gr. ...	720.00
	19. gr. ...	265.00
	8. gr. ...	81.00
	4.30	43.00
		<u>1075.10</u>

Εκτός από τις οικίες σε Ναύπλιο και Αθήνα, έρχονται να συμπληρώσουν την όντως μεγάλη ακίνητη περιουσία του διάφορα μαγαζιά, αποθήκες, 8 υδρόμυλοι, χάνια, φούρνοι, ένα ιχθυοτροφείο στην Αγουλινίτσα και ένα πανδοχείο στο Ναύπλιο, όλα αυτά διάσπαρτα σε διάφορα μέρη του Μοριά. Αξίζει να αναφέρουμε εδώ την εντύπωση που προκάλεσε στους αδελφούς Δουρούτη το μέγεθος της περιουσίας του Μ. Ιατρού, όταν το 1838 με αφορμή τον αρραβώνα της Μαριγώς, κόρης του Μ. Ιατρού με τον Κωνσταντίνο Δουρούτη –ο γάμος ματαιώθηκε λόγω θανάτου της νύφης–, επισκέφτηκαν το Ναύπλιο και φιλοξενήθηκαν στο σπίτι του ναυπλιώτη μεγαλεμπόρου. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αθαν. Δουρούτη, η νύφη του επρόκειτο να προικοδοτηθεί με περιουσιακά στοιχεία που θα της απέφεραν 3.600 δρχ. το χρόνο· εντυπωσιασμένος, σημειώνει ακόμα ότι ο Μ. Ιατρός δεν παρέλειπε να τους ξεναγεί καθημερινά στα υποστατικά του σε Κιβέρι, Αυδήμπεη, Μελισσά, Μυστρά, Καλαμάτα και Κόρινθο. Όπως, εξάλλου, τους πληροφόρησε, από τους σταφιδαμπελώνες του το 1838 είχε παραγωγή 40.000 λίτρες σταφίδας, ενώ από ενοίκια 10 σπιτιών του στο Ναύπλιο εισέπραττε ετησίως 4.000 δίστηλα²¹ (= 24.000 δρχ.).

Πολυπράγμων και τολμηρός επιχειρηματίας ο Μ. Ιατρός δεν θα διστάσει να επενδύσει –όχι με ιδιαίτερη επιτυχία πάντως– και στη ναυτιλία ως συνιδιοκτήτης μιας γαλέτας και δύο βρικιών.²² Άκαρπες απέβησαν και οι επενδύσεις του στη βιομηχανία, καθώς τόσο η συμμετοχή του στα μεταξουργεία Σπάρτης και Νησίου Μεσσηνίας, όσο και σε εκείνο των Δουρούτη – Τσούχλου στην Αθήνα δεν υπήρξε ούτε μακρόχρονη ούτε κερδοφόρα.²³

νοοτροπίες αλλά και την καθημερινότητα των ανθρώπων προκύπτουν από την αλληλογραφία της Μαγδαληνής με το σύζυγό της, τον οποίο ανελλιπώς ενημερώνει και συμβουλεύεται για τη διαχείριση των κτημάτων τους, αλλά και του μεταφέρει αιτήματα των ανθρώπων της περιοχής ζητώντας την παρέμβασή του μέσω πολιτικών προσώπων για την επίλυσή τους. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα από επιστολή της Μαγδαληνής με ημερομηνία 27.9.1845, σχετικό με την τελευταία αυτή περίπτωση, είναι το ακόλουθο: «[...] κάμετε, εάν δίναστε, τίποτα διά τον Βελιτζιότη να εύγι πέντε ημέρας προτίτερα από την φιλακί διά να γλιτόσι τα δικαστικά έξοδα, διότι έσβισε, δεν του άφησαν, του εκατάκλεψαν τον καπινό [...]». Οι επιστολές της Μαγδαληνής προς το σύζυγό της, ο οποίος την περίοδο αυτή βρίσκεται στην Αθήνα για την υπόθεση του μεταξουργείου, είναι 18 του έτους 1845 (Α.Μ.Ι., τ. VII) και 3 του 1859 (Α.Μ.Ι., τ. VIII).

21. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από το Αρχείο Δουρούτη, το οποίο απόκειται στο Ε.Λ.Ι.Α., *Αρχείο οικογένειας Δουρούτη*, φ. 7-9, 18-19. Αξιοποίηση των πληροφοριών αυτών βλ. στο: *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, επιμ. Χριστίνα Αγριαντώνη, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, εκδ. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995, σ. 38.

22. Για την τύχη του επενδυτικού αυτού εγχειρήματος του Μ. Ιατρού βλ. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 35-36.

23. Για το θέμα της ίδρυσης, της πορείας και της απόληξης των πρώτων αυτών μεταξουργείων στη νότια Πελοπόννησο αλλά και εκτενώς για το Μεταξουργείο Δουρούτη

Πρωτοπόρος και ρηξικέλευθος ανταποκρίνεται στις προκλήσεις των καιρών, καθώς από τους πρώτους υιοθετεί και εφαρμόζει στις επιχειρήσεις του τα τεχνολογικά επιτεύγματα για τη βελτίωση και μεγιστοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας. Έτσι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 μόνος αυτός στον ελληνικό χώρο έχει προμηθευτεί και χρησιμοποιεί ειδική μηχανή για το κοσκίνισμα και τον καθαρισμό της σταφίδας, ενώ την ίδια εποχή εξοπλίζει με ειδικά σκάφανδρα τους δύτες, τους οποίους χρησιμοποιεί για την αλίευση σφουγγαριών.²⁴

Όλα τα παραπάνω, ποικίλα και ασύνδετα, οικονομικής φύσης, στοιχεία ασφαλώς και δεν επιτρέπουν να σχηματίσουμε ούτε καν μια πολύ γενική ιδέα για το πραγματικό οικονομικό ανάπτυγμα των επιχειρήσεων του Μ. Ιατρού, παρά μόνο να το φανταστούμε.

Η προσδοκία ότι το κενό αυτό θα ήταν ως ένα βαθμό αναπληρώσιμο από τα στοιχεία της διαθήκης του, –η διαθήκη συνήθως λειτουργεί ως ακτινογραφία της οικονομικής κατάστασης του διαθέτη–, διαψεύδεται παταγωδώς. Η διαθήκη του Μ. Ιατρού είναι μνημείο γενίκευσης, απόκρυψης, ασάφειας και αοριστίας.²⁵ Με εξαίρεση συγκεκριμένα μικροποσά των 300 ή 500 δρχ., που κληροδοτεί σε εγγόνια και ψυχοκόρες, ένα ποσό 1.000 δρχ. στο Νοσοκομείο Ναυπλίου και 3.000 δρχ. σε αγαθοεργά καταστήματα της Αθήνας, το κύριο σώμα της περιουσίας του κατανέμεται ποσοστιαία, γενικός και αορίστως:

στην Αθήνα, και για την εμπλοκή του Μ. Ιατρού σε αυτά βλ. τον σύμμεικτο τόμο *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, ό.π., ειδικότερα τις σ. 30-36 και 45 κ.εξ. Για συνοπτική παρουσίαση της συμμετοχής του Μ. Ιατρού στα τρία αυτά μεταξουργεία πρβλ. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, ό.π., σ. 27-35.

24. Η χρήση της πρώτης μηχανής είναι μαρτυρημένη τουλάχιστον από το καλοκαίρι του 1856, όπως διαπιστώνουμε από επιστολή των Αφών Πετσάλη (Πάτρα) προς τον Μ. Ιατρό, με ημερομηνία 16 Ιουλίου 1856. Α.Μ.Ι., τ. VIII, φ. 941v.

Η αναφορά στα σκάφανδρα γίνεται σε επιστολή του Ν. Παλαιολόγου (Τούνεζι) της 11ης/23ης Σεπτεμβρίου 1857. Α.Μ.Ι., τ. VIII, φ. 943· πρβλ. και Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, ό.π., σ. 38. Η έως τώρα γνώση μας για την εισαγωγή του σκαφάνδρου στην ελληνική σπογγαλιεία ήταν ότι αυτό πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τους καλύμνιους σπογγαλιείς στη δεκαετία του 1860, δηλαδή κάπου 10 χρόνια μετά τη χρήση του από τους δύτες του Μ. Ιατρού. Βλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, «Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου, 19ος-20ος αιώνας», *Μνήμων*, τ. 31 (2010), σ. 252.

25. Η «μυστική διαθήκη» του Μ. Ιατρού βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, *Αρχείο Ρενιέρη*, φ. 7877, αρ. 427. Φέρει ημερομηνία 20.8.1868, έχει συνταχθεί στο σπίτι του διαθέτη, στην «ενορίαν του Αγίου Νικολάου πλησίον του λεγομένου πορτέλλου» και όπως σημειώνεται στο τέλος «[...] εγράφη δε υπό του Παν. Α. Μανουσοπούλου και υπεγράφη κατά πάσαν σελίδα [...] παρ' εμού του γράψαντος και παρ' εμού του διαθέτου [...]». Στις 21 Αυγούστου του ίδιου έτους έγινε η «εμφάνισις» της διαθήκης στο συμβολαιογράφο του Ναυπλίου Σωτήριο Αθανασιάδη, ο οποίος προσκλήθηκε στο σπίτι του Μ. Ιατρού από τον Π. Α. Μανουσόπουλο για να επισημοποιήσει το έγγραφο.

Δηλαδή, ο γιος του Παναγιώτης θα πάρει τα $\frac{4}{10}$ «της όλης περιουσίας», από $\frac{2}{10}$ θα πάρουν οι δύο κόρες του, το $\frac{1}{10}$ η γυναίκα του²⁶ και το υπόλοιπο $\frac{1}{10}$ ορίζει να διατεθεί σε ψυχικά, δηλαδή από 50 δρχ. να δοθούν σε 10 φτωχές οικογένειες, 100 δρχ. στην εκκλησία του χωριού του Λογκανίκου, καθώς και από 50 δρχ. σε κάθε εκκλησία του Ναυπλίου και της Πρόνοιας.²⁷ Δεν γίνεται η παραμικρή μνεία για χρηματικά περιουσιακά στοιχεία.

Η ασάφεια από την πλευρά του διαθέτη ως προς τη διανομή των περιουσιακών του στοιχείων στους κληρονόμους του φαίνεται πως προκάλεσε διενέξεις και διεκδικήσεις ανάμεσα στις δύο κόρες του και στον αδελφό τους Παναγιώτη, όπως τουλάχιστον έμμεσα προκύπτει από τον τοπικό Τύπο του 1872.²⁸

Είναι ενδιαφέρον ότι ως «όλη περιουσία» ο Μ. Ιατρός εννοεί όχι μόνο ό,τι βρεθεί στην κατοχή του κατά την ώρα του θανάτου του, αλλά ορίζει ότι θα πρέπει να συνυπολογιστούν σ' αυτά και όσα σε Ναύπλιο και Αθήνα με «εικονικές» πωλήσεις ή δωρεές είχε εκχωρήσει σε συγγενικά του πρόσωπα, καθώς και οι προίκες των θυγατέρων του, που έπρεπε να επιστραφούν αυτούσιες, όπως περιγράφονται στα σχετικά προικοσύμφωνα.²⁹ Εξαιρεί από τη διανεμητέα περιουσία του τα κτήματα, πατρώα και εξ αγοράς που είχε στο Λογκανίκο, τα οποία επιθυμεί άτοφια να περάσουν στο γιο του Παναγιώτη κι αυτός να τα μεταβιβάσει στο γιο του Μιχαλάκη ή σ' άλλο του παιδί, «διά να υπάρχει το όνομα του πατρός μου και το εμόν»· σ' αντάλλαγμα αυτών ο Παναγιώτης υποχρεώνεται να καταβάλει στην ομάδα της «όλης περιουσίας» προς διανομή 10.000 δρχ.

Η πρακτική των εικονικών πωλήσεων δεν θα πρέπει να μας ξαφνιάζει, καθώς με τη μέθοδο του κατακερματισμού ο έμπορος φρόντιζε να διασφαλίσει την περιουσία του από κατάσχεση σε περίπτωση κακής έκβασης των εργασιών του· μόνο που εδώ ο Μ. Ιατρός φαίνεται να το παρακάνει.

Ας αναφέρουμε μερικά ακόμα, από τα ελάχιστα συγκεκριμένα στοιχεία της διαθήκης: από τη χρηματική εκκρεμότητα που είχε με το Δουρούτη κατά την αποχώρησή του από τη «μεταξοκλωστήα», καθώς και από έναν προσωπι-

26. Σε άλλο σημείο της διαθήκης ο Μ. Ιατρός ορίζει ότι στο μερίδιο της γυναίκας του θα πρέπει να προστεθούν και οι 13 μετοχές που είχε στην Ελληνική Τράπεζα και ακόμα να λάβει εκείνη όλα τα «τζοβαϊρικά, τα ασημικά και τα έπιπλα του σπιτιού».

27. «Το δε έν δέκατον εκ της αυτής περιουσίας μου να διανεμηθεί εις ψυχικά μου ως θέλω διορίσει εις την παρούσαν μου διαθήκην, όσα δ' εξ αυτών περισσεύσουν να δοθούν εις τα τέκνα του Παναγιώτη, Μαγδαληνήν και Μιχαλάκην, Κάκιαν και Όλγαν».

28. Βλ. παραπάνω, σ. 361.

29. «[...] Εις την ομάδα της περιουσίας μου διατάττω τον υιόν μου Παναγιώτην να επαναφέρει διά ν' αποτελέσουν μέρος αυτής, ως και τ' ανωτέρω κτήματά μου των Αθηνών, άπαντα τα εις αυτόν δωρηθέντα διά δωρεών μεταξύ ζώντων διά συμβολαίου, το οποίον συμβόλαιον άλλως τε είναι εικονικόν, επίσης ακυρώνω και κηρύττω εικονικά όσα πωλητήρια κτημάτων είναι συντεταγμένα επ' ονόματι του Παναγιώτη υιού μου [...]».

Ελλήνων, τουλάχιστον κατά τις εκτιμήσεις των συγχρόνων του.

Και για να συμπληρωθεί το πορτραίτο του ανδρός, ας αναφέρουμε επιγραμματικά τις υπόλοιπες ιδιότητές του και τη συμμετοχή του στα κοινά: Στέλεχος της τεκτονικής Στοάς που ιδρύθηκε στο Ναύπλιο το 1826,³¹ βουλευτής Μυστρά το 1824· μέλος της Επιτροπής συστάσεως σχολείου στο Ναύπλιο (1832)· από το 1834 Δημοτικός Σύμβουλος και για σειρά ετών πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου· αντιπρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Ναυπλίου για πάνω από 20 χρόνια (1837-1860)· εκλεγμένος αντιπρόσωπος της Επαρχίας Ναυπλίου στην Εθνοσυνέλευση του 1843· βουλευτής Ναυπλίου σε δύο συνεχείς βουλευτικές περιόδους (1844-1850)³² και, τέλος, μολονότι υπέργηρος, το 1862 ως πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου θα βρεθεί στον ηγετικό πυρήνα της «Διοικητικής Επιτροπής».³³ Λίγο πριν το θάνατό του θα του απονεμηθεί ο Χρυσός Σταυρός.³⁴

αυτό προκύπτει ότι ο Μ. Ιατρός είναι ο μόνος στο νομό Αργολιδοκορινθίας που δηλώνει ετήσιο εισόδημα τόσο υψηλό, ενώ οι αμέσως επόμενοι, με εισόδημα 6.000 δρχ., είναι 10 πρόσωπα διάφορων επαγγελματών, όλοι κάτοικοι Ναυπλίου. Τα πρόσωπα αυτά είναι οι Γαλανόπουλος Σταυρός (μπακάλης), Ζαβιτζάνος Νικ. και Κοτσονόπουλος Μιχ. (φαρμακοποιό), Βικέλας Κ. και Φαρμακόπουλος Π. (δικηγόροι) και οι έμποροι Γαλανόπουλος Αναγν., Παυλίδης Βέλ., Βασιλείου Ν., Ευσταθίου Ιωάν. και Πατεράκης Αντ. Ως προς το σύνολο των ενόρκων για την Επικράτεια –7.479 άτομα– μόνο 19 πρόσωπα δηλώνουν εισόδημα μεταξύ 10.000-20.000 δρχ. και στη συντριπτική τους πλειονότητα είναι κτηματίες από την ευρύτερη περιοχή της Πάτρας.

31. Για την τεκτονική «Στοά των Δύο Φίλων Δάμωνος και Φιντίου», που ιδρύθηκε το 1826 στο Ναύπλιο και καταργήθηκε από τον Ιωάν. Καποδίστρια το 1831, λίγο πριν από τη δολοφονία του, βλ. Ιωάν. Λουκάς, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας και ελληνική ιστορία*, Αθήνα 1991, σ. 109-119. Καθώς τα αρχεία της Στοάς Ναυπλίου έχουν καταστραφεί, η τεκτονική ιδιότητα του Μ. Ιατρού προκύπτει έμμεσα από τον τρόπο υπογραφής του, όπως σώζεται σε αρχαιακά τεκμήρια· με τα ίδια τεκτονικά σύμβολα υπογράφει και ο Ιωάν. Μείνδανόπουλος, όπως προκύπτει από τις σωζόμενες επιστολές του στο Αρχείο Δουρούτη του Ε.Λ.Ι.Α. Δείγματα των υπογραφών του Μιχ. Ιατρού και του Ιωάν. Μείνδανόπουλου βλ. στις σ. 367 και 379 αντίστοιχα.

32. Για τη συμμετοχή του Μ. Ιατρού στα κοινά με διάφορες ιδιότητες βλ. συνοπτικά Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 17-18. Τεκμήριο της θητείας του στη θέση του αντιπροέδρου του Εμπορικού Επιμελητηρίου είναι το σωζόμενο στο αρχείο του *Κατάστιχο Πρακτικών* της περιόδου 2.9.1837 – 12.12.1860. Α.Μ.Ι., τ. XII.

33. Για την Επιτροπή αυτή βλ. Αναστ. Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862. Ιστορική μελέτη*, έκδοση β' αυξημένη και βελτιωμένη, Αθήνα 2010, σ. 42-43, 67, 75-76, 105, 116. Στα έγγραφα που δημοσιεύονται εκεί, ο Μ. Ιατρός υπογράφει πάντα πρώτος· ως εκ τούτου θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι, έστω και άτυπα, τιμητικά, του είχε δοθεί η θέση του προέδρου της Επιτροπής.

34. Του είχε ήδη απονεμηθεί στο παρελθόν ο Αργυρός Σταυρός. Ο Χρυσός Σταυρός του απονέμεται, όπως αναφέρεται στην αιτιολόγηση, επειδή διετέλεσε Βουλευτής

Στο φιλανθρωπικό του έργο προσγράφεται η συνεισφορά 5.000 γροσίων στον έρανο του 1826 για τους αναξιοπαθούντες του πολέμου,³⁵ η δημιουργία του Δημοτικού Νεκροταφείου Ναυπλίου το 1852³⁶ και το κληροδότημά του προς την Αγία Μονή Άρειας, όλης δηλαδή της κτηματικής περιουσίας που του ανήκε στην περιοχή αυτή, ώστε από τα εισοδήματα να ζουν οι μοναχές· μέχρι ν' αρχίσει όμως να λειτουργεί το μοναστήρι, όριζε στη διαθήκη του ότι τα εισοδήματα αυτών των κτημάτων έπρεπε να μοιράζονται σε ενδεείς οικογένειες του Ναυπλίου και της Πρόνοιας κάθε Μεγάλη Εβδομάδα για 10 χρόνια.³⁷

Ανασυνθέτοντας τα γενικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του Μ. Ιατρού επισημαίνουμε τα εξής: Υπήρξε δημιουργός μιας τυπικής οικογενειακής εμπορικής επιχείρησης της ημεδαπής, την οποία εδραίωσε και ισχυροποίησε και μέσω των γαμήλιων πρακτικών, συγγενεύοντας με γνωστές μεγάλες οικογένειες, όπως του Σέκερη, του Σπηλιωτάκη και του Δουρούτη.

Ο Μ. Ιατρός δεν συνήθιζε να συνεταιρίζεται με άλλους εμπορευόμενους ή και συγγενικά του πρόσωπα, συνάπτοντας εταιρείες ή «συντροφιές», αλλά ενεργούσε μόνος του με τη βοήθεια, βεβαίως, συνεργατών και αντιπροσώπων, όχι όμως συνεταιρών· τον αποκλειστικό έλεγχο είχε πάντα ο ίδιος, απόλυτο αφεντικό στον επιχειρηματικό τομέα, αλλά και πατέρας-αφέντης στο οικογενειακό του περιβάλλον.

Η εμπορική επιχείρηση του Μ. Ιατρού θα κλείσει τον κύκλο της σε τρεις γενιές, ακολουθώντας μοιραία τον κανόνα των επιχειρήσεων που ξεκίνησαν στα τέλη του 18ου αι., έφτασαν στο μέγιστο ανάπτυγμά τους στο πρώτο μισό του 19ου και έσβησαν ύστερα από μια ζωή 80-90 περίπου χρόνων, αφού δεν μεταλλάχθηκαν σε άλλη μορφή του οικονομικού τομέα (βιομηχανία, ναυτιλία). Ο έμπειρος έμπορος Μ. Ιατρός φαίνεται αυτό να το γνωρίζει ή να το διαισθάνεται, καθώς δεν βλέπει στο γιο και διάδοχό του τον αντάξιο συνεχιστή του, όπως υπήρξε ο ίδιος για τον δικό του γονιό.³⁸

και Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Ναυπλίας. *Φ.Ε.Κ.*, αρ. 41 (18.9.1868), σ. 322.

35. Σπ. Αντ. Βοβολίνης, Κων. Αντ. Βοβολίνης, *Μέγα ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν*, τ. Α', Αθήνα 1958, σ. 36.

36. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *ό.π.*, σ. 46. Την ιδρυτική επιγραφή, η οποία σώζεται σε εντοιχισμένη πλάκα στην είσοδο του μικρού κοιμητηριακού ναού των Ασωμάτων βλ. στο: Κώστας Δανούσης, «Έργα τέχνης στο Νεκροταφείο του Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. 1 (1992), σ. 110.

37. Η ανασύσταση της μονής θα γίνει τελικά από τον Παναγιώτη Ιατρό το 1875. Για τα σχετικά της διαχείρισης του κληροδοτήματος Ιατρού προς τη μονή βλ. Γ. Χώρας, *Η Αγία Μονή Άρειας*, Αθήνα 1975, σ. 190-193, 195, 222, 286-290.

38. «[...] Τον υιόν μου Παναγιώτην συμβουλεύω να μην κάμνη εμπόριον αλλά να

Τελικώς, ο μεγαλέμπορος, μεγαλοκτηματίας, «τραπεζίτης», βιομήχανος, εφοπλιστής και πολιτευτής Μ. Ιατρός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί Κροίσος; Με αντικειμενικά κριτήρια ασφαλώς όχι. Όμως στη συνείδηση των συμπολιτών του, και όχι μόνο, υπήρξε αναμφίβολα πρόσωπο αξιοσέβαστο, έμπορος τίμιος και ισχυρός, εμβληματική φυσιογνωμία της πόλης του, ο οποίος, σύμφωνα με το συντάκτη της νεκρολογίας του στην εφημερίδα *Αλήθεια*,³⁹ κατάφερε να καταστεί «ο επισημότερος Πελοποννήσιος έμπορος, και μολονότι ηδύνατο να τύχει κερδών πολύ μεγαλύτερων, αν μετέφερεν εις το εξωτερικόν τας επιχειρήσεις του, δεν το έκαμε, διότι ενόμιζεν ότι ώφειλεν εκ του εμπορίου του να οφελώνται και άνθρωποι του τόπου».

περιορισθή εις την επιτήρησιν και διαχείρισιν των κτημάτων, τα οποία θέλει λάβει ως μερίδιόν του και εις προεξοφλήσεις, αν τω μείνωσι χρήματα. Συνιστώ τόσον εις αυτόν όσον και εις την σύζυγόν του την δυνατήν οικονομίαν διά να μη μετανοήσωσιν έπειτα».

39. *Αλήθεια*, φ. 756/9.11.1868, σ. 2.

ΠΕΠΗ ΓΑΒΑΛΑ

Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΣΤΟΝ ΜΥΣΤΡΑ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ
ΣΑΛΒΑΡΑ ΚΑΙ ΤΖΩΡΤΖΑΚΗ (1832-1843)

Το Αρχείο της οικογένειας Σαλβαρά –γνωστοί εμποροκτηματίες του Μυστρά–,¹ που παραδόθηκε στα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας το 1991, αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για την Πελοπόννησο και όχι μόνο² (εικ. 1). Το Αρχείο περιλαμβάνει έγγραφα, επιστολές, φύλλα εφημερίδων και οικογενειακές φωτογραφίες από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα. Μέχρι σήμερα έχουν ταξινομηθεί αναλυτικά 1.632 έγγραφα της περιόδου 1709-1843.³

Οι συχνές συναλλαγές των μελών της μυστριώτικης οικογένειας Σαλβαρά (εικ. 2) καθώς και της συγγενικής της οικογένειας Τζωρτζάκη, από την Καστανιά, μέλη της οποίας ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, έμποροι, δικηγόροι, συνεργάτες και φίλοι στο «Ανάπλι» ή «Ναύπλιο» την περίοδο 1832-1843, μετέφεραν στον Μυστρά αλλά και στην Καστανιά (εικ. 3) τον απόηχο της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής της πόλης αυτής. Ειδικά την περίοδο 1832-1833, όταν το Ναύπλιο εξακολουθούσε να είναι η πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους, οι συναλλαγές ήταν συχνότερες σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια αλλά και με τα επόμενα. Μετά το 1834 άρχισαν οι συναλλαγές και με την Αθήνα.

Δίκτυο σχέσεων και συναλλαγών

Μέλη των οικογενειών Σαλβαρά και Τζωρτζάκη συχνά ταξίδευαν στο Ναύ-

1. Το Αρχείο της οικογένειας Σαλβαρά παραδόθηκε στα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας το 1991 από το ζεύγος Μαρίας-Αικατερίνης και Άγγελου Ιατρίδου, σύμφωνα με την επιθυμία του εκλιπόντος τότε θείου της κας Ιατρίδου, Δημητρίου Κ. Σαλβαρά.

2. Β. Κρεμμυδάς, *Το καριοφίλι και το γρόσι, στεριανές οικονομικές πραγματικότητες στη Νότια Πελοπόννησο, 1750-1850*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 2004.

3. Πέπη Γαβαλά, *Αρχείο Δημητρίου Κ. Σαλβαρά, αναλυτικό ευρετήριο*, τ. Α' (1709-1831), Σπάρτη, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, 2001· Πέπη Γαβαλά, *Αρχείο Δημητρίου Κ. Σαλβαρά, αναλυτικό ευρετήριο*, τ. Β' (1832-1843), Σπάρτη, Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας / Ν.Π.Π.Α.Π. Δήμου Σπάρτης, 2012.

πλιο το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Ο Αναγνώστης Τζωρτζάκης, προύχοντας της Καστανιάς (εικ. 4), συμμετείχε στις πολιτικές εξελίξεις ως πληρεξούσιος Λακεδαιμόνος το 1832-1833,⁴ ενώ, παράλληλα, ασχολείτο και με εμπορικές υποθέσεις της οικογένειάς.⁵

Την περίοδο 1832-1835⁶ βρέθηκε στο Ναύπλιο και ο Κωνσταντίνος Σαλβαράς. Η παρουσία του συνδέεται κατ' αρχάς με τις υποθέσεις του σπιτιού που οι Σαλβαραίοι είχαν αποκτήσει από το 1826 στο Ναύπλιο διαβλέποντας την εξέλιξη της πόλης.⁷ Κατόπιν όμως προστέθηκαν και οι εμπορικές συναλλαγές που ο Κ. Σαλβαράς δημιούργησε κυρίως με τον Ναυπλιώτη έμπορο Βελισσάριο Παυλίδη, όπως και η ενασχόλησή του με την αγορά προσόδων. Αργότερα, τα ταξίδια του εκεί αραιώσαν, καθώς είχε πλέον δημιουργήσει ένα δίκτυο γνωριμιών που τον ενημέρωνε και τον εξυπηρετούσε σε κάθε ανάγκη, αλλά και λόγω της κλονισμένης υγείας του (απεβίωσε το 1836). Ο αδελφός του Κωνσταντίνου Σαλβαρά, ο Αντώνης, αγωνιστής του '21,⁸ δεν φαίνεται να ταξίδευε συχνά στο Ναύπλιο. Υπάρχουν κάποιες ανεπιβεβαιώτες μαρτυρίες ότι τον Φεβρουάριο και τον Απρίλιο του 1833 επρόκειτο να ταξιδέψει εκεί. Πάντως όλοι παραπονούνταν πως ο Αντώνης δεν απαντούσε συχνά στα γράμματά τους. Προφανώς δεν ασχολείτο συστηματικά με την αλληλογραφία του και γι' αυτό δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες για τις κινήσεις του.⁹

Ως συνδυημένοι κρίκοι μεταξύ των οικογενειών Σαλβαρά και Τζωρτζάκη αφενός και της δημόσιας διοίκησης αφετέρου λειτούργησαν οι συγγενείς τους, οι αδελφοί Αναγνώστης και Ιωάννης Ζαφειρόπουλος (εικ. 5) από

4. Ο Αναγνώστης Τζωρτζάκης συμμετείχε ως πληρεξούσιος Λακεδαιμόνος στη Δ' κατά συνέχεια Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση, στην Πρόνοια του Ναυπλίου, κατά την οποία εκδόθηκαν ψηφίσματα αναγνώρισης και επικύρωσης της εκλογής του Όθωνα ως βασιλιά της Ελλάδος και κατάργησης του σώματος της Γερουσίας, τον Ιούλιο (14) και τον Αύγουστο (10) του 1832. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ΙΔΙΩΤ. 4.1.6, 14 – 6,41 – 6,82 – 6,86.

5. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 7,23 – 7,31 – 7,94.

6. Στο ίδιο, 6,138 – 8,56 – 8,58 – 8,70 – 9,08.

7. Στο ίδιο, 6,82 – 6,86.

8. Ο Αντώνης Σαλβαράς διατέλεσε πολιτάρχης στο Νιόκαστρο από 16.8.1824 έως 26.4.1825. Συντηρούσε 25 στρατιώτες και αμειβόταν από τα εθνικά εισοδήματα, ενώ οι Δημογέροντες και οι Επιστάτες της Επαρχίας Νιοκάστρου μιλούσαν θετικά για την καλή διοίκηση της επαρχίας. Ο Βελισσάριος Παυλίδης γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1792 και κατοικούσε στο Ναύπλιο από το 1825. Από το 1837 τον βρίσκουμε ως Δημοτικό Σύμβουλο Ναυπλίου και από το 1828 να εμπορεύεται τακτικά με την Τεργέστη. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της *Πολιτικής Οικονομίας* του J. B. Say», Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 9, *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θέμελη-Κατηφόρη*, Αθήνα 1994, σ. 133.

9. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 7,13 – 10,61.

το Ζυγοβίσι Αρκαδίας. Οι αδελφοί Ζαφειρόπουλοι, επίσης αγωνιστές του '21, ταξίδευαν συχνά στο Ναύπλιο για τις επαγγελματικές υποθέσεις τους την περίοδο 1832-1840.¹⁰ Ο Ιωάννης ή Γιαννακός Ζαφειρόπουλος διέμενε στο Ναύπλιο όταν υπηρετούσε ως υπάλληλος. Προφανώς πρόκειται για τον «γραφέα εις την επί των Ναυτικών Γραμματειών», που διορίστηκε εκεί το 1833.¹¹ Ο αδελφός του, Αναγνώστης Ζαφειρόπουλος, γαμπρός του Αναγνώστη Τζωρτζάκη και σύγγαμβρος του Αντώνη Σαλβαρά, υπηρετούσε ως δημόσιος υπάλληλος στο Ζυγοβίσι την περίοδο 1832-1833, ενώ τον Νοέμβριο του 1833 διορίστηκε από την Αντιβασιλεία ως έπαρχος στη Λιβαδειά της Ρούμελης. Τέσσερα χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1837, εξέφραζε έντονη δυσαρέσκεια, όταν μετατέθηκε από την Τρίπολη στον Πύργο.¹² Μάλλον πρόκειται για τον Α. Ζαφειρόπουλο που «υπηρέτησε στο γραφείο του Θ. Κολοκοτρώνη», σύμφωνα με τον Φωτάκο.¹³ Ένας ακόμη συγγενής τους, από το Ζυγοβίσι, ίσως αδελφός τους, ήταν ο Κωνσταντίνος Ζαφειρόπουλος, επίσης οπλαρχηγός του '21, που υπηρετούσε «στο γραφείο του Κολοκοτρώνη και υπηρετεί γράφων και πολεμών», από τον οποίο όμως η οικογένεια κληρονόμησε πολλά χρήη το 1836.¹⁴

Κατά την ταραγμένη πολιτικά περίοδο του καλοκαιριού-φθινοπώρου του 1832 όλοι οι προαναφερθέντες βρίσκονταν στο Ναύπλιο. Εκεί έμεναν και δύο από τις αδελφές των Σαλβαραίων: η Άννα, που ήταν παντρεμένη με τον Δημήτριο (Μήτηρο) Χατζή Σαλταφέρο, από το 1823¹⁵ έως το 1837, όταν απεβίωσε, και η Παναγιωτίτσα Σαλβαρίτσα, η οποία συχνά υπέγραφε ως «άτακτη», σύμφωνα με τη νοοτροπία της εποχής, αδελφή των Σαλβαραίων, τουλάχιστον

10. Στο ίδιο, 6,14 – 6,20 – 6,53 – 7,62 – 9,82 – 10, 29 – 10,79 – 14,33 – 14,34.

11. Φ.Ε.Κ. Α' 23/1833.

12. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 7, 40 – 11,43.

13. Φωτίου Χρυσανθόπουλου ή Φωτάκου, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών, στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισμένων τον αγώνα της Επανάστασεως*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, 1888, σ. 118-119.

14. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 10,15. Ο Θ. Κολοκοτρώνης διόρισε τον Κ. Ζαφειρόπουλο ως υπασπιστή του, μετά τη φυγή του Σπύρου Σπηλιωτόπουλου, επειδή ήταν γενναίος και τολμηρός. Ο Κ. Ζαφειρόπουλος πέθανε επιθεωρώντας τον στρατό μετά από ζαλάδα. Φωτίου Χρυσανθόπουλου ή Φωτάκου, ό.π., σ. 119.

15. Ο Δημήτριος (Μήτηρος) Χατζή Σαλταφέρος είχε φούρνο και καφενείο στο Ναύπλιο και αρκετές ενοικιαζόμενες οικίες το 1832 και το 1839. Μετά τον θάνατο της συζύγου του φαίνεται να βρίσκεται συχνότερα στον Μυστρά. Βλ. «Απογραφή Πληθυσμού Ναυπλίου 1832», Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, ΔΗΜ. 3.1/φ.20· «Απογραφή Πληθυσμού Ναυπλίου 1839», Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, ΔΗΜ.1.1/10.1. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον φίλο και συνάδελφο Δημήτρη Χ. Γεωργόπουλο, Προϊστάμενο των Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, για την παραχώρηση των στοιχείων αυτών.

Εικ. 1. Άποψη του Μυστρά από νοτιοδυτικά, William Barlett, 1839.
(ανατύπωση φωτογραφίας Ν. Γεωργιάδη)

από τον Μάρτιο του 1832¹⁶ ως τον Οκτώβριο του 1835 και από τον Δεκέμβριο του 1838 ως τον Μάιο του 1839.

Στο Ναύπλιο την ίδια περίοδο (1837-1840) ταξίδευε συχνά και ο αγωνιστής του '21 Ηλίας Κουσκούρης, εξάδελφος των Σαλβαραίων,¹⁷ ο οποίος έμενε προφανώς με την κόρη του, τη δασκάλα Πολυτίμη Κουσκούρη,¹⁸ που υπηρέτησε στο Παρθεναγωγείο Ναυπλίου την περίοδο 1837-1843. Για επαγγελματικούς λόγους εκεί ταξίδευε και ο δικηγόρος των Σαλβαραίων Γ. Κ. Φεγγαράς,¹⁹ όπως και άλλοι από τη Λακεδαίμονα.

Όλοι συναλλάσσονταν με Ναυπλιώτες και άλλους κατοίκους του Ναυπλίου αναπτύσσοντας ένα δίκτυο γνωριμιών που «περνούσε» μέσα από συγγένειες και συνεργασίες: περισσότερες ήταν οι συναλλαγές των Σαλβαραίων

16. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 6,16· Η Παναγιωτίτσα Σαλβαρά φιλοξενείτο το 1832 στην οικία Σαλβαρά μαζί με έναν άντρα, δύο γυναίκες και ένα παιδί. Βλ. «Απογραφή Πληθυσμού Ναυπλίου 1832», Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, ΔΗΜ. 3.1/φ.20.

17. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 11,15 – 14,37.

18. Η Πολυτίμη Κουσκούρη σπούδασε στο Πρότυπο Σχολείο Κορασίων του Ναυπλίου. Με την εργασία της ως δασκάλα στήριζε οικονομικά την οικογένειά της. Ο Ηλίας Κουσκούρης, κάτοχος πολλών παράσημων και μεταλλίων, παρά τη μεγάλη φτώχεια της οικογένειάς του, δεν καταδέχτηκε να ζητήσει από το κράτος καμία υλική αποζημίωση. Βλ. Μαρία Μπούμπουρα, *Η Παιδαγωγός Πολυτίμη Κουσκούρη*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, 2011, σ. 32-33.

19. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 8,65.

με τον συνεργάτη τους, γνωστό Ναυπλιώτη έμπορο Βελισσάριο Παυλίδη, και τον «φίλο» τους Κωνσταντίνο Αθανασίου Ιατρό, έμπορο από τον Μυστρά, που εργαζόταν στο Ναύπλιο, όπου έμενε μόνος ενοικιάζοντας το σπίτι του Δ. Τζέρτου²⁰ (εικ. 6). Είναι ο μοναδικός της οικογένειας Ιατρού που συναλλάσσεται εκείνη την περίοδο συχνά με τους Σαλβαραίους. Ο γνωστός έμπορος Μιχαήλ Ιατρός δεν φαίνεται να είχε κάποια σχέση με τη μυστριώτικη οικογένεια. Η μόνη επικοινωνία που καταγράφεται ήταν η επιστολή του Μ. Ιατρού, στις 4.6.1831, προς τον Αναγνώστη Τζωρτζάκη, μέλος της Δημογεροντίας, για θέματα τρίτων, χωρίς να διαφαίνονται άλλες σχέσεις.²¹ Ούτε στο Αρχείο Μ. Ιατρού²² αναφέρονται οι οικογένειες Σαλβαρά και Τζωρτζάκη. Και στα δύο Αρχεία όμως εντοπίζονται πολλά κοινά πρόσωπα, όπως οι Γ. Χατζθαθανασίου, Κονδάκης, Κοπανίτσας, Ιωάννης και Ν. Κορφιωτάκης, Ν. Μπούκουρας, Α. Ματάλας, Ι. Κυρούσης, Ι. Κοντουμάς, ο Καρώρης (διοικητής Λακωνίας), ο Κ. Τροχάνης από το Λεωνίδιο, ο Ν. Λαμπίκης Καρατζάς, φυσικά ο Βελισσάριος Παυλίδης, οι Μανουσάκηδες, ο Ιωάννης και Αναγνώστης Ζαφειρόπουλος, ο Σαράντης Ιω. Κιουρούσης, ο διοικητής «Μυστρά» Π. Σούτσος, ο Ιωάννης Μείδανόπουλος, θείος και συνεργάτης του Μ. Ιατρού, ακόμη και ο δικηγόρος των Σαλβαραίων Γ. Φεγγαράς.

Συναλλαγές πάντως των δύο λακωνικών οικογενειών, Σαλβαραίων και Τζωρτζάκηδων, καταγράφονται την περίοδο αυτή και με τους Αλέξανδρο και Παναγιώτη Σούτσο,²³ τον Ιωάννη Οικονόμου,²⁴ και τον Χριστόδουλο Χατζή

20. Ο Κ. Α. Ιατρός εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Αρχείο τον Ιούλιο του 1832, όταν αποστέλλει ενοίκιο στον Αντώνη Σαλβαρά, και λίγο αργότερα, τον Γενάρη του 1833, όταν υπογράφει ως μάρτυρας σε ομολογία του Κ. Σαλβαρά, ο οποίος χρωστά 1.000 γρόσια στον Ιωάννη Οικονόμου. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 6,66 – 7,08. Ο Κ. Α. Ιατρός, στην «Απογραφή πληθυσμού του Ναυπλίου 1832-1833», δηλώνεται ως «πάροικος» που ενοικιάζει εργαστήριο αντί 1.000 δρχ. Βλ. «Απογραφή Πληθυσμού Ναυπλίου 1832-1833», Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, ΔΗΜ. 3.1/φ.20.

21. Στην επιστολή του ο Μιχαήλ Ιατρός ζητούσε την απόδειξη της συγγένειας των οικογενειών Κοντοπούλων, Καλαματιανών, Καραγιαννόπουλων, Καραβέληδων, Κορδαίων κ.λπ. με τον αποθανόντα στην Τριέστη Παναγιώτη Καραγιαννόπουλο (από το Λογκανίκο), ώστε να παραλάβουν την περιουσία του, αφού δεν είχε άλλους συγγενείς. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 5,54. Επίσης, εντοπίζονται έγγραφα στα οποία αναφέρεται ο Νερούτσος Ιατρός το 1730, ο Σπυράκης Ιατρός, στο Άργος, το 1827, και ο Νικόλαος Γ. Ιατρός από το Ναύπλιο το 1831. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 1,2 – 3,65 – 5,16 – 5,96.

22. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, «Αρχείον Μιχαήλ Ιατρού, 1802-1893», *Τετράδια Εργασίας* 6, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1983.

23. Ο Π. Σούτσος διετέλεσε διοικητής Λακεδαίμονος και Μονεμβασίας το 1832. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 6,82 – 6,130 – 8,60.

24. Ο Ι. Οικονόμου μάλλον είναι ο οπλαρχηγός που συμμετείχε στην πολιορκία του

Ιωάννου. Ακόμη, περιστασιακές συναλλαγές υπάρχουν με κατοίκους του Ναυπλίου, όπως τους Λυμπέρη Αθηνάκη, Χρήστο Γ. Παπαδάκη, Γεώργιο Καρλάτο (;), Ευστάθιο Σκόρδα²⁵ κ.ά.

Στο Αρχείο, φυσικά, εμφανίζονται και τα πρόσωπα που εμπλέκονται στη δημόσια ζωή του Ναυπλίου. Τα πρόσωπα αυτά είναι τα ακόλουθα:

- Ο Γραμματέας της Οικονομίας Α. Μαυροκορδάτος (1832-1833).
- Η επί της Οικονομίας Επιτροπή: Γ. Σταύρος, Ι. Κοντουμάς, Α. Παπαδόπουλος (1832).
- Η Επιτροπή Επιτοπίων Φόρων ή Η επί του Καλλωπισμού και των Επιτοπίων Πόρων Επιτροπή Ναυπλίου: Γ. Βαλτινός, Γ. Θ. Ορφανίδης, Χ. Μηλιάνης (1833-1834).
- Οι δημογέροντες Ναυπλίας Δημήτριος Παπαλεξόπουλος και Γ. Θ. Ορφανίδης (1834).
- Ο Γραμματέας της Δημογεροντίας Σ. Γιαννακόπουλος (1832).
- Οι δημόσιοι τέκτονες Ναυπλίου Διονύσιος Κώππας και Στέλ. Λάζενας (1832).
- Ο Ειρηνοδίκης Ναυπλίας Δαβίδ Οικονομίδης (1832).
- Ο Γραμματέας του Ειρηνοδικείου Ναυπλίας Μ. Σκαλιστήρης (1832).
- Οι δικηγόροι Ναυπλίου Α. Κυπαρίσης (1839) και Κωνσταντίνος Πίτζουλας (1843).

Τα ιστορικά γεγονότα

Οι συχνές μετακινήσεις και συναλλαγές των Λακεδαιμονίων στο Ναύπλιο, την άνοιξη του 1832, είχαν ως αποτέλεσμα την άμεση πληροφόρηση Σαλβαριών και Τζωρτζάκηδων περί των επικείμενων –γνωστών σήμερα– πολιτικών εξελίξεων. Ανάλογα με τις εξελίξεις οι δύο οικογένειες, στον Μυστρά και στην Καστανιά, διαπραγματεύονταν τις δουλειές τους και επανακαθόριζαν κυρίως την εμπορική πορεία τους. Έτσι, ο Κ. Σαλβαράς συμβούλευε τον αδελφό του Αντώνη να μη μεταφέρουν την πληροφόρησή τους περί των πολιτικών πραγμάτων, αντίθετα, να παραπλανούν όποιον ενδιαφέρεται, να «συνάζουν άμεσα τα χρεωστούμενα» και να μην επεκτείνονται περισσότερο στις εμπορικές ενασχολήσεις τους, μέχρι «να δουν τι γίνεται».²⁶

Η μετάδοση των πληροφοριών μοιάζει με ημερολογιακή καταγραφή των ιστορικών γεγονότων της εποχής εκείνης: τον Μάρτιο του 1832 ενημερώνεται για την εκλογή του Όθωνα, ότι δηλαδή εκλέχτηκε «Ηγεμών διά την Ελλά-

Ναυπλίου και το 1846 εμφανίζεται ως φαρμακοποιός στο Άργος. Βλ. Δ. Μαυριδερός, *Γεωεαλογικά σημειώματα, το γένος Οικονόμου της Ύδρας (1668-1949)*, Αθήνα 2012, σ. 175.

25. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 7,08 – 7,27 – 7,66 – 12,27.

26. Στο ίδιο, 6,126.

δα ο δευτερογέννητος υιός του Βασιλέως της Βαυαρίας, ετών 17, και ειδήμων, ως λέγουν, της Ελληνικής γλώσσης» και περιμένουν τον αντιπρόσωπό του για να αναλάβει «τα βάρη της Κυβερνήσεως». ²⁷ Τέσσερις μέρες μετά όμως διατυπώνεται η επιφύλαξη ότι δεν υπάρχει επίσημη πληροφορία για τον «διορισμό του ηγεμόνος». ²⁸ Ακόμη, ενημερώνονται ότι οι «Α. Ζαΐμης, Τρικούπης και Χρίστος Βλάσης» πήγαν από την Ύδρα στο Ναύπλιο, χωρίς όμως περισσότερες λεπτομέρειες. ²⁹ Όπως είναι φυσικό, το ενδιαφέρον γι' αυτές τις εξελίξεις ήταν μεγάλο. Ακόμη και για τον «διδάσκαλο του Ηγεμόνος» ρωτούσαν. ³⁰

Την ίδια εποχή ο Αναγνώστης Ζαφειρόπουλος έφυγε άπρακτος από το Ναύπλιο ³¹ «λόγω των περιστάσεων του Ναυπλίου και Άργους», ενώ κυκλοφορούσαν πληροφορίες ότι σύντομα θα «ανάψει ο εμφύλιος πόλεμος», καθώς τα στρατεύματα της Ρούμελης δεν δέχονταν «αυτή την επιτροπή», ³² αλλά «θέλουν την αποφασισθείσα εν Μεγάρους» και ζητούσαν Συνέλευση, αλλιώς θα άρχιζαν αυτοί τη Συνέλευση στο Άργος και σκόπευαν να εισβάλουν στην Τριπολιτά. ³³ Πρόκειται για την ταραγμένη περίοδο των δύο παράλληλων Εθνοσυνελεύσεων, τον Μάρτιο του 1832 στο Άργος, «την Ε΄», οργανωμένη από την Κυβέρνηση, και την «Δ΄ κατ' επανάληψιν Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσιν», που ήταν οργανωμένη από τους Συνταγματικούς.

Εικ. 2. Οικία Σαλβαρά στον Μυστρά.

27. Στο ίδιο, 6,12.

28. Στο ίδιο, 6,14.

29. Πρόκειται για τους Ανδρέα Ζαΐμη και Σπυρίδωνα Τρικούπη, πρόεδρο και μέλος της Διοικητικής Επιτροπής της Ελλάδος αντίστοιχα, και τον Χρίστο Βλάση, προεστό του Άργους, πληρεξούσιο στις εθνοσυνελεύσεις και αργότερα έπαρχο Ναυπλίου.

30. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 6,24.

31. Στο ίδιο, 6,20.

32. Πρόκειται για την επιτροπή που ορίστηκε από τη Γερουσία μετά τη δολοφονία του Ι. Καποδίστρια για να ασκήσει προσωρινά τη διακυβέρνηση της χώρας.

33. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 6,23.

Τα γεγονότα κατά τη διάρκεια της «Δ' κατά συνέχειαν Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως», στην Πρόνοια του Ναυπλίου,³⁴ την περίοδο από 14 Ιουλίου έως 10 Αυγούστου του 1832³⁵ γίνονταν γνωστά κυρίως από τις επιστολές του Αναγνώστη Τζωρτζάκη, παρόντος εκεί ως πληρεξούσιου, προς τον γαμπρό του Αντώνη Σαλβαρά: οι στρατιώτες του Κριεζώτη εμπόδισαν τη Συνέλευση για επτά ημέρες και έκοψαν το νερό, συνήθης πρακτική αντίστασης, που επαναλήφθηκε και αργότερα, τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου, από τους στρατιώτες του Ζέρβα.³⁶ Τελικά, η Συνέλευση συνεδρίασε και υπέγραψε την πρόσκληση του Βασιλέως της Ελλάδος και τα ευχαριστήρια έγγραφα προς τις Συμμάχους Δυνάμεις. «Ο Καρατάσιος ήταν στην Κόρινθο και έβαλε εις την Λαύκα, του αντιστράτηγου το χωρίον, φωτιά και το έκαυσεν όλον».³⁷ Η Συνέλευση κατήργησε τη Γερουσία χωρίς τη θέληση των υπουργών, ενώ ο Γρίβας εκστράτευσε εναντίον του Κολοκοτρώνη προχωρώντας στην Τριπολιτσά και δόθηκε εντολή στον Νικολόπουλο να περάσει στα Κουνουποχώρια με 100 στρατιώτες.³⁸ Στις 5 Ιουλίου υπογράφηκε το «περί Ελλάδος Πρωτόκολλον» και το Συμβούλιο στο Λονδίνο παρήγγειλε στον Ηγεμόνα να μεταβεί σύντομα στην Ελλάδα. Ο πρέσβης ειδοποιήθηκε πως, αν ο ηγεμόνας στείλει πρόσκληση, πρέπει να πάνε οι ναύαρχοι των τριών Συμμάχων να τον φέρουν μαζί με τα στρατεύματά του.³⁹

Στην αλληλογραφία, επίσης, διαφαίνεται η ανησυχία για τη στάση του «αρχηγού Θ. Κολοκοτρώνη» καθώς και για την καθυστέρηση της άφιξης της επιτροπής της Αντιβασιλείας.⁴⁰

Άμεσα πληροφορήθηκαν στον Μυστρά και τον θάνατο του Δημητρίου

34. Όλες οι πληροφορίες αποδείκνυαν τη σύγχυση που επικρατούσε στις εθνικές υποθέσεις και τη στάση της εθνικής Συνέλευσης στην Πρόνοια, η οποία, αφού διέλυσε τη Γερουσία, υποχρεώθηκε να διαλυθεί από τους απογοητευμένους και ανυπότακτους στρατιωτικούς. Βλ. Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Η περίοδος της βασιλείας του Όθωνος, 1833-1862» *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', *Νεώτερος Ελληνισμός 1833-1881*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 22-24.

35. Κατά τη Δ' κατά συνέχεια Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση εκδόθηκαν ψηφίσματα αναγνώρισης και επικύρωσης της εκλογής του Όθωνα ως βασιλιά της Ελλάδος και κατάργησης του σώματος της Γερουσίας.

36. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 6,53 – 6,82.

37. Πρόκειται για τη φωτιά που έβαλε ο αντικαποδιστριακός Τσάμης Καρατάσιος, γιος του οπλαρχηγού Τάσου Καρατάσιου, ο οποίος έκαψε το χωριό Λαύκα Στυμφαλίας, την πατρίδα του αντιστράτηγου Παναγιώτη Νοταρά, τον Ιούνιο του 1832.

38. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 6,41 – 6,65· Κουνουποχώρια ονομάζονται τα ιστορικά χωριά του Πάρωνα Κουνουπιά, Νιοχώρι, Γκιότσαλι, Μαρί, Αλεποχώρι, Καρίτσα κ.ά.

39. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 6,53.

40. Στο ίδιο, 6,126.

Εικ. 3. Καστανιά (Καστόρι) (Αρχείο ιατρού Μ. Τζωρτζάκη)

Υψηλάντη, στις 4 Αυγούστου 1832,⁴¹ όπως και την ιδιαίτερα ανησυχητική κατάσταση της σύλληψης δέκα πληρεξουσίων από στρατιώτες με αίτημα την πληρωμή των μισθών τους, ανάμεσα στους οποίους ο Α. Ζαφειρόπουλος συμπεριλαμβάνει και τον πεθερό του, τον Α. Τζωρτζάκη (ήταν στη «σύναξη της συνελεύσεως»). Χίλια γρόσια ισχυρίζεται πως συνεισέφερε ο Α. Ζαφειρόπουλος για την ελευθερία τους.⁴² Η ανησυχία πάντως του Αναγνώστη Τζωρτζάκη για την ασφάλεια κατά την περίοδο αυτή του σπιτιού του στην Καστανιά⁴³ είναι και δικαιολογημένη και ενδεικτική της κατάστασης.

Ακόμη και η φημολογία για μεταφορά της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο το 1833 ανακοινώθηκε αστραπιαία στον Μυστρά, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για τα ενοίκια των σπιτιών, ενώ η περιοδεία του βασιλιά Όθωνα στη Λιβαδειά της Ρούμελης τον Σεπτέμβριο του 1834 κοινοποιήθηκε μέσω του εκεί έπαρχου Α. Ζαφειρόπουλου, ο οποίος τον συνόδευε.⁴⁴

41. Στο ίδιο, 6,87.

42. Στο ίδιο, 6,91 – 6,100.

43. Στο ίδιο, 6,41.

44. Στο ίδιο, 7,40 – 8,63.

Δημόσια διοίκηση και νοοτροπίες

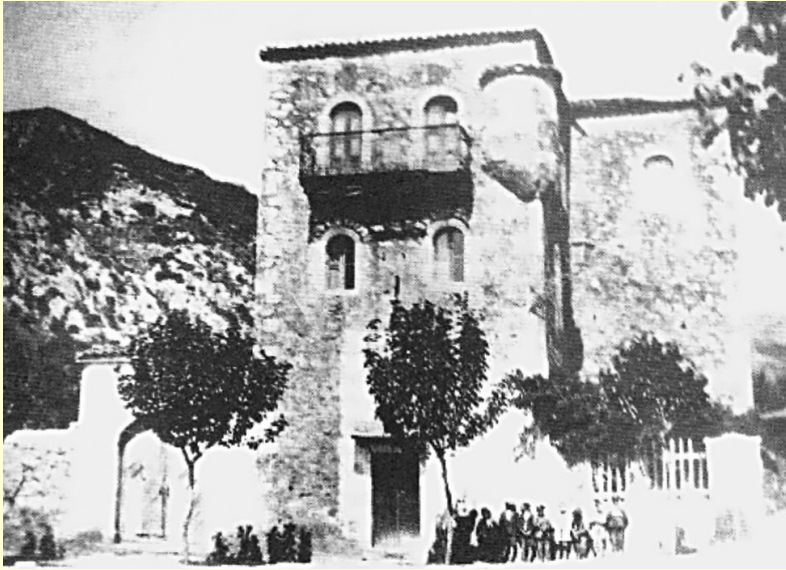
Η εμφύλια διαμάχη και η πολιτική αναστάτωση του 1832 επηρέασε αρνητικά την αναδιοργάνωση της χώρας, ενώ οι συνέπειές της είχαν επιπτώσεις σε όλα τα επίπεδα. Η διαιρεμένη κυβέρνηση δημιουργούσε προβλήματα, ενώ οι διάφοροι πληρεξούσιοι έβρισκαν την ευκαιρία να παίζουν παιχνίδια εξουσίας. Για παράδειγμα, τον δικό τους ρόλο είχαν στην υπόθεση διεκδίκησης της ιδιοκτησίας του εργαστηρίου των Σαλβαραίων στον Μυστρά οι Κωλέττης, Μαυροκορδάτος και Ζαΐμης, όπως αναδεικνύεται μέσα από την αλληλογραφία σχετικά με αυτή την υπόθεση.⁴⁵ Το πρόβλημα του εργαστηρίου στον Μυστρά, για την ιδιοκτησία του οποίου διαφωνούσαν οι Γ. Γιατράκος και Αντώνης Σαλβαράς το 1832, δεν λυνόταν εύκολα, καθώς έμπλεκε στα γρανάζια της γραφειοκρατίας και των μυστικών διαβουλεύσεων. Ο Αναγνώστης Τζωρτζάκης, καθώς βρισκόταν στο Ναύπλιο, προσπάθησε να ενεργήσει αποστέλλοντας επιστολή στον διοικητή. Η πρόθεση της κυβέρνησης ήταν να υποχρεώσει τον Γιατράκο «να παραιτηθεί από τα δικαιώματα των ενοικιαστών, που [εκείνος] κρατούσε αυθαίρετα», ενώ ζητούσε και κατάλογο των ζημιών που ο στρατηγός Γ. Γιατράκος, μέσω του αδελφού του Λιάκου, είχε προκαλέσει στο εργαστήρι, παρά το γεγονός ότι δεν διέθετε έγγραφα ιδιοκτησίας.⁴⁶ Ο Α. Τζωρτζάκης έστειλε την αναφορά του, αλλά η υπόθεση παρέμενε και, ενώ υπήρχε η διαβεβαίωση ότι όλα ήταν σωστά από την πλευρά τους, ζητήθηκαν περισσότερα στοιχεία για «το εργαστήρι το φιλονικούμενον τίνος αγά ήτο».⁴⁷ Σαλβαραίοι και Τζωρτζάκηδες ευελπιστούσαν σε καλύτερα αποτελέσματα όταν έμαθαν πως «έφθασαν γράμματα προς τις Αρχές από τον Βασιλιά και ολίγος είναι ο καιρός όπου θα παύσουν τα δεινά». Η επέμβαση πάντως της «επί της οικονομίας επιτροπής» στην υπόθεση αυτή ήταν αμφιλεγόμενη, καθώς προσπαθούσε να ωφελήσει τον Γιατράκο χωρίς να φαίνεται ότι αδικεί τον Σαλβαρά. Η επιτροπή, λοιπόν, παρακαλούσε τον διοικητή Λακεδαιμόνος και Μονεμβασίας να πείσει «με όποιο τρόπο δυνηθήτε», τον Σαλβαρά να επιλέξει άλλο εθνικό εργαστήριο αντί του δικού του, το οποίο θα «μείνει» στον στρατηγό Γεώργιο Γιατράκο προς το παρόν, επειδή επισκευάστηκε από αυτόν.⁴⁸ Το 1833 ο «φίλος» των Σαλβαραίων και του

45. Στο ίδιο, 6,130.

46. Στο ίδιο, 6,36 – 6,41 – 6,53.

47. Το εργαστήρι αυτό δόθηκε στους Σαλβαραίους σε αντάλλαγμα οικίας τους, που «κόπηκε» στο Ναύπλιο. Βλ. στο ίδιο, 5,79 – 6,65 – 6,86. Από τις πληροφορίες που αντλούμε από το Αρχείο, πρόκειται είτε για νέα οικία που αγόρασαν σε δημοπρασία το 1830, είτε για το τμήμα της οικίας υπ' αριθ. 237, που δόθηκε υπέρ του δρόμου, όταν το σπίτι γκρεμίστηκε το 1832. Βλ. στο ίδιο, 4,47 – 6,94 – 6,97.

48. Στο ίδιο, 6,03.

Εικ. 4. Ο πύργος Τζωρτζάκη στην Καστανιά (Αρχείο ιατρού Μ. Τζωρτζάκη).

Τζωρτζάκη, ο γνωστός σε αυτούς πολιτικός Π. Σούτσος, τους γράφει από το Ναύπλιο ότι δεν μπορεί να ενεργήσει στον υπουργό για «το δίκιο τους», διότι αυτός άλλαξε και δεν έχει ορκιστεί ακόμη ο νέος. Ζητούσε ένα χρονικό περιθώριο δέκα ημερών για να φροντίσει το θέμα.⁴⁹ Ίσως και αυτές οι ενέργειες αφορούσαν το εργαστήριο, όπως και οι ενέργειες του Βελισσάριου Παυλίδη το 1834, όταν αυτός απευθύνθηκε «στη Γραμματεία περί της οικονομικής φύσης υποθέσεώς τους» και ενημερώθηκε ότι «θα προχωρούσαν με βάση τη Βασιλική Διάταξη».⁵⁰

Γενικά, οι Σαλβαράιοι χρησιμοποιούσαν συγγενείς και «φίλους» ως μεσάζοντες για την επίλυση των προβλημάτων τους ή για να λαμβάνουν συμβουλές. Ο Α. Ζαφειρόπουλος από το Ναύπλιο το 1832 συμβουλεύει τον Αντώνη Σαλβαρά να πάρει μέτρα σοβαρά και φρόνιμα, μετά από τα όσα μαθαίνουν και από τον Γεώργιο Χαρτουλάρο, ο οποίος διορίστηκε ένα χρόνο αργότερα ως «Δημόσιος Μνήμων εν Λακωνία».⁵¹

Και ο Α. Ζαφειρόπουλος τον Φεβρουάριο του 1836 «προσπαθεί κάτι με τον Ευσταθίου στο Ναύπλιο» για την υπόθεση ακύρωσης του ελαιώνα λόγω χρεών κληρονομιάς.⁵² Μάλλον πρόκειται για τον γνωστό έμπορο Ιωάννη Ευ-

49. Στο ίδιο, 7,89.

50. Στο ίδιο, 8,01.

51. Φ.Ε.Κ. Α' 25/1833· Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 6,20.

52. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 10,15.

σταθίου από την Τρίπολη,⁵³ που βοηθάει τον Ζαφειρόπουλο, μέσω των γνωριμιών του, να λύσει τα προβλήματα που κληρονόμησε από τα χρέη ενός συγγενή του, πιθανότατα του αδελφού του «Κωνσταντίνου». Οι Ζαφειροπουλαίοι, λόγω των δημόσιων θέσεων που κατείχαν, παρακολουθούσαν ευκολότερα τις πολιτικές εξελίξεις μέσω γνωστών και φίλων. Ειδικά ο Αναγνώστης ενημερωνόταν με αγωνία γι' αυτές την περίοδο που ζητούσε να μετατεθεί από τον Πύργο. Έτσι, τον Νοέμβριο του 1837 πληροφορήθηκαν άμεσα ότι το νέο έτος ο βασιλιάς «ετοιμάζει μεταθέσεις του πολιτικού».⁵⁴

Οι απόψεις εκείνης της εποχής, και όχι μόνο, περί της δημόσιας διοίκησης εκφράζονται και από την Ελένη (Κωνσταντίνου) σε επιστολή της από το Ναύπλιο στον Αντώνη Σαλβαρά. Επικαλούμενη το θάρρος της παλιάς φιλίας του με τον σύζυγό της, του ζητούσε να μεσολαβήσει για την επικύρωση του αποδεικτικού των πατρικών της κτημάτων από τον βασιλικό επίτροπο, τον Μάρτιο του 1837. Γιατί «όταν είναι τα μέσα, γίνονται όλες οι δουλειαίς με ευκολία».⁵⁵

Με διασυνδέσεις και τρεχάματα επετεύχθη και η ένταξη του αγωνιστή του '21 Αντώνη Σαλβαρά στο Σώμα των Φαλαγγιτών, όπως και ο προβιβασμός του «από Φαλαγγίτη σε λοχαγό επιλοχία με μισθό δεκανέα της Φάλλαγγος», το 1836. Από τον Μάρτιο του 1833 ο Α. Ζαφειρόπουλος πίεζε τον Αντώνη να συντάξει έκθεση των «εκδουλεύσεών του και να τα δώσει εις την επιτροπήν», διότι «δεν του έμενε καιρός». Τον Μάιο του ίδιου χρόνου ο ίδιος τον ενημέρωνε ότι δεν βρήκε καιρό για να φροντίσει το «δίπλωμα της αντιστρατηγίας» του, επειδή διορίστηκε από τον βασιλιά ως έπαρχος στη Λιβαδειά της Ρούμελης, και έτσι ανέθεσε στον Γιαννακό Ζαφειρόπουλο, τον αδελφό του, να το βρει και να το βάλει στην έκθεσή του.⁵⁶ Γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας ο Αναγνώστης Ζαφειρόπουλος ορμήνευε τον Αντώνη, το 1836, να μην ξεχάσει να πάρει «κανά ασκί καλό λάδι, μια οκά μετάξι, και καμιά κόφα πορτοκάλια για το Σούτσο», όταν θα πάει να τακτοποιήσει το θέμα για τη στρατιωτική του ανέλιξη.⁵⁷

53. Γιάννης Κόκκωνας, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834)*, Ι.Α.Ε.Ν., αρ. 31, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1997, σ. 90.

54. Γ.Α.Κ. – Αρχαία Ν. Λακωνίας, ό.π., 11,73.

55. Στο ίδιο, 11,22.

56. Ο Α. Σαλβαράς εντάχθηκε στους «Φαλαγγίτες», ένα σώμα αξιωματικών που συστάθηκε από τον βασιλιά Όθωνα το 1835, στο οποίο κατατάχθηκαν «τιμής ένεκεν» οι οπλαρχηγοί του Αγώνα της Εθνεγερσίας, οι οποίοι δεν ήταν δυνατόν λόγω προαπαιτούμενων προσόντων να καταταχθούν στον τακτικό στρατό. Έλαβαν διάφορους βαθμούς, από ανθυπολοχαγός μέχρι συνταγματάρχης. Μισθοδοτούνταν από το Δημόσιο Ταμείο πλην ορισμένων στους οποίους παραχωρήθηκαν εθνικές γαίες. Στο ίδιο, 7,32 – 7,40 – 10,07 – 10,10 – 12,43.

57. Στο ίδιο, 10,19.

Ιδιοκτησίες – μισθώσεις

Η αγορά και οι μισθώσεις του σπιτιού των Σαλβαραίων στο Ναύπλιο φανερόνουν όλους τους εμπλεκόμενους μηχανισμούς σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της εποχής, τη διαδικασία ενοικίασης οικιών, την πληρωμή του επιτόπιου φόρου αλλά και τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν με την εφαρμογή του νέου σχεδίου πόλης.

Το σπίτι των Σαλβαραίων, εθνικός οίκος υπ' αριθ. 237, με εμβαδόν 146 τετραγωνικούς πήχεις περίπου,⁵⁸ αγοράστηκε από τα αδέρφια Αντώνιο και Κωνσταντίνο Σαλβαρά, σύμφωνα με το πρωτότυπο πωλητήριο έγγραφο του Εθνικού Ταμείου (αρ. 6), στις 3.11.1826, αντί 3.360 γροσίων, που καταβλήθηκαν στο Εθνικό Ταμείο τοις μετρητοίς.⁵⁹ Η οικία αυτή εμφανίζεται στην ιδιοκτησία «Αντ. και Κωνστ. Σαλιβαρά» και στην Κατάσταση Δηλοποίησης του Ελεγκτικού Συνεδρίου την 1.9.1838, «περί ανανεωθέντων πωλητηρίων εθνικών κτημάτων παρά του Ελεγκτικού Συνεδρίου».⁶⁰ Στην κατάσταση αυτή, που δημοσιεύτηκε στο *Φ.Ε.Κ.* 37/19.9.1838, αρκετοί Μυστριώτες αλλά και άλλοι Λάκωνες, όπως και πολλοί απ' όσους εμφανίζονται στο Αρχείο Δ. Κ. Σαλβαρά, φαίνεται να είχαν ιδιοκτησίες στο Ναύπλιο: ο Ν. Πηλάλας, ο Δημήτριος Σαλταφέρος, ο Νικόλαος Κορδίας κ.ά.

Η οικία των Σαλβαραίων ήταν ένα κτήριο διώροφο, είχε «δύο οντάδες» και γειτόνευε με τον Ι. Μεινδανόπουλο,⁶¹ με τον οποίο οι Σαλβαραίοι είχαν προστριβές λόγω συνόρων. Το 1830, ενώ ήταν νοικιασμένα το «πάνω παρτι-

58. Β. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 121.

59. Στο πωλητήριο έγγραφο υπάρχει και επικύρωση από τη Διοικητική Επιτροπή της Ελλάδος: Α. Ζαΐμης, Δ. Δηληγιάννης, Δ. Τζαμαδός, Π. Μαυρομυχάλης, Α. Μοναρχίδης. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, *ό.π.*, 10,57. Το 1829, όταν έγινε καταγραφή των «εθνικών κτημάτων» υπό τη διεύθυνση του μηχανικού Ανδρέα Κάλλανδρου, σχεδόν όλα τα σπίτια του Ναυπλίου προέκυψε ότι ήταν «εθνικά» και ο Καποδίστριας αναφέρει σε έκθεσή του ότι «αρκετά έχουν πουληθεί με τη συγκατάθεση της Συνέλευσης. Τέλος πολλά κατέχονται αυθαίρετα και καταχρηστικά». Βλ. Αλίκη Φακούρα, *Από την οθωμανική στην ελληνική πόλη. Οι λειτουργίες της πόλης του Ναυπλίου (1715-1833). Κοινωνία, Οικονομία και Διοίκηση*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Νοέμβριος 2006, σ. 91.

60. Στην απογραφή πληθυσμού του Ναυπλίου 1832-1833 αναφέρεται ο Κ. Σαλβαράς ως ιδιοκτήτης κατοικίας στην οποία διαμένει και «η αδελφή του ιδιοκτήτου». Σε αντίστοιχη απογραφή του 1839 ιδιοκτήτης της κατοικίας αναφέρεται ο Αντώνιος Σαλβαράς, αφού ο Κωνσταντίνος είχε ήδη πεθάνει το 1836. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, ΔΗΜ 3.1/φ.20 και ΔΗΜ.1.1/10.1.

61. Ο Ιωάννης Μεινδανόπουλος ήταν θείος του γνωστού εμπόρου Μιχαήλ Ιατρού. Οι Σαλβαράδες αντιμετώπιζαν πρόβλημα μαζί του, γιατί ήθελε να κάνει διώροφο το σπίτι του, με αποτέλεσμα να κλείσει τη σάλα και τα παράθυρα του σπιτιού τους. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, *ό.π.*, 5,62.

μέντο» και το «κατωγάκι», η κυβέρνηση ετοιμαζόταν να γκρεμίσει τα σπίτια στο πλαίσιο της εφαρμογής του νέου σχεδίου πόλεως.⁶² Τότε το σπίτι αυτό «κόπηκε στη γραμμή» για να φτιαχτούν οι δρόμοι και γκρεμίστηκε. Το φθινόπωρο όμως του 1832 μια νέα διώροφη οικία, που στοίχισε 12.000 δρχ., ξαναφτιάχτηκε με έξι οικίσκους και κεραμοσκεπή.⁶³ Στο ισόγειο πρέπει να υπήρχε και μαγαζί, όπως στα περισσότερα σπίτια εκείνης της εποχής.⁶⁴

Τότε ήταν που δημιουργήθηκαν προβλήματα για τον διαχωριστικό τοίχο και με τον νέο γείτονα, τον έμπορο Γεώργιο Δ. Γλαράκη,⁶⁵ στον οποίο προφανώς είχε περιέλθει το γειτονικό σπίτι που ανήκε αρχικά στον Ι. Μεινδανόπουλο. Η διαφωνία ανάμεσά τους έφτασε στα δικαστήρια, αφού ο Σαλβαράς επέμενε ότι ο τοίχος ήταν δικός του και όχι μεσοτοιχία, όπως γνώμάτευσαν οι δημόσιοι τέκτονες Διονύσιος Κώππας και Στέλ. Λάζενας. Παρά τις διάφορες συναλλαγές του Κ. Σαλβαρά με τον Γ. Γλαράκη, τον Ιωάννη Μεινδανόπουλο και το Διοικητήριο Ναυπλίου και Άργους, η υπόθεση κατέληξε στο Ειρηνοδικείο Ναυπλίας τον Νοέμβριο του 1832.⁶⁶

Στη συνέχεια πάντως η νέα οικία των Σαλβαραίων αξιοποιήθηκε οικονομικά μέσω των εισπραττόμενων ενοικίων. Αρχικά, την περίοδο 1832-1833, το σπίτι ενοικιάστηκε με ικανοποιητικό μίσθωμα, καθώς το Ναύπλιο ήταν η πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους και ως εκ τούτου οι οικίες τους ήταν περιζήτητες. Αργότερα όμως με τη μεταφορά της πρωτεύουσας, η κατάσταση δυσκόλεψε, γιατί πολλές οικογένειες έφυγαν και τα ενοίκια άρχισαν να «πέφτουν».⁶⁷

Το ενοικιαστήριο για σπίτι και μαγαζί ίσχυε για ένα έτος, αλλά το ενοίκιο συνήθως καταβαλλόταν σε τρεις τετραμηνίες. Αρχικά, το μαγαζί νοικιάστηκε από τον έμπορο Alexander Lozes αντί 14 γαλλικών ταλίων το μήνα για ένα χρόνο (15.1.1833 – 15.1.1834). Όποιο από τα δύο μέρη επιθυμούσε να διαλύσει τη συμφωνία μετά την πάροδο του έτους, θα έπρεπε να ειδοποιήσει

62. Στο ίδιο, 4,49 – 4,74 – 4,90. «Το 1828, πριν αρχίσουν οι ενέργειες ανάπλασης, ο Ν. Δραγούμης περιγράφει το Ναύπλιο ως πόλη “όλως τουρκική, τας μεν οδούς είχε στενάς, ανωμάλους και βορβορώδεις, τας δε οικίας ξυλοκτίστους, πολυθύρους, σεσαθρωμένας και πάντη αρρυθμούς”. Η κατάσταση αυτή αλλά και οι διενέξεις και οι φιλονικίες μεταξύ ιδιοκτητών και “δημοσίου Ταμείου” οδήγησαν τον Βαλλιάνο, το 1830, στη δημιουργία νέου σχεδίου πόλης». Αλίκη Φακούρα, *ό.π.*, σ. 89-91.

63. Γ.Α.Κ. – Αρχαία Ν. Λακωνίας, *ό.π.*, 6,130 -10,57.

64. Ελένη Μαϊστρου, «Μοναδική αρχιτεκτονική ατμόσφαιρα», αφιέρωμα 7 ημέρες, «Το Ναύπλιο», *Η Καθημερινή*, Κυριακή 12.11.1995, σ. 15.

65. Ο Γ. Δ. Γλαράκης καταγόταν από το Λεοντάρι Αρκαδίας. Βλ. Γιάννης Κόκκωνας, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου*, *ό.π.*, σ. 122.

66. Γ.Α.Κ. – Αρχαία Ν. Λακωνίας, *ό.π.*, 6,134 – 6,138 – 6,139 – 6,140.

67. Στο ίδιο, 7,40.

το άλλο μέρος τρεις μήνες πριν. Η συνεργασία μάλλον πήγε καλά και στις 13.4.1833⁶⁸ ο Lozes νοίκιασε την οικία μαζί με το μαγαζί για 2 χρόνια αντί 456 γαλλικών ταλίων ετησίως.⁶⁹ Ο Alexander Lozes ενοικίαζε με τη σειρά του την οικία σε «βασιλικούς Βαυαρούς Αξιωματικούς», όπως προκύπτει από απόδειξη πληρωμής φόρου στις 2.10.1833. Εκεί πάντως έμενε και «ο Πρόξενος της Σβεκίας (Σουηδίας) με τους ανθρώπους του».⁷⁰ Το 1834 άρχισαν τα προβλήματα και οι καθυστερήσεις πληρωμής του ενοικίου από τον Lozes,⁷¹ λόγω της μεταφοράς της πρωτεύουσας στην Αθήνα, ενώ το Ναύπλιο μαράζωνε και γινόταν «ολοένα και πιο ολιγάνθρωπη πόλη», σύμφωνα με τον εξάδελφο των Σαλβαράων Ηλία Κουσκούρη, ο οποίος έμενε τότε εκεί.

Την περίοδο 1835-1840 το σπίτι ήταν νοικιασμένο στον «Λουκαντιέρη», τον μάγειρα Ιωάννη Ραβδά αντί 444-480 δρχ. ετησίως, ενώ το εργαστήρι ήταν νοικιασμένο στον Χρήστο Χαραλάμπου αντί 96-160 δρχ. ετησίως.⁷² Τον Δεκέμβριο του 1838 άρχισε να γίνεται συζήτηση «περί πώλησης του σπιτιού» και ο ενοικιαστής τους Ιωάννης Ραβδάς ενδιαφέρθηκε για λογαριασμό ενός φίλου του, ενώ η Παναγιωτίτσα Σαλβαρίτσα διαμαρτυρόταν έντονα γ' αυτή την απόφαση.⁷³ Κατά την περίοδο 1839-1840 ενοίκια κατέβαλαν και οι Π. Τομπρόπουλος, Ιωάννης Αργυρόπουλος και Στρατής Δημητρακόπουλος.⁷⁴

68. Στο ίδιο, 7,06 – 7,28.

69. Για την ενοικίαση της οικίας και του μαγαζιού στο Ναύπλιο πρώτος ενήργησε ο Αναγνώστης Τζωρτζάκης, το 1833. Σώζεται το σχέδιο του συμφωνητικού ενοικίασης της οικίας που αποτελείται από 6 οικίσκους, σύμφωνα με το οποίο το ετήσιο ενοίκιο ανερχόταν σε 456 γαλλικά τάλια, από τα οποία θα λάμβανε τα 114 αμέσως μετά την παραλαβή του ενοικιαστηρίου, τα 228 μετά από 3 μήνες, στις 15 Ιουλίου, όταν θα άρχιζε το ενοίκιο και τα άλλα 114 μετά από 6 μήνες, δηλαδή στις 15 Ιανουαρίου 1834. Το ενοίκιο ίσχυε από τις 15 Απριλίου και διαρκούσε για ένα έτος. Αν ο ενοικιαστής ήθελε να μετατρέψει τους εσωτερικούς χώρους, μπορούσε να το κάνει, αφού πρώτα ενημέρωνε τον ιδιοκτήτη, ενώ τα έξοδα θα βάρυναν τον ενοικιαστή. Ο ενοικιαστής όφειλε, επίσης, να προσέχει την οικία και στο τέλος του έτους να αποχωρήσει οπωσδήποτε. Τελικά, ο Κωνσταντίνος Σαλβαράς ενοίκιασε όντως το μαγαζί του στο Ναύπλιο στον έμπορο Αλέξανδρο Λοζέ για ένα χρόνο, από 15.1.1833 έως 15.1.1834 αντί 14 γαλλικών ταλίων το μήνα. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 7,06 – 7,28 – 7,29.

70. «Απογραφή Πληθυσμού Ναυπλίου 1832-1833», Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας, ΔΗΜ 3.1/φ.20.

71. Ο Βελισσάριος Παυλίδης δήλωνε πως ο Λοζέ τον πηγαίνει «από βδομάδα σε βδομάδα» και δεν τον πληρώνει. Βλ. στο ίδιο, 8,08 – 8,12 – 8,52.

72. Στο ίδιο, 10,86 – 11,21 – 12,34 – 13,25. Στην απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου το 1839 ο Ιωάννης Ραβδάς καταγράφεται ως μάγειρας, ενοίκιος της οικίας Σαλβαρά. Βλ. «Απογραφή Πληθυσμού Ναυπλίου 1839», ό.π., ΔΗΜ. 1.1/10.1.

73. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, ό.π., 12,86 – 12,87.

74. Στο ίδιο, 13,25.

Από τον Μάιο έως τον Οκτώβριο του 1841 ο εκδότης της εφημερίδας της Ύδρας *Φίλος του Νόμου* (1824-1827) Ιωσήφ Κ. Κιάππος [Κιάππε] ενοικίασε την οικία «προς 40 δρ.» τον μήνα, ενώ την ίδια περίοδο (1841-1842) το μαγαζί είχε νοικιαστεί στον «ζαχαροποιό» ή «ζαχαροπλάστη» Γ. Τζιτζούκη.⁷⁵

Στην οικονομική διαχείριση των υποθέσεων του σπιτιού βοηθούσαν γνωστοί, συγγενείς και συνεργάτες. Την περίοδο 1832-1836 την είσπραξη των ενοικίων ανέλαβε ο Μυστριώτης Αναστάσιος Κορφιοτάκης,⁷⁶ που σπούδαζε στο Γυμνάσιο του Ναυπλίου⁷⁷ και πηγαينوερχόταν στις αργίες στον Μυστρά, όπως και οι αδελφοί Ζαφειρόπουλοι και ο Ναυπλιώτης έμπορος και συνεργάτης των Σαλβαραίων, Βελισσάριος Παυλίδης.⁷⁸ Από τον Οκτώβριο όμως του 1836 και έως το 1840 την οικονομική διαχείριση ανέλαβε –υποδειγματικά– ο φίλος του Α. Σαλβαρά Κωνστ. Α. Ιατρός, ο οποίος αρχικά έμενε στο Ναύπλιο και αργότερα, μετά το 1837, στην Αθήνα.⁷⁹ Ο Ιατρός έδινε στους Σαλβαράδες αναλυτικό λογαριασμό για τα ενοίκια, τα έξοδα, τις επισκευές του σπιτιού και όποια άλλη συναλλαγή είχε γίνει, ενώ τους συμβούλευε σε ό,τι άλλο χρειαζόνταν. Στην υπόθεση αυτή εμπλέκονταν και οι συγγενείς των Σαλβαραίων Ηλίας Κουσκούρης και Ν. Κορφιοτάκης.⁸⁰ Ο Ηλίας Κουσκούρης όμως καθυστερούσε την απόδοση των λογαριασμών, προφανώς λόγω της κακής οικονομικής του κατάστασης, γεγονός που τελικά οδήγησε σε κατασχέσεις κτημάτων και ακινήτων για χρέη την περίοδο 1839-1840.⁸¹

Οι ενοικιαστές των Σαλβαραίων συχνά πλήρωναν για λογαριασμό του ιδιοκτήτη 50-70 δρχ., τις οποίες αφαιρούσαν από το νοίκι, για τον εξαμηνιαίο

75. Στο ίδιο, 16,07 – 16,26.

76. Στο ίδιο, 9,77 – 10,37 – 10,46.

77. Ο Αναστάσιος Ιωάννου Κορφιοτάκης, από τον Μυστρά, το 1830 ήταν μαθητής του Κεντρικού Σχολείου της Αίγινας. Προφανώς, όταν λειτούργησε το Γυμνάσιο του Ναυπλίου το 1832, πήγε εκεί για να φοιτήσει. Στο Μαθητολόγιο του Κεντρικού Σχολείου της Αίγινας αναφέρεται ότι στις 27.10.1836 ήταν 16 ετών και ότι «είναι από το Μυστρά. Έχει τους γονείς του εκεί. Έμαθε τα Κοινά εις διάφορα μέρη και προ ενός χρόνου άρχισε τα Ελληνικά, τα οποία εσπούδαζεν εις Μιστράν και Λεωνίδιον. Ο πατήρ του εξοδεύει δι' αυτόν». Βλ. Γιάννης Κόκκωνας, *ό.π.*, σ. 176.

78. Γ.Α.Κ. – Αρχαία Ν. Λακωνίας, *ό.π.*, 7,62 – 8,08.

79. Στο ίδιο, 11,03 – 11,21 – 11,68 – 14,35.

80. Στο ίδιο, 9,14.

81. Ο Ηλίας Κουσκούρης πράγματι τον Οκτώβρη του 1842 ενημερώνει τον Α. Σαλβαρά ότι πήρε από τον ζαχαροπλάστη ένοικο 187,50 δρχ. τις οποίες θα του τις επιστρέψει, όταν γυρίσει, σε λάδι ή σε μετρητά. Απολογείται ότι το έκανε με το θάρρος της συγγένειας και ότι θα δώσει τόκο για δύο μήνες. Του ζητά, επίσης, να ενημερώσει τον Βελισσάριο Παυλίδη. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχαία Ν. Λακωνίας, *ό.π.*, 13,55 – 14,08 – 16,31.

23. 1. 1833. Πρωτόκολλο

ὁ ὑπογραφεὺς ἔφη χεῖρὸς δὲ βί' ὑπὸ τῶν αὐτῶν
ποσῶν ἀπὸ δαμῶν δὲ ἔλαβ' ἑξήκοντα χίλια
ἀπὸ 1000. τοῦτοις ὑπόλοιπος ἀπέμεινε ἀπὸ τῶν
εἰς τὴν βίαν ἀποβλησάντων ἀπὸ τῶν ἑξῆς ἑσθῶν
πρὸς ἀδελφὸν ἀποδῶν καὶ ἕξ' ἐπὶ τῶν ἀποβλησάντων
κῆρον Κιανθάρων τῶν αὐτῶν ἔφη β' ἀποβλησάντων
δὲ δι' ἑξῆς τοῦ ὑπογραφεύου καὶ ἑξῆς ἀποβλησάντων
ἀποβλησάντων πρὸς τὸν ἀδελφὸν ἀποδῶν
Κιανθάρων -

Κωνσταντῖνος ἀδελφὸς ἐπισημῶν

Πατριάρχης Ἀθηνῶν μαρτυρῶν -

Ἄρτζος Π. Πασσαλάκης μαρτυρῶν -

Εἰκ. 6. Συμφωνητικὸ δανείου, 23.1.1833.
(Γ.Α.Κ. - Ἀρχεῖα Ν. Λακωνίας, ΙΔΙΩΤ. 4.1.7,08)

«επιτόπιο φόρο» στην τοπική Δημογεροντία Ναυπλίας ή στον Δήμαρχο Ναυπλίου μέσω της «Επιτροπής Επιτοπίων Πόρων» ή της «Επί του Καλλωπισμού και των Επιτοπίων Πόρων Επιτροπής Ναυπλίου», σύμφωνα με τα «υπ' αρ. 601 Ζ' και 602 Η' Ψηφίσματα της Κυβερνήσεως».⁸²

Εμπορικές ενασχολήσεις

Στο Ναύπλιο, εμπορικό κέντρο της περιοχής ήδη από τον 18ο αιώνα,⁸³ ταξίδευε συχνά ο Κωνσταντίνος Σαλβαράς, κυρίως «για να βγάλουν κανένα παρά», όπως χαρακτηριστικά έγραφε ο ίδιος στον αδελφό του το 1834,⁸⁴ αναφερόμενος στις δημοπρασίες των οθωμανικών περιουσιών.⁸⁵ Πολλοί συγκεντρώνονταν στο Ναύπλιο για τον ίδιο λόγο και εκεί γίνονταν όλες οι συνεννοήσεις και κανονίζονταν και οι «ενοχές», όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση συνεργασίας των Κωνσταντίνου Σαλβαρά, Παναγιώτη Μελετόπουλου, Αναγνώστη Γαλανόπουλου και Εμμ. Τζούχλου το 1834.⁸⁶ Για τον ίδιο λόγο οι Σαλβαραίοι συνεργάζονταν συχνά, αλλά όχι πάντα αρμονικά, με τον γαμπρό τους Μήτρο Σαλταφέρο, όπως στην περίπτωση της συνεργασίας τους με τον Αναγνώστη Τζωρτζάκη για τη διεκδίκηση του «εν Μυσθρά οσπιτότοπου του Μπαλιτζαουσάκη του Κουτζόμπεη», το 1832, αλλά και με τους Ηλία Καρτερούλη, Ι. Ευσταθίου και Σαραντάρη για τη δημοπρασία ενός ελαιώνα, το 1834.⁸⁷

Οι συχνές εμπορικές συναλλαγές ανάμεσα στους Σαλβαραίους και τον Ναυπλιώτη έμπορο Βελισσάριο Παυλίδη κατά την περίοδο 1832-1834 αφορούσαν κυρίως το μεταξύ από τον Μυστρά, την Καστανιά και το Γεωργίτσι σε τιμές «όχι περισσότερο από 25½ δραχμές η οκά για το καλό ιμπρισιμλίκι και για την όψη την καλήν 27 δραχμάς». Ο Παυλίδης συνήθως εξήγαγε τα εμπορεύματα στην Τεργέστη και γι' αυτό ζητούσε «από τα καλύτερα του χωρίου» και επίσης να «βάνουν τη μάρκα του». Στις μεγάλες ποσότητες απαιτούσε έκπτωση, ενώ διαμαρτυρόταν όταν δεν έβρισκε το μεταξύ ποιοτικά καλό, τουλάχιστον «όχι όπως άλλοτε». Το καλοκαίρι του 1834 το εμπόριο του μεταξιού παρούσιαζε κάμψη. Ο Παυλίδης ζητούσε να δουν πρώτα τις τιμές και μετά

82. Στο ίδιο, 7,60 – 7,67 – 7,85 – 7,99 – 8,02 – 8,19.

83. Το Ναύπλιο ήδη από τον 18ο αιώνα διέθετε μεγάλο παζάρι με πλούσια εμπορεύματα που έφταναν εκεί μέσω θαλάσσιων και χερσαίων οδών, πολύ περισσότερο όταν η πόλη ορίστηκε πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Βλ. Αλίκη Φακούρα, *ό.π.*, σ. 86.

84. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, *ό.π.*, 8,59.

85. Συχνά μαθαίνουμε για τη διαδικασία όταν στέλνονται από την «Επί της Οικονομίας Γραμματεία» στο Ναύπλιο το 1832 τα έγγραφα των ιδιοκτησιών. Βλ. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Λακωνίας, *ό.π.*, 6,118 – 6,119 – 6,120 – 8,59 – 8,69 – 9,08.

86. Στο ίδιο, 8,69.

87. Στο ίδιο, 6,118 και 7,94.

ήταν συνηθισμένη πρακτική τους. Ο Παυλίδης την περίοδο συνεργασίας του με τους Σαλβαραίους εκτός από το μετάξι αγόραζε κικίδι (το «κυπελάκι» του βελανιδιού, χρήσιμο στη βυρσοδεψία), «πράγμα όμως παστρικό και ξηρόν», παρά το γεγονός ότι το θεωρούσε ακριβό, από 95 λεπτά ως μία δραχμή την οκά, όπως και μούστο και λάδι. Το 1833, παρά το ότι η «λαδιά» ήταν μεγάλη και εις την Κρήτη και εις όλα τα μέρη της Ασίας, ιδιαίτερα στο Αϊβαλί, ο Παυλίδης έπεισε κάποιο φίλο του να πάρει το λάδι των Σαλβαραίων και γι' αυτό τους ζήτηγε την καλύτερη δυνατή τιμή. Το 1834 ζητούσε να του πουν πόσο κάνει το λάδι και όχι πόσο δίνει αυτός, και τελικά τους βρήκε αγοραστή που πλήρωνε «155 λεπτά τη μπότζα». Ένα-δυο τουλούμια λάδι ζητούσε και τον Ιούλιο του 1834.⁹¹

Οι οικονομικές συναλλαγές μεταξύ των συνεργαζομένων καταγράφονται αναλυτικά μέσα από «ομολογίες», «γραμμάτια», «ρεμίσσες» (εμβάσματα) και «καμβιάλες» (συναλλαγματικές), όπως, για παράδειγμα, ο λογαριασμός του 1832 ανάμεσα στον Αναγνώστη Τζωρτζάκη και τον Βελισσάριο Παυλίδη για το μετάξι, σύμφωνα με τον οποίο ο πρώτος έπρεπε να δώσει 7.064,21 και να λάβει 32.650,16 γρόσια,⁹² ή όπως το χρέος 561,6 δραχμών του Κωνσταντίνου Σαλβαρά προς τον Βελισσάριο Παυλίδη το 1833, το οποίο υποσχόταν να αποπληρώσει μετά από 21 ημέρες.⁹³

Οι Σαλβαραίοι και οι Τζωρτζάκηδες συνεργάστηκαν και με άλλους στο Ναύπλιο: για παράδειγμα, ο Π. Σούτσος αγόρασε κρασί τον Σεπτέμβρη του 1834, ο έμπορος Γεώργιος Γλαράκης, από το Λεοντάρι, ζητούσε «λαχούρια» (μεταξωτά υφάσματα) το 1833 για τους Σαλωνίτες εμπόρους, ο Κ. Ιατρός παρήγγειλε 110 πορτοκαλιές και 3 κιτρολεμονιές για το περιβόλι του το 1838, την ίδια εποχή που ο Αθανάσιος Ζαχαρόπουλος ζητούσε πληροφορίες για το πυρνοκόκι.⁹⁴

Ως έμποροι οι Σαλβαραίοι διαρκώς ενημερώνονταν για τις τιμές των προϊόντων, κυρίως μέσω του εξαδέλφου τους Ηλία Κουσκούρη: τον Φεβρουάριο του 1837 η τιμή του μπαμπακιού στο Άργος ήταν «προς 75-80 λεπτά η οκά» και προβλεπόταν άνοδος, η τιμή «για τα στάρια από Ρούμελη (παστρικά όμως), 23 λεπτά η οκά», ενώ τα λάδια ήταν «ακαταζήτητα». Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου μάθαιναν πως το λάδι στο Ναύπλιο «το έδωσαν οι αγωγιάτες των μπακάληδων δρ. 2,90» και το φθινόπωρο του 1840 ενημερώνονταν περί της πώλησης των μούστων.⁹⁵

91. Στο ίδιο, 6,129 – 7,56 – 7,92 – 7,96 – 8,01 – 8,02 – 8,44.

92. Στο ίδιο, 6,107.

93. Στο ίδιο, 7,18.

94. Στο ίδιο, 7,90 – 8,60 – 12,29 – 12,34.

95. Στο ίδιο, 11,15 – 11,49 – 14,41.

Οι συναλλαγές με τον έμπορο Βελισσάριο Παυλίδη την περίοδο 1832-1840 αφορούσαν και τα ψώνια που έκαναν οι οικογένειες Σαλβαράϊων και Τζωρτζάκηδων, συνήθως από τον ίδιο. Από το Ναύπλιο οι Λακεδαιμόνιοι αγόραζαν υφάσματα και ρουχισμό: Εκεί αγοράστηκαν κάποια αναγκαία και για τον γάμο της Κατερίνας Τζωρτζάκη με τον Α. Ζαφειρόπουλο, που έγινε τον Οκτώβριο του 1832, όπως το ύφασμα που αγόρασε ο πατέρας της Α. Τζωρτζάκης για να το «κάνει η Αγγελική (Σαλβαρά) φουστάνι της Κατερίνης». Ακόμη, εκεί αγοράστηκαν «η καπότα» του Αντώνη, λίγο πριν από τον γάμο, και αργότερα «η τσόχα και το κασμίρι για 2 κοντογουνίτσες» του Α. Τζωρτζάκη, «2 φουστανελάκια», «παπούτσια», «φανέλες», «το καμουτσί του Αντώνη», το 1837, όπως και το πολύ ωραίο «σελαχιλίκι» του, το 1840.⁹⁶

Είδη διατροφής από το Ναύπλιο για τον Μυστρά αναφέρονται μόνο κατά τον Φεβρουάριο του 1833: ένα κουτί χαλβάς, ένα κουτί χαβιάρι και 10 οκάδες φασόλια Συμυρναίικα,⁹⁷ ενώ από εκεί προμηθεύονταν και φάρμακα, όπως το «χόρτον ταράσακον», που έντονα αναζητούσαν.⁹⁸

Για όλες αυτές τις εμπορικές διαδικασίες συχνά γίνονταν στο Ναύπλιο δανεισμοί ανάμεσα στους εμπλεκόμενους: για παράδειγμα, τον Αύγουστο του 1832 οι Α. Τζωρτζάκης, Εμμ. Μελετόπουλος και Ν. Κορφιωτάκης δανείστηκαν για «δέκα έξι ημέρες» 1.000 γρόσια από τους «Ι. Μείντανόπουλο, Σπυρίδωνα Κυδωνάκη και συνδροφία», ενώ ο Μπενάκης δανείστηκε από τους Εμμ. Μελετόπουλο και Νικόλαο Κορφιωτάκη 666,26 γρόσια τον Σεπτέμβριο του 1832. Το 1833 ο Κ. Σαλβαράς δανείστηκε 1.000 γρόσια από τον Ιωάννη Οικονόμου και το 1842 ο ζαχαροπλάστης Γ. Τζίτζούκης δάνεισε χρήματα στον γιο του Εμμ. Μανουσάκη, μέσω ενοικίων, προφανώς κατόπιν συνεννόησης.⁹⁹

Δικαστικές υποθέσεις

Τα ταξίδια στο Ναύπλιο διάφορων μελών των οικογενειών Σαλβαρά και Τζωρτζάκη πολλές φορές συνδέονταν με δικαστικές υποθέσεις που έφταναν μέχρι το Εφετείο, όπως οι υποθέσεις Ι. Βασιλάκη – Νικολάου Κορφιωτάκη το 1838, Αντώνη Σαλβαρά – Κωνσταντίνου Πέτρου την περίοδο Μάιος 1839 – Ιούλιος 1843, ενώ και ο Αν. Ζαφειρόπουλος βρισκόταν στο Ναύπλιο τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1840 για δικαστικές υποθέσεις. Στο Εφετείο Ναυπλίου κατέληξε και η διένεξη μεταξύ του εμπόρου Παναγιώτη Γιαννακόπουλου, κατοίκου Ναυπλίου, και του Αντώνη Σαλβαρά περί ενός ναυτικού δανείου για μεταφο-

96. Στο ίδιο, 6,68 – 6,126 – 6,130 – 7,92 – 8,59 – 10,86 – 14,41.

97. Στο ίδιο, 7,19.

98. Στο ίδιο, 7,65. Ίσως πρόκειται για το «ταραξάκο», δηλαδή την πικραλίδα ή το αγριοράδικο, γνωστό για τις φαρμακευτικές του ιδιότητες.

99. Στο ίδιο, 6,89 – 7,08 – 16,26.

ρά εμπορευμάτων από την Κωνσταντινούπολη στο Μαραθονήσι (Γύθειο) το 1821, υπόθεση που εκδικάστηκε την περίοδο 1837-1845.¹⁰⁰

Η καθημερινότητα

Μέσα από την αλληλογραφία Μυστριωτών, Καστανιωτών και Ναυπλιωτών προκύπτουν και πολλά στοιχεία της καθημερινότητας τους:

Οι ασθένειες, όπως «έν μικρόν ζαϋφιλίκι», ασθένεια που «δοκίμασε» ο Βελισσάριος Παυλίδης και τον εμπόδισε να απαντήσει στις δύο επιστολές του Κωνσταντίνου Σαλβαρά τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1834, ή οι ασθένειες που έστειλαν στα Θερμιά τον Κωνσταντίνο Σαλβαρά και τις αδελφές του τον Ιούλιο του 1833.¹⁰¹

Τα ταξίδια, που προκύπτουν μέσω των σχέσεων και των συναλλαγών με το Ναύπλιο, όπως το ταξίδι του Κωνσταντίνου Σαλβαρά στην Ύδρα, την Τήνο και τη Σύρο τον Αύγουστο του 1833, για εμπορικούς, ίσως και θρησκευτικούς λόγους.¹⁰²

Οι προκαταλήψεις, που απέδιδαν τις ασθένειες σε μάγια, όπως ισχυριζόταν μία Ανατολίτισσα στο Ναύπλιο,¹⁰³ που, σύμφωνα με την Παναγιωτίτσα Σαλβαρίτσα, «είδε» τον αδελφό της Αντώνη την ημέρα του Αγίου Αντωνίου το 1832 και της είπε ότι του έχουν κάνει μάγια «να τρελαθεί» και τα έχουν βάλει στο αγκωνάρι στη σκάλα· ακόμη, πως έχουν κάνει μάγια και στα άλλα αδέρφια της, την Άννα και τον Κωνσταντή «να ρέψουν στα πόδια τους». Η Παναγιωτίτσα Σαλβαρίτσα ζητάει χρήματα και πορτοκάλια, λάδι και ένα πουκάμισο καινούργιο για να καλοπιάσει και τελικά να πληρώσει την Ανατολίτισσα, η οποία έβγαλε τα μάγια, «ένα καρφί μισό πήχη γυρισμένο», αλλά και για να «ξεχώσει» και τα άλλα μάγια της Άννας (εικ. 7).

Η διασκέδαση, αφού ο Αναγνώστης Τζωρτζάκης προσκαλούσε στο Ναύπλιο το 1833 τον γαμπρό του Αντώνη Σαλβαρά για να διασκεδάσει.¹⁰⁴

Η αναζήτηση γαμπρού, όπως συνέβη το 1832, όταν η Παναγιωτίτσα Σαλβαρίτσα¹⁰⁵ επεδίωκε να βρει κάποιον για να φτιάξει τη ζωή της και να μπορεί να τη συντηρεί.

Τα συνοικέσια, που γίνονταν στο Ναύπλιο, όπως το ανεπιτυχές συνοικέσιο το 1834 μεταξύ του Δημητρίου Σταυρόπουλου από την Ύδρα και των Δημητρίου Σαλαταφέρου και Κωνσταντίνου Σαλβαρά, το οποίο αφορούσε την

100. Στο ίδιο, 11,35 – 12,42 – 13,73 – 14,33 – 14,34.

101. Στο ίδιο, 7,56 – 7,66 – 7,71.

102. Στο ίδιο, 7,77.

103. Στο ίδιο, 6,11.

104. Στο ίδιο, 7,23.

105. Στο ίδιο, 6,16.

ανιψιά των τελευταίων Αναστασούλα, κόρη της Παναγιωτίτσας Σαλβαρά.¹⁰⁶

Μια διαδρομή, λοιπόν, στο Αρχείο της οικογένειας Σαλβαρά είναι διαδρομή όχι μόνο στους χωματένιους δρόμους του Μυστρά και της Καστανιάς αλλά και στους υπό διαμόρφωση δρόμους του Ναυπλίου.

Η άμεση πληροφόρηση Μυστριωτών και Καστανιωτών περί των πολιτικών γεγονότων και των κοινωνικών και οικονομικών καταστάσεων του Ναυπλίου οφειλόταν στα συχνά ταξίδια μελών των οικογενειών Σαλβαρά και Τζωρτζάκη και στο δίκτυο γνωριμιών που απέκτησαν εκεί την περίοδο 1832-1834.

Όπως φαίνεται, στην αρχή της δεκαετίας του 1830 το Ναύπλιο ήταν μια πόλη που «έβραζε». Εκεί, στην καρδιά του νέου ελληνικού κράτους, ξετυλιγόταν η ζωή και η ιστορία, μαζεύονταν οι πληρεξούσιοι, νομοθετούσαν οι εκάστοτε αρμόδιοι, οργανώνονταν οι δημόσιες υπηρεσίες, διεκπεραιώνονταν υποθέσεις, ενεργοποιούνταν και χρησιμοποιούνταν γνωριμίες· εκεί ταξίδευε συχνά κάθε ενδιαφερόμενος, αγοράζονταν σπίτια ως επένδυση, γίνονταν συνεννοήσεις, δημοπρασίες, εμπόριο μεταξιού, κικιδίου και λαδιού αλλά και άλλων ειδών διατροφής και ρουχισμού, υπήρχε πληροφόρηση για τη ζήτηση και τις τιμές των προϊόντων στην Ελλάδα και την Ευρώπη, γίνονταν προξενιά, προσφέρονταν διασκεδάσεις, εκδικάζονταν δικαστικές υποθέσεις στο Εφετείο· εκεί σύχναζαν επαγγελματίες και δικηγόροι αλλά και απατεώνες και μάγισσες. Επρόκειτο, λοιπόν, για μια πόλη που μάζευε κόσμο, που προσπαθούσε να οργανωθεί κοινωνικά, πολιτικά και πολεοδομικά, και που ξαφνικά έκοψε ταχύτητα το 1834 με τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα, οπότε όλη αυτή η δυναμική εξέλιξη άλλαξε τόπο.

106. Στο ίδιο, 8,21.

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΚΑΙ Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΤΟΥ ΕΝΔΟΧΩΡΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Αν στηριχθεί κάποιος μόνο στα στατιστικά στοιχεία που αφορούν στην πόλη του Ναυπλίου τον 19ο αιώνα –πληθυσμιακά ή οικονομικά–, τότε είναι πολύ πιθανό να σχηματίσει την εικόνα μιας πόλης που βρίσκεται σε στασιμότητα ή ακόμη και σε παρακμή. Όμως, όσο και αν θέλουμε να εστιάσουμε στην πόλη και τους ανθρώπους της, η πόλη δεν υπάρχει χωρίς την ενδοχώρα της, ακόμη και αν η ενδοχώρα αυτή βρίσκεται πολλά χιλιόμετρα μακριά από τις παρυφές της πόλης.

Μια πόλη χαρακτηρίζεται ως κεντρικό σημείο ενός τόπου, εφόσον είναι σε θέση να προσφέρει στον πληθυσμό της ευρύτερης περιοχής μια σειρά από αγαθά και υπηρεσίες που δεν μπορεί να προσφέρει καμία άλλη πληθυσμιακή συγκέντρωση στην ίδια περιοχή, σε κόστος το οποίο δεν πρέπει να ξεπερνάει ένα συγκεκριμένο ύψος και να γίνεται ασύμφορο για τον δέκτη των υπηρεσιών.¹ Το Ναύπλιο πληροί αυτές τις προδιαγραφές σε ό,τι αφορά στις διοικητικές και δικαστικές υπηρεσίες. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι το Ναύπλιο είναι έδρα Εφετείου, στο οποίο υπάγονται τα Πρωτοδικεία Ναυπλίου, Τριπόλεως, Σπάρτης, Καλαμών και Κυπαρισσίας, προσδιορίζει την κίνηση του πληθυσμού, ακόμη και των πιο απομακρυσμένων περιοχών, ο οποίος είναι υποχρεωμένος να επισκεφθεί το Ναύπλιο, ακόμη και αν για όλες τις υπόλοιπες συναλλαγές του καταφεύγει σε πλησιέστερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις. Επομένως, για να μελετήσουμε καλύτερα το Ναύπλιο είναι αναγκαίο να δούμε την ενδοχώρα του ή, πιο σωστά τις ενδοχώρες του. Η διοικητική ενδοχώρα της πόλης είναι λίγο-πολύ αυτονόητη, παρόλο που οι μετατοπίσεις της

1. Για τη θεωρία των κεντρικών τόπων βλ. Walter Christaller, *Central places in Southern Germany*, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey, 1966. Πρόκειται για μια παλιά θεωρία, η οποία έχει εμπνεύσει πολλές νεότερες και πιο ευέλικτες προσεγγίσεις. Όπως όλες οι γεωγραφικές θεωρίες, έτσι και η συγκεκριμένη δίνει κάποια εργαλεία μελέτης της ανθρώπινης δραστηριότητας, κυρίως οικονομικής, στον χώρο. Η εφαρμογή αυτών των θεωριών όμως στην ιστορική πραγματικότητα δίνει σχεδόν πάντα τις αληθινές διαστάσεις σε κάθε μοντέλο.

υποδηλώνουν την προσπάθεια προσαρμογής της διοίκησης στα δεδομένα που δημιουργούν οι άλλες ενδοχώρες της πόλης. Εκείνο με το οποίο είναι αναγκαίο να ξεκινήσουμε, είναι να προσδιορίσουμε δημογραφικά την ενδοχώρα της πόλης και, ακολούθως, να εξετάσουμε ποιο είναι το πληθυσμιακό μέγεθος της Επαρχίας Ναυπλίας, ποιον πληθυσμό, δηλαδή, πρέπει να εξυπηρετήσουν οι υπηρεσίες του Ναυπλίου. Στη συνέχεια, θα πρέπει να προσδιορίσουμε την οικονομική φυσιογνωμία αυτής της ενδοχώρας.

Το 1851 ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής αναφέρει στα *Ελληνικά*² του ότι η Επαρχία Ναυπλίας αποτελείται από 4 Δήμους: Ναυπλίας, Νέας Επιδαύρου, Μινώας και Μηδείας. Το μεγαλύτερο τμήμα του Δήμου Ναυπλίας και μέρος του Δήμου Μηδείας βρίσκονται στην αργολική πεδιάδα, ενώ τα υπόλοιπα χωριά είναι ημιορεινά ή ορεινά. Στον Πίνακα 1 βλέπουμε τον πληθυσμό της επαρχίας το 1851.

Ο πολυπληθέστερος Δήμος είναι εκείνος των Ναυπλιέων, αφού περιλαμβάνει τη μοναδική πόλη της Επαρχίας αλλά και αρκετά χωριά του κάμπου. Ακολουθεί ο Δήμος Μηδείας, ο οποίος επίσης έχει πολλά χωριά στον κάμπο, ενώ ο Δήμος Επιδαύρου, με πολύ λιγότερα χωριά, οφείλει τη δυναμική του στην παρουσία της Νέας Επιδαύρου και του Λυγουριού. Τέλος, ο Δήμος Μινώας, με μοναδικό οικισμό αρχικά το Τολό, παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον ως χώρος μελλοντικής εγκατάστασης ορεινών πληθυσμών. Στη στατιστική αυτή εικόνα του 1851 τις εντυπώσεις κερδίζει η πόλη λόγω του πληθυσμού της. Η εικόνα αυτή θα κλονιστεί, αν δούμε τις τάσεις που εμφανίζουν όλες οι πληθυσμιακές συγκεντρώσεις της Επαρχίας μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Έτσι, λοιπόν, βλέπουμε στον Πίνακα 2 ότι η Επαρχία παρουσιάζει σημαντική αύξηση του πληθυσμού της, η οποία όμως δεν σχετίζεται με την πόλη του Ναυπλίου που βλέπει τον πληθυσμό της να παραμένει στάσιμος. Ειδικότερα στον Δήμο Ναυπλιέων, η αύξηση εντοπίζεται στα χωριά του Δήμου.

Ας δούμε τώρα τη σύνθεση του πληθυσμού των Δήμων: όλοι οι Δήμοι παρουσιάζουν ενδιαφέρον με εξαίρεση τον Δήμο Μηδείας. Ο Δήμος Ναυπλιέων έχει ποσοστό ετεροδημοτών 57,5% επί του πληθυσμού του και έρχεται τρίτος, μετά τον Δήμο της Ερμούπολης (79,7%) και τον Δήμο της Αθήνας (64,7%) σε αριθμό ετεροδημοτών. Ο Δήμος Επιδαυρίων έχει ποσοστό ετεροδημοτών που ανέρχεται στο 24,8%, ο Δήμος Μηδείας 0,4%, ενώ ο Δήμος Μινώας έρχεται πρώτος στο Βασιλείο με ποσοστό ετεροδημοτών που ανέρχεται στο 37,7%.³ Το

2. Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τ. Β', Αθήνα 1853, σ. 273-276.

3. *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861*, Αθήνα 1862, ανατύπωση από την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού / Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, με προλεγόμενα και επιμέλεια Γιάννη Μπαφούνη, Αθήνα 1991.

Πίνακας 1
Πληθυσμός των Δήμων και των οικισμών της Επαρχίας Ναυπλίας, 1851

Δήμος	πληθυσμ.	Δήμος	πληθυσμ.	Δήμος	πληθυσμ.	Δήμος	πληθυσμ.
Ναυπλίας	7.153	Μηδεΐας	2.804	Μινώας	291	Ν. Επιδάουρου	1.800
<i>Οικισμοί</i>		<i>Οικισμοί</i>		<i>Οικισμοί</i>		<i>Οικισμοί</i>	
Ναύπλιο	3.300	Μέρμπακα	546	Τολόν	292	Ν. Επίδαυρος	869
Πρόνοια	1.950	Χέλι	924	Ίρια	–	Π. Επίδαυρος	233
Τζαφέραγα	234	Πλατανίτη	144	Κάντια	–	Αδάμι	150
Σπαϊτζίκον	145	Αϊδίν-μπεη	133	Σουλινάρι	–	Λιγουριόν	496
Τζέλον	78	Παναρίτη	94				
Μουράταγα	72	Γκέρμπεσι	117				
Χαιδάρι	309	Δενδρά	107				
Κατσίγρι	145	Δούσι-Μπάρδι	50				
Κοφίνι	275	Μάνεσι	101				
Κούτσι	200	Πουλακίδα	194				
Άρεια	162	Ανιφί	366				
Τίρυνθα	–						
Νέα	–						
Τίρυνθα	–						
Μερζές	–						
Μονή	–						
Καρακαλά	–						

Πηγή: Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά*, ό.π., σ. 273-276.

μεγάλο ποσοστό ετεροδημοτών του Δήμου Ναυπλιέων μπορεί να δικαιολογηθεί από την παρουσία στρατιωτικών και δημόσιων υπαλλήλων στην πόλη του Ναυπλίου. Ίσως όμως αυτό δεν είναι αρκετό. Αν δούμε τα χωριά του ίδιου Δήμου, παρατηρούμε ότι υπάρχουν οικισμοί που –μέσα σε λιγότερο από 30 χρόνια– σχεδόν διπλασιάζουν τον πληθυσμό τους: Τζαφέραγα, Χαιδάρι, Κούτσι, Μερζές και έπονται το Σπαϊτζίκο και το Κατσίγκρι. Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ημινομαδική κτηνοτροφία που υπάρχει στην περιοχή, προερχόμενη από την Αρκαδία, ευθύνεται για τη διόγκωση του πληθυσμού στην περιοχή, φαινόμενο που σιγά-σιγά θα πάρει τη μορφή μόνιμων οικισμών με νέα ονόματα.

Αυτή η υπόθεση ενισχύεται, αν δούμε τον Δήμο Μινώας. Αυτός ο Δήμος μέσα σε λίγα χρόνια υπερδιπλασιάζει τον πληθυσμό του, χωρίς όμως να παρουσιάζει σταθερούς μόνιμους οικισμούς, γεγονός που σημαίνει ότι ο δεύτερος οικισμός που εμφανίζεται μετά το Τολό, τα Ίρια, δεν έχει ακόμη παγιωθεί

Πίνακας 2
Πληθυσμιακή εξέλιξη της Επαρχίας Ναυπλίας, 1848-1907

Έτος	Δήμος Ναυπλιέων	Δήμος Μηδείας	Δήμος Επιδαύρου	Δήμος Μινώας	Σύνολο Επαρχίας	Πόλη Ναυπλίου
1848	7.570	2.778	1.800	292	12.440	
1849	7.480	2.815	1.828	290	12.413	
1850	7.301	2.840	1.817	298	12.256	
1851	7.153	2.804	1.800	291	12.048	
1852	7.047	2.741	1.800	291	11.879	
1853	6.748	2.722	1.556	743	11.769	
1854	6.582	2.727	1.567	732	11.608	
1855	6.503	2.746	1.556	743	11.548	
1856	7.096	2.679	1.659	1.100	12.534	4.260
1861	9.791	2.688	2.258	800	15.537	6.024
1870	8.543	3.308	2.854	317	15.022	3.958
1879	9.045	3.378	3.078	518	16.019	4.598
1889	10.879	3.462	3.651	818	18.810	5.459
1896	10.907	3.933	3.394	463	18.697	5.813
1907	12.176	4.189	4.101	777	21.243	5.404

Πηγή: Μιχαήλ Χουλιάρακης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α', Μέρος II, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1974.

και αποτελεί χώρο περιοδικής εγκατάστασης κτηνοτρόφων.⁴ Φαίνεται ότι ο αρχικός πληθυσμός προσφύγων που εγκαταστάθηκε στα Ίρια και στην Κάντια, δεν εδραιώθηκε άμεσα ως μόνιμος πληθυσμός με μόνιμη, κυρίως γεωργική, απασχόληση. Το 1841, το επαρχιακό συμβούλιο Ναυπλίας αναφέρει⁵ ότι για τη βοσκή των μεγάλων ζώων της επαρχίας, δηλαδή κυρίως των αροτριώντων ζώων, επαρκούν 1.300 στρέμματα γης, τα οποία κατανέμονται ως εξής: 500 στρ. για τον Δήμο Μηδείας, 500 για τον Δήμο Τίρυνθας και Ασίνης, 250 για τον Δήμο Επιδαύρου και μόνο 50 για τον Δήμο Μινώας. Η χαμηλή ζήτηση για τις βοσκές των αροτριώντων ζώων σημαίνει ότι στον Δήμο Μινώας το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού που εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της χρονιάς, δεν είναι μόνιμα εγκατεστημένο και δεν ασκεί συστηματικά τη γεωργία.

Τα δεδομένα αυτά δείχνουν ότι ο πληθυσμός της Επαρχίας είναι μια κι-

4. Το 1841, τα Ίρια και η Κάντια αναφέρονται ως χωριά από το επαρχιακό συμβούλιο Ναυπλίας, το οποίο προσδιορίζει τα βοσκοτόπια της Επαρχίας για λογαριασμό της επί των Οικονομικών Γραμματείας. Βλ. Γ.Α.Κ., Εθνικά Κτήματα, φάκ. 2742, έγγραφο της 14ης Ιανουαρίου 1841.

5. Στο ίδιο.

νούμενη άμμος· δεν επηρεάζεται μόνο από τη φυσική κίνηση (γεννήσεις-θάνατοι) αλλά και από μετακινήσεις που δημιουργούν μία μεταβλητή ενδοχώρα που προσκολλάται ή απομακρύνεται από το διοικητικό της κέντρο, το Ναύπλιο. Οι οικονομικές δραστηριότητες αυτού του πληθυσμού σε συνάρτηση με τη διοικητική φυσιογνωμία της περιοχής ενισχύουν αυτή την εικόνα του μεταβλητού τοπίου. Στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται οι κύριες οικονομικές δραστηριότητες της Επαρχίας, τα επαγγέλματα, όπως αυτά καταγράφηκαν στη στατιστική κατάσταση του πληθυσμού για το 1861.

Για να έχουμε πληρέστερη εικόνα στον Πίνακα με τα επαγγέλματα παρουσιάζονται τα δεδομένα και για τον Δήμο Αργείων, της γειτονικής Επαρχίας Άργους, η οποία έχει μεγαλύτερη έκταση και πληθυσμό από την Επαρχία Ναυπλίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1861 ο πληθυσμός της Επαρχίας Άργους ανέρχεται στις 20.724 ψυχές έναντι 15.537 της Επαρχίας Ναυπλίας, ενώ το 1879 ανέρχεται στις 24.284 έναντι 16.019 της Επαρχίας Ναυπλίας.

Στον Πίνακα 3 ορισμένα επαγγέλματα αφορούν αποκλειστικά, ή σχεδόν αποκλειστικά, στην πόλη: οι βιομήχανοι, οι οποίοι στην πραγματικότητα είναι βιοτέχνες, οι έμποροι, οι δημόσιοι υπάλληλοι. Άλλες κατηγορίες, όπως οι γεωργοί και οι ποιμένες, οπωσδήποτε αφορούν στην ύπαιθρο. Οι υπόλοιπες κατηγορίες δεν είναι βέβαιο αν αφορούν κυρίως στην πόλη, αλλά το υποθέτουμε: για παράδειγμα, στον Δήμο Ναυπλιέων υπάρχουν 49 κτηματίες, ενώ στον Δήμο Αργείων 219. Από ορισμένα παραδείγματα που γνωρίζουμε, όπως ο κτηματίας και έμπορος Μιχαήλ Ιατρός, συμπεραίνουμε ότι ο μικρός αριθμός κτηματιών του Δήμου Ναυπλιέων αφορά στην πόλη και υποδηλώνει την κοινωνική και οικονομική βαρύτητα του όρου κτηματίας στο Ναύπλιο, ο οποίος περιορίζεται σε μικρό αριθμό οικογενειών, σε αντίθεση με το Άργος, όπου φαίνεται ότι η ενίσχυση της μικρής ιδιοκτησίας συνέβη αρκετά νωρίς, με αποτέλεσμα να διογκωθεί ο αριθμός των μικρών κτηματιών και να μειωθεί το κοινωνικό τους βάρος.⁶

Ο αριθμός των εργατών θα πρέπει να αφορά κυρίως στη γεωργία, διότι από δικαιπρακτικά έγγραφα γνωρίζουμε την απασχόληση εργατών γης στα χωριά του κάμπου.⁷ Έτσι εξηγείται και ο μεγάλος αριθμός εργατών στον Δήμο Αργείων. Οι αγωγιάτες θα πρέπει επίσης να αφορούν στα χωριά του Ναυπλίου, αφού συνήθως μεταφέρουν αγροτικά προϊόντα στην πόλη.⁸ Όσο για τους υπη-

6. Ο Μιχαήλ Ιατρός είχε αγοράσει το 1826 μαζί με άλλα 4 άτομα μεγάλες εκτάσεις εθνικής γης, μεταξύ των οποίων ήταν και το χωριό Αυδήμπεϊ και Κυβέρι. Βλ. Γ.Α.Κ., Εθνικά Κτήματα, φάκ. 121, 1836.

7. Evi Karouzou, *Cultures maraîchères dans la Méditerranée. Les transformations de la plaine et de la société argoliques, 1860-1910*. Thèse de doctorat, IUE, Florence 1995, σ. 123-125.

8. Βλ. την περιγραφή του Henri Belle, *Ταξίδι στην Ελλάδα, 1861-1874*, μέρος Γ', μτφρ.

Πίνακας 3
Κατανομή επαγγελματιών στην Επαρχία Ναυπλίας, 1861

Επαγγέλματα	Δήμος Ναυπλιέων	Δήμος Μηδείας	Δήμος Μινώας	Δήμος Επιδαυριών	Δήμος Αργείων
Κτηματίες	49	2	7	25	219
Βιομήχανοι	706	47	12	26	561
Γεωργοί	535	466	52	202	382
Ποιμένες	379	157	206	242	96
Εργάτες	167	46	8	152	1465
Αγωγιάτες	34	7	–	1	126
Υπηρέτες	336	60	29	49	535
Μεγαλέμποροι	92	–	–	–	–
Μικρέμποροι	11	10	2	11	140
Δημόσιοι Υπάλληλοι	126	2	1	7	28
Δημοτικοί Υπάλληλοι	17	17	2	3	49
Ναυτικοί Εμπορικού	86	1	7	–	2

Πηγή: Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861, ό.π.

ρέτες, πολλές φορές εμφανίζονται σε δικαιοπρακτικά έγγραφα να προσλαμβάνονται για αγροτικές εργασίες. Για τον λόγο αυτό ο Δήμος Αργείων, δηλαδή η αγρόπολη του Άργους, εμφανίζει πολύ μεγαλύτερο αριθμό υπηρετών από το αστικό Ναύπλιο.⁹ Ο μεγάλος αριθμός ποιμένων που παρουσιάζει ο Δήμος Ναυπλιέων, οφείλεται στην ισχυρή παρουσία της κτηνοτροφίας όχι μόνο στις απομακρυσμένες περιοχές της Επαρχίας αλλά και πολύ κοντά στην πόλη.

Τέλος, ο αριθμός των εμπόρων δίνει το αστικό στίγμα στην πόλη. Το Ναύπλιο είναι η έδρα όλων των μεγαλεμπόρων, όχι μόνο της Επαρχίας Ναυπλίας αλλά και της Επαρχίας Άργους. Πρόκειται για εκείνους που ασκούν το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων και απολαμβάνουν τις μεγαλύτερες πιστώσεις στην Εθνική Τράπεζα, οι οποίες είναι σχεδόν διπλάσιες από εκείνες των εμπόρων του Άργους.¹⁰ Παρ' όλα αυτά, ο αριθμός των μικρεμπόρων του Ναυπλίου είναι

Λίνα Σταματιάδη, εισαγωγή και σχόλια Γιάννης Γρυντάκης, Αθήνα, Ιστορητής, 1994, σ. 166.

9. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, Αρχείο συμβολαιογράφου Θεοφ. Κατσάμβα, δείγμα συμβολαίων των ετών 1861-1863, 1873-1883, 1891-1893.

10. Το Ναύπλιο είναι ο τόπος διαμονής των μεγαλεμπόρων των αγροτικών προϊόντων (της σταφίδας, του βαμβακιού και του καπνού), οι οποίοι συνδέουν την αγροτική παραγωγή της ενδοχώρας κυρίως με τα διεθνή εμπορικά δίκτυα. Ο διευθυντής του

πολύ μικρός σε σχέση με αυτόν του Άργους. Αυτό σημαίνει ότι η εσωτερική αγορά του Ναυπλίου, που απευθύνεται όχι μόνο στον αστικό πληθυσμό της πόλης αλλά και στον αγροτικό των γύρω χωριών, δεν είναι πολύ ανεπτυγμένη, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι μερικοί από τους μεγαλεμπόρους ασχολούνται με αυτή την εσωτερική αγορά. Πράγματι, το Ναύπλιο φαίνεται να υστερεί στην προσφορά αγαθών και υπηρεσιών που απευθύνονται στην αγροτική παραγωγή της ενδοχώρας του. Το 1869 η *Γεωργική Εφημερίς* που εκδίδεται στο Ναύπλιο, αναφέρει ότι κάθε εβδομάδα γίνονται δύο αγορές, «μία μικρά εν Ναυπλίω και μία μεγάλη, κατά Σάββατον, εν Άργει, ένθα χιλιάδες οκάδων σιτηρών και λοιπών γεωργικών προϊόντων πωλούνται καθώς και πλείστα ζώα μεταφερόμενα από διάφορα μέρη».¹¹ Τον ίδιο χρόνο εγκαινιάζεται στο Άργος η πρώτη ετήσια εμποροπανήγυρις, διάρκειας οκτώ ημερών.¹² Τέλος, στην έκθεση των Ολυμπίων του 1870, το Άργος έχει να επιδείξει τα καραβόπανα και το σιδερένιο άροτρο που κατασκευάζονται στην πόλη, ενώ το Ναύπλιο μνημονεύεται για το Βασιλικό Οπλοστάσιο, το οποίο απέστειλε στην έκθεση «διαφόρων ειδών μηχανάς, ιπποσκευάς, πολεμικά εργαλεία, χάμουρα κ.λπ.».¹³

Το Ναύπλιο φαίνεται, λοιπόν, να είναι μια πόλη καθαρά αστική, η οποία όμως περιβάλλεται ασφυκτικά, δηλαδή σε πολύ μικρή απόσταση, από μια ενδοχώρα όχι μόνο γεωργική αλλά σε μεγάλο βαθμό και κτηνοτροφική, της οποίας τις ανάγκες φαίνεται να καλύπτει μόνο εν μέρει. Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί στην εξέταση της αγροτικής παραγωγής της Επαρχίας. Στον Πίνακα 4 βλέπουμε ότι το 1860 καλλιεργούνται στην Επαρχία κυρίως σιτηρά, στα οποία οι αποδόσεις είναι αρκετά καλές, και ακολουθούν τα αμπέλια, η σταφίδα και τα όσπρια. Πρόκειται για την εικόνα μιας κοινωνίας κυρίως αυτοκαταναλωτικής, η οποία διατηρεί σχέσεις με την αγορά διαθέτοντας λίγα εμπορικά προϊόντα. Η Επαρχία, ωστόσο, είναι ελλειμματική σε σιτηρά. Το 1860 αντιστοιχούν 152,5 χιλιόγραμμα σιτηρών κατά κεφαλήν, ενώ ο μέσος όρος ζωάρκειας έχει οριστεί στα 200 χιλιόγραμμα κατά κεφαλήν.¹⁴ Την ίδια

υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στο Ναύπλιο γράφει, το 1857, ότι οι εργασίες των περισσότερων εμπορών δεν περιορίζονται στην τοπική κλίμακα, αλλά οι έμποροι προαγοράζουν την αγροτική παραγωγή, την οποία στέλνουν στο εξωτερικό. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (Ι.Α.Ε.Τ.Ε.), XXI, Αλληλογραφία, Γ', φάκ. 277, επιστολή της 20ής Απριλίου 1857. Ενδεικτικά, το 1857 η μέση πίστωση των εμπορών του Ναυπλίου στην Ε.Τ.Ε. είναι 7.002 δρχ., ενώ του Άργους 3.672 δρχ. Βλ. Ι.Α.Ε.Τ.Ε., ό.π., και φάκ. 280, πιστωτικοί κατάλογοι και XX, Υποκαταστήματα, Α', φάκ. 4, πιστωτικός κατάλογος.

11. *Γεωργική Εφημερίς*, Ναύπλιο, 5.10.1869.

12. Στο ίδιο, 15.10.1869.

13. Στο ίδιο, 8.1.1871.

14. Η παραγωγή σιτηρών ανέρχεται στους 2.370 τόνους, ενώ ο πληθυσμός είναι

χρονιά η Επαρχία Άργους έχει πλεονασματική παραγωγή σιτηρών με 278 χιλιόγραμμα κατά κεφαλήν. Αυτή είναι η εποχή που η ενδοχώρα της Επαρχίας Ναυπλίας διευρύνεται και καταλαμβάνει για τη συντήρησή της ένα μέρος της Επαρχίας Άργους, καθώς, όπως είδαμε και στο παζάρι του Σαββάτου στο Άργος, εκεί πωλούνταν «χιλιάδες οκάδων σιτηρά».

Στον Πίνακα 4 βλέπουμε, επίσης, ότι ο Νομός Αργολιδοκορινθίας είναι η πρώτη καπνοπαραγωγός περιοχή της χώρας το 1860. Τα δεδομένα είναι σε επίπεδο Νομού, αλλά ήδη το 1851 ο Ραγκαβής μας πληροφορεί ότι στον Δήμο Ναυπλίας καλλιεργείται ο καπνός. Το 1885 ο Αντ. Μηλιαράκης θα δώσει πιο αναλυτικές πληροφορίες, σύμφωνα με τις οποίες ο συντριπτικός όγκος του καπνού παράγεται στις δύο γειτονικές Επαρχίες Ναυπλίας και Άργους.¹⁵ Στο εσωτερικό της Επαρχίας Ναυπλίας ο καπνός καλλιεργείται κυρίως στον Δήμο Μηδείας (350.000 οκάδες) και στον Δήμο Ναυπλιέων (100.000 οκάδες). Στους δύο άλλους Δήμους οι ποσότητες είναι αμελητέες.¹⁶

Το δεύτερο εμπορικό προϊόν που παράγει η Επαρχία είναι το βαμβάκι. Και εδώ η παραγωγή του 1860 μας δίνει πληροφορίες σε επίπεδο Νομού. Το βαμβάκι καλλιεργείται αποκλειστικά στον Δήμο Ναυπλιέων και από μεταγενέστερες πληροφορίες μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι στο σύνολο του Νομού μόνο ο Δήμος Ναυπλιέων και ο Δήμος Αργείων καλλιεργούν όλο το βαμβάκι που εμφανίζεται στις στατιστικές.¹⁷ Τέλος, σε ό,τι αφορά στη σταφίδα, και αυτή καλλιεργείται στις δύο Επαρχίες Ναυπλίας και Άργους, σχεδόν αποκλειστικά στους Δήμους Ναυπλιέων και Αργείων, δηλαδή στις παρυφές των δύο πόλεων.¹⁸

Σύμφωνα με τη στατιστική του 1860, αυτά είναι τα γεωργικά εμπορικά προϊόντα της Επαρχίας Ναυπλίας. Ωστόσο, ο Ραγκαβής μας πληροφορεί το 1851 ότι το Ναύπλιο παράγει «διαφόρους οπώρας», το Τζαφέραγα «πέπωνες», η Νέα Επίδαυρος λεμόνια και «οπώρας παντός είδους» και το Λυγουριό επίσης «παντός είδους οπώρας».¹⁹ Τριάντα χρόνια αργότερα, ο Μηλιαράκης

15. 537 κάτοικοι. Η Επαρχία Άργους έχει παραγωγή σιτηρών 5.761 τόνους και πληθυσμό 20.724 κατοίκους.

15. Στην Επαρχία Ναυπλίας παράγονται 450.000 οκάδες και στην Επαρχία Άργους 383.649 οκάδες. Στην Επαρχία Κορινθίας παράγονται μόνο 4.000 οκάδες και στην Επαρχία Ύδρας-Τροιζηνίας 500 οκάδες. Βλ. Αντώνιος Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία, του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*, Αθήνα 1886, σ. 36, 67, 104, 178.

16. Στο ίδιο, σ. 70, 78, 84, 87, 92.

17. Στο ίδιο.

18. Η σταφίδα που καλλιεργείται εδώ, είναι κυρίως η σουλτανίνα που εκτιμάται ιδιαίτερα στις αγορές του εξωτερικού. Βλ. στο ίδιο.

19. Γιατί δεν αναφέρονται αυτά τα προϊόντα στη στατιστική; Πιθανόν επειδή πρόκειται για μικρές ποσότητες, ακόμη και αν αυτές εμπορευματοποιούνται, ή επειδή οι κηρευ-

καταγράφει αυτό που από πριν υπήρχε ως τάση: για τον Δήμο Ναυπλιέων αναφέρει ότι οι χωρικοί ασχολούνται «και εις την κηρείαν και εις την κατασκευήν πολτού ντομάτας, ον παρασκευάζουσιν τον Αύγουστον».²⁰ Για το λιμάνι της Επιδαύρου αναφέρει ότι εξάγει περί τα 2 εκατομμύρια λεμόνια και συμπληρώνει: «υπάρχει δε τακτική συγκοινωνία μεταξύ του λιμένος τούτου και των λιμένων Πειραιώς, Αιγίνης, Πόρου και Σύρου, μάλιστα το θέρος διά πλοιαρίων μετακομιζόντων εντεύθεν νωπούς καρπούς, σύκα, σταφυλάς και λαχανικά».²¹ Αυτά τα εμπορικά προϊόντα, έστω και σε μικρές εξαγωγίμες ποσότητες, υποδηλώνουν ότι υπάρχουν τα εμπορικά δίκτυα, δηλαδή η σχέση με την αγορά, και η εμπειρία για τη μελλοντική επέκταση των συγκεκριμένων εμπορικών καλλιεργειών. Εξάλλου, υπάρχουν μαρτυρίες ότι ήδη στη δεκαετία του 1830 γίνονται προσπάθειες για την επέκταση των υπάρχουσών κηπευτικών καλλιεργειών ή νέων πειραματικών καλλιεργειών, όπως ο κρόκος.²²

Η κτηνοτροφική παραγωγή της Επαρχίας παρουσιάζεται στον Πίνακα 5. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι ο έντονα κτηνοτροφικός χαρακτήρας της ενδοχώρας του Ναυπλίου, το οποίο είναι ένα καθαρά αστικό κέντρο. Η Επαρχία έρχεται δέκατη όσον αφορά στην εκτροφή προβάτων και δεύτερη στην εκτροφή κατσικιών στο σύνολο της χώρας. Αυτή η έντονη παρουσία της κτηνοτροφίας όχι μόνο επιβεβαιώνει την ύπαρξη των εκτεταμένων βοσκότοπων –μελλοντικός χώρος μόνιμης εγκατάστασης κτηνοτρόφων και έντονων πληθυσμιακών ανακατατάξεων στην περιοχή–, αλλά φανερώνει και τον εκχρηματισμό της τοπικής οικονομίας, αφού κτηνοτροφία δεν σημαίνει μόνο παραγωγή για αυτοκατανάλωση αλλά κυρίως παραγωγή για εμπορική εκμετάλλευση. Στην περίπτωση αυτή όμως η ενδοχώρα της πόλης διευρύνεται, διότι εκτός από τον ντόπιο πληθυσμό περιλαμβάνει και έναν πληθυσμό ο οποίος είναι μεν εγγεγραμμένος, αλλά κατοικεί τον μισό χρόνο σε άλλες επαρχίες, κυρίως στην Αρκαδία.

Ο χαρακτήρας της γεωργίας στην Επαρχία Ναυπλίας είναι κυρίως εκτα-

τικές καλλιέργειες καταλαμβάνουν πολύ μικρή έκταση, βασικό κριτήριο της καταγραφής στη στατιστική του 1860.

20. Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 70.

21. Στο *ίδιο*, σ. 83, 84. Ο Μηλιαράκης αναφερόμενος στο Τολό του Δήμου Μινώας λέει ότι οι κάτοικοί του είναι γεωργοί και υπάρχουν και ορισμένοι ναυτικοί «κομίζοντας κυρίως εις Πειραιά τα προϊόντα των Δρεπανοχωρίων του Δήμου Ναυπλιέων, ιδίως τα κηπαία, ευκολότερας ούσης ενταύθα της φορτώσεως. Εκ των προϊόντων του Δήμου Τολού εξάγεται μόνον μικρά ποσότης λεμονίων»· στο *ίδιο*, σ. 90.

22. Με διάταγμα της 17ης/29ης Νοεμβρίου 1837 παραχωρήθηκαν, επί εκτιμήσει, 100 στρέμματα εθνικής γης στον Παναγιώτη Κουρουσόπουλο, προκειμένου να καλλιεργήσει, τουλάχιστον στο ¼ της γης, κρόκο, ινδικό βαμβάκι και άλλα «ξένα προϊόντα», με την υποχρέωση να διδάξει –όσους το επιθυμούσαν– την καλλιέργεια των προϊόντων αυτών. Βλ. Γ.Α.Κ., Εθνικά κτήματα, φάκ. 123.

Πίνακας 4
Αγροτική παραγωγή στην Επαρχία Ναυπλίας, 1860

Προϊόν	Καλλιεργούμενη έκταση (σε στρέμματα)	Όγκος παραγωγής (σε τόνους)	Αξία παραγωγής (σε δρχ.)	Στρεμματική απόδοση (χλγρ./στρ.)	Σειρά κατάταξης απόδοσης στο σύνολο των επαρχιών
Σιτάρι	14.985	1.466	306.361	97,84	12/42
Σμιγός	3.969	360	56.077	90,71	1/42
Κριθάρι	4.920	537	73.800	15,00	14/42
Βρώμη	115	7	1.150	64,20	23/42
Όσπρια	758	78	18.198	24,01	8 /32
Κρασί	6.501	1.776	172.888	273,18	13 /43
Σταφίδα	1.344	236	73.610	175,30	16 /20
Λάδι	753	15	11.801	20,12	
Μουριές	105				
Βελανίδια (αρ. κυψελών)	12	5 (μέλι)	857		
Κυψέλες	3.531	2,14	21.186		
Καπνός *	13.669	722,314	309.470	(χλγρ. κατά κεφαλήν) 6,364	1/10
Βαμβάκι*	1.279	57,459	17.500	0,51	6/10

* Τα δεδομένα αφορούν στο σύνολο του Νομού Αργολιδοκορινθίας.

Πηγή: Σ. Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστική της Γεωργίας*, Αθήνα, 1864. Σωκράτης Δ. Πετμεζιάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003.

τικός, το τεχνολογικό επίπεδο όμως είναι ιδιαίτερα χαμηλό. Με την απουσία γεωργικών μηχανημάτων και τη μικρή διάδοση του σιδερένιου αρότρου θα περίμενε κανείς να συναντήσει αφθονία βοδιών για την άροση.²³ Ωστόσο, ο αριθμός των αροτριώντων βοδιών είναι πάρα πολύ χαμηλός και των μουλαριών ακόμη χαμηλότερος. Με τι οργώνουν, λοιπόν, οι χωρικοί; Ο υψηλός αριθμός των αλόγων δικαιολογείται από την παρουσία του ιπποφορβείου στην περιοχή, αλλά τα άλογα τα οποία εκτρέφονται εκεί, προορίζονται είτε για τον στρατό είτε για τις μεταφορές, χωρίς να αποκλείεται ένα μέρος τους να χρησιμοποιείται και στις αγροτικές εργασίες. Το ζώο που χρησιμοποιείται

23. Σε ό,τι αφορά στις εμπορικές καλλιέργειες, οι σχέσεις με την αγορά αφενός και το χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο της γεωργίας αφετέρου μπορούν να είναι συμβατά, αν σκεφτούμε ότι το είδος των εμπορικών καλλιεργειών που αναπτύσσονται στην περιοχή δεν απαιτεί υψηλό τεχνολογικό εξοπλισμό, καθώς οι περισσότερες εργασίες είναι χειρωνακτικές.

κατεξοχήν σ' αυτές, είναι τα γαϊδούρια, αφού η Επαρχία έρχεται πρώτη στην επικράτεια σε αριθμό όνων.

Συνοψίζοντας τα οικονομικά χαρακτηριστικά της Επαρχίας, μπορούμε να πούμε ότι η περιοχή είναι σταθερά προσκολλημένη στην αυτοκατανάλωση, έχοντας όμως μια παράλληλη, επίσης σταθερή, σχέση με την αγορά, μέσω των εμπορικών της προϊόντων, σχέση η οποία δεν περιορίζεται στα χωριά του κάμπου (με τη σταφίδα, τα κηπευτικά κ.ά.) αλλά έχει διεισδύσει και στα ορεινά μετόπισθεν. Μέσα από τη σχέση αυτή η Επαρχία καλύπτει τις ανάγκες σε προϊόντα ελλειμματικά, όπως τα σιτηρά, και αντιμετωπίζει τις εκχρηματισμένες ανάγκες της.

Η προσέγγιση της δημογραφίας και της μελέτης της οικονομίας της περιοχής δείχνει ότι οι ενδοχώρες του Ναυπλίου είναι πολλές: υπάρχει ενδοχώρα διοικητική, δικαστική, γεωργική, κτηνοτροφική και εμπορική. Η δικαστική περιλαμβάνει, εκτός από την ευρύτερη περιοχή του Ναυπλίου, και τη νότια και νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Η γεωργική καταλαμβάνει όλη την Επαρχία Ναυπλίας αλλά και ένα τμήμα της επαρχίας Άργους, που βρίσκεται στην αργολική πεδιάδα. Η κτηνοτροφική διευρύνει τα σύνορα της Επαρχίας Ναυπλίας, ώστε να συμπεριλάβει αρκετά εδάφη της Αρκαδίας. Τέλος, η εμπορική ενδοχώρα του Ναυπλίου εντοπίζεται στην Επαρχία Ναυπλίας, χάνοντας ένα τμήμα της στα νοτιοανατολικά, το οποίο όμως το Ναύπλιο το ανακτά από ένα τμήμα της Επαρχίας Άργους.

Αν θέλουμε να προσδιορίσουμε την οικονομική ενδοχώρα του Ναυπλίου, τότε ίσως θα πρέπει να συμπεριλάβουμε όλες τις παραπάνω, οι οποίες συνεπάγονται οικονομικές συναλλαγές. Αν περιοριστούμε όμως στην πρωτογενή παραγωγή και την εμπορευματοποίησή της, τότε θα πρέπει να λάβουμε υπόψη το λιμάνι της πόλης, καθώς και τα μικρότερα λιμάνια του Τολού και της Επιδαύρου, σχεδόν αποκλειστική διέξοδος των εμπορικών προϊόντων. Επίσης, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τις αποστάσεις, οι οποίες φαίνεται ότι καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό το είδος των αγροτικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την αγορά. Στο Γράφημα 1 παρατηρούμε ότι σε μία ακτίνα έως πέντε ωρών από την πρωτεύουσα της Επαρχίας έχουμε μια ενδοχώρα που αποτελείται από 26 οικισμούς της Επαρχίας Ναυπλίας και 23 οικισμούς της Επαρχίας Άργους. Ένα μέρος, δηλαδή, της Επαρχίας Ναυπλίας πέφτει έξω από αυτή τη «στενή» ενδοχώρα. Αν αναρωτηθούμε πόσο οργανικά συνδεδεμένα είναι αυτή η ευρεία περιφέρεια του Ναυπλίου, θα δούμε ότι όλα τα προϊόντα που καλλιεργούνται στη ζώνη αυτή των 5 ωρών, εμπορευματοποιούνται είτε επί τόπου, δηλαδή στις τοπικές αγορές του Ναυπλίου και του Άργους, είτε στη διεθνή αγορά μέσω του λιμανιού του Ναυπλίου. Πράγματι, τα «διεθνή» προϊόντα που παράγονται στα χωριά αυτής της ζώνης, είναι κυρίως η σταφίδα και ο καπνός και λιγότερο το βαμβάκι.

Πίνακας 5
Κτηνοτροφία στην Επαρχία Ναυπλίας, 1860

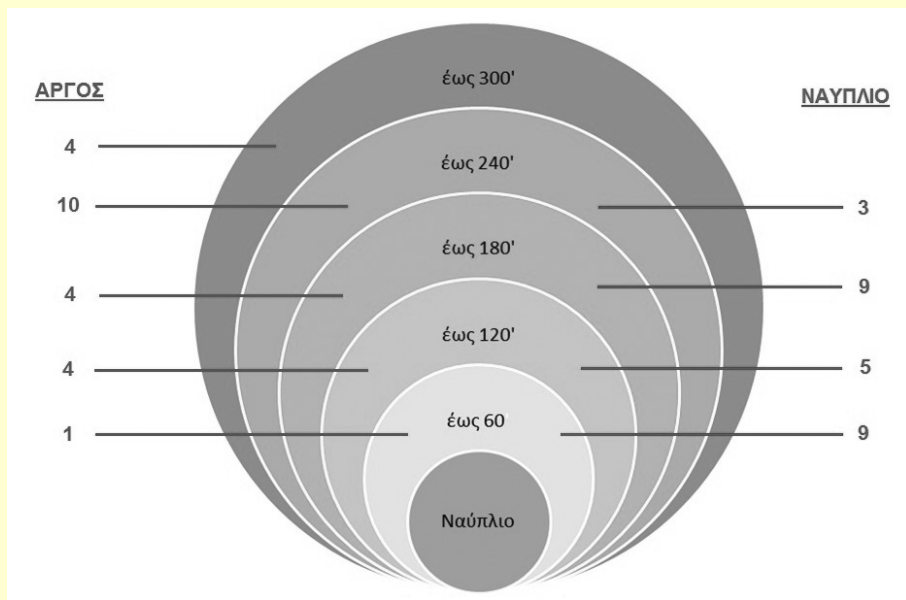
Είδος ζώων	Αριθμός ζώων	Αξία σε δρχ.	Αξία παραγωγής σε δρχ.	Ζώα ανά τετρ. χλμ.	Σειρά κατάταξης ως προς το ζωικό κεφάλαιο	
Πρόβατα	+ 37.041	53.906 αρνιά	485.154	344.843	73,77	10/44
Κατσίκες	+ 48.937	57.574 ερίφια	345.444	319.530	78,79	2/44
Χοίροι	+ 129	219 χοιρίδια	4.380	1.935	0,30	36/44
Αγελάδες	+ 767	925 μοσχάρια	64.750	24.697	Ανά 1.000 κατοίκους: 60	Ανά 1.000 κατοίκους: 22/44
Άλογα και πουλάρια	+261	1.377 πουλάρια	206.550		Ανά 1.000 κατοίκους: 89	Ανά 1.000 κατοίκους: 10/44
Ημίονοι και πουλάρια	+123	214 πουλάρια	19.260		Ανά 1.000 κατοίκους: 14	Ανά 1.000 κατοίκους: 33/44
Όνοι και πουλάρια	+ 270	2.240 πουλάρια	112.000		Ανά 1.000 κατοίκους: 144	Ανά 1.000 κατοίκους: 1/44
Αροτριώ- ντα βόδια		1.095	219.000		Ανά 1.000 κατοίκους: 70	Ανά 1.000 κατοίκους: 39/44

Πηγή: Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία*, ό.π.
Σ. Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστική της Γεωργίας*, ό.π.

Λιγότερο οργανικά συνδεδεμένα είναι τα χωριά της Επαρχίας που απέχουν περισσότερο από 5 ώρες από το Ναύπλιο, και ειδικότερα τα χωριά του Δήμου Επιδαυρίων. Τα προϊόντα που παράγονται εδώ, κυρίως τα ευπαθή που πρέπει να φτάσουν γρήγορα στην αγορά (όπως τα κηπευτικά), φεύγουν από το λιμάνι της Επιδάουρου. Επίσης, στη δεκαετία του 1850 από το λιμάνι του Τολού φεύγουν τα ευπαθή κηπευτικά των Δρεπανοχωρίων, παρόλο που αυτά τα χωριά απέχουν πολύ λιγότερο από 5 ώρες από το Ναύπλιο. Επομένως, υπάρχει μια διαφυγή εμπορικής δραστηριότητας από το λιμάνι του Ναυπλίου, η οποία μένει να ερευνηθεί αν είναι και οικονομική διαφυγή των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων του Ναυπλίου, δηλαδή αν όλη η εμπορική επιχείρηση ασκείται από εμπόρους του Ναυπλίου και το λιμάνι του Τολού αποτελεί-μόνο το τελικό στάδιο της διεκπεραίωσης.²⁴

24. «Των επαρχιών δε Ναυπλίας και Άργους η εξαγωγή γίνεται εκ Ναυπλίου. Τα

Γράφημα 1
Αποστάσεις οικισμών από το Ναύπλιο και το Άργος

Πηγή: Ιωάννης Εμμ. Νουχάκης, *Ελληνική χωρογραφία. Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθυσμού και αποστάσεων*, Αθήνα 1901, σ. 432-456.

Όλα τα χωριά που απέχουν λιγότερο από 5 ώρες από το Ναύπλιο, αποτελούν τη ζωντική ενδοχώρα του, δηλαδή αυτή που σχετίζεται με την τροφοδοσία του πληθυσμού και την εμπορική δραστηριότητα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων του, και βρίσκονται γύρω από έναν νοητό άξονα που σχηματίζουν οι αμαξιτοί δρόμοι Άργους-Ναυπλίου και Ναυπλίου-Τολού. Ο Δήμος Επιδαύρου που απέχει περισσότερο από 5 ώρες, είναι λιγότερο οργανικά συνδεδεμένος με το Ναύπλιο. Η έλλειψη αμαξιτού δρόμου που να συνδέει τον Δήμο με το Ναύπλιο κατά την οθωνική περίοδο υποδηλώνει αυτή τη χαλαρή σύνδεση. Ο Μηλιαράκης αναφέρει το 1885 ότι ο δρόμος Ναυπλίου-Λυγουριού-Ιερού Ασκληπιού κατασκευάστηκε «νεωστί χάριν της ευκόλου μεταβάσεως εις το Ιερόν του Ασκληπιού» και όχι χάριν του εμπορίου.²⁵

Όλες οι ενδοχώρες του Ναυπλίου έχουν μια περισσότερο ή λιγότερο στενή σχέση με την πόλη και η καθεμιά την επηρεάζει σε διαφορετικό επίπεδο. Η

προϊόντα δε του ανατολικού Δήμου της Ναυπλίας, του των Επιδαυρίων, συνιστάμενα κυρίως εις λεμόνιον, εξάγονται εκ του λιμένος της Παλαιάς Επιδαύρου και του όρμου της Πιάδας» Αντ. Μηλιαράκης, *ό.π.*, σ. 21.

25. Στο ίδιο, σ. 13-14.

διοικητική ενδοχώρα εξυπηρετεί τις διοικητικές λειτουργίες της πόλης αλλά και της κεντρικής εξουσίας. Η δικαστική διατηρεί και αναπαράγει το ηγεμονικό προφίλ της πόλης και τροφοδοτεί και συντηρεί τον τομέα των υπηρεσιών (πανδοχεία, καφενεία, δικηγόροι κ.λπ.). Η γεωργική είναι αυτή που εκτείνεται στα υπόλοιπα χωριά του κάμπου, τα οποία ανήκουν στην Επαρχία Άργους, προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες του Ναυπλίου και της περιφέρειάς του σε γεωργικά προϊόντα, κυρίως σιτηρά. Η κτηνοτροφική σχετίζεται με το εμπόριο και τις υπηρεσίες της πόλης, αλλά κυρίως επηρεάζει βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα τη δημογραφία της περιοχής. Τέλος, η εμπορική ενδοχώρα, που χάνει ένα μέρος της νοτιοανατολικά, το κερδίζει στα δυτικά, στο αργολικό πεδίο, και συντηρεί τα ανώτερα εμπορικά στρώματα του Ναυπλίου αλλά και τα συναφή επαγγέλματα του λιμανιού και των μεταφορών. Παράλληλα, είναι η βάση στην οποία εγκαθιδρύονται οικονομικές και κοινωνικές ιεραρχίες σε όλο το αργολικό πεδίο είτε μέσα από την ιδιοκτησία και την εκμετάλλευση της γης είτε μέσα από τη διακίνηση των τραπεζικών κεφαλαίων. Αυτή η ενδοχώρα είναι η πλέον εξωστρεφής, αφού συνδέει την πόλη με ευρύτερα εμπορικά δίκτυα, αρχικά διεθνή, και αργότερα, όταν το λιμάνι θα παρακμάσει, εθνικά.

Οι πολλές ενδοχώρες του Ναυπλίου εξηγούν καλύτερα την πληθυσμιακή στασιμότητα, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις αλλαγές στα εμπορικά δίκτυα της πόλης. Τα κοινωνικά στρώματά της συνδέονται στενά με τα αγαθά και τις υπηρεσίες που προσφέρονται στις ενδοχώρες, και από την άλλη επηρεάζονται από τις επιλογές των χωρικών αυτών των ενδοχωρών. Οι αλλαγές στις καλλιέργειες, το γαιοκτητικό καθεστώς, όπως εξελίσσεται στην περιοχή, οι σχέσεις με την κτηνοτροφία και οι μετακινήσεις πληθυσμών διαμορφώνουν νέες έγγειες και εμπορικές σχέσεις που επηρεάζουν τελικά τις επιλογές των κοινωνικών στρωμάτων της πόλης. Το Ναύπλιο είναι μια πόλη που φαίνεται όχι μόνο να επηρεάζει αλλά και να επηρεάζεται από τη δυναμική της ενδοχώρας του.

V.

ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΚΑΙ Η ΑΡΓΟΛΙΔΑ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΝΑ (1833-1862)

Γ' ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ
ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

Πρόεδρος: Γιώργος Αναστασόπουλος

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Η. ΚΟΝΔΗΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΣΤΗΝ ΑΡΓΟΛΙΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

1. Εισαγωγικές σημειώσεις

Το Νοέμβριο του 1862, όταν μετά τη Ναυπλιακή Επανάσταση και τα άλλα επαναστατικά κινήματα η πολιτική κατάσταση στη χώρα έχει αλλάξει και ο Όθων την έχει εγκαταλείψει, Υπουργός της Εκπαιδευσεως είναι μια σημαντική προσωπικότητα του αντιδυναστικού αγώνα, ο Επαμ. Δεληγεώργης. Ο νέος Υπουργός με εγκύκλιό του¹ προς όλους τους Δημάρχους της χώρας ζητά πληροφορίες για τον αριθμό και τον τύπο των σχολείων καθώς και κάθε άλλη πληροφορία που να βοηθά στη διαμόρφωση μιας εικόνας για την κατάσταση της εκπαίδευσης και του σχολικού δικτύου στη χώρα. Μετά από 30 χρόνια ανεξάρτητης πορείας μέσα στην ιστορία, είναι πασιφανής η αδυναμία του νέου ελληνικού κράτους να ελέγξει και να αποδώσει σαφή εικόνα της οργάνωσης και λειτουργίας των μηχανισμών του, και στη συγκεκριμένη περίπτωση του εκπαιδευτικού του μηχανισμού. Έτσι, μέχρι τότε, με εξαίρεση τα σημαντικά πληθυσμιακά κέντρα κάθε νομού ή τους τόπους με σχετικά εύκολη πρόσβαση και επικοινωνία, δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα για μεγάλα τμήματα της ελληνικής επικράτειας. Το ίδιο ισχύει και για την Αργολίδα.

Το σχολικό δίκτυο που διαμορφώθηκε κατά την καποδιστριακή περίοδο, παρακολουθεί και υφίσταται τις συνέπειες των δραματικών γεγονότων που ακολούθησαν τη δολοφονία του Κυβερνήτη και έτσι, μετά τα γεγονότα του Ναυπλίου και την έξωση του Όθωνα, γυρίζουμε πάλι στο σημείο εκκίνησης. Πράγματι, το 1834 η Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδευσεως με εγκύκλιό της προς όλους τους νομάρχες ζητά στοιχεία για την ύπαρξη και το είδος των σχολείων, τον αριθμό των μαθητών κ.λπ.² Γνωρίζουμε πως μέχρι τότε λειτουργούν στην Αργολίδα από το 1829 μέχρι και το 1832 ένα Αλληλοδιδασκτικό στο Άργος³ με 183 μαθητές και ένα στο Ναύπλιο με

1. Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 30, εγκύκλιος 1371/30.11.1862.

2. Δ. Αντωνίου, «Η εκπαιδευτική εικόνα του Ναυπλίου κατά τα έτη 1833-1834», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. IV (2000), σ. 31-64, σ. 44.

3. Η Αννίτα Κορδατζή-Πρασά αναφέρει πως το σχολείο καταστράφηκε το Δεκέμ-

179 μαθητές από τους οποίους τα 21 είναι κορίτσια. Λειτουργεί, επίσης, το Ιδιωτικό Σχολείο Θηλέων της Ελένης Δανέζη με 22 μαθήτριες στο Ναύπλιο.

Η οθωνική περίοδος αρχίζει με μια ουσιαστική αλλαγή στους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς του νέου ελληνικού κράτους κυρίως σε δύο επίπεδα:

Πρώτον, στη δομή του εκπαιδευτικού συστήματος που καθορίζεται από τα βασικά διατάγματα της Αντιβασιλείας ήδη από το 1833 και των βασιλικών κυβερνήσεων μέχρι το 1857.⁴ Οι κανονισμοί και οι διατάξεις αυτές θα ισχύσουν γενικά μέχρι το 1929.⁵ Η δομή του εκπαιδευτικού συστήματος ακολουθεί από τη μια τα βαυαρικά πρότυπα και από την άλλη τη συγκεντρωτική λογική με την οποία οργανώνεται το νέο ελληνικό κράτος.

Δεύτερον, στο επίπεδο της διοικούσας ιδέας της καποδιστριακής εκπαιδευτικής πολιτικής που εγκαταλείπεται οριστικά. Το σχολείο ως μέσο διάχυσης των πολιτισμικών αγαθών με επίκεντρο την εξυπηρέτηση, σε ένα πρώτο στάδιο, των στοιχειωδών αναγκών ενός λαού που ήταν κατά 90% αναλφάβητος,⁶ παύει

βριο του 1831. Τον Οκτώβριο του 1832 οι γονείς ζητούν από την κυβέρνηση την επαναλειτουργία του σχολείου και το αίτημα αυτό υποστηρίζεται από τον αρχαιότερο ίσως δάσκαλο στην Αργολίδα, το Ν. Φανδρίδη, με αναφορά του στις 19 Οκτωβρίου 1832 [«Η εκπαίδευση στο Άργος επί Καποδίστρια, 1828-1832», *Ελλέβορος* 11 (1994), σ. 93-94]. Μοναδική για την Αργολίδα στην ανάλυση και τα στοιχεία που παρουσιάζει είναι η μελέτη του Β. Κ. Δωροβίνη, «Συμβολές στην ιστορία της Κτιριοδομίας της Καποδιστριακής εποχής (1828-1833). Το κτίριο του Αλληλοδιδασκτικού Σχολείου Άργους», *Αρχαιολογία* 32 (1989), σ. 85-88 και *Αρχαιολογία* 33 (1989), σ. 80-84. Για την ιστορία του σχολείου και τις «πολιτικές φάσεις» δημιουργίας του βλ. Δ. Κ. Βαρδουγιώτης, «Το εν Άργει Κεντρικόν Σχολείον της Ελλάδος», *Αργολικόν Ημερολόγιον 1900*, σ. 62-73.

4. Π. Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 2004, σ. 83-131. Βλ., επίσης, Δ. Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γ.Γ.Ν.Γ., τ. 1, Αθήνα 1987, σ. 12-14 και του ίδιου, «Η εκπαιδευτική εικόνα του Ναυπλίου», *ό.π.*, σ. 33-38.

5. Ο σχετικός διάλογος για το αν αυτή η «ανθεκτικότητα» αποδεικνύει και την αξία του νομοθετικού πλαισίου που θεσπίστηκε, συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια του Επιστημονικού Συμποσίου στο Ναύπλιο (12-14.10.2012). Ισχυρίζομαι πως η ανθεκτικότητα αυτή εξηγείται περισσότερο από την απουσία ολοκληρωμένης πολιτικής για την εκπαίδευση και αποσπασματικών μέτρων ανάλογα με τα πρόσωπα και τη χρονική συγκυρία, παρά από την αξία του ως οργανωτικού και λειτουργικού πλαισίου αναφοράς.

6. Ο Γ. Β. Δερτιλής προτιμά την έννοια «αγράμματοι» από εκείνη των «αναλφάβητων». Προφανώς με την έννοια αυτή καλύπτονται και όσοι έχουν κάποιες στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης. Αναφέρει δε πως ακόμα και στη δεκαετία του 1870 η αναλογία των «αγραμμάτων» παραμένει υψηλή, παρά τους καλούς ρυθμούς εξάπλωσης του σχολικού δικτύου, όπως διαπιστώνεται σε διάφορες μελέτες. Ο συγγραφέας σημειώνει χαρακτηριστικά πως το 1870 οι «αγράμματοι» αποτελούν «το 82% του συνόλου, το 71% των ανδρών και το 94% των γυναικών» (*Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, 1830-1920*, τ. Α', Αθήνα 2005, σ. 245).

να υπάρχει. Αντίθετα, παρατηρείται μια στροφή στην αρχαιολατρία, στη βάση της οποίας θα οργανωθεί και το ιδεολογικό/γνωστικό περιεχόμενο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Ουσιαστικά καμία πρόνοια δεν λαμβάνεται για την ενίσχυση της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Η Γεωργική Σχολή της Τίρυνθας, για παράδειγμα, υπολειπεται, για ένα χρονικό διάστημα παύει να λειτουργεί και ανοίγει πάλι τις πόρτες της το 1847. Μάλιστα, στα γεγονότα του 1862 μετατρέπεται σε κέντρο επιχειρήσεων του βασιλικού στρατού.⁷ Ο Νικόλαος Σπηλιάδης που θεωρείται αντικειμενικός παρατηρητής για την περίοδο αυτή, γράφει:

Αφ' ου παρέλυσαν τα παρά του Κυβερνήτου κατασταθέντα σχολεία και αυτό το εν Αιγίνη ορφανοτροφείον, όθεν απέβαλον όλα τα ορφανά του, η δε αντιβασιλεία κατέστησεν ιπποσταύλον το εις Άργος ιδρυθέν παρά του Κυβερνήτου αλληλοδιδασκτικόν σχολείον και αφ' ου διέλυσαν υπέρ τα τριάκοντα μοναστήρια και εδήμευσαν τα κτήματα και πράγματά των, διά να εκτελέσωσι τάχα το περί τούτων ψήφισμα της εν Άργει συνελεύσεως, το αφορών την ηθικήν διαμόρφωσιν των Ελλήνων, διά της θρησκείας και της παιδείας [...] μόλις δε μετά πολύν καιρόν αφ' ου ήλθεν ο βασιλεύς απεφάσισαν να συστήσωσιν εκτός των εις Ναύπλιον, εις Σύρον και εις Αθήνας κατεστημένων ελληνικών σχολείων και των μετ' αυτών συνδεδεμένων γυμνασίων, δέκα σχολεία ελληνικά καθ' όλην την επικράτειαν, εν ω απαιτούνται κατά το παρόν πεντακόσια αλληλοδιδασκτικά και πολλά ελληνικά, διά να μάθωσιν οι Έλληνες γράμματα.⁸

Σημειώνω, τέλος, πως το Διδασκαλείο που απηχούσε το καποδιστριακό όραμα της εκπαίδευσης δασκάλων, ώστε να εξαπλωθεί η στοιχειώδης εκπαίδευση σε ολόκληρη τη χώρα, όχι μόνο υπολειπόμενος σε ολόκληρη την οθωνική περίοδο, αλλά το 1864 καταργήθηκε και επίσημα με απόφαση της Βουλής και με το εξαιρετικό επιχείρημα ότι «δεν χρειάζεται».⁹ Έχει πάντως προηγηθεί μια εξαιρετική έκθεση¹⁰ του Υπουργού της Δημοσίας Εκπαιδευ-

7. Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ναύπλιο 1975, σ. 342.

8. *Απομνημονεύματα ήτοι Ιστορία της Επαναστάσεως των Ελλήνων*, κριτική έκδοση Παν. Φ. Χριστόπουλου, Ινστιτούτο Ανάπτυξης Χαρίλαος Τρικούπης, τ. 5, Αθήνα 2007, σ. 546.

9. Π. Κυπριανός, *ό.π.*, σ. 100.

10. *Αι προς την Εθνικήν Συνέλευσιν κατά την 21 Ιανουαρίου 1863 υποβληθείσαι εκθέσεις της Προσωρινής Κυβερνήσεως και του Υπουργείου*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1863, σ. 104-105. Η έκθεση αυτή, όπως και η σημαντική έκθεση του Γεν. Επιθεωρητή Σκαρλάτου Δ. Βυζάντιου, στην οποία αναφέρομαι διεξοδικά και δημοσιεύω στη συνέχεια, μου έγιναν γνωστές από τον κ. Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη. Τον ευχαριστώ για την πολύτιμη βοήθειά του, που δεν περιορίζεται μόνο στα δύο αυτά κείμενα.

σεως Επαμ. Δεληγεώργη προς την Εθνική Συνέλευση, στις 21 Ιανουαρίου 1863, στην οποία παρουσιάζει διεξοδικά την κατάσταση του εκπαιδευτικού συστήματος. Σχετικά δε με το Διδασκαλείο αναφέρει:

Το Διδασκαλείον απέβη καταγώγιον των την υποτροφίαν ως χαμαίζηλον άλλον εφημέρου ευνοίας λαμβανόντων, ή των την στρατολογία φευγόντων· οι δε βαθμοί, από ασθενών εγγυήσεων φυλαττόμενοι απέβησαν ολέθριον ευνοίας αντάλλαγμα [...]. Και αυτή δε η πεσούσα εξουσία, την παραλυσίαν ταύτην βλέπουσα του διδασκαλείου, και την θεραπείαν των κακώς κειμένων εκ συστήματος αποφεύγουσα, εσκέφθη μάλλον να διαλύση και αδεξίως ποτ' επεχείρησε την διάλυσιν του εθνοφελούς τούτου φυτωρίου της του λαού εκπαιδύσεως. Η ταπεινώσις αύτη της εκπαιδύσεως των δημοδιδασκάλων και η ευκολία της επιτυχίας του πτυχίου ηύξησαν επί τοσούτον τον αριθμόν αυτών, ώστε πλήθος απειράριθμον άνευ θέσεως εφεδρεύουσιν, λίαν δε κακόζηλος έρις και σπουδαρχία εκ τούτου πηγάζει, όργανα δε τοπικών και κομματικών αγώνων, εκ της ανάγκης ταύτης πιεζόμενοι, κατέστησαν οι διδάσκαλοι του λαού, εκπεσόντες του ιερού αυτών χαρακτήρος.

2. «Εκπαιδευτικό παράδοξο» και πολιτικές

Έχοντας υπόψη τις παραπάνω αναφερόμενες δύο αλλαγές που οριοθετούν το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο θα εξελιχθεί το σχολικό δίκτυο στην Αργολίδα, κατανοούμε καλύτερα το «εκπαιδευτικό παράδοξο», το οποίο καταγράφουν οι βασικότερες αναλύσεις για το εκπαιδευτικό μας σύστημα. Συγκρίνοντας δηλαδή τις δομές και τις δυνατότητες, κυρίως τις οικονομικές, που διαθέτει η χώρα στον προχωρημένο 19ο αιώνα με εκείνες των αναπτυγμένων ευρωπαϊκών κρατών, διαπιστώνουμε μια ικανοποιητική ανάπτυξη των σχολικών μηχανισμών, που δεν αντιστοιχεί στον αγροτικό της χαρακτήρα και πάντως είναι πιο δυναμική από εκείνη των ανεπτυγμένων κρατών.¹¹ Αυτή η παραδοξότητα επιμένει να υφίσταται σε όλη τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου, καθώς το κράτος αδυνατεί να χρηματοδοτήσει τις εκπαιδευτικές δομές και μεταβιβάζει το κόστος αυτό στους Δήμους και τις Κοινότητες, ενώ παρατηρούμε πως μεγαλώνει διαρκώς ο αριθμός των μαθητών και γίνονται προσπάθειες για την κατασκευή νέων σχολείων ή για

11. Ο Κ. Τσουκαλάς σημειώνει σχετικά με το θέμα αυτό πως η «Ελλάδα κατακτά ένα μέταλλο στη Διεθνή Έκθεση της Βιέννης το 1878 για τα επιτεύγματά της στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, και τη σειρά που κατείχε ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες» (*Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα 1977, σ. 26). Φυσικά, το επίπεδο αυτό αντανakλά την τάση που έχει ήδη αρχίσει να δημιουργείται από την επομένη της Ανεξαρτησίας, αλλά βρίσκει τις ρίζες της σε ολόκληρη την προηγούμενη –μεγάλη– ιστορική περίοδο.

την ανακατασκευή υπαρχόντων κτηρίων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως σχολεία, και μάλιστα με την εθελοντική εργασία των κατοίκων.¹²

Η θέσπιση του συστήματος της δωρεάν δημόσιας παιδείας αποτελεί μία άλλη σημαντική διάσταση του «εκπαιδευτικού παραδόξου», σε σύγκριση με άλλες ανεπτυγμένες χώρες. Η Ελλάδα θεσμοθετεί το σύστημα αυτό το 1834, όταν στη Γερμανία θεσμοθετείται μόλις το 1880 και στη Γαλλία το 1882, και μόνο για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Σημειώνω εδώ πως στην Ελλάδα, παρά τη θέσπιση διδασκτρών ήδη από το 1835, ώστε να βρεθεί κάποια λύση στο ζήτημα της μικρής χρηματοδότησης των σχολικών μονάδων, το μέτρο δεν επιδρά αρνητικά στο ρυθμό εξάπλωσης του σχολικού δικτύου, και μάλιστα στις περισσότερες των περιπτώσεων ατονεί λόγω αδυναμίας πληρωμής των οικογενειών. Σημειώνω, επίσης, πως η έννοια της «δωρεάν δημόσιας παιδείας» δεν αποτελεί επινόηση των κυβερνήσεων της οθωνικής περιόδου, αλλά έχει καταγραφεί ως κύριος προσανατολισμός στις αποφάσεις των επαναστατικών εθνοσυνελεύσεων. Επομένως, η κοινωνική προέλευση δεν αποτελεί τυπικό χαρακτηριστικό για την είσοδο ή τον αποκλεισμό¹³ από το εκπαιδευτικό σύστημα.

Η πολιτική αυτή ενδυναμώνει τη μεγάλη συμβολική αξία της εκπαίδευσης, που συνδέεται, εκτός από την κοινωνική κινητικότητα, ιδιαίτερα με τις ευκαιρίες πρόσβασης στον δημόσιο τομέα και στα εισοδήματα που αυτός διανέμει μια τάση που αρχίζει να παγιώνεται ήδη από τα πρώτα βήματα του νέου ελληνικού κράτους και θα δημιουργήσει συγκεκριμένη νοοτροπία σχετικά με τη σχέση που διαμορφώνεται ανάμεσα στον δημόσιο τομέα και το εκπαιδευτικό σύστημα. Η τάση αυτή, εξάλλου, θα ωθήσει τους γονείς στην κάλυψη συγκεκριμένων εκπαιδευτικών αναγκών, όταν το κράτος ή η τοπική αυτοδιοίκηση αδυνατεί να το πράξει.¹⁴

12. Παρόμοιες περιπτώσεις έχουμε σε ολόκληρη τη χώρα και μερικές από αυτές αναφέρονται από το Δημήτριο Α. Σακκή για τις νοτιοδυτικές Κυκλάδες, με παραδείγματα από τη Σίκινο, τη Σίφνο, τη Φολέγανδρο κ.ά., όπου οι κάτοικοι αναλαμβάνουν με εθελοντική εργασία να κατασκευάσουν ή να αποπερατώσουν τα σχολικά κτήρια (*Η εκπαίδευση στις Νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Οθωνική περίοδο. 1833-1843*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, τ. 1, Αθήνα 1994, σ. 79).

13. Σημειώνω εδώ πως η εκπαίδευση των γυναικών αποτελεί ένα ιδιαίτερο πεδίο αναζητήσεων για την έννοια του εκπαιδευτικού αποκλεισμού, παρότι πάντα υπήρξαν «σχολεία κορασιών». Ανάμεσα στις βασικές μελέτες για το θέμα αυτό υπογραμμίζω τη μελέτη της Ελένης Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί 1830-1910. Ένα ανθολόγιο*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γ.Γ.Ν.Γ., Αθήνα 1987.

14. Μεταξύ των δεκάδων εγγράφων που κατατίθενται από γονείς σε διάφορους Δήμους ή Κοινότητες της Αργολίδας, προκειμένου να ενημερώσουν τις κρατικές υπηρεσίες για την απόφασή τους να καλύψουν μέρος ή το σύνολο των δαπανών για τη λειτουργία του σχολείου της περιοχής τους, αναφέρω ενδεικτικά το Δήμο Ασίνης, όπου οι γονείς λαμ-

Πίνακας 1
Γενικά συγκριτικά στοιχεία
Ποσοστιαία εξέλιξη της Δημοτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Δημοτικά σχολεία		% φοίτησης παιδιών σχολικής ηλικίας		% μαθητών Δημοτικού στο σύνολο του πληθυσμού	
Έτος	αριθμός	Έτος	%	Έτος	%
1830	75	1830	8	1830	0,88
1840	252			1840	2,00
1853	333	1855	29	1855	4,2
1860	668	1860	30	1862	5,00

Συγκριτική σχέση μαθητών μ.ε. / πληθυσμού

Χώρα	Έτος	Πληθυσμός	Μαθητές
Ελλάδα	1855	± 1.200.000	5.000
Γαλλία	1842	(+) 21.000.000	20.000
Ρωσία	1850	–	20.000
Οθωμανική αυτοκρ.	1851	–	870

Πηγή: Υπουργείο των Εσωτερικών, *Στατιστική Επετηρίς, Απογραφές* (1861, 1870-1879 κ.ά.). Μ. Χουλιαράκης, *ό.π.* Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, Π. Κυπριανός, *ό.π.*

Οι εκπαιδευτικές πολιτικές της οθωνικής περιόδου έχουν ως στόχο την οργάνωση ενός βασικού δικτύου, κατά κύριο λόγο στις έδρες των νομών και στα μεγάλα κέντρα.¹⁵ Για την ίδρυση των σχολείων αποφάσιζε η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως ακολουθώντας συγκεκριμένη διαδικασία που στηριζόταν στις εκθέσεις των νομαρχών ή των διοικητών για τον αριθμό των κατοίκων και των πιθανών μαθητών, για την ύπαρξη κτηρίου και την ιδιοκτησία του, τις σχετικές υποδομές λειτουργίας, τη μισθοδοσία και άλλα χαρακτηριστικά.¹⁶ Με βάση τα στοιχεία αυτά κάθε δήμος ήταν υποχρεωμένος

βάνουν το 1856 σχετική απόφαση (Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας φάκ. Ο 30, έγγραφο με αρ. πρωτ. 2666/1856).

15. Αυτή η πολιτική δεν αντιστοιχούσε στο νομοθετικό πλαίσιο που η ίδια η Αντιβασιλεία θεσμοθετούσε, ενώ θα μπορούσε ο ρυθμός σχολικής οργάνωσης να είναι περισσότερο δυναμικός. Ο Δαυίδ Αντωνίου σημειώνει πως η Αντιβασιλεία «απέφευγε να ιδρύσει νέα σχολεία ως ότου υπάρξει γενικός κανονισμός της εκπαίδευσης και άφηνε –σε αυτή τη φάση– την πρωτοβουλία στις τοπικές κοινότητες» [«Η εκπαιδευτική εικόνα του Ναυπλίου κατά τα έτη 1833-1834», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. IV (2000), σ. 33].

16. Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες η ύπαρξη σχολείου αποτελεί σημαντικό στοιχείο για τη μεταφορά της έδρας του Δήμου από ένα μέρος σε κάποιο άλλο. Έτσι, με αφορμή τις αντιδράσεις των κατοίκων της Αλέας για τη μεταφορά της έδρας του Δήμου στο Μπογιάτι και μετά από σχετικό έγγραφο του Υπουργού των Εσωτερικών, ο νομάρχης

να οργανώσει και να συντηρήσει το σχολείο του (ή τα σχολεία της δικαιοδοσίας του), καθώς επίσης και να μεριμνήσει για τη μισθοδοσία των δασκάλων. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια με το παράδειγμα της επιθεωρητικής έκθεσης του Σ. Δ. Βυζάντιου, τα προβλήματα χρηματοδότησης αποτελούσαν ένα σταθερό παράγοντα στασιμότητας για το εκπαιδευτικό σύστημα στο σύνολό του, ιδιαίτερα ως προς την παρεχόμενη εκπαίδευση και την υλικοτεχνική υποδομή του. Γνωρίζοντας την κατάσταση του Α΄ Αλληλοδιδασκτικού σχολείου στο Ναύπλιο το 1833 δεν θα μπορούσαμε να φανταστούμε ότι 25 χρόνια μετά η κατάσταση δεν θα ήταν καλύτερη για μια σειρά από σχολεία της πόλης και της περιφέρειάς της. «Περιφερόμενο σχολείο» το χαρακτηρίζει ο συγγραφέας και σημειώνει: «Όταν εγκαταστάθηκε στο Βουλευτικό [...] το οίκημα χρησιμοποιούνταν άλλοτε ως στρατιωτικό δικαστήριο και άλλοτε για άλλες κρατικές ή κοινοτικές υποθέσεις, με αποτέλεσμα να διακόπτονται επανειλημμένως τα μαθήματα [...]. Οι μαθητές το εγκατέλειπαν σταδιακά, στρεφόμενοι στα άλλα ιδιωτικά σχολεία που λειτουργούσαν στο Ναύπλιο».¹⁷ Με την περιγραφή αυτή, εξάλλου, θα αρχίσω την παρουσίαση της κατάστασης του σχολικού δικτύου στην Αργολίδα, έτσι όπως παρουσιάζεται μέσα από την έρευνα των αρχειακών πηγών.

3. Το σχολείο στην Αργολίδα της οθωνικής περιόδου

Η Αργολίδα δεν αποτελεί εξαίρεση στον γενικό κανόνα της οργανωμένης διείσδυσης του σχολικού συστήματος. Η δεκαετία 1834-1844 αποτελεί περίοδο στασιμότητας έως πολύ μικρής κινητικότητας που αρχίζει να βελτιώνεται λίγο τα επόμενα χρόνια. Τα ποσά που κατευθύνονται προς τη δημόσια εκπαίδευση, είναι ελάχιστα σε σχέση με εκείνα που απορροφούν οι στρατιωτικές δαπάνες (χωρίς να πρόκειται στην ουσία για προσπάθειες εξοπλισμού) ή οι δαπάνες για τη μισθοδοσία των υπαλλήλων¹⁸ και ακόμα περισσότερο οι δαπάνες που προ-

Αργολιδοκορινθίας απαντά με έγγραφό του στις 20 Νοεμβρίου 1861 πως τα πλεονεκτήματα του χωριού Μπογιάτι είναι πως διαθέτει «τας αναγκαίας οικοδομάς, ευκολίας διά την διατήρησιν των [...] προσερχομένων εις την έδραν του δήμου δημοτών και ξένων και υπάρχοντος εν αυτώ του δημοτικού Σχολείου όπερ προς ενός έτους μετετέθη από το χωρίον Τάτζη διά τους αυτούς λόγους» (Ηλίας Χρ. Ξενοφών, *Ιστορικά ανάλεκτα των χωριών του τέως Δήμου Αλέας*, Αθήνα 1994, σ. 146).

17. Δ. Αντωνίου, «Η εκπαιδευτική εικόνα του Ναυπλίου», *ό.π.*, σ. 44-45.

18. «Οι οικονομικές επιλογές των Βαναρών θεωρήθηκαν ιδιαίτερα δαπανηρές και πολυτελείς. Οι επιλογές αυτές συμπίεσαν τις εκπαιδευτικές δαπάνες στο ελάχιστο όπως δείχνουν τα στοιχεία καθ' όλη την περίοδο αλλά και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα», σημειώνει μεταξύ άλλων ο Κων. Καρακαλάκης-Καρράς [«Δημόσια οικονομικά και εκπαιδευτικές δαπάνες την περίοδο 1833-1842», στο Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 9, σε ψηφιακή μορφή στο www.taekpaideutika.gr/ekp_89-90/pdf/06.pdf, τελευταία επίσκεψη 12.8.2012].

κύπτουν από τις ανάγκες του θρόνου, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 2
Ποσοστά επί του Μ.Ο. των δημοσίων δαπανών κατά κατηγορία, 1833-1842

Περίοδος	Δημόσιες δαπάνες (Μ.Ο.)	Δημόσιο χρέος	Στρατιω- τικές δαπάνες	Εκπαί- δευση	Αμοιβές προσω- πικού	Δαπάνες ανωτάτου άρχοντος
1833-42	19.056.693	25,9%	49,6%	2,9%	15,5%	5,8%

Πηγή: Κ. Κωστής, «Δημόσια οικονομικά», στο Κ. Κωστής, Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 305.

Οι αλλαγές που πιστοποιούνται, οφείλονται κυρίως στις παρεμβάσεις των Δήμων για τη βελτίωση των κτηριακών υποδομών, και ιδιαίτερα στα δύο κέντρα της Αργολίδας, το Ναύπλιο και το Άργος. Τα περισσότερα σχολεία, εξάλλου, βρίσκονται στα δύο αυτά κέντρα, ενώ στις υπόλοιπες περιοχές παρατηρούνται δυσκολίες στη λειτουργία τους, που οφείλονται κυρίως στη χρηματοδότηση, και ιδιαίτερα στην καταβολή της μισθοδοσίας των δασκάλων. Έτσι, υπάρχουν σχολεία στα αργολικά χωριά που ανοίγουν και κλείνουν ανάλογα με τον αν υπάρχει ή όχι δάσκαλος και αν το κτήριο είναι κάπως λειτουργικό. Δεν είναι τυχαίο ότι και στις δύο μεγάλες επιθεωρήσεις που έγιναν στην Αργολίδα από τους Γενικούς Επιθεωρητές Ι. Κοκκώνη (1837)¹⁹ και Σ. Δ. Βυζάντιο (1855), οι επιθεωρητές αδυνατούσαν να ελέγξουν τα απομακρυσμένα σχολεία. Στους δύο πίνακες που ακολουθούν παρακάτω (Πίν. 3 και 4), καταγράφονται τα σχολεία που λειτούργησαν στην Αργολίδα και τα ονόματα των εκπαιδευτικών που εργάστηκαν στα σχολεία αυτά.²⁰

Στην έκθεση του Σ. Δ. Βυζάντιου καταγράφονται απομακρυσμένα σχολεία που είναι διαλυμένα, όπως εκείνα του Αχλαδόκαμπου (Δήμος Υσίων), των Λιμνών (Δήμου Ιναχίας) και της Μιδέας, ενώ θεωρεί πως πολλά άλλα υπολειπόμενα σχολεία (Αλέας, Μυκητών, Λυρκείας, Επιδαύρου). Το πρόβλημα των απομακρυσμένων σχολείων επιχειρεί να λύσει το 1855 ο Υπουργός Γ. Ψύλλας, όταν με εγκύκλιό του καθορίζει ως υπεύθυνους για τον έλεγχο του σχολείου και υπόλογους απέναντι στη Διοίκηση για τον έλεγχο αυτό τον πάρεδρο και τον ιερέα του χωριού. Η επιτροπή των δύο είναι υποχρεωμένη να επισκέπτεται μία

19. Περισσότερο αναλυτική παρουσίαση της έκθεσης γίνεται από τη Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1986, σ. 73-76.

20. Οι πίνακες αυτοί είναι ενδεικτικοί και βοηθούν σε μια πρώτη αποτύπωση των κτηριακών υποδομών και των εκπαιδευτικών. Η ολοκλήρωσή τους αποτελεί κύριο μέλημα επόμενου σταδίου έρευνας.

Πίνακας 3
Το σχολικό δίκτυο στην Αργολίδα, 1829-1862

Τόπος	Δημόσιο	Έτος	Ιδιωτικό	Έτος
Ναύπλιο	Δημοτικό αρρένων	1826	Ελληνικό σχολείο Γ. Πετρίδη	1827
	Δημοτικό κορασίων	1834	«Γυναικεία σχολή» Ελένης Δανέζη	1828-32
	Ελληνικό / Γυμνάσιο*	1834	Ελληνικό σχολείο Λεον. Μ. Αναστασιάδη	1831-32
	Σχολείο Ζωγραφικής	1840	Σχολείο κορασίων Charlotte Volmerange	1831
(Πρόνοια)	Δημοτικό	1837	Σχολείο κορασίων Πρόνοιας	1832
Ασίνη	Δημοτικό	1844	Ελληνικό σχολείο Ζαχ. Βαϊωνά	1834
Τολό	Δημοτικό	1854	Γερμανικό σχολείο	1834
Κοφφίνι	Δημοτικό	1858	Σχολείο αρρένων Γ. Ψαρουδάκη	1855
Μιδέα (Μέρμπακα)	Δημοτικό	1855		
Άργος	Δημοτικό αρρένων	1825	Δημοτικό αρρένων	1855
	Δημοτικό κορασίων	1836	Εμμ. Γεωργιάδη	
Καρυά	Δημοτικό	1832		
Μυκήνες (Κουτσοπόδι)	Δημοτικό			
Αλέα (Μπουγιάτι)	Δημοτικό			
Λίμνη (Ιναχία)	Δημοτικό			
Λυρκεία (Κάτω Μπέλεσι)	Δημοτικό			
Αχλαδόκαμπος (Υσίων)	Δημοτικό			
Ασκληπιείον (Λυγουριό)	Δημοτικό			
Επίδαυρος	Δημοτικό			

* Το Γυμνάσιο Ναυπλίου ιδρύθηκε στις 21 Νοεμβρίου / 3 Δεκεμβρίου 1833, αλλά τελικά λειτούργησε το Μάρτιο του 1834. Ο Δ. Κ. Βαρδουνιώτης το εξυμνεί καθώς παρουσιάζει το γιο του στρατηγού Δ. Καλλέργη, Εμμανουήλ Καλλέργη, ο οποίος «απήλθεν εις Παρισίους προς εκπαίδευσιν [...] ευφύεστατος και μαθητής του εν Ναυπλίω Γυμνασίου» (Εμμανουήλ Δ. Καλλέργη, *Αργολικόν Ημερολόγιον 1910*, σ. 45).

ή δύο φορές το μήνα το σχολείο και να αποστέλλουν τριμηνιαία έκθεση στη Διοίκηση.²¹ Πάντως με βάση τα έγγραφα και την αλληλογραφία που βρέθηκαν στα Γ.Α.Κ. Ναυπλίου φαίνεται πως η Αργολίδα ακολουθεί τον γενικό ρυθμό

21. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 56, έγγραφο με αρ. πρωτ. 192/5.3.1955.

εξάπλωσης του σχολικού δικτύου στη χώρα, ο οποίος γίνεται εντονότερος από τη δεκαετία του 1850 και μετά παρά τα προβλήματα δυσλειτουργίας που καταγράφονται. Τα βασικότερα στοιχεία που προκύπτουν από το αρχειακό υλικό για το σχολικό δίκτυο στην Αργολίδα, κωδικοποιούνται ως εξής:

3.1. Χρηματοδότηση

Το ζήτημα της χρηματοδότησης είναι ίσως το πιο ακανθώδες για την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος κατά την οθωνική περίοδο. Σημειώσαμε ήδη πως σχετικά με τα δημοτικά σχολεία η εποπτεία, η κατασκευή ή μίσθωσή τους,²² η συντήρηση και η μισθοδοσία των δασκάλων αποτελούσε μέλημα των δήμων. Οι δήμοι, και σε ό,τι μας αφορά οι δήμοι της Αργολίδας, είτε αδυνατούν να συμβάλουν άμεσα στα έξοδα συντήρησης και μισθοδοσίας, είτε προσπαθούν να αναβάλουν τις δαπάνες αυτές. Δεν είναι τυχαίος, επομένως, ο αριθμός των εγγράφων που αναφέρονται στα προβλήματα αυτά είτε υπενθυμίζοντας στη Δημοτική Αρχή τις υποχρεώσεις της, είτε καταγγέλλοντας την κωλυσιεργία της στο δήμαρχο, το νομάρχη ή ακόμα και στον ίδιο τον υπουργό. Στις 22 Νοεμβρίου 1845, ο τότε Υπουργός Παιδείας Ιω. Κωλέττης γνωρίζοντας πως το ζήτημα της χρηματοδότησης αποτελεί ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα αποστέλλει εγκύκλιο προς όλους τους Διοικητές κοινοποιώντας την στους δημάρχους και τους δασκάλους, στην οποία μεταξύ άλλων ζητά από τους διοικητές «να προνοώσιν, όπως προϋπολογίζεται εις τον ετήσιον προϋπολογισμόν εκάστου δήμου ανάλογος ποσότης προς επισκευήν του Σχολείου και διατήρησιν του αναγκαίου εις αυτό υλικού· οσάκις δε οι δημοδιδάσκαλοι αναφέρονται περί ελλείψεων του Σχολείου, να πειθαναγκάζωσι τας δημοτικές αρχάς, ίνα αύται χορηγώσιν εις τας επιθεωρητικές επιτροπάς την αναγκαίαν ποσότητα [...]».²³ Υπάρχουν πολλές τέτοιες εγκύκλιοι πριν και μετά την εγκύκλιο του Κωλέττη, αλλά η αίσθηση της στασιμότητας επιβεβαιώνεται από τις εκθέσεις των δασκάλων για τις ελλείψεις ή την άσχημη κατάσταση των σχολείων, στις οποίες δεν δίνεται απάντηση. Ενδεικτικά αναφέρω το έγγραφο του Νομάρχη Αργολιδοκορινθίας, δύο χρόνια μετά την παραπάνω εγκύκλιο (1847), που ζητά από το Δήμαρχο «διά τελευταίαν φοράν» να εξοφλήσει αγορές εκπαιδευτικού υλικού και τον απειλεί με πειθαρχική τιμωρία.²⁴ Πρέπει να υπενθυμίσω εδώ πως δεν είναι λίγες οι φορές που οι ίδιοι οι γονείς, όπως σημείωσα και παραπάνω, με εθελοντική συνεισφο-

22. Για τα θέματα των προδιαγραφών και της κατασκευής σχολικών κτηρίων ήδη πριν από την οθωνική περίοδο, βλ. τη σημαντική μελέτη της Ελένης Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 1821-1829. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, ΓΓΝΓ, Αθήνα 1988.

23. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ 36, εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 32664/22.11.1845.

24. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Π, έγγραφο με αρ. πρωτ. 6840/6.10.1847.

Πίνακας 4
Εκπαιδευτικοί στην Αργολίδα, 1828-1862

Όνοματεπώνυμο	Ημερομηνία διορισμού	Ημερομηνία καταγραφής*	Σχολείο
Ελ. Δανέζη		1828	Ναύπλιο
Ν. Φανδρίδης		1830	Άργος/Ναύπλιο
Char. Volmerange		1831	Ναύπλιο
Λ. Αναστασιάδης		1831	Ναύπλιο
Ιωσήφ Γκινάκας	21.11.1833		Ελληνικό σχ. Ναυπλίου
Ζαχ. Βαϊωνάς		1834	Ναύπλιο
Α. Δημητρόπουλος		1836	Ναύπλιο
Δημ. Αποστολίδης	10.3.1836		Ναύπλιο
Ελένη Πιτταδάκη**		1937	
Χ. Μπαμπούκης		1839	Γυμνάσιο Ναυπλίου
Ιω. Γιαννόπουλος	28.10.1840		Ναύπλιο
Εμμ. Παπαδάκης	31.12.1843		Μινώα/Πρόνοια/Λυγουριό
Ιερεμίας Καζάκος (διδ. Γ')	6.11.1843		Ελληνικό σχ. Ναυπλίου
Γ. Κόνδης***	20.2.1841		Γυμνάσιο Ναυπλίου
Π. Σμυρνάκης	21.11.1844		Γυμνάσιο Ναυπλίου
Νικ. Ψαράυτης		1844	Ναύπλιο

* Η ημερομηνία καταγραφής αφορά στην πρώτη αναφορά που γίνεται στο όνομα, όταν δεν υπάρχει ακριβής αναφορά ημερομηνίας διορισμού του εκπαιδευτικού.

** Για την Ελένη Πιτταδάκη μαθαίνουμε πως ως έμπειρη δασκάλα φεύγει από το Ναύπλιο και αναλαμβάνει τη διεύθυνση του «Ανωτέρου Σχολείου Κορασίων» της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας μέχρι και το 1840 (Αγγελική Αθ. Πετρογιάννη, *Η Μέση Εκπαίδευση κατά την οθωνική περίοδο. Θεσμική, οικονομική και εκπαιδευτική δομή και λειτουργία*, διδακτορική διατριβή, University of Johannesburg, 2005, σ. 109-110).

*** Για το Γ. Κόνδη έχουμε περισσότερες αναφορές από άλλους τόσο για το εκπαιδευτικό του έργο όσο και για τη συμμετοχή του στα γεγονότα της Ναυπλιακής Επανάστασης. Ο Δ. Αντωνίου αναφέρει πως οι μαθητές διδάσκονταν μερικά «τεχνικά-επαγγελματικά» μαθήματα καλύπτοντας, έτσι, την απουσία εξειδικευμένου επαγγελματικού σχολείου. Μεταξύ άλλων στο Γυμνάσιο Ναυπλίου διδάσκονταν εμπορικά μαθήματα και «προαιρετικώς επί 2 ώρες την εβδομάδα στην Α' τάξη η Καταστιχογραφία-Διπλογραφία από τον καθηγητή των μαθηματικών Γ. Κόνδη, που είχε γράψει και σχετικό βιβλίο» (*Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 57). Υπάρχει, επίσης, η αναφορά του Αστυνόμου Ναυπλίας Παρ. Γιαννακόπουλου προς τον Υπουργό των Εσωτερικών για τα γεγονότα της 30ής Μαρτίου 1862 στο Ναύπλιο, όπου μεταξύ άλλων περιγραφών σημειώνει ότι «ο Κύριος Κόνδης Καθηγητής του Γυμνασίου εκάστοτε ανέβαινε επί του βήματος και εξεφώνει λόγους υπέρ των ανταρτών εξυβρίζων την Κυβέρνησιν» («14 Απριλίου 1862. Ο Αστυνόμος Ναυπλίας Παρ. Γιαννακόπουλος προς τον Υπουργό [Εσωτερικών]. Αναφορά για τα γεγονότα της 30ής Μαρτίου 1862 στο Ναύπλιο», στο *Χειρόγραφα ιστορικού αρχείου βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας, 1821-1866, περίοδος 1851-1866*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 366-372).

Πίνακας 4 (συνέχεια)

Όνοματεπώνυμο	Ημερομηνία διορισμού	Ημερομηνία καταγραφής	Σχολείο
Ζωή Σακελλίωνος		1846	Σχολείο Κορασίων Ναυπλίου
Κων. Ζαννιάδης		1846	Πρόνοια
Ν. Νικητόπουλος		1846	Αλληλοδιδασκτικό Ναυπλίου
Ερ. Εδουάρδος Βολβς	5.1.1846		Γυμνάσιο Ναυπλίου
Πην. Δρίτσα	20.12.1848		Σχολείο Κορασίων Ναυπλίου
Γ. Καμαριώτης (διδ. Α΄)	16.7.1846		Ελληνικό σχ. Ναυπλίου
Π. Ρούσσοσ (διδ. Β΄)	5.6.1847		Ελληνικό σχ. Ναυπλίου
Ειρ. Παπαδοπούλου	13.5.1852		Σχολείο κορασίων Ναύπλιο
Γ. Ζαννάκης		1852	Μινώα/Πρόνοια
Π. Κουσκούρη		1853	Ναύπλιο
Μαρία Πάτρα		1855	Άργος (κορασίων)
Εμμ. Γεωργιάδης		1855	Άργος (ιδιοσυντήρητον)
Όθων Τριακοντάφυλλος		1855	Πρόνοια
Γ. Ψαρουδάκης		1857	Ιδιοσυντήρητον
Γ. Φίλης	5.2.1858		Τζαφέραγα (Ασίνη)
Σπ. Αντωνιάδης	6.12.1860		Κοφινίον (Τίρυνθα)

ρά ή και εργασία αναλαμβάνουν το κόστος επισκευής των σχολείων. Για μια τέτοια συνεισφορά πληροφορεί ο Δήμαρχος Ναυπλίου το Δημοτικό Συμβούλιο το 1842, παρουσιάζοντας τις λεπτομέρειες της παρέμβασης των γονέων για την «επαύξηση του σχολείου αρρένων».²⁵ Υπάρχουν, βέβαια, και αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Δήμος εισπράττει δίδακτρα, τα οποία όμως δεν αποδίδει μετά. Παρότι θα αναφερθώ στο ζήτημα των διδασκτρών²⁶ και στη συνέχεια, σημειώνω ήδη πως ένα μέρος αυτών έπρεπε να αποδίδεται στους δασκάλους ως συμπλήρωμα του μισθού τους και ένα άλλο μέρος θα χρησιμοποιείτο για τη συντήρηση των σχολείων. Όμως ούτε το ένα ούτε το άλλο γίνεται, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προστριβές και οι δάσκαλοι να διαμαρτύρονται. Το πρόβλημα απασχόλησε πολλές φορές το Υπουργείο που προσπάθησε να δώσει λύσεις με τις εγκυκλίους του, χωρίς αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές.²⁷

25. Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ 36, έγγραφο με αρ. πρωτ. 337/12.7.1842.

26. Τα δίδακτρα θεσπίζονται ήδη με το Νόμο της 28ης Ιουνίου 1833 «Περί δημοτικών σχολείων» από αυτά εξαιρούνται οι άποροι.

27. Ενδεικτικά αναφέρω την εγκύκλιο του Υπουργού Δ. Γ. Βούλγαρη, η οποία περιγράφει ακριβώς αυτή την κατάσταση και τις αντιδράσεις των δασκάλων και ζητά από

Παράλληλα, οι δάσκαλοι καταθέτουν συχνά αιτήματα για ελλείψεις εξοπλισμού ή εκπαιδευτικού υλικού, τα οποία συχνά επαναλαμβάνονται. Ιδιαίτερα στα περιφερειακά σχολεία η κατάσταση είναι πολύ άσχημη και ελάχιστα αλλάζει μέχρι το τέλος της οθωνικής περιόδου. Αλλά και σε ορισμένα από τα κεντρικά σχολεία η κατάσταση δεν είναι καλύτερη. Το Σχολείο των κορασίων Ναυπλίου και εκείνο της Πρόνοιας αποτελούν δύο ενδεικτικά παραδείγματα και το ίδιο συμβαίνει με το «Σχολείον κορασίων Άργους». Οι εκθέσεις των δασκάλων προς το Δήμο Ναυπλίου για την κατάσταση στην οποία βρίσκεται το Σχολείο των κορασίων (βενετικό κτήριο επισκοπής παραπλευρώς της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου), είναι πολλές και περιγράφουν τις ελλείψεις και τα προβλήματα: από τις οσμές των ενοίκων και τα χαλασμένα θρανία²⁸ μέχρι τους μαυροπίνακες και τα μαθητολόγια.²⁹ Η έκθεση του Γεν. Επιθεωρητή Σ. Δ. Βυζάντιου θα επιβεβαιώσει τη χρόνια κακή κατάσταση του σχολείου. Το ίδιο ισχύει και για το σχολείο της Πρόνοιας, οι περιγραφές του οποίου είναι οικτρές. Ενδεικτικά αναφέρω τις αναφορές του 1842,³⁰ 1846³¹ και 1856³² για να τονίσω πως από μόνο του το σχολείο αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει παράδειγμα της στασιμότητας για την οποία μίλησα παραπάνω. Η δε περιγραφή του Σ. Δ. Βυζάντιου, όταν επισκέπτεται το σχολείο, είναι συγκλονιστική.

Η κατάσταση δεν είναι καλύτερη στο πρώτο γυμνάσιο της Αργολίδας (24 Μαρτίου 1834), όπου τα κτηριακά προβλήματα, η έλλειψη προσωπικού, βιβλίων και εποπτικών μέσων είναι «τα περισσότερα προβλήματα που θα το συνοδεύουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, για πολλές δεκαετίες».³³

τους νομάρχες να εκδώσουν διαταγές, ώστε τα δημοτικά συμβούλια να εκτελούν το Νόμο (Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 56, εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 30/12.3.1854). Σημειώνω τη μεγάλη καθυστέρηση με την οποία ενημερώνεται η Διοίκηση για τις αποφάσεις των Υπουργών. Η συγκεκριμένη εγκύκλιος κοινοποιήθηκε στους δημάρχους της Ναυπλίας με αρ. πρωτ. 2494, στις 21 Μαρτίου 1856, δηλαδή δύο χρόνια μετά.

28. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Π, Αναφορά δασκάλου Ζ. Σακελλίωνος, έγγραφο με αρ. πρωτ. 60/14.1.1847.

29. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 30, Αναφορά δασκάλου Π. Δρίτσα, έγγραφο με αρ. πρωτ. 9/8.3.1856.

30. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ 36, Ειδοποίηση επισκευής, έγγραφο με αρ. πρωτ. 9/16.10.1842.

31. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ 36, Αναφορά δασκάλου Κ. Ζαννιάδη για ελλείψεις, έγγραφο με αρ. πρωτ. 3/17.1.1846, στο οποίο η κατάσταση χαρακτηρίζεται ως «ελεεινή».

32. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 30, Αναφορά δασκάλου Εμμ. Παπαδάκη με αρ. πρωτ. 17/25.5.1856.

33. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα. Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, εκδ. Δημόσια Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», Αθήνα 1955, σ. 41.

Μάλιστα, σε έγγραφό του ο Διευθυντής του Χ. Παμπούκης ζητά, στις 10 Νοεμβρίου 1861, κάρβουνα για τη θέρμανση των χώρων «επειδή επέστη ο χειμών»³⁴ και η κατάσταση για τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς ήταν δραματική. Γίνονται, βέβαια, κάποιες προσπάθειες στη δεκαετία του 1850 για την ανακατασκευή του κτηρίου, θέμα το οποίο θα προκαλέσει διένεξη με το Φρουραρχείο που αρνείται να παραχωρήσει κάποιους χώρους (το ισόγειο του σημερινού Αρχαιολογικού Μουσείου) για την προσωρινή μεταστέγαση του σχολείου.³⁵ Όμως με την ανοικοδόμηση του νέου κτηρίου το 1858, που αντικαθιστά το ερειπωμένο κτήριο στο οποίο στεγαζόταν ως τότε, η κατάσταση βελτιώνεται σημαντικά σε σύγκριση με τα υπόλοιπα σχολικά κτήρια.

3.2. Μισθοδοσία

Η μισθοδοσία των δασκάλων αποτελεί το δεύτερο μεγάλο ζήτημα για το εκπαιδευτικό σύστημα της οθωνικής περιόδου. Ένας μεγάλος αριθμός εγκυκλίων του Υπουργείου, διαταγών των νομαρχών και αναφορών των δασκάλων αφορούν στο θέμα αυτό. Σε πολλές περιπτώσεις η καταβολή μισθού στους δασκάλους αγγίζει απίστευτες καθυστερήσεις. Δεκάδες είναι οι αναφορές στο Νομάρχη Αργολιδοκορινθίας για το θέμα αυτό και οι αναφορές φτάνουν μέχρι το Υπουργείο. «Δέκα έξ ολόκληρους μήνας διδάσκω εις το εν Προνοία δημοτικόν σχολείον», γράφει το Μάρτιο του 1846 στο Νομάρχη ο δάσκαλος Κων. Ζανιάδης, για να του εκθέσει τα προβλήματα επιβίωσης που δημιουργούνται. Ένα χρόνο αργότερα επανέρχεται με νέα επιστολή προς το Νομάρχη γράφοντας «[...] υποφέρω υπό της ανεχίας επόμενα άνδθνα ως εκ της καθυστερήσεως της μισθοδοσίας μου [...]».³⁶ Η κ. Πολυτίμη Κουσκούρη που έχει φύγει στο μεταξύ από το Ναύπλιο, γράφει, στις 11 Φεβρουαρίου 1853, για τους μισθούς που της οφείλονται: «Οκτώ ολόκληρα έτη παρήλθον αφ' ότου ανεχώρησα αύτοθεν και μόλις καθ' όλον το χρονικόν τούτο διάστημα, έλαβον 440 δραχμάς [...]».³⁷

Την κατάσταση αυτή, που παραπέμπει στην εικόνα «των ψοφοδεών διδασκάλων εκατοντάδραχμων, οικονομικά εξαθλιωμένων, με το μόνιμο φόβο της μετάθεσης [...]»³⁸, προσπαθεί να βελτιώσει με πολλές εγκυκλίους το Υπουργείο της Εκπαιδύσεως και με αντίστοιχα έγγραφα ο Νομάρχης Αργολιδο-

34. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 30, έγγραφο με αρ. πρωτ. 163.

35. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 56, έγγραφα με αρ. πρωτ. 1702/4.8.1855, 2494/10.12.1855, 26.12.1858 και 1177/29.12.1858.

36. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ 36, έγγραφα με αρ. πρωτ. 1478/1.3.1846 και 7959/18.2.1847.

37. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας φάκ. Π, έγγραφο με αρ. πρωτ. 332/11.2.1853.

38. Γ. Γ. Παπαδόπουλος, «Περί της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδύσεως», *Πανδώρα*, τ. ΙΕ', φ. 342 (16.6.1864), σ. 56.

κορινθίας.³⁹ Με εγκύκλιό του της 1ης Φεβρουαρίου 1842 ο Γραμματέας του Υπουργείου Ιωάννης Ρίζος⁴⁰ αναγνωρίζει πως οι δάσκαλοι δεν πληρώνονται «μήνας ολοκλήρους ή και έτη» και υπενθυμίζει στους δημάρχους τους κανόνες που πρέπει να σεβαστούν και τις υποχρεώσεις τους. Σε μια άλλη περίπτωση, στις 5 Ιουνίου 1846, ο Νομάρχης υπενθυμίζει στο Δήμαρχο Ναυπλιέων πως δεν αρκεί η έκδοση ενταλμάτων πληρωμής, πρέπει και να εξοφλούνται, παρεμβαίνοντας στο πρόβλημα της καθυστέρησης πληρωμής του δασκάλου Ν. Νικητόπουλου.⁴¹ Τέλος, οι γονείς, όπως είδαμε και στις περιπτώσεις του «Σχολείου των κορασιών Ναυπλίου» και της Ασίνης, παρεμβαίνουν και πάλι σε ορισμένες περιπτώσεις και αναλαμβάνουν να πληρώσουν το μισθό των δασκάλων.⁴² Όλες οι εκθέσεις των τοπικών ή γενικών επιθεωρήσεων καθώς και οι αναφορές των δασκάλων δείχνουν πως το ζήτημα της ένδειάς τους εξαιτίας της μη τακτικής καταβολής των μισθών αποτελεί ένα σοβαρότατο πρόβλημα σε όλη τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου.

Εξεχωριστό ζήτημα αποτελεί η καταβολή διδάκτρων από τους γονείς και η απόδοσή τους στους δασκάλους ως συμπλήρωμα του μισθού τους. Σημείωσα ήδη προηγουμένως το πρόβλημα της μη απόδοσης ή της μεγάλης καθυστέρησης από το Δήμο, η οποία δημιουργούσε ένα πρόσθετο βάρος στη διαβίωση των εκπαιδευτικών και προκαλούσε συνεχώς την αντίδρασή τους με αναφορές στο Νομάρχη και το Υπουργείο. Παράλληλα όμως, αποτελεί και πηγή διενέξεων⁴³ μεταξύ των ίδιων των δασκάλων, καθώς ορισμένοι δεν αποδέχονται

39. Ενδεικτικά αναφέρω μερικά από τα έγγραφα που αναφέρονται στο ίδιο ακριβώς θέμα σε διαφορετικές περιόδους, ώστε να διαφανεί πιο καθαρά το μέγεθος του προβλήματος: Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ 36-37, εγκύκλιος 7395/1.2.1842, φάκ. Ρ36, εγκύκλιος 5276/15.4.1843, φάκ. Π, διαταγή Υπουργού 12121/18.10.1848, φάκ. Ο 56, εγκύκλιος 30/12.3.1854, φάκ. Ο 30, εγκύκλιος 2193/8.5.1862.

40. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ 36-37, εγκύκλιος 7395/1.2.1842.

41. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ 36, έγγραφο με αρ. πρωτ. 2989/5.6.1846.

42. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των γονέων που αναλαμβάνουν, μετά από έρανο, τη μισθοδοσία των δασκάλων Ν. Ψαραύτη και Πολυτίμης Κουσκούρη «[...] γνωρίζοντας ότι το Δημοτικόν Ταμείον δεν είναι εις κατάστασιν να επαρκέση διά την ανάγκην ταύτην [...]», Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ 36-37, κατάσταση εράνου, Νοέμβριος 1842. Και οι δύο δάσκαλοι είναι απλήρωτοι για μήνες, ο δε Ν. Ψαραύτης με συνεχείς αναφορές του προς το Δήμαρχο παρουσιάζει την άσχημη κατάσταση, και μάλιστα στις 28 Οκτωβρίου 1844 (φάκ. Ρ 36, αρ. πρωτ. 26) τον εγκαλεί, διότι το δημοτικό ταμείο εξοφλεί «δευτερεύοντα εντάλματα» και όλους τους εργαζόμενους στο Δήμο, αλλά αφήνει απλήρωτους τους δασκάλους.

43. Μεταξύ πολλών άλλων χαρακτηριστική είναι η διένεξη μεταξύ του δασκάλου Γ. Ζαννάκη και του προϊσταμένου του δασκάλου, Δ. Αποστολίδη, για το ζήτημα αυτό. Η δημοτική αρχή ζητά την παρέμβαση του Νομάρχη, διότι «θέλουν συμβή δυσάρεστα αποτελέσματα» (Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Π, έγγραφο 225/9.2.1853).

την ίση διανομή των ποσών, αλλά θεωρούν πως πρέπει να είναι ανάλογη του βαθμού και της εμπειρίας. Φαίνεται δε πως οι διενέξεις είναι τόσο έντονες παντού, ώστε το Υπουργείο αναγκάζεται να στείλει εγκύκλιο το 1854, την οποία υπογράφει ο Δ. Βούλγαρης,⁴⁴ και νέα εγκύκλιο που υπογράφει ως Υπουργός ο Μ. Ποτλής,⁴⁵ οκτώ χρόνια μετά, στην οποία αναφέρει ότι, «επειδή απεδείχθη ήδη ότι η προ δεκαετίας διαταχθείσα κατ' ισομοιρίαν διανομή των διδάκτρων μεταξύ δύο ή και πλειοτέρων δημοδιδασκάλων μη ισοβαθμίων, υπηρετούντων εν τω αυτώ σχολείω, διεγείρει καθ' εκάστην έριδας και αντεγκλήσεις μεταξύ αυτών [...]», διατάσσει τη διανομή ανάλογα με το βαθμό των δασκάλων, καθορίζοντας ακριβώς τον τρόπο του υπολογισμού.

3.3. Αξιολόγηση εκπαιδευτικών – Ιδιωτική εκπαίδευση

Δύο τελευταία θέματα που προκύπτουν από την εξέταση του αρχαιακού υλικού, αφορούν στην αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και τη λειτουργία ιδιωτικών σχολείων κατά την περίοδο αυτή.

3.3.1. Αξιολόγηση εκπαιδευτικών

Ως προς την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών σημειώνω πως εκτός από την τυπική της εφαρμογή, για την οποία υπεύθυνοι είναι οι διευθυντές (βλ. Παράρτημα, έγγραφο 2), οι τοπικές επιθεωρητικές επιτροπές και ο Γεν. Επιθεωρητής, αξιολόγηση μπορεί να ασκήσει επίσης ο δήμαρχος και σε περισσότερη άτυπη μορφή οι ίδιοι οι γονείς. Δεν έχουμε ιδιαίτερες εκθέσεις αξιολόγησης, με εξαίρεση εκείνη του Γεν. Επιθεωρητή Σ. Δ. Βυζάντιου, στην οποία αφιερώνω ένα ξεχωριστό μέρος της μελέτης αυτής. Όμως η διένεξη μεταξύ δύο διδασκαλισμών του Δημοτικού σχολείου κορασίων Ναυπλίου, της κ. Ζωής Σακελλίωνος και της κ. Πηνελόπης Δρίτσα, αποτελεί μια εξαιρετική πηγή πληροφοριών⁴⁶ για το θέμα της αξιολόγησης. Σημειώνω πως η διένεξη κράτησε πάνω από έξι χρόνια, στη διάρκεια των οποίων εκδόθηκαν πολλές αξιολογικές εκθέσεις από τις τοπικές επιθεωρητικές επιτροπές, από τη Δημοτική Αρχή και τη Νομαρχία, ακόμα και από επιτροπές γονέων. Σε όλες αυτές τις εκθέσεις και αναφορές που άλλοτε παίρνουν το μέρος της μιας και άλλοτε της άλλης δασκάλας, τίθενται μια σειρά ζητήματα εκπαιδευτικής διαδικασίας, νοοτροπιών ως προς τα θέματα της σημασίας και του ρόλου του σχολείου, αλλά καταγράφονται και οι πολιτικές παρεμβάσεις που γίνονται στον εκπαι-

44. Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 56, εγκύκλιος 30/12.3.1854.

45. Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 30, εγκύκλιος 2193/8.5.1862.

46. Ενδεικτικά αναφέρω μερικά από τα σχετικά έγγραφα: Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Αργολίδας, φάκ. ΦΠ, έγγραφο 7.10.1849, 7625/10.10.1849· φάκ. Π, 6964/30.8.1862· φάκ. Ο30, 190.200/31.1.1897.

δευτικό χώρο. Αρκετά τέτοια στοιχεία έχουμε, επίσης, από τη διαμάχη που ξεσπά τον Ιούλιο του 1861 μεταξύ του δασκάλου Σ. Αντωνιάδη και των γονέων στο Δημοτικό σχολείο Κοφφινίου (Ν. Τίρυνθα).⁴⁷

3.3.2. Ιδιωτική εκπαίδευση

Η ύπαρξη ιδιωτικών σχολείων κατά την οθωνική περίοδο⁴⁸ ελάχιστα ιδεολογική μπορεί να θεωρηθεί, παρά το γεγονός ότι οι μαθητές και οι μαθήτριες των σχολείων αυτών προέρχονται από ευκατάστατες οικογένειες. Ουσιαστικά η ύπαρξή τους είναι πλήρως ελεγχόμενη από το κράτος και αποτελούν λύση στην αδυναμία του να αναπτύξει το δημόσιο σχολικό δίκτυο. Από πολύ νωρίς ήδη με το «Ηγεμονικόν Σύνταγμα της Ελλάδος της 15ης Μαρτίου 1832», δίνεται η δυνατότητα ίδρυσης ιδιωτικών σχολείων στους Έλληνες, οι οποίοι θα πρέπει «να φροντίζουν περί της ίδιας αυτών και των ιδίων τέκνων ευπορίας και εκπαιδύσεως».⁴⁹ Δεν είναι τυχαίο πως τα ιδιωτικά σχολεία αναφέρονται γενικά στα επίσημα έγγραφα ως «ιδιοσυντήρητα». Με τον ιδρυτικό Νόμο της Δημοτικής Εκπαιδύσεως του 1834 επιτρέπεται στους ιδιώτες να συστήνουν ιδιωτικά σχολεία υπό προϋποθέσεις.⁵⁰ Την άδεια εγκρίνει η αρμόδια επιτροπή του Υπουργείου μετά από γνωμοδότηση του νομάρχη για ηθικό ή νομικό κώλυμα, καθώς και για δυνατότητες λειτουργίας και συντήρησης. Τα περισσότερα ιδιωτικά σχολεία λειτουργούν στο Ναύπλιο⁵¹ και ένα στο Άργος. Εκτός όμως από τις δυνατότητες λειτουργίας και τις αξιολογήσεις για τα σχολεία αυτά που φαίνεται να υπερτερούν των δημοσίων τόσο ώστε ο Υπουργός Γ. Ψύλλας να ζητά με εγκύκλιό του να διερευνηθούν οι λόγοι της διαφαινόμενης

47. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο30, 7772/18.7.1861.

48. Η διαπίστωση από τον Κων. Τσουκαλά (*Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 503-506) πως τα ιδιωτικά σχολεία αρχίζουν να εμφανίζονται από το 1850 δεν ευσταθεί, καθώς ιδιωτικά σχολεία εμφανίζονται, όπως είδαμε και στον σχετικό πίνακα, και κατά τη διάρκεια του Αγώνα και αποκτούν διαφορετικό κύρος από αυτά του δημοσίου, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται μία εχθρότητα από τους εκπαιδευτικούς του δημόσιου σχολικού δικτύου. Είναι όμως αλήθεια πως ο χαρακτήρας τους είναι σχετικά περιθωριακός, όπως σημειώνει ο Κων. Τσουκαλάς.

49. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, Αθήνα, 1973-1974, Τα Ελληνικά Συντάγματα και η Εκπαίδευση*, τ. Β', εκδ. Ερμής, Αθήνα 1974, σ. 304-305 και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σ. 69-70.

50. Ο Νομάρχης Αργολιδοκορινθίας κοινοποιεί στο Δήμαρχο Ναυπλιέων απόφαση του Υπουργείου με την οποία απαγορεύει στην κ. Γ. Μαγριπλή τη σύσταση ιδιωτικού σχολείου «ως μη έχουσα τα απαραίτητα προς τούτο προσόντα». Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Π, έγγραφο με αρ. πρωτ. 458/14.3.1853.

51. Βλ. αναλυτική παρουσίαση των δημοσίων και ιδιωτικών σχολείων στο Δ. Αντωνίου, «Η εκπαιδευτική εικόνα του Ναυπλίου», ό.π., σ. 46-57.

προτίμησης των οικογενειών,⁵² υπάρχει διάχυτη η αίσθηση της αντιπαλότητας με τους δασκάλους των δημόσιων σχολείων. Ο Γεν. Επιθεωρητής Σ. Δ. Βυζάντιος αναφέρεται δύο φορές σε συγκεκριμένες περιπτώσεις στο Άργος και το Ναύπλιο, όταν για τις αιτιάσεις κατά του «ιδιοσυντηρήτου» σχολείου του Γ. Χ. Ψαρουδάκη⁵³ σημειώνει πως λειτουργεί με άδεια του Υπουργείου, ενώ αναφέρει χαρακτηριστικά για την περίπτωση του Άργους: «Υπάρχει δε και εν Άργει ιδιωτικόν σχολείον των αρρένων προς θλίψιν άκραν των διδασκάλων του δημοσίου τούτου (όπερ συμβαίνει πανταχού) διευθυνόμενον υπό τινος πτωχού οικογενειάρχου δημοδιδασκάλου τριτοβαθμίου, Εμμανουήλ Γεωργιάδου».

Σημειώνω, τέλος, το σοβαρότατο πρόβλημα που πηγάζει από τις δραστηριότητες παράνομων σχολείων και «δασκάλων», ιδιαίτερα στα χωριά, όπου η σταθερότητα των εκπαιδευτικών δομών κρίνεται από την ύπαρξη ή όχι δασκάλου. Σε μικρότερη κλίμακα αυτό συμβαίνει και στα αστικά κέντρα της εποχής. Το Υπουργείο, μάλιστα, φτάνει στο σημείο να στείλει εγκύκλιο, την οποία υπογράφει ο Ιω. Κωλέττης,⁵⁴ σε όλες τις νομαρχίες, ώστε να ελεγχθεί το φαινόμενο αυτό που, χωρίς να είναι καινούριο,⁵⁵ εντάθηκε λόγω της προσπάθειας να βρεθεί λύση για τα απομακρυσμένα χωριά με τους λεγόμενους γραμματοδιδασκάλους. Σημειώνεται δε ιδιαίτερα στην εγκύκλιο αυτή: «Ο που νυν συνυπάρχουσι γραμματοδιδάσκαλοι μετά τακτικών δημοδιδασκάλων διδάσκοντες, πρέπει να καταδιωχθώσιν οι γραμματοδιδάσκαλοι υπό της Διοικήσεως, ή επί τη αναφορά του δημοδιδασκάλου, ή και αυτεπαγγέλτως, καταμηνυόμενοι εις την αρμοδίαν δικαστικήν αρχήν».

Το πρόβλημα αυτό θα λυθεί πολύ αργότερα με την ανάπτυξη του δημόσιου σχολικού δικτύου και τους ελέγχους. Ενδεικτικά αναφέρω άρθρο της εφημερίδας του Άργους *Αγαμέμνων*, στις 2 Νοεμβρίου 1892, στο οποίο γίνεται αναφορά για το ίδιο πρόβλημα, όπου σημειώνεται χαρακτηριστικά:

52. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Π, έγγραφο 20.12.1854.

53. Ο ίδιος σε αναφορά του προς το Δήμαρχο Ναυπλιέων εξηγεί τις αντιρρήσεις του για τα αποτελέσματα που περιλαμβάνει η έκθεση της επιθεωρητικής επιτροπής μετά από έλεγχο στο σχολείο του Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο30, έγγραφο με αρ. πρωτ. 40/29.3.1861.

54. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ρ36, εγκύκλιος 28014/28.10.1844.

55. Ο Π. Κυπριανός σημειώνει την επιστολή (Μάρτιος 1830) του Γραμματέα της Εκπαιδύσεως Ν. Χρυσόγελου προς τον Καποδίστρια, όπου και αναφέρει μεταξύ άλλων: «Αλλά το χειρότερον από όλα είναι ότι πολλοί αμαθείς γραμματοδιδάσκαλοι καλόγηροι και παπάδες ήνοιξαν πολλά σχολεία μερικά εις εκείνην την πόλιν και κηρύττοντες εις τους πατέρας, ότι οι παίδες των δεν διδάσκονται γράμματα εις το Αλληλοδιδασκτικόν, αλλά τακτικήν, σύρουσι πλησίον των πολλούς παίδας και πολλούς αποσπώσιν από το αλληλοδιδασκτικόν, δίδοντες εις χείραν αυτών την Οκτώηχον και τον Ψαλτήρα. Αυτό τούτο συμβαίνει και εις τριπολιτζάν, καθώς πληροφορή ο δάσκαλος» (*Συγκριτική ιστορία*, ό.π., σ. 83).

Θλιβερόν αληθώς είνε το σημείον, εις ο περιήλθεν η κατοστάτη, η στοιχειώδης, η δημοτική άλλως λεγομένη εκπαίδευσις εν τη πόλει ημών. Κληρικοί, λαϊκοί, γυναίκες και κοράσια επαγγέλλονται άνευ ουδεμίας αδείας τον διδάσκαλον. Εν υπογειοίς και κρύπταις καθύγροις, αφωτίστοις, ανηλίοις σωρεύουσιν αναμίξ αθώα πλάσματα χρηματισταί τινες, ίνα περώσι τον καιρόν των, χωρίς να έχωσιν ουδέν κοινόν προς το διδασκαλικόν επάγγελμα.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό και από τα πιο επίσημα χείλη η έκθεση του Σ. Δ. Βυζάντιου θα αναδείξει θετικά στοιχεία και προσπάθειες αλλά και τη στασιμότητα που γενικότερα χαρακτηρίζει την εκπαιδευτική κατάσταση κατά τη διάρκεια της τριακονταετίας της οθωνικής περιόδου.

4. Η έκθεση του Γεν. Επιθεωρητή Σκαρλάτου Δ. Βυζάντιου⁵⁶

Η έκθεση του Σ. Δ. Βυζάντιου αποτελεί ένα ξεχωριστό κείμενο για την εκπαίδευση στην Αργολίδα, τόσο για την εγκυρότητα της ανάλυσης όσο και για το ενδιαφέρον των ιδιαίτερων στοιχείων που περιλαμβάνει. Ο Σ. Δ. Βυζάντιος δεν είναι απλά ένας λόγιος της εποχής αλλά ο άνθρωπος που έχει ασχοληθεί αρκετά με την εκπαίδευση από τα πρώτα ήδη χρόνια της ελληνικής ανεξαρτησίας.⁵⁷ Γνωρίζει καλά τον εκπαιδευτικό χώρο απ' όλες τις πλευρές του: υποδομές, ανθρώπινο δυναμικό, πολιτικές χρηματοδότησης και οργάνωσης του σχολικού δικτύου. Βρίσκεται για την επιθεώρηση των σχολείων στην Αργολίδα στις 25 Ιουνίου 1855 και συντάσσει την έκθεσή του στις 14 Ιουλίου 1855. Η έκθεση αυτή έχει πολυδιάστατη σημασία:

Καταρχάς, μας προσφέρει μια ολοκληρωμένη εικόνα του σχολικού δικτύου στην Αργολίδα σε ένα προχωρημένο στάδιο της οθωνικής διακυβέρνησης. Από την άποψη αυτή οι λεπτομέρειες που περιλαμβάνει για τους εκπαιδευτικούς και τις σχολικές υποδομές, αποτελούν μια συνολική θεώρηση των αποτελεσμάτων της μέχρι τότε ασκούμενης εκπαιδευτικής πολιτικής. Όπως έχω ήδη αναφέρει, σε όλες σχεδόν τις περιοχές της Αργολίδας υπάρχουν δημοτικά σχολεία, τα οποία αναφέρονται και στην έκθεση του Γεν. Επιθεωρητή. Φαίνεται, λοιπόν, μια ικανοποιητική εξάπλωση του σχολικού δικτύου στην περιοχή. Πρόκειται όμως για ονομαστική αναφορά, καθώς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αρκετά από αυτά υπολειτουργούν ή έχουν διαλυθεί. Επίσης, η έκθεση του Γεν. Επιθε-

56. Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, φάκ. 408/1.

57. Διορίστηκε πρώτα στο Υπουργείο των Εσωτερικών και μετά στο Υπουργείο Παιδείας και Εκκλησιαστικών. Παρατήθηκε όμως, όταν διαφώνησε για την ανακήρυξη σε αυτοκέφαλης της ελλαδικής Εκκλησίας και συγκρούστηκε με τον Άρμανσπεργκ. Επέστρεψε στη Διεύθυνση της Δημοτικής Εκπαίδευσης το 1854 και εργάστηκε με ζήλο αφήνοντας αξιόλογο έργο. Μεταξύ των θεμάτων που τον απασχόλησαν έντονα, και αυτό αποτυπώνεται στις εκθέσεις του, είναι το ζήτημα της μισθοδοσίας των εκπαιδευτικών.

ωρητή συνιστά το σημαντικότερο ίσως τεκμήριο για όσους υποστηρίζουν τη στασιμότητα που υπάρχει κατά την οθωνική περίοδο σε μια σειρά από τομείς, μεταξύ των οποίων και εκείνος της εκπαίδευσης, παρά τις θετικές νομοθετικές προσπάθειες για την ανάπτυξή της. Περιγράφει την άθλια κατάσταση του «Σχολείου των κορασίων Ναυπλίου», αμέσως μετά την επιθεώρηση των δύο σχολείων του Ναυπλίου (σ. 2-3). Με τα ίδια μελανά χρώματα περιγράφει την κατάσταση στα σχολεία της Πρόνοιας, της Μινώας (σημερινό Τολό) και δύο σχολείων του Άργους (το σχολείο κορασίων και το ιδιωτικό). Τέλος, καταγράφοντας την αδυναμία μετακίνησης στην υπόλοιπη επαρχία λόγω της ανυπαρξίας οδικού δικτύου και μέσων μεταφοράς, μας δίνει πληροφορίες για την ύπαρξη σχολείων, μερικά από τα οποία είναι διαλυμένα (Αχλαδόκαμπου, Λιμνών, Μιδέας), ενώ τα υπόλοιπα βρίσκονται στην ίδια άσχημη κατάσταση με αυτή που έχει περιγράψει για όσα μπόρεσε να επιθεωρήσει. Βέβαια, σημειώνονται δύο περιπτώσεις σχολείων (τα δημοτικά αρρένων στο Ναύπλιο και το Άργος), για τα οποία έχει γίνει προσπάθεια βελτίωσης των κτηριακών εγκαταστάσεων και του παιδαγωγικού υλικού. Για το Δημοτικό αρρένων Ναυπλίου ο Γεν. Επιθεωρητής σημειώνει πως διαπίστωσε την ακμαίαν, «όσον ενδέχεται, κατάστασιν, αρτίως επεσκευασμένον και επί το ευρυχωρότερον και κανονικώτερον μετερρυθμισμένον», υπογραμμίζοντας τις προσπάθειες που κατέβαλαν οι εκπαιδευτικοί και η Δημοτική Αρχή. Σχετικά δε με το Δημοτικό Άργους σημειώνει στην έκθεσή του πως είναι «χωρητικότερον, νεωστί ανοικοδομηθέν, διότι πρότινος καιρού επιρπολήθη». Οι περιγραφές όμως των υπόλοιπων σχολείων είναι αποκαρδιωτικές και αποδίδουν την πραγματική εικόνα εγκατάλειψης που τελικά κυριαρχεί στο εκπαιδευτικό σύστημα. Σημειώνει επισκεπτόμενος το Σχολείο των κορασίων του Ναυπλίου: «τοποθετημένον πρό τινων ετών εις το επάνω πάτωμα της λεγομένης Μητροπόλεως, παρά τον ναόν του Αγ. Γεωργίου, αποστρέφει, ευθύς από της εισόδου και την όρασιν και την όσφρησιν, παρουσιάζων σωρούς ακαθαρσιών εν αυτώ αυτου τω μεσαυλίω, παρεκτός της άλλης αθλιότητος των δωματίων, εκθεθειμένων εις όλας της ατμοσφαίρας τας επηρείας και τοι άλλως ευρυχωρότατον. Αλλ' η θέσις αυτου αφ' ενός, παρά την αγοράν και αφ' ετέρου η εις το πρώτον αυτου πάτωμα ενοίκησις των εφημερίων του ναού, οικογενειάρχων, εχόντων σχέσεις βιωτικής, το καθιστά όλως ακατάλληλον προς εκπαιδευτήριον [...]».

Το ίδιο έντονη είναι η περιγραφή της εικόνας του Δημοτικού σχολείου Πρόνοιας (Ναύπλιο), το οποίο κατά την επιθεώρηση βρίσκει «εις αθλιεστάτην κατάστασιν [...] 110 ημίγυμνα, ρυπώντα και ατίθασα παιδάρια, περικλεισμένα έν τινι πλινθοκτίστω επιμήκη αμαξοστασίω μάλλον ή σχολείω, το οποίον καταφλέγει ο ήλιος, και τον χειμώνα βεβαίως διαπνέει ο βορράς, χωρίς καθέδρας, χωρίς Πινάκων, χωρίς ημικυκλίων, χωρίς ουδενός βοηθήματος, μεταβαίνουσιν από βάρθρου εις βάρθρον και απ' αυτών εις τας οδούς, και αυτό

είναι το σχολείον της Προνοίας». Βρίσκει δε το Δημοτικό Σχολείο Μινώας (στο Τολό) να λειτουργεί «εντός μικρού τινος χαμωγείου», ενώ παρατηρεί την ίδια κατάσταση στο ιδιωτικό σχολείο Άργους και σημειώνει πως «διά το πολυάνθρωπον της κωμοπόλεως, το σχολείο τούτο, τοποθετημένον εις στενάχωρόν τινα οικίαν, περιέχει εκατόν και επέκεινα παιδιάς [...]».

Η έκθεση μας δίνει αρκετές πληροφορίες για τους δασκάλους (όσοι αναφέρονται στην επιθεώρηση) και τα στοιχεία αξιολόγησής τους. Για τους δασκάλους των τριών κεντρικών σχολείων του Ναυπλίου (αρρένων, κορασιών, ιδιωτικό) η αξιολόγηση είναι θετική και στηρίζεται σε χαρακτηριστικά όπως η εμπειρία, η επιμέλεια, το πνεύμα συνεργασίας και η επίδοση των μαθητών. Αναφερόμενος στη δασκάλα Ειρ. Παπαδοπούλου ο Σ. Δ. Βυζάντιος αναφέρει ένα σημαντικό ιστορικό στοιχείο: πατέρας της δασκάλας είναι ο Ανδρέας Παπαδόπουλος, μέλος της Τριμελούς Οικονομικής Επιτροπής που είχε συσταθεί επί Καποδίστρια, και ακραιφνής αντι-κοραϊστής, ο οποίος συμμετείχε στις αντιδράσεις που ταλάνισαν την καποδιστριακή περίοδο και «έκαυσεν έξωθεν του Βουλευτικού τω 1831 τον Πανταζίδην του Κοραή».⁵⁸

Η ίδια έκθεση μας προσφέρει επίσης σημαντικές πληροφορίες για τους πολιτικούς όρους λειτουργίας του κράτους, γεγονός που ενισχύει την άποψη πως οι βάσεις της αντιαναπτυξιακής πολιτικής γραφειοκρατίας τέθηκαν ήδη από την εποχή εκείνη. Μεταξύ άλλων, σημαντική είναι η περιγραφή της συνάντησης του Σ. Δ. Βυζάντιου στο Δήμο Μινώας με το Δήμαρχο, τον οποίο περιγράφει ως άτομο «με ενδυμασίαν και ήθος οπωροφύλακος» και αναφέρεται ειρωνικά στο αξίωμά του, καθώς ο Δήμος Μινώας είναι πολύ μικρός και θα μπορούσε να αποτελέσει μέρος ενός ευρύτερου Δήμου της Ασίνης. Είναι χαρακτηριστικοί οι διάλογοι που μεταφέρει στην έκθεσή του, ιδιαίτερα δε οι προτάσεις του για τη συμμετοχή του δασκάλου Εμμ. Παπαδάκη στην εξυπηρέτηση των δημοτικών θεμάτων, όταν απουσιάζει ο γραμματέας, αλλά και για τη συγχώνευση των δύο Δήμων, ώστε να υπάρχει ένα σχολείο για όλα τα παιδιά. Και στις δύο περιπτώσεις ο Δήμαρχος απαντά με τη φράση «δεν συμφέρει», καθώς στη μεν πρώτη πρόταση ο γραμματέας είναι συγγενικό του πρόσωπο, ενώ στη δεύτερη ο ίδιος δεν θα ήταν Δήμαρχος στην περίπτωση συγχώνευσης Μινώας και Ασίνης (σ. 7-8).

Εδώ πρέπει, ανοίγοντας παρένθεση, να σημειώσω ένα σημαντικό στοιχείο. Ο Εμμ. Παπαδάκης, ο οποίος επαινέθηκε κατά την επιθεώρηση του Σ. Δ. Βυζάντιου στο σχολείο Μινώας (Τολού), είναι εκείνος που ως δάσκαλος του σχο-

58. Στην αντιπαράθεση για την ασκούμενη πολιτική από τον Καποδίστρια συμμετείχε ενεργά και ο Αδαμάντιος Κοραΐς που εκδίδει την εποχή εκείνη τους «Διαλόγους» με το επώνυμο Γ. Πανταζίδης. Βλ. και τη μελέτη του Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη στον παρόντα τόμο, σ. 503-505, υποσ. 43.

λείου της Πρόνοιας (Ναύπλιο), αργότερα, στις 25 Μαΐου 1856, θα υπογράψει μία έκθεση της λειτουργικής κατάστασης του σχολείου, την οποία απευθύνει στην Τοπική Επιθεωρητική Επιτροπή και στην οποία για πρώτη φορά σε ολόκληρη αυτή την περίοδο γίνεται συγκριτική αναφορά στοιχείων κοινωνικής προέλευσης των μαθητών για να καταδειχθεί η απουσία ενδιαφέροντος για το συγκεκριμένο σχολείο σε σχέση με κάποια άλλα: «Ταύτα ενόμισα χρέος να καθυποβάλλω υπόψιν Σας», γράφει συμπερασματικά τελειώνοντας την έκθεσή του, «αν και βλέπω ότι πολλά ολίγον φροντίζετε διά το σχολείον τούτο διότι οι μαθηταί του δεν είναι τέκνα αξιωματικών, μεγαλεμπόρων, Διδασκάλων, Ιατρών, τοκιστών, μεγαλοκτηματιών, κ.λπ.».⁵⁹ Ο ίδιος δάσκαλος με συνεχείς αναφορές ζητά ένα παιδονόμο, ώστε να μπορέσει να ελέγξει τη συμπεριφορά των μαθητών του σχολείου. Μάλιστα, στις 8 Μαρτίου του 1857 σε έκθεσή του⁶⁰ προς το Νομόρχη Αργολιδοκορινθίας σημειώνει μεταξύ άλλων: «[...] οι μαθηταί τού υπό την διεύθυνσίν μου τούτου σχολείου εξαχρειούνται καθ' εκάστην επί μάλλον και μάλλον, διότι άμα εξέλθωσι του σχολείου, μεταδίδονται εις μυρία παιγνίδια άτοπα και επιβλαβή προς αυτούς τε και τους λοιπούς πολίτας· δηλαδή, επρομηθεύθησαν μικρότατα πυροβόλα, κάμνοντες δι' αυτών συνεχή τής τε πυρίτιδος και των σφαιρών χρήσιν· τοιουτοτρόπως, και η ζωή αυτών και πολλών άλλων κινδυνεύει, και η πρόοδος οπισθοδρομεί». Υπενθυμίζω πως τον προηγούμενο χρόνο η επιθεώρηση του σχολείου είχε περιγράψει στην έκθεσή της με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση που επικρατούσε εκεί.

Καταλήγοντας στην έκθεσή του ο Γεν. Επιθεωρητής Σ. Δ. Βυζάντιος αναφέρεται στην ανάγκη αλλαγής της εκπαιδευτικής πολιτικής, ιδιαίτερα στο επίπεδο της χρηματοδότησης αλλά και της οργανωτικής λογικής. Μάλιστα, με αφορμή την παρατήρηση της άθλιας κατάστασης του Δημοτικού σχολείου Πρόνοιας, ο Σ. Δ. Βυζάντιος θέτει το ερώτημα: «Αλλά τι είνε δυνατόν να γίνη χωρίς δαπάνης;», για να προτείνει συμπερασματικά στον Προϊστάμενό του Υπουργό: «[...] και ταύτη θέλει είνε, Κύριε Υπουργέ η των περισσοτέρων του βασιλείου δήμων, εν όσω ή η Κυβέρνησις δεν αναλάβη την κατωτέραν εκπαίδευσιν, ή οι δήμοι δεν προικοδοτηθώσιν ωρισμένως».

Συμπερασματικά

Στις 23 Νοεμβρίου 1862 η πολιτική αλλαγή είναι πια εθνική πραγματικότητα και η οθωνική περίοδος αποτελεί μέρος της ιστορίας αυτού του τόπου. Όμως η μεγάλη προσωπικότητα του αντιδυναστικού αγώνα, ο Υπουργός Παιδείας Επαμ. Δεληγεώργης, θα έπρεπε να νιώθει άβολα, καθώς έχει κατακλυστεί από χιλιάδες αιτήματα που κατέφθαναν στο Υπουργείο του. Γι' αυτό βρίσκεται στην

59. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, Φ. Ο 30/25 Μαΐου 1856.

60. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, Φ. Ο 30, αρ. πρωτ. 3/8.3.1857.

ανάγκη με Εγκύκλιό του «προς άπαντας τους εν υπηρεσία της δημοσίας εκπαιδύσεως διατελούντας» να τους υπενθυμίσει πως «περιέπεσαν εις την πλάνην, ότι μετά την Επανάστασιν ευθύς αμέσως αι αδικίαι πάσαι δύνανται και πρέπει να επανορθώσωσι και διά τούτο το σμήνος των απαιτήσεων κατεπόντισε τα Κυβερνητικά γραφεία». ⁶¹ Ένα χρόνο μετά, θα συμπυκνώσει με έκθεσή του στη Βουλή τα αίτια της άθλιας κατάστασης του εκπαιδευτικού συστήματος υπογραμμίζοντας «το αμέθοδον, το άσκοπον, το ημελημένον, έτι δε της πολιτείας η καχεξία, το χαλαρόν των συνεχόντων την κοινωνίαν μετά της πολιτείας δεσμών, ο επεκταθείς πανταχού μαρασμός», ⁶² χαρακτηριστικά, δηλαδή, που σημάδεψαν τα τελευταία τριάντα χρόνια της εκπαιδευτικής πολιτικής το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Ένας νέος κύκλος αρχίζει με βασικά χαρακτηριστικά την εντονότερη και περισσότερο οργανωμένη διείσδυση του σχολικού δικτύου σε όλες τις περιοχές και, ταυτόχρονα, την επίσης γρήγορη αλλαγή προσώπων στο Υπουργείο Παιδείας, που έμελλε να μετατραπεί στο κύριο χαρακτηριστικό των εφάρμοσμένων εκπαιδευτικών πολιτικών στην Ελλάδα. ⁶³

61. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, φάκ. Ο 30, εγκύκλιος 1189/23.11.1862.

62. *Αι προς την Εθνικήν Συνέλευσιν, ό.π.*, σ. 103.

63. Μεταξύ του 1833 και του 1882 το Υπουργείο Παιδείας αλλάζει περισσότερους από 60 Υπουργούς. Για το θέμα αυτό βλ. και τις παρατηρήσεις της Έλλης Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 140-141.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1

Ἐκθεση του Γενικοῦ Επιθεωρητῆ Δημοτικῶν Σχολείων Σκαρλάτου Δ. Βυζάντιου για τα σχολεία της Ναυπλίας, Αθήνα 12.7.1855, προς τον Ὑπουργό Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Γ.Α.Κ., Αρχεῖο Ὑπουργεῖου Παιδείας, φ. 408/1

Πρωτότυπο, αυτόγραφο, 8 σ.

Πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησ. κλπ. Κύριον Ὑπουργὸν
[σφραγίδα ελλειμοειδῆς πρωτοκόλλου εισερχομένων:]

Ἑπουργεῖον

Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας

Ἐκπαιδεύσεως

Πρωτόκ. 3040 14 Ἰουλίου 1855

Κύριε Ὑπουργέ!

Χρῆσιν ποιήσας τῆς αἰτηθείσης καὶ δοθείσης μοι ἀδείας, μετέβην τῇ 25ῃ Ἰουνίου παρελθόντος εἰς Ναυπλίαν, ὅπου ἀμέσως τῇ 27ῃ ἐπεθεώρησα τὸ δημοτικὸν Σχολεῖον τῶν ἀρρένων, καθὼς καὶ τὸ τῶν κορασίων, καὶ εὗρον τὸ μὲν πρῶτον εἰς ἀκμαίαν, ὅσον ἐνδέχεται, κατάστασιν, ἀρτίως ἐπεσκευασμένον καὶ ἐπὶ τὸ εὐρυχωρότερον καὶ κανονικώτερον μετεῤῥυθμισμένον, διὰ τῆς ἀόκνου ἐπιμελείας καὶ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Νομαρχιακοῦ Δημοδιδασκάλου Δ. Ἀποστολίδου, ἐνὸς τῶν ἀρίστων, καὶ διὰ τὰς γνώσεις καὶ διὰ τὴν συμπεριφορὰν του. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν αὐτῷ διδασκομένων παιδῶν εἶνε 297 ἐξ ὧν 60 περίπου οἱ τοῦ ἀνωτάτου Συνδιδασκτικοῦ Τμήματος, διηρημένοι εἰς δύο τάξεις, ὧν ἐθαύμασα μάλιστα τὴν περὶ κατὰ νοῦν ἀρίθμησιν εὐχέρειαν, ποριζομένων ἐκ τοῦ παραχρῆμα τὸ ἐξαγόμενον διαφόρων δυσκόλων συνδυασμῶν τῶν τεσσάρων τῆς Ἀριθμητικῆς πράξεων. Εὐχάριστος πρὸς τούτοις εἶνε καὶ ἡ μεταξὺ τῶν δύο διδασκάλων, Ἀποστολίδου καὶ Ἰ. Ἰαννοπούλου, ἐπικρατοῦσα ἀρμονία, τῆς ὁποίας παντοῦ καὶ πάντοτε τὰ ἀποτελέσματα εἶνε καρποφόρα, καθ' ἃ παρετήρησα. Τὴν καλὴν ταύτην κατάστασιν τοῦ σχολείου καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν διδασκάλων ἐκτιμῶν καὶ ὁ δῆμος Ναυπλιέων, ἐφιλοτιμήθη, καὶ τοι εἰς ἀθλιεστάτην οικονομικὴν εὐρισκόμενος κατάστασιν, νὰ ἀναπληρῶσῃ τὰς ἐλλείψεις τοῦ Σχολείου, καὶ ὄχι μόνον νὰ τὸ ἐπισκευάσῃ συστηματικῶς, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ νὰ ἀνανεώσῃ καὶ ἀυξήσῃ χάρις εἰς τὴν κοινωφελῆ προαίρεσιν τοῦ δημαρχοῦντος Παρέδρου, Στρ. Μαλτσινιώτου, ἐνὸς τῶν εὐπορωτέρων καὶ ἐντιμοτέρων τῆς Πόλεως κατοίκων! Δὲν δύναμαι δυστυχῶς νὰ εἶπω τὸ αὐτὸ καὶ περὶ τοῦ Σχολείου τῶν κορασίων, τὸ ὁποῖον, τοποθετημένον πρὸ τινῶν ἐτῶν εἰς τὸ ἐπάνω πάτωμα τῆς λεγομένης Μητροπόλεως, παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἀποστρέφει, εὐθὺς ἀπὸ τῆς εἰσόδου καὶ τὴν

ὄρασιν καὶ τὴν ὄσφρησιν, παρουσιάζον σωρούς ἀκαθαρσιῶν ἐν αὐτῷ αὐτοῦ τῷ μεσαυλίῳ, παρεκτός τῆς ἄλλης ἀθλιότητος τῶν δωματίων, ἐκτεθειμένων εἰς ὅλας τῆς ἀτμοσφαίρας τὰς ἐπηρείας καὶ τοὶ ἄλλως εὐρυχωρότατον. Ἄλλ' ἢ θέσις αὐτοῦ ἀφ' ἑνός, παρὰ τὴν ἀγορὰν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ εἰς τὸ πρῶτον αὐτοῦ πάτωμα ἐνοίκησις τῶν ἐφημερίων τοῦ ναοῦ, οἰκογενειαρῶν, ἐχόντων σχέσεις βιωτικάς, τὸ καθιστᾶ ὅλως ἀκατάλληλον πρὸς ἐκπαιδευτήριον, καὶ μάλιστα κορασίων, καὶ διὰ τοῦτο πᾶσα ἀνάγκη, ἢ νὰ μετατοπισθῆ ἄλλοῦ (τὸ ὁποῖον ὅμως φαίνεται δύσκολον, μὴ ὑπαρχόντων ἐν Ναυπλίῳ καταλλήλων διαθεσίμων οἰκημάτων), ἢ νὰ προσδιορισθῆ ἀποκλειστικῶς πρὸς μόνον τὸν σκοπὸν αὐτοῦ, μετατοπιζομένων ἀλλαχοῦ τῶν ἱερέων, ὅπερ οὐχ ἦτον δυσχερές, διὰ τε τὴν ἔνδειαν αὐτῶν, καὶ διὰ τὸν ἀρχικὸν τοῦ οἰκοδομήματος τούτου σκοπὸν, προσδιορισμένου ἀνέκαθεν εἰς ἐνοίκησιν τῶν κληρικῶν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Τὰς δυσχερείας ταύτας συναισθάνεται καὶ ἡ Δημοτικὴ ἀρχὴ τῆς πόλεως καὶ σκέπτεται πῶς νὰ τὰς θεραπεύσῃ, ἀλλ' ἡ ἀπορία τοῦ δήμου εἶναι δεινὴ, καὶ μάλιστα ἐφέτος διὰ τὰς περὶ τὴν γεωργίαν θεηλάτους συμφοράς. Αἱ διδάσκαλοι ἐν τούτοις, ἀμφοτέραι ἐπιμελέσταται καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον ἱκαναί, ἐξακολουθοῦσι μετ' ἐπιμονῆς τὰς ἐργασίας των, καὶ 187 κοράσια φοιτῶσι τακτικῶς εἰς τὸ σχολεῖον. Ἡ πρώτη τῶν διδασκαλισσῶν τούτων Πηνελ. Δρίτσα, θυγάτηρ ἀγωνιστοῦ Ὑδραίου, δίδει ἐλπίδας προαγωγῆς, καὶ ἴσως ἐφέτος προαχθῆ, ἐξετασθεῖσα, εἰς δευτεροβάθμιον· ἡ δὲ δευτέρα, Εἰρ. Παπαδοπούλου, θυγάτηρ τοῦ ἐπὶ Καποδιστρίου μέλους τῆς τριμελοῦς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ἐπιτροπῆς, σφόδρα ζηλωτοῦ τοῦ τότε συστήματος (αὐτὸς ἔκαυσεν ἔξωθεν τοῦ Βουλευτικοῦ τῷ 1831 τὸν Πανταζίδην τοῦ Κοραῆ), καὶ τοὶ ἀσθενικῆς ἄλλως κράσεως, ἐκπληροῖ ὅμως μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας τὸ ἔργον τῆς. Καὶ ἐὰν προστεθῆ εἰς αὐτὰς καὶ μία, προβεβηκυῖα τὴν ἡλικίαν ἐπιστάτις, ὡς βοηθός, καθὼς ἦτον καὶ ἄλλοτε, (καὶ τὴν ἀνάγκην αὐτὴν ἐξέθηκα πρὸς τὸν Δημαρχοῦντα, καὶ μοί ὑπεσχέθη νὰ φροντίσῃ), τὸ σχολεῖον τοῦτο θὰ βαδίζει τακτικῶς πρὸς τὸν σκοπὸν του.

Παρεκτός τῶν δημοσυντηρήτων τούτων σχολείων, ὑπάρχει ἐν Ναυπλίῳ καὶ ἐν ἰδιοσυντήρητον τῶν ἀρρένων διευθυνόμενον, μετ' ἄδειαν τοῦ Ὑπουργείου, ὑπὸ τοῦ Γ. Ψαρουδάκη, Κρητός, ἀρχαίου δημοδιδασκάλου, διδάξαντος 12-13 ἔτη ἐν Σπέτσαις, καὶ 7-8 ἐν Κρήτῃ. Περὶ τοῦ σχολείου τούτου πολλάκις ὁ κατὰ τόπον Νομαρχιακὸς Δημοδιδάσκαλος ἀνέφερε πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, ἀπαιτῶν τὸν περιορισμὸν του, ἀλλ' ὁ προκάτοχος ὑμῶν Κύριος Ὑπουργός, ὀρθῶς σκεπτόμενος, ἀπήντησεν ὅτι εἰς σχολεῖον, ὑφ' ἑστῶς μετ' ἄδειαν τῆς Κυβερνήσεως, οὐδεὶς Νόμος δύναται νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς γονεῖς τοῦ νὰ στέλλωσι τὰ τέκνα των. Καὶ τῷ ὄντι παρετήρησα ὅτι οἱ εὐπορώτεροι τῶν Ναυπλιέων, κατοίκων τε καὶ παροίκων, εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐκπαιδεύουσι τὰ ἑαυτῶν, καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης ταύτης, δὲν δύναμαι νὰ ἀποσιωπήσω ὅτι, ὁ προβεβηκῶς οὗτος διδάσκαλος, ἔχων ἀρκετὰ πολυμελῆ οἰκογένειαν, φιλοτιμεῖται

νά φανῆ ἄξιος, ἐπιμελούμενος αὐτῶν ὅσον ἐνδέχεται, καί τοι τῶν πλείστων ἀρχαρίων, καί διὰ τοῦτο ἀτελέστερον ἀποκριθέντων εἰς τὰς ὁποίας ἀπηύθυνα αὐτοῖς ἐρωτήσεις.

Αὐθήμερόν ἐπεσκέφθην καί τὸ ἐν Προνοίᾳ (τῷ προαστείῳ Ναυπλίας) δημοτικὸν σχολεῖον τῶν ἀρρένων, τὸ ὁποῖον εὖρον εἰς ἀθλιεστάτην κατάστασιν, σύμφωνον ἐντελῶς μὲ τὴν τοῦ διευθύνοντος αὐτὸ διδασκάλου, Ὅθωνος Τριακονταφύλλου, Χίου, νέου τρέφοντος μητέρα καὶ ἀδελφὰς ἐν ὥρᾳ γάμου, δυστυχεστάτου ἐπομένως, ὡς μισθοδοτουμένου τριτοβαθμῶς (κατὰ 50 δραχμὰς) καίτοι δευτεροβαθμίου καὶ ἱκανοῦ ἄλλως ὡς πρὸς τὰς γραμματικάς του γνώσεις. Ἄλλ' εἴτε φύσις ἰδιότροπος, εἴτε ἦθους σκαιότης ἐκπικρανθέντος ὑπὸ τῆς δυστυχίας, ὁ ἄνθρωπος φαίνεται προκαλῶν τρόπον τινὰ τὴν ἀθλιότητά του. 110 ἡμίγυμνα, ῥυπῶντα καὶ ἀτίθασα παιδάρια, περικλεισμένα ἐν τινι πλινθοκτίστῳ ἐπιμήκῃ ἀμαξοστασίῳ μᾶλλον ἢ σχολεῖῳ, τὸ ὁποῖον καταφλέγει ὁ ἥλιος, καὶ τὸν χειμῶνα βεβαίως διαπνέει ὁ βορρᾶς, χωρὶς καθέδρας, χωρὶς Πινάκων, χωρὶς ἡμικυκλίων, χωρὶς οὐδενὸς βοηθήματος, μεταβαίνουνσιν ἀπὸ βάρου εἰς βάρου καὶ ἀπ' αὐτῶν εἰς τὰς ὁδοὺς, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ σχολεῖον τῆς Προνοίας. Ἡ δὲ κατάστασις αὐτοῦ δὲν φαίνεται πολλῶ ταχέως νὰ βελτιωθῆ, διότι οὔτε ὁ δῆμος ἔχει σύστασιν καὶ μέσα, οὔτε ὁ διδάσκαλος παρέχη εἰς τοὺς γονεῖς τὰ πιστά, περιοριζόμενος μόνον εἰς τὸ νὰ παραπονεῖται μορμυρίζων. Περὶ τούτου εἶπον ὅ,τι ἀπῆγει τὸ καθηκόν μου εἰς τὸν δημαρχοῦντα τῆς πόλεως. Ἄλλὰ τί εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ χωρὶς δαπάνης;

Τὴν ἐπομένην ἡμέραν, 28 τοῦ μηνός, μετέβην εἰς Ἄργος, ὅπου εὖρον ἐξεταζομένας τὰς τάξεις τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου, καὶ εὐχαριστήθην ἀρκετὰ ὡς ἐκ τῆς εὐφύιας τῶν ἐξεταζομένων. Εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου περίβολον, ὅπου ἐδρεύει καὶ τὸ εἰρηνοδικεῖον καὶ ἡ ἀστυνομία, εἶνε ἀπ' ἄλλης εἰσόδου καὶ τὸ δημοτ. Σχολεῖον, χωρητικώτατον, νεωστὶ ἀνοικοδομηθέν, διότι πρό τινος καιροῦ ἐπυρπολήθη. Οἱ ἐν αὐτῷ διδασκόμενοι 200 παῖδες ἀκόμη δὲν ἦσαν ἔτοιμοι πρὸς ἐξετάσεις, διότι ὁ καταρτισμὸς τοῦ ὑλικοῦ τοῦ σχολείου μόλις εἶχε τελειώσει πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν, διὰ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Διδασκάλου καὶ τοῦ ἀξιοτίμου δημάρχου τῆς Πόλεως, ἱατροῦ Ἰ. Βλάση. Ὁ δὲ διδάσκαλος, Ν. Φανδρίδης, ὁ ἀρχαιότερος τῶν ἐν Ἑλλάδι δημοδιδασκάλων, μετατεθεὶς μόλις πρὸ δύο μηνῶν ἀπὸ Σπετσῶν, ἀπέδιδε τὸ ἀνέτοιμον τῶν μαθητῶν εἰς τὴν ἀθλιότητα, εἰς ἣν παρέλαβεν αὐτό, καὶ ἤλπιζε μόνον ὅτι ἔμελλε νὰ τὸ ἀναμορφώσῃ μὲ τὸν καιρὸν ἐπὶ τὸ βέλτιον. Ἄλλ' ὁ διδάσκαλος οὗτος, τιμῆς ἀπάσης ἀληθῶς ἄξιος, ὡς διδάσκων τριάκοντα κατὰ συνέχειαν ἔτη, καὶ ἔχων μαθητὰς του πολλοὺς τῶν σήμερον διαπρεπόντων εἰς ὅλας τῆς κοινωνίας τὰς τάξεις, πρέπει νὰ προσλάβῃ βοηθόν, ἱκανώτερον μὲν ἴσως οὐχί, δραστηριώτερον ὅμως ἑαυτοῦ, φύσει ἀδρανεστέρου, καὶ παρηκμακότος ἤδη, ἐὰν δὲν ἐγκριθῆ μᾶλλον νὰ τεθῆ εἰς ἀπομάχου θέσιν, τὴν ἀπὸ τοῦ Πρυτανείου δηλονότι σίτισιν τῆς ὁποίας δικαιοματικῶς κατέστη ἄξιος.

Τὸ σχολεῖον τῶν κορασίων τοῦ Ἄργους, τοποθετημένον εὐθέτως ἐν τῇ τοῦ ποτὲ Γόρδωνος οἰκίᾳ, διευθύνεται ὑπὸ τῆς δημοδιδασκάλου Μαρίας Πάτρα, Ὑδραίας, εὐδοκιοῦσης περὶ τὴν διδασκαλίαν 114 κορασίων, τὰ ὅποια μοί ἐφάνησαν ἄρκετὰ ζωηρὰ καὶ καθάρια, ὡς πρὸς τὴν λοιπὴν χωρικὴν μᾶλλον κατάστασιν τοῦ Ἄργους.

Ἐπάρχει δὲ καὶ ἐν Ἄργει ἰδιωτικὸν σχολεῖον τῶν ἀρρένων πρὸς θλίψιν ἄκραν τῶν διδασκάλων τοῦ δημοσυντηρητήτου τούτου (ὅπερ συμβαίνει πανταχοῦ), διευθυνόμενον ὑπὸ τινος πτωχοῦ οἰκογενειάρχου δημοδιδασκάλου τριτοβαθμίου, Ἐμμανουὴλ Γεωργιάδου. Ἄλλ' εἶτε διὰ τὴν πρόληψιν, ὅτι τὰ παιδιά διδάσκονται κάλλιον ἐν τοῖς ἰδιωτικοῖς, εἶτε ἀληθῶς διὰ τὸ πολυάνθρωπον τῆς κωμοπόλεως, τὸ σχολεῖον τοῦτο, τοποθετημένον εἰς στενόχωρον τινα οἰκίαν, περιέχει ἑκατὸν καὶ ἐπέκεινα παῖδας, ἢ ἐξέτασις τῶν ὁποίων δὲν με εὐχαρίστησε πολὺ, καὶ νομίζω ὅτι ὁ διδάσκαλος δὲν ἔτρεμεν ἄνευ λόγου ἐνώπιόν μου καὶ τοι μηδεμίαν ἄλλως ἔχων ἀφορμὴν, ἐκτὸς ἴσως τῆς ἀνικανότητός του, τὴν ὁποίαν συναισθάνεται, ὡς φαίνεται.

Τῇ 1ῃ Ἰουλίου μετέβην εἰς Μινῶαν (Τουλῶν), τὴν λεγομένην ἀποικίαν τῶν Κρητῶν, ὑπὸ τὴν ὄδηγιαν τοῦ δημοδιδασκάλου, Ἐμμαν. Παππαδάκη. Ὁ λεγόμενος οὗτος δήμος συγκροτεῖται ἐκ 50 περίπου προσγείων οἰκίσκων, ὧν τὰ τρία πέμπτα εἶνε ἔρημοι, ἐκλιπόντων, ὅσω τὸ πλεῖστον, τῶν κατοίκων, οἱ δὲ σωζόμενοι στεγάζουν ἀθλίᾳ τινὰς χήρας γυναίκας, καὶ δέκα-δώδεκα μόνον ἄνδρας, ἐν οἷς ὁ δήμαρχος (!) με ἐνδυμασίαν καὶ ἦθος ὀπωροφύλακος, παραπονούμενος ὅτι αἱ 700-800 δραχμαὶ τῶν δημοτικῶν προσόδων εἶνε κατεσχεμένα ὑπὸ τοῦ προκατόχου του, ὥστε ὄχι μόνον δὲν ἐπαρκεῖ πρὸς πληρωμὴν τῶν 16 33/100 δραχμῶν τὸν μῆνα, διὰ τὸν μισθὸν τοῦ δημοδιδασκάλου, ἀλλ' οὔτε αὐτὸς (ὁ δήμαρχος) οὔτε ὁ γραμματεὺς δὲ λαμβάνουσι λεπτόν, καὶ ἐπομένως ἢ ἡ Κυβέρνησις νὰ ἀναλάβῃ ὀλόκληρον τοῦ δημοδιδασκάλου τὴν μισθοδοσίαν, ἢ θὰ ἐγκαρτερῇ με 33 μόνον δραχμὰς τὸν μῆνα καὶ ὁ δημοδιδάσκαλος, παραδοκῶν εὐπορωτέραν εὐκαιρίαν. Εἰς δὲ τὴν παρατήρησίν μου ὅτι καλὸν ἦτον ἐὰν ἔλειπεν ὁ γραμματικὸς τῆς δημαρχίας, καὶ τὰ καθήκοντα αὐτοῦ ἀνεπλήρου, ὡς μὴ πολὺ βαρέα, ὁ δημοδιδάσκαλος, ὁ δήμαρχος ἀντέταξε λόγον ἰσχυρὸν ὅτι, δὲν συμφέρει (ἔπειτα ἔμαθον ὅτι ὁ γραμματικὸς εἶνε συγγενὴς του). Ἄλλο ἐν δὲν συμφέρει ἦτον ἢ ἀπάντησις του εἰς τὴν δευτέραν μου ταπεινὴν γνώμην ὅτι, καλὸν μοί φαίνεται, ὅταν ὁ δήμος τόσον ὀλιγάριθμος, δὲν ἐπαρκῇ εἰς τὰς ἀναποφεύκτους αὐτοῦ ἀνάγκας, νὰ συγχωνευθῇ με τὸν πλησίον, τῆς Ἀσίνης, ἢ μετὰ τοῦ τῆς Ναυπλίας. Ἄλλ' ἐνθυμήθην ἔπειτα ὅτι τότε δὲν ἔμελλε ἴσως νὰ εἶνε αὐτὸς δήμαρχος, καὶ ἀληθῶς εἶπον ἐν ἑμαυτῷ: Δὲν συμφέρει. Ὁ διδάσκαλος ἐν τούτοις, οἰκογενειάρχης, Κρῆς καὶ αὐτός, ἔχει νὰ λαμβάνῃ ἑπτὰ μηνιαῖα, καὶ μ' ὅλα ταῦτα, ἐγκαρτερεῖ διδάσκων 25-30 ἀάμπτωχα παιδάρια ἐντὸς μικροῦ τινος χαμωγείου, ἐξ ὧν 7-8 θήλεα, καί, τὸ παραδοξότερον, δὲν φαίνεται ματαιοπονῶν, ὥστε ἐὰν ἡ Κυβέρνησις

δὲν ἀναλάβῃ ὀλόκληρον αὐτοῦ τὴν μισθοδοσίαν, καὶ ἀναγκασθῇ αὐτὸς νὰ μακρυνθῇ, τὰ πτωχὰ ταῦτα παιδάρια θὰ στερηθῶσι καὶ τῆς ὀλίγης ταύτης ἀγωγῆς, διὰ τῆς ὁποίας ἴσως βελτιώσωσι τὸ μέλλον των.

Εἰς ἄλλον δῆμον τῆς Ἀργολίδος δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀπέλθω, διὰ τὴν ἔλλειψιν τοῦ χρόνου καὶ ἔτι μᾶλλον διὰ τὴν δυσκολίαν τῆς συγκοινωνίας. Ἀλλὰ καὶ σχολεῖα δημοτικά δὲν ὑπάρχουσιν ἄλλα αὐτοῦ, παρὰ τὸ τῆς Μιδέας (Μέρμπακα), τὸ τῶν Ὑσιῶν (Ἀχλαδοκάμπου), τὸ τῆς Ἰναχίας (Λίμνης), τὸ τῆς Ἀλέας (Μπουγιάτι), τὸ τῶν Μυκηνῶν (Κουτσοποδίου), τὸ τῆς Λυρκείας (Κάτω Μπέλεσι) καὶ τὸ τῆς Ἐπιδαύρου. Ἐξ αὐτῶν τὸ μὲν τῆς Μιδέας, τῆς Ἰναχίας καὶ τῶν Ὑσιῶν μένον διαλελυμένα, εἰς δὲ τὰ λοιπὰ ὑπάρχουσι διδάσκαλοι, ἀλλὰ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ἡ κατάστασις αὐτῶν δὲν εἶνε πολὺ καλλιτέρα τοῦ τῆς Μινώας, καὶ ταύτη θέλει εἶναι, Κύριε Ὑπουργέ ἢ τῶν περισσοτέρων τοῦ βασιλείου δήμων, ἐν ὅσῳ ἢ ἡ Κυβέρνησις δὲν ἀναλάβῃ τὴν κατωτέραν ἐκπαίδευσιν, ἢ οἱ δῆμοι δὲν προικοδοτηθῶσιν ὠρισμένως.

Ὑποσημειοῦμαι δὲ
εὐπειθέστατος

Τῇ 12ῃ Ἰουλίου 1855
Ἐν Ἀθήναις

ὁ Γεν. Ἐπιθεωρητῆς τῶν δημοτ. Σχολείων
Σ. Δ. Βυζάντιος

2

Ὑπουργὸς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Αθήνα, 18.7.1855,
πρὸς τὸ Νομάρχην Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, Ναύπλιο

Σχέδιο με διαγραφάς καὶ διορθώσεις τοῦ συντάκτη Σ. Δ. Βυζάντιου
καὶ τοῦ Ὑπουργοῦ, 2 σ. [τα τυπωμένα με πλάγια στοιχεῖα]
Γ.Α.Κ., Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Παιδείας, φ. 408/1

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

[Ἐθνόσημο]

Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν
καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως

Πρωτ. 3040
Ἄρ. Διεκπ. 1896 18 Ἰουλίου 55

ἐν Ἀθήναις τῆν 185

Πρὸς τὸν Νομάρχην Ἀργολίδος καὶ
Κορινθίας

Ἐκ τῆς ἀπὸ 12 τοῦ παρόντος ἐκθέσεως τοῦ ἐπὶ τῶν δημοτ. σχολείων γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, περιοδεύσαντος ἀρτίως ἄχρι τῆς

Ναυπλίας, πληροφορούμεθα Κύριε Νομάρχα, ὅτι τὸ ἐν Ναυπλίῳ δημοτικὸν σχολεῖον τῶν ἀρρένων εὐρίσκεται εἰς εὐάρεστον κατάστασιν, μετασκευασθὲν ἀρτίως ἐπὶ τὸ κανονικώτερον καὶ ἐκφράζομεν ὑμῖν καὶ δι' ὑμῶν πρὸς τὸν δημαρχοῦντα τῆς πόλεως καὶ τοὺς διδασκάλους ἀμφοτέρους τὴν ἐπὶ τούτου ἡμετέραν εὐχαριστίαν. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν τὸ αὐτὸ οὔτε περὶ τοῦ ἐν Ναυπλίᾳ σχολείου τῶν κορασίων, οὔτε περὶ τοῦ ἐν τῷ προαστείῳ Ναυπλίας (Προνοία) τῶν ἀρρένων, ὧν τὸ μὲν τοποθετημένον, καὶ λόγῳ ἡσυχίας καὶ λόγῳ καθαριότητος πάντῃ ἀκαταλλήλως διὰ τε τὰς συνοικούσας ἐν αὐτῷ οἰκογενείας καὶ τὴν πλησίον ἀγοράν, τὸ δὲ ὑπόσαθρον καὶ πνιγηρὸν ἐν ὥρᾳ θέρους, ἐλπίζομεν ὅτι θέλουν ἐφελκύσῃ ἀμφοτέρα τὴν ἡμετέραν προσοχίην, ὥστε ἢ ἀπαλλαττόμενα τῆς περιστοιχούσης αὐτὰ τύρβης, ἢ τοποθετούμενα καταλληλότερον, νὰ μὴ ἐπηρεάζωσι τοῦλάχιστον τὴν ὑγείαν τῶν διδασκομένων. Πολλὰς ὡσαύτως δεῖται προμηθείας καὶ τὸ σχολεῖο τῆς Μινώας πρὸς διατήρησιν τοῦ ὁποίου συντελεῖ κατ' ἔτος ἢ Κυβέρνησις 400 δραχμὰς, αἵτινες ἡδύναντο ἴσως νὰ διατεθῶσι σκοπιμώτερον πρὸς βελτίωσιν τοῦ ἐν Προνοίᾳ. Εἰς τὸ ἐν Ἄργει δημοτικὸν σχολεῖον παρατηροῦμεν ὅτι ἀπαιτεῖται νὰ διορισθῇ ὑποδιδάσκαλος, καὶ δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι ὁ ἀξιότιμος τῆς πόλεως ἐκείνης δήμαρχος θέλει ἀναπληρώσῃ εἰς τὸ ἐπιὸν καὶ ταύτην τὴν ἔλλειψιν καθόσον μάλιστα ἐλπίζεται, βελτιωθέντος ἤδη τοῦ σχολείου ν' αὐξήσῃ τῶν μαθητῶν ὁ ἀριθμὸς. Ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἐπιστατρίας καθίσταται ἐπαισθητὴ καὶ διὰ τὸ ἐν Ναυπλίῳ σχολεῖον τῶν κορασίων καὶ τοιαύτην παρατηροῦμεν ὅτι εἶχεν ἄλλοτε ὁ δῆμος ἀρμοδίαν καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν αὐτῆς καὶ διὰ τὴν πολυετῆ εἰς τὸ ἔργον τοῦτον ἔξιν πρὸς τὴν τῶν παιδίων ἰδίως ἐπιμέλειαν τῶν ὁποίων ἢ εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα φοίτησις κρίνεται διὰ πολλοὺς λόγους ἀναγκαιοτάτη. Τούτων ἀπάντων τὴν φροντίδα ἀνατιθέμενος, Κύριε Νομάρχα, εἰς τὴν ἐγνωσμένην ἰκανότητά Σας, ἀφορμὴν μόνον παρέχομεν ὑμῖν καὶ ἀπεκδεχόμεθα περὶ τὴν λήξιν τοῦ Αὐγούστου νὰ πληροφορήσητε ἡμᾶς περὶ τῆς διορθώσεως ὅλων τῶν μνησθεισῶν αὐτῶν ἐλλείψεων.

Ἐν Ἀθήναις, 18 Ἰουλίου 1855

Ὁ Ὑπουργὸς

[υπογραφή] Π. Ἀργυρόπουλος

ΒΑΡΒΑΡΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΤΗΝ ΟΘΩΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Η έλλειψη αυτοτελούς μονογραφίας για τη θεατρική δραστηριότητα στην πόλη του Ναυπλίου –η οποία εξ αιτίας της ιδιαίτερης ιστορικής σημασίας του χώρου θα παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον– εντάσσεται στη γενικότερη έλλειψη μελετών για τη θεατρική μας ιστορία στον τομέα των τοπικών ιστοριών.¹ Η σημαντικότερη πηγή μέχρι πρόσφατα υπήρξε η *Ιστορία* του Νικ. Λάσκαρη,² η οποία αφορά μόνο τα χρόνια 1826-1834. Για την κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα της πόλης του Ναυπλίου την εποχή του Καποδίστρια έχουμε τη μελέτη της Αλέκας Μπουτζουβή-Μπανιά,³ ενώ μέχρι το 1836 αναφέρεται η εστιασμένη στο θέατρο σχετικά πρόσφατη μελέτη της Άννας Ταμπάκη.⁴ Στην παρούσα μελέτη θα αναφερθούμε σύντομα στα σημαντικότερα γεγονότα, τα οποία είναι γνωστά από τις προαναφερθείσες πηγές, και στη συνέχεια θα εστιάσουμε σε λιγότερο γνωστά στοιχεία σχετικά με τη δραματοουργία και τη θεατρική πράξη της εποχής που κυρίως μας ενδιαφέρει, δηλαδή της τριακονταετίας 1833-1862.

1. Αναφέρω ενδεικτικά ορισμένες αυτοτελείς μελέτες που καλύπτουν την ιστορία σημαντικών για την ιστορία του θεάτρου περιοχών: Σπύρος Ευαγγελάτος, *Ιστορία του θεάτρου εν Κεφαλληνία 1600-1900*, διατριβή εν διδακτορία, εν Αθήναις 1970. Μάνος Ελευθερίου, *Το θέατρο στην Ερμούπολη τον 20ό αιώνα*, Δήμος Ερμούπολης, τ. Α', 1993, τ. Β', 1995, τ. Γ', 1998. Διον. Μουσμιάτης, *Το θέατρο στην πόλη της Ζακύνθου, 1901-1915*, Μπάστας, Αθήνα 1999. Ευανθία Στιβανάκη, *Θεατρική ζωή. Κίνηση και δραστηριότητα στην Πάτρα από το 1828-1900*, Περί Τεχνών, Πάτρα 2001. Βαρβάρα Γεωργοπούλου, *Ο Διόνυσος στο Ιόνιο. Το θέατρο στην Κεφαλονιά 1900-1953*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2010. Αικατερίνη Μπρεντάνου, *Το θέατρο στον Πειραιά*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2010.

2. Νικόλαος Λάσκαρης, «Τα εν Ναυπλίω, 1826-1834», *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Α', Εκδοτικός Οίκος Μ. Βασιλείου & Σία, Αθήναι 1939, σ. 255-293.

3. Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής, πολιτιστικής και πνευματικής ζωής», *Ο Ερανιστής*, τ. 18 (1986), σ. 104-136.

4. Άννα Ταμπάκη, «Το Ναύπλιο στα χρόνια της *Ναπολεοντείας*. Κοινωνικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα», *Επιστημονική Επιθεώρηση Τεχνών του Θεάματος* 1 (2009), Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Καλών Τεχνών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, σ. 293-306.

Η θεατρική ιστορία του Ναυπλίου, αν και υπήρξε η πρώτη πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους, δεν διαθέτει σημαντικές παραστάσεις, τις οποίες, αντίθετα, συναντάμε σε άλλα επαρχιακά κέντρα, και ειδικότερα στη Σύρο. Ωστόσο, με ποικίλους τρόπους το Ναύπλιο συνδέεται ζωηρά με το θέατρο και διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξή του ήδη από τα πρώτα βήματα της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα, εκεί συντελείται η έκδοση σημαντικών έργων, τα οποία –το καθένα για ξεχωριστούς λόγους– συνέβαλαν στη διαμόρφωση της θεατρικής μας ιστορίας. Επίσης, το Ναύπλιο επιλέγεται ως δραματικός χώρος ιστορικών δραμάτων, κυρίως λόγω του γεγονότος που σφράγισε τη νεότερη ιστορία μας, της δολοφονίας του πρώτου Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια.

Στο Ναύπλιο γράφτηκε ένα από τα πρώτα και δυνατότερα θεωρητικά κείμενα σχετικά με τον ρόλο του θεάτρου –δεδομένου ότι προέρχεται από λαϊκή πένα απηχώντας το πνεύμα του Μακρυγιάννη. Δύο μόνο χρόνια μετά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, το 1823, ένας από τους πρωτεργάτες της και «πολιτάρχης του Αναπλιού», ο Νικηταράς, εγκωμιάζοντας τα αγαθά της παιδείας και της υγείας και τονίζοντας την ανάγκη ύπαρξής τους στο επαναστατημένο έθνος, σε σχετικό έγγραφο προς τον τότε Υπουργό των Εσωτερικών Παπαφλέσσα προτείνει την ίδρυση θεάτρου, σχολείου και νοσοκομείου. Συγκεκριμένα, προτείνει να μετατραπεί σε θέατρο «το τζαμί του Αγάπασα».⁵ Η φιλόδοξη και άκρως πρωτοποριακή ιδέα του Νικηταρά πραγματοποιήθηκε εξήντα χρόνια αργότερα. Το 1895 το παλαιό τζαμί και πρώην Αλληλοδιδακτικό σχολείο στην Πλατεία Συντάγματος λειτούργησε ως Δημοτικό θέατρο.⁶

Αλλά και στον τομέα της δραματουργίας το Ναύπλιο διεκδικεί δάφνες πρωτοπορίας, αφενός στην ελληνική γυναικεία δραματουργία και αφετέρου στον κύκλο των θεατρικών έργων με θεματολογία σχετική με την Ελληνική Επανάσταση του 1821.⁷ Η Ευανθία Καΐρη είναι η αφοσιωμένη αδελφή του θεολόγου, φιλόσοφου και παιδαγωγού Θεόφιλου Καΐρη, στον οποίο και οφείλει τη μόρφωσή της αλλά και την πρώτη της γνωριμία με το θέατρο μέσα από τα έργα του γαλλικού κλασικισμού. Τα έργα αυτά θα στείλει, κατόπιν δικής της έκκλησης στη «φιλόμουσον Ευανθίαν» ο Αδαμ. Κοραΐς.⁸ Ενώ ακόμη διαρκεί ο ελληνικός Αγώνας και η έκβασή του είναι αβέβαιη, «εν βρασμώ ψυχής», φορτισμένη συναισθηματικά από τα δεινά του Αγώνα, μεταξύ των

5. Α. Μπουτζουβή-Μπανιά, *ό.π.*, σ. 112, όπου παρατίθεται ολόκληρο το σχετικό κείμενο.

6. Ελπίδα Π. Κομιανού, «Έργα και ημέρες του θεάτρου στο Ναύπλιο», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. V (2004), σ. 617.

7. Βάλτερ Πούσνερ, *Γυναικεία δραματουργία στα χρόνια της επανάστασης*, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001, σ. 158-276.

8. *Στο ίδιο*, σ. 163.

οποίων και το προσωπικό πλήγμα του τραυματισμού του αδελφού της, «η χαριτωμένη Ευανθία», κατά την έκφραση Γάλλου φιλέλληνα,⁹ μετουσιώνει καλλιτεχνικά –χρησιμοποιώντας τα δραστικά όπλα της δραματικής τέχνης– την Έξοδο του Μεσολογγίου. Το έργο της εγκαινιάζει την πλούσια καλλιτεχνική παραγωγή με επίκεντρο το συγκλονιστικό γεγονός. Τρεις μόνο μήνες μετά την Έξοδο του Μεσολογγίου, τον Ιούνιο του 1826, εκδίδεται «εν Ναυπλίο, εν τη τυπογραφία της Διοικήσεως» το τρίπρακτο έργο *Νικήρατος*, «ελληνίδος τινός», αφιερωμένο στις Ελληνίδες που θυσιάστηκαν στον Αγώνα, με πρόλογο απευθυνόμενο «Προς τας Ελληνίδας».¹⁰ Ένα χρόνο αργότερα, το 1827, ο Αλέξανδρος Σούτσος θα αποκαλύψει την ταυτότητα της ηρωίδας αξιολογώντας το έργο και κατατάσσοντας τη συγγραφέα του στον «χορό των μουσών».¹¹ Το έργο, το οποίο έχει αναλυθεί διεξοδικά από σημαντικούς μελετητές του θεάτρου μας, όπως τον Β. Πούχγερ και την Άννα Ταμπάκη,¹² γνώρισε και αξιόλογη σκηνική σταδιοδρομία, αφού είχε την τύχη να παρασταθεί λίγο μετά τη συγγραφή του από ερασιτεχνικό θίασο και στη συνέχεια από επαγγελματικούς θιάσους.¹³ Το δράμα καταξιώνει τη συγγραφέα του και την τοποθετεί στις πρώτες Ελληνίδες εκπροσώπους της γυναικείας γραφής, και ειδικότερα της θεατρικής, εγκαινιάζοντας, παράλληλα, τον κύκλο της επαναστατικής δραματουργίας του 1821.

Μετά την άφιξη του Καποδίστρια, η βελτίωση της πολιτικής αστάθειας είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη κοσμικής κίνησης στο Ναύπλιο με τη διοργάνωση εσπερίδων και συναναστροφών, στις οποίες πρωτοστατούσαν Φαναριώτες και λόγιοι και οι οποίες και έγιναν οι πυρήνες της θεατρικής δραστηριότητας.¹⁴ Ειδικότερα στο φιλολογικό σαλόνι του λόγιου γιατρού Ταλιαπιέτρα ο γαλλοτραφής Αλ. Σούτσος διάβασε την κωμωδία του *Ο άσωτος*, την οποία και εξέδωσε το 1830 στο Ναύπλιο που αποτελούσε και τον δραματικό της χώρο. Η κωμωδία, ωστόσο, έφερε ζωνή τη σφραγίδα των γαλλικών κωμωδιών του Μολιέρου και οι χαρακτήρες που παρουσίαζε, δεν είχαν καμία σχέση με τη

9. Στο ίδιο, σ. 165.

10. *Νικήρατος. Δράμα εις τρεις πράξεις υπό ελληνίδος τινός συντεθέν*, εν Ναυπλίο, εν τη τυπογραφία της Διοικήσεως, 1826, σ. 9.

11. Αλ. Σούτσος, «Σύντομος ανάλυσις του *Νικηράτου*, δράματος εις τρεις πράξεις», *Φίλος του Νόμου* 266 (7.2.1827) (Β. Πούχγερ, *ό.π.*, σ. 269).

12. Εκτός από την προαναφερθείσα μελέτη του Β. Πούχγερ βλ. Άννα Ταμπάκη, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις. Μια συγκριτική προσέγγιση*, Ergo, Αθήνα 2002, σ. 70 και Ευανθία Στιβανάκη, «Ο πατριωτικός *Νικήρατος* της Ευανθίας Καΐρη», *Παράβασις* 3 (2000), σ. 257-274.

13. Για την αξιόλογη σκηνική σταδιοδρομία του βλ. Β. Πούχγερ, *ό.π.*, σ. 260-274.

14. Την ατμόσφαιρα αποτυπώνει ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Εν Αθήναις, εκδ. Γεώργιος Κασδόνης, 1894, σ. 258 κ.εξ.

ναυπλιακή κοινωνία της εποχής.¹⁵ Τον Σούτσο μιμήθηκε ο νεαρός δικαστικός Γεώργιος Πραντούνας, ο οποίος μετά την επιτυχημένη ανάγνωση της τραγωδίας του *Αι Ελευθερωμένοι Αθήναι* στο προαναφερθέν φιλολογικό σαλόνι, την εξέδωσε την ίδια χρονιά, το 1830,¹⁶ κατά προτροπήν του Ταλιαπέτρα. Πρόκειται για πεντάπρακτη τραγωδία σε πεζό λόγο με έμμετρα χορικά στην πέμπτη πράξη και έμμετρο επίλογο. Αναφέρεται στην απελευθέρωση των Αθηνών από τους Γότθους στα τέλη του 3ου μ.Χ. αιώνα. Στόχος του συγγραφέα είναι η εξύμνηση του πατριωτικού ιδανικού, το οποίο ο ίδιος είχε πιστά υπηρετήσει και καλλιεργήσει κατά το διάστημα των παραστάσεων της Οδησσού. Συνδυάζει, όχι πάντοτε επιτυχημένα, τις επιταγές του κλασικισμού και του ρομαντισμού και όντας εμπλουτισμένο με γεγονότα της εποχής του τονίζει την ανάγκη εθνικής ομόνοιας και πολιτικής σταθερότητας.¹⁷ Ένα χρόνο αργότερα, ο Παναγιώτης Σούττος δημοσίευσε μαζί με τις πρώτες λυρικές του συνθέσεις το πρώτο του δραματικό έργο, τον *Οδοιπόρο*, αποσπάσματα του οποίου είχε επανειλημμένα διαβάσει στο φιλολογικό του σαλόνι.¹⁸ Κεντρικό μοτίβο του έργου, όπως και άλλων έργων του ρομαντισμού, είναι ένας ανεκπλήρωτος έρωτας, ο οποίος βασίζεται σε προσωπική εμπειρία του ίδιου του συγγραφέα με την όμορφη Ραλλού, κόρη του ηγεμόνα Σούττου. Το έργο, αν και παρουσιάστηκε πολύ νωρίς, ήδη το 1836 στην Αθήνα, στη συνέχεια πέρασε σε σκηνική αφάνεια. Αντίθετα, είχε πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα εκδοτική ιστορία (γνώρισε 35 εκδόσεις) και μεμονωμένοι στίχοι του παρέμειναν θρυλικοί και τροφοδότησαν τους καθημερινούς έρωτες, την ερωτική ποίηση αλλά και το μελόδραμα.

Η δολοφονία του Καποδίστρια τον Σεπτέμβριο του 1831 σταμάτησε αφινίδια την πολιτιστική κίνηση της πόλης, η οποία αναζωπυρώθηκε με την εκλογή και στη συνέχεια την άφιξη του Όθωνα το 1833. Το 1832 χάθηκε η ευκαιρία της πρώτης ολοκληρωμένης θεατρικής παράστασης στο Ναύπλιο στο σπίτι του Δημ. Καλλέργη, και μάλιστα με πρωτότυπη ελληνική κωμωδία. Την ιδέα είχε ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο οποίος δεν πτοήθηκε από την άρνηση των κυριών να λάβουν μέρος στην παράσταση και εντός τριών ημερών έγραψε τη μονόπρακτη κωμωδία *Γάμος άνευ νόμους*. Τελικά όμως, πάλι λόγω γυναικειάς υπαιτιότητας –και συγκεκριμένα για να μην παρεξηγηθούν δύο κυρίες, επειδή υπήρχε φόβος να ταυτιστούν με πρόσωπα της κωμωδίας–

15. Ν. Λάσκαρης, *ό.π.*, σ. 266-268.

16. *Αθήναι ελευθερωμένοι, τραγωδία εις πέντε πράξεις υπό Γεωργίου Πραντούνα του Ναζίου*, εν Ναυπλίω το 1830. Εν τη συντροφική τυπογραφία του Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιάτη, Κωνστ. Ιωαννίδου και Αθανασιάδου Μελισταγούς (Ν. Λάσκαρης, *ό.π.*, σ. 271).

17. Θεόδ. Χατζηπανταζής, «Παράρτημα. Περιγραφική βιβλιογραφία», *Το ελληνικό ιστορικό δράμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006, σ. 259-260.

18. Παναγιώτου Σούττου, *Ποιήσεις, τόμος πρώτος*, εν Ναυπλίω, εν τη Εθνική Τυπογραφία, διευθυνομένη υπό Παύλου Πατρικίου, 1831 (Ν. Λάσκαρης, *ό.π.*, σ. 277-283).

ματαιώθηκε η παράσταση. Το έργο παραστάθηκε στην Αθήνα το 1843 με τον ίδιο τίτλο και στη συνέχεια με τον τίτλο *Ο γάμος της Αρχοντούλας* το συμπεριέλαβε ο Ραγκαβής στα *Απαντά* του. Στο Ναύπλιο, επειδή αποφασίστηκε από τους συμμετέχοντες να μην ειπωθεί τίποτα από σκηνης προς αποφυγήν κάθε παρεξηγήσεως εκ μέρους του ακροατηρίου, προτιμήθηκε η παντομίμα και ο ίδιος ο Ραγκαβής ανέλαβε τον γυναικείο ρόλο.¹⁹ Η απόδοση του ρόλου από άνδρα καθώς και ο κινησιακός κώδικας που επιλέχτηκε στη θέση του λόγου, αν και υπαγορεύτηκαν από εξωτερικούς παράγοντες, ωστόσο αποτελούν ιδιαίζουσες απόπειρες οι οποίες, απηχώντας πανάρχαιες μορφές θεάτρου, εγγράφονται στις κατακτήσεις της πρωτοπορίας.

Οθωνική περίοδος

Η εδραίωση του νέου κράτους συναντά μείζονα προβλήματα, τα οποία εκδηλώνονται ποικιλότροπα σε μία πόλη που είχε την τύχη ή την ατυχία να είναι η πρώτη πρωτεύουσα. Ο πολιτικός και κοινωνικός απόηχος της πρόσφατης δολοφονίας του Καποδίστρια, η αποκατάσταση των αγωνιστών, η παραμέληση και η ληστεία της υπαίθρου, τα φλέγοντα προβλήματα της εκπαίδευσης, η απειρία του νεαρού μονάρχη, η αυταρχική πολιτική της Αντιβασιλείας, οι παρεμβάσεις των ξένων, που αντικατοπτρίζονται στην αντιπαράθεση των αντίστοιχων ελληνικών κομμάτων, τα ζωηρά αιτήματα για παραχώρηση και στη συνέχεια εφαρμογή συντάγματος, δημιουργούν έντονα αντιπαραθετικό κλίμα που αποτυπώνεται ζωηρά στον τοπικό Τύπο του Ναυπλίου κατά την οθωνική περίοδο,²⁰ μη αφήνοντας πολλά περιθώρια για πολιτιστικές δράσεις. Μόνο στην εφημερίδα *Ήλιος* του Παναγιώτη Σούτσου διαφαίνεται κάποιο πολιτιστικό ενδιαφέρον που εκφράζεται σε άρθρα γενικού εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα αφορώντα πνευματικές φυσιολογίες της ευρωπαϊκής κουλτούρας και εστιάζοντας κυρίως στην πολιτική και κοινωνική τους δράση και δευτερευόντως στην πνευματική. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα άρθρα σχετικά με τον Ρωμαιοδραματογράφο Σενέκα και τον Γερμανό ποιητή και θεατρικό συγγραφέα Γκάιτε.²¹ Σε σχέση με το θέατρο οι αναφορές είναι ελάχιστες, ενώ η μουσική υπερτερεί. Το μοναδικό αμιγές άρθρο περί θεάτρου είναι μια γενική περιήγηση στη θεατρική παράδοση, στους συγγραφείς και τα θέατρα της Αγγλίας, Ισπανίας, Ιταλίας, Ολλανδίας και Ρωσίας. Εντυπωσιάζει η αναφορά στο θέατρο της Κί-

19. Ν. Λάσκαρης, *ό.π.*, σ. 285-286.

20. Έχουν αποδελτιωθεί οι εφημερίδες *Τριπτόλεμος* (Ιούλιος-Δεκ. 1833), *Εποχή* (1834-1835), *Χρόνος* (1833) και *Ο Άργος* (20.5.1844 – 11.4.1845).

21. Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 26 (29.9.1833), αρ. 29 (10.10.1833) (Ελένη Φουρναράκη, *Η εφημ. Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου, 1833. Περιλήψεις-ευρετήρια*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, Αθήνα 1986, σ. 49).

νας και της Ινδίας λόγω της πρωιμότητας και σπανιότητας του θέματος.²²

Η έλλειψη θεατρικών ειδήσεων οφείλεται, βέβαια, και στις γενικότερες θεατρικές συνθήκες, σε πανελλαδικό επίπεδο, αφού μόλις το 1836 στην Αθήνα εκδηλώνεται η πρώτη προσπάθεια εγκαθίδρυσης δραματικού θεάτρου από τον Κεφαλονίτη επιχειρηματία Αθαν. Σκοντζόπουλο.²³ Το Ναύπλιο δεν διαθέτει ιδιαίτερο θεατρικό χώρο, ούτε συγκεντρώνει τις προϋποθέσεις για την επίσκεψη ιταλικών μελοδραματικών θιάσων, ενώ την ίδια περίοδο η Σύρος, ο Βόλος, η Πάτρα, η Κεφαλονιά και η Ζάκυνθος καθίστανται σημαντικά κέντρα του μουσικού θεάτρου.

Το οδοιορικό μας στη θεατρική Αργολίδα της Βαυαροκρατίας θα αρχίσει με ένα αποτρόπαιο γεγονός, το οποίο όμως παράλληλα δηλώνει αφενός την άμεση σχέση του θεάτρου με τη ζωή και αφετέρου της τέχνης με την ιστορία.

Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και στη συνέχεια η Ελληνική Επανάσταση ανέδειξαν την παιδαγωγική και εθνική διάσταση του θεάτρου ως άριστου σχολείου του έθνους, των πατριωτικών ιδανικών και της αγάπης για την ελευθερία. Ο ηθοποιός Θεόδωρος Αλκαίος μαζί με τον Γεώργιο Λασσάνη εκπροσωπούν τον τύπο του πολεμιστή-δραματουργού-ηθοποιού και καλλιεργούν έναν λαϊκότερο τύπο πατριωτικής τραγωδίας, κοντά στο ύφος και τα οράματα του Μακρυγιάννη, με άμεσο στόχο την απήχηση στα λαϊκά στρώματα χωρίς αισθητικές απαιτήσεις και περιορισμούς δραματουργικών κανόνων. Η ζωή του Θεόδ. Αλκαίου, «του βάρδου και καπετάνιου του εικοσιένα», κατά τον χαρακτηρισμό του Γ. Βαλέτα,²⁴ κινούμενη μεταξύ θρύλου και ιστορίας, κλείνει επάξια τον κύκλο της με ένα τυχαίο γεγονός, το οποίο όμως ταιριάζει απόλυτα με την ποιητική φύση και τη θρυλική ζωή του. Ο ηθοποιός πέφτει θύμα των εμφύλιων αντιπαραθέσεων που επικρατούσαν στους κυβερνητικούς κύκλους στην περιοχή της Αργολίδας,²⁵ και βρίσκει τραγικό θάνατο μαζί με άλλα 200 περίπου άτομα τον Ιανουάριο του 1833 από Γάλλους στρατιώτες. Τον θάνατο ο αλαφροΐσκιωτος υποκριτής είχε δει στη σφαγμένη πλάτη του οβελία, που λίγο πριν από το φονικό είχε απολαύσει αμέριμος μαζί με τους συντρόφους του:

Αμα δε ήρξατο η σφαγή, είς των συνδαιτημόνων αγνοών τα συμβάντα, επιροβόλησεν εκ του παραθύρου. Απόσπασμα όμως Γάλλων στρατιωτών,

22. «Περί Θεάτρου», *Ηλιος*, αρ. 28 (6.10.1833) (Ελ. Φουρναράκη, *ό.π.*, σ. 53-54).

23. Θόδ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Α1, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, σ. 83-84.

24. Γ. Βαλέτα, *Θεόδωρος Αλκαίος, ο Βάρδος και καπετάνιος του Εικοσιένα*, «Πηγή», Αθήνα ²1971 (πρώτη έκδοση το 1943).

25. Για τα ιστορικά γεγονότα βλ. Μιχαήλ Α. Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τα καθ' ημάς*, Ναύπλιον ³1975, σ. 306-307 και Δ. Κ. Βαρδουνιώτης: «Η εν Αργεί σφαγή», *Παρνασσός*, τ. ΙΔ' (1891-1892), σ. 37-45, 91-99, 212-223.

διερχόμενον ανήλθε παράφορον και επιπεσόν εξαπίνης διελόγγευσεν τον Αλκαίον και τους συν αυτό πάντας. Ούτως ο ποιητής απέθανεν εν συμποσίω και ευθυμών ως το πτηνόν του δάσους, όπερ άγριος και απροσδόκητος παράσσει κυνηγός.²⁶

Σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, απαγορεύτηκε από τη γαλλική φρουρά η κηδεία των νεκρών, οι οποίοι ετάφησαν πρόχειρα σε μεγάλους λάκκους στους περιβόλους των δύο ναών του Αγίου Νικολάου και του Τιμίου Προδρόμου.²⁷ Δημοκρατικός και υπέρ της θέσπισης συντάγματος ο Αλκαίος υπηρέτησε την πατρίδα με το ίδιο πάθος που αφοσιώθηκε και στη Θάλεια. Σύμφωνα με τον Νικόλαο Λάσκαρη, στο Ναύπλιο ο Αλκαίος έγραψε την αντιτυραννική τρίπρακτη τραγωδία του *Πιττακός ο Μυτιληναίος*, που αντικατοπτρίζει τη σταδιοδρομία του Καποδίστρια και την οποία εξέδωσε ο γιος του στην Αθήνα το 1849.²⁸ Ο μελετητής Θεόδ. Χατζηπανταζής αναρωτιέται αν πρόκειται για προφητεία της δολοφονίας ή καταγραφή της από αυτόπτη μάρτυρα, δεδομένου ότι αγνοείται η χρονολογία συγγραφής του έργου.²⁹ Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε και άλλο ένα ιστορικό πατριωτικό δράμα εμπνευσμένο από τα γεγονότα της Σάμου, του οποίου την έκδοση ο Λάσκαρης αναφέρει στο Ναύπλιο το 1832.³⁰ Πρόκειται για τον *Χαρίδημο τον Σάμιο*, άγνωστου συγγραφέα, του οποίου έργου ο Χατζηπανταζής βρήκε το αντίτυπο στη βιβλιοθήκη της Σάμου με χρονολογία 1832, χωρίς όμως τόπο έκδοσης.³¹ Εντυπωσιάζει σε αυτό η χρήση δεκαπεντασύλλαβου ως στοιχείου λαϊκότητας.

Ιδιαίτερα γόνιμο στον τομέα του θεάτρου αναδεικνύεται το έτος 1836, τόσο στον χώρο της δραματοουργίας όσο και στον χώρο της σκηνικής πράξης.

Στα μεθεόρτια των Χριστουγέννων, και συγκεκριμένα στις 28 Δεκεμβρίου, έχουμε μια σπάνια μαρτυρία για τη μοναδική παράσταση δραματικού θεάτρου της περιόδου, την οποία καταγράφει ως ανταπόκριση από το Ναύπλιο η αθηναϊκή εφημερίδα *Σωτήρ*: «Χθες τη νύκτα είχαμε δύο θέατρα στην πόλη μας. Εις το πρώτον παρεστάθη η τραγωδία του Τιμολέοντος. Εις το άλλο από τους μαθητές της Σχολής, η τραγωδία του Σκεντέρμπεη. Ο ενθουσιασμός των ακροατών ήταν απαραδειγμάτιστος».³² Η ανταπόκριση είναι ελλιπής, αφού απουσιάζουν οι συντελεστές –μόνο για τη δεύτερη παράσταση συμπεραίνου-

26. Στο ίδιο, σ. 97.

27. Δ. Κ. Βαρδουνιώτης, *ό.π.*, σ. 98.

28. Ν. Λάσκαρης, *ό.π.*, σ. 291.

29. Θεόδ. Χατζηπανταζής, «Παράρτημα. Περιγραφική βιβλιογραφία», *ό.π.*, σ. 280.

30. Ν. Λάσκαρης, *ό.π.*, σ. 287.

31. Θεόδ. Χατζηπανταζής, «Παράρτημα. Περιγραφική βιβλιογραφία», *ό.π.*, σ. 260-261.

32. Α. Joannidis: «Μας γράφουν από Ναύπλιο, 28 Δεκεμβ.», εφημ. *Σωτήρ* Αθηνών, αρ. 39 (31.12.1836).

με ότι πρόκειται για σχολική—, ο χώρος και οι συγγραφείς, ενώ τα έργα δίνονται όχι με τους τίτλους τους αλλά κατά τη συνήθεια της εποχής με τα ονόματα των πρωταγωνιστών-ηρώων. Σχετικά με τον *Τιμολέοντα* γνωρίζουμε ότι είναι το πρώτο θεατρικό έργο του Λευκαδίτη Ιωάννη Ζαμπέλιου. Τα γεγονότα διαδραματίζονται στην Κόρινθο. Είναι το μοναδικό έργο του συγγραφέα που αναφέρεται σε εμφύλια σύρραξη και όχι σε εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα και διαπνέεται άμεσα από τα οικεία δραματουργικά πρότυπα του συγγραφέα, τα έργα του Βιτόριο Αλφιέρι και τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης.³³ Όσο για την τραγωδία του *Σκεντέρμπεη*, δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για έργο του Ζαμπέλιου ή του Αντ. Αντωνιάδη, καθόσον και οι δύο έχουν γράψει τραγωδίες με ήρωα τον Γεώργιο Καστριώτη ή Σκεντέρμπεη, με τίτλους *Γεώργιος Καστριώτης* και *Σκεντέρμπεης, ο Βασιλιάς των Ηπειρωτών* αντίστοιχα.

Στον τομέα της δραματουργίας τα πράγματα είναι σαφέστερα και γνωστότερα. Το 1836 ο αγωνιστής, πολιτικός, γραμματέας της Διοίκησης, αγιογράφος και λόγιος Δημ. Βυζάντιος εκδίδει στο Ναύπλιο το πρώτο θεατρικό του έργο, τη *Βαβυλωνία*, που έμελλε να ταυτιστεί με τη γνήσια λαϊκότητα και ελληνικότητα και να συμπεριληφθεί στα έργα-σταθμούς της θεατρικής μας ιστορίας. Ο επιμελητής του έργου και θεατράνθρωπος Σπ. Ευαγγελάτος αποδίδει την αξία, τη βιωσιμότητα και την πλούσια σκηνική σταδιοδρομία του στη γνήσια αποτύπωση της εποχής:

Εδώ συναντάμε όλα τα προτερήματα και τα ελαττώματα εκείνων των στιγμών του Έθνους: ανησυχία, διάλυση, τσακωμούς, φατρίες, οίστρο, πίστη στον καλύτερο άνθρωπο, ανθρωπιά και απανθρωπιά, ουτοπιστικό πόθο για ειρήνη, μπιστολιές στον αέρα, γλέντια και χαρές. Η Βαβυλωνία είναι για το θέατρό μας ό,τι τα «Απομνημονεύματα» του Μακρυγιάννη για την πεζογραφία μας: το λαβωμένο ηρωικό παρόν της γενιάς των αγωνιστών του '21.³⁴

Ο συγγραφέας επιλέγει ως δραματικό χώρο το Ναύπλιο. Σε ένα καφενείο της πόλης, όπου είναι μαζεμένα τα πρόσωπα του έργου, αναγγέλλεται η νίκη των συμμαχικών δυνάμεων στο Ναβαρίνο και ξεκινούν όλοι για τη λοκάβια του Μπαστιά, για να γιορτάσουν τη νίκη. Το έργο αντικατοπτρίζει όλη την πολυμορφία και το ετερόκλητο της ναυπλιακής κοινωνίας της εποχής. Σκιαγραφώντας με καταπληκτική ενάργεια και θεατρικότητα τους διάφορους

33. Θεόδ. Χατζηπανταζής, «Παράρτημα. Περιγραφική βιβλιογραφία», *ό.π.*, σ. 255-256, 37-38. Βλ. επίσης Άννα Ταμπάκη, «Ιδεολογία και αισθητική στο έργο του Ι. Ζαμπέλιου», *Η νεοελληνική δραματουργία*, *ό.π.*, σ. 91-107.

34. Σπ. Αντ. Ευαγγελάτος, «Η σχέση με την εποχή της», *Δ. Κ. Βυζάντιος, Βαβυλωνία*, Ερμής, Αθήνα 1990, σ. λη'.

τύπους, τους οποίους ονομάζει ανάλογα με τον χώρο προέλευσης και τους βάζει να μιλάνε τη διάλεκτό τους, και χρησιμοποιώντας τα δραστικά μέσα του κωμικού είδους παρέχει ταυτόχρονα έναν πιστό καθρέφτη των ιδιαιτερώσεων κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών της εποχής. Η πολιτική ρευστότητα, η σύγκρουση του παραδοσιακού πολιτισμού με το δυτικό πρότυπο, η συνύπαρξη των αγωνιστών με τους δυτικοθεμεμένους Φαναριώτες και ο κατακλυσμός της πόλης από επήλυδες Σμυρνιούς, Χίους, Κύπριους και Κρητικούς αλλάζει αιφνιδιαστικά το τοπίο, παρέχοντας στον οξυδερκή παρατηρητή και φιλοσοφούντα Βυζάντιο πολύτιμο δραματουργικό υλικό.

Η υπερβολή της ασυνεννοησίας των ομιλούντων διάφορες διαλέκτους στην επαναστατημένη Ελλάδα του 1827, πρωτοτυπία στην οποία η κωμωδία οφείλει τη σατιρική της διαχρονικότητα, φρεσκάδα και σκηνική δύναμη, φαίνεται ως ένα προφητικό εύρημα του ιδιόμορφου συγγραφέα, του οποίου η πρώτη θεατρική απόπειρα, που συμβαδίζει με τα πρώτα βήματα του ελληνισμού, τον ανέδειξε σε πρωτοπόρο. Η ελληνικότητα του έργου υπογραμμίζεται εκτός των άλλων και από τη σύγκριση με τον *Άσωτο* του Αλ. Σούτσου, που και αυτό, όπως προαναφέρθηκε, εκδόθηκε στο Ναύπλιο το 1830, αλλά φέρει τη σφραγίδα της μολιερικής κωμωδίας. Ήδη ένα χρόνο μετά την έκδοσή του, το 1837, το έργο θα παρουσιαστεί στην αποθήκη-θέατρο του Αθ. Σκοντζόπουλου στην Αθήνα και έκτοτε θα παραμείνει σκηνικά ζωντανό μέχρι σήμερα. Η σκηνική επιτυχία της πρώτης παράστασης θα οδηγήσει τον συγγραφέα του σε μια δεύτερη γραφή, πιο «θεατρική», την οποία και θα εκδώσει στην Αθήνα το 1840.³⁵ Αξιολογώντας την αυθεντικότητα και τη «ρωμοφροσύνη» του έργου επεχείρησαν στη συνέχεια να την αναδείξουν στη σκηνή σκηνοθέτες διαφορετικών αισθητικών και ιδεολογικών επιλογών, όπως ο Φώτος Πολίτης, ο Δημ. Ροντήρης και ο Κ. Κουν.

Οι σατιρικοί διάλογοι συνιστούν σημαντικό κεφάλαιο της κωμικής παράδοσης της εποχής. Σύμφωνα με τον Δημ. Σπάθη:

Πρόκειται για πρωτότυπα σατιρικά κείμενα με διαλογική ή περισσότερο θεατρόμορφη δομή, που συνιστούν μια προθεατρική διεργασία αλλά γράφονται όλα άσχετα και έξω από το θέατρο. Είναι κείμενα διαμαρτυρίας, καταγγελίας, ιδεολογικής πολεμικής. Κοινός παρονομαστής για τα περισσότερα είναι ότι έχουν επικαιρικά κίνητρα, συνιστούν μια μορφή δημόσιας παρέμβασης και καταγγελίας. Άλλωστε τα χρόνια αυτά ακόμη και οι πιο ολοκληρωμένες κωμωδίες όπως ο Αλεξανδροβόδας του Γεωργίου Σούτσου και τα Κορακιστικά του Ιάκ. Ρίζου Νερουλού έχουν σε μεγάλο βαθμό χαρακτήρα λίβελλου πολιτικού ή φιλολογικού αντίστοιχα.³⁶

35. *Βαβυλωνία*, ό.π., σ. 1.

36. Δημ. Σπάθης, «Τα πρώτα βήματα της νεοελληνικής κωμωδίας. Η ακτινοβολία του

Στον τομέα αυτό εντάσσονται οι διάλογοι που δημοσίευσε ο αγωνιστής, βουλευτής, στρατιωτικός και κωμωδιογράφος Μ. Χουρμούζης³⁷ το 1834 στην εφημερίδα του Ναυπλίου *Εποχή*, με το ψευδώνυμο «Ψ». Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1838, οι διάλογοι εκδόθηκαν σε βιβλίο στο Ναύπλιο³⁸ με την προσθήκη ενός ακόμη διαλόγου. Σ' αυτόν διαλέγονται πάλι ο Ε (= Έλλην) με τον Β (= Βαυαρό) και το περιεχόμενό του είναι ανάλογο με την κωμωδία του Χουρμούζη *Ο τυχοδιώκτης*. Συγκεκριμένα, στηλιτεύεται η συμπεριφορά των Βαυαρών, οι οποίοι χρησιμοποίησαν το πρόσχημα «του φωτισμού» για να εκμεταλλευθούν το δημόσιο χρήμα. Οι διάλογοι εκδόθηκαν μεταγενέστερα, το 1980, στην Αθήνα στη σειρά «Νεοελληνικά Κείμενα».³⁹

Οι διάλογοι του Χουρμούζη εντάσσονται στο πλαίσιο του επικαιρικού πολιτικού λίβελλου και κατακρίνουν τα αρνητικά της Βαυαροκρατίας, θέμα που αποτελούσε και το κύριο αντικείμενο της αρθρογραφίας του συγγραφέα κατά την οθωνική περίοδο.⁴⁰ Συγκεκριμένα, αναφέρονται στις οικονομικές ατασθαλίες του κράτους, την κρατική αδιαφορία απέναντι στην υλική και ηθική αποκατάσταση των αγωνιστών, την άνιση μεταχείριση των πολιτών, την τοποθέτηση ακατάλληλων προσώπων στις κρατικές υπηρεσίες και, τέλος, στον αρνητικό ρόλο των Ευρωπαίων τόσο στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας όσο και στα ήθη, με πρόσχημα τον εξευρωπαϊσμό. Οι διάλογοι αυτοί, γραμμένοι πριν από τις κωμωδίες τις οποίες εγκαινιάζει ο Χουρμούζης το 1835 με τον *Λεπρέντη*, συνιστούν κατά κάποιο τρόπο την προετοιμασία τους, αφού η θεματολογία των διαλόγων επαναλαμβάνεται ανεπτυγμένη στις κωμωδίες. Στους διαλόγους διακρίνονται εν σπέρματι οι αρετές που καθόρισαν την κωμωδιογραφική του ταυτότητα: η σατιρική του διάθεση, η οξύτητα του σαρκασμού, η αμεσότητα και σπιντράδα του διαλόγου, η ικανότητα ηθογράφησης των διαλεγομένων, η αποτύπωση της επικαιρότητας, η γλαφυρότητα

Χουρμούζη και η παρουσία του στο βουλγαρικό θέατρο του 19ου αιώνα», *Ο Πολίτης* 54 (Οκτώβριος 1982), σ. 77.

37. Σοφία Δάνια, «Τομή στο μετεπαναστατικό νεοελληνικό θέατρο: Η περίπτωση του Μ. Χουρμούζη», *Μ. Χουρμούζη, Χαρτοπαίκτης*, Βιβλιογώνια-θέατρο «Λήδρα», Αθήνα 1994, σ. 25-36.

38. Το εξώφυλλο του βιβλίου έχει ως εξής: *Διάλογοι επτά, συνταχθέντες υπό Μ. Χουρμούζη και καταχωρηθέντες εις την εφημερίδα, Η Εποχή, (τω 1834 έτει). Εν οίς προσετέθη και έτερος διάλογος του αυτού. Μετετυπώθησαν δε δι' εξόδων και προτροπής φίλων, Ναύπλιον, Εκ της τυπογραφίας Κωνσταντίνου Τόμπρα, Κυδωνιέως και Κωνσταντίνου Ιωαννίδου Συμρναίου, 1838 (αναφέρεται στο Τάσος Λιγνάδης, *Ο Χουρμούζης, Ιστορία και θέατρο*, εκδ. Χ. Μπούρα, Αθήνα 1986, σ. 347-348).*

39. Μ. Χουρμούζη, *Νεοελληνικά Κείμενα. Διάλογοι επτά, καταχωρηθέντες εις την εφημερίδα Η Εποχή, (τω 1834 έτει)*, «Ιθάκη», Αθήνα 1980.

40. Τ. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 41-44.

ενός καθαρά προσωπικού ύφους. Τα διαλεγόμενα πρόσωπα είναι χαρακτηριστικοί τύποι ή πραγματικά πρόσωπα της εποχής, για τους οποίους συνήθως δίνονται τα αρχικά τους γράμματα. Η ταύτιση σήμερα παρουσιάζει δυσκολίες, αλλά την εποχή των διαλόγων ο αναγνώστης θα ξεχώριζε ευχερέστερα την ταυτότητά τους.⁴¹

Το παράδειγμα που ακολουθεί είναι ενδεικτικό της άμεσης σχέσης των διαλόγων αυτών με το κυρίως θεατρικό έργο του συγγραφέα. Στον διάλογο Στ' τα πρόσωπα που συζητούν είναι ο Β (Βαυαρός) και Ε (Ελλην). Ο Βαυαρός αυτοπαρουσιάζεται ως πανούργος απατεώνας εντελώς ακατάλληλος να υπηρετήσει την Ελλάδα. Ο διάλογος έχει το ίδιο θέμα με τον *Τυχοδιώκτη*, ενώ ένα απόσπασμά του χρησιμοποιείται σχεδόν ακέραιο στον *Υπάλληλο*.

Οι νεκροί αγωνιστές κατέχουν ιδιαίτερη θέση στους διαλόγους, από τους οποίους δύο, οι Δ και Ζ, ονομάζονται *Νεκρικοί*, κατά το υπόδειγμα του Λουκιανού. Στον Δ συμμετέχουν οι νεκροί αγωνιστές Καραϊσκάκης και Μπότσαρης, οι οποίοι, αφού ακούσουν τα παράπονα των αγωνιστών για την άδικη συμπεριφορά απέναντί τους, αποφασίζουν να γράψουν στον βασιλιά:

Β: Λυπηρά πράματα Καραϊσκάκη.

Κ: Λυπηρά και πικρά Βότσαρη.

Β: ζεύρεις τι λέγω;

Κ και Β: Να γράψουμε μια γραφή του βασιλέως και να τον παρακαλέσουμε να τυράξει τους Έλληνες σαν παιδιά του.

Κ: Καλά το στοχάστηκες. Και τώρα για μια να την κάνομε.

Και η γραφή τελειώνει:

Διάβαζε πολυχρονεμένη μας και ταις εφημερίδες για να βλέπης αυτού μέσα, ό,τι δεν μπορούν να σε πουν με το στόμα. Ημείς οι δούλοι σου γράφομε και σε προσκυνούμε.

*Βότσαρης και Καραϊσκάκης.*⁴²

Μουσικό θέατρο

Στον τομέα του μουσικού θεάτρου τα στοιχεία που ακολουθούν, εν μέρει ή εξ ολοκλήρου αθησαύριστα, προσθέτουν νέο υλικό στη σχετικά πρόσφατη, και ως εκ τούτου ελλιπή, έρευνα του ιδιαίτερου και σημαντικού αυτού κεφαλαίου της θεατρικής μας ιστορίας.⁴³ Ήδη από το 1833 έχουμε ορισμένα

41. Στο ίδιο, σ. 345.

42. Ψ: «Διάλογος τέταρτος. Νεκρικός. Δ.φ. Θ. Κ. ΚΑΙ Β», εφημ. *Εποχή*, αρ. 17 (22. 11.1834).

43. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Αγγ. Σκανδάλη, *Η πορεία της όπερας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα σε σχέση με την συγκρότηση του αστικού χώρου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα

στοιχεία σχετικά με την παρουσία λυρικού θεάτρου στην πόλη,⁴⁴ το οποίο όμως εμφανίστηκε είκοσι περίπου χρόνια αργότερα, το 1852. Η πρώτη μνεία περί διοργάνωσης παραστάσεων όπερας έγινε πέντε μήνες μετά την άφιξη του Όθωνα (25.1.1833), τον Ιούνιο του 1833, γεγονός που εντάσσεται στο γενικότερο ενδιαφέρον των βασιλικών ευρωπαϊκών οίκων για το οπερετικό είδος. Συγκεκριμένα, στην εφημερίδα *Ήλιος*, την οποία εξέδιδε στο Ναύπλιο ο Παναγιώτης Σούτσος, διαβάζουμε:

*Θέλομεν έχει Μελόδραμα Ιταλικόν. Μελόδραμα ιταλικόν εις την Ελλάδα: εις την γην, όπου αντηχούσι εισέτι αι αριμάνιαι αρμονίαι των αισχυλικών ποιημάτων, όπου η κόνις των σωζομένων παλαιών αμφιθεάτρων είναι υγρά εισέτι από τα δάκρυα τα οποία ο Οιδίπους και η Αντιγόνη του Σοφοκλέους απέσπων από τριάκοντα χιλιάδες ακροατών προγόνων μας! Μελόδραμα ιταλικόν, πριν ληφθή φροντίς περί συστάσεως ελληνικού θεάτρου δυναμένου και την γλώσσαν μας να τελειοποιήση και τα ήθη μας να μορφώση! Μελόδραμα ιταλικόν: ωραίον σχολείον ηθικής διά τους απογόνους του Λυκούργου και Σόλωνος.*⁴⁵

Η αρνητική αυτή στάση χαρακτήριζε γενικότερα μια σημαντική μερίδα Ελλήνων διανοουμένων της εποχής,⁴⁶ οι οποίοι αντιμετώπιζαν εχθρικά το ευρωπαϊκό λυρικό θέατρο αντιπαραβάλλοντας την ελληνική τραγωδία και την ανάγκη προώθησης του ελληνικού θεάτρου. Το θέμα αυτό, το οποίο συνιστά προέκταση του γενικότερου πολιτικού ζητήματος της ευρωπαϊκής εξάρτησης, απέβη τροχοπέδη στην ανάπτυξη της θεατρικής ζωής του 19ου αιώνα, ενώ η εξέτασή του εντάσσεται στα *desiderata της θεατρικής έρευνας*. Διαπιστώνουμε με ικανοποίηση ότι το προαναφερθέν άρθρο της ναυπλιώτικης εφημερίδας είναι το πρώτο στο οποίο γίνεται μνεία για ιταλικό μελόδραμα, δεδομένου ότι στον αθηναϊκό Τύπο δημοσιεύτηκε σχετικό άρθρο τον Οκτώβριο του επόμενου χρόνου (1834) εκφράζοντας την αντίθεση στην ίδρυση

2001, σ. ιε'. Επίσης, σημαντικά στοιχεία για την πορεία της όπερας στον επτανησιακό χώρο προσφέρουν οι σχετικές προαναφερθείσες στην υποσ. 1 μελέτες καθώς και οι ακόλουθες: Κωσταντζά Γεωργακάκη, «Θέατρο Αθηνών. Οι παραστάσεις στα χρόνια του Όθωνα», *Παράβασις* 2 (1998), σ. 143-180, Πλάτων Μαυρομούστακος, «Το Ιταλικό μελόδραμα στο θέατρο Σαν Τζιάκομο της Κέρκυρας 1733-1798», *Παράβασις* 1 (1995), σ. 147-191.

44. Κωνσταντίνος Γ. Σαμπάνης, «Οι παραστάσεις όπερας στο Ναύπλιο κατά την Οθωνική περίοδο», *Μουσικός Ελληνομνημών, περιοδική έκδοση του Εργαστηρίου Ελληνικής Μουσικής, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, τχ. 7* (Κέρκυρα, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος) 2010, σ. 3.

45. *Ήλιος*, αρ. 2 (27.6.1833).

46. Θόδ. Χατζηπαναζής, «Το ζήτημα των ευρωπαϊκών λυρικών θιάσων», *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβως*, ό.π., σ. 36 και Κ. Γεωργακάκη, ό.π., σ. 144.

θεάτρου, «στο οποίο «θέλουν παρασταίνεαι από Βενετίας προσκαλούμεναι θεατρικαί υποκρίτιδες».⁴⁷

Επιστρέφοντας στο Ναύπλιο, διαπιστώνουμε ότι τελικά οι παραστάσεις όπερας το 1833 δεν πραγματοποιήθηκαν, αφαιρώντας έτσι από την αργολική πρωτεύουσα τα πρωτεία στις παραστάσεις ιταλικού μελοδράματος και την πιθανή εξέλιξή της σε κέντρο του μουσικού θεάτρου. Σημειώνουμε ότι η πρώτη παράσταση όπερας δόθηκε στην Αθήνα μετά από τέσσερα χρόνια, το 1837, ενώ επίσημη περίοδος όπερας εγκαινιάστηκε στην Αθήνα το 1840 με τη *Λουκία Λαμερμούρ* του Donizetti.⁴⁸

Την ίδια χρονιά που δημοσιεύθηκε η προαναφερθείσα αγγελία περί μουσικού θεάτρου (1833), στην ίδια ναυπλιώτικη εφημερίδα, τον *Ήλιο*, συναντάμε τέσσερα άρθρα σχετικά με τη μουσική και το λυρικό θέατρο στην Ευρώπη.⁴⁹ Ενδιαφέρουσα παρουσίαση η διαπίστωση της στασιμότητας της νεότερης ελληνικής μουσικής σε σχέση με την αρχαία. Οι αναφορές αυτές, παρά την έλλειψη επαρκούς τεκμηρίωσης, είναι σημαντικές λόγω της σπανιότητας και της πρωιμότητας των θεμάτων.

Το 1834 μας προκαλεί έκπληξη ένα άρθρο της εφημερίδας *Σωτήρ* του Ναυπλίου για την όχι και τόσο θετική άποψη σχετικά με το θέατρο. Ο αρθρογράφος επαινεί τον βασιλιά Όθωνα για τη διακοπή των εργασιών ανοικοδόμησης θεατρικής αίθουσας στην Αθήνα, τον χειμώνα του 1834-1835, δίνοντας προτεραιότητα στις τρέχουσες υλικές ανάγκες του νεοσύστατου κράτους: «Όσο για το θέατρον ούτε Σκύθαι ούτε Βάνδαλοι είμεθα διά να μην το επιθυμώμεν και να μην γνωρίζωμεν το όφελός του. Αλλά ο καιρός του ακόμη δεν έφθασεν. Ευχόμεθα να φθάση η ημέρα καθ' ην θα μπορούμε να έχωμεν θέατρα και προ πάντων θεατάς».⁵⁰

Επανερχόμενοι στον τομέα του μουσικού θεάτρου, σημειώνουμε την πρώτη επαγγελματική μουσική εκδήλωση, τον Οκτώβριο του 1837, όχι βέβαια ολοκληρωμένη παράσταση όπερας αλλά ερμηνεία οπερετικών τραγουδιών από την Ιταλίδα contralto Rosa-Baldoni Tosini. Η καλλιτέχνις είχε πρωταγωνιστήσει στην πρώτη παράσταση πλήρους όπερας, που δόθηκε στην Αθήνα, τον *Κουρέα της Σεβίλλης* του Rossini, στις 5 Αυγούστου 1837.⁵¹ Στο Ναύπλιο τραγούδησε και τη συνόδευσε στο πιάνο ο σύζυγός της, σε συναναστροφή στην οικία του κυρίου Μπουδούρη, όπου συμμετείχαν ανώτεροι δικαστικοί και αξιωματικοί,

47. «Διάφοροι ειδήσεις», εφημ. *Αθηνά*, αρ. 188 (17.10.1834).

48. Θόδ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Α1, ό.π., σ. 38.

49. *Ήλιος*, αρ. 25 (26.9.1833), αρ. 26 (29.9.1833), αρ. 28 (6.10.1833) και αρ. 29 (10.10.1833).

50. «Εσωτερικά. Ναυπλία 22 Δεκεμβρίου», *Ο Σωτήρ*, Ναύπλιο, αρ. 89 (23.12.1834).

51. Κ. Γ. Σαμπάνης, ό.π., σ. 4.

και ήταν προσκεκλημένες «πεντήκοντα περίπου κυρίες, ωραΐζουσαι την συναναστροφήν, μεταξύ αυτών διέκρινέ τις τας ωραϊότητα του Ναυπλίου. Η κυρία Τοζζίνα τραγούδησε με πολύν γλυκύτητα και αρμονίαν. Ακολούθησε χορός».⁵²

Τελικά το κοινό του Ναυπλίου απόλαυσε ολοκληρωμένη παράσταση μελοδράματος το 1852 με τον *Don Pasquale* του Donizetti. Η αθησαύριστη αυτή παράσταση, την οποία κατέγραψε το 2010 ο μουσικολόγος Κ. Σαμπάνης από μια ανέλπιστα πηγή, το χρονογράφημα του Κωνσταντίνου Πωπ στο αθηναϊκό περιοδικό *Εντέρη*, είναι σημαντική, γιατί πρόκειται για την πρώτη επαγγελματική θεατρική παράσταση στο Ναύπλιο και τη μόνη ολόκληρης της οθωνικής περιόδου. Από το προαναφερθέν άρθρο αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για την πρόσληψη της παράστασης, ενώ αρκετά ερωτηματικά δημιουργεί η σύνθεση του θιάσου, η οποία δίνεται από τον χρονογράφο με τον αόριστο και υποτιμητικό χαρακτηρισμό «τα συντρίμματα της εν Αθήναις θεατρικής εταιρείας», χωρίς να αναφέρει καθόλου ονόματα καλλιτεχνών και ερμηνείες αντίστοιχων ρόλων. Δεδομένου ότι το Ναύπλιο δεν ανήκε στις μεγάλες μουσικές εστίες της εποχής, όπως η Αθήνα, η Σύρος, η Πάτρα και τα Επτάνησα, σίγουρα ο θιάσος θα ήταν ολιγομελής και το ρεπερτόριο θα περιλάμβανε ολιγοπρόσωπες όπερες και χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις παραγωγής. Σύμφωνα με λεπτομερείς υπολογισμούς και λαμβάνοντας υπόψη τις κινήσεις του αθηναϊκού μελοδραματικού θιάσου της εποχής, ο μουσικολόγος Κ. Σαμπάνης συμπεραίνει ότι ο θιάσος θα πρέπει να έμεινε στο Ναύπλιο 4-5 εβδομάδες, από αρχές Μαΐου έως το πρώτο επταήμερο του Ιουνίου του 1852. Ο ίδιος μελετητής στηριζόμενος σε γνωστά στοιχεία για την κίνηση των οπερετικών θιάσων της εποχής, τη σύσταση και την καλλιτεχνική ιδιότητα των μελών τους –γνωστών Ιταλών καλλιτεχνών στα οπερετικά κέντρα της εποχής– επιχειρεί μια ανασύνθεση τόσο της ακριβούς σύστασης του θιάσου του Ναυπλίου όσο και του ρεπερτορίου, καθώς και της διανομής της πρώτης παράστασης του *Don Pasquale*.⁵³ Κρατάμε την ενδιαφέρουσα υπόθεση να περιλαμβάνεται μεταξύ του ρεπερτορίου η *Lucia di Lammermoor* του Donizetti, την ελληνική versione της οποίας θα εκδώσει⁵⁴ στο Ναύπλιο δύο χρόνια αργότερα η λόγια Ευφροσύνη Βικέλα.⁵⁵

52. Ανώνυμος, «Νέα Διάφορα», εφημ. *Η Φήμη*, αρ. 66 (20.10.1837).

53. Κ. Γ. Σαμπάνης, *ό.π.*, σ. 8-11.

54. Μεταφράσεις λιμπρέτων διαθέτουμε από την οθωνική εποχή. Τα έργα αυτά, ωστόσο, δεν ανεβαίνουν στη σκηνή στα ελληνικά. Άλλοτε παραμένουν αναγνώσματα και άλλοτε μεταφέρονται στο θέατρο ως πρόζα. Η πρώτη επίσημη, μεταφρασμένη στα ελληνικά, παράσταση ευρωπαϊκής όπερας είναι αυτή της *Bethy* του Donizetti (σε μετάφραση του Αλέξανδρου Κατακουζηνού), η οποία παρουσιάστηκε τον Μάιο του 1879 στην Αθήνα. (Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Αύρα Ξεπαπαδάκου για τα προαναφερθέντα στοιχεία.)

55. Κ. Γ. Σαμπάνης, *ό.π.*, σ. 11 και Τάκης Καλογερόπουλος, *Λεξικό της ελληνικής μουσικής*, Γιαλλελής, Αθήνα 2001.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι η Βικέλα είχε μεταφράσει και τον *Belisario* (1895) του Donizetti και επί πλέον είχε γράψει και δύο λιμπρέτα όπερας, την *Ευφροσύνη* (1876) και την *Ελβίρα* (1886). Η δραστηριότητα της Βικέλα στον τομέα του μελοδραματικού θεάτρου, αν και δεν συνδέθηκε βέβαια με παραστασιακές διαδικασίες,⁵⁶ εγγράφεται στις πρώιμες καταθέσεις στην ιστορία του μουσικού θεάτρου, καθώς επίσης και της γυναικείας πνευματικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Αλλά και στον τομέα του λαϊκού θεάτρου το Ναύπλιο διεκδικεί δάφνες πρωτοπορίας. Συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 1841 έχουμε μαρτυρία για μία από τις πρώτες –ίσως την πρώτη– καταγεγραμμένη παράσταση σε πανελλαδικό επίπεδο, δεδομένου ότι στην Αθήνα καταγράφονται παραστάσεις το 1852 και το 1854.⁵⁷ Σχετικά με την παράσταση του Ναυπλίου διαβάζουμε: «Την εικοστή πρώτη του παρόντος θα παρουσιαστεί εις Ναύπλιον η κωμωδία του Καραγκιόζη, έχουσα αντικείμενον τον Χατζιαβάτη και Κουσζούκ-Μεϊμέτην».⁵⁸ Η είδηση συνηγορεί για τη λαϊκότητα του θεάματος και την τούρκικη επίδραση του είδους.

Αξιολογώντας τη θεατρική ζωή της πρώτης πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους κατά την οθωνική περίοδο εντοπίζουμε ότι εκτός από την έλλειψη σημαντικών δραματικών παραστάσεων, σε ποικίλους άλλους τομείς –είτε θεατρικούς, είτε παραθεατρικούς– παρουσιάζεται αξιοσημείωτη δραστηριότητα, από την οποία υπερτερεί η σχετική με την έκδοση θεατρικών κειμένων και στον παραστασιακό τομέα το μουσικό θέατρο.

Θα κλείσουμε παραθέτοντας το σχετικό με το μουσικό θέατρο προαναφερθέν χρονογράφημα, το οποίο εκτός των άλλων αποτυπώνει σε ρέουσα για την εποχή γλώσσα την πολιτιστική και κοινωνική ατμόσφαιρα της αργολικής πρωτεύουσας το 1852:

Παρέλθωμεν την καλυγύναικα Σύρον και πορευθώμεν εις Ναύπλιον, την αρχαίαν αυτήν ελληνικήν πρωτεύουσαν, όπου εισέτι πλανάται από του Πα-

56. Η πρώτη ελληνική όπερα που ανεβαίνει στην ελληνική σκηνή, είναι ο *Υπομήφοιος* του Σπυρίδωνα Ξύνδα (λιμπρέτο του Ιωάννη Ρινόπουλου), στην Κέρκυρα το 1867· Αύρα Ξεπαπαδάκου, «Μελόδραμα εις την ελληνίδα φωνήν. Ο ελληνικός μελοδραματικός θίασος του Ιωάννη Καραγιάννη: ένας περιπλανώμενος φορέας ελληνικότητας», *Αριάδνη, Επιστημονικό περιοδικό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης* 17 (Ρέθυμνο 2011), σ. 282-284.

57. Γιώργος Πετρής, *Ο караγκιόζης. Δοκίμιο κοινωνιολογικό*, Γνώση, Αθήνα 1986, σ. 25-26.

58. Εφημ. *Ταχύπτερος Φήμη*, 18.8.1841. Σύμφωνα με τον Γιώργο Πετρή στο Ναύπλιο έχουμε και την πρώτη μνεία του όρου «καραγκιόζης», η οποία τον παρουσιάζει «ως υποκριτή του τουρκικού θεάτρου» και από την οποία συμπεραίνουμε ότι ως θέαμα δεν ήταν γνωστό στο κοινό. Βλ. Γ. Πετρή, *ό.π.*

λαμηδίου η σκιά της επαναστάσεως. Είναι μεν έρημος και εγκαταλελειμμένη σήμερα, ως προδοθείσα τις μνηστή, αλλ' έχει το χλοερόν των περιχώρων της, τας ωραίας της εξοχάς, τας ωραίας της κυρίας, και το ευκοινώνητον των κατοίκων της. Εσχάτως μετέβησαν αυτού τα συντρίμματα της εν Αθήναις θεατρικής εταιρείας και αι παραστάσεις ήρχισαν διά του Δον Πασχάλη. Αίθουσα του θεάτρου το παλαιόν Βουλευτικόν, άνωθεν του οποίου είναι αι φυλακαί των καταδίκων και υποδίκων. Μετά περίοδον λοιπόν πολλών αιώνων ηζιώθη και το Ναύπλιον να έχη θέατρον. Και τούτο είναι το μόνο του πράγματος αξιοπαρατήρητον, διότι ούτε σκηνάς, ούτε προσκήνια ευπρεπή δυνατόν ήτο να έχωσιν. Κατά την πρώτη παράστασιν κυρία και κοράσια υπήρχον περί τα τριάκοντα. Λέγεται δε ότι εκ των κυριών δύο προπάντων διεκρίνοντο, η μεν έχουσα ευρωπαϊκήν ενδυμασίαν διά την ζωηρότητα και χάριν αυτής, η δε το χαρίεν σμυρναίον ένδυμα φέρουσα, διά την καλλονήν της. Οι δε λέοντες του Ναυπλίου σείοντες την χ αίτην των, χειροκρότουσ απαύστως, προς τας κυρίας και αισθήματος δείγμα θεωρούντες τούτο. Ευφρεστέρα τουλάχιστον η νεολαία της Ναυπλίας από τους ηιθέους των Αθηνών, οίτινες ευφύϊα ενόμιζον το ασχημονείν και το συρίζειν.⁵⁹

59. Γοργίας (Κωνσταντίνος Πωπ): «Έργα και Ημέραι... Μάιος», *Ευτέρπη*, τ. 5, τχ. 115 (1.6.1852), σ. 452.

ΜΑΡΙΑ ΒΕΛΙΩΤΗ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΟΛΗ ΚΑΙ Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ ΕΟΡΤΕΣ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΘΩΝΑ ΣΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ

Η μεγαλειώδης τελετή που έλαβε χώρα κατά την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο στις 25 Ιανουαρίου / 6 Φεβρουαρίου 1833 μπορεί να ήταν η πρώτη προς τιμήν του βασιλέα στην πόλη αλλά δεν ήταν η τελευταία. Στο Ναύπλιο τελούνταν κατ' έτος –από την έλευση μέχρι την έξωση του Όθωνα– μια σειρά βασιλικών εορτών και τελετών, όπως προκύπτει από την πληθώρα των σχετικών εγγράφων που απόκεινται στο Αρχείο του Δήμου Ναυπλιέων της περιόδου 1835-1862,¹ και σποραδικά από άλλες αρχειακές πηγές. Με αυτό το θέμα, λοιπόν, θα ασχοληθώ στην παρούσα μελέτη, τονίζοντας πως όσα θα ειπωθούν δεν αποτελούν εξαντλητική διερεύνηση του θέματος αλλά μια πρώτη προσέγγιση. Η σχετική έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί, καθώς αφορμή για ενασχόληση με το συγκεκριμένο θέμα, που με απασχολούσε, ωστόσο, από καιρό, υπήρξε τούτο το Συμπόσιο.

Μια επισήμανση: επειδή η παρούσα μελέτη βασίζεται κατ' εξοχήν σε αρχειακό υλικό, είναι σίγουρο πως από την ανάλυση διαφεύγουν πολλά σημεία, κυρίως όσα έχουν σχέση με την πραγμάτωση των τελετών. Το πρόβλημα με-

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον κ. Χρήστο Φωτόπουλο, Αντιστράτηγο ε.α. και Επίτιμο Γενικό Επιθεωρητή Στρατού, για το αρχειακό υλικό που εντόπισε στην κεντρική υπηρεσία των Γ.Α.Κ. και είχε την ευγένεια να μου αποστείλει στη Μαρία Πανταζάκη, Καθηγήτρια Γερμανικής Φιλολογίας, που υπηρετεί στα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Αργολίδας, για τη μετάφραση αποσπασμάτων από το CD με τα ιστορικά τραγούδια και ποιήματα από τη Βαυαρία, και στη Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη για τις δημοσιεύσεις και τις ανέκδοτες πληροφορίες που έθεσε υπόψη μου. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, Ιστορικό, Διευθυντή Ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, και τον Δημήτρη Γεωργόπουλο, Ιστορικό-Αρχειονόμο, Αναπληρωτή Προϊστάμενο των Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Αργολίδας για την πολύπλευρη και αδιάλειπτη επιστημονική βοήθεια και συμπαράστασή τους και σε αυτή τη μελέτη.

1. Το Αρχείο του Δήμου Ναυπλιέων της περιόδου 1835-1899 απόκειται στα Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Αργολίδας, με Αριθμό Βιβλίου Εισαγωγής (Α.Β.Ε.) 001 και Αριθμό Ειδικού Ευρετηρίου (Α.Ε.Ε.) ΔΗΜ.1.1. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ευρετήριο δημοτικού αρχείου Ναυπλίου (1828-1899)*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1984, σ. 22.

τριάζεται κάπως, καθώς ένα μεγάλο μέρος των μελετηθέντων εγγράφων έχει συνταχθεί από τις Δημοτικές Αρχές. Τα έγγραφα αυτά, επειδή σχετίζονται άμεσα με τους πολίτες (πρόκειται για προσκλήσεις, αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου, εντάλματα πληρωμών κ.λπ.), δίνουν τη δυνατότητα προσέγγισης του ζητήματος «εκ των έσω».

Η ανθρωπολογική σκέψη αρχικά συνέδεσε τις τελετές με τη θρησκεία στις «εξωτικές»/«πρωτόγονες», ως επί το πλείστον, κοινωνίες. Σχετικά πρόσφατα ασχολήθηκε και με τις μη θρησκευτικές, δηλαδή με τις κοσμικές τελετές των σύγχρονων «δυτικών» κοινωνιών, μέσα στη γενικότερη στροφή του ενδιαφέροντος της προς αυτές. Επιχειρώντας μια προσπάθεια οριοθέτησης,² μπορούμε να πούμε ότι οι τελετές συνίστανται σε ιδιαιτέρως επεξεργασμένες πολιτισμικές δημιουργίες με τυποποιημένο σε μεγάλο βαθμό περιεχόμενο, η οποιαδήποτε αλλαγή του οποίου είναι αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής. Συνοδεύονται από πράξεις συμβολικές, στις οποίες χρησιμοποιούνται, επίσης κατά τρόπο συμβολικό, αντικείμενα και είδη λόγου που ορισμένες φορές ανάγονται στο απώτατο παρελθόν. Οι τελετές προϋποθέτουν τη συμμετοχή πολλών ατόμων, μέσω των οποίων διακονούνται, καθώς περνούν από τη μια γενιά στην άλλη. Η συνεχής και αδιάλειπτη επανάληψη της τελετής, η κανονικότητα της τέλεσής της σε μια καθορισμένη χρονική στιγμή μαζί με το τυποποιημένο περιεχόμενό της συνιστούν παραμέτρους που είναι δεσμευτικές για την κοινότητα που την επιτελεί. Την επιτελεί, δηλαδή την πραγματώνει, μέσα από τη δράση, δράση παραστατική συχνά και αναπαραστατική, εν τέλει θεατρική, με σκοπό να αγγίξει το θυμικό και να εγείρει συναισθήματα. Στην παραστατική αυτή δράση, γνωστή ως «επιτέλεση»,³ συμμετέχουν ενεργά τόσο οι πρωταγωνιστές, ως τελεστές, όσο και οι θεατές, ως συν-τελεστές. Δεν μπορεί να υπάρξει τελετή χωρίς το παραπάνω ζεύγος. Ακόμα και αν τελεστεί από τους τελεστές, το μήνυμά της ακυρώνεται, αν δεν υπάρχουν οι συν-τελεστές, οι αποδέκτες-επικυρωτές του μηνύματος.

Ο Bourdieu⁴ μιλώντας για τις τελετές κάνει λόγο για τη νομιμοποίησή τους. Με άλλα λόγια η τελετή δεν είναι αυτοδιοικούμενη· πρέπει να υπάρχει

2. Martine Segalen, *Rites et rituels contemporains*, Παρίσι, Nathan, 1998, σ. 4-6· Pierre Bonte – Michel Izard, *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*, Παρίσι, Quadrigue/PUF, 1991, σ. 630· Philippe Labuthe-Tolra και Jean-Pierre Warnier, *Εθνολογία – Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Κριτική, 2003, σ. 198.

3. Για την έννοια, το περιεχόμενο και τις κυριότερες ανθρωπολογικές θεωρίες για την επιτέλεση, βλ. Π. Κάβουρας, «Τα δρώμενα από εθνογραφική σκοπιά: μέθοδοι, τεχνικές και προβλήματα καταγραφής», *Δρώμενα: Σύγχρονα Μέσα και Τεχνικές Καταγραφής τους, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Κέντρου Λαϊκών Δρωμένων Κομοτηνής*, Κομοτηνή 1979, σ. 50-52.

4. Pierre Bourdieu, «Les rites comme actes d'institution», *Actes de la recherche en sciences sociales* 43 (Juin 1982), σ. 58-63.

μια ανώτερη αρχή για να τη νομιμοποιήσει, για παράδειγμα η Εκκλησία ή το κράτος. Στην περίπτωση των οθωνικών εορτών και τελετών νομιμοποιητική αρχή είναι η βασιλική αρχή, που ταυτίζεται όμως με την κρατική. Μέσα από το πλέγμα αυτό οι τελετές που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο των βασιλικών εορτών, νομιμοποιούνται από τη βασιλική αρχή, αλλά συγχρόνως η νομιμοποίηση αυτή –με ό,τι αυτό συνεπάγεται στην πράξη– συμβάλλει στην ισχυροποίηση της μοναρχίας.

Το Ναύπλιο ως επιτελεστική σκηνή για τον Όθωνα

Ο Όθωνας φέρνει με την έλευσή του την παράδοση των δυναστικών εορτών και τελετών της Ευρώπης. Τα «Αποβατήρια», όπως ονομάστηκε η τελετή της άφιξης του στο ελληνικό έδαφος, και ειδικότερα στην «πόλη του Ναυπλίου, η οποία «πρώτη αυτή ηντύχησε» να τον δεχτεί –κατά την τυπική φράση που επαναλαμβάνεται διαχρονικά καθ' όλη την περίοδο της βασιλείας του στα σχετικά ντοκουμέντα– υπήρξαν, κατά πάσα πιθανότητα, η μεγαλοπρεπέστερη τελετή που γνώρισε η πόλη. Πρόκειται για μια κοσμική κατά το μεγαλύτερο μέρος της τελετή, σπάνιο γεγονός στον ελληνικό χώρο της εποχής,⁵ όπου οι τελετές ήταν κατά το πλείστον θρησκευτικές. Τα αρχαιακά ντοκουμέντα,⁶ οι

5. Για τις κοσμικές τελετουργίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πενηνταετηρίδα της ελληνικής επανάστασης», *Μνήμων*, τ. 23 (2001), σ. 152-182· Χρ. Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος: εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», *Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα, Ασίνη, 2012, σ. 181-210· Παναγιώτης Κιμουρτζής – Άννα Μανδηλαρά, «Εορτές και τελετές στο ελληνικό βασίλειο (1830-1862). Συμβολική εξουσία, συγκρότηση του κράτους, εκπαιδευτικοί θεσμοί», στο Γιώργος Σταμέλος (επιμ.), *Για μια ποιητική του εκπαιδευτικού τοπίου*, τ. Ι, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2011, σ. 190-216.

6. Οι παρατιθέμενες πληροφορίες αντλούνται κυρίως από το πρόγραμμα της τελετής (Γ.Α.Κ. – Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Ανακτορικών Περιόδου Όθωνος [1832-1862], φάκ. 341, λήψεις 63 και 66, διαθέσιμες στο <http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=3750&start=60>, τελευταία επίσκεψη 15.09.2013). Επίσης, βλ. Βόλφγκανγκ Σεκ (Β.Σ.), «194. “Πρόγραμμα για την πανηγυρική άφιξη της Α. Μ. του βασιλέως και της Αντιβασιλείας [...] στο Ναύπλιο”, 25 Ιανουαρίου / 6 Φεβρουαρίου 1833, Έντυπο σε γερμανική γλώσσα, Οττομπρούν, Μουσείο του Βασιλιά Όθωνα», *Αθήνα-Μόναχο. Τέχνη και Πολιτισμός στη νέα Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 2000, σ. 480. Εξαιρετικά λεπτομερή είναι και τα σχέδια της υποδοχής. Σε ένα από αυτά (17 Νοεμβρίου 1832) δίνονται σαφείς εντολές που σχετίζονται με την κίνηση των πλοίων και τη συμμετοχή των τοπικών αρχών (Υδρας, Σπετσών, Κρανιδίου και Ναυπλίου) από τη στιγμή της εισόδου των πλοίων στον Αργολικό κόλπο μέχρι την αποβίβαση της Αντιβασιλείας (Γ.Α.Κ. – Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Βλαχογιάννη, Γενική Γραμματεία, φάκ. 100/94). Σε άλλο σχέδιο περιγράφεται ο τόπος αποβίβασης της Αντιβασιλείας και

σύγχρονες με το γεγονός γραπτές μαρτυρίες⁷ αλλά και οι καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις του⁸ είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές όσον αφορά το εν πολλοίς δυτικό τυπικό, το οποίο «οργανώθηκε λεπτομερώς με βάση το τυπικό των ευρωπαϊκών αυλών».⁹ Από το τυπικό αυτό σημειώνουμε ως κυριότερα μέρη του τα εξής:

- Την ρίψη κανονιοβολισμών από τα φρούρια της πόλης και τα προσορισθέντα πλοία σε κάθε κομβική στιγμή της τελετής.
- Την έφιππη διαδρομή του Όθωνα και των αντιβασιλέων, συνοδεία στρατιωτών, πολιτών, στρατιωτικών και πολιτικών αρχών από το σημείο της αποβίβασης μέχρι την πόλη.
- Την παράταξη των Βαυαρών στρατιωτών κατά μήκος της αμαξιτής οδού την οποία θα ακολουθούσε η πομπή.¹⁰
- Την υποδοχή του βασιλιά «εις το έμπροσθεν της πύλης της πόλεως θριαμβευτικόν τόξον»¹¹ από τους Δημογέροντες και την παράδοση των κλειδιών της πόλης από τον Φρούραρχο των συμμαχικών στρατευμάτων.
- Την είσοδο του βασιλιά στην πόλη και την υποδοχή του στον μητρο-

η υποδοχή της εκ μέρους των αρχών. Επίσης, αναφέρεται ο στολισμός των δρόμων και η παράταξη των τιμητικών αγημάτων από τον τόπο αποβίβασης μέχρι τον ιερό ναό του Αγίου Γεωργίου, καθώς και η σειρά με την οποία θα κινηθεί η πομπή (Γ.Α.Κ. – Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Βλαχογιάννη, Γενική Γραμματεία, φάκ. 100/94α). Τέλος, ο ιστορικός της *Ναυπλίας* Μιχαήλ Λαμπρυνίδης περιγράφει την άφιξη του Όθωνα και επιμένει στο τελετουργικό τυπικό παραθέτοντας εμβόλιμα αρχειακό υλικό· βλ. Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδου, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, γ' έκδοση, Ναύπλιο 1975, σ. 309-313.

7. Βλ. για παράδειγμα το απόσπασμα από τα Απομνημονεύματα του Χριστόφορου Νέζερ, που δημοσιεύονται στο Θεοδόσιος Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου*, τ. Α', Ναύπλιο, Δήμος Ναυπλιέων, 2010, σ. 644-645· Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα 1894, σ. 357-358.

8. Βλ. τον πίνακα και το σχέδιο του Peter von Hess, που απεικονίζουν τη στιγμή που ο Όθωνας πατά το ελληνικό έδαφος (*Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 436 και 460) και βέβαια τον γνωστό –μεγάλων διαστάσεων– πίνακά του, που απεικονίζει την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο (*Αθήνα-Μόναχο*, ό.π., σ. 477-478 και Αφροδίτη Κούρια, *Το Ναύπλιο των περιηγητών*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 2007, σ. 190-193). Βλ. επίσης, μια σειρά χαρακτηριστικών, όπου απεικονίζονται σκηνές του σημαντικού αυτού γεγονότος (Α. Κούρια, ό.π., σ. 188-189 και 194-197).

9. Χ. Κουλούρη, ό.π., σ. 192.

10. Αναφέρονται 3.500 Βαυαροί στρατιώτες· Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, ό.π., σ. 310-311.

11. Ο Όθωνας εισήλθε στην πόλη από την Πύλη της Ξηράς, στην οποία είχε στηθεί «θριαμβευτική» αψίδα, «κατά σχέδιον του Συνταγματάρχου του Μηχανικού Θ. Βαλιάνου, [...] εστολισμένη δι' όπλων, δαφνών και μύρτων», πλαισιωμένη με επιγράμματα στα αρχαία ελληνικά· βλ. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, ό.π., σ. 310.

πολιτικό ναό του Αγίου Γεωργίου από τις εκκλησιαστικές αρχές, την τέλεση δοξολογίας, την εκφώνηση πανηγυρικού και την επίδοση όρκου πίστεως στον βασιλιά.

- Τον σημαϊστολισμό με τις σημαίες των συμμαχικών δυνάμεων, του Βασιλείου της Βαυαρίας και του Βασιλείου της Ελλάδος.
- Την εκτέλεση «πολεμικής μουσικής» το βράδυ.¹²
- Τη φωταγώγηση της πόλης και των φρουρίων.¹³

Ένα χρόνο μετά, στις 25 Ιανουαρίου 1834, το Ναύπλιο εορτάζει, όντας ακόμα πρωτεύουσα του κράτους, την πρώτη επέτειο των Αποβατηρίων, που καθιερώθηκε ως βασιλική εορτή με το Βασιλικό Διάταγμα της 20ής Ιανουαρίου 1834.¹⁴ Μέσω της επετείου ανατροφοδοτείται αλλά και διαμορφώνεται η μνήμη, καθώς το εορταζόμενο γεγονός «ξαναζωντανεύει» χάρη στην τελετή που συνοδεύει την επετειακή εορτή. Κατά την πρώτη αυτή επέτειο, το τελετουργικό των Αποβατηρίων περιλαμβάνει εκτός από τη δοξολογία στον μητροπολιτικό ναό της πόλης και τη φωταγία, και ένα καινούργιο στοιχείο: τη μετάβαση του βασιλιά με τη συνοδεία των Αρχών στο σημείο της πρώτης αποβίβασής του, εκεί που ο Όθωνας έθεσε «τον θεμέλιον λίθον τού εις ανάμνησιν των αποβατηρίων αυτού ανεγειρομένου δαπάναις του Δήμου Ναυπλιέων Μνημείου».¹⁵ Το μνημείο δεν ανεγέρθηκε ποτέ, αλλά η μετάβαση στο σημείο των αποβάθμων και ο καλλωπισμός του χώρου αποτελούν στο εξής αναπόσπαστο τμήμα της τελετής των Αποβατηρίων, ανεξάρτητα από την παρουσία του βασιλιά, την οποία βέβαια πάντοτε επιδιώκουν οι τοπικές αρχές.

Έτσι, τον Ιανουάριο του 1835 αποστέλλεται πρεσβεία από Ναυπλιείς στην Αθήνα,¹⁶ όπου από τα τέλη Σεπτεμβρίου 1834 είχε ήδη εγκατασταθεί

12. Παιάνιζαν οι μπάντες της φρουράς, η γαλλική και η ελληνική, μέχρι τις 10 μ.μ.: Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 312.

13. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 312.

14. Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου (στο εξής Δ.Α.Ν.), 1835, φάκ. Ε9 (02). Οι αριθμοί μέσα στις παρενθέσεις αντιστοιχούν στα έγγραφα που εντοπίστηκαν στους φακέλους με την ένδειξη «Τελετές» και αφορούν τις βασιλικές εορτές και τελετές. Τα έγγραφα αυτά ψηφιοποιήθηκαν και αριθμήθηκαν για τις ανάγκες της έρευνας.

15. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 325. Η ανέγερση μνημείου στο σημείο της αποβίβασής του Όθωνα στο ελληνικό έδαφος, παραπέμπει σε μια προσφιλέστατη τακτική του 19ου αιώνα, σύμφωνα με την οποία ανεγείρονται μνημεία για κάθε αξιομνημόνευτο γεγονός. Για παράδειγμα, ο Λουδοβίκος Α΄, πατέρας του Όθωνα, ανήγειρε τρία μνημεία σε ανάμνηση του αποχαιρετισμού του Όθωνα από την πατρίδα του, τη Βαυαρία (βλ. το κείμενο της Ιωάννας Σπηλιοπούλου στον παρόντα τόμο, σ. 179-214). Ο Όθωνας ακολουθεί με τη σειρά του την τακτική του πατέρα του.

16. Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. Ε9 και Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 327.

ο βασιλιάς, για να τον παρακαλέσει να πανηγυρίσει στο Ναύπλιο τη δεύτερη επέτειο των Αποβατηρίων. Ο Όθωνας αποδέχτηκε την πρόσκληση και η επέτειος εορτάστηκε με δοξολογία, δημοτικό γέυμα και χορό στο Βουλευτικό.¹⁷

Η κίνηση αυτή σηματοδοτεί την έναρξη μιας σειράς αποστολών και παραπέμπει στην έννοια της *στρατηγικής*,¹⁸ καθώς οι αποστολές αυτές επαναλαμβάνονται σταθερά μέσα στον χρόνο –έχοντας μια κανονικότητα– και στοχεύουν στην ικανοποίηση υλικών αλλά και συμβολικών συμφερόντων ενός κοινωνικού συνόλου, εν προκειμένω των Ναυπλιέων, μέσα σ' ένα σύστημα συγκεκριμένων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου αποστέλλονται ανελλιπώς κατ' έτος σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα πρεσβείες, προκειμένου να «ικετεύσουν» τον βασιλιά να τους τιμήσει με την παρουσία του κατά την τέλεση διάφορων βασιλικών επετείων, κυρίως όμως των Αποβατηρίων.

Από το 1833 εορταζόταν στο Ναύπλιο και μια άλλη επέτειος του βασιλιά: η ημέρα των γενεθλίων του (20ή Μαΐου).¹⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι για τα πρώτα γενέθλια του Όθωνα ως βασιλιά της Ελλάδας στις 20 Μαΐου / 1 Ιουνίου 1833, ο ιατρός F. J. M. Waltenberg (1801-1851) συνέθεσε ένα ποίημα στο Μόναχο, το οποίο παραδόθηκε στον Όθωνα την ημέρα των γενεθλίων του στο Ναύπλιο. Το ποίημα αυτό αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αναφέρεται ως η πρώτη γερμανική ποιητική προσπάθεια υποβολής σεβασμού και απόδοσης τιμών στον ευρισκόμενο στην Ελλάδα βασιλιά Όθωνα.²⁰

Στις 20 Μαΐου 1835 ο Όθωνας ενηλικιώνεται και παράλληλα με τα γενέθλιά του εορτάζεται η ημέρα «καθ' ην [...] η Α. Μ. αναλαμβάνει τας ηνίας του Βασιλείου».²¹ Η εορτή της 20ής Μαΐου καθιερώνεται ως βασιλική με διπλό πάντα περιεχόμενο: τα γενέθλια του βασιλιά και την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας. Οι Ναυπλιείς είχαν αποστείλει και πάλι πρεσβεία με την πα-

17. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 327.

18. P. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1977, σ. 7-9, 36, 58-71.

19. Γ.Α.Κ. – Αρχεία Νομού Αργολίδας, Αρχείο Επαρχιακής Δημογεροντίας Ναυπλίου (Α.Ε.Ε.: ΔΗΜ. 3.1), φ. 5.1.γ.1.36. Κατάσταση εξόδων με τίτλο «Λογαριασμός εξόδων των όσων έγιναν προς τιμήν των Γενεθλίων της Α.Υ. Μεγαλειότητος του Βασιλέως μας κατά την 20 μαΐου».

20. «König Otto zu Feier seines Namensfestes, Nauplia am 1. Juni 1833», *CD Historische Volkslieder IV-Bayerische Geschichte im Lied*, Μόναχο, Bezirk Oberbayern, Volksmusikarchiv und Volksmusikpflege, 2012, αρ. 8, σ. 15-17. Για μια ενδεικτική επισκόπηση των ποιητικών μαρτυριών για τη σχέση της ελληνικής ποίησης με τη βασιλική-αυλική εξουσία στα χρόνια του Όθωνα, βλ. Γ. Βελουδή, «Το στέμμα και η λύρα. Η αυλική ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862)», *Ελληνικά* 51 (2001), σ. 335-362.

21. Δ.Α.Ν., 1835, φάκ. 7 78 (03 01).

ράκληση η επίσημη τελετή να πραγματοποιηθεί στο Ναύπλιο. Η παράκληση αυτή δεν εισακούστηκε.²²

Η τελευταία από τις εορτές προς τιμήν του Όθωνα είναι η ημέρα της ονομαστικής του εορτής (18η Σεπτεμβρίου), την οποία οι Ναυπλιείς ονομάζουν εθνική εορτή,²³ παρόλο που ούτε αυτή ούτε καμία άλλη βασιλική εορτή δεν έχει ανακηρυχθεί επισήμως ως εθνική.

Τον Οκτώβριο 1836 κατά προτροπή του Διοικητή προετοιμάζεται, και προφανώς τελείται, δοξολογία για τους γάμους του Όθωνα και της Αμαλίας, που πρόκειται να τελεστούν τον Νοέμβριο, καθώς και παράκληση «περί της όσον ούπω αισίας ελεύσεως της Α. Μ. μετά της βασιλίσεως». Το κείμενο υπογράφει ως Γραμματέας ο γνωστός Δ. Κ. Βυζάντιος.²⁴ Με την άφιξη των βασιλέων (2 Φεβρουαρίου 1837) τελείται νέα δοξολογία και φωτοχυσία στις 7.2.1837.²⁵

Την επόμενη χρονιά (1838) θα εορταστούν στο Ναύπλιο, πέραν των όσων εορτών έχουμε αναφέρει για τον Όθωνα –οι οποίες εορτάζονται διαχρονικά ανελλιπώς–, τα γενέθλια της βασίλισσας, στις 9 Δεκεμβρίου,²⁶ και η ονομαστική της εορτή, στις 25 Σεπτεμβρίου,²⁷ επέτειοι που φαίνεται να συγχέονται στη συνείδηση ακόμα και των προσώπων των Δημοτικών και Νομαρχιακών Αρχών.²⁸ Από το 1839 εορτάζεται η επέτειος της άφιξής της, στις 3 Φεβρουαρίου.²⁹ Σε όλες αυτές τις τελετές προς τιμήν του βασιλιά και της βασίλισσας τα επαναλαμβανόμενα τελετουργικά μέρη είναι η δοξολογία, η φωταγωγή της πόλης, ο στολισμός με μυρσίνες³⁰ και, μετά το 1839, η συμμετοχή των μαθητών.³¹ Και οι εορτές προς τιμήν της βασίλισσας εορτάζονται όλες ανελλιπώς μέχρι το 1859, οπότε, προφανώς λόγω της αντικαθεστωτικής και συνεχώς διογκούμενης δυσαρέσκειας, καταργούνται με Βασιλικό Διάταγμα οι βασιλικές επέτειοι της ονομαστικής εορτής της 25ης Σεπτεμβρίου, της άφιξής της (3 Φεβρουαρίου), καθώς και της ονομαστικής εορτής του βασιλιά (18 Σεπτεμβρίου).³²

22. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 327.

23. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α (02 02) και (03 16).

24. Δ.Α.Ν., 1836, φάκ. 7 78α (06β 01). Ο Δ. Κ. Βυζάντιος υπηρετούσε ως Γραμματέας της Διοίκησης και υπέγραψε το σχετικό έγγραφο λόγω απουσίας του Διοικητή.

25. Δ.Α.Ν., 1837, φάκ. 25 84α (05 05).

26. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α (02 06).

27. Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Ω 50α (13, 15 [01-02]).

28. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α (02 03) και Δ.Α.Ν., 1843, φάκ. Ω 50α (12).

29. Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Ω 50 α (05).

30. Δ.Α.Ν., 1840, φάκ. Ω 50β.

31. Στην εορτή των Αποβατηρίων (Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Ω 50α [13 02]) και στην εορτή του ονόματος της βασίλισσας (Δ.Α.Ν., 1839, φάκ. Ω50α [13, 15 (01-02)]).

32. Δ.Α.Ν., 1859, φάκ. Ψβ (03 02).

Όμως το μεγάλο γεγονός το 1838 είναι η αναμενόμενη παρουσία του βασιλικού ζεύγους κατά την εορτή της επετείου των Αποβατηρίων. Λεπτομέρειες για τη σκηνοθεσία και τη σκηνογραφία της τελετής βρίσκουμε στο Πρακτικό του Δημοτικού Συμβουλίου,³³ σύμφωνα με το οποίο πρέπει:

- Να καθαριστεί η πόλη και να επισκευαστούν οι δρόμοι.
- Να στολιστεί όλη η σκάλα του Τελωνείου με στήλες από μυρσίνες και δάφνες εν είδει στοάς και να στηθεί μία αψίδα μπροστά στη θάλασσα. Να στηθούν, επίσης, αψίδες από μυρσίνες και δάφνες από το Τελωνείο μέχρι την Πύλη της Ξηράς και μία εκτός πόλεως, όπου αποφασιστεί.³⁴ Η αψίδα της Πλατείας να κατασκευαστεί έτσι ώστε να μπορεί να φωτιστεί και να σταθεί η μουσική.
- Να επιδιορθωθεί το μέρος των Αποβατηρίων, να στηθεί αποβάθρα, η οποία στη συνέχεια να στολιστεί με μυρσίνη και δάφνη, και «προπάντων να καθαριστεί η βάση του ανδριάντος».³⁵ Τέλος, να στηθεί αψίδα και να στολιστεί με δάφνες, και να ετοιμαστεί το μέρος για να ψαλεί η δοξολογία.
- Να γίνει το βράδυ της ίδιας μέρας φωτοχυσία και χορός στο Βουλευτικό, το οποίο θα παραχωρηθεί γι' αυτόν τον σκοπό,³⁶ καθόσον οι κάτοικοι του Δήμου του Ναυπλίου και όλης της Αργολίδας επιθυμούν να δουν εκ του πλησίον τη βασίλισσα.

Για την κάλυψη των δαπανών, ύψους 1.500 δρχ., λαμβάνονται 600 δρχ. από το Νοσοκομείο και 900 δρχ. από χρήματα που δανείζουν στον Δήμο ο Δήμαρχος Γ. Μ. Αντωνόπουλος, ο Δημοτικός Σύμβουλος Μ. Ιατρός, ο πρωτοκολλητής Β. Παυλίδης κ.ά.³⁷

Για μια τόσο μεγαλειώδη εορτή ανάμεσα σε άλλες προετοιμασίες ο Δήμος χρειάστηκε για τον στολισμό τουλάχιστον μια «καϊκιά μυρτιών»,³⁸ που ζητή-

33. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α (10 01, 02, 03).

34. Επειδή ο βασιλιάς θα αποβιβαζόταν στο λιμάνι, θα διέσχιζε την πόλη και στη συνέχεια θα επισκεπτόταν τον τόπο των Αποβατηρίων.

35. Σωστότερα θα ήταν να γραφεί: «του σχεδιαζομένου να στηθεί ανδριάντος». Η ανέγερση του ανδριάντα του Όθωνα αποτέλεσε, όπως ήδη ειπώθηκε, απραγματοποίητη εξαγγελία. Το θέμα του ανδριάντα επανέρχεται σε τακτά χρονικά διαστήματα στο τελετουργικό προσκήνιο, όπως για παράδειγμα το 1843, που σκάπτεται χαντάκι για τον ίδιο πάντα σκοπό (Δ.Α.Ν., 1843, φάκ. Ω 50β).

36. Το Βουλευτικό χρησιμοποιείτο τότε ως Δικαστήριο (Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α [03 02]).

37. Οι οικονομικές δαπάνες αποτελούν μεγάλο κεφάλαιο των βασιλικών τελετών, το οποίο όμως δεν θα εξεταστεί σε αυτήν την πρώτη προσέγγιση του θέματος.

38. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α (03 03).

θηκε από τον Δήμαρχο του γειτονικού Τημενίου,³⁹ και «50 φορτώματα μυρτιών».⁴⁰ Για τη φωτοχυσία ο Δήμος προετίθετο, όπως φαίνεται από έγγραφο του προς τον Δήμαρχο Άργους, να προβεί στην προμήθεια «δύο χιλιάδων κεραμικών λύχνων μικροτάτων [...] δι' ελαίου αναπτομένων», που κατασκευάζονταν από τεχνίτες του Άργους.⁴¹

Το 1858 εορτάζεται η εικοσιπενταετηρίδα από την άφιξη του Όθωνα. Για λόγο που δεν γνωρίζω, ο φάκελος των βασιλικών τελετών του 1858 είναι πρωτοφανώς ισχνός,⁴² αλλά η *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, που εκδίδεται στο Ναύπλιο, αφιερώνει αρκετές σελίδες στην επέτειο των Αποβατηρίων.⁴³ Η εικοσιπενταετηρίδα των Αποβατηρίων εορτάστηκε στις 25 Ιανουαρίου 1858 στην Αθήνα, αφού η προγραμματισθείσα παρουσία του βασιλιά και της βασίλισσας στο Ναύπλιο κατά την ημέρα αυτή αναβλήθηκε, όπως αναφέρεται, λόγω αδιαθεσίας του Όθωνα και εξαιτίας της κακοκαιρίας.⁴⁴ Οι Ναυπλιείς πάντως ετοιμάζονταν πυρετωδώς για τον εορτασμό της εικοσιπενταετηρίδας, αν κρίνει κανείς από την προετοιμασία των πιο ευρύχωρων οικιών, μεταξύ των οποίων του Μ. Ιατρού και της Κ. Παπαλεξοπούλου, για τη φιλοξενία των πρέσβων, των 800 ανθρώπων που εργαζόνταν για την υποδοχή του βασιλιά και το ποσόν των 2.000 δρχ. που καθημερινά εδαπανάτο για την προετοιμασία της εορτής.⁴⁵ Πάντως την 25η Ιανουαρίου 1858 εορτάστηκαν τα Αποβατήρια στο Ναύπλιο και τον πανηγυρικό λόγο εξεφώνησε μπροστά σε πολυπληθές ακροατήριο ο Γυμνασιάρχης Χ. Παμπούκης.⁴⁶

Ο Όθωνας, αφού παρευρέθηκε στον εορτασμό των Αποβατηρίων στην Αθήνα,⁴⁷ μετέβη στο Ναύπλιο στις 21 Φεβρουαρίου, όπου συμμετείχε στις

39. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α (03 07).

40. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α (03 02).

41. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α (03 05).

42. Περιλαμβάνει δύο μόνον έγγραφα, ενώ ο φάκελος του 1857 περιλαμβάνει 25 έγγραφα.

43. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 63 (18.1.1858) και αρ. 64 (28.2.1858).

44. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 64 (28.2.1858): Χαράλαμπος Παμπούκης, «Δ' Λόγος εις την 25 Ιανουαρίου 1858, Τελουμένης της εικοσιπενταετηρίδος της βασιλείας Όθωνος Α', εκφωνηθείς εν Ναυπλίω την 25 Ιανουαρίου 1858», στο Χ. Παμπούκης, *Συνέχειαι Λόγων (από της 8 Ιουνίου 1853 μέχρι της 22 Μαΐου 1863)*, Αθήναι, εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, 1863, σ. 107· Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 333.

45. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 63 (18.1.1858). Στο ίδιο φύλλο σε σχόλιό του ο υπεύθυνος σύνταξης Αναγ. Καράμπελας, από τον οποίο προέρχονται οι παραπάνω πληροφορίες, δεν παραλείπει να αναφέρει τα υπέρ του βασιλέως αισθήματα όχι μόνο της πόλης του Ναυπλίου αλλά και όλης της χώρας.

46. Χ. Παμπούκης, *ό.π.*, σ. 107-115.

47. Στην Αθήνα είχαν μεταβεί και αρκετοί ξένοι υψηλοί προσκεκλημένοι, μεταξύ των οποίων και ο Μάουρερ· βλ. Δ.Α.Ν., 1858, φάκ. Ψ (02).

εορταστικές τελετές και αναχώρησε στις 27 Φεβρουαρίου· δηλαδή το 1858 η πόλη του Ναυπλίου εόρτασε δύο φορές τα Αποβατήρια. Ο εορτασμός της 21ης Φεβρουαρίου υπήρξε λαμπρός και λίαν παραστατικός.⁴⁸ Πέραν της τέλεσης της δοξολογίας, των συνηθισμένων κανονιοβολισμών, σημαιοστολισμών, στολισμών με δάφνες και μυρσίνες και φωταψιών, στην πόλη έγιναν και πολλές κατασκευές. Αψίδες στήθηκαν σε διάφορα σημεία της. Στην Πλατεία Συντάγματος ανεγέρθηκαν μεγάλα τετράγωνα προπύλαια. Υψώθηκαν δύο οβελίσκοι: ο ένας έφερε την ελληνική σημαία και τις σημαίες των προστάτιδων δυνάμεων στα Πέντε Αδέλφια και ο άλλος έφερε το ομοίωμα του βασιλιά στην κορυφή ζωγραφισμένο σε ξύλινο πίνακα στην Πλατεία των Ανακτόρων. Στην Πύλη του Οπλοστασίου στήθηκε «θριαμβευτική» αψίδα με τα λάφυρα και τις σημαίες του Αγώνα της Ανεξαρτησίας. Η Πύλη της Θάλασσας στολίστηκε με δόρατα και όπλα, με τα εμβλήματα της Ελλάδας και της Βαυαρίας και με τις προτομές των βασιλέων. Επιγράμματα στα αρχαία ελληνικά στόλισαν τις προσόψεις των σπιτιών, των καταστημάτων, των δημόσιων κτηρίων και τις αψίδες. Γνωρίζουμε δύο από τους συντάκτες των επιγραμμάτων αυτών: τον καθηγητή των λατινικών Π. Κουπιτόρη⁴⁹ και τον Γυμνασιάρχη Χ. Παμπούκη.⁵⁰ Ο Όθωνας δεν παρέλειψε να επισκεφθεί τον τόπο των Αποβατηρίων την πρώτη ημέρα της άφιξής του.⁵¹

Οι Ναυπλιείς υποδέχθηκαν τον επί 25 χρόνια βασιλιά τους ως θριαμβευτή οργανώνοντας μια λαμπρή υποδοχή, όπως ακριβώς είχε συμβεί στις 25 Ιανουαρίου 1833. Επανειλημμένα και με διάφορους τρόπους ο εορτασμός των είκοσι πέντε χρόνων από την άφιξη του Όθωνα συσχετίστηκε με τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου και τον Αγώνα για την Ανεξαρτησία,⁵² σε μια προσπάθεια η δυναστική αυτή εορτή να ερμηνευθεί ως εθνική.⁵³

Η τελευταία επι-τελεστική πράξη για τον Όθωνα διαδραματίζεται κατά

48. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 64 (28.2.1858)· Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 333-334.

49. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 64 (28.2.1858).

50. Χ. Παμπούκης, *ό.π.*, σ. 114-115.

51. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 64 (28.2.1858).

52. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 63 (18.1.1858)· Χ. Παμπούκης, *ό.π.*, σ. 108.

53. Χ. Κουλούρη, «Γιορτάζοντας το έθνος», *ό.π.*, σ. 203. Βέβαια, ήδη το 1838, όπως είδαμε, οι Ναυπλιείς ονομάζουν εθνική μία δυναστική εορτή, την ονομαστική εορτή του Όθωνα. Επίσης, ο Χ. Παμπούκης στον λόγο του για τον εορτασμό των Αποβατηρίων του 1843 γράφει: «Η πανήγυρις αυτή, ω Έλληνες, δεν είναι μόνον Εθνική, δεν είναι μόνο Βασιλική· είναι συνάμα εθνική τε και Βασιλική»· Χ. Παμπούκης, «Α΄. Λόγος Α΄. Εις την 25 Ιανουαρίου 1843», στο Χ. Παμπούκης, *Οι σωζόμενοι λόγοι μετά προλεγομένων περί συνθέσεως*, Αθήναι, εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδέλφειος, 1852, σ. 132.

την προετοιμασία και την τελετή της επετείου των Αποβατηρίων της 25ης Ιανουαρίου 1862, δηλαδή λίγες μόλις ημέρες πριν το εσπευσμένο ξέσπασμα της «Ναυπλιακής Επανάστασης» της 1ης Φεβρουαρίου. Ο Δήμαρχος Πολυχρόνης Ζαρειφόπουλος στέλνει έγγραφο στις 12 Ιανουαρίου προς τον Νομάρχη, με το οποίο του ανακοινώνει την απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου να εξουσιοδοτήσει τους βουλευτές Νικ. Παπαλεξόπουλο και Παναγιώτη Μ. Ιατρό⁵⁴ να εκφράσουν στον βασιλιά τις ευχές του Δήμου και όχι να τον «ικετεύσουν», κατά την παγιωμένη έκφραση, και να τον παρακαλέσουν να παραστεί στην τελετή των Αποβατηρίων στο Ναύπλιο.⁵⁵ Είναι η πρώτη φορά που δεν αποστέλλεται πρεσβεία Ναυπλιέων στον βασιλιά.

Η κίνηση αυτή δεν φαίνεται να προκαλεί υποψίες στον Νομάρχη Ροντόπουλο, αφού δεν αντιδρά και απευθύνει τα συνήθη έγγραφα προς το Δημοτικό Συμβούλιο, ζητώντας τη συνδρομή και τη συμμετοχή του Δήμου στον εορτασμό της επετείου.⁵⁶ Τη νύκτα της παραμονής η πόλη γεμίζει με αντικαθεστωτικές προκηρύξεις⁵⁷ και το νόημα της επετείου ανατρέπεται πλήρως: από επέτειος υπέρ του βασιλιά μετατρέπεται σε αντιβασιλική κίνηση. Κατά την τελετή των Αποβατηρίων, που τελέστηκε κανονικά, ήταν έκδηλη η δυσανεκτικότητα στα πρόσωπα των πολιτών και των αξιωματικών, πράγμα που φαίνεται ότι δεν διέλαθε της προσοχής του Νομάρχη.⁵⁸ Με δεδομένο ότι δεν υπάρχουν τεκμήρια που να παρέχουν λεπτομέρειες σχετικά με την τελετή της επετείου κατά τα ειωθότα με τη συμμετοχή του κόσμου, επιτρέπεται ίσως να υποθέσουμε ότι η τελετή περιορίστηκε σε στενό κύκλο και στα απολύτως απαραίτητα.

Οι συμβολισμοί: «οι απόβαθμοι του Όθωνα»

Τα σύμβολα σε όλες τους τις διαστάσεις (λόγος, αντικείμενα, πράξεις, τόποι) χρησιμοποιούνται κατ' εξοχήν στις τελετές, καθώς γίνονται φορείς των μηνυμάτων της αρχής που τις εγκαθιδρύει με ένα πιο συγκεκριμένο, άρα και περισσότερο εύληπτο, τρόπο. Αξίζει να σταθούμε σε ένα σημείο της πρώτης τελετής των Αποβατηρίων, που έλαβε εξ αρχής συμβολικές διαστάσεις και

54. Πρόκειται για τον ανδράδελο της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου (Θ. Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου*, τ. Α', σ. 583-584) και τον γιο του Μιχαήλ Ιατρού αντίστοιχα, προσωπικότητες που, ως γνωστόν, συγκαταλέγονται μεταξύ των πρωτεργατών της «Ναυπλιακής Επανάστασης».

55. Δ.Α.Ν., 1862, φάκ. Ψ (08).

56. Η τελετή περιελάμβανε δοξολογία και μετάβαση στον τόπο της αποβίβασης του Όθωνα, όπου θα ψαλλόταν εκ νέου δοξολογία (Δ.Α.Ν., 1862, φάκ. Ψ (04)).

57. Βλ. το Υπόμνημα του Υπουργού των Εσωτερικών Χ. Χριστόπουλου, του οποίου απόσπασμα δημοσιεύει ο Αναστάσιος Γούναρης στον παρόντα τόμο, σ. 95-96.

58. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επαναστάσεως* [...] *υφ' ενός Ναυπλιέως*, Αθήναι, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1862, σ. 8.

έδωσε αφορμή για τη γένεση νέων συμβόλων. Πρόκειται για τους «απόβαθμους», τον τόπο αποβίβασης του νεαρού βασιλιά.

Ο Όθωνας αναφέρεται ότι αποβιβάστηκε σε ακτή του Αργολικού κόλπου απέναντι από το σημείο όπου, σύμφωνα με τον μύθο, αποβιβάστηκε ο βασιλιάς του Άργους Δαναός, όταν ήρθε από την Αίγυπτο.⁵⁹ Ήδη με τον τρόπο αυτό οι τόποι αποβίβασης και κυρίως οι δύο βασιλείς (Όθωνας-Δαναός) συνδέονται. Στα επόμενα όμως χρόνια ο τόπος αποβίβασης του Δαναού και ο τόπος αποβίβασης του Όθωνα ταυτίζονται.⁶⁰

Είτε κατά τη μία είτε κατά την άλλη εκδοχή, η σύνδεση του Όθωνα με τον Δαναό αποσκοπεί –και αυτό καταγράφεται ρητά– στον παραλληλισμό του πολιτικού έργου των δύο βασιλέων: Ο Όθωνας είναι ο μετακενωτής στην Ελλάδα των στοιχείων του δυτικού πολιτισμού, κατ’ αναλογία προς τον Δαναό που θεωρείται ο κομιστής των πρώτων σπερμάτων του πολιτισμού από την Ανατολή στην Ελλάδα.⁶¹

Επιπλέον, ο Όθωνας παρουσιάζεται ως απόγονος του Δαναού –άρα ελληνικής καταγωγής– στον *Λέανδρο*, ένα επιστολικό μυθιστόρημα,⁶² και σε ένα ποίημα του Παναγιώτη Σούτσου (1806-1868),⁶³ αλλά και πολύ αργότερα,

59. «Πας κάτοικος του Ναυπλίου και της περιχώρου δυνάμενος μόνον να κινήση τους πόδας του μετέβη από πρωίας εις την έπαυλιν του Μιαούλη υπό την Τίρυνθα, ημίσειαν ώραν προς βορράν απέχουσαν της πόλεως, ένθα είχαν παρασκευασθεί οι απόβαθμοι διά τον πρώτον Βασιλέα, τον εξ Ευρώπης εις αναβίωσαν την Ελλάδα τα φώτα φέροντα και την εξασφάλισιν της αυτονομίας της. Εκεί βαδίζων και εγώ ανελογιζόμενη ότι ακριβώς απέναντι της θέσεως ταύτης εις την Λερναίαν ακτήν εκείντο οι Απόβαθμοι του Δαναού του κομίσαντος εις την Ελλάδα εξ Ανατολής τα πρώτα σπέρματα του πολιτισμού» (Α. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 357-358).

60. Βλ. το σκόπιμο φραστικό ολίστημα του Παμπούκη με το οποίο οι δύο τόποι φαίνονται να συγχέονται (Χ. Παμπούκης, *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 136). Επίσης, και ο Λαμπρυνίδης ταυτίζει πλήρως τους τόπους αποβίβασης του Δανού και του Όθωνα (Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, ό.π., σ. 311).

61. Α. Ρ. Ραγκαβής, ό.π., σ. 357-358· Χ. Παμπούκης, «Η' Λόγος εις την 25 Ιανουαρίου 1847 εκφωνηθείς αυτοσχεδίως εν Ναυπλίω», στο Χ. Παμπούκης, *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 214-215.

62. Αναφέρεται από τον Γ. Βελουδή, «Το στέμμα και η λύρα», ό.π., σ. 343-344.

63. Αναφέρεται από τον Γ. Βελουδή, στο *ίδιο*, σ. 342. Στο ποίημα αυτό ο Π. Σούτσος αποκαλεί τον Όθωνα γιο του Δαναού:

*Χαίρε Όθων! Χαίρε, τέκνον ευτυχές της ειμαρμένης!
Χαίρε, Βασιλέυ Ελλάδος, Βασιλέυ της οικουμένης
ένδοξε και παλαιέ!*

*Ποία χειρ τα σπάργανά σου ως της κεφαλής Σου δέμα
Της αρχαιοτάτης χώρας Σ' έθεσε το λαμπρόν στέμμα,
ω, του Δαναού υιέ.*

κατά τον εορτασμό της εικοσιπενταετηρίδας της άφιξης του βασιλιά, το 1858, σε ένα επίγραμμα που ήρθε στο Ναύπλιο από την Αθήνα.⁶⁴

Η γενεαλόγηση του νέου έλληνα βασιλιά με το Δαναό, το μυθικό βασιλιά του Άργους και γενάρχη των Ελλήνων, από το νέο ποιητή του δεν ήταν τυχαία: αποτελούσε μια λεπτομέρεια ολόκληρης της εθνικοϊδεολογικής σκηνοθεσίας που είχε στηθεί για την υποδοχή του ξένου, όπως ο Δαναός, αλλά ήδη πολιτογραφημένου «έλληνα» βασιλιά: Η αποβίβαση του Όθωνα είχε πραγματοποιηθεί,⁶⁵ και αυτό ήταν ένα στοιχείο της ήδη συγκροτούμενης «εθνικής» ιδεολογίας, σ' ένα σημείο της Αργολίδας, που ονομαζόταν Απόβαθμοι του Δαναού –σημείο στο οποίο είχε αποβιβαστεί, μαζί με τις 50 θυγατέρες του, ο μυθικός Δαναός φεύγοντας μακριά από την πατρίδα του Αίγυπτο και τον αδελφό του που τον καταδίωκε.⁶⁶

Η συμμετοχή του λαού: οι συν-τελεστές

Η τελετή, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν νοείται χωρίς τους «θεατές» που με την παρουσία τους και την ενεργό συμμετοχή τους λειτουργούν ως συν-τελεστές. Οι συν-τελεστές είναι αυτοί που επικυρώνουν το μήνυμα της τελετής. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός τους τόσο πιο πετυχημένη θεωρείται η τελετή. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις της μη αποδοχής της τελετής από το κοινό και της ανατροπής του μηνύματός της, όπως συνέβη κατά τον εορτασμό των Αποβατηριών του 1862. «Η τελετή αποτελεί μεν ένα πεδίο επικοινωνίας και μια μορφή ελέγχου αλλά συντηρεί ισχυρά περιθώρια αμφισημίας και συνεπώς χώρο για εντάσεις».⁶⁷

Στο Ναύπλιο η συμμετοχή του κόσμου στις βασιλικές εορτές φαίνεται ότι ήταν μεγάλη, τουλάχιστον όταν παρίστατο ο βασιλιάς. Τα Αποβατήρια του 1833 πρέπει να ήταν η πολυπληθέστερη τελετή, δεδομένου –πέραν της σπουδαιότητας του ίδιου του γεγονότος– και του μεγάλου πληθυσμού της πόλης που τότε αριθμούσε μαζί με την Πρόνοια περί τους 9.500 κατοίκους.⁶⁸

64. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 64 (28.2.1858):

*Ζήθι, Όθων τρισέβαστε, συν Αμαλίη πικμηδεί,
ζήτ' άμφω πολλάς εις ετέων δεκάδας!
Αρχαίου Δαναού παίδες Δαναώ νέω ευχήν
τοίην σοι, Βασιλεύ, εκ καρδίας φέρομεν.
Ακτή δαρ κέλσας πάρος Άργεος ιπποβότοιο,
ήγαγες ειρήνην άμμι ενομήην.*

65. Σωστότερα: θεωρήθηκε ότι είχε πραγματοποιηθεί.

66. Γ. Βελουδής, *ό.π.*, σ. 342.

67. Χ. Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες», *ό.π.*, σ. 155.

68. Σύμφωνα με την πιο κοντινή προς τον Ιανουάριο του 1833 απογραφή, η οποία

Παραδίδεται ότι ο Όθωνας αποβιβάστηκε εν μέσω «των φρενιτωδών επευφημιών του Λαού» που είχε πλημμυρίσει την πεδινή έκταση βόρεια του Παλαμηδιού εισχωρώντας μέχρι την αβαθή θάλασσα,⁶⁹ αφού για την υποδοχή είχαν έρθει όχι μόνο οι κάτοικοι του Ναυπλίου αλλά και κάτοικοι από τη γύρω περιοχή.⁷⁰ Αναλογικά σημαντική φαίνεται ότι ήταν η συμμετοχή του κόσμου στα Αποβατήρια του 1835,⁷¹ του 1838⁷² και του 1858.⁷³ Ας μην ξεχνάμε ότι οι βασιλικές τελετές αποτελούσαν –εκτός των άλλων– και ένα θέαμα που προσφερόταν δωρεάν και που, όπως όλες οι δημόσιες τελετές, θρησκευτικές και μη, διέκοπτε ευχάριστα τη ρουτίνα της καθημερινότητας.

Από την άλλη, η συμμετοχή του κόσμου αποτελούσε σοβαρό μέλημα των διοργανωτών. Έτσι, εντοπίσαμε προσπάθειες εξασφάλισης ύπαρξης κοινού μέσω δημοτικών διαταγών που αφορούσαν το κλείσιμο των εργαστηρίων και των καταστημάτων, π.χ. για την υποδοχή των βασιλέων το 1840.⁷⁴ Για την απρόσκοπτη, μάλιστα, συμμετοχή στις εορταστικές εκδηλώσεις με αφορμή το ίδιο γεγονός, ζητήθηκε από τον Φρούραρχο να ορίσει φρουρά, ώστε «να ανοίγει το παρακείμενο εις την Πύλην της Ξηράς πορτέλο κατά τη νύχτα της γιορτής οσάκις πολίται εκ του προαστείου της Προνοίας θέλουν να ανέλθωσι εις την Πόλιν προς διασκέδασιν ή να εξέλθωσι»,⁷⁵ διότι η Πύλη της Ξηράς έκλεινε στις 8.00 μ.μ. Η φωταγώγηση των οικιών, που αναφέρεται σε όλες τις βασιλικές τελετές, και τα 2.000 λυχνάρια που παραγγέλθηκαν το 1838 υποδηλώνουν επίσης την κινητοποίηση του ντόπιου πληθυσμού.

Το πόσο αυθόρμητη ήταν η συμμετοχή του κόσμου στις βασιλικές εορτές αποτελεί ένα ζητούμενο, αν κρίνουμε και από τη μαρτυρία του Γερμανού πρίγκιπα Pueckler, ο οποίος βρέθηκε το 1836 στην Πελοπόννησο τις ημέρες του εορτασμού των γενεθλίων και της πρώτης επετείου της ενθρόνισης του

δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* τον Μάιο του 1834 (αρ. φύλλου 19, 26. 5.1834).

69. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 311.

70. Βλ. το απόσπασμα από τα Απομνημονεύματα του Χριστόφορου Νέζερ, που δημοσιεύονται στο Θ. Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου*, *ό.π.*, σ. 646. Επίσης, βλ. Α. Ρ. Ραγκαβής, *ό.π.*, σ. 357-358.

71. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 327.

72. Δ.Α.Ν., 1838, φάκ. 19 52α (01 10 01-03).

73. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 64 (28.2.1858): Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 334, ο οποίος αναφέρει ότι στη διάρκεια της παραμονής του βασιλικού ζεύγους έγιναν εορτές και πανηγύρεις, στις οποίες συμμετείχε ο λαός του Ναυπλίου και των περιχώρων για να δει τους βασιλείς. Ανάμεσα σε άλλα δόθηκε και λαμπρός χορός με δημοτική δαπάνη στο Δημοτικό σχολείο αρρένων, στην Πλατεία Συντάγματος (Παλαιό τζαμί).

74. Δ.Α.Ν., 1840, φάκ. Ω 50α (06).

75. Δ.Α.Ν., 1840, φάκ. Ω 50α (06).

Όθωνα (20 Μαΐου / 1 Ιουνίου). «Στην Τριπολιτσά οι εορταστικές εκδηλώσεις προς εξύμνηση των γενεθλίων του βασιλιά⁷⁶ φαίνονταν αυθόρμητες και από καρδιάς. Αντίθετα, στο Άργος δεν μου άρεσε πως ήδη την παραμονή ένας ντελάλης πέρασε από όλους τους δρόμους ανακοινώνοντας ότι θα τιμωρηθεί με πρόστιμο όποιος θα εργασθεί την ημέρα της εορτής του βασιλιά». ⁷⁷ Σύμφωνα, όμως, με την ίδια μαρτυρία, ο αγωνιστής Κολιόπουλος ή Πλαπούτας έδωσε μια μεγάλη εορτή στο σπίτι του στην Τριπολιτσά με αφορμή τον παραπάνω εορτασμό, στην οποία παρευρέθηκε ως καλεσμένος και ο Pueckler. ⁷⁸

Πάντως και οι δυο πλευρές, βασιλιάς και πόλη του Ναυπλίου, έχουν αμοιβαίες προσδοκίες από αυτή τη μακροχρόνια επιτελεστική σχέση. Οι βασιλικές τελετές, τις οποίες με τόση συνέπεια τελεί η πόλη, ανατροφοδοτούν τη συλλογική μνήμη, επιδεικνύουν τη βασιλική ισχύ, εδραιώνουν τον θρόνο. Ο βασιλιάς τονώνει όσα προειπώθηκαν με τις επισκέψεις του στην «αγαπημένη» του και «πιστή» πόλη. Και αυτή με τη σειρά της ευεργετείται από τον βασιλιά. Πέρα από τα συμβολικά οφέλη που προκύπτουν από τα πρωτεία, το γεγονός δηλαδή ότι ο βασιλιάς πάτησε πρώτα το έδαφος αυτής της πόλης, όταν ήρθε στην Ελλάδα, ⁷⁹ το Ναύπλιο ευεργετείται και υλικά. Το 1839 ο Όθωνας δωρίζει το «αρχαίον Ενετικόν τέμενος», προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως ναός από τους καθολικούς της πόλης. ⁸⁰ Στην επέτειο των Αποβατηρίων του 1857 τίθεται ο θεμέλιος λίθος του κτηρίου του Γυμνασίου με την παρουσία

76. «Έφθασα στην Τριπολιτσά όταν σκοτεινίαζε. Η πόλη ήταν στολισμένη με πυρσούς και λουλουδία για τον εορτασμό των γενεθλίων και της ενθρόνισης του βασιλιά και ήδη άρχισε ο φωτισμός [...]. Στη στέγη ενός εξώστη είχαν τοποθετήσει μια χαλκογραφία του Όθωνα στεφανωμένη με δάφνη που φωτιζόταν από δύο τεράστιες λαμπάδες. Από κάτω, επιπλέον, περιστρέφονταν διαρκώς προς διαφορετικές κατευθύνσεις τρεις κύκλοι από πολύχρωμες λάμπες [...]» (Hermann von Pueckler-Muskau, *Suedoestlicher Bildersaal*, τ. 3, Στουτγκάρδη, 1840/41, σ. 176-178. Η μετάφραση του αποσπάσματος είναι της Ρεγγίνας Quack-Μανουσάκη).

77. H. von Pueckler-Muskau, *ό.π.*, σ. 176-178 (μετάφραση αποσπάσματος: Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη). Βλ. και Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη, «Ο Γερμανός πρίγκηπας Πύκλερ, ο “Πελοποννήσιος”», *Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 2007, σ. 20.

78. Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη, «Ηρωες και επεισόδια από την Ελληνική Επανάσταση κατά την αφήγηση του Γερμανού πρίγκηπα Πύκλερ», *Μνημοσύνη* 16 (2003-2005) σ. 110.

79. Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι μόνο στους αντιπροσώπους του Δήμου Ναυπλίων «επετράπη εξαιρετικώς» να παρευρεθούν στην τελετή της ενθρόνισης του Όθωνα στην Αθήνα το 1835. Την ημέρα εκείνη μοιράστηκαν ως δώρο στους φτωχούς της πόλης 2.000 δρχ. από το Δημοτικό Ταμείο σε ανάμνηση του γεγονότος: Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 327.

80. Μ. Γ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 328.

βασιλικών αντιπροσώπων, κτήριο που θα χτιστεί με έξοδα κυρίως της κυβέρνησης.⁸¹ Για την υποδοχή των βασιλέων το 1858 ο τοπικός φιλοβασιλικός τύπος αναφέρει ότι «δεν είναι όμως αληθές, ότι εκ των δαπανωμένων διά την εορτήν δεν εκέρδισεν τίποτε ο λαός του Ναυπλίου, διότι 2.000 δραχμαί περίπου, καθ' εκάστην διανέμονται εις τον εργατικόν πληθυσμόν, εργαζομένων 800 ανθρώπων εις τας προσπαρασκευάς της υποδοχής».⁸² Στο τέλος του 1860 αρχίζει η διάνοιξη τριών μεγάλων πυλών στο παραλιακό τείχος μετά από αίτηση της Δημοτικής Αρχής προς την κυβέρνηση, δεδομένου ότι υπήρχε μία μόνο πύλη προς τη θάλασσα. Τη δαπάνη του έργου, που ανερχόταν στο σοβαρό για την εποχή ποσό των 5.105,96 δρχ., ανέλαβε το Δημόσιο, γιατί τα οικονομικά του Δήμου βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση.⁸³

Αλλά τον Φεβρουάριο του 1862 το Ναύπλιο εγείρεται κατά του βασιλιά του, ενώ ένα μόλις χρόνο πριν, το 1861, έχοντας τους ίδιους δημοτικούς άρχοντες εόρταζε τα Αποβατήρια. Κατά τη γνωστή συνήθεια είχε τότε αποσταλεί στην πρωτεύουσα αντιπροσωπεία, την οποία αποτελούσαν ο Δήμαρχος Πολυχρόνης Ζαρεϊφόπουλος, ο Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Μιχαήλ Ιατρός και ο Δημοτικός Σύμβουλος Βασίλειος Κόκκινος –και οι τρεις από τα πλέον σημαίνοντα πρόσωπα της Επανάστασης του 1862– για να «ικετεύσωσι ταπεινώς μετά της προσηκούσης υποκλίσεως» τους βασιλείς να παραστούν στην επέτειο των Αποβατηρίων στο Ναύπλιο.⁸⁴ Μέσα σ' ένα χρόνο όμως φαίνεται ότι κάποια πράγματα είχαν αλλάξει.

Αυτό που προέκυψε από την έρευνα είναι ότι οι εορτές προς τιμήν του Όθωνα και οι τελετές που τις συνόδευαν, δεν πήγαζαν, βέβαια, από τον λαό, αν και αυτός ήταν ο κύριος αποδέκτης τους και ο επικυρωτής τους για 28 χρόνια. Επιβάλλονταν, ή καλύτερα «εγκαθιδρύονταν», για να χρησιμοποιήσω τον όρο που εισάγει ο Bourdieu⁸⁵ άνωθεν, μέσω των εγγράφων που απέστειλε η Διοίκηση προς τον Δήμο. Στα έγγραφα αυτά ο Νομάρχης υπενθύμιζε την έλευση της βασιλικής επετείου και ζητούσε από τον Δήμο να φροντίσει, ώστε αυτή να τελεστεί με την προσήκουσα μεγαλοπρέπεια. Μέχρι το 1862 δεν διαφαίνεται να υπάρχει διαφωνία μεταξύ της Διοίκησης και του Δήμου σχετικά με την τέλεση των βασιλικών τελετών. Ακόμα και το 1843 όλες οι βασιλικές

81. Θ. Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου*, ό.π., τ. Β', σ. 100-101.

82. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 63 (18.1.1858).

83. Θ. Σπ. Δημόπουλος, ό.π., σ. 114-115. Για το ίδιο έργο βλ. την ανακοίνωση της Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 344.

84. Δ.Α.Ν., 1861, φάκ. Ψ (10 01, 02, 08) και Δ.Α.Ν., 1861, φάκ. Ψ (09 01, 02).

85. P. Bourdieu, «Les rites», ό.π., σ. 58-63. Προτιμώ τον όρο «εγκαθίδρυση» έναντι του όρου «εγκατάσταση» που έχει χρησιμοποιηθεί για τη μετάφραση της λέξης «institution». P. Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1999, σ. 169-181.

επέτειοι τελούνται κανονικά. Το 1862 όμως οι θέσεις του Δημοτικού Συμβουλίου και οι θέσεις της Διοίκησης όχι μόνο δεν ταυτίζονται, αλλά διαφέρουν ριζικά και τότε επέρχεται η ρήξη. Μια ρήξη σωβούσα, που τηρούσε στάση αναμονής και περίμενε την κατάλληλη στιγμή για να εκδηλωθεί, όπως φάνηκε από τον τρόπο με τον οποίο χειρίστηκε την επέτειο των Αποβατηρίων το 1862 το Δημοτικό Συμβούλιο.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ (1833-1862)

Η εξέταση του πολιτισμικού φαινομένου σε περιορισμένο γεωγραφικό χώρο και βραχύ χρόνο, όπως επιβάλλει η θεματική του Συμποσίου μας, έρχεται σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικά του, που είναι η μακρά διάρκεια με τις αργές μεταβολές που προσδιορίζουν τη διαμόρφωσή του, και ο μεγάλος γεωγραφικός χώρος που επιτρέπει την ανάπτυξη επικοινωνιών, ποικίλων συναντήσεων, ωσμώσεων και συγκερασμών, που οδηγούν στη διαμόρφωση ηθών και εθίμων, κανόνων βίου, νοοτροπιών και συμπεριφορών, αξιακών κωδίκων και ιδεολογιών που συνέχουν την κοινωνία και εξασφαλίζουν την ύπαρξη και την πρόοδό της.¹

Η σπάνια πύκνωση στον ιστορικό χρόνο, που επέβαλε η Επανάσταση του 1821, το σπουδαιότερο γεγονός – τομή και γενέθλια ημέρα, με αναδρομική ισχύ αιώνων, της νεότερης ελληνικής ιστορίας, βρίσκει στο Ναύπλιο και στη στενή καστροπολιτεία του τον χώρο για να φανούν, χωρίς τοπικές διαφυγές και διαχύσεις, οι μεγάλες και επώδυνες σκηνές του δεκαετούς δράματος της ίδρυσης και της πρώτης διαμόρφωσης του νεοελληνικού κράτους, από την ελληνική κατάληψή του το 1822, την ανάδειξή του σε πρωτεύουσα των εμφυλίων πολέμων, με τραγική κορωνίδα τη δολοφονία του Κυβερνήτη και

1. Η ανακοίνωση αυτή είναι πρώτη μου προσέγγιση του πολιτισμικού φαινομένου στο Ναύπλιο. Έχω επιχειρήσει, με δύο δοκίμες, την προσέγγιση του πολιτισμικού φαινομένου στη Λευκάδα: «Λευκαδίτικη πολιτισμική ιστορία», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Επτανησιακού πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι., Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993*, Αθήνα 1996, σ. 185-199. Πρβλ. και «Η εντοπιότητα στην πολιτισμική ιστορία», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου, Τοπική παράδοση και πολιτισμικός τουρισμός, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Λευκάδα, 9-11 Αυγούστου 1996*, Αθήνα 1997, σ. 169-173· «Η πολιτισμική ιστορία της Λευκάδας μετά την Ένωση. Λευκαδίτικη πολιτισμική ιστορία 1864-2006. Επιλογή βιβλιογραφίας [λήμματα 363]», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών – Σύλλογος Λευκαδίων Φοιτητών και Σπουδαστών Αττικής, *Διεπιστημονική ημερίδα: Γνωριμία με τη Λευκάδα, Αθήνα, 16 Απριλίου 2005 – Έκθεση Λευκαδίτικου βιβλίου. Στρογγυλό τραπέζι: Η Λευκάδα στο βιβλίο – Το βιβλίο στη Λευκάδα, Αθήνα, 14 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2006, σ. 19-67.

τον αναγκαστικό, απρόσμενα καθαρτήριο και ελπιδοφόρο συμβιβασμό που οδήγησε στα λαμπρά αποβατήρια του βασιλιά, στην πρώτη αλλά πρόσκαιρη πρωτεύουσα της νέας Ελλάδας.

Η στενή καστρόπολη, άδεια από τους Τούρκους κυρίαρχους, και οι γύρω περιοχές, με τις πρόχειρες κατοικίες και τις καλύβες τους, δέχτηκαν στα χρόνια της Επανάστασης τον εποικισμό των ηγετικών ομάδων, των αξιωματούχων και της κρατικής υπαλληλίας, αλλά κυρίως την καταφυγή των δυστυχημένων από κάθε γωνιά του ελληνικού χώρου. Όσο και αν είναι υπερβολικός ο υπολογιζόμενος αριθμός των 20 χιλιάδων ψυχών (10.241 είναι ο επίσημος απογραφικός αριθμός του 1825) μας γεννά φρίκη, όταν αναλογιστούμε τις συνέπειες που είχε στις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων εντός και εκτός των τειχών. Τα λόγια είναι του Λευκαδίτη υπαστυνόμου Σπυρίδωνος Μεταξά, τον Αύγουστο του 1825:

Παρατηρήσατε ότι ευρίσκονται εδώ μέσα υπέρ τες 20 χιλιάδες ψυχές. Πού κάθονται και πού πλαγιάζουν, κάθε ψυχή ανθρώπινη, θέλει απορήσει· εγώ ο ίδιος, όπου καθημερινώς περιφέρομαι εις όλα τα οσπίτια, θαυμάζω πώς υποφέρουν 30 και 40 ψυχαί μέσα εις ένα ονδάν, τα κατάγια γιομάτα, οι σάλες γιομάτες, ώστε που και επάνω εις κεραμίδια μερικών οσπιτίων κοιμούνται.²

Οι κατάλογοι των αρχηγών των οικογενειών δείχνουν μια ευρύτατη γεωγραφική προέλευση των εποίκων και πλατύ το φάσμα των επαγγελματιών τους.³ Το Ναύπλιο για τους πολλούς μοιάζει με καταφύγιο και όχι τόπος ευκαιρίας για αποκατάσταση. Η όποια προσπάθεια αποσυμφόρησης της πόλης τα επόμενα χρόνια φαίνεται ότι είχε μικρά αποτελέσματα. Η είδηση του ερχομού του Κυβερνήτη το 1828 έφερε και άλλο κύμα εποίκων. Η μαρτυρία είναι του Σπυρίδωνα Βαλέτα (1779-1843), που έρχεται οικογενειακώς από το Φιούμε και την Τεργέστη στο Ναύπλιο και ύστερα από 20 ημέρες ταλαιπωρίας παρατηρεί, τον Δεκέμβριο του 1829:

Το Ναύπλιον είναι νοσωδέστατον· καθ' ημέραν ακούω νοσήματα δεινά και θανατηφόρα [...] μεγίστη στέρησις όλων των αναγκαίων, και το χειρότερον, δεν ευρίσκεται οίκος κατοικήσεως άξιος· είδα και έπαθα διά να εύρω μίαν

2. Χρήστος Κ. Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη* 9 (1982-1984), σ. 278. *Λευκάδιος* υπογράφει στις 24.5.1825, 20.1.1826, 17.1.1826 τις ανακρίσεις που διενεργεί στο Ναύπλιο (Χρήστος Ρέππας, *Υποθέσεις κατασκοπίας κατά την Επανάσταση του 1821. Αρχειακά κείμενα*, Αθήνα 2012, σ. 186, 378-383).

3. Στο ίδιο, σ. 296-348. Βλ. και την ανακοίνωση του Δημήτρη Χ. Γεωργόπουλου σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 241-282.

καλύβαν, διά να καταστήσω υπό στέγην την σύζυγόν μου και το παιδίον μου, και να αναπαύσω οπωσούν τα ασθενή ταύτα όντα μετά την μακράν κακουχίαν της διαπλεύσεως. Ήξευρα, ότι η Κυβέρνησις ευρίσκετο εις Αίγινα, κακή τύχη την ήύρα εδώ· το πλήθος των εν πράγμασι ανθρώπων επροξένησε και την στενοχωρίαν των κατοικημάτων, και την έλλειψιν των τροφών· μ' όλα ταύτα είμαι υπόχρεως να διατρίψω εδώ τρεις μήνας, επειδή ήτον αδύνατον να εύρω οίκον διά ολιγότερον καιρόν. Μετά την τριμηνίαν ταύτην, αν ζήσω, δεν ηξεύρω πού να υπάγω· πανταχού της Ελλάδος, ως βεβαιούμαι, θέλω ευρεί τα αυτά κακά, και ακολούθως μετανοώ, και βλασφημώ την ώραν, καθ' ην απεφάσισα να αφήσω το καθαρώτατον, και υγιεινότατον Φιούμε, διά να έλθω εις τοιούτον τόπον, όπου άλλο τι δεν υπάρχει άφθονον, πλην η αισχροτάτη κακοήθεια, και η εσχάτη απαιδευσία· όπου, το δεινότερον, με παραφυλάττει ο θάνατος εις πάσαν ώραν. Τι να κάμω; Υπομονή· δεν με ηπάτησαν ούτε οι φίλοι, ούτε οι εχθροί· με ηπάτησε ο πολύς μου γραιοκισμός, όστις ήλθε να λάβη τα επίχειρα του παραλόγου ενθουσιασμού του εις την Γραικίαν· αυτήν την ελεεινήν και αξιολόγητον.⁴

Τον εποικισμό θα επαυξήσει η άφιξη του Όθωνα, των αξιωματούχων που τον συνόδευαν, και των χιλιάδων Βαυαρών στρατιωτών. Ο μεγάλος εποικισμός, και κυρίως η εγκατάσταση της κυβέρνησης στα χρόνια του Αγώνα, του Καποδίστρια και της Αντιβασιλείας, θα οδηγήσουν στην αναβάθμιση των υποδομών της πόλης και των προαστίων, που θα δει τις τούρκικες οικοδομές να μεταβάλλονται σε καποδιστριακά κτήρια και αργότερα σε νεοκλασικά, δημόσια και ιδιωτικά. Τα αναπαλαιωμένα κτήρια συνοδεύονται, κάποτε ως τις μέρες μας, με το όνομα του ένδοξου κτήτορά τους. Επενδύθηκαν δημόσια και ιδιωτικά κεφάλαια σε μια πόλη που απολάμβανε τα προνόμια της πρωτεύουσας του κράτους και γεννούσε προσδοκίες στους ιδιοκτήτες και στους επαγγελματίες.

Η χρησιμοθηρική αυτή πλευρά προσέγγισης του Ναυπλίου από τους κατοίκους του δεν είναι ασυνήθιστη, και μάλιστα από ανθρώπους που δεν γεννήθηκαν σε αυτό, αλλά το διάλεξαν ως καταφύγιο στις δύσκολες ώρες ή ως τόπο ευκαιρίας για την αποκατάστασή τους και τόπο που θα επένδυαν τα κεφάλαιά

4. Βαλέτας, Ναύπλιο 7.12.1829 προς Μιχαήλ Βασιλείου, Σύρο (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της *Πολιτικής Οικονομίας* του J. B. Say», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 9, Αθήνα 1994, σ. 133-134). Για άλλες μαρτυρίες αλλά και για στοιχεία που χρειάζονται επανελέγχους και επιβεβαιώσεις, βλ. Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής πολιτισμικής και πνευματικής ζωής», *Ο Ερασιστής* 18 (1986), σ. 105-136· Αννίτα Ν. Πρασσά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1832. Κοινωνία και νοοτροπίες», *Έλευσις* 6 (Φεβρουάριος 1995), σ. 14-19.

τους. Αργότερα, και κυρίως μετά την απόφαση του 1834 για μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα, συναισθάνθηκαν την απώλεια των προνομίων και υποστήριξαν τη διαμαρτυρία και το παράπονό τους, στοιχειοθετώντας την απώλεια με επιχειρήματα ηθικά, καθώς η πόλη και οι ιστορικοί της τίτλοι ήταν γι' αυτούς, ως κατοίκους της, αξία που υποτιμήθηκε και οδήγησε την πόλη στους ελληνικούς μέσους όρους.⁵

Όλα αυτά τα επιχειρήματα, κάποτε δικαιολογημένα αλλά πάντοτε υπερβολικά, αρθρώνονται και ως λόγος διεκδίκησης της βασιλικής στοργής και εύνοιας που θα εμποδίσει την απώλεια των προνομίων που απόμειναν, όπως το Εφετείο και το Γυμνάσιο, και θα εξασφαλίσει αντισταθμιστικά ωφέληματα, την ίδια ώρα που μια μεγάλη σειρά αγωνιστών της Επανάστασης συγκεντρώνει πιστοποιητικά, συντάσσει υπομνήματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα ημερολόγια και απομνημονεύματα, για να διεκδικήσει προσωπικές αποζημιώσεις, συντάξεις, θέσεις, αξιώματα και γαίες για τις υπηρεσίες που πρόσφερε στον Αγώνα. Το καλλιγραφημένο υπόμνημα του Δημάρχου και του Δημοτικού Συμβουλίου στον Όθωνα το 1838 διακρίνεται για την αμεσότητά του και κατονομάζει τις αντίπαλες πόλεις που διεκδικούν τα προνόμια που τους απόμειναν.⁶ Αν τονίζεται αυτή η συλλογική έκφραση της διαμαρτυρίας και

5. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ευρετήριο Δημοτικού Αρχείου Ναυπλίου 1828-1899*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., 1984, σ. κς'.

6. Δήμαρχος και Δημοτικό Συμβούλιο Ναυπλιέων, Δεκέμβριος 1838 προς Βασιλιά. Σχέδιο. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου, φάκ. 1838.20.56. Ενδιαφέρον είναι και το στιχούργημα «Επιστολή προς τον εν Αθήναις Κ.Μ.Γ. Ναυπλία τη 20 Φεβρουαρίου 1837» του Θεόδωρου Γ. Ορφανίδη (1813;-1886), *Ο Μένιπος ή ποιήσεις*, Αθήνα 1837, σ. 55-64: Αργόσχολοι στρατιωτικοί, τριγυρίζοντες αγαπητικοί, μίξεροι υπαλληλίσκοι, αδίστακτοι συκοφάντες, άφαντοι ναύτες, απελπισμένοι έμποροι δίνουν την εικόνα του Ναυπλίου που παρακαμάζει, στα μάτια του γόνου της ανώτερης τάξης, που το γνώρισε ως πρωτεύουσα και τώρα ως επισκέπτης το συγκρίνει με την πρωτεύουσα Αθήνα, όπου είναι μέτοικος. Βλ. και Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Ευρετήριο*, ό.π., σ. 124 (φωτοτυπία του εγγράφου). Για τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα το 1834 και τις συνέπειές της για το Ναύπλιο βλ. την ανακοίνωση της Έλλης Δρούλια σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 227-240. Για τις διεκδικήσεις του Εφετείου και του Γυμνασίου από το Άργος και την Τρίπολη βλ. τις αναγραφόμενες αρχαιακές μαρτυρίες: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη τον 19ο αιώνα. Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου και του Ελληνικού Σχολείου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμήδης», 1995, σ. 35-36, σημ. 37. Βλ. επίσης την παράθεση αμάρτυρων πληροφοριών στο έργο του Θεοδόσιου Π. Δημόπουλου (1898-1959), *Ιστορία του Ναυπλίου. Ιστορία της πόλεως του Ναυπλίου από των μυθικών χρόνων μέχρι σήμερα - 1.500 π.Χ. μέχρι 1948 μ.Χ.*, εισαγωγή-επιμέλεια Γιώργος Ρούβαλης, τ. Β', Ναύπλιο 2010, σ. 13-22, 30-31. Πολύ χαρακτηριστική είναι η απόφαση της Δημογεροντίας της 24.9.1834, Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, ό.π., Πρακτικά Δημογεροντίας 17.

των παραπόνων σε μια ανακοίνωση για την πολιτισμική ιστορία, είναι για να τονιστεί η επίδραση που είχε στις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές των κατοίκων και η παραλυτική κάποτε λειτουργία που είχε για τα κοινά, τις συλλογικότητες, τους κοινούς μηχανισμούς και τις υποδομές της αστικής ζωής.

Είχε προηγηθεί από τον πρώτο χρόνο της βασιλείας, το 1834, η επιτυχής προσπάθεια της Δημογεροντίας Ναυπλίου να καθιερωθεί ο επετειακός εορτασμός των Αποβατηρίων της 25ης Ιανουαρίου 1833 με τη θεμελίωση μνημείου στον χώρο των αποβατηρίων. Τον επόμενο χρόνο, 1835, ο Όθωνας θα έλθει από την Αθήνα καθιερώνοντας τον κυριότερο από τους επίσημους βασιλικούς εορτασμούς, που φαίνεται να συντηρεί το μεγαλείο της παλαιάς δόξας, αντισταθμιστικά στο κυρίαρχο βίωμα της εγκατάλειψης και της παρακμής, που έβρισκαν τρόπους να το χρησιμοποιούν θετικά και ο μονάρχης και η τοπική κοινωνία.⁷ Στους μηχανισμούς αυτούς της μνήμης, της νομιμοποίησης του συστήματος εξουσίας και των διεκδικήσεων των υπηκόων θα επανέλθουμε.

Οι δημόσιοι χώροι, φρούρια, πύλες, στρατώνες πιστοποιούν το πάτημα της ιστορίας σε κάθε ματιά, τη διαδοχή των κυριάρχων και τη δύναμη επιβολής και προστασίας της εξουσίας,⁸ ενώ οι δρόμοι, οι πλατείες και το λιμάνι είναι και χώροι της ναυπλιακής καθημερινότητας και των οικονομικών συναλλαγών, σε μια πόλη εποίκων που έγιναν αστοί, και επομένως οι διακρίσεις των τάξεων και η σύμπτυξη των ελίτ δεν κληρονομήθηκαν, αλλά διεκδικούνταν και διαμορφώνονταν.⁹

Οι εκκλησίες, πρώην τζαμιά, και εκείνα πρώην εκκλησίες, διαμορφώνονται ταχύτατα για να υπηρετήσουν τις λατρευτικές ανάγκες του συμπαγούς

7. Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη* [1898], Ναύπλιο 42001, σ. 325-327. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 50-51, 109-110 και 104-106. Για την 25ετία των Αποβατηρίων βλ. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 63 (18.1.1858), αρ. 64 (28.2.1858) και Χ. Παμπούκης, *Συνέχεια Λόγων (από 8 Ιουνίου 1853 μέχρι της 22 Μαΐου 1861), μετά προλεγόμενων. Εν Αθήναις, τη Α' Ιανουαρίου 1863*, Αθήνα, Χ. Νικολαΐδης Φιλαδέλφους, 1863, σ. 105-115. Για τις βασιλικές γιορτές στο Ναύπλιο βλ. την ανακοίνωση της Μαρίας Βελιώτη-Γεωργοπούλου σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 469-485.

8. Οι μεγάλες ανατροπές στην τέχνη του πολέμου και των οχυρώσεων, σε συνδυασμό με τις ανάγκες υγιεινής της πόλης και τις στρατηγικές ανάπτυξής της, οδήγησαν στις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου με τις οποίες κατεδαφίστηκαν σταδιακά τα τείχη της πόλης. Βλ. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 114-115, 227-228, 234-235, 242-243 και την ανακοίνωση της Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 327-348.

9. Η ευθυγραμμία των δρόμων, η διαμόρφωση των πλατειών, η κατεδάφιση των σαχνισιών στα σπίτια είναι επεμβάσεις εκσυγχρονιστικές, οφειλόμενες σε δυτικές επιδράσεις: Ελένη Καλαφάτη, «Η πολεοδομία της Επανάστασης, Ναύπλιο, 1822-1830», *Τα Ιστορικά*, τ. 1, τχ. 2 (Δεκέμβριος 1984), σ. 265-282. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, *ό.π.* Για τις τάξεις και τις ελίτ έγινε ανακοίνωση από τον Δημήτρη Καλκούνο σε αυτό το Συμπόσιο.

ορθόδοξου πληθυσμού της πόλης με τις ενορίες και τις συντεχνίες της, με εκλεκτικές αρχιτεκτονικές λύσεις και τοιχογραφίες και εικονογραφίες ναζαρινής, ευσεβιστικής και ρωσίζουσας τεχνοτροπίας των πλανόδιων ζωγράφων, που ανάμεσά τους διακρίνεται ο συγγραφέας της *Βαβυλωνίας* Δημήτριος Κ. Βυζάντιος.¹⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η εξαιρετική μέριμνα για τη μητρόπολη της πρωτεύουσας, τον Άγιο Γεώργιο, είναι εμφανής και επείγουσα: εκτός από τον επιβλητικό βασιλικό θρόνο –παραδόξως στα δεξιά και όχι ζερβά– στο εσωτερικό του,¹¹ θα χρειαστούν και πέντε κίονες που θα στηρίζουν τη σχεδιαζόμενη επιβλητική στοά στην είσοδό του. Τέτοια όμως υλικά πού να βρίσκονταν. Τη λύση έδωσε ο πολιτικός μηχανικός που επέτρεψε να ξηλωθούν τέσσερις μαρμάρινες κολώνες από την πύλη της Ξηράς και να αντικατασταθούν με ξύλινες, ενώ με προσομοίωση κατασκευάστηκε η πέμπτη.¹²

Η παραχώρηση του τζαμιού του Ιτζ Καλέ το 1839 στους εναπομείναντες Βαυαρούς και άλλους καθολικούς μετοίκους οδήγησε στη δημιουργία του ναού της Μεταμορφώσεως των Καθολικών, που τον επισκέφθηκε το 1841 ο Όθωνας. Η ίδρυση το 1840-1841 εντός του, από τον Γάλλο συνταγματάρχη Touret, του Μνημείου των φιλελλήνων βοήθησε στη νομιμοποίηση και της παραχώρησης του ναού και της δογματικής απόκλισης του μονάρχη.¹³

10. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Δ.Κ. Βυζάντιος και “Βαβυλωνία”. Ερμηνευτικές δοκιμές και μαρτύρια βίου», *Τετράδια εργασίας* 20 (2008), σ. 55, 90. Λίγο αργότερα θα αρθρωθεί και υποστηρικτικός λόγος της βυζαντινής τέχνης: Νικόλαος Μαρίνογλου (Ιωάννινα 1821 -) διδάσκαλος ζωγραφικής Γυμνασίου Πατρών, «Αρχή, Πρόοδος και χρησιμότης της Βυζαντινής ζωγραφικής», *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 34 (Ναύπλιο 19.12.1855), σ. 3-4 (Εκ του *Συνταγματικού Μίνωος*, [Πάτρα]).

11. Όπως θα το ήθελε το δημοτικό τραγούδι της Αγια-Σοφιάς (1453): «Ψάλλει ζερβά ο βασιλιάς, δεξιά ο Πατριάρχης», οι δύο κορυφές της πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας, ισότιμα και αντικριστά. Στο Ναύπλιο όμως ο ετερόδοξος βασιλιάς θα στέκεται δίπλα στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, σαν σε παραθρόνιό του.

12. «Πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἡ αἰτησίς σας διὰ τοὺς τέσσαρους κίονας, κατὰ Πύλην τῆς ξηρᾶς, καθυπερβλήθη διὰ τοῦ Διοικητοῦ, πρὸς τὴν Γραμματείαν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ἣτις δῶσασα τὴν συγκατάθεσίν της εἰς τὸ νὰ ληφθῶσι, διὰ νὰ χρησιμεύουν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς στέγης τοῦ Νάρθηκος τῆς Ἐκκλησίας, διέταξε τὸν Διοικητὴν, νὰ ἐρωτήσῃ περὶ τούτου, καὶ τὸν Διευθυντὴν τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ, ὅστις ἐρωτηθεὶς ἀπήντησε, ὅτι οἱ ἐπίτροποι δύνανται νὰ λάβουν τοὺς διαληφθέντας κίονας, ὑποχρεούμενοι ὅμως ν’ ἀντικαταστήσουν [μὲ] ἄλλας ξυλίνους τῆς αὐτῆς διαμέτρου, καὶ ἀσβεστομένας ἔξωθεν, καὶ λαμβάνοντας τὸν μαρμάρινον κίονα νὰ θέτ[τ]ουν πάραυτα τὸν ξύλινον εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴν μείνῃ κανεὶς τόπος τῶν Κιόνων κενός. Καθ’ ὅσον δὲ ἀφορᾷ διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ Νάρθηκος, θέλει ἀπέλθῃ ὁ ἴδιος Διευθυντῆς διὰ νὰ προσδιορίσῃ τὴν γραμμὴν. Εἰδοποιεῖσθε λοιπὸν ταῦτα πρὸς ὀδηγίαν σας» (Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομὸν Αργολίδας, Δημοτικὸν Αρχεῖο Ναυπλίου, Πρακτικὰ Δημογεροντίας 16₂, 1832-1833).

13. Ο ναός παραχωρήθηκε στις 20.2. / 4.3.1839 και φαίνεται ότι εγκαινιάστηκε το

Από τα μεσαιωνικού τύπου νεκροταφεία στα δάπεδα και στα προαύλια των ναών της πόλης, με τις ενεπίγραφες πλάκες, φτάνουμε στο νεωτερικό σημερινό νεκροταφείο εκτός πόλης, με δαπάνη του μεγαλέμπορου Μιχαήλ Ιατρού υπέρ του Δήμου Ναυπλίας το 1852, όπου σώζονται κλασικίζοντα μνημεία της τηνιακής γλυπτικής της εποχής.¹⁴ Είχε προηγηθεί ο Βαυαρός κλασικιστής γλύπτης Christian Siegel με τον Λέοντα στον βράχο της Πρόνοιας, στη μνήμη των Βαυαρών που χάθηκαν, με χορηγία του Λουδοβίκου της Βαυαρίας το 1841.¹⁵

Μεγαλύτερη σημασία για την ιστορική μνήμη και την εθνική διαπαιδαγώγηση είχε η ανέγερση του μνημείου του Δημητρίου Κ. Υψηλάντη (1793-1832) από τον αδελφό του Γεώργιο στις 13 Μαΐου 1843. Το μαρμάρινο μνημείο μεταφέρθηκε από τη Βιέννη και στήθηκε στην κεντρική Πλατεία του Πλατάνου, μπροστά στο στεγασμένο μέσα στο τζαμί της πλατείας Δημοτικό σχολείο αρρένων. Η ανέγερσή του συνδυάστηκε με την ανακομιδή των οστών του Υψηλάντη σε αυτό το μνημείο από τον νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου.¹⁶ Ο νέος δημόσιος ρήτορας, φιλόλογος καθηγητής και λίγο αργότερα Γυμνασιάρχης Ναυπλίας Χαράλαμπος Παμπούκης (1805-1878) θα εκφωνήσει τον δεύτερο γνωστό λόγο του και θα καθιερωθεί ως το 1862 επίσημος και σχεδόν αποκλειστικός ρήτορας της πόλης. Στον λόγο του θεωρεί ότι τα λείψανα του Υψηλάντη παραδίδονται για φύλαξη στη σκιά του πλάτανου «όστις είδεν άλλοτε τας αναπεπταμένας ταύτας σημαίας αγγέλους των θριάμβων του [Υψηλάντου]»

1840. Τον Νοέμβριο του 1840 κατασκευάστηκε εντός του το Μνημείο των φιλελλήνων. Στις 8/20 Μαΐου 1841 ο Όθων και η Αμαλία επισκέφθηκαν τον ναό και το μνημείο, και στις 6/18 Ιουνίου 1841 τελέστηκε επίσημη λειτουργία-μνημόσυνο των φιλελλήνων [Μάρκος Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Το Μνημείο Φιλελλήνων στο Ναύπλιο*, Ανάτυπο από το περιοδικό *Σύγχρονα Βήματα*, τχ. 68 (1988), σ. 224-254, Αθήνα 1988. Ο ίδιος, *Ανάλεκτα Καθολικής Εκκλησίας Ναυπλίου*, Ναύπλιο 2004, σ. 65-88]. Στις 4 Ιουλίου 1842 τελέστηκε «εις την ενταύθα Δυτικήν Εκκλησίαν της Μεταμορφώσεως επικήδειος Ιερουργία εις μνημόσυνον των υπέρ της ελληνικής ανεξαρτησίας πεσόντων φιλελλήνων, ημέραν επέτειον καθ' ην εδόθη παρ' αυτών η πρώτη μάχη εις Πέτα», σύμφωνα με την πρόσκληση του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου από 3.7.1842 προς τα μέλη του για να μεταβούν συνταγμένοι από το Δημαρχείο (Γ.Α.Κ., ό.π., φάκ. 1842, Ψ50).

14. Για τα νεκροταφεία εντός του Ναυπλίου βλ. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *Ο Αναγνώστης Σπηλιωτάκης εις το πολιτικόν προσκήνιον (1823-1826)*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1980, σ. 241-242. Για το νεωτερικό νεκροταφείο βλ. του ίδιου, «Το Αρχαίον Μιχαήλ Ιατρού (1802-1893)», *Τετράδια Εργασίας* 6 (1984), σ. 46. Βλ. και την ανακοίνωση της Ευτυχίας Δ. Λιάτα σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 361-382. Κώστας Δανούσης, «Έργα τέχνης στο Νεκροταφείο Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. Ι (1992), σ. 109-111, 114-115 και 123-125.

15. Βλ. την ανακοίνωση της Ιωάννας Σπηλιοπούλου σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 179-214.

16. Δ. Χ. Γεωργόπουλος, «Το μνημείο του Δ. Υψηλάντη στο Ναύπλιο», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. Ι (1992), σ. 220-239.

και αφού γέρασε και ξεράθηκε, δεν χάθηκε ολοκληρωτικά «διότι, ως η νεολαία της Ελλάδος, ανεβλάστησαν περί σε ούτοι οι νεόφυτοι πλατανίσκου». ¹⁷ Το αισιόδοξο αυτό συναίσθημα με την έκφραση εμπιστοσύνης στους νέους που διαδέχονται τη γενιά της Επανάστασης, θα θολώσει ύστερα από δέκα χρόνια, όπως εκφράζεται στη σημείωση που προσθέτει, όταν ανατυπώνει τον λόγο στη συγκεντρωτική έκδοση των λόγων του το 1852, ως εκπρόσωπος της ενδιάμεσης γενιάς, ενθουμούμενος την παρουσία των αρχόντων και όλου του λαού στην πάνδημη εκδήλωση: «Πόση μεγαλοφροσύνην και αξιοπρέπεια, πόσον ζήλον και φιλοτιμίαν και άρχοντες και αρχόμενοι εδεικνουν τότε εν τοις τοιαύτοις. Αλλά τώρα διατί εμαράνθημεν και εμωράνθημεν;» ¹⁸ Άλλος ρήτορας, ίσως κάποιος από τους μαθητές του στο μάθημα της ρητορείας, θα μπορούσε να του σημειώσει ότι η απάντηση δόθηκε λίγους μήνες αργότερα, την 3η Σεπτεμβρίου 1843. Την ίδια απαισιοδοξία θα εκφράσει ο ρήτορας και στον λόγο του στις εξετάσεις του Γυμνασίου Ναυπλίας στις 8 Ιουνίου 1853: «Αρχαία του έθνους πρωτεύουσα, κιβωτός της άλλοτε κινδυνευούσης πατρίδος, το νυν κατηφές Ναύπλιον υπήρξε το ενδιάιτημα της παιδείας υμών». ¹⁹

Μεγάλο είναι το κεφάλαιο της ιστορίας της εκπαίδευσης στο Ναύπλιο και εξ αιτίας των απαρχών και της συνέχειας κατά τα επαναστατικά και τα καποδιστριακά χρόνια αλλά κυρίως λόγω της συνεχούς και γενικά καλής λειτουργίας του Γυμνασίου από το 1833, το οποίο εξυπηρετούσε το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, αφού μόνο η Πάτρα απέκτησε Γυμνάσιο από το 1835 και η Τρίπολη από το 1861. Το Γυμνάσιο Ναυπλίας υποδέχεται τη μεγάλη πλειονότητα των μαθητών και από τους νομούς Αρκαδίας, Λακωνίας και Μεσσηνίας. Υπολογίζεται ότι κατά μέσο όρο αποφοιτούν 20 μαθητές κάθε

17. Χ. Παμπούκη, *Λόγος επιτάφιος εις το μνημόσυνον του αιμινήστου Δημητρίου του Υψηλάντου, εκφωνηθείς εν Ναυπλίω την 13 Μαΐου 1843*, Ναύπλιο, Κ. Τόμπρας – Κ. Ιωαννίδης, 1843, σ. 23. [= Χ. Παμπούκη, *Οι σωζόμενοι λόγοι μετά προλεγόμενων περί συνθέσεως*, Αθήνα, Χ. Νικολαΐδης Φιλαδέλφους, 1852, σ. 151-152].

18. Χ. Παμπούκη, *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 153, σημ. 1.

19. Χ. Παμπούκη, «(Α'). Λόγος προχειρώς απαγγελθείς Εν Ναυπλίω, την 8 Ιουνίου 1853, επί της ενάρξεως των ενιαυσίων εξετάσεων του Γυμνασίου Ναυπλίας», στο Χ. Παμπούκης, *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 86. Για τον Παμπούκη, που ελπίζω να δημοσιεύσω σύντομα έτοιμη μελέτη μου, βλ. Ιωάννης Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, Αθήνα 1939· Πάνος Λιαλιάτσης, *Η αργολική λογοτεχνία 1830-1893*, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμίδης», Αθήνα 1994, σ. 50-54· Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., (από το ευρετήριο)· Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα, «Η επίδραση του Ερμογόνη στο έργο του Χαράλαμπου Παμπούκη *Πεζογραφική καλλιλογία*», Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, *Πρακτικά Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006, τ. Β', Αθήνα 2007, σ. 483-490.

χρόνο από το Γυμνάσιο Ναυπλίας και γνωρίζουμε ότι μόνο 4 Ναυπλιώτες γράφονται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, δηλαδή 105 σε όλη την περίοδο των 26 χρόνων, 1837-1862: 62 στη Νομική, 28 στην Ιατρική, 10 στη Φιλοσοφική και Φυσικομαθηματική, 1 στη Θεολογία και 3 στη Φαρμακευτική. Τα πτυχία που αξιώνονται είναι 54: 31 Νομικής, 18 Ιατρικής, 5 Φιλοσοφικής και Φυσικομαθηματικής και 3 Φαρμακευτικής. Οι περισσότεροι από αυτούς γυρίζουν και στελεγχώνουν τις ναυπλιακές ελίτ.²⁰

Δεν πρέπει να παρασιωπήσουμε τις μαθητικές κινητοποιήσεις στο Γυμνάσιο, που θυμίζουν αντίστοιχα γεγονότα στο Κεντρικό Σχολείο της Αίγινας αλλά και άλλα παρόμοια μετά το 1862. Το 1836 αποδοκίμασαν και σατίρισαν καθηγητές, το 1841 απέργησαν οι μαθητές της Α΄ Γυμνασίου, το 1846 οι μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου αποδοκίμασαν και γιουχάισαν τον καθηγητή των Λατινικών, με πρωτοστάτες τον Κωνσταντίνο Δ. Ευθυμιόπουλο και τον Ιωάννη Ζαφειρόπουλο, πρωταγωνιστές, 16 χρόνια αργότερα, της Ναυπλιακής Επανάστασης.²¹

Η Ναυπλιακή Επανάσταση και τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που ακολούθησαν, είχαν τις επιπτώσεις τους στη λειτουργία του Γυμνασίου. Ο Γυμνασιάρχης και οι καθηγητές κατέφυγαν στο Άργος και οι μαθητές διασκορπίστηκαν.²² «Μετά την κατάπαυσιν της στάσεως» από τα βασιλικά

20. Ι. Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, ό.π.: Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π. Βλ. και την ανακοίνωση του Γιώργου Η. Κόνδη σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 423-452. Τα στατιστικά στοιχεία των φοιτητών τα οφείλω στον Κώστα Λάππα και προέρχονται από τη μεγάλη του έρευνα που οδήγησε στο βιβλίο του *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 2004.

21. Γιάννης Κόκκωνας, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου 1830-1834*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1997, σ. 58-68. Ι. Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, ό.π., σ. 44-45 (1841), 81-88 (1846-1858). Για την τοιχοκόλληση σατιρικών κειμένων το 1836 από μαθητές του Γυμνασίου (Λουκάς Ιωάννου από το Γαλαξίδι, Ιωάννης Π. Ηλίου από την Άμφισσα, Ιωάννης Τριανταφύλλης από την Κόρινθο, όλοι 23 ετών περίπου) και για τους καθηγητές και τον Γυμνασιάρχη υπάρχουν πολλά έγγραφα στους φακέλους της Γραμματείας Εκπαιδεύσεως στην κεντρική υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Για τον Ευθυμιόπουλο και τον (Παπα)Ζαφειρόπουλο βλ. πρόχειρα Αναστ. Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862. Ιστορική μελέτη*, Έκδοση Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗ.ΚΕ.Ν., Αθήνα 2010 (από το ευρετήριο) και την ανακοίνωσή του σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 95-110.

22. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία αμέσως μετά την έξωση του Όθωνα, του Χ. Παμπούκη, *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 26-27: «Συνησθάνομην δε τοιαύτην συμπάθειαν υπέρ των Φεβρουαριανών, διότι αγωνισθέντες γενναίως υπέρ μιας εθνικής ιδέας, εδυστύχησαν· διότι πολλοί εξ αυτών ήσαν φίλοι ή μαθηταί μου· διότι ου μόνον εν τη διμηνω πολιορκία (από της α΄ Φεβρουαρίου μέχρι τέλους περίπου Μαρτίου 1862) του Ναυπλίου παρ' ουδενός δεν έλαβον αφορμήν τινα δυσαρεσκείας, αλλά μάλιστα παρά τινων, και ονομαστί

στρατεύματα, ο Γυμνασιάρχης Χ. Παμπούκης αναζητήθηκε στο Άργος «διά χωροφύλακος, περί το μεσονύκτιον της 8 Απριλίου 1862 της Κυριακής του Πάσχα», από τον έκτακτο Νομάρχη, ο οποίος του ζήτησε να ετοιμάσει τον πανηγυρικό λόγο της εισόδου των βασιλικών στρατευμάτων στο Ναύπλιο. Ο λόγος εκφωνήθηκε στις 12 Απριλίου 1862 και τυπώθηκε αμέσως σε φυλλάδιο. Ο Παμπούκης κατηγορήθηκε γιατί δεν κράτησε ουδέτερη στάση και αναγκάστηκε να παραιτηθεί στις 5 Μαΐου 1862. Η παραίτησή του έγινε δεκτή τον Αύγουστο και από το νέο σχολικό έτος συνταξιοδοτήθηκε.²³ Οι μαθητές έχασαν τη σχολική χρονιά, ενώ το κτήριο και ο εξοπλισμός του έπαθαν αρκετές φθορές από τα βασιλικά στρατεύματα που στρατωνίστηκαν σ' αυτό.²⁴

Ο Χ. Παμπούκης κατά τη θητεία του στο Γυμνάσιο Ναυπλίου ως καθηγητής (1841-1844) και Γυμνασιάρχης (1844-1862) εκφώνησε πολλούς λόγους ανταποκρινόμενος στις ανάγκες της εκπαιδευτικής διαδικασίας αλλά και στις προσκλήσεις των αρχών και κάποτε των πολιτών. Από τους λόγους αυτών

παρά του γενναίου μαχητού του προφήτου Ηλιού, του κ. Δ. Γρίβα, προσωπικός ευηγητήην· διότι και την εκ Ναυπλίου έξοδον εις Άργος μοι διευκόλυνεν, ότε εσχάτως τα της πολιορκίας εδεινώθησαν, και τον εκ δραχ. 500 επιβληθέντα μοι έρανον εις μόνον δρ. 100 περιώρισεν. Έλαβον τέλος έτι μεγαλειτέραν συμπάθειαν υπέρ των Φεβρουαριανών και διά την μετά την αμνηστίαν διαγωγήν της εξουσίας ου μόνον ανεπιεική, αλλά και άδικον και όλως αδικαιολόγητον».

23. Έτσι δικαιολογεί ο Παμπούκης, *στο ίδιο*, σ. 24-25, την εκφώνηση του λόγου του: «ηναντιώθην εις την εκφώνησιν του παρόντος λόγου, ότε εν Άργει, διά χωροφύλακος, περί το μεσονύκτιον της 8 Απριλίου 1862 της Κυριακής του Πάσχα, προσεκλήθην επί τούτω υπό του εν Άργει τότε εδρεύοντος εκτάκτου Νομάρχου. Εναντιούμενος δε εις την εκφώνησιν, είπον συν τοις άλλοις, ότι περιττός είναι ο λόγος· ότι επί εμφυλίων πολέμων αι πατρικαί και συνεταί Κυβερνήσεις δεν ερεθίζουσιν, αλλά καταπραΰνουσι τα πάθη, θεραπεύουσι τα παράπονα, και έλαιον επιχέουσαι συνουλόνουσι τας πληγάς· άλλως τε και η θέσις του αγορευόντος είναι αμήχανος και δυσχερεστάτη, εγώ δε, προσέθηκα, από του μεσονυκτίου μέχρι της πρωίας, ότε ο λόγος απαιτείται, αδύνατό να παρασκευασθώ εις τοιούτου λόγου εκφώνησιν. Τότε δε ο έκτακτος Νομάρχης, ως εκ των δυσαρέστων καθηκόντων του ενεργών, κάι τοι επιεικώς, επανέλαβεν. Ότι αδύνατον άλλως γενέσθαι, εν ω μάλιστα επί τούτω και τηλεγραφική διαταγή του Υπουργείου υπάρχει, ην και μοι επέδειξε. Ταύτα δε γνωρίζουσι και ο λοχαγός του πυροβολικού κ. Δ. Τουρνάκης, και ο Πρωτοδίκης κ. Θ. Ιωαννίδης, και ο κ. Νομάρχης, ως τίμιος άνθρωπος δύναται να ομολογήση. Το δε χειρόγραφον του λόγου τούτου, ον δεν ηδυνήθην ν' αποφύγω, εστάλη εξ Άργους να τυπωθή εις Ναύπλιον. Διελθόν δε διά διαφόρων χειρών προ της τυπώσεως, υπέστη, αγνώω πως, τροποποιήσεις τινάς, ας εγώ μεν μάτην απεδοκίμασα, ως τυπωθέντος ήδη του λόγου, να καθαρισθή δε ήδη αδύνατον, ως απολεσθέντος του πρωτογράφου χειρογράφου. Και η εκ της περιστάσεως δε ταύτης δυσαρέσκεια συνετέλεσεν ως θέλομεν ιδεί, εις την μετ' ολίγων [την 5 Μαΐου 1862] εκ της γυμνασιαρχίας Ναυπλίας παραίτησίν μου».

24. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 79.

τύπωσε σε φυλλάδια και συγκέντρωσε σε δύο τόμους τα κείμενα 23 επιδεικτικών λόγων (πανηγυρικών, επιτάφίων και επιμνημόσυνων) εκφωνημένων στο Ναύπλιο από το 1843 ως το 1862. Τα ακροατήρια των λόγων του ήταν πολυπληθή: «Άνδρες, γυναίκες, κληρικοί, λαϊκοί, γέροντες, νέοι, εν γένει όλος ο κόσμος». Το πολυμιγές ναυπλιακό κοινό παρακολουθούσε τους λόγους χωρίς θεσμικό καταναγκασμό, εμφανές συμφέρον ή υποχρέωση πλήρους ακρόασης. Οι διαπιστώσεις αυτές επέτρεπαν στον Παμπούκη να θεωρεί και να υπαινίσσεται ότι αυτό οφειλόταν στην ικανότητα του ομιλητή να προσηλώνει το ακροατήριό του και να το δεσμεύει με την ουσία του περιεχομένου και τη δεινότητα του ρήτορα.²⁵ Η απόφασή του να τους δημοσιεύει στηριζόταν στην πίστη του ότι αποτελούσε «καθήκον διά την εξ αυτών δυναμένην προκύψαι δημοσίαν ωφέλειαν».²⁶

Η καλή υποδοχή των λόγων του Παμπούκη από τις αρχές της πόλης, τις ηγετικές ομάδες και τον λαό, και η εκδοτική βούληση του ρήτορα, σε συνδυασμό με τη χορηγική διάθεση των αρχών και τη συνδρομή των πολιτών, οδήγησε στη δημοσίευσή τους σε φυλλάδια τυπωμένα στη ναυπλιακή τυπογραφία, με δημοτική και κάποτε δημόσια δαπάνη, ή στις τοπικές και αθηναϊκές εφημερίδες. Η υποδοχή τους από το αναγνωστικό κοινό, όπως φαίνεται από τις βιβλιοπαρουσιάσεις και αναφορές στον Τύπο, ήταν πολύ καλή και οδήγησε στην ανάδειξη του Παμπούκη σε περιζήτητο ρήτορα και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας.²⁷ Η επανέκδοση των λόγων σε δύο τόμους το 1852 και το 1863, με μακρά προλεγόμενα *περί συνθέσεως* στον πρώτο, με αυτοβιογραφικό και απολογητικό περιεχόμενο στον δεύτερο, εκδόθηκαν στην Αθήνα με την πρακτική της κυκλοφορίας αγγελίας και την εγγραφή συνδρομητών, με αντιστροφή της πλειοψηφούσας πόλης καταγωγής και κατοικίας των συνδρομητών: του Ναυπλίου στον πρώτο, της Αθήνας στον δεύτερο.²⁸

Στα κείμενα των λόγων του Παμπούκη ανιχνεύονται οι αναβαθμοί προς τη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας, του οικοδομήματος της εθνικής συνέχειας από την αρχαιότητα ως την εποχή του, με καταλύτη τη γενέθλια ημέρα

25. Χ. Παμπούκης, *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 124-125.

26. Χ. Παμπούκης, *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 46.

27. Χ. Παμπούκης, *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 21-22, σημ. 1 και σ. 107, σημ. (1) [αναγράφονται δεκάδες αναφορές του Τύπου (1842-1860). «οι δε μη δημοσιευόμενοι εξεφωνήθησαν εν Αμφίση (Σαλώνις), εν Γαλαξιδίω, εν Αραχόβα (του Παρνασσού), εν Καλαβρύτοις, εν Ακράτα, εν Πάτραις, εν Κορίνθω, εν Ναυπλίω προσέτι και αλλαχού, επί διαφόρων υποθέσεων και χρόνων». Χ. Παμπούκης, *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 122 (επαναλαμβάνεται: *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 19)].

28. *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. ζ'-η' (κείμενο αγγελίας), σ. 269-273 (κατάλογος συνδρομητών). *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 3-4 (αγγελία), σ. α'-γ', στο τέλος (Κατάλογος συνδρομητών).

του ελληνισμού, την Επανάσταση του 1821, τα οράματα της Μεγάλης Ιδέας,²⁹ τις συντεταγμένες της παιδείας και της εθνικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης, τη λατρεία της αρχαιότητας καθώς και την παραδοχή της αρχαίας γλώσσας ως βάσης για την προαγωγή της κοινής, με τον καθαρισμό και τη διόρθωσή της,³⁰ αλλά και την πρόσληψη της ευρωπαϊκής παιδείας, έστω και εκλεκτικιστικά και με φόβο μπροστά στα σύνολα και τις αιχμές της.

Όλα αυτά και άλλα νοήματα και ιδέες, διατυπωμένα συνεκτικά, με ρητορική δεινότητα, φορτωμένα με ιστορικά και φιλοσοφικά επιχειρήματα από την αρχαία και τη νεότερη γνώση, αποπνέουν συντηρητικές συστημικές προ-

29. *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 158 [επαναλαμβάνεται το κείμενο του 1845 και στη *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 35]: «διά την παιδείαν των αθανάτων προγόνων μας συνέδραμε και ανεγνώρισεν η σοφή Ευρώπη την αυτονομίαν μας· διά της παιδείας τέλος θέλομεν τηρήσει το Σύνταγμά μας, γινόμενοι άξιοι αυτού, θέλομεν ευδαιμονήσει, θέλομεν καταισχύνει τους περί τον Βαρθόλδυν και Φαλμεραυέρον αλλοφύλους εχθρούς μας, και θέλομεν ανάψει άπάσης της ελληνικής φυλής τον υποκαίοντα Κρατήρα, άπάσης της Ανατολής τον εσβυσμένον Πυρσόν, έως ου πληρωθώσιν αι βουλαί της Θείας Προνοίας, διά να ενωθώμεν άπαντες εις μίαν Ποίμνην!». Στη σ. 100 (*Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π.) υποσημειώνει το 1863 σε λόγο του 1857 για τα γεγονότα του 1850: «Εσώζετο εισέτι ακμάζουσα η μνήμη της γενναίας του Έθνους διαγωγής επί των Παρκερικών και της κατοχής υπέρ του Βασιλέως· ότε ο μεν Βασιλεύς πολυειδώς εκινδύνευε, το δε έθνος πιστώσ διετήρησε τον βασιλέα. Τότε άπαν το Έθνος και οι έξω ομογενείς ήσαν ενθουσιασμένοι διά την μεγάλην ιδέαν, και υπέρ του Βασιλέως». Και στη σ. 38: «Τω δε 1854, ότε άλλοι μεν εμπορευόντο τα ναυάγια της Πατρίδος, εγώ δε μετά πολλών, ειλικρινώς εφρονούμεν τα της μεγάλης ιδέας». Ο Αλέξανδρος Πλατύκας, διευθυντής της *Εφημερίδος των Κοινωφελών Γνώσεων* (1854-1858) θα δημοσιεύσει το 1860 *Πολιτικόν Ενύπνιον*, με ελληνοκεντρική συνοριακή πρόταση λύσης του Ανατολικού ζητήματος με διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διεκδικώντας και την «πρωτιά» από τον Εδμόνδο Αμπού και το τελευταίο του φυλλάδιο *La nouvelle carte d'Europe*, Παρίσι 1860 «περί του νέου Πολιτικού της Ευρώπης χάρτου» [Το *Πολιτικόν Ενύπνιον* εκδόθηκε στο Ναύπλιο και την Πάτρα (Δ. Σ. Γκίνης – Β. Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, αρ. 8399 και Φίλιππος Ηλιού, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες – Συμπληρώσεις», *Τετράδια Εργασίας* 4 (1983), σ. 236, αρ. 1290 (Α 3311)]. Το φυλλάδιο του Edmond About κυκλοφόρησε στα ελληνικά το 1860 στην Αθήνα σε τρεις εκδόσεις (Γκίνης – Μέξας, 8349, 8351 και 8387). Η έμπνευση του *Ενύπνιου* του Πλατύκα θα μπορούσε ίσως να συνδεθεί με το έργο *Πανελληνίς* του Ικέσιου Λάτρη (1799-1881), που δημοσιεύτηκε το 1855 με το ψευδώνυμο Ευθύφρων. Αγγελία του βιβλίου για συνδρομητές είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα του Πλατύκα, *Εφημερίς των Κοινωφελών Γνώσεων*, αρ. 18, Ναύπλιο, 17.3.1855, με αναγραφή των κύριων ιδεών του ποιητικού έργου για «τα φυσικά δικαιώματα και νόμιμα συμφέροντα του Ελληνικού εν τη κοινωνία των άλλων εθνών και επικρατειών» και των ορίων τους.

30. *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 54 και 177, κατά τη θεωρία του Αδαμαντίου Κοραή για τη «μέση οδό», που οδήγησε τους επιγόνους του, και τον Παμπούκη ανάμεσά τους, να «γλιστρήσουν» στην αρχαϊζουσα.

σεγγίσεις της εθνικής ιδεολογίας που διαμορφώνεται, ενός προικισμένου ανθρώπου τής *διαμέσου γενεάς των επιγόνων*, όπως αποκαλούσε τη γενιά του, τους γεννημένους στην αρχή του 19ου αιώνα, σε σχέση με την ηρωική γενιά του 1821 και τη νέα, την οποία και αυτός διαπαιδαγώγησε, κατά τη μακρόχρονη και λαμπερή του παιδαγωγική σταδιοδρομία (1827-1862), αλλά θεωρούσε ότι η νέα γενιά είναι «ο την Τρώαδα πολιορκών ελληνικός στρατός, μη δυνάμενος όμως έτι κυριεύσαι αυτήν» και της συνιστούσε «τα μεν υπάρχοντα βελτιώσητε, ω νέοι, τα δε ελλείποντα μετά καρτερίας και συνέσεως συμπληρώσητε».³¹

Παρ' όλη την επιστημονική του κατάρτιση, με τις σπουδές του στην Πίζα της Ιταλίας και την υπηρεσιακή του διαδρομή κατά την Επανάσταση, φαίνεται ότι τον Παμπούκη σφράγισαν περισσότερο, όπως και τη γενιά του, οι εμπειρίες του ως αυτόπτη των εμφυλίων πολέμων της Επανάστασης, της δολοφονίας του Καποδίστρια και του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε,³² τα οποία τον οδήγησαν, όπως και τους περισσότερους Έλληνες, στη θέση ότι η καταφυγή στη βασιλεία ήταν μονόδρομος.³³ Ακολούθως η ένταξή του στο οθωνικό κρατικό σύστημα και ο συντηρητισμός του δεν του επέτρεψαν να εκτιμήσει, όπως σημειώσαμε, τη σημασία της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, του ευ-

31. *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 164-165 (Λόγος 1861): «Διά το έτι ανήλικον αυτής εν τη αρχή του αγώνος δεν εκίνησε μεν η Διάμεσος αύτη γενεά την επανάστασιν, συνεκινήθη δε μετ' αυτής. Δεν εστρατήγησε μεν τον αγώνα, υπηρέτησεν όμως υπό τους μεγάλους του αγώνος αρχηγούς. Εκλείπόντων δε κατ' ολίγον των πρώτων και μεγάλων ανδρών του αγώνος, συναθροίσασα η Διάμεσος αύτη γενεά τα θραύσματα των ελευθεριών, συνεπλήρωσε την οικοδομήν του ελευθερωθέντος έθνους, ωργάνισεν υλικώς και ηθικώς, ως κάλλιον ηδυνήθη, εις τακτικόν Κράτος, ως εστίαν σύμπαντος του ελληνισμού, την σήμερον Ελλάδα. Εξερχομένη δε και αύτη κατ' ολίγον του βίου, κεκτηκυία ήδη, παραδίδει το αυτόνομον έθνος και τας διακαείς ευχάς της πανελληνίου εθνότητος εις υμάς την νυν νέαν γενεάν, ίνα τα μεν υπάρχοντα βελτιώσητε, ω νέοι, τα δε ελλείποντα μετά καρτερίας και συνέσεως συμπληρώσητε».

32. «Διάγον ούτως εν Πίση [ο Νικηφόρος Παμπούκης, 1.11.1819 – 1.5.1821, μετά του αδελφού του Χαραλάμπους] τον μεν μνησθέντα αδελφόν του, ως λίαν νέον το 1821 (16 ετών) αφήκε να τελειώση τας πανεπιστημιακάς σπουδάς του μέχρι του Ιουλίου 1824». Χ. Παμπούκης, *Νικηφόρου Παμπούκη βίος*, Αθήνα 1869, σ. 53-54. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Β', Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1989-1994, σ. 426, αρ. 59, 1822 (χωρίς πτυχίο). *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 36-37, 28.

33. *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 109. Χ. Παμπούκης, *Λόγος εκφωνηθείς εν Ναυπλίω την 12 Απριλίου 1862, Μετά την κατάπαυσιν της στάσεως της α' Φεβρουαρίου 1862, ότε, εισελθόντος εις Ναύπλιον του Β. στρατού επανήλθον εξ Άργους εις Ναύπλιον αι αρχαί και οι πολίται*, Ναύπλιο, Τυπογραφία Κ. Ιωαννίδου, 1862, σ. 11: «Αμέσως δε μετά την αισίαν του Σ. ημών Βασιλέως άφιξιν κατέπαυσαν οι εμφύλιοι σπαραγμοί [...]».

ρωπαϊκού και ελληνικού 1848³⁴ και τις συνέπειες του Κριμαϊκού πολέμου,³⁵ με αποτέλεσμα να είναι αρνητικός απέναντι στη Ναυπλιακή Επανάσταση, που τη θεώρησε στάση της στρατιωτικής φρουράς, η οποία παραπλανήθηκε «υπό ολίγων τινών απονενομημένων» που αθέτησαν τον όρκο τους³⁶ και οδήγησαν την πατρίδα προς το τρομερό θηρίο του εμφυλίου πολέμου.³⁷ Η νέα γενιά του Ναυπλίου, την οποία για 21 χρόνια είχε διαπαιδαγωγήσει ο Παμπούκης και η οποία στελέχωνε τις ηγετικές ομάδες της πόλης, πήρε μέρος στο κίνημα και του πρόσφερε κοινωνική νομιμοποίηση, «παρακούοντας» στην πράξη τις συμβουλές του δασκάλου και διαψεύδοντας τις προβλέψεις του. Αν και νικημένη, τον «τιμώρησε» με ανεπαίσθητη απαξίωση την οποία αισθάνθηκε, οπότε παραιτήθηκε, αναχώρησε και δημοσίευσε στην αρχή του 1863 την αυτοκριτική αλλά και υπερασπιστική απολογία του, σφραγίζοντας και συμβολικά το τέλος της οθωνικής περιόδου για το Ναύπλιο. Όταν πέθανε, το 1878, το Δημοτικό Συμβούλιο, που το αποτελούσαν μέλη της νέας γενιάς που είχε ωριμάσει, εξέφρασε τη θλίψη του θεσμικά, διερμηνεύοντας τα αισθήματα των συμπολιτών για τον θάνατο του δασκάλου.³⁸

34. *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 111.

35. Στο ίδιο.

36. *Λόγος εκφωνηθείς εν Ναυπλίω την 12 Απριλίου 1862*, ό.π., σ. 4.

37. Στο ίδιο, σ. 6: «Τι τρομερόν θηρίον, φίλοι συμπολίται και γενναίε στρατέ, είναι ο εμφύλιος πόλεμος και η μήτηρ τούτου τερατώδης στάσις [...]».

38. Για την απαξίωση βλ. το επιθετικό, ειρωνικό και σκληρό σχόλιο, που γράφτηκε για την αγγελία της έκδοσης της *Συνέχειας των Λόγων* του Παμπούκη από την εφημ. *Ο Συνταγματικός Έλληνας*, αρ. 54 (5.3.1863): «Ο υπό σύνταξιν διατελών εν Αθήναις πρώην Γυμνασιάρχης Ναυπλίας κ. Παμπούκης, διεκήρυξε την έκδοσιν των σωζομένων λόγων του από του έτους 1852-1861 –ωφελούμενος εκ των περιστάσεων της δρόσου, της οάσεως κτλ. Εν Ναυπλίω, ως εμάθαμεν αξιούσι προ πάντων την δημοσίευσιν α΄.) του σωτηρίου λόγου του κατά του Δοσίου· β΄.) του επικηδείου του μακαρίτου Γεωργίου σπουδάσαντος τα νομικά εις το Πανεπιστήμιον της φιλελευθέρας Μόσχας· γ΄.) του κατά του τέρατος της αναρχίας μετά την λύσιν του Ναυπλιακού δράματος, απαγγελθέντος εντός του Ναού του Αγίου Γεωργίου, διότι τρίτης εκδόσεως τρίτων σωζομένων λόγων, υπομονή δεν υπάρχει». Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Αργολίδας, Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου, φάκ. 1878, 0 30: Σχέδια εγγράφων του Δημάρχου Ναυπλιέων, 24 Ιουλίου 1878, προς Νομάρχη Αργολιδοκορινθίας και χήρα Χ. Παμπούκη. Από τους αριθμούμενους τρεις λόγους, για τη σωτηρία της Αμαλίας (1861), τον επικήδειο στον Γεώργιο Πραντούνα (1861) και για την είσοδο των βασιλικών στρατευμάτων στο Ναύπλιο (12.4.1862), στη συναγωγή περιέλαβε μόνο τον δεύτερο. Ρήτορας της Επανάστασης και της Μεταπολίτευσης αναδεικνύεται ο καθηγητής των Μαθηματικών από το 1841 στο Γυμνάσιο Ναυπλίου Γεώργιος Διαμαντή Κόνδης, γεννημένος στα Γιάννενα το 1814, πτυχιούχος της Ιονίου Ακαδημίας, νυμφευμένος από το 1852 με την Αικατερίνη Νικολάου Σπηλιάδη. Γράφει ο Αστυνόμος Ναυπλίας Παρ. Γιαννακόπουλος στις 14.4.1862 στον [Χ. Χριστόπουλο] Υπουργό Εσωτερικών: «Οτι ο Κύριος

Με το Γυμνάσιο Ναυπλίου συνδέονται, αφού φιλοξενήθηκαν στις αίθουσές του, οι απογευματινές παραδόσεις νομικών μαθημάτων, δημόσια και δωρεάν, από το τέλος του 1837 και το 1838 από τον Λέοντα Γ. Μελά, Εισαγγελέα Εφετών Ναυπλίου, που παρέδιδε δύο φορές την εβδομάδα Ποινικό ή Εγκληματικό Δίκαιο. Ο Εδουάρδος Μάσσων, γνωστός Σκώτος νομικός, που εξέδιδε το 1838 στο Ναύπλιο το νομικό περιοδικό *Παρατηρητής*, παρέδιδε Ρωμαϊκό Δίκαιο, ο Κωνσταντίνος Αξελός, εκδότης της εφημερίδας *Νομική* (1837-1860) παρέδιδε δύο φορές την εβδομάδα Πολιτική Δικονομία και Αρχές του Πολιτικού Δικαίου και ο Κωνσταντίνος Τριανταφύλλης, δικηγόρος, παρέδιδε κάθε Τετάρτη Πολιτικό Δίκαιο της Γαλλίας.³⁹ Ο Διοικητής Αργολίδος Δ. Κριεζής ζήτησε από τη Γραμματεία Εκπαιδευσεως να επαινεθούν οι διδάσκοντες, καθώς «Η παράδοση των ειρημένων μαθημάτων είλκυσε πλήθος ακροατών εκ τε των δημοσίων υπαλλήλων και εκ των ιδιωτών, των οποίων απάντων το φιλόμουσον και φιλομαθές εκεντήθη έτι μάλλον από τον εύστοχον τρόπον της διδασκαλίας». Ο Υπουργός Γ. Γλαράκης συντάσσει ένα τυπικό επαινετικό έγγραφο, αλλά στο σχέδιο διαγράφει την έκφραση της αρχικής του βούλησης να περιλάβει στον συντασσόμενο Οργανισμό του Πανεπιστημίου την αναγνώριση αυτών των μαθημάτων, που γίνονταν και σε άλλες πόλεις, «ως καιρόν μαθητεύσεως» και στέλνει μέσω του Πρύτανη στη Νομική Σχολή το έγγραφο για γνωμάτευση, η οποία και απορρίπτει την πρόταση, αλλά αφήνει παράθυρο για τους ακροατές δημόσιους υπαλλήλους που θα εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο.⁴⁰

Κόνδης Καθηγητής του Γυμνασίου εκάστοτε ανέβαιναν επί του βήματος και εξεφώνει λόγους υπέρ των ανταρτών εξυβρίζων την Κυβέρνησιν». [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας, *Χειρόγραφα ιστορικού αρχείου Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας. Περίοδος 1821-1866. Ιστορικό Αρχείο Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας. Επιλεγμένα χειρόγραφα περιόδου 1821-1866*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 370 (μεταγραφή με παραναγνώσεις) και σ. 359 (φωτοτυπία του πρωτοτύπου εγγράφου, το οποίο πρέπει να προέρχεται από το Αρχείο Χαράλαμπου Χριστόπουλου)]. Ο Κόνδης θα εκφωνήσει στις 25.3.1863 τον Λόγο της «πανηγύρεως διά την αποδοχόν του ελληνικού στέμματος υπό του βασιλέως Γεωργίου», που εκδόθηκε «δημοτική δαπάνη» (Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 202, αρ. 707).

39. Παναγιώτης Ι. Ζέπος, «Απαρχαί νομικής παιδείας εις το μετεπαναστατικόν Ναύπλιον», *Πελοποννησιακά* 16 (1986), σ. 8-10· Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές*, ό.π., σ. 77-79.

40. Δ. Κριεζής, Διοικητής Αργολίδας, Ναύπλιο, 28.11.1837, προς Γραμματεία Εκπαιδευσεως, «περί της παραδόσεως νομικών μαθημάτων εις το ενταύθα Γυμνάσιον [αιτήσεις Λέοντος Μελά, Εδ. Μάσσων, Κ. Αξελού]». Πρωτότυπο. Σύμφωνα με συνημμένο σημείωμα διαβιβάστηκε στον Πρύτανη Κ. Δ. Σχινά και εκείνος το έστειλε στη Νομική Σχολή στις 14.12.1837, από την οποία επέστρεψε στη Γραμματεία Εκπαιδευσεως (Γ.Α.Κ., Γραμματεία Εκπαιδευσεως, θυρίδα Υ3, φάκ. 12, 18-19α)· Γ. Γλαράκης, Γραμματεὺς Εκπαιδευσεως, Αθήνα, 3.12.1837, προς Διοικητή Αργολίδας: «Ο ζήλος των Κ. Κ. Μάσσωνος, Μελά

Όπως ήταν φυσικό για ένα νέο κράτος που προσπαθούσε να οργανωθεί, υπήρχε ενδιαφέρον στην πρωτεύουσα και τις μεγάλες πόλεις για τα νομικά. Στο Ναύπλιο από το 1824 παρατηρούνται προσπάθειες για την απόκτηση και τη διάχυση νομικής παιδείας που ίσως να αυξήθηκε και για λόγους διεκδικήσεων θέσεων εν όψει της ίδρυσης του Πανεπιστημίου Αθηνών.⁴¹ Το σχόλιο

και Αξελού είναι άξιος παντός επαίνου και παρακαλείται το Διοικητήριο να εκφράσει εις αυτούς επισήμως την μεγάλην της Γραμματείας ευαρέστησιν, διότι φιλογενώς και φιλοκάλως ηθέλησαν να καταστήσουν τας γνώσεις των επωφελείς εις την σπουδάζουσαν νεολαίαν. Τοιαύτα έργα τιμούν τους αγαθούς πολίτας και δεν παραβλέπονται από την Κυβέρνησιν». Σχέδιο, από το οποίο διαγράφηκαν οι τελευταίες 5 σειρές με την αρχική του σκέψη για μελλοντική αναγνώριση των μαθημάτων ως πανεπιστημιακών (Γ.Α.Κ., Γραμματεία Εκπαιδύσεως, θυρίδα Υ3, φάκ. 12, 19β). Κ. Δ. Σχινάς, Πρύτανης Πανεπιστημίου Αθηνών, 2.1.1838, προς Γραμματεία Εκπαιδύσεως. Πρωτότυπο. Ο Πρύτανης αναφέρει ότι έστειλε την αναφορά του Διοικητή Αργολίδας στην Επιτροπή Συντάξεως Οριστικού Κανονισμού του Πανεπιστημίου καθώς και στη Νομική Σχολή για γνωμοδότηση και πήρε απάντηση προφορική από την Επιτροπή και τη συνημμένη γραπτή από τη Σχολή, οι οποίες συμπίπτουν και με τη δική του γνώμη: «θεωρώ πάσαν εξαίρεσιν, εκτός της υπέρ υπαλλήλων της Κυβερνήσεως, μη δυναμένων να εγκαταλείψωσι τας θέσεις των διά να φοιτήσωσιν εις το Πανεπιστημείον, όχι μόνον ως ανασταλτικόν της προόδου του αρτιπαγούς τούτου καταστήματος, αλλά και ως επιβλαβή διά την επιστήμην εν γένει». Ο Διοικητής Αργολίδας με έγγραφό του στη Γραμματεία Εκπαιδύσεως στις 6.1.1838 πρόσθεσε στα τρία ονόματα των νομοδιδασκάλων του Ναυπλίου και το όνομα του αιτούντος Κ. Τριανταφύλλη (Γ.Α.Κ., Γραμματεία Εκπαιδύσεως, θυρίδα Υ3, φάκ. 12, 29).

41. Παναγιώτης Ι. Ζέπος, *Η νεωτέρα ελληνική επιστήμη του Αστικού Δικαίου (Εναρκτήριο Λόγος)*, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος, 1954, σ. 10-11, 57-61· ο ίδιος, «Απαρχαί νομικής παιδείας», *ό.π.*, σ. 1-8. Η περίπτωση του Edward Masson (1800-1873) είναι καλό παράδειγμα για τις προσπάθειες και τις στρατηγικές σταδιοδρομίας στο κράτος που ολοένα στελεχώνεται και στις κοινωνικές ιεραρχίες που διαμορφώνονται. Το 1826 διδάσκει στο Ναύπλιο «Πολιτική Οικονομία και Ηθική Φιλοσοφία» [*Γενική Εφημερίς*, αρ. 71 (3.7.1826), σ. 284]. Το 1838, όπως σημειώσαμε, διδάσκει Ρωμαϊκό Δίκαιο στο Ναύπλιο. Το 1840 είναι υφηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1842-1843 είναι καθηγητής Ιστορίας, με τους φοιτητές να διαμαρτύρονται τον Μάρτιο του 1842 γιατί δεν διδάσκει το μάθημα για το οποίο διορίστηκε (Λάμπας, *ό.π.*, σ. 465). Αντιγράφο από την εφημ. *Αιών*, αρ. 165 (26.5.1840): «Ο Κύριος Εδουάρδος Μάσσων, Δικηγόρος δεινός παρά τοις Δικαστηρίοις των Αθηνών, έλαβε παρά της Κυβερνήσεως, την άδειαν του να παραδίδη μάθημα τακτικόν εις το Πανεπιστήμιον. Γνωρίζοντες την πολυμάθειαν και την επιστημονικήν παιδείαν του ανδρός, συγχαίρομεθα τους επιμελείς Φοιτητάς του Πανεπιστημίου, ως δυναμένους να ωφεληθώσι βεβαίως από την παράδοσιν τούτου, ενώνοντος προς την συστηματικήν παιδείαν την ευφράδειαν, την μέθοδον και την αυστηράν ηθικήν. Την ερχομένην Τετάρτην (29 Μαΐου) θέλει αρχήσει να παραδίδη τα Στοιχεία της Διανοητικής, Ηθικής και Πολιτικής φιλοσοφίας κατά την Βακωνικήν μέθοδον. Η παράδοσίς του θέλει γίνεσθαι δις της εβδομάδος κατά Τετάρτην και Σάββατον από την ώραν 6-7 μ.μ.».

της εφημερίδας *Αθηνά* τον Μάρτιο του 1838 για το Ναύπλιο είναι καυστικό: «[...] εις την πόλιν μας σήμερον υπάρχει συρμός νομολογίας, όλοι οι δικηγόροι επαγγέλλονται τον νομοδιδάσκαλον, οι μεν συγγράφουν, οι δε παραδίδουν, άλλοι εκδίδουν, άλλοι προκηρύττουν, άλλοι εκαλύφθησαν με το διδασκαλικόν καλυμμαύχι, άλλοι ενθουσιώντες και ρητορεύοντες αναφέρουσι και απαγγέλλουσιν ως το *Πάτερ ημών* όλους τους συγγραφείς [...]».⁴²

Η ίδρυση το 1831 του *Φιλολογικού Σπουδαστηρίου* από τον Επτανήσιο γιατρό, λόγιο και βιβλιοθηκάριο της Ιονίου Ακαδημίας Ανδρέα Παπαδόπουλο Βρετό (1800-1876), που δάνειζε στα μέλη του βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες με συνδρομή, παρ' όλη τη θερμή υποστήριξη του Καποδίστρια δεν είχε μέλλον, όπως και η λέσχη *Αρμονία* (1833-1834),⁴³ με αποτέλεσμα στο Ναύ-

42. Π. Ι. Ζέπος, «Απαρχαί νομικής παιδείας», *ό.π.*, σ. 7-8.

43. Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, *ό.π.*, σ. 125-136. Υπάρχει και η πληροφορία «κατά τον τότε χρονογράφον» ότι την 8.4.1834 ιδρύθηκε Δημοτική Λέσχη που εγκαινιάστηκε με την παρουσία του Όθωνα, με αναγνωστήριο εφημερίδων, αίθουσα διαλέξεων, αλλά και χαρτοπαικτήριο (Δημόπουλος, *ό.π.*, τ. Α', σ. 702). Με τη Λέσχη αυτή ίσως πρέπει να συνδεθεί το φυλλάδιο *Κανονισμός της Λέσχης του Ναυπλίου*, Ναύπλιο, Βασιλική Τυπογραφία, 1834, 8ο μικρό, σ. 2 χ.αρ. + 1λ + 2-43 + 3λ, ελληνικά και γαλλικά, με τον κατάλογο των 113 διακεκριμένων «τιμίων και ευπολήπτων ανθρώπων» Ελλήνων (κυβερνητικών αξιωματούχων και Ναυπλιωτών) και ξένων αξιωματούχων και διπλωματικών υπαλλήλων, που έγιναν ιδρυτικά μέλη και συνδρομητές της Λέσχης, σ. 8-17. Στις σ. 22-41 υπάρχει ο Κανονισμός της Λέσχης. Η διαδικασία ίδρυσης και σύνταξης του Κανονισμού ολοκληρώθηκε από 1 ως 29 Νοεμβρίου 1833 με άδεια της κυβέρνησης, υπό την προστασία του Όθωνα και συνέργεια του Νομάρχη Αργολιδοκορινθίας, ενώ μία από τις συναντήσεις των μελών έγινε στο γραφείο της Δημογεροντίας. Η Λέσχη ονομάστηκε *Αρμονία* και ο κοινωφελής «σκοπός της Εταιρείας είναι να προμηθεύσει εις πεπολιτευμένους άνδρας μίαν καθημερινήν ευάρεστον και εν ταυτώ ωφέλιμον διασκέδασιν», αφού στο Ναύπλιο «αι διασκεδάσεις είναι πολλά σπάνια» και έπρεπε να «εξομαλισθή η τόσον δυσάρεστος έλλειψις αύτης της συναναστροφής, προ πάντων κατά τας διεξοδικάς νύκτας του χειμόνος». Η Λέσχη έπρεπε να στεγαστεί σε κατάλληλη οικία με ανάλογη διαίρεση των χώρων της «και καλώς ευπρεπισμένην με νέα έπιπλα της Γαλλίας» και να διαθέτει συλλογή, όσο γινόταν πληρέστερη, ελληνικών, γαλλικών, αγγλικών και γερμανικών εφημερίδων και περιοδικών, καθώς και βιβλιοθήκη, που θα σχηματιζόταν με αρχικό πυρήνα την προσφορά ενός τουλάχιστον βιβλίου από τα ιδρυτικά μέλη «ένα σύγγραμμα εις μίαν από τας Ευρωπαϊκάς γλώσσας, οποιαδήποτε και αν είναι η διαπραγματευομένη ύλη». Απαραίτητο ήταν και το «καλώς εφοδιασμένον Καφενεϊόν». «Οι χοροί, αι μουσικαί αρμονίαι και όλοι αι άλλαι ευφρόσυνοι συναναστροφαί, γίνονται τακτικώς εν καιρώ χειμόνος· κατά τας περιστάσεις όμως γίνονται και έκτακτοι». Τα τυχερά παιγνίδια ήταν απαγορευμένα. Αντίθετα, υπήρχε μιλιάρδο, σαντράτζι [= ζατρίκιον, σκάκι] «και άλλα παιγνίδια αθώας διασκεδάσεως». «Εις το δωμάτιον της αναγνώσεως απαγορεύονται αι συνομιλίας και το κάπνισμα», για το οποίο υπήρχαν άλλα δωμάτια. (Ο Κανονισμός τυπώθηκε, σύμφωνα με άρθρο του, για να διανέμεται στα μέλη του. Βιβλιογραφήθηκε από τους Γκίνη – Μέξα, τ. Γ', σ. 448, αρ. 10274. Από τα δύο

πλιο να μην ιδρυθεί Δημόσια Βιβλιοθήκη παρά μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Η σημαντική συμβατική σχολική βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου ούτε από τους διδάσκοντες ούτε από τους μαθητές χρησιμοποιήθηκε εξ αιτίας του προγράμματος, του τρόπου λειτουργίας του σχολείου και των διοικητικών αγκυλώσεων, και δεν εξελίχθηκε σε δημόσια, όπως συνέβη σε

γνωστά αντίτυπα έχει χαθεί εκείνο της Ε.Β.Ε., τουλάχιστον από το τέλος της δεκαετίας του 1970, που το αναζητώ, και μόλις τον Ιούλιο του 2013 μου έγινε προσιτό με διαδανεισμό το αντίτυπο της Harvard College Library, προερχόμενο από τη Βιβλιοθήκη του Konrad von Maurer του Μονάχου, χάρη στις ενέργειες της Βιβλιοθήκης «Κ. Θ. Δημαράς» του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Για τη Λέσχη *Αρμονία* δεν έχουμε άλλη είδηση και ίσως την παρέσυρε και αυτήν η φυγή των μελών και των συνδρομητών της στη νέα πρωτεύουσα, την Αθήνα). Με την ευκαιρία της αναφοράς στον Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό μπορούμε να τον «απαλλάξουμε» από την κατηγορία που του «απάγγειλε» η κοραϊκή βιβλιογραφία: «Ο δεύτερος, δημοσιευμένος μετά τον θάνατον του Κυβερνήτη, δεν εστάθηκε πιο τυχερός. Στην Εθνική Συνέλευση του Ναυπλίου (1832) οι Καποδιστριακοί –σημειώνουν φιλοκοραϊκές πηγές– «έκαυσαν τον δεύτερον διάλογον του Π[ανταζίδη, δηλαδή του Κοραή] αναθεματίσαντες το όνομά του (*Σύμμικτα Ελληνικά* 2, σ. 7). Ο Αλέξανδρος Σούτσος απαθανάτισε τη σκηνή με τη γνωστή του σατιρική διάθεση μνημονεύοντας και τον πρωταγωνιστή της, τον Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό: «Κρίμα Παπαδόπουλέ μου, η φωτιά σου η μεγάλη / όπου και τον Κοραή σου να ψηθή τον έχεις βάλει» (*Πανόραμα της Ελλάδος*, 1875, σ. 39) [Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Το χρονικό και τα παρακόλουθα του θανάτου του Αδαμ. Κοραή (1833)», *Σταθμοί προς τη Νέα Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα 1965, σ. 170]. Την ταύτιση αυτή αναπαράγουν η Λουκία Δρούλια, «Τα πολιτικά φυλλάδια του Κοραή», *Διήμερο Κοραή 29 και 30 Απριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., 1984, σ. 235 και η Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, *ό.π.*, σ. 128. Από μεταγενέστερη μαρτυρία μαθαίνουμε τον αυτουργό: «η δε δευτέρα [των διδασκαλισσών] Ειρ. Παπαδοπούλου [Πάτρα 1837-] θυγάτηρ του επί Καποδιστρίου μέλους της τριμελούς επί των Οικονομικών Επιτροπής, σφόδρα ζηλωτού του τότε συστήματος (αυτός έκαυσεν έξωθεν του Βουλευτικού τω 1831 τον Πανταζίδην του Κοραή)» (Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων, Αθήνα, 12.7.1855, προς Υπουργό Εκπαιδεύσεως Π. Αργυρόπουλο. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εκπαιδεύσεως, φάκ. 408/1. Το έγγραφο δημοσιεύει ολόκληρο στην ανακοίνωσή του ο Γιώργος Η. Κόνδης σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 447-451). Για τον Ανδρέα Παπαδόπουλο έχουμε τη σύσταση του Ιωάννη Κοκκώνη, Παρίσι, 7/19.10.1823, στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο: «[...] λαμβάνω τον κάλαμον, τυχόν ευκαιρίας κατά την εδώθεν αναχώρησιν του φίλου μου και γνωρίμου σας Ανδρέου Παπαδοπούλου Πατριάου. Ο νέος είναι αξιότατος διά την παιδείαν και διά τον πατριωτισμόν του, δυνάμενος να συνεισφέρει και αυτός εις τον υπέρ της ελευθερίας μας αγώνα το μέρος του· υπέρ παιδείας υπέφερε γενναίως πολλές στερήσεις και κακουχίας· έχει προθυμίαν να συμμερισθῆ με τους λοιπούς ομογενείς και τας υπέρ του ιερού αγώνος ταλαιπωρίας επιμόνωες» (*Ιστορικών Αρχείων Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, επιμέλεια Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Ακαδημία Αθηνών, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Ε΄, τχ. ΙΙΙ, *Έγγραφα του 1823*, Αθήνα 1968, σ. 538, αρ. 836). Υπηρετήσε ως Β΄ Γραμματεὺς

άλλες ελληνικές πόλεις.⁴⁴ Έτσι, το παράπονο του Παμπούκη το 1860 είναι πολυσήμαντο και διαχρονικό: «Ανήκοντα δε μέσα [διδασκαλίας] εισί δημόσια βιβλιοθήκαι, εν αις έτι μάλλον καταρτίζονται οι Καθηγηταί και διδάσκαλοι, το μεν εις τα εκάστοτε διδασκόμενα, το δε διά προσκτήσεως νεωτέρων γνώσεων και ανακαλύψεων, ή διά προαγωγής προς την ειδικότητα της αρμοδίας τέχνης και επιστήμης. Αλλά παρ' ημίν τοις επαρχιώταις ουδόλως υπάρχουσι δημόσια βιβλιοθήκαι, η δε του Γυμνασίου περιέχει κοινότατα βιβλία».⁴⁵

του Βουλευτικού (3.10.1824), Αρχιγραμματέας στη Γ' Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου (6.4.1826) (Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*, Αθήνα 1966, σ. 167, 190, 218, 222), Β' Γραμματέας στο Τμήμα Οικονομίας του Πανελληνίου (23.1.1828), μέλος της Επιτροπής Οικονομίας (12.9.1829 [-Ιανουάριος 1832]). Στην Ε' Εθνική Συνέλευση (Δεκέμβριος 1831 – Μάρτιος 1832) ήταν πληρεξούσιος Πατρών [Γ. Δ. Δημακόπουλος, «Αι κυβερνητικά αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833», *Ο Ερανιστής* 4 (1966), σ. 127, 154]. Η διατύπωση «τον Κοραή σου» στον στίχο του Α. Σούτσου ίσως αναφέρεται στη γνωριμία του με τον Κοραή στα χρόνια των σπουδών του στο Παρίσι. Αν η σκέψη αυτή είναι σωστή, τότε η απόφασή του για το κάψιμο πρέπει να είχε διλημματικά χαρακτηριστικά. Η σχέση διατηρήθηκε, αφού το 1828 ο Κοραής του στέλνει ένα αντίτυπο από τα έργα του Λυκούργου *Λόγος κατά Λεωκράτους και Άτακτα*, τ. Α', αντίστοιχα, και στις 29.1.1828 αναγγέλλει ότι έλαβε επιστολή του. Το 1829 ο Παπαδόπουλος συνυπογράφει έγγραφο της Επιτροπής Οικονομίας που αναγγέλλει την έκδοση επιταγής, κατά διαταγή του Κυβερνήτη, 2.000 φράγκων για να στείλει ο Κοραής βιβλία του για τα ελληνικά σχολεία (Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, έκδοση Ομίλου Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, τ. Ε', Αθήνα 1983, σ. 335, 336, 356 [επιστολές 1207 (1.8.1826), 1208 (13.8.1826), 1222 (8.12.1826), τ. ζ', Αθήνα 1984, σ. 83, 104, 166, επιστολές 1298 (9.1.1828), όπου αναγγέλλει ότι έλαβε επιστολή από τον Παπαδόπουλο, 1320 (12.9.1828) και 1374 (20.11.1829)]. Για αυτούς τους λόγους ίσως τον υποπετεύθηκαν οι αντικαποδιστριακοί ως μέλλοντα απεσταλμένο του Καποδίστρια στον Κοραή (Αλ. Μαυροκορδάτος, Ναύπλιο, 23.12.1830, προς Γ. Κουντουριώτη. Ύδρα, *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 10, επιμέλεια Κωνσταντίνου Αθ. Διαμάντη, Αθήνα, Γ.Α.Κ., 1969, σ. 329, αρ. 326). Ο Χρήστος Λούκος (*Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 80-81) κωδικοποιεί αγγλικές μαρτυρίες για την πολιτική του «κρυφή» τοποθέτηση: «αντιπολ. (αλλά πολύ φτωχός για να θυσιάσει το μισθό του)». Πρβλ. και τις άλλες αναφορές στις σ. 33 σημ. 10, 133, 273 σημ. 142 και 415. Στα έντυπα μονόφυλλα και στην αλληλογραφία της Επιτροπής Οικονομίας ως το 1832 το όνομά του είναι Α. Παπαδόπουλος, όπως το σημείωσε και ο Σούτσος.

44. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 95-106.

45. Χ. Παμπούκης, «Λόγος επί της ενάρξεως των ενιαυσίων εξετάσεων του Γυμνασίου Ναυπλίας εκφωνηθείς την 8 Ιουνίου 1860», *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 144, πρβλ. και σ. 141. Βλ. και Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 80-81. Στο Ναύπλιο υπήρχαν εκτός των ιδιωτικών και οι ημιδημόσιες βιβλιοθήκες των δημόσιων υπηρεσιών με τα ειδικά βιβλία, εγκυκλίους, κωδικοποιημένη νομοθεσία, *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αλλά και διάφορα βιβλία προερχόμενα από δωρεές ή συνδρομές της υπηρεσίας. Γνω-

Οι σύλλογοι που ιδρύθηκαν στο Ναύπλιο, από το 1844 και ύστερα, οργάνωναν συζητήσεις για ηθικά, πολιτικά, δικαστικά και ιστορικά θέματα, αλλά δεν φαίνεται να φιλοδόξησαν να γίνουν ιδρυτές βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου. Ο σύλλογος *Μουσεῖον ο Πλάτων* συστάθηκε το 1844 από μαθητές του Γυμνασίου και υπαλλήλους, και οργάνωσε συζητήσεις για θέματα πολιτικά, δικαστικά, αρχών της ηθικής και για τις πράξεις μεγάλων ανδρών, ιδίως της αρχαίας και νεότερης ιστορίας. Ο *Πλάτων* υπήρχε ως το 1851 και οι συζητήσεις σε αυτόν οδήγησαν σε ξυλοδαρμούς και μαχαιρώματα.⁴⁶ Το 1846 ιδρύθηκε η φιλολογική εταιρεία *Μουσεῖον ο Αριστείδης*, την επιτροπή της οποίας αποτελούσαν οι Α. Οικονόμος, Αθ. Παναγιωτόπουλος και Κωνσταντίνος Δημητριάδης. «Φιλόμουσοί τινες νέοι συσκευθέντες ενέκρινον να συστήσωσι Μουσεῖον υπό το σήμα Αριστείδης, σκοπόν ἔχων την Ηθικὴν μόρφωσιν και διανοητικὴν ἀνάπτυξιν», γράφουν στον Νομάρχη Αργολίδας Σ.

στές είναι οι βιβλιοθήκες στο Βουλευτικό (1823, 1825) και στη Φιλανθρωπική Εταιρεία (1827). (Βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 22-24.) Η βιβλιοθήκη της Αντιβασιλείας περιείχε βιβλία αρχαίας ελληνικής, λατινικής, γερμανικής, γαλλικής και αγγλικής φιλολογίας, συλλογές ελληνικών και ξένων νόμων και βιβλία για την αρχαία και νέα Ελλάδα. Στο Παράρτημά της υπήρχε αναγνωστήριο ελληνικών και ξένων εφημερίδων, ανοιχτό για το κοινό (Ι. Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, ό.π., σ. 91). Η βιβλιοθήκη της Αντιβασιλείας αριθμούσε 840 βιβλία το 1841, όταν κατέληξε στην Εθνική Βιβλιοθήκη (Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 27).

46. Εφημ. *Ο πρωινός κήρυξ*, Αθήνα, αρ. 113 (4.11.1844), σ. 4. Το δημοσίευμα υπογράφεται: Κ. Ν. Εν Ναυπλίω την 27 Οκτωβρίου 1844. Για τα επεισόδια της 11.2.1851 βλ. Ι. Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, ό.π., σ. 93: «Ο σύλλογος ούτος διέθετε και αίθουσαν διαλέξεων, όπου εγίνοντο ομιλίας περί διαφόρων θεμάτων. Τας διαλέξεις ταύτας παρηκολούθουν ακωλύτως και οι μαθηταί του Γυμνασίου. Εις μίαν εκ των διαλέξεων τούτων, γενομένην την 11ην Φεβρουαρίου 1851, οι ακροαταί, μεταξύ των οποίων ήσαν και μαθηταί του Γυμνασίου, διηρέθησαν εις επιδοκιμαστάς και αποδοκιμαστάς του ρήτορος. –Ποίος ο ρήτωρ και ποίον το θέμα της ομιλίας του δεν γνωρίζομεν.– Τότε συνέβη λυπηρόν επεισόδιον μεταξύ μαθητών και καθηγητών παρακολουθούντων την διάλεξιν εκείνην. Ο καθηγητής Κωνσταντίνος Γαλανόπουλος ήλθεν εις χείρας, μετά των ζωηροτέρων μαθητών Χρ. Ιοσαδρόσκι και Αχιλ. Τάργα, τους οποίους εξυλοκόπησεν εντός της αιθούσης. Την εσπέραν της ίδιας ημέρας αμφοτέροι οι μαθηταί επετέθησαν εναντίον του Γαλανοπούλου, ότε ούτος εξήρχετο της οικίας του, και ο μεν Τάργας εκτύπησε τούτον εκ των όπισθεν εις την ωμοπλάτην, ο δε Ιοσαδρόσκι αποσπάσας μάχαιραν επεχείρησε να τον κτυπήσει εις το στήθος. Προσδραμόντες όμως διερχόμενοι πολίται συνεκράτησαν τον Ιοσαδρόσκι, συλλαβόντες δε αμφοτέρους τους παρέδωσαν εις την αστυνομικήν αρχήν. Αμφοτέροι κατεδικάσθησαν εις φυλάκισιν υπό του δικαστηρίου, υπό δε του καθηγητικού συλλόγου εις αποβολήν διά παντός εκ του Γυμνασίου. Βραδύτερον ο σύλλογος ανεκάλεσε την αποβολήν του Ιοσαδρόσκι και επέτρεψεν εις τούτον να συνεχίση την φοίτησίν του εις το Γυμνάσιον κατόπιν εγγυήσεως του πατρός του, αξιωματικού, ότι ο υιός του θα δείξει εις το μέλλον διαγωγήν κοσμιωτάτην».

Σκούφο, «θαρρούντες εις τα φιλελεύθερα συνταγματικά αισθήματά» του και του στέλνουν συνημμένο τον Κανονισμό του Μουσείου για να τον εγκρίνει «κάμνοντας εις αυτόν, όσας κρίνιητε προσθαφαιρέσεις». ⁴⁷ Αντικείμενο «θέλει ήσθαι η συζήτησις διαφόρων υποθέσεων φιλολογικών, σκοπόν έχουσών τον έλεγchon και τον παραλληλισμόν ηθικών χαρακτήρων τεθνεώτων ανδρών, και την εκφώνησιν διαφόρων λόγων [...]. Το Μουσείον δεν εφάπτεται των καθεστώτων». ⁴⁸ Ο Γυμνασιάρχης Χ. Παμπούκης ζήτησε και απαγορεύτηκε να γίνονται μέλη οι μαθητές του Γυμνασίου. ⁴⁹

47. Επιτροπή Μουσείου ο Αριστείδης, Ναύπλιο, 16.3.1846, προς Νομάρχη Αργολίδας (Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εκπαιδύσεως, φάκ. Υ96, φ. 9).

48. *Κανονισμός του Μουσείου ο Αριστείδης Συγκείμενος από άρθρα τεσσαράκοντα εζ. αριθ. 46*. Τα αποσπάσματα από τα άρθρα 2 και 3 (Γ.Α.Κ., στο ίδιο). Τα μέλη προβλεπόταν να μην υπερβαίνουν τα 30 και πλήρωναν μηνιαία συνδρομή 1 δραχμή. Προτείνονται θέματα τα οποία εισάγει ο πρόεδρος, και οι αγορευταί μιλούν εναλλάξ υπέρ και κατά. Τηρούνται πρακτικά. Τα μέλη πρέπει να έχουν συμπληρώσει το εικοστό έτος της ηλικίας, να είναι εγνωσμένης διαγωγής, να είναι υπάλληλοι ή μαθητές της Γ' ή Δ' τάξης του Γυμνασίου. Υπάρχουν και εισιτήρια για ακροατές.

49. Ο Νομάρχης είχε θετική γνώμη, αλλά ήθελε να εγκρίνει ο ίδιος τα προς συζήτηση θέματα. Ζήτησε τη γνωμάτευση του Γυμνασιάρχη Χ. Παμπούκη, στέλνοντάς του στις 19.3.1846 την αίτηση της Επιτροπής και τον Κανονισμό επί επιστροφή. Ο Γυμνασιάρχης απάντησε στις 20.3.1846 ότι θεωρεί τη συμμετοχή των μαθητών του Γυμνασίου «πάντι απαράδεκτον» για τους εξής λόγους: «α') ότι Μουσεία και λέσχαί διά τους μαθητάς είναι η κατ' οίκον μελέτη, το Γυμνάσιον και τα μαθήματά των. β') Επειδή τα μεν μέλη του Μουσείου τούτου θέλουσιν είσθαι εικοσαετείς νέοι (Άρθρ. 36, α') και επομένως ούτω πρεσβύτεροι, ούτω εμπειρότεροι ή σοφότεροι των του Γυμνασίου μαθητών' το δε αντικείμενον φιλολογικά υποθέσεις (Άρθρ. 2) ενώ οι μαθηταί εξ επαγγέλματος σπουδάζουσι την Γυμνασιακήν φιλολογίαν. γ') Επειδή προσέτι η παραδοχή μαθητών εις τοιαύτην εταιρίαν ήθελεν δώσει αφορμήν και εις την παράβασιν του άρθρου §22 του από 29 Απριλίου 1841 Γενικού Κανονισμού του Β. [ασιλικού] τούτου Γυμνασίου [...]. [Το άρθρο §22 προέβλεπε «ν' αποφεύγωσιν ου μόνον τας κακάς συναναστροφάς, συμπεριφερόμενοι μόνον μετά νέων εμφρόνων και εναρέτων, αλλά και τα καπηλεία και καφενεία, και παν είδος παιγνίου και διασκεδάσεως μη σύμφωνον μετά του υψηλού προορισμού της σπουδαζούσης νεολαίας». (*Γενικός Κανονισμός των Χρεών του εν Ναυπλίω Β. Γυμνασίου και Ελληνικού Σχολείου*, Αθήνα, Βασ. Τυπογραφείο, 1841, σ. 13-14)]. Η εισήγηση του Νομάρχη στον Υπουργό στις 24.3.1846 δέχεται την άποψη του Γυμνασιάρχη αλλά είναι πολιτικότερη: «Και διότι η προστιθέμενη άσκησις των νέων, εις φιλολογικάς συζητήσεις, είναι επωφελής, επαγγελλομένη τω όντι την ηθικήν και διανοητικήν ανάπτυξιν αυτών και διά να φύγωμεν τας αφορμάς των παρεξηγήσεων, γνωμοδοτώ να δοθή η άδεια προς σύστασιν της εταιρίας, από μη μαθητάς του Γυμνασίου, υπό τον όρον όμως, του να εισαχθή Διοικητική επιτήρησις, προεξεταζομένου παντός αντικειμένου συζητήσεων και να ενεργήται η διάλυσις, εν περιπτώσει καθ' ην ήθελον παρατηρηθή παρεκτροπαί, προσβάλλουσαι τα ήθη ή τους Νόμους του Κράτους». Ο Υπουργός Ι. Κωλέττης (Σχέδιο, 6.5.1846) εγκρίνει την

Λίγα είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για την καλλιτεχνική ζωή και τις παραστάσεις σε μια εποχή που η έννοια του ελεύθερου χρόνου δεν είναι κατακτημένη, καθώς η κοινωνία προσπαθεί να αντιμετωπίσει με όλες της τις δυνάμεις τις βασικές ανάγκες επιβίωσης. Περισσότερο ευνοημένες είναι οι μουσικές εκδηλώσεις, καθώς συνδέονται με τους κεντρικούς θεσμούς της κοινωνίας και του κράτους, την εκκλησία και τον στρατό.⁵⁰ Λιγότερο ευνοημένες είναι οι θεατρικές παραστάσεις, από τις οποίες, αν αφαιρέσουμε τις σχολικές, που είναι θεσμοθετημένες αλλά και περιορισμένες στη σχολική διαδικασία, και τις ερασιτεχνικές που δεν υπακούουν σε κανονικότητες, μένουν οι επαγγελματικές παραστάσεις των περιοδεούντων θιάσων, για τις οποίες αναζητούμε μαρτυρίες.⁵¹

Παρουσιάζω εδώ τρεις μαρτυρίες για ελαφρά θεάματα στο Ναύπλιο: Καραγκιόζης (1839), Σχοινοβάτες (1842) Ιππογυμνάσματα (1843). «Παρακαλώ την ρηθήσαν Σεβαστήν Δημαρχείαν όπος με χορηγήση την άδειαν το να παραστήσου μερικά πεγνίδια επονομαζόμενα εις του τουρκικόν καρακιοζλούκια εις το καφενίον του Βασιλείου Θεοχαρίδη, μένου δε με το ανίκον Σέββας, ο ευπιθείς πολίτης Χρήστος Πησκαρέλος». Ο Δήμαρχος Γ. Μ. Αντωνόπουλος, την ίδια μέρα, 24 Μαΐου 1839, στέλνει την αίτηση στον Δημοτικό Αστυνόμο με την υπόδειξη ότι «δύναται να χορηγήση την αιτουμένην άδειαν ενεργών, ό,τι εκ των καθηκόντων του, και προτρέπων τον αιτούντα να προσφέρη ό,τι προαιρείται εις το Δημοτ. Νοσοκομείον». Ο Αστυνόμος όμως είχε αντίθετη γνώμη, αφού θεωρούσε ότι ο καρακιοζοπαίχτης «είναι κακής διαγωγής, δεν δυνάμεθα να του χωρηγήσωμεν την παρ' αυτού ζητουμένην άδειαν τού να

εισήγηση για την άδεια σύστασης «υπό την υμετέραν ευθύνην» (Γ.Α.Κ., ό.π.). Το 1871, όταν ο Παναγιώτης Μ. Ιατρός (Πρόεδρος), ο Β. Κόκκινος, ο Κωνσταντίνος Φαρμακόπουλος, ο Π. Μενέλαος και ο Ν. Καραπάυλος ίδρυσαν τη *Λέσχη Ναυπλίας* και ο Νομάρχης Αργολίδας ζήτησε από το Υπουργείο Εσωτερικών την έγκρισή τους, το Υπουργείο απάντησε ότι «δεν απαιτείται άδεια, ούτε το καταστατικόν αυτής χρήζει εγκρίσεως». (Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, φ. 1/20, έγγραφα με ημερομηνίες 21, 22, 26, 29.6.1871). Βλ. Δημόπουλος, ό.π., σ. 241-242 και Γεώργιος Αθ. Χώρας, *Μουσική παιδεία και ζωή στο Ναύπλιο (18ος-20ός αιώνας)*, Έκδοση του Δήμου Ναυπλιέων, Ναύπλιο 1994, σ. 39. Ας προστεθεί και το άρθρο «Περί Λέσχης», εφημ. *Αργολίς*, αρ. 137, Ναύπλιο, 1.10.1871, όπου ενδιαφέρουσες απόψεις για τις λέσχες στον κόσμο αλλά και για τις προσδοκίες των Ναυπλιέων από τη νεοϊδρυμένη Λέσχη τους. Το 1873 ιδρύεται από Ναυπλιώτες φοιτητές ο Φιλολογικός Σύλλογος Κάδμος. Βλ. Δημόπουλος, ό.π., σ. 244-245, Χώρας, ό.π., σ. 40.

50. Χώρας, ό.π., σ. 26-33. Κωνσταντίνος Γ. Σαμπάνης, «Οι παραστάσεις όπερας στο Ναύπλιο κατά την οθωνική περίοδο», *Μουσικός Έλληνομνήμων* 7 (Σεπτ.-Οκτ. 2010), σ. 3-11.

51. Βλ. την ανακοίνωση της Βαρβάρας Γεωργοπούλου σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 453-468. Για τη θεατρική κίνηση του 1871 βλ. Δημόπουλος, ό.π., σ. 243.

παραστήση εις καφφενείον πράξεις προσβαλούσας τα ήθη καθόσον η διαγωγή του είναι αισχρά τον οποίον προτρέψαντες μάλιστα να αναχωρήση εντεύθεν έλαβε το διαβατήριόν του και ανεχώρησε». ⁵²

Στις 6 Μαρτίου 1842 Ιταλοί σχοινοβάτες ζητούν άδεια από τον Δήμαρχο για «να παραστήσουν θεατροπαίγνια». Ο Δήμαρχος ζητά την έγκριση του Διοικητή, αφού σημειώνει ότι δεν θα χρησιμοποιήσουν την Πλατεία Λουδοβίκου (σημερινή Συντάγματος) ούτε του Παλατίου (σημερινή Τριών Ναυάρχων) αλλά θα δώσουν τις παραστάσεις τους έξω από τα τείχη, προς την Πρόνοια. Η Δημοτική Αστυνομία, η Μοιραρχία και το Φρουραρχείο, που ειδοποιήθηκαν εγγράφως, θα φρόντιζαν για την ευταξία, και ειδικά ο Αστυνόμος «θέλει λαμβάνει προηγουμένως γνώσιν των παραστάσεων μη τυχόν προσβάλουν την Ηθικήν». ⁵³

Η περίπτωση «του εν Πρόνοια θεάτρου Διευθυντού Αγγέλου Ρωμανίνη [...] αιτούντος παράτασιν αδείας προς εξακολούθησιν των Ιππογυμνασμάτων και λοιπών παραστάσεων» είναι πιο ενδιαφέρουσα. Το θέατρο είχε εξασφαλίσει άδεια από τις 28 Νοεμβρίου 1842 ως τις 28 Φεβρουαρίου 1843 και στην

52. Χρήστος Πησκαρέλος, Ναύπλιο, 24.5.1838 [= 1839], προς Δημαρχία Ναυπλίου. Πρωτότυπο. Στο ίδιο έγγραφο παραπομπή του στον Δημοτικό Αστυνόμο Ναυπλίου, αυθημερόν, από τον Δήμαρχο Γ. Μ. Αντωνόπουλο. Αστυνόμος Ναυπλίου Γ. Κοτσάκης, 25.5.1839, προς Δήμαρχο Ναυπλιέων. Πρωτότυπο (Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου, φάκ. 1839, Ω 50). Ο Δήμαρχος προέτρεψε τον Αστυνόμο να ασκήσει τα καθήκοντά του με μετριοπάθεια, σύμφωνα με το Β.Δ. της 31ης Δεκεμβρίου 1836, του οποίου η §8 του άρθρου 50 προέβλεπε: «8. Η επαγρύπνηση των κοινών παιχιδίων και κινητών θεάτρων, καθόσον αφορά τα καλά ήθη, ανατίθεται εις την ιδιαίτεραν επαγρύπνησιν της αστυνομίας». Το άρθρο 555 του Ποινικού Νόμου προέβλεπε: «Εις πρόστιμον δέκα μέχρι διακοσίων δραχμών υποβάλλεται όστις άνευ αδείας της αρχής επιχειρεί δημόσια αθύρματα, θεατρικάς ή άλλας παραστάσεις [...]. Η αυτή ποινή επιβάλλεται εις εκείνους εκ των επιχειρούντων τοιαύτα αθύρματα, Θεατρικάς ή άλλας παραστάσεις, όσοι, όταν αναφύσιν εντεύθεν αταξία, δεν επικαλούνται ευθύς την βοήθειαν της αρχής». (*Ελληνική νομοθεσία από του 1833* υπό Θεοδώρου Π. Δηλιγιάννη και Γ. Κ. Ζηνοπούλου, τ. Γ', Αθήνα 1862, σ. 31-33). Καλύτερη τύχη ίσως είχε αντίστοιχο εγχείρημα δύο χρόνια αργότερα, όπως σημειώνεται «σε δημοσίευμα της αθηναϊκής εφημερίδας *Ταχύπτερος Φήμη*, με ημερομηνία 18 Αυγούστου 1841, που αναγγέλλει μια παράσταση στο Ναύπλιο με θέμα “Ο Χατζηαβάτης και ο μικρός Μεμέτ”. Η παράσταση φαίνεται καθαρά τούρκικη, μα για να μην την καταγγέλλει η εφημερίδα υποθέτουμε πως δεν ήταν άσεμνη». (Γιώργος Πετρής, *Ο Καραγκιόζης. Δοκίμιο κοινωνιολογικό*, Αθήνα, Εκδόσεις «Γνώση», 1986, σ. 27).

53. Δήμαρχος Ναυπλίου, 6.3.1842, προς Διοικητή Αργολίδας. Πρωτότυπο. Στο ίδιο ο Διοικητής Αργολίδας Ι. Κοντουμάς εγκρίνει να δοθεί η άδεια. Δήμαρχος Ναυπλίου, 7.3.1842, προς Β. Μοιραρχία Αργολίδας. Πρωτότυπο. Δήμαρχος Ναυπλίου, 7.3.1842, προς Δημοτική Αστυνομία. Πρωτότυπο. Δήμαρχος Ναυπλίου, 7.3.1842, προς Β. Φρουραρχείο Αργολίδας. Πρωτότυπο (Γ.Α.Κ., ό.π., φάκ. 1842, Ω 51).

αναφορά του για παράταση ο Δήμαρχος φαίνεται ότι ήταν θετικός. Ο Αστυνόμος όμως είχε τη γνώμη ότι έπρεπε να σταματήσει τις παραστάσεις. Οι λόγοι που επικαλείται γι' αυτή την απόφαση, είναι χαρακτηριστικοί:

Α'. Διὰ τὸ πένθημον τῶν ἡμερῶν τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.

Β'. Διότι οἱ Κύριοι ἀξιωματικοί, συνδρομηταὶ τοῦ λεχθέντος θεάτρου ἐνεθάρρουν τὸν Κωμωδόν (Παλιάτζον) καὶ παριστᾶ γελοίας τινὰς μοιμητικὰς πράξεις (Παντομοίμας) ἀντιβαινούσας τὰ χρηστὰ ἤθη, ἔνεκα τῶν ὁποίων θέλωμεν τὸν καταδιώξει ποινικῶς.

Γ'. Διότι πολλοὶ ἐκ τῶν Δημοτῶν παρεπονέθησαν εἰς ἡμᾶς ἐναντίον τοῦ θεάτρου αὐτοῦ, καθότι δὲν δύνανται νὰ περιστείλωσι τὰ τέκνα των ἀπὸ τοῦ νὰ ὑπάγωσιν εἰς τὰς θεατρικὰς παραστάσεις, ἀφαιροῦντα πᾶν ὅτι δύνανται ἐκ τῆς οἰκίας καὶ πωλοῦντα αὐτὰ εἰς ἐλαχίστας τιμὰς διὰ νὰ πληρώσωσι τὴν εἰς τὸ θέατρον εἴσοδόν των.⁵⁴

Μέσα στον υπερπληθυσμό που συγκεντρώθηκε στο Ναύπλιο ὡς τα Αποβατήρια του Ὄθωνα, υπήρχαν και αρκετοὶ λογοτέχνες, σπουδασμένοι και αυτοδίδακτοι δημοσιολόγοι και εκπαιδευτικοί, συγγραφεῖς σχολικῶν βιβλίων. Ο Αγώνας του 1821 και οι δύσκολες καταστάσεις που ακολούθησαν και ἔθεταν πιεστικά το εθνικό και το κοινωνικό πρόβλημα, κίνησαν τη γραφίδα τους και τα οκτώ, αλλά στοιχειώδη, τυπογραφικά εργαστήρια του Ναυπλίου δέχτηκαν παραγγελίες για εκτύπωση των δημιουργημάτων τους. Ανάμεσα στους λογοτέχνες αναγνωρίζονται τα ονόματα των αδελφῶν Αλέξανδρου και Παναγιώτη Σούτσου, του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, του Δημητρίου Κ. Βυζάντιου και του Μ. Χουρμούζη, του Γεωργίου Τερτσέτη και του Δημητρίου Γουζέλη. Ξεχωρίζουν οι σπουδαιότεροι δημοσιολόγοι Γρηγόριος Παλαιολόγος, Αναστάσιος Πολυζοίδης, Χριστόδουλος Κλωνάρης, Ιωάννης Φιλήμων, Κωνσταντῖνος Οικονόμος ο ἐξ Οικονόμων, Νικόλαος Σκούφος και Διονύσιος Πύρρος. Από αυτούς κανένας δεν θα παραμείνει στο Ναύπλιο ὡς το τέλος της δεκαετίας του 1830. Θα ακολουθήσουν τον βασιλιά και την κυβέρνηση στην Αθήνα. Εκεί θα μεταφερθούν και τα επτά ἀπὸ τα οκτώ τυπογραφεία, με πρώτο το κρατικό. Στο Ναύπλιο θα παραμείνει το τυπογραφεῖο του Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως (1784-1846) και του Κωνσταντίνου Ιωαννίδου Σμυρναίου (1816-1879). Οι αριθμοὶ εἶναι χαρακτηριστικοί για την εκδοτική παραγωγή: ἀπὸ τα 60 βιβλία που τυπώθηκαν την περίοδο 1833-1836, τα 21 τυπώνονται στην τυπογραφία της Διοικήσεως, 15 στα ἄλλα ἑξὶ τυπογραφεία (Κ. Ράλλης 7, Κονταξής – Λουλάκης 3, Εμμ. Αντωνιάδης 2, Α. και Ν. Αγγελίδης 1, Ν. Παπαδόπουλος 1, Γ. Παπαδόπουλος 1) και 24 στο τυπογραφεῖο Τόμπρα – Ιωαννίδη

54. Αστυνόμος Ναυπλίου Ιωάννης Αγαλλόπουλος, 18.2.1843, προς Δήμαρχο (Γ.Α.Κ., ὁ.π., φάκ. 1843, Ω 51).

(το 1833 σε 2 βιβλία υπήρχε και ο τρίτος συνεταιίρος –από το 1829– ο Γεώργιος Αθανασιάδης Μελισταγής Μακεδών), που θα συνεχίσει μόνο του ως το 1846, οπότε πέθανε ο Τόμπρας, και ο Ιωαννίδης συνέχισε ως το 1862 τυπώνοντας άλλα 100, συνολικά 124 περίπου βιβλία λογοτεχνικά, δημοσιολογικά και σχολικά, πάντοτε σχεδόν μικρά και εύκολα βιβλία και φυλλάδια για όλη την περίοδο 1833-1862 (από 0 μέχρι 8, μέσος όρος 4, ετησίως). Τα μεγάλα και τα δύσκολα στέλνονται στην πρωτεύουσα, ανάμεσά τους και τα βιβλία των Ναυπλιωτών που κατοικούσαν στο Ναύπλιο ή ήταν μέτοικοι στην Αθήνα ή αλλού. Πάντως δεν τύπωσαν τίποτε στο Ναύπλιο, και επομένως απουσιάζουν από τις πάντα ενδεικτικές απαριθμήσεις μας, π.χ. ο Θεόδωρος Γ. Ορφανίδης. Στο Ναύπλιο τυπώνονται κάποια από τα βιβλία των λίγων συγγραφέων που παρέμειναν εκεί, και κυρίως των κρατικών υπαλλήλων, οι οποίοι στην πλειονότητά τους είναι καθηγητές και οι δάσκαλοι: Νικόλαος Σπηλιάδης, Λεόντιος Αναστασιάδης, Χαράλαμπος Παμπούκης, Γεώργιος Κόνδης, Αναστάσιος Μαυροκέφαλος, Κωνσταντίνος Δ. Βικέλας, Ευφροσύνη Κ. Δόκου –σύζυγος Κ. Βικέλα–, Νικόλαος Φλογαΐτης, Ιωσήφ Μαύρος, Κωνσταντίνος Αξελός, Νικόλαος Λοβιζέλλης, Αλέξανδρος Πλατύκας.⁵⁵

Για να κατανοηθούν οι συνθήκες επιβίωσης της τυπογραφίας Τόμπρα – Ιωαννίδης ας σημειώσουμε κάποια στοιχεία για τις παραμέτρους της επιχειρηματικής στρατηγικής τους, αρχίζοντας από την ίδρυση στο τέλος της δεκαετίας του 1830 παραρτήματος στην Πάτρα. Λίγα είναι τα βιβλία που τύπωσαν με δικά τους κεφάλαια: Ανθολογίες κειμένων και βιβλία πρακτικών γνώσεων. Τύπωσαν, επίσης, και τις 9 από τις 20 εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στο Ναύπλιο, όλες βραχύβιες, εκτός από την *Εφημερίδα των κοινωφελών γνώσεων* (1854-1858) του Αλέξανδρου Πλατύκα (από το φύλλο 3 με υπεύθυνο συντάκτη τον Ιωάννη Α. Καράμπελα και από το φύλλο 38 [1856] τον Αναγνώστη Καράμπελα) και την *Εφημερίδα Νομική* (1837-1860) του Κωνσταντίνου Αξελού. Οι εφημερίδες που κυκλοφόρησαν το 1833 είναι 4, το 1834 και 1835 κυκλοφόρησαν από 5, ενώ το 1836 δεν κυκλοφόρησε καμία. Από το 1837 ως

55. Ο χώρος δεν επαρκεί για την παράθεση βιογραφικών και βιβλιογραφικών στοιχείων για τους λογοτέχνες και τους λόγιους που αναφέρονται εδώ ως συγγραφείς. Σημειώνω την πολύ πρώιμη και απογραφική μελέτη του Θεόδωρου Δ. Γιαννακόπουλου για τις Ναυπλιώτισσες [ανάμεσά τους είναι και οι γράφουσες, όπως η Ευφροσύνη Βικέλα (1820-1905) με σπουδές στην Τεργέστη, για την οποία βλ. και Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 103-104 και Γ. Σαμπάνης, *ό.π.*, σ. 11]: «Ναυπλιώτιδες», *Ο Βιβλιόφιλος*, τ. 7, αρ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1953), σ. 5-10 και της Μαρίας-Χριστίνας Χατζηιωάννου για τον Λοβιζέλλη: «Η τύχη των πρώτων Ιταλών μεταξουργών στο ελληνικό κράτος», *Μνήμων*, τ. 13 (1991), σ. 121-138. Για τον Αναστάσιο Μαυροκέφαλο βλ. Λίνου Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, επιμέλεια-συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδης – Α. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 96.

το 1862 κυκλοφορούν από 1 μέχρι 3 εφημερίδες, με μέσο όρο 1,6 ετησίως.⁵⁶

Το τυπογραφείο Τόμπρα – Ιωαννίδη διεκπεραίωσε όλες τις τυπογραφικές εργασίες του Δήμου Ναυπλιέων, των αρχών της Επαρχίας και του Νομού, και των ιδιωτών για τις ανάγκες της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Επίσης, λειτουργούσε και ως βιβλιοπωλείο με παρακαταθήκη βιβλίων, δυνατότητα παραγγελιών, ήταν πρακτορείο για εγγραφή συνδρομητών βιβλίων, τύπωνε βιβλιοπωλικούς καταλόγους και διέθετε είδη χαρτοπωλείου. Οι μαρτυρίες της εποχής δείχνουν ότι το τυπογραφείο Τόμπρα – Ιωαννίδη είχε γίνει σημείο αναφοράς της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Η τοπική λογιόσυνη χρησιμοποίησε το τυπογραφείο εξαντλώντας τις δυνατότητές του και οι εκδόσεις του, βιβλία και εφημερίδες, αποτελούν και μαρτυρίες για τα όρια της τοπικής παιδείας και για τις συνήθειες του αγοραστικού και του αναγνωστικού κοινού.⁵⁷

56. Η γνώση μας για τον Τύπο του Ναυπλίου στα οθωνικά χρόνια δεν είναι ικανοποιητική και η πρόσβαση στα σώματα είναι δύσκολη και κάποτε ακατόρθωτη. Ο Τύπος της περιόδου της Αντιβασιλείας ερευνήθηκε με καλά αποτελέσματα από ομάδα μελών της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, που συντόνισε ο Χρήστος Λούκος· οι περιλήψεις και τα ευρετήρια τριών εφημερίδων εκδόθηκαν ως Παραρτήματα του περιοδικού *Μνήμων*: Ελένη Φουρναράκη, *Η εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου. 1833, Περιλήψεις-Ευρετήρια*, Αθήνα 1986, σ. κη' + 101. Τόνια Κιουσοπούλου, *Η εφημερίδα Εποχή, Ναύπλιο 1834-1835, Περιλήψεις-Ευρετήρια*, Αθήνα 1986, σ. κ' + 93. Έλλη Δρούλια, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα. 1833, Περιλήψεις-Ευρετήρια*, Αθήνα 2010, σ. 255. Άλλες συμβολές: Κυριακή Θ. Ασημακοπούλου, «Τα νομικά περιοδικά στο Ναύπλιο τον 19ο αιώνα», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 1989, σ. 122-127. Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Στρατιωτική βιβλιογραφία και ιστοριογραφία στην Αργολίδα μετά την Επανάσταση: Η περίπτωση της έκδοσης *Έφορος Στρατιωτικός* (1835) και του συγγραφέα της Παναγιώτη Ρόδιου», *Αργειακή γη* 2 (2004), σ. 144-164. Βλ. και τα λήμματα *Η Αργολίς* (1863), *Εθνική* (1834), *Ευαγγελική Σάλπιγξ* (1834), *Ο Σωτήρ* (1834) στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, επιμέλεια Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Α'-Δ', Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 2008.

57. Οι αριθμοί είναι από δικές μου καταγραφές από τις βιβλιογραφίες [Δ. Σ. Γκίνης – Β. Γ. Μέζας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1939-1957 και τις συμπληρώσεις της όπως αναγράφονται στην *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-φωλλάδια*, τ. Β', 1819-1832, από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού, επιμέλεια Πόπη Πολέμη, Αθήνα 2011, σ. μα'-μγ'] και από αυτοψίες μου και επισήμανση αβιβλιογράφητων εκδόσεων, στην προσπάθεια να ολοκληρώσω μια μελέτη για τη ναυπλιακή τυπογραφία, και μάλιστα την τυπογραφία Τόμπρα – Ιωαννίδη. Φυσικά, συνέκρινα τα δελτία μου με τις καταγραφές της ηλεκτρονικής βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού» του Μουσείου Μπενάκη. Σημειώνω δύο συμβολές μου: «Βιβλιολογικά Α'. 5. Ψευδώνυμο βιβλίο του Νικολάου Σπηλιάδη, 1837», *Μνήμων*, τ. 8 (1980-1982), σ. 367-369. «Η τυπογραφία στο Νέο Ελληνικό Κράτος (1828-1884)», *Πεντακόσια χρόνια*

Τελειώνοντας, θέλω να σημειώσω ότι με την ανακοίνωση προσπάθησα να παρουσιάσω, επιγραμματικά και αποσπασματικά, κάποιες από τις πτυχές του πολιτισμικού φαινομένου στο Ναύπλιο της οθωνικής περιόδου. Ενοποιό στοιχείο είναι οι ιδεολογικές αναζητήσεις της κοινωνίας του και οι επιλογές της στο πλαίσιο της εθνικής πολιτισμικής ιστορίας, την ώρα που κρυσταλλώνεται η εθνική ιδεολογία και αναζητούνται στηρίγματα και επεξεργασίες και σε τοπικό επίπεδο, που θα μπορούσαν να απαντήσουν στα ερωτήματα της τοπικής κοινωνίας. Από τα λίγα παραδείγματα που χώρεσαν στην ανακοίνωση, φάνηκε νομίζω ότι στην υπηρεσία αυτών των ιδεολογικών αναζητήσεων στρατεύονταν θεσμοί, συλλογική μνήμη, εικόνες και αναπαραστάσεις, αλλά και ο γραπτός και προφορικός λόγος της ποίησης,⁵⁸ και κυρίως της ρητορείας,

έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999). Κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Κ. Σπ. Στάικος, Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 202-205.

58. Η φαναριώτικη ρομαντική ποίηση του Αλέξανδρου και του Παναγιώτη Σούτσου και λιγότερο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή ενσωματώθηκε στη ναυπλιακή παράδοση. Θα ακολουθήσουν οι Ναυπλιώτες Θεόδωρος Γ. Ορφανίδης και οι αδελφοί Γεώργιος και Αχιλλεύς Παράσχος. Η σατιρική και η υμνητική-ρητορική στιχουργία μπήκαν εύκολα στην κοίτη του ποταμού της πολιτικής και της αντίθεσης στον Καποδίστρια, στους Βαυαρούς, στον Όθωνα αλλά και της συμπόρευσης και υπεράσπισης των αδικούμενων αγωνιστών. [Βλ. και π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Αντοθωνικά παραναλωμωδήματα εκ Πατρών», *Πρακτικά του 5' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, τ. Γ', Αθήνα 2002, σ. 49-64]. Η Ναυπλιακή Επανάσταση κίνησε την έμπνευση των δημοτικών, λαϊκών και προσωπικών στιχουργών, οι οποίοι την ύμνησαν και θρήνησαν μοιρολογώντας τους νεκρούς της:

*Στ' Αναπλιού, Γρίβα κι Αρτέμη, στ' Αναπλιού το Παλαμήδι,
Στ' Αναπλιού το Παλαμήδι, κει βροντά το καριοφίλι.
Τόριχναν, Γρίβα κι Αρτέμη, τόριχναν φυλακισμένοι,
Τόριχναν φυλακισμένοι και οι κατάδικοι καημένοι.*

[Αναστάσιος Τσακόπουλος, *Ιστορικά και λαογραφικά σημειώματα (Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν*, τ. Α', Αθήνα 1960, σ. 149-156: «Το εν Ναυπλίω στρατιωτικόν κίνημα του 1862». Το δημοτικό τραγούδι στη σ. 149. Ακολουθούν άλλοι δύο στίχοι: *Ο Δημητράκης Γρίβας από τον Αγιολιά / σηκώνει τη σημαία <και> ρίχνει μια κανονιά*]. Ο Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 194-198: «Ποιήματα και δημοτικά τραγούδια διά την Επανάστασιν του Ναυπλίου», συγκεντρώνει πληρέστερη παραλλαγή του παραπάνω πρώτου δημοτικού τραγουδιού, λαϊκά στιχουργήματα και ποιήματα προσωπικών δημιουργών. Ο Αναστ. Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση*, *ό.π.*, σ. 131, σημειώνει πρόχειρα τους δημιουργούς κάποιων από τα ποιητικά βιβλία που κυκλοφόρησαν, τα οποία γράφθηκαν και τυπώθηκαν χρονικά κοντά στην Επανάσταση και περιέχουν ή είναι και μαρτυρίες γι' αυτήν. Βλ. και το κείμενο του Χρήστου Πιτερού στο Παράρτημα αυτών των *Πρακτικών*, σ. 525-542. Στους αναφερόμενους ποιητές να προστεθεί το όνομα του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα, *Ποιήσεις πολιτικά. Περιεχόμενα: Ο Φεβρουαριανός εξόριστος – Το φάσμα της πατρίδος – Η πρωτο-*

με προνομιούχο πλαίσιο δράσης τον μαζικό εορτασμό ή την τελετή, με τον ρητορικό κυρίως λόγο να παιδαγωγεί, να κωδικοποιεί επιλογές και επιδιώξεις της εξουσίας και των ελίτ της κοινωνίας. Αυτές, άλλωστε, εξασφάλιζαν την κυκλοφορία του σε μονόφυλλα, φυλλάδια, βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες, με δημόσια, δημοτική ή ιδιωτική δαπάνη, στηρίζοντας, νομιμοποιώντας και διευκολύνοντας με τον τρόπο αυτό τη διάδοση, την αναπαραγωγή και τελικά την επιβολή των ιδεολογικών επιλογών και των συστημικών επιδιώξεών τους.

μαγιά των εν Σμύρνη εξορίστων του 1862 – Εμβατήριον του Λαού – Τα δάκρυα – Σωτηρία και Σπαθί (ή το σύνθημα της 11 Οκτωβρίου) – Ο χαιρετισμός της Πατρίδος. – Η σκιά του Ομήρου. Έκδοσις πρώτη κεκοσμημένη δι' οκτώ εικόνων [του Δ. Γαλανάκη], Αθήνα 1863, 16ο, 64 σ. Η μαρτυρία του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη στα *Ημερολόγιά* του «ότι τα κοράσια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συνέταξαν και ετόνισαν ύμνον υπέρ του πρώτου εν Ναυπλίω πεσόντος αξιωματικού Παγώνη» και ότι «Πλήθος τοιούτων ύμνων και ασμάτων εξεδόθησαν» (βλ. Γούναρης, *ό.π.*) ενισχύεται και από τις σελίδες ενός κοριτσιίστικου Λευκόματος που αγόρασα στο τέλος της δεκαετίας του 1970 από τον παλαιοβιβλιοπώλη Νότη Δ. Καραβία. Στις σελίδες του αντιγράφονται και τα στιχουργήματα: [1]. *Έως πότε η ξένη ακρίδα, / έως πότε ο κουφός Βαβαρός, / θα γυμνώνει την δόλια πατρίδα / εγερθήτε αδέρφια καιρός* (9 στροφές). [2]. Η αναχώρησις. *Α' Εφύγαν ντροπιασμένοι / οι τύρανοι Ελλάς... Β'. Τα τέκνα σου Πατρίς μου / σε φόνευσαν σκληρώς...* [3] Τη 18η Σεπτεμβρίου 1862 Εν Αθήναις ώρα 5. Μ.Μ. *Φύγε ξένε, φύγε ξένε! / Της πατρίδος μου την γην...* [στο τέλος:] Ευγενεστάτη και χαριεστάτη Κυρία Σχινά, σας παρακαλώ πολύ, οπόταν τυχαίως ρίπτετε τα βλέμματά σας εις αυτούς τους ολίγους στίχους, να ενθυμείσθε, την γράψασαν αυτούς, φίλην σας Χαρίκλειαν Δημητρίου Χοϊδά. [4]. Των ηρώων της Κύθνου. *Τους εφιόλτες σου Ελλάς / Πατρίς μου καταράσου*, Εις την αυτήν της αποφράδος Κύθνον. *Όπου το κύμα σιγανά / Ψαύει την άμμον και γυρνά / εκεί καθ' ώραν ύπνου...* [5]. *Εκδίκησιν / Εκδίκησιν / φωνή βροντώδη χύνει / Η ευγενής του ήρωος / Φωνή Μωραϊτίνη*. [6]. Της Κύθνου. *Ω παιδιάς Ελλήνων / γενναίοι φανήτε* [7]. Λεωτσάκου. *Δεν απέθανε, οπόταν / Ασκεπής ξεσπαθωμένος*. [8] *Άγιον και παντοκράτορ / Πνεύμα της ελευθερίας* [τελειώνει:] *Σήμερον εις την Ναυπλιαν / απολαύεις θερμοτάτην, αλλ' αιματηράν λατρείαν*. [9]. Τετράστιχα. *Τα τέκνα των Συρακουσών μετά της Ιταλίας / Δέονται όπως εύξεινος τυραννοκτόνος πόντος / Συνθήση δύο αδελφάς μεστάς ελευθερίας / Συνδουζούσης το παρόν μετά του παρελθόντος*. [10]. Ιωάννου Παγώνη. *Γιάνκο Παγώνη, Σν βλαστέ της γενεάς της νέας / Σε κλαίει η Πατρίς θρηνεί. Σε μακαρίζει πάλιν / Εύχου τω πλάστη να φανή προστάτης της ιδίας / του ν' αποκτήσωμεν κλεινώς, δόξαν μας την μεγάλην*. Ναύπλιον 27 Φεβρουαρίου 1862. Δ. Μ. [11] Π. Μωραϊτίνη. *Η δάφνη κλαίει των βουνών / Πενθοφορούν οι κρίνοι* [12] Σύρος, Τρίτη 27 Φεβρουαρίου 1862. Σεβαστοί μου γονείς [στο τέλος:] *Γεν {ν} ηθήτω το θέλημά του. Με όλον το σέβας Ο υιός σας Περικλής [Μωραϊτίνης]. Σε δύο σελίδες είναι κολλημένα ψαλιδισμένα τυπωμένα μονόφυλλα σε γαλάζιο χαρτί: [1] Άσμα υπέρ του Σπύρου Δυωβουνιώτη. *Ως ανδρείος έπεσες Σπύρο / Ως παις Έλλην να πέση ποθεί... / Να σπαράξη την τυραννίαν / Ή στην Άρεια με σε να ταφή [...]* [2] Άσμα πολεμικών. *Μη οδύρεσαι πλέον πατρίς μου / Μη τα στήθη σου σχίζει η λύπη [...]* *Του Ναυπλίου τα τείχη ενδόξως / αποκρούουν απάτην και δόλον [...]* [3]. Άσμα υπέρ Πατρίδος. *Την φωνήν σου πατρίδα μ' ακούω / Που στενάξεις, που κλαις και θρηνηίς [...]*.*

VI.

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΙ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Φθάσαμε στο τέλος του τριήμερου εντατικού και αποδοτικού Συμποσίου μας. Είμαστε πλουσιότεροι χάρη στις νέες γνώσεις που αποκτήσαμε. Οι στοχαστικές προσεγγίσεις των ανακοινώσεων που ακούσαμε και συζητήσαμε, μας άνοιξαν νέους ορίζοντες προβληματισμών, μας δημιούργησαν κάποιες βεβαιότητες, αλλά και κλόνισαν παλαιότερες θέσεις απόψεις για τη Ναυπλιακή Επανάσταση και την περίοδο του Όθωνα. Και φαντάζομαι ότι δεν θα ήταν λίγες οι περιπτώσεις που αναρωτηθήκαμε πόσα δεν ξέρουμε και όμως τολμάμε να προβάλλουμε ερμηνευτικά σχήματα, που ίσως δεν θα στέκονται, όταν θα περάσουν από τη βάση των πηγών και της θεωρίας.

Αν ισχύουν αυτές οι παρατηρήσεις, μπορούμε να μιλάμε για μία επιτυχημένη επιστημονική συνάντηση που συμπλήρωσε κενά και σιωπές της έρευνας, ανέδειξε άλλα, πρότεινε νέες προσεγγίσεις και, επομένως, τα τυπωμένα *Πρακτικά* του, των οποίων έχει σχεδιαστεί η γρήγορη έκδοση, θα συντροφεύουν ευεργετικά τους μελετητές των ναυπλιακών πραγμάτων, αφού αναδεικνύουν πολλά από τα μεγάλα ζητούμενα της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής, πολιτισμικής και στρατιωτικής ιστορίας του. Το πρόβλημα του εντοπισμού και της εκμετάλλευσης νέων πηγών συνειδητοποιήθηκε καλύτερα, όπως και τα προβλήματα μεθόδου στην προσέγγιση των γνωστών πηγών υπογραμμίστηκαν και με την παρουσίαση των ανακοινώσεών μας και με τη συζήτηση, η οποία ήταν ζωνρή, τις περισσότερες φορές παραγωγική και κάποτε ξεστρατισμένη, ίσως και εξ αιτίας των πολλών προβλημάτων που αντιμετωπίζουμε ως πολίτες και, όπως είναι φυσικό, ζητάμε άμεσες απαντήσεις από το παρελθόν με ακατάλληλους αποκωδικοποιητές.

Τα προβλήματα οργάνωσης των ναυπλιακών και των αργολικών σπουδών παραμένουν, παρ' όλη την ευεργετική παρουσία των Αρχείων Νομού Αργολίδας και τις προόδους των αρχαιικών πραγμάτων στον τόπο μας την τελευταία 25ετία. Το αίτημα για ένα φορέα, με ρόλο επιτελικό και συντονιστικό, για την τεκμηρίωση των αργολικών σπουδών παραμένει και τώρα το έχουμε περισσότερο ανάγκη, γιατί θα μπορούσε εύκολα, χάρη στην επανάσταση της πληροφορικής, να κινητοποιηθούν διάσπαρτες δυνάμεις που ακυρώνονται με σπασμωδικές κινήσεις, επαναλήψεις και κάποτε με αχρείαστες αντιπαλότη-

τες. Φυσικά μιλάμε για αλληλοπληροφόρηση και σεβασμό της δουλειάς του άλλου και όχι για ιεραρχήσεις και προτεραιότητες, που δεν είναι δυνατόν να επιβληθούν σε ελεύθερους και εθελοντές καλλιεργητές, στην προσπάθεια των οποίων ευχόμαστε να πρυτανεύουν οι ελάχιστες παραδεκτές προδιαγραφές του αντικειμένου που υπηρετούν, για να μη χάνεται η δουλειά τους και οι χρήστες της να την εμπιστεύονται και να την αξιοποιούν.

Να το πω απλούστερα: έχουμε ανάγκη από μια αργολική βιβλιογραφία συνεχώς εμπλουτιζόμενη και συμπληρούμενη, η οποία θα ξεκινήσει με συνένωση των μέχρι τώρα συμβολών και θα σημειώνει τις ηλεκτρονικές διευθύνσεις των ψηφιοποιημένων εκδοχών των δημοσιευμάτων και τις βιβλιοθήκες που φυλάσσουν αντίτυπά της.

Στο επίπεδο που βρίσκονται οι ναυπλιακές και οι αργολικές σπουδές θα ήταν τολμηρό να σχεδιαστεί έστω και μια, σε πρώτη έκδοση, τοπική ιστορία, ένα συλλογικό έργο, το οποίο θα σχεδιάσει μια ισχυρή ομάδα, θα αναζητήσει τους συνεργάτες και θα συνεργαστεί μαζί τους ως την ολοκλήρωση του έργου, το οποίο πρέπει να είναι οδηγητικό, σύντομο και προσιτό από το εγγράμματο κοινό. Μίλησα για πρώτη έκδοση γιατί είναι σίγουρο ότι ένα τέτοιο έργο γρήγορα θα ξεπεραστεί και θα πρέπει να αντικαθίσταται, είτε από νέα μορφή του αναθεωρημένη είτε από ένα νέο έργο.

Όπως ξέρετε, οι καταληκτικές συνεδρίες των συμποσίων δεν προσφέρονται για αποτιμήσεις ανακοινώσεων και επί μέρους συμβολών αλλά για κορύφωση προβληματισμών και σχεδιασμών –που μακάρι σε κάποιο μέρος τους να πραγματοποιηθούν– σε ένα κλίμα ευφορίας και καλής διάθεσης, ύστερα από μία πολήμερη ανθρώπινη και επιστημονική συνάντηση.

Οι παρεμβάσεις σας και οι προτάσεις σας, που ελπίζω ότι θα ακολουθήσουν, θα ανοίξουν ένα ακόμη, και τελευταίο με αυτή την ευκαιρία, κύκλο θεμάτων για συζήτηση, που φυσικά θα συνεχιστεί και μετά το Συμπόσιό μας. Άλλωστε, ο οργανωτικός κύκλος κάθε σοβαρού συμποσίου κλείνει με την ευπρόσωπη και έγκαιρη έκδοση των *Πρακτικών* του, που στοιχειοθετούν διαρκέστερες ευκαιρίες συναντήσεων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΧΕΛΙΩΤΗΣ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Σε αυτό το σημείο φτάσαμε στο στόχο μας με την ολοκλήρωση του τριήμερου Επιστημονικού Συμποσίου μας. Η ανακούφιση διαδέχεται την αγωνία που είχαμε ξεκινώντας, αφού όλα εξελίχθηκαν πέρα από κάθε προσδοκία και οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με απόλυτη επιτυχία. Κατά τη διοργάνωση και διεξαγωγή του Επιστημονικού Συμποσίου αντιμετωπίστηκαν πολλές προκλήσεις και είμαστε βαθιά ικανοποιημένοι που αντιμετωπίστηκαν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και που αφήνουμε σε αυτούς που έρχονται το πλούσιο υλικό που συνόδευσε τις εκδηλώσεις του εορτασμού, οι οποίες άρχισαν το Φεβρουάριο του 2012 με την ανάρτηση εικόνων από πρόσωπα της Επανάστασης σε όλη την πόλη, τη διανομή σελιδοδεικτών και του ενημερωτικού διπτύχου, το κείμενο του οποίου επιμελήθηκε ο κ. Γιώργος Αναστασόπουλος, ενώ για τη μετάφρασή του στα αγγλικά είχαμε την πολύτιμη συνδρομή του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών (Ελλάδας) του Πανεπιστημίου Harvard. Συγχρόνως, είμαστε ικανοποιημένοι διότι έχουμε ένα φιλόδοξο σχεδιασμό για το μέλλον, καθώς οι εκδηλώσεις θα συνεχιστούν μέχρι τους τελευταίους μήνες του 2013.

Είχαμε, λοιπόν, τη χαρά να δημιουργήσουμε έντυπο και οπτικοακουστικό ενημερωτικό υλικό και ιστοσελίδα, να επανεκδώσουμε και να διοργανώσουμε την παρουσίαση της επανέκδοσης του βιβλίου του κ. Αναστασίου Γούναρη στο Ναύπλιο, 17 Μαρτίου 2012, να υποστηρίξουμε ειδικές παρουσιάσεις σχετικά με τη Ναυπλιακή Επανάσταση σε μαθητικό κοινό, να συντονίσουμε την παραγωγή εκπαιδευτικών προγραμμάτων αλλά και να αξιοποιήσουμε σύγχρονες μεθόδους επικοινωνίας με τη χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να αναφέρω πώς ξεκίνησαν όλα αυτά, με ποια αφορμή είμαστε σήμερα σε θέση να περηφανευόμαστε για την ομαδική δουλειά που έγινε, τις εκδηλώσεις που πραγματοποιήσαμε συνεργαζόμενοι, εν τέλει για τη χαρά μας καθώς έχουμε συνεισφέρει στη διατήρηση της συλλογικής τοπικής μνήμης.

Όλα ξεκίνησαν όταν στις 22 Νοεμβρίου 2008 η Εταιρεία Τέχνης, Λόγου και Εικόνας «Ναύδετο» οργάνωσε τον κύκλο συζητήσεων «Ανασκαφές στο Παρελθόν» και σε αυτό το πλαίσιο προσκάλεσε στις 22 Νοεμβρίου 2008 τον κ. Τάσο Γούναρη, ως πρωτοδιόριστο καθηγητή στο Γυμνάσιο του Ναυπλίου

στις αρχές της δεκαετίας 1960, να αφηγηθεί τις αναμνήσεις του από το παλιό Ναύπλιο. Εκεί είχα την ευκαιρία να τον γνωρίσω από κοντά και να του προτείνω την επανέκδοση της μελέτης του, εάν βέβαια είχε τη διάθεση να την επαυξήσει. Ο κ. Γούναρης δέχτηκε με εφηβικό ενθουσιασμό την πρόταση, ανταποκρίθηκε άμεσα και έτσι προχωρήσαμε στο τυπογραφείο και η έκδοση πραγματοποιήθηκε από τη Δημοτική Κοινοφελή Επιχείρηση Δήμου Ναυπλιέων (ΔΗ.Κ.Ε.Ν.) το 2010. Σκεφτήκαμε όμως ότι θα ήταν προτιμότερο να συνδέσουμε την κυκλοφορία του βιβλίου με κάποιο επετειακό γεγονός, και αυτό αποτέλεσε το σπέρμα για τον εορτασμό των 150 χρόνων της Ναυπλιακής Επανάστασης το 2012. Η συνέχεια είναι πια σε όλους σας γνωστή.

Η διοργάνωση του Επιστημονικού Συμποσίου μπορεί να αποτέλεσε τη μέχρι τώρα κορύφωση του εορτασμών, όμως ήδη έχουμε προγραμματίσει τη συνδιοργάνωση Επιστημονικής Συνάντησης με το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και το Σύλλογο των Απανταχού Ναυπλιέων «Ο Ναύπλιος». Η Επιστημονική Συνάντηση θα γίνει στην Αθήνα, στο αμφιθέατρο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών την Τετάρτη 21 Νοεμβρίου 2012, και θα περιλαμβάνει τις ομιλίες των:

- Χριστίνας Κουλούρη, καθηγήτριας Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, *«Εν έτει 1862»: η ευρωπαϊκή και η ελληνική ιστορική συγκυρία*
 Αναστασίου Αθ. Γούναρη, φιλολόγου, ιστορικού, συγγραφέα, *Ναυπλιακή Επανάσταση: Αίτια, χαρακτήρας, παράγοντες της ήττας, αποτίμηση*
 Χρήστου Σ. Φωτόπουλου, αντιστράτηγου ε.α., επίτιμου Γενικού Επιθεωρητή Στρατού, στρατιωτικού συγγραφέα, *Ναυπλιακή Επανάσταση: Η στρατιωτική διάσταση*
 Λαμπρινής Καρακούρη-Ορφανοπούλου, Επιμελήτριας Εθνικής Πινακοθήκης – Παράρτημα Ναυπλίου, *1862: Ορόσημο για τη νεότερη ελληνική ιστορία αλλά και για τη νεοελληνική τέχνη.*

Παράλληλα, θα συνεχιστεί για όλο το χρόνο η έκθεση που επιμελήθηκε η κ. Λαμπρινή Καρακούρη-Ορφανοπούλου «Τα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα (1833-1862)», που εγκαινιάστηκε την πρώτη μέρα του Συμποσίου μας στην Εθνική Πινακοθήκη – Παράρτημα Ναυπλίου, όπου διατίθεται και ο κατάλογος της έκθεσης που έχουμε εκδώσει με επιμέλεια της κ. Καρακούρη-Ορφανοπούλου. Εκεί υλοποιούνται εκπαιδευτικά προγράμματα-ξεναγήσεις για την καλύτερη κατανόηση της έκθεσης και της σημασίας της Ναυπλιακής Επανάστασης από τους μαθητές που την επισκέπτονται, και οι «Παραμυθούδες του Ναυπλίου» αφηγούνται ένα παραμύθι για τη ζωή της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου στα μικρότερα παιδιά, ώστε να αντιλαμβάνονται καλύτερα τη ροή των εκθεμάτων και των γεγονότων.

Μιλώντας για την έκθεση στο Παράρτημα Ναυπλίου της Εθνικής Πινα-

κοθήκης, θα ήθελα να ευχαριστήσω για άλλη μία φορά την κ. Μαρίνα Λαμπράκη Πλάκα, Διευθύντρια της Εθνικής Πινακοθήκης, αλλά και όλα τα μουσεία, τους διευθυντές τους και τους συλλέκτες που δάνεισαν έργα τους προκειμένου να οργανωθεί η έκθεση. Ευχαριστώ τον κ. Ιωάννη Μαζαράκη-Αινιάν, Διευθυντή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, τον κ. Άγγελο Δεληβοριά, Διευθυντή του Μουσείου Μπενάκη, την κ. Αγλαΐα Αρχοντίδου, Διευθύντρια του Μουσείου της Πόλεως των Αθηνών, την κ. Ιωάννα Παπαντωνίου, Πρόεδρο του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος, τους συλλέκτες κ. Ιωάννη Καρακώστα, κ. Ιωάννη Σπηλιωτάκη και κ. Κωνσταντίνο Καραπάυλο. Ευχαριστώ ιδιαιτέρως το συντοπίτη μας κ. Απόστολο Μπότσο, Πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου της Εθνικής Πινακοθήκης, για την αγάπη και τη μέριμνα που δείχνει σε κάθε περίπτωση για την πόλη μας.

Ευχαριστούμε επίσης τους επαγγελματίες του Ναυπλίου από το χώρο του τουρισμού που παρείχαν τις υπηρεσίες τους στο πλαίσιο της διοργάνωσης με επαγγελματισμό και συνέπεια αποδεικνύοντας ότι αντιμετωπίζουν τους δύσκολους καιρούς με την αναζήτηση νέων ποιοτικών χαρακτηριστικών στο χώρο που δραστηριοποιούνται, αντλώντας από τη δεξαμενή της πλούσιας κληρονομιάς της πόλης μας.

Ευχαριστούμε τους ειδικούς επιστήμονες και ερευνητές που συμμετείχαν και μας έκαναν πλουσιότερους και συγχαίρουμε το ακούραστο κοινό μας που παρακολούθησε αδιάλειπτα το πυκνό πρόγραμμα του Συμποσίου ακόμη και κατά τις δύσκολες ώρες. Η μεγαλύτερη ευχαρίστηση για όλους μας ήταν να έχουμε το Βουλευτικό διαρκώς γεμάτο, κάτι που απέδειξε τη δίψα όλων για γνώση και ποιοτικές εκδηλώσεις. Αξιοποιώντας τη δυνατότητα της απευθείας μετάδοσης του Συμποσίου μέσω διαδικτύου επιτύχαμε εντυπωσιακά αποτελέσματα, καθώς οι διαδικτυακοί σύνεδροι ανήλθαν συνολικά και τις τρεις ημέρες στους 873, ενώ ο ανώτατος αριθμός αυτών που παρακολουθούσαν διαδικτυακά ταυτοχρόνως ανήλθε στα 130 άτομα. Επίσης με χαρά παρακολούθησαμε την προβολή του Συμποσίου μας με αναφορά αυτού στη NET, σε πολλές ιστοσελίδες ηλεκτρονικού και παραδοσιακού τύπου, μεταξύ των οποίων *Η Καθημερινή*, *Το Βήμα*, *Τα Νέα*, καθώς και σε ιστοσελίδες πανεπιστημιακών τμημάτων Ιστορίας και σε εξειδικευμένα έντυπα Ιστορίας και Πολιτικών Επιστημών. Μπορείτε και εσείς οποιαδήποτε στιγμή να ανατρέξετε στην ιστοσελίδα που δημιουργήσαμε <http://nafpliakiepanastasi.com/>, καθώς και στο σύνδεσμο <http://www.facebook.com/nafpliakiepanastasi?ref=hl>. Από την ιστοσελίδα μας μπορείτε να παρακολουθήσετε και το σύντομο ενημερωτικό μήνυμα, διάρκειας 2'35'', για τον εορτασμό της Ναυπλιακής Επανάστασης (<http://nafpliakiepanastasi.com/2012/03/18/video/>). Επίσης, στην ίδια ιστοσελίδα θα μπορείτε πάντα να ανατρέχετε για να παρακολουθήσετε

το σύνολο ή αποσπάσματα του Συμποσίου μας, καθώς μαγνητοσκοπήθηκε και αναρτήθηκε εκεί.

Κλείνουμε με τη διαπίστωση ότι ο απολογισμός του Συμποσίου από όλες τις απόψεις υπήρξε ανώτερος από κάθε προσδοκία, με την ευχή να συνεχίσουν όλοι οι εμπλεκόμενοι το ίδιο δημιουργικά και με την υπόσχεση να επανέλθουμε σύντομα με την αναγγελία νέων εκδηλώσεων.

VII.
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΗΧΟΙ ΤΗΣ ΝΑΥΠΛΙΑΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

*Στον καθηγητή Αναστάσιο Αθ. Γούναρη,
μικρό αντίδωρο για την προσφορά του*

Η Ναυπλιακή Επανάσταση¹ (1η Φεβρουαρίου – 8η Απριλίου 1862) είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την έξωση του βασιλιά Όθωνα (12 Οκτωβρίου 1862), που επισφράγισε την πρώτη ταραγμένη περίοδο του ελεύθερου νεοελληνικού κράτους. Η βασιλεία του Όθωνα απογοήτευσε τον ελληνικό λαό, οι αγωνιστές του 1821 παραγκωνίστηκαν, οι δημοκρατικές ελευθερίες καταπατήθηκαν μετά την Επανάσταση της 3ης Σεπτέμβρη 1843 και την ψήφιση του Συντάγματος. Η Επανάσταση του Ναυπλίου επιβεβαιώνει την ισχυρή θέληση του ελληνικού λαού και τον ηρωισμό των επαναστατών για να συνεχίσουν τον δικό τους αγώνα μέσα στο απελευθερωμένο και υπανάπτυκτο κράτος. Οι σημαντικότερες μάχες έλαβαν χώρα:

α) Στο Μύλο του Ταμπακόπουλου,² που βρισκόταν νοτιοδυτικά του λόφου του Προφήτη Ηλία, στην περιοχή Κούρτη, δυτικότερα της οδού Ναυπλίου – Άργους, στο ύψος της οδού Α. Φλούδα, απ' όπου οι επαναστάτες απέκλεισαν την κύρια πρόσβαση από το δρόμο Τίρυνθας – Ναυπλίου (εικ. 1). Με το ισχυρό πυροβόλο των 24 λιβρών, τον αποκαλούμενο «Αράπη», προξένησαν μεγάλες καταστροφές στο κυβερνητικό στρατόπεδο και ανάγκασαν τον Γαλλοελβετό στρατηγό Χαν να μετακινήσει το στρατόπεδο από το Παλαιόκαστρο, την ακρόπολη της Τίρυνθας, ανατολικότερα, στο Κοφίνι, περιοχή της Νέας Τίρυνθας.

β) Στον στρατηγικό λόφο του Προφήτη Ηλία Ναυπλίου (εικ. 2) υπό τον ασυμβίβαστο υπολοχαγό του Πυροβολικού Δ. Γρίβα, όπου σκοτώθηκε ο αν-

1. Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδου, *Η Ναυπλία*, Ναύπλιον ³1975, σ. 334-350. Αναστάσιος Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862*, Αθήνα ²2010.

2. Ο Μύλος του Ταμπακόπουλου βρισκόταν στα νοτιοδυτικά του λόφου του Προφήτη Ηλία και όχι δυτικά, όπως γενικά αναφέρεται. Βλ. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα της Ναυπλιακής Επανάστασεως της πρώτης Φεβρουαρίου 1862, υφ' ενός Ναυπλιέως*, εν Αθήναις 1862. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 74, σημ. 1.

θυπασπιστής Παγώνης και ο δεκανέας Σταύρου αρχικά τραυματίστηκε και στη συνέχεια πέθανε.

γ) Στους λόφους της Άριας με την πηγή ύδρευσης της πόλης, όπου ο ανθυπολοχαγός του Πυροβολικού Σπύρος Δυοβουνιώτης σκοτώθηκε ηρωικώς μαχόμενος μέχρι τέλους.

Στο σπίτι της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου (η οποία ήταν η ψυχή της Ναυπλιακής Επανάστασης) στην Πλατεία Συντάγματος συνεδρίαζε κάθε μέρα η Επαναστατική Επιτροπή και με τη συνεργασία της ο Θεόδωρος Φλογαΐτης εξέδιδε στη διάρκεια της Επανάστασης την εφημερίδα *Ο Συνταγματικός Έλληνας*.

Στη Ναυπλιακή Επανάσταση που είχε την αποδοχή του ελληνικού λαού, αναφέρονται αρκετά δημοτικά τραγούδια, τα οποία ακολουθούν τα μοτίβα της δημοτικής ποίησης και τραγουδιούνται και σήμερα στην Αργολίδα και την Πελοπόννησο. Το σημαντικότερο τραγούδι, με παραλλαγές, αναφέρεται στο κύριο γεγονός της Ναυπλιακής Επανάστασης:³

*Στ' Αναπλιού το Παλαμήδι
Γρίβα κι Αρτέμη
κει βροντά το καριοφίλι/κανονίδι
Γρίβα κι Αρτέμη.
Το βροντάν οι Μοραΐτες
Γρίβα κι Αρτέμη
κι όλοι οι βαρυποινίτες.
Το βροντάει και μια δασκάλα.
Το βροντάει και μια γυναίκα.*

Η επωδός «Γρίβα κι Αρτέμη», η οποία πρέπει να ήταν η αρχική κατά τη σύνθεση του τραγουδιού, στη συνέχεια έχει σχεδόν αντικατασταθεί από τη συνηθισμένη επωδό των δημοτικών τραγουδιών «γεια σας λεβέντες».

Ο Γρίβας είναι ο ασυμβίβαστος υπολοχαγός Δημητράκης Γρίβας, η ψυχή της Επανάστασης, και ο Αρτέμης είναι ο αρχηγός της Επανάστασης, ο αντισυνταγματάρχης Αρτέμης Μίχου. Βαρυποινίτες είναι οι ποινικοί κατάδικοι, φυλακισμένοι στο Παλαμήδι, οι οποίοι αποφυλακίστηκαν και οι ικανότεροι κατατάχθηκαν ως εθελοντές, με ανεπίληπτη συμπεριφορά.⁴ Η δασκάλα προφανώς είναι η ψυχή της Επανάστασης, η «δασκάλα» Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου. Μεταγενέστερα, μετά το στίχο «το βροντάει και μια δασκάλα» έχει

3. Χρήστος Πιτερός, «Ένα μνημείο και ένας απόηχος της Ναυπλιακής Επανάστασης», *Απόπειρα Λόγου Τέχνης* 2 (Ναύπλιο 1991), σ. 44-45. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 47, σημ. 5. Τ. Γριτσόπουλου (επιμ.), *170 Γορτυνιακά Δημοτικά Τραγούδια*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήναι 1992, σ. 272-273. Το τραγούδι ταυτίζεται λανθασμένα γενικώς με φυλακισμένους στο Παλαμήδι.

4. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 47.

προστεθεί ο στίχος «που ’ταν άσπρη σαν το γάλα». Ο στίχος «το βροντάει και μια γυναίκα» προφανώς αναφέρεται και πάλι στην Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου. Μετά τον παραπάνω στίχο έχει προστεθεί μεταγενέστερα ο στίχος «δικασμένη χρόνια δέκα».

Η προσθήκη νέων στίχων στα δημοτικά τραγούδια είναι συνηθισμένη. Στην αρχική ταύτιση του τραγουδιού αυτού με τη Ναυπλιακή Επανάσταση οδηγηθήκαμε όταν διαπιστώσαμε ότι ο Γρίβας και ο Αρτέμης ταυτίζονται με τους πρωτεργάτες της Επανάστασης Δημήτρη Γρίβα και Αρτέμη Μίχου. Ωστόσο, όπως διαπιστώσαμε στη συνέχεια, το τραγούδι αυτό με την επωδό «Γρίβα κι Αρτέμη» για τη Ναυπλιακή Επανάσταση ήταν γνωστό με παραλλαγές.⁵

Μία δεύτερη παραλλαγή του τραγουδιού αυτού έχει επισημάνει ο Α. Γούναρης:⁶

*Στ' Αναπλιού το Παλαμήδι
βρόντηξε το κανονίδι.
Το 'ριχναν φυλακισμένοι
οι κατάδικοι οι καημένοι.
Και βαρούνε τους πολίτες
τα σκυλιά τους Αρβανίτες.*

Οι πολίτες-Αρβανίτες, όπως έχει επισημάνει ο Α. Γούναρης,⁷ είναι οι στρατολογηθέντες «άτακτοι εθελοντές» Αρβανίτες από την Αττική και τη Σαλαμίνα, οι οποίοι μπορούσαν να πλιατσικολογούν και προξένησαν μεγάλες καταστροφές στον άμαχο πληθυσμό της περιοχής της Ναυπλίας και της Δαλαμανάρας.

Μια τρίτη, μεγαλύτερη, παραλλαγή έχει καταγράψει ο δάσκαλος και ιστοριοδίφης Αν. Τσακόπουλος:⁸

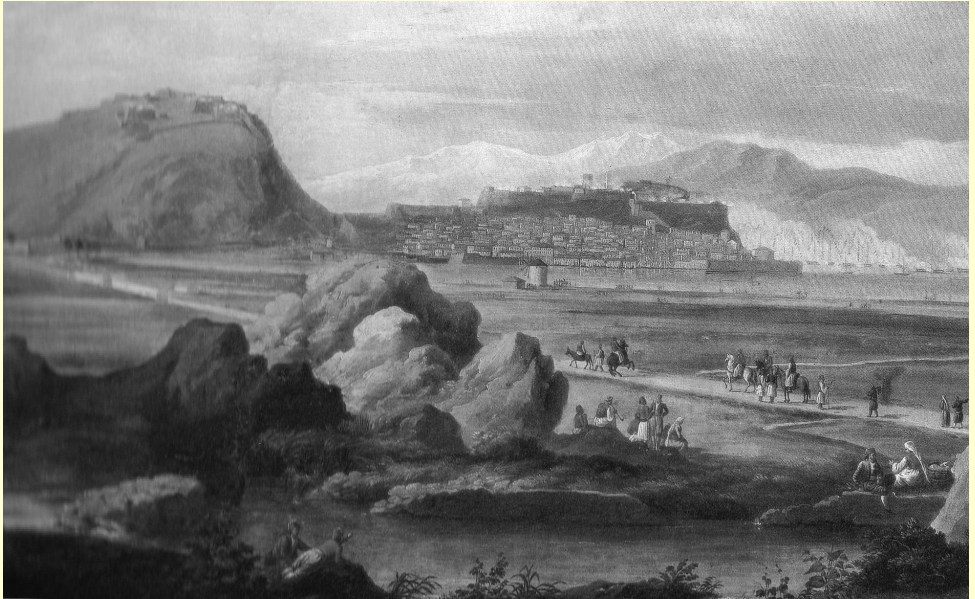
*Στ' Αναπλιού Γρίβα κι Αρτέμη
στ' Αναπλιού το Παλαμήδι
κει βροντάει το κανονίδι.
Και ο Γρίβας, Γρίβα κι Αρτέμη,
κι ο Γρίβας το ξι(ε)φτέρι
πολεμάει με το 'να χέρι.
Δώσε, Γρίβα κι Αρτέμη,
δώσε Γρίβα τ' άρματά σου,
να γλιτώσεις τα παιδιά σου.*

5. Αναστάσιος Τσακόπουλος, *Ιστορικά και λαογραφικά σημειώματα*, τ. Α', Αθήνα 1960, σ. 142-143.

6. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 47, σημ. 5.

7. Στο ίδιο, σ. 62, σημ. 2.

8. Τσακόπουλος, *ό.π.*, σ. 142.

Εικ. 1: Γενική άποψη του Ναυπλίου με το Μύλο Ταμπακόπουλου από ΝΔ του λόφου του Προφήτη Ηλία (Αγνώστου, συλλογή Μουσείο Μπενάκη).

Εικ. 2: Λόφος Προφήτη Ηλία από δυτικά.

– *Τ' άρματά μου δεν τα δίνω*
 – *τ' άρματά μου δεν τα δίνω*
 – *Τα κλειδιά δεν παραδίνω.*

Ο υπολοχαγός Δ. Γρίβας, ως γνωστόν, είχε χάσει το ένα χέρι του και το τελευταίο χρονικό διάστημα της Επανάστασης διαφώνησε με την Επαναστατική Επιτροπή και είχε γίνει φρούραρχος στο Παλαμήδι. Τα αναφερόμενα στο τραγούδι «κλειδιά» προφανώς αναφέρονται στα κλειδιά της πόλης του Ναυπλίου και του Παλαμηδίου. Ωστόσο, σ' αυτή την παραλλαγή υπάρχει ένα δεύτερο δίστιχο που τραγουδιέται ακόμα και σήμερα, το οποίο καταξιώνει την παλληκαριά του Δ. Γρίβα:

κι ο Γριβάκης το ξεφτέρι
κράταγε σπαθί στο χέρι.

Για το Δ. Γρίβα ο Τσακόπουλος αναφέρει και ένα άλλο τετράστιχο:⁹

Ο Δημητράκης Γρίβας
από τον Αγιολιά.
Σηκώνει τη σημαία
ρίχνει μια μπαταριά.

Ο Αγιολιάς είναι ο λόφος του Προφήτη Ηλία στο Ναύπλιο, όπου ο Δ. Γρίβας είχε αναλάβει ως αρχηγός την υπεράσπισή του και έδειξε απaráμιλλο ηρωισμό με τους συμπολεμιστές του· εκεί έπεσε νεκρός ο ανθυπασπιστής Παγώνης και τραυματίστηκε ο δεκανέας Πυροβολικού Γ. Σταύρου, ο οποίος απεβίωσε στη συνέχεια. Ο Δ. Γρίβας, όταν περικυκλώθηκε, πολέμησε γενναία και εν τέλει αποχώρησε με τους συμπολεμιστές, αφού παραπλάνησε τη νύχτα τον βασιλικό στρατό με στρατηγικό τέχνασμα.

Ένα άλλο δημοτικό τραγούδι, το οποίο στηρίζεται σε μοτίβα γνωστού παλαιού δημοτικού τραγουδιού για το Ανάπλι αναφέρεται στην ηρωική αντίσταση της πόλης του Ναυπλίου με τα ξακουστά της κανόνια απέναντι στο Γαλλοελβετό στρατηγό Χαν του βασιλικού στρατού:¹⁰

– *Ανάπλι, για παράδωσε στο Χάνο τα κλειδιά*
και πάψε τα ντουφέκια και πάψε τον καβγά.
 – *Και πώς να παραδώσω στο Χάνο τα κλειδιά*
που τα 'χω κρεμασμένα στο στόμα του «Φειδιά»;
 – *Χάνο χελωνοφάγε, αν θέλεις τα κλειδιά,*
στο Παλαμήδι είναι, στο στόμα του «Φειδιά».

9. Στο ίδιο, σ. 143.

10. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 85, 86, 98 και σημ. 3. Για το μεγάλο ενετικό κανόνι «Φειδιά» βλ. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 125-126. Σέμνη Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, έκδ. Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1979, σ. 54-55, εικ. 70.

*Στην «Κοψαχειλή» βρίσκονται και στον «Φειδιά» το στόμα,
κι αν θες, έλα και λάβε τα, κι αν θέλεις, πάρ' τα ακόμα.*

Καθοριστικό ρόλο στην άμυνα των επαναστατών έπαιξαν τα ισχυρά πυροβόλα, όπως το πυροβόλο της Γραμβούσας, στημένο στο «κανονιοστάσιο της ξηράς», στον προμαχώνα του Οπλοστασίου (σημερινός χώρος των σχολείων), το οποίο με τις εύστοχες βολές του απώθησε τον βασιλικό στρατό.

Από την Ακροναυπλία έβαλλε το μεγάλο ενετικό πυροβόλο ο «Φειδιάς» (εικ. 3, 4), το οποίο χειριζόταν ο λοχίας Πετρόπουλος με το δικηγόρο Ααρών. Το ξακουστό αυτό κανόνι, σύμφωνα με την ανάγλυφη επιγραφή του, είχε κατασκευαστεί στη Βενετία το έτος 1672. Η απόληξή του (ουρά) ήταν διαμορφωμένη σε σχήμα κεφαλής δράκοντα με έντονη διαμόρφωση φιδίσιας μορφής, με ανοικτό το στόμα, σύμφωνα με την τέχνη του μπαρόκ, προφανώς μυθική προσωποποίηση του κανονιού που ξερνάει τη φωτιά και το σίδερο. Το κανόνι αυτό αρχικά βρισκόταν στην Ακροναυπλία και σήμερα βρίσκεται –μαζί με άλλα τέσσερα κανόνια– στον δυτικό προμαχώνα της πόλης «Πέντε Αδέρφια», όπου μεταφέρθηκε πριν από τριάντα χρόνια περίπου (εικ. 5). Τα πέντε υπάρχοντα σήμερα κανόνια έχουν αντικαταστήσει τα προϋπάρχοντα πέντε ενετικά κανόνια που ονομάζονταν «Πέντε Αδέρφια» και έδωσαν το όνομά τους και στον προμαχώνα. Τα κανόνια αυτά τα πήραν οι Ιταλοί κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και δυστυχώς δεν έχουν ανευρεθεί έκτοτε (εικ. 6). Ο «Αράρης», το μεγάλο πυροβόλο των 24 λιβρών από το Μύλο του Ταμπακόπουλου, προξένησε μεγάλες καταστροφές στο βασιλικό στρατόπεδο, όπως και μία πλωτή κανονιοστοιχία σε καΐκι, υπό τον επιλοχία Τοπούζη, που υποστήριζε τους υπερασπιστές του Προφήτη Ηλία. Τέλος, δύο πολίτες του Ναυπλίου, οι Ιατρίδης και Παρτσαλίδης, τροφοδοτούσαν ένα κανόνι και έβαλλαν κατά του βασιλικού στρατού, το οποίο κρέπαρε, και στη συνέχεια αυτοί σκοτώθηκαν. Είναι αξιοσημείωτο ότι ένα από τα ενετικά κανόνια που έχουν τοποθετηθεί στον προμαχώνα «Πέντε Αδέρφια», έχει κρεπάρει (εικ. 5). Ο στίχος «που τα 'χω κρεμασμένα στο στόμα του Φειδιά», του ξακουστού ενετικού κανονιού, προφανώς απηχεί στίχο παλαιότερου ιστορικού τραγουδιού: «Στα Πέντε Αδέρφια κρέμονται και στον Φειδιά το στόμα»,¹¹ δηλαδή στα πέντε κανόνια του δυτικού ομώνυμου προμαχώνα και στον Φειδιά το στόμα. Ο στίχος «στην Κοψαχειλή κρέμονται και στον Φειδιά το στόμα» παραπέμπει στον γνωστό στίχο παλαιότερου ιστορικού τραγουδιού: «Στην Κοψαχειλά κρέμονται και στον Φειδιά το στόμα».¹² Το ορθό όνομα του κανονιού είναι «Κοψαχειλά» και όχι «Κοψαχειλή», όπως αναφέρεται στο παραπάνω δημοτικό τραγούδι. Ωστόσο,

11. Δημητρίου Πετρόπουλου, «Ιστορικά Δημοτικά Τραγούδια Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά*, τ. Α΄ (1956), σ. 178.

12. Πετρόπουλος, *ό.π.*, σ. 178.

Εικ. 3: Ενετικό κανόνι «Φειδιάς».

Εικ. 4: Ενετικό κανόνι «Φειδιάς», λεπτομέρεια.

το κανόνι αυτό δεν βρισκόταν στην πόλη του Ναυπλίου. Η «Κοψαχείλα» ήταν ένα ξακουστό κανόνι, το οποίο είχε μεταφερθεί από το Μυστρά το 1821, κατά την πολιορκία της Τρίπολης, στο ελληνικό στρατόπεδο και ήταν το μοναδικό κανόνι των Ελλήνων που έβαλλε κατά της Τριπολιτσάς. Κατά την πολιορκία έσπασε το χείλος του κανονιού, οι πολιορκητές έφεραν τεχνίτες από τη Σεμνίτσα, έκοψαν το στόμιό του με λίμες και συνέχισε να ρίχνει βόμβες κατά της Τρίπολης. Από το κομμένο στόμα (στόμιο) ονομάστηκε «Κοψαχείλα».¹³

Τα δημοτικά τραγούδια φανερώνουν τον ενθουσιασμό και την παλλόμενη ψυχή των επαναστατών. Εκτός όμως από τα δημοτικά τραγούδια, σημαντικός είναι και ο «Ύμνος της Επανάστασης» του Σπυρίδωνος Ζαβιτιάνου,¹⁴ που έχει έξι στροφές και δημοσιεύτηκε από την εφημερίδα των επαναστατών *Ο Συνταγματικός Έλληνας* την 5η Φεβρουαρίου 1862.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Κεφαλληνός λόγιος Σπυρ. Μαλάκης το 1863 δημοσίευσε μακροσκελές ποίημα για τη Ναυπλιακή Επανάσταση, το οποίο αποτελείται από 226 τετράστιχα.¹⁵ Ενδεικτικά παραθέτουμε δύο τετράστιχα:

*Της Ξηράς η Πύλη τρέμει
από βροντερή φωνή,
κ' η φωνή είναι τ' Αρτέμη
οπού τον Στρατόν κινεί:
Εμπρός τέκνα της ανδρείας!
Ηλθε ποθητός καιρός!*

13. Φωτίου Χρυσανθόπουλου ή Φωτάκου, *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', έκδ. Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1974, σ. 201-202.

14. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 39, σημ. 2.

15. Θεοδ. Σπ. Δημόπουλος, *Ιστορία του Ναυπλίου*, τ. Β', Αθήνα 2010, σ. 195-197.

*Ο καιρός της Σωτηρίας!
Κάτω κάτ' ο Βαυαρός!*

Εκτός όμως από τις ποιητικές δημιουργίες υπάρχουν και τα μνημεία της Ναυπλιακής Επανάστασης. Οι νεκροί πολεμιστές των στρατιωτικών επιχειρήσεων συνήθως θάβονταν στον τόπο του θανάτου τους. Μετά την παράδοση της πόλης στα βασιλικά στρατεύματα, κανείς δεν ενδιαφέρθηκε για τους σκοτωμένους. Είναι αξιοσημείωτο ότι στη δεκαετία του 1990 στην οδό Δ. Κώστα, αρ. 7 (πάροδος της οδού Αιγίου), κατά τις οικοδομικές εργασίες αποκαλύφθηκε επιφανειακά δίπλα σε πηγάδι ανθρώπινος σκελετός. Το πιθανότερο είναι ο σκελετός αυτός να ανήκει σε νεκρό της Ναυπλιακής Επανάστασης κατά τις σκληρές μάχες και τις αγριότητες του βασιλικού στρατού που έγιναν στο Μύλο του Ταμπακόπουλου, σε μικρή απόσταση βορειότερα.

Ο Ναυπλιώτης ευπατρίδης Γ. Π. Ξενάκης παραχώρησε από το κτήμα του, που βρισκόταν βορειοδυτικά της Άριας και βόρεια του λόφου Παπαφενά, δίπλα στο πατρικό κτήμα του Αγγελου Τερζάκη, έκταση δύο στρεμμάτων, όπου κτίστηκε το 1863 η μικρή εκκλησία του Αγίου Αθανασίου,¹⁶ αφιερωμένη στην ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου, που τιμάται στις 2 Μαΐου (εικ. 7). Στον περίβολο της εκκλησίας – ιδιοκτησίας σήμερα Αθανασίου Τσιρόπουλου – μεταφέρθηκαν στη συνέχεια και τάφηκαν τα οστά των νεκρών της Ναυπλιακής Επανάστασης. Σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του ιδιοκτήτη Αθ. Τσιρόπουλου, στο χώρο αυτό είχαν ταφεί αρχικά οι νεκροί που σκοτώθηκαν στην Άρια κατά τη γενικευμένη επίθεση του βασιλικού στρατού την 1η Μαρτίου 1862, όταν ο βασιλικός στρατός ακολουθώντας την κοίτη χειμάρρου της περιοχής προσέγγισε απαρατήρητος τους επαναστάτες σε μικρή απόσταση και ακολούθησε σκληρή και θανατηφόρα μάχη. Στη νοτιοανατολική γωνία της εκκλησίας έχουν εντοιχιστεί τέσσερις μεταλλικές μπάλες κανονιών, διαμέτρου 15 εκατοστών (εικ. 8). Εντός της ανακαινισμένης σήμερα εκκλησίας η εικόνα του Αγίου Αθανασίου φέρει τη χρονολογία 1864, ενώ στην εικόνα του Χριστού, διαστάσεων 70 x 72 εκ. αναγράφεται: 23 Αυγούστου 1863, ημερομηνία-εορτή της Παναγίας. Με βάση αυτή την επιγραφή θεωρούμε ότι η πρώτη λειτουργία στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου έγινε την παραπάνω ημερομηνία.

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι στην εκκλησία αυτή έχει εντοιχιστεί αρχαίος ενεπίγραφος ορθογώνιος όρος (σύνορο) από ασβεστόλιθο με την επιγραφή¹⁷ [ΗΟ]ρος Ανθειδος (Ανθείδος) του 5ου αι. π.Χ., βάσει της οποίας ταυτίζεται

16. Χρήστος Πιτερός, «Μνημεία και απόηχος της Ναυπλιακής Επανάστασης», εφημ. *Αργολικά*, αρ. 213 (13.10.2012).

17. Χρήστος Πιτερός, «Άρια Ναυπλίου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 50 (1995), Β1, *Χρονικά*, σ. 110.

Εικ. 5: Προμαχόνας «Πέντε Αδέρφια» με τα νέα κανόνια από ΒΑ.

Εικ. 6: Γενική άποψη Πέντε Αδέρφια με τα παλαιά κανόνια από τα ΝΔ (φωτ. Σουηδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, 1920).

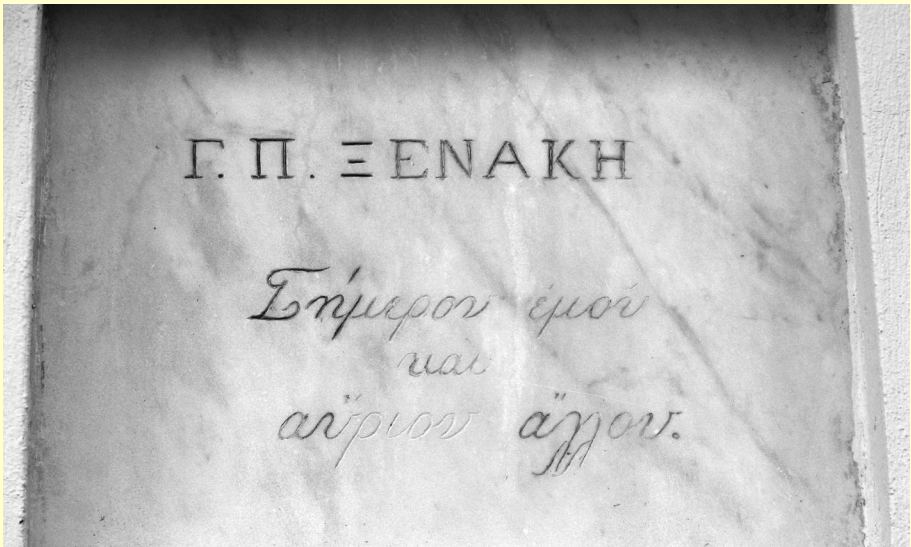
Εικ. 7: Άρια, εξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου από νότια.

Εικ. 8: Άρια, εξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου με εντοιχισμένες μπάλες, λεπτομέρεια.

Εικ. 9: Ακροναυπλία, νεκροταφείο στη θέση Παναγίτσα, νότια του στρατιωτικού νοσοκομείου.

Εικ. 10: Επιγραφή οικίας Γ. Π. Ξενάκη.

Εικ. 11: Άρια, μαρμάρινο επιτύμβιο μνημείο Σπ. Δουβουνιώτη, δυτική πλευρά.

πλέον με ασφάλεια η άγνωστη αρχαία κόμη της Αργολίδος Ανθείς ή Άνθεια, γνωστή από την αρχαία γραμματεία, με τον σημερινό οικισμό της Άριας. Επίσης, η Κάναθος πηγή, την οποία αναφέρει ο Πausanias (2.22.1) ταυτίζεται πλέον με την πηγή της Άριας και όχι με τη βρύση της Ι. Μ. Ζωοδόχου Πηγής Άριας, όπως έχει υποστηριχθεί, όπου τελούνταν τελετές της Ήρας.

Κατά τη Ναυπιακή Επανάσταση νεκροί αξιωματικοί και βαθμοφόροι, όπως ο ανθυπασπιστής Παγώνης, ο επιλοχίας Οικονομόπουλος, ο δεκανέας Ιππικού Φαγκρίδης και ο δεκανέας Σταύρου τάφηκαν¹⁸ στην Ακροναυπλία, στη θέση Παναγίτσα, όπου εκφωνούνταν συγκινητικοί επικήδειοι που κρατούσαν το φρόνημα των πολιτών ακμαίο. Το νεκροταφείο της Ακροναυπλίας βρισκόταν στη νότια πλευρά του στρατιωτικού νοσοκομείου, της εκκλησίας των Αγίων Αναργύρων και του δρόμου πρόσβασης, που εικονίζεται σε μερική άποψη στη δημοσιευμένη φωτογραφία του 1930 από τη Σέμη Καρούζου¹⁹ (εικ. 9).

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι η οικία Γ. Π. Ξενάκη στην πόλη του Ναυπλίου σώζεται. Βρίσκεται στη γωνία των οδών Βασιλέως Κωνσταντίνου (μεγάλος δρόμος) και Άγγ. Τερζάκη και φέρει την επιγραφή «Γ. Π. Ξενάκης, σήμερα εμού και αύριον άλλου» (εικ. 10). Ίδια επιγραφή υπήρχε και στην είσοδο του περιβόλου του κτήματός του, στην Άρια, όπου είναι κτισμένος ο Άγιος Αθανάσιος με τους πεσόντες κατά τη Ναυπιακή Επανάσταση.

Στην Άρια έγινε μία από τις σκληρότερες μάχες την 1η Μαρτίου. Στην κρήνη της Άριας ο ανθυπολοχαγός του Πυροβολικού Σπ. Δυοβουνιώτης περικυκλωμένος αμύνθηκε με το κανόνι του μέχρι τέλους πολεμώντας «με τας πιστόλας του» και σκοτώθηκε αναφωνώντας «Ζήτω το Έθνος».²⁰

Δίπλα από την κρήνη της Άριας – Κάναθο πηγή έχει ανεγερθεί επιτύμβιο μαρμάρινο νεοκλασικό μνημείο²¹ (εικ. 11). Στην ανατολική πλευρά φέρει επιγραφή σε επικό εξάστιχο:

*Ἦλιε λαμπρὰς ἀκτῖνας εἰς τὸν τάφον τοῦτον χύνε,
καὶ σὺ ἔμπρῶσο ἐν τοῦ τάφου διαβάτα μείνε.
Ὁ Δυοβουνιώτης οὗτος ὁ πεσὼν εἰς τὴν Ναυπλίαν
τὴν παναρχαιοτάτην τοῦ Λυκούργου μοναρχίαν.
Καὶ γόνος Δυοβουνιώτου ἥρωος Βασιλικῶν
τοῦ νικήσαντος τὴν πρώτην καὶ ἀρίστην τῶν νικῶν.*

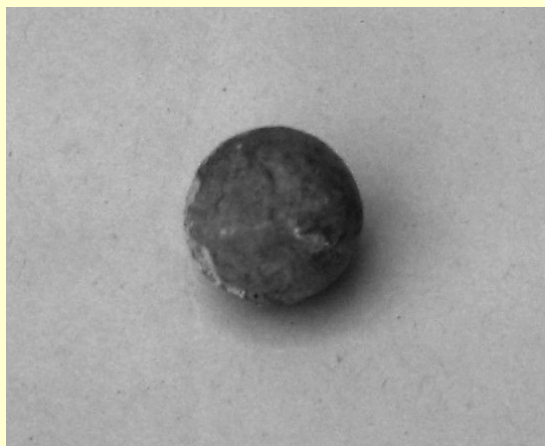
Ο στίχος «την παναρχαιοτάτην του Λυκούργου μοναρχίαν» προφανώς αναφέρεται στο νομοθέτη της αρχαίας Σπάρτης Λυκούργο, σε αντίθεση με τη μοναρχία του Όθωνα. Ο νεκρός ήταν απόγονος του ήρωα της Επανάστασης

18. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 78, 88, 150.

19. Καρούζου, *ό.π.*, σ. 54-55, εικ. 150.

20. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, *ό.π.*, σ. 37. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 84.

21. Πιτερός, «Ένα μνημείο», *ό.π.* Γούναρης, *ό.π.*, σ. 84, σημ. 4.

Εικ. 12: Άρια, λόφος του Αγίου Βλάση, βόλι από τη μάχη της Ναυπλιακής Επανάστασης.

Γ. Δυοβουνιώτη που νίκησε σε μάχη τους Τούρκους στα Βασιλικά της Στερεάς Ελλάδος την 26η Αυγούστου 1821. Στη δυτική κύρια πλευρά το μνημείο φέρει χιαστί δύο κανόνια με μία αναφλεγόμενη μπάλα στο μέσο και από κάτω ανάγλυφη θρηνούσα γονατιστή νίκη, που κρατάει λήκυθο προσφορών με την ακόλουθη επιγραφή:

Τῷ Σπύρῳ Δυοβουνιώτῃ

Ἄξιωματικῷ τοῦ Πυροβολικοῦ.

Γεννηθέντι τῇ 28 Μαρτίου 1836

ἐν Λεβαδεΐᾳ, πεσόντι κατὰ τὴν Ἄριαν Ναυπλίας
τὴν 1ην Μαρτίου 1862.

Τὸν Δυοβουνιώτῃν καὶ νεκρὸν ἀνδρεῖοι χαιρετᾶτε
καὶ δότε εἰς τὴν μνήμην τοῦ τὸν φόρο τῆς Ἀνδρείας
εἰς νέφος ἔτι κερανοῦ ὠχρὸς ἀντανακλάτο
καὶ μένει ὡς εἰς ἔπαλξιν φρουρὸς ἐλευθερίας.
Τὸ πυροβόλον τοῦ ἐδῶ συσφίγγων εἰς τὰ στήθη
μὲ δέκα ἔπεσεν πληγὰς κ' εἰς δάφνην ἐκοιμήθη.

Ζήνων Χ. ΛΟΥΚΑ ἐποίησε.

Το όνομα του νεκρού είναι Σπύρος Δυοβουνιώτης και όχι Π. Δυοβουνιώτης, όπως αναφέρει ο Λαμπρυνίδης.²² Ο ηρωισμός του εικοσιεξάχρονου παλληκαριού, ανθυπολοχαγού, εξαίρεται με το παραπάνω μνημείο που είναι στημένο στον ιερό χώρο της θυσίας του για την πατρίδα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι βορειότερα της κρήνης της Άριας, στην ανατολι-

22. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 345. Σε πρόσφατη ονοματοδοσία οδού στην περιοχή Άριας ο διπλάνος δρόμος από το μνημείο του Σπ. Δυοβουνιώτη ονομάστηκε οδός Όθωνος.

Εικ. 13: Ναύπλιο, Πλατεία Συντάγματος, ανάγλυφη στήλη Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου.

κή χαμηλή πλευρά του λόφου του Αγίου Βλάση κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικοπέδο ιδιοκτησίας «Αρκαδική, Φασιλής Α.Ε. 2007-2008», βρέθηκε ένα βόλι από μολύβι, διαμέτρου 1,4 εκ. (εικ. 12) και τμήμα αιχμής ξίφους, τα οποία προφανώς προέρχονται από τη φονική μάχη της Άριας, που έλαβε χώρα την 1η Μαρτίου 1862. Το 1990 η Δημοτική Αρχή του Ναυπλίου, επί δημαρχίας Γ. Τσούρνου, στην Πλατεία Συντάγματος, μπροστά από την Εθνική Τράπεζα, όπου βρισκόταν το σπίτι της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου, έστησε μαρμάρινη ανάγλυφη στήλη της Κυράς τ' Αναπλιού, έργο της Αλίκης Χατζή, όπου εικονίζεται στο μπαλκόνι του σπιτιού της να χαιρετάει και να ενθαρρύνει τους επαναστάτες με γραμμένη τη φράση στο επάνω τμήμα «Ναυπλιείς θαρρείτε...» (εικ. 13). Πρόκειται για έργο επιτυχημένης σύλληψης, που επικοινωνεί άμεσα με τους κατοίκους και τους επισκέπτες της πόλης. Στο κάτω τμήμα της στήλης αναγράφεται «Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου 1809-1898», ενώ στη βάση του μνημείου αναγράφονται τα εξής:

*Θαρρείτε το Ναύπλιον όπως έσωσε
την Ανεξαρτησίαν του έθνους κατά
την μεγάλην Επανάστασιν θα εξασ-
φαλίσει και ήδη τας ελευθερίας αυτού.*

Το κείμενο αυτό το παραδίδει ο Λαμπρυνίδης,²³ ωστόσο ο ανώνυμος Ναυπλιεύς,²⁴ αυτόπτης μάρτυρας της Επανάστασης, παραδίδει ένα διαφορετικό κείμενο: «Μη φοβείσθε! Το Μεσολόγγιον ησφάλισε την ελευθερίαν του έθνους, το δε Ναύπλιον θέλει εξασφαλίσει τας (πολιτικάς) ελευθερίας του».

Στη λεωφόρο Ασκληπιού, στην περιοχή Ζυμβρακάκη, σώζεται η οικία του ταγματάρχη Χαρ. Ζυμβρακάκη, φρουράρχου Παλαμηδίου, η οποία συλήθηκε από τον βασιλικό στρατό (εικ. 14). Την οικία αυτή στη συνέχεια ο Χ. Ζυμβρακάκης τη δώρισε στο Δήμο Ναυπλίου, όπου στεγάζεται το Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας».

Με την ευκαιρία του «Επιστημονικού Συμποσίου για τα 150 χρόνια της Ναυπλιακής Επανάστασης, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862» (Ναύπλιο, Βουλευτικό, 12-13-14 Οκτωβρίου 2012), πρότασή μας είναι να αναδειχθούν τα υπάρχοντα μνημεία της Ναυπλιακής Επανάστασης. Το εξωκκλήσι του Αγίου Αθανασίου στην Άρια, χώρος ταφής των νεκρών της Επανάστασης, προτείνουμε να κηρυχθεί διατηρητέο ιστορικό μνημείο και να τοποθετηθεί σχε-

23. Λαμπρυνίδης, *ό.π.*, σ. 347.

24. Ανώνυμος, *Τα συμβάντα*, *ό.π.*, σ. 53. Γούναρης, *ό.π.*, σ. 101. Είναι αξιοσημείωτο ότι σώζεται φωτογραφία της Κ. Παπαλεξοπούλου στο φωτογραφικό αρχείο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (άλμπουμ vol. 026). Βλ. «Τα χρόνια της Βασιλείας του Όθωνα (1833-1862)», επιμέλεια Λαμπρινή Καρακούρη-Ορφανοπούλου, 13 Οκτωβρίου 2012 – 30 Ιανουαρίου 2012, σ. 105 (Εκθεση Εθνικής Πινακοθήκης, Παράρτημα Ναυπλίου).

Εικ. 14: Ναύπλιο, Λεωφόρος Ασκληπιού, οικία Χαρ. Ζυμβρακάκη.

τική ενημερωτική επιγραφή από το Δήμο Ναυπλίου και το Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας». Το μοναδικό μνημείο του Σπύρου Δυοβουνιώτη στην Άρια πρέπει να συντηρηθεί και στην κρήνη –Κάναθο πηγή– να τοποθετηθεί σχετική ενημερωτική, μαρμάρινη επιγραφή. Ανάλογη επιγραφή πρέπει να εντοιχιστεί στο κτήριο της Εθνικής Τράπεζας, στην Πλατεία Συντάγματος, για την Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, εκεί που βρισκόταν το σπίτι της, ο χώρος συνάντησης των Επαναστατών. Στο λόφο του Προφήτη Ηλία (εικ. 1), όπου έγινε μία από τις σημαντικότερες μάχες με αρχηγό το Δ. Γρίβα, πρότασή μας είναι να τοποθετηθεί μαρμάρινη επιγραφή και να απομακρυνθούν το συντομότερο δυνατόν οι αυθαίρετες κεραίες από τον ιστορικό αυτό λόφο με το αναγνωρισμένο ως διατηρητέο μνημείο εξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία (στο λόφο του Προφήτη Ηλία στη δεκαετία του 1970 υπήρχαν δύο κανόνια από την εποχή της Ναυπλιακής Επανάστασης, τα οποία δεν σώζονται). Τέλος, προτείνουμε να εκπονηθεί μελέτη και να γίνει αισθητική αποκατάσταση του λόφου του Προφήτη Ηλία, που έχει βάνανυσα κακοποιηθεί από τα λατομεία και την κατασκευή της δεξαμενής. Είναι καιρός να γίνει πλήρως αντιληπτό και αποδεκτό στην πατρίδα μας ότι η αποτελεσματική προστασία του φυσικού τοπίου αποτελεί πρωταρχική προτεραιότητα.

Η ιστορική μνήμη δεν μπορεί να διατηρηθεί χωρίς την προστασία των χώρων στους οποίους έλαβαν χώρα τα γεγονότα της Ναυπλιακής Επανάστασης, αλλά και των μνημείων που σχετίζονται με το ιστορικό και πολιτιστικό παρελθόν της πατρίδας μας. Από την πλευρά μας ελπίζουμε ότι η Δημοτική Αρχή του Ναυπλίου θα πράξει το καθήκον της.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΚΑΡΑΚΟΥΡΤΗ-ΟΡΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

1862: ΕΤΟΣ ΟΡΟΣΗΜΟ ΓΙΑ ΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Σε όλες τις περιόδους και σε όλες τις πολιτιστικές ενότητες η τέχνη είναι πάντα σε απόλυτη επαφή με το ιστορικό γίνεσθαι. Το ιστορικό υπόβαθρο μιας περιόδου παίζει καθοριστικό ρόλο όχι μόνο στη θεματογραφία αλλά και στα ίδια τα μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά μιας εποχής. Ανατρέχοντας στις πηγές, διαφαίνεται ότι η κατάσταση της χώρας τα χρόνια της άφιξης του Ιωάννη Καποδίστρια στο Ναύπλιο ήταν απελπιστική. Η αναφορά του Γραμματέα των Εσωτερικών και της Αστυνομίας Ανδρέα Λόντου προς στον Κυβερνήτη αποτυπώνει εύγλωττα τον άθλιο τρόπο διαβίωσης των κατοίκων:

Εις την Ελλάδα δεν υπάρχουν ούτε εμπόριον ούτε τέχνη, ούτε βιομηχανία, ούτε γεωργία. Οι χωρικοί δεν σπείρουσι, διότι δεν έχουσι πεποιθήσιν ότι θέλουσι να θερίσει και αν θερίσουσι δεν ελπίζουσι να φυλάξωσι τους καρπούς των από τον στρατιώτην. Ο έμπορος δεν είναι ασφαλής εις τας πόλεις. Τρέμει δ' από τον φόβον των πειρατών, οι οποίοι έχουσι ανοικτά τα όμματα και περιμένουσιν τα πλοία εις την διάβασίν των να τα προσβάλωσιν. Η δολοφονία καλύπτει την κλοπήν με την μυστικότητα, ο τεχνίτης δεν είναι βέβαιος ότι θα πληρωθή διά την εργασίαν του. Το δικαίωμα του ισχυρότερου είναι το μόνον, όπου υπάρχει πραγματικώς.¹

Σε ένα τέτοιο, λοιπόν, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό κλίμα, δεν ήταν δυνατό να σημειωθεί καλλιτεχνική δραστηριότητα και να προωθηθούν μορφοπλαστικές αναζητήσεις. Εξάιρεση αποτελούν οι ξένοι ζωγράφοι που μπορούσαν ακόμη και στα χρόνια της Επανάστασης να πολεμούν και παράλληλα να ζωγραφίζουν. Η κατάσταση αυτή θα μεταβληθεί από το 1833, με την άνοδο του Όθωνα στο θρόνο της Ελλάδας (εικ. 1), και ειδικότερα με τη μεταφορά, την 1η Δεκεμβρίου του 1834, της πρωτεύουσας του ελληνικού Βασιλείου και την εγκατάσταση της αυλής του Όθωνα στην Αθήνα.

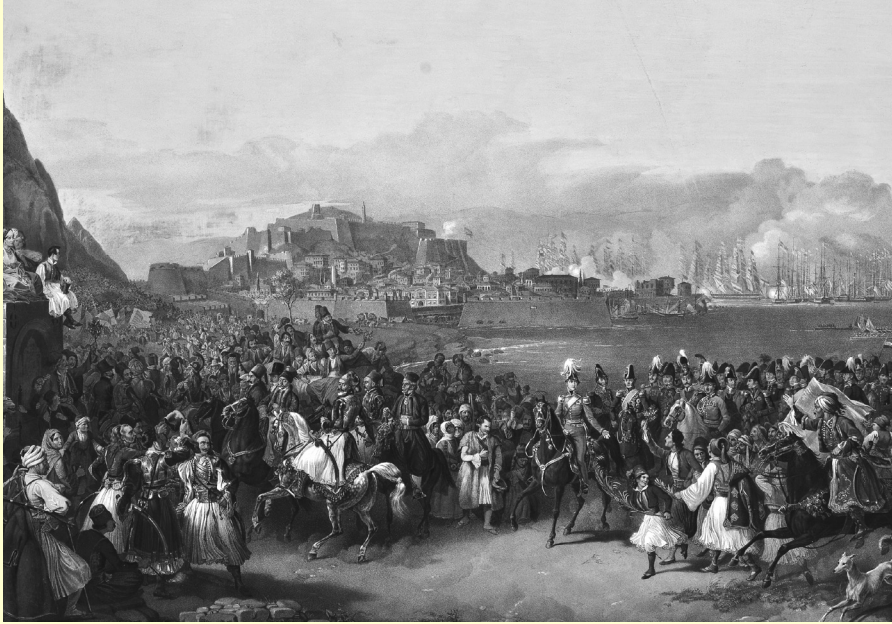
Αμέσως μετά την έλευση των Βαυαρών στην Ελλάδα (εικ. 2), δόθηκε το

1. Χρυσάνθος Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική, 1832-1922*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, ²1993, σ. 19.

Εικ. 1. Joseph Stieler. Προσωπογραφία του Όθωνα σε νεαρή ηλικία.

εναρκτήριο λάκτισμα στις διαδικασίες για την αισθητική αναμόρφωση του τόπου καθώς και για τη θεσμική θεμελίωση και οργάνωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και τη διάσωση των μνημείων κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Το ενδιαφέρον για τις ελληνικές αρχαιότητες εκδηλώνεται δύο μόλις μήνες μετά τον ερχομό του Όθωνα στην Ελλάδα. Στις 3/15 Απριλίου 1833, στο ιδρυτικό Διάταγμα της «επί των Εκκλησιαστικών και της Δη-

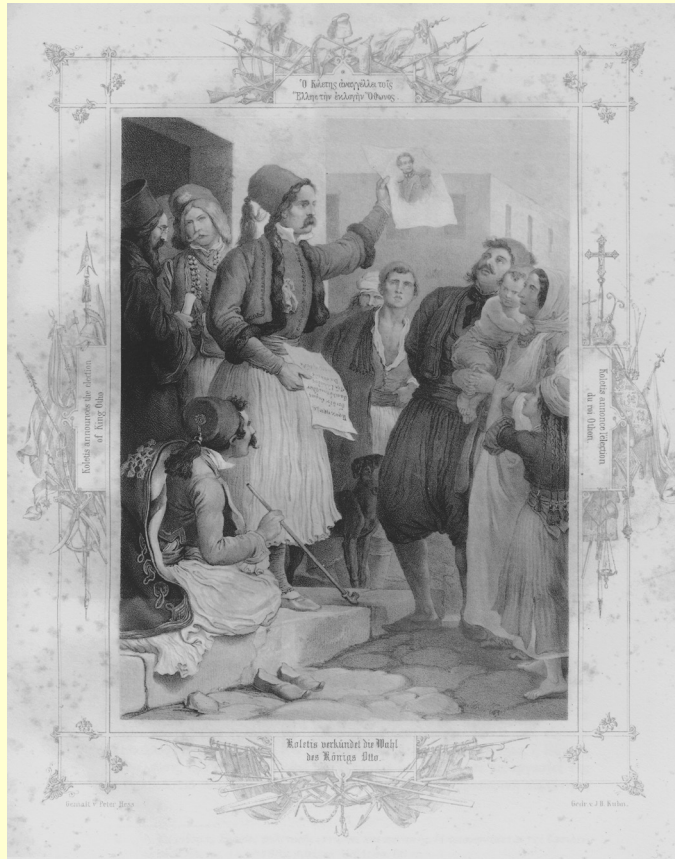
Εικ. 2. Peter von Hess. Η άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο.

μοσίας Εκπαιδεύσεως Γραμματείας της Επικράτειας» ορίζεται ανάμεσα στις πολλές άλλες αρμοδιότητες και «η προπαρασκευή εις ανασκαφήν και ανακάλυψιν των απολεσθέντων αριστουργημάτων των τεχνών, η φροντίς περί της διαφυλάξεως των εισέτι υπαρχόντων και η επαγρύπνησις εις το να μην εξάγωνται από το Κράτος».²

Δύο χρόνια μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα, το Δεκέμβριο του 1836, ιδρύεται το πρώτο Σχολείο των Τεχνών. Πρόκειται αρχικά για μία Σχολή Αρχιτεκτονικής, η οποία, όσο περιορισμένα και αν ήταν ακόμη τα μαθήματά της, θα προσφέρει μια αποφασιστική ώθηση στην καλλιτεχνική δημιουργία. Την ίδρυση του πρώτου Σχολείου των Τεχνών θα ακολουθήσει πολύ γρήγορα, το 1837, η ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο θα αρχίσει τη λειτουργία του το Μάιο του 1837 με πενήντα δύο φοιτητές και θα γίνει ουσιαστική αφετηρία για την ένταξη της χώρας στα γενικά ευρωπαϊκά πλαίσια και για την ευρύτερη πνευματική ανάπτυξη.

Στην εποχή που εξετάζουμε (1833-1862) μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε τέσσερις βασικές κατηγορίες δημιουργών με παράλληλες αναζητήσεις και κοινή κατεύθυνση: είναι οι ξένοι καλλιτέχνες, που εργάζονται στις μεγάλες

2. Αγγελική Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα Μουσεία*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2009, σ. 116.

Εικ. 3. Peter von Hess. Ο Κολέτης (sic) αναγγέλει τοις Έλλησιν την εκλογήν Όθωνος.

δημόσιες παραγγελίες και διδάσκουν στο Σχολείο των Τεχνών· οι Επτανήσιοι, που συνεχίζουν τη βυζαντινή παράδοση σε συνδυασμό με τις αναζητήσεις των ιταλικών εργαστηρίων· οι αυτοδίδακτοι λαϊκοί ζωγράφοι καθώς και ένας περιορισμένος αριθμός μεμονωμένων δημιουργών. Γνωστοί και άγνωστοι, ανεξάρτητα από την ομάδα στην οποία ανήκουν, οι καλλιτέχνες αυτής της γενιάς μοιράζονται ένα κοινό στοιχείο: την ιδιαίτερη απασχόλησή τους με τα ιστορικά θέματα, και ειδικότερα με θέματα από το πρόσφατο παρελθόν.³

Από την πρώτη βαναρική αποστολή στην Ελλάδα το 1826 και καθ' όλη την οθωνική περίοδο ένας σημαντικός αριθμός Γερμανών καλλιτεχνών ανέλαβε μεγάλες παραγγελίες για εικονογραφικά σύνολα με θέμα τη σύγχρονη

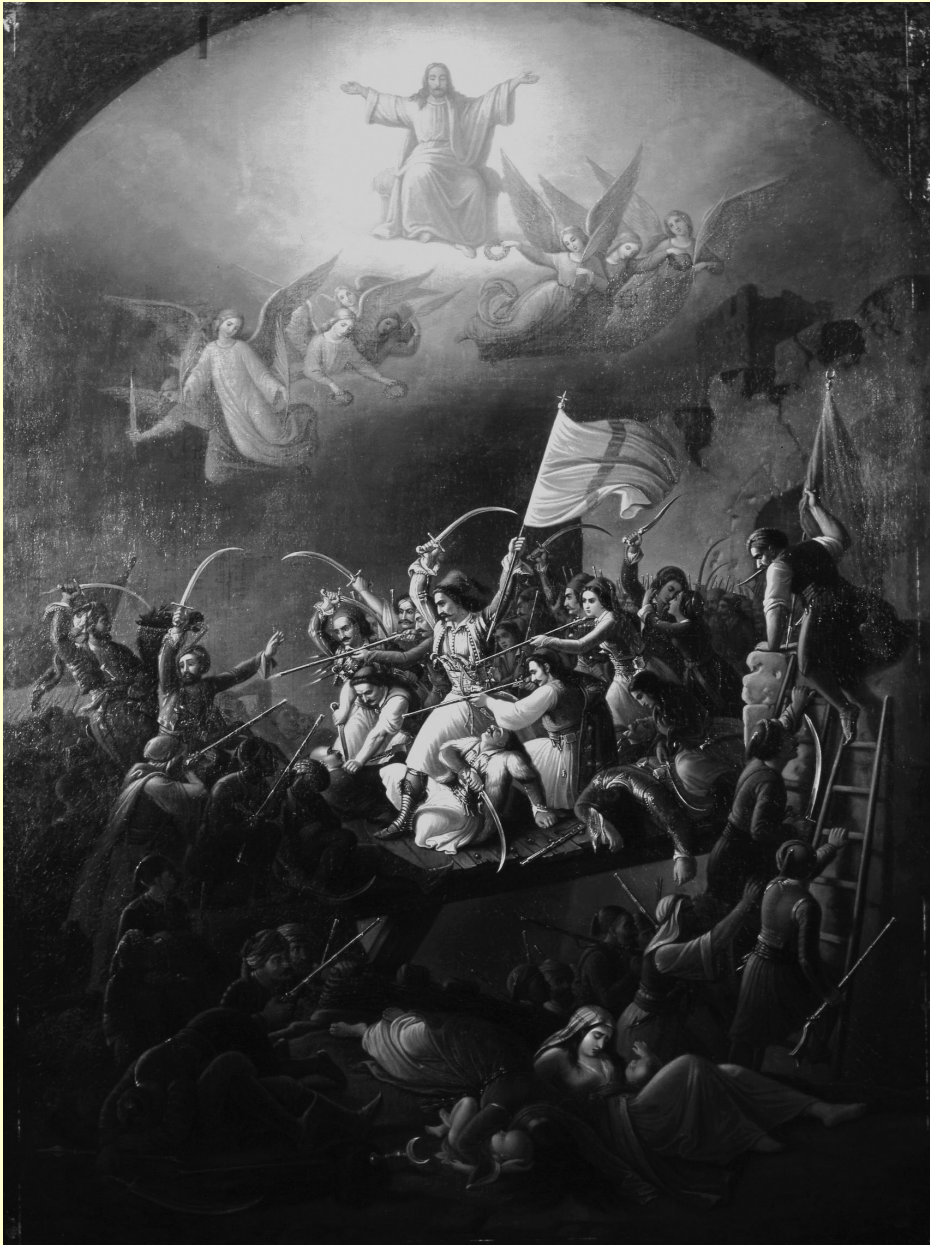
3. Χρήστου, *ό.π.*, σ. 21.

χθηκε από λίγους εκπροσώπους αλλά πραγματικά από σύσσωμο τον ελληνικό λαό. Απουσιάζει κάθε υπαινιγμός για τις τρεις προστάτιδες δυνάμεις, Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία, αφήνοντας υπονοούμενα για μονομερή διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος.

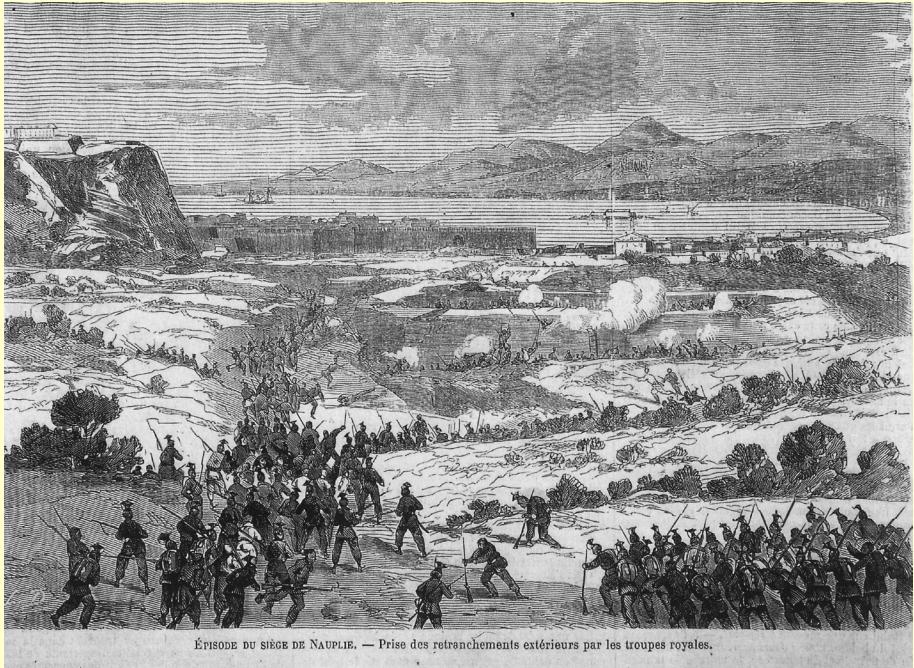
Εκτός όμως από τις παραστάσεις για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, ο Γερμανός καλλιτέχνης όφειλε να ζωγραφίσει ξεχωριστά και έναν πίνακα με θέμα την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο. Το συγκεκριμένο θέμα ήταν από τα πιο συχνά την περίοδο αυτή, καθώς τόνιζε την εθνική υπεροχή του μικρού κρατιδίου της Βαυαρίας, που ανέλαβε να συνεχίσει τη μακραίωνη ιστορική παράδοση του τόπου (εικ. 2). Η υποδοχή του βασιλιά Όθωνα στο Ναύπλιο οργανώνεται σχεδόν θεατρικά, με τον έφιππο Όθωνα, τα μέλη της Αντιβασιλείας και τους εκπροσώπους των Προστάτιδων Δυνάμεων να καταλαμβάνουν το κέντρο της παράστασης και το υπόλοιπο πλήθος να παλασιώνει σε διαδοχικά επίπεδα τη δράση. Μορφολογικά εντάσσεται στη μακρά παράδοση της απεικόνισης βασιλικών ακολουθιών, την οποία ξεκίνησε το Διεθνές Γοτθικό στυλ από τις αρχές του 14ου αιώνα στη δυτική τέχνη και έκτοτε ανάλογες σκηνές απέκτησαν ιδιαίτερη απήχηση στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα.

Είναι γεγονός πως η άνοδος του Όθωνα στον ελληνικό θρόνο θεωρήθηκε παράγοντας εξυγίανσης της πολιτικής ζωής της χώρας και εγγύηση της εξέλιξης της σε σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος. Όμως σύντομα οι αντικειμενικές δυσκολίες αλλά και ο τρόπος άσκησης της εξουσίας αύξησαν τα προβλήματα και προκάλεσαν έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια. Η οικονομική καχεξία, η αναποτελεσματική διοίκηση, ο αυταρχισμός και η προνομιακή μεταχείριση των Βαυαρών συνιστούσαν τις κύριες αιτίες των αντιδράσεων που κλιμακώνονταν και προσανατολίζονταν προς τη διεκδίκηση Συντάγματος. Κύριοι αρχηγοί της αντιδραστικής κίνησης που άρχισε να οργανώνεται μυστικά και κατέληξε στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου, ήταν ο Ανδρέας Μεταξάς, ο Μακρυγιάννης και ο Δημήτριος Καλλέργης. Καθένας από αυτούς αντιπροσώπευε έναν διαφορετικό κόσμο: ο Μεταξάς τον πολιτικό, ο Μακρυγιάννης τον λαϊκό και ο Καλλέργης τον στρατιωτικό. Τα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου έδωσαν αφορμή για τη δημιουργία μιας σειράς εικόνων που αναπαριστούσαν τις διάφορες φάσεις του σημαντικού για την ελληνική ιστορία γεγονότος (εικ. 4).

Η συνταγματική, ωστόσο, επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 είχε τις επιπτώσεις της και στη λειτουργία του Σχολείου των Τεχνών και στον πολιτισμό, αφού απομακρύνθηκαν όλοι οι καθηγητές, οι μη έχοντες ελληνική ιθαγένεια, όπως ο Pierre Bonirote (1811-1892) και οι αδελφοί Hansen. Το 1843, ένα Βασιλικό Διάταγμα χωρίζει το Σχολείο σε τρία τμήματα, δίνοντας το προβάδισμα στις εικαστικές τέχνες. Το διάταγμα φανερώνει τις ιδεολογικές προθέσεις του κράτους και προοιωνίζει τη νεοκλασική κατεύθυνση της σχολής: «Εκτιμώντες τας ιστορικές αναμνήσεις, αι οποίαι είναι ειδικώς συνδεδεμένα

Εικ. 5. Θεόδωρος Βρυζάκης. Η Έξοδος του Μεσολογγίου, 1853.

ÉPISEDE DU SIÈGE DE NAUPLIE. — Prise des retranchements extérieurs par les troupes royales.

Εικ. 6. Επεισόδιο από τη Ναυπλιακή Επανάσταση – Κατάληψη των εξωτερικών οχυρώσεων από τα βασιλικά στρατεύματα. Ξυλογραφία.

με την Ελλάδα [...]» (31 Δεκεμβρίου 1836). Τον ίδιο χρόνο ιδρύεται η «Εταιρεία των Ωραίων Τεχνών» υπό την προστασία του Όθωνα, με πρόεδρο τη βασίλισσα Αμαλία, αντιπρόεδρο τον πρωθυπουργό Κωλέττη και μέλη ένδοξα ονόματα αγωνιστών.⁴ Τον Ιανουάριο του 1844 αναλαμβάνει διευθυντής ο αρχιτέκτονας Λύσανδρος Καυταντζόγλου, ο οποίος και οργανώνει στο τέλος του ακαδημαϊκού έτους έκθεση έργων των σπουδαστών της Σχολής (ένας θεσμός που θα λειτουργήσει έως το 1863), στην οποία παρευρίσκεται, μεταξύ πολλών άλλων επισήμων, και ο Έλληνας πρωθυπουργός. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις 15 Σεπτεμβρίου του 1844 ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης επισκέπτεται τους αδελφούς Μαργαρίτη στο εργαστήριό τους και τους παραγγέλλει αντίγραφο της «μεγαλογραφίας» του Καραϊσκάκη για το γραφείο του.

4. 100 χρόνια. Τέσσερις αιώνες ελληνικής ζωγραφικής. Από τις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης και του Ιδρύματος Ευριπίδη Κουτλίδη, επιστημονικός σχεδιασμός Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, γενική επιμέλεια Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου, επιμέλεια Έφη Αγαθονίκου, Τώνια Γιαννουδάκη, Μαρία Κατσανάκη, Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 2000, σ. 24.

«Η ιστορία ημών θέλει γραφή [...]. Θέλετε την γράψει και την εμψυχώσει διά των εικόνων σας. Οι ήρωές μας αποθνήσκουν και ματαίως τα τέκνα των θέλουν ζητεί τας εικόνας των, ματαίως οι απόγονοί μας θέλουν ζητεί επιπνοίας ηρωισμού και φιλοπατρίας εις το ήθος των. Εργασθείτε διότι η Ελλάς απαιτεί την ιστορικήν πινακοθήκην της. Δεν έχομεν βέβαια την αξίωσιν να πράξωμεν έργα εφάμιλλα των Γάλλων και των Ιταλών διότι και τα υλικά μέσα μας είναι ευτελή και εις την αρχήν της ανατροφής μας ευρισκόμεθα. Αλλ' έχομεν ημείς προγονικάς αναμνήσεις [...]» (εφ. *Αιών*, 23 Σεπτεμβρίου 1844).⁵ Η τέχνη στο νεαρό Βασίλειο καλείται να εκφράσει τις ιδεολογικές επιλογές του ελεύθερου ελληνικού κράτους, όπως διαφαίνεται από το παραπάνω κείμενο.

Σε αυτή την περίοδο η ιστορική ζωγραφική (εικ. 5), η επίσημη ζωγραφική του νέου Βασιλείου, εξυμνεί, εξυψώνει, εξιδανικεύει και προβάλλει τον Αγώνα, χρησιμοποιώντας την εικόνα του για την ιδεολογική προπαγάνδα και τις διεκδικήσεις του. Παράλληλα, κυριαρχεί και η πρώιμη ελληνική προσωπογραφία, η οποία παρουσιάζει με τρόπο εξαιρετικά ομιλητικό την εικόνα μιας νέας αστικής τάξης με προφανή τα στοιχεία της αγροτικής της καταγωγής. Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό υπόβαθρο, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως αναζήτηση ταυτότητας για το νεοσύστατο κράτος, εντάσσονται και οι απεικονίσεις των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων.

Έτσι διαγράφονται τα γεγονότα στην πραγματική τους διάσταση ως τα μέσα της δεκαετίας του 1860, οπότε το προβάδισμα στην καλλιτεχνική ζωή της χώρας παίρνουν ζωγράφοι που έχουν σπουδάσει στην Ακαδημία του Μονάχου. Ωστόσο, η εσωτερική κρίση του Βασιλείου, που ξεκίνησε το 1859, κατέληξε στην πτώση του βασιλιά Όθωνα. Το σύνθημα της εξέγερσης δόθηκε με την Επανάσταση του Ναυπλίου (εικ. 6), που είχε καταστεί κέντρο της αντιοθωνικής συνομοσίας, με τη μετάθεση και τη συσσώρευση εκεί όλων των ανεπιθύμητων αξιωματικών. Το πρώτο κίνημα αντιπολίτευσης θα εκδηλωθεί στο Ναύπλιο τη νύχτα της 31ης Ιανουαρίου προς 1η Φεβρουαρίου του 1862 και θα λάβει μεγάλες διαστάσεις. Σε αυτό θα μετάσχουν αξιωματικοί της φρουράς με επικεφαλής τον αντισυνταγματάρχη Αρτέμη Μίχο (εικ. 7), καθώς και αξιωματικοί που είχαν φυλακιστεί ή εκτοπιστεί εκεί και θα παίξουν τώρα ηγετικό ρόλο στην εξέγερση. Τελικά στις 11/23 Οκτωβρίου 1862 ο Όθωνας εκθρονίζεται και εγκαταλείπει την Ελλάδα χωρίς να παραιτηθεί σύμφωνα με τους τύπους. Ανακηρύχθηκε η έκπτωση της βαναρικής μοναρχίας και σχηματίστηκε προσωρινή Τριανδρία από το Βούλγαρη, το ναύαρχο Κωνσταντίνο Κανάρη και το Βενιζέλο Ρούφο, που διακυβέρνησαν τη χώρα μέχρι την άφιξη του νέου βασιλιά.

Το τέλος της Βαυαροκρατίας στην Ελλάδα αποτυπώνεται σε μία έγχρωμη λιθογραφία του 1862, με την αποβίβαση του Όθωνα και της Αμαλίας από

5. Στο ίδιο, σ. 29.

το πλοίο «Αμαλία» και την άμεση επιβίβασή τους στο βρετανικό ατμόπλοιο «Σκύλλα», με το οποίο μεταφέρθηκαν στη Βενετία. Το γεγονός διαδραματίζεται σε φανερά φορτισμένο κλίμα, με τον Όθωνα πικραμένο να κοιτάζει τη θλιμμένη όψη της Αμαλίας, ενώ πλήθος ενόπλων και απλών πολιτών παρακολουθεί από το λιμάνι του Πειραιά τη σκηνή (εικ. 8).

Το 1862 αποτελεί ορόσημο όχι μόνο για τη νεότερη ελληνική ιστορία αλλά και για τη νεοελληνική τέχνη στην Ελλάδα. Μετά την έξωση του Όθωνα (1862), ενώ τελειώνει η «πολιτική» Βαυαροκρατία, αρχίζει στην πραγματικότητα η «καλλιτεχνική Βαυαροκρατία», αφού επικρατούν οι εκπρόσωποι της Σχολής του Μονάχου, που μόλις έχουν επιστρέψει από τη μετεκπαίδευσή τους στη βαυαρική πρωτεύουσα. Οι πιο γνωστοί είναι ο Νικηφόρος Λύτρας (1832-1904), ο Νικόλαος Γύζης (1842-1901), ο Γεώργιος Ιακωβίδης (1853-1932), ο Συμεών Σαββίδης (1859-1927), ο Κωνσταντίνος Βολανάκης (1837-1907) κ.ά. Οι καλλιτέχνες αυτοί που έρχονται στη ζωή στα μεγάλα και δύσκολα χρόνια των αγώνων για την ελευθερία, στα χρόνια του Καποδίστρια και της πρώτης περιόδου του Όθωνα, από το 1821 έως το 1843, διανύουν την περίοδο των σπουδών τους κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1843 και την εποχή της παραχώρησης του Συντάγματος· έχουν φτάσει σε μια προσωπική εκφραστική γλώσσα και έχουν ολοκληρώσει τις μορφοπλαστικές τους αναζητήσεις, όταν ο Όθωνας υποχρεώνεται να εγκαταλείψει το θρόνο. Βρίσκονται δηλαδή σε εσωτερική και εξωτερική επαφή με το ιστορικό γίνεσθαι της εποχής τους.

Το 1862 τελειώνει και η γόνιμη εικοσαετία της διεύθυνσης του Σχολείου των Τεχνών από τον αρχιτέκτονα Λύσανδρο Κανταντζόγλου. Οι μαθητές που διακρίθηκαν αυτή την περίοδο (1844-1862) στο Σχολείο των Τεχνών, έμελλε να γίνουν οι μεγάλοι δάσκαλοι της ελληνικής τέχνης. Παράλληλα, ο Κανταντζόγλου κατάφερε να ανοίξει το Σχολείο προς τον έξω κόσμο με την οργάνωση εκθέσεων και με τους καλλιτεχνικούς διαγωνισμούς.

Παράλληλα, αυτή την περίοδο έρχεται στο προσκήνιο μια νέα αστική τάξη που θα αποτελέσει την κύρια πελατεία των καλλιτεχνών. Οι απαιτήσεις και το γούστο αυτής της νέας τάξης προσδιορίζουν τη μορφή που θα πάρει η ελληνική τέχνη στο β' μισό του 19ου αιώνα. Η αλλαγή της στάσης των καλλιτεχνών συμβαδίζει με την ανάπτυξη των φιλελεύθερων ιδεών, οι οποίες στη δεκαετία του 1860 άρχισαν να εμφανίζονται στην Ελλάδα. Και δεν ήταν ένα φαινόμενο αποκομμένο, δίχως σημασία. Με την Επανάσταση του 1862 επιβάλλεται Σύνταγμα (1864) με σαφείς δημοκρατικές διατάξεις, ενώ η εισαγωγή από τον Τρικούπη το 1875 της αρχής της δεδηλωμένης, που περιόριζε τις αυθαιρέσιες της συνταγματικής μοναρχίας, ισχυροποίησαν την αστική τάξη που έγινε ο φορέας κάθε πνευματικής εκδήλωσης, προσπαθώντας να επιβάλει τις νέες ιδέες της.

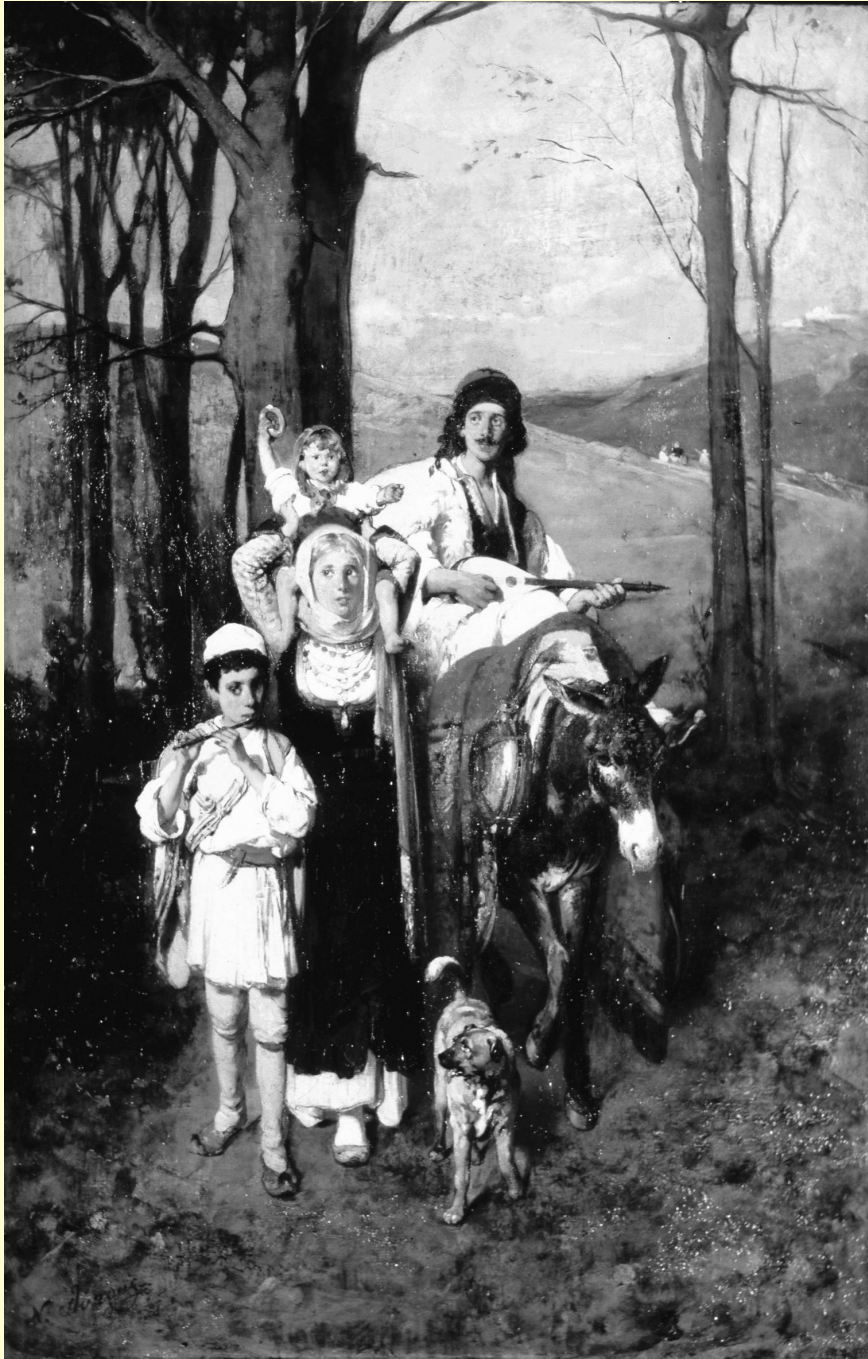
Εικ. 7. Άγνωστος. Προσωπογραφία Αρτέμη Μίχου.

Εικ. 8. Η εξέωση του Όθωνα. Λιθογραφία.

Η ελληνική κοινωνία και ο άνθρωπος είναι πλέον οι πρωταγωνιστές των νέων εικόνων και η καθημερινή ζωή βρίσκεται στο επίκεντρο του καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος. Την περίοδο αυτή στην Ελλάδα η ηθογραφία συμπίπτει με την εδραίωση μιας αστικής τάξης που επιστρέφει νοσταλγικά στις αγροτικές της ρίζες, εμπνέεται από τα ήθη και έθιμα του ελληνικού λαού, όπως συμβαίνει και με την αντίστοιχη λογοτεχνία της εποχής. Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια περίοδο δημιουργούνται οι επιστήμες της Λαογραφίας και της Γλωσσολογίας, ενώ ταυτόχρονα αρχίζει η διαμάχη για την αξία της δημοτικής γλώσσας. Η αρχή της ελληνικής ηθογραφικής ζωγραφικής χρονολογείται γύρω στο 1870, τότε που οι δύο σημαντικοί της εκπρόσωποι, ο Νικηφόρος Λύτρας (εικ. 9) και ο Νικόλαος Γύζης (εικ. 10), ασχολούνται συστηματικά με την ανάπτυξη του είδους, ακολουθώντας συνειδητά και με συνέπεια τις αρχές και τις απαιτήσεις των Γερμανών συναδέλφων τους της Σχολής του Μονάχου.

Πλάι στην ηθογραφία θα κυριαρχήσει μια μορφή μεγαλοαστικής προσωπογραφίας. Τραπεζίτες, βιομήχανοι, έμποροι, εφοπλιστές, πλούσιοι γαιοκτήμονες αλλά και διανοούμενοι, θα αποτελέσουν για πολλές δεκαετίες την ιδανική πελατεία των μεγάλων ζωγράφων της Σχολής του Μονάχου. Η νεκρή φύση θα συμπληρώσει τη θεματογραφία αυτή την περίοδο. Τέλος, η τοπιογραφία που αναπτύχθηκε το 17ο αιώνα στις Κάτω Χώρες ως ιδιαίτερο αστικό είδος ζωγραφικής, θα αρχίσει να γεννιέται δειλά-δειλά στην Ελλάδα το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Υπαιθριστικοί προβληματισμοί και ιμπρεσιονι-

Εικ. 9. Νικηφόρος Λύτρας. Επιστροφή από το πανηγύρι, π. 1865-1872.

Εικ. 10. Νικόλαος Γύζης. Παιδικόι αρραβώνες, 1877.

στικά σκιρτήματα συναντώνται σε πολλούς Έλληνες ζωγράφους, όπως στον Κωνσταντίνο Βολανάκη (1837-1907), το Βασίλειο Χατζή (1870-1915) και τον Ιωάννη Αλταμούρα (1852-1878).

Το ιστορικό υπόβαθρο, επομένως, της οθωνικής περιόδου, όπως διαμορφώνεται από την πολιτική κατάσταση, τις κοινωνικές συνθήκες, τα οικονομικά προβλήματα, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και τις κοσμοθεωρητικές τάσεις, παίζει καθοριστικό ρόλο όχι μόνο στη θεματογραφία αλλά και στα ίδια τα μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά της τέχνης αυτής της εποχής. Οι καλλιτέχνες μέσω των έργων τους δημιουργούν μορφές-μαρτυρίες τονίζοντας τις σχέσεις της ιστορικής πορείας με τους κοινωνικοπολιτικούς σχηματισμούς και τις δυνάμεις που δρουν αυτή την περίοδο.

Στο τέλος του 19ου αιώνα οι περισσότεροι Έλληνες καλλιτέχνες αισθάνονται την ανάγκη να ζωγραφίσουν με ζωηρά και φωτεινά χρώματα και να ανανεώσουν τη ζωγραφική τους με την αύρα του ιμπρεσιονισμού, ανεξάρτητα από το περιβάλλον των πόλεων στις οποίες σπούδασαν. Παρατηρείται μια προοδευτική ανεξαρτητοποίηση της ελληνικής ζωγραφικής από τις κάθε είδους ξένες επιδράσεις και παράλληλα μια νέα επαφή με την ιστορική ζωή και την ελληνική παράδοση. Η ανανέωση αυτή συμπίπτει, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, με τις ριζικές τομές που γίνονται στον πολιτικό βίο της χώρας, με την έλευση στο προσκήνιο του Ελευθέριου Βενιζέλου, ο οποίος, μάλιστα, υπήρξε θερμός υποστηρικτής των νέων καλλιτεχνικών ρευμάτων.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

A

- Ααρών, δικηγόρος 90, 99, 102, 530
 Αγαλόπουλος Γεώργιος 368
 Αγαλόπουλος Ιωάννης 368
Αγαμέμνων, εφημ. 440
 Αγγελίδης Α. 510
 Αγγελίδης Ν. 510
 Αγγλία 40, 49, 53, 67, 79, 98, 108, 109, 159, 192, 281, 457, 548
 Άγγλος/Άγγλοι 189, 356
 Αγγουρών 181, 213
 Αγία Μονή Ζωοδόχου Πηγής Άρειας 80, 381, 538
 Αγία Παρασκευή, εκκλησία 80, 180
 Αγια-Σοφιά 492
 Άγιοι Ανάργυροι, εκκλησία 538
 Άγιοι Ασώματοι, εκκλησία 236, 381
 Άγιοι Πάντες, εκκλησία 180, 181, 323
 Άγιος Αδριανός· βλ. Κατσίγ(κ)ρι
 Άγιος Αθανάσιος 533
 Άγιος Αθανάσιος, εκκλησία 533, 535, 538, 541
 Άγιος Γεώργιος, εκκλησία 79, 91, 93, 99, 281, 435, 442, 447, 448, 472, 473, 492, 493, 500
 Άγιος Δημήτριος, εκκλησία 143
 Άγιος Ιωάννης Κυνουρίας 368
 Άγιος Νικήτας, εκκλησία 336
 Άγιος Νικόλαος, εκκλησία 338, 345, 459
 Άγιος Όθων 207
 Άγιος Πέτρος Κυνουρίας 142, 143, 148, 150
 Άγιος Σπυρίδων, εκκλησία 231
 Άγιος Φραγκίσκος, εκκλησία 336
 Αγίου Αναστασίου, πλατεία 331, 337
 Αγίου Αντωνίου, εορτή 405
 Αγίου Βλάση, λόφος 539, 541
 Αγίου Γεωργίου, ενορία 249, 264
 Αγίου Γεωργίου, πλατεία 331
 Αγίου Νικολάου, ενορία 249, 377
 Αγίου Νικολάου, πλατεία (ή Πλατεία της Παραλίας) 331, 338, 346
 Αγίου Νικολάου, συνοικία 363
 Αγίου Σπυρίδωνος, ενορία 264
 Αγίου Σπυρίδωνος, πλατεία 331, 337
 Αγκάς Ιω. 161, 165
 Αγκώνα 352, 367, 369
 Αγοράς, πλατεία 331, 338, 344, 345
 Αγουλνίτσα 376
 Αγρίνιο 118
 Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών 84
 Αγώνας (1821)· βλ. Επανάσταση του 1821
 Αδάμι 409
 Α΄ Διεθνής Έκθεση (Λονδίνου) 43
 Αδριανός 363
 Αδριανούπολη 237
 Α΄ Εθνικό Νοσοκομείο 248, 280
 Α΄ Ε.Π.Κ.Α. 197
 Αζάπης, επιλοχίας 86
 Αθανασιάδης Γεώργιος Μελισταγής, Μακεδών 511
 Αθανασιάδης Ιωάννης Ε. 143
 Αθανασιάδης Σωτήριος 377
 Αθανασόπουλος Βασίλειος 368
 Αθήνα (ή Αθήναι), Αθηναίοι 42, 45, 47, 81, 83, 85, 87, 90, 91, 97, 104, 105, 107, 114, 116, 117, 118, 135, 137, 139, 145, 147, 153, 167-169, 172, 175, 190, 196, 200-202, 210, 220, 224, 227, 229, 232-238, 242, 255, 256, 262, 277, 284, 285, 292, 324, 333, 335, 339, 353, 357-360, 363, 367, 369, 372, 376-378, 383, 398, 399, 406, 408, 425, 451, 456-459, 461, 462, 465-468, 473, 477, 481, 483, 490, 491, 497, 498, 500, 502, 504, 510, 511, 514, 520, 543, 545· βλ. και Ακαδημία Αθηνών
Αθηνά, εφημ. 503
 Αθηνάκης Λυμπέρης 388
 Αϊβαλί 363, 403
 Αιγαλία 147
 Αιγαλιός 242, 243, 247-250, 254, 255, 258, 262-264, 268, 269, 271-273, 275, 276, 278
 Αίγινα 189, 210, 233-235, 238, 415, 489· βλ. και Κεντρικό Σχολείο Αίγινας· Ορφανοτροφείο Αίγινας
 Αίγιο 116
 Αίγυπτος 202, 480, 481
 Αϊδίν-μπεη 409

- Αι Ελευθερωμένα Αθήναι*, τραγωδία 456
 Άιχhorn, καθηγητής 219
Αιών, εφημ. 156
 Ακαδημία Αθηνών 179, 283
 Ακαδημία Αμβούργου 196
 Ακαδημία Μονάχου 196, 551
 Ακαρνανία 50, 149
 Ακράτα 497
 Ακροκόρινθος 114, 122, 129
 Ακροναυπλία 55, 56, 61, 66, 67, 74, 76, 77, 79, 90, 98, 99, 102, 140, 195, 243, 296, 328, 329, 335, 530, 536, 538
 Ακρόπολη 237, 238
 Αλαμάνος Ι. 369
 Αλέα (Μπουγιάτι) 428, 430, 431, 451
Αλεξανδροβόδας 461
 Αλεξάνδρου Αλ. Δ. 161, 166
 Αλέξιος 281
 Αλεποχώρι Λακωνίας 390
Αλήθεια, εφημ. 382
 Αλιβιζάτος Νίκος Κ. 71
 Αλκαίος Θεόδωρος 458, 459
 Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο Άργους 423, 425
 Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο Ναυπλίου 231, 423, 429, 434, 454
 Αλμέτη, συνταγματάρχης 281
 Αλμπάνη, αδελφοί 369
 Αλμπάνης Αντ. 373
 Αλταμούρας Ιωάννης 556
 Αλφιέρι Βιτόριο 460
 Αλωνίσταινα 143
 Άλωση 284
 Αμαλία 92, 94, 137, 147, 201, 475, 481, 493, 500, 550, 551, 552
 Αμαλίας, πλατεία 176
 Αμερικανός 185
 Άμπελ Κάρολος 217
 Άμπελάς Δημήτριος 280
 Άμπελάς Τιμολέων Δ. 156
 Άμπου Εδμόνδος 498· βλ. και About Edmond
 Άμστερνταμ 367
 Άμφίπολη 213
 Άμφισσα 367, 495, 497
 Αναγέννηση 287
 Ανακτόρων, πλατεία 478
 Ανάπλι (Ναύπλιο) 327, 347
 Αναστασιάδης Λεόντιος 433, 511· βλ. και Ελληνικό Σχολείο Λεοντίου Μ. Αναστασιάδη
 Αναστάσιος 281
 Αναστασόπουλος Γιώργος 20, 421, 519
 Ανατολή 60, 98, 167, 480, 498
 Ανατολικό ζήτημα 498
 Ανατολίτισσα 405
 Ανδρέας, παπάς 362
 Ανδριανός 246
 Ανδριανός Γιάννης 23
 Ανδρίτσεινα 363
 Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών 202, 204
Ανεξαρτησία, εφημ. 361
 Άνθεις (ή Άνθεια) 533, 538
 Ανθή 363
 Ανιφι 409
 Άννινος Μπάμπης 196
 Αντιβασιλεία 49, 50, 215-220, 232, 233, 235, 238, 239, 291-293, 295, 298, 300, 302, 358, 359, 385, 390, 424, 428, 457, 471, 489, 512, 548
Αντιγόνη 464
 Αντωνάκης Γ. 369
 Αντώνης 373
 Αντωνιάδης Α. 147
 Αντωνιάδης Αντ. 460
 Αντωνιάδης Εμμανουήλ 231, 510
 Αντωνιάδης Μπάμπης 20, 177
 Αντωνιάδης Σπ. 434, 439
 Αντώνιος 281
 Αντωνίου Δαβίδ 428, 433
 Αντωνόπουλος Γεώργιος Μ. 97, 260, 368, 476, 508, 509
 Αντωνόπουλος Κ. Δ. 101
 Αντωνόπουλος Κωνσταντίνος Γ. 55, 85, 87, 88, 90, 99, 102, 105, 106, 142, 282
 Αντωνόπουλος Νικόλαος Α. 250, 251
 Αξελός Κωνσταντίνος 501, 502, 511
 Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος 213
 Απέργης Κοσμάς 201
 Απόβαθμοι (Όθωνα) 239, 262, 480, 481
 Αποβατήρια (Όθωνα) 58, 81, 96, 240, 324, 471, 473-479, 481-485, 491, 510
 Απόλλωνα, ιερό 190
 Απομνημονεύματα Μακρυγιάννη 460
Απόπειρα (αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία) 20, 21, 36
 Αποστολίδης Δημ. 433, 437, 447
 Αποστολίδης Μισαήλ, αρχιεπίσκοπος Αθηνών 62, 63
 Αποστολόπουλος Δ. Ν. 369

- Αραβαντινός Διον. 369
 Αραβαντινός Θεόδ. 373
 «Αράπης», πυροβόλο 525, 530
 Αράχοβα 497
 Αρβανίτες 86, 527
 Αργείοι 86, 140
 Αργεῖος 79, 281, 282
 Αργείων, Δήμος 82, 411, 412, 414
 Αργολίδα 64, 67, 86, 94, 114, 116, 118, 120, 122-124, 126-129, 133, 136, 137, 141, 142, 215, 217, 249, 256, 262, 265, 271, 276, 293, 303-305, 349, 423, 424, 426, 427, 429-433, 441, 451, 458, 476, 481, 501, 502, 506, 526, 538
 Αργολίδας, Αντιπεριφέρεια 24
 Αργολιδοκορινθία 75, 82, 83, 113-115, 125, 129, 130, 221, 239, 372, 373, 380, 414, 416, 429, 432, 436-437, 439, 444, 503
 Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού 21, 32, 33
 Αργολικός κόλπος 117, 120, 126, 471, 480
Αργολίς, εφημ. 361
 Άργος 56, 61, 63, 77, 78, 80, 82, 85, 90, 91, 96, 114, 117-120, 125-127, 129, 136-141, 145, 220, 222, 224, 228, 232, 233, 240, 256, 353, 363, 372, 387-389, 403, 411-414, 417, 419, 425, 430, 431, 433, 434, 439, 440, 442, 443, 449, 450, 477, 480, 481, 483, 490, 495, 496, 525· βλ. και Αλληλοδιδακτικό Σχολείο Άργους, Δημοτικό Σχολείο αρρένων Άργους, Δημοτικό Σχολείο κορασίων Άργους, Διοικητήριο Ναυπλίου και Άργους, Ιδιωτικό Σχολείο αρρένων Άργους, Αλληλοδιδακτικό Σχολείο Άργους
 Άργους, Επαρχία 75, 86, 139, 411, 412, 414, 417, 418, 420
 Αργυρόπουλος Ιωάννης 398
 Αργυρόπουλος Π. 308, 452
 Άρ(ε)ια 63, 64, 79, 80, 92, 121, 124, 322, 338, 381, 409, 514, 526, 533, 535, 537-539, 541, 542· βλ. και Αγία Μονή
 Αρειμάνιοι 103
 Άρειος Πάγος 157
 Αρκάδες 106
 Αρκαδία 64, 98, 102, 106, 114, 136, 142, 143, 145, 385, 397, 409, 415, 417, 494
 Άρμανσπεργκ Ιωσήφ Λουδοβίκος 216-218, 225, 441
 Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος 216, 221
Αρμονία, λέσχη 503, 504
 Άρτα 131
 Αρχοντίδου Αγλαΐα 521
 Ασία 43, 235, 403
 Ασίνη (ή Τζαφέρ Αγά) 124, 409, 414, 431, 434, 450· βλ. και Δημοτικό Σχολείο Ασίνης, Σχολείο των κορασίων Ασίνης
 Ασίνης, Δήμος 75, 312, 410, 427, 443
 Ασκληπιείον (στο Λυγουριό) 431
 Ασκληπιού, ιερό 419
Αστήρ των Κυκλάδων, εφημ. 156
 Άστρος 234, 372
 Αστυνομία Ναυπλίας 242, 250, 257, 265, 267, 316, 317
Άσωτος, κωμωδία 461
 Αττική 117, 118, 134, 158, 171, 212, 373, 527
 Αυγερινός Υπάτιος 96
 Αυδήμπεη 376, 411
 Αυστρία 40, 44-47, 54, 79, 205
 Αυστριακός 282
 Αυστροουγγαρία 284
 Αφαιάς Αθηνάς, ναός 210
 Αφρική 43, 235
 Αχαιοήλιδα 147
 Αχαιοί 226
 Αχιλλέας 226
 Αχλαδόκαμπος (Υσίων) 114, 430, 431, 442, 451· βλ. και Δημοτικό Σχολείο Αχλαδόκαμπου
 Αψβούργων, αυτοκρατορία 40, 44
- B**
- Βαβυλωνία* 460, 492
 Βαϊονάς Ζαχ. 433· βλ. και Ελληνικό Σχολείο Ζαχ. Βαϊονά
 Βακχυλίδης 186
 Βαλέτας Γ. 458
 Βαλέτας Σπυρίδων 230, 488
 Βαλκανική χερσόνησος 237
 Βαλλιάνος Θεόδωρος 280, 333, 340, 397, 472
 Βαλλιάνος Στέφανος 281

- Βαλτινός Γ. 388
 Βαλγάλα 210, 211
 Βαμβέργη 207
 Βάνδαλοι 465
 Βάρβογλους 280
 Βαρδουνιώτης Δημ. Κ. 219, 431
 Βαρθόλδου 498
 Βασικόπουλος Βασίλειος 282
 Βασιλάκης Ι. 404
 Βασίλειο της Βαυαρίας 473
 Βασίλειο της Ελλάδας 95, 168, 238, 240, 242, 286, 288, 289, 292, 295, 298, 303, 324, 408, 473, 474, 543, 551
 Βασίλειος 280, 281
 Βασιλείου Δημήτριος 281
 Βασιλείου Νικ. 373, 380
 Βασιλικά (Στερεάς Ελλάδος) 539
 Βασιλική Εταιρεία Ιατρικής (Γαλλίας) 288
 Βασιλικό, χωριό 367
 Βασιλικό Ναυτικό 116, 120, 123, 126
 Βάσος, ανθυπασπιστής 138
 Βάσσης 189, 210
 Βαταχώρης, δικαστικός 147
 Βαυαρία 49, 182, 183, 189, 196, 203, 205-212, 215, 217, 219, 233, 237, 302, 351, 354, 389, 469, 473, 478, 493, 548
 Βαυαρός/Βαυαροί 50, 52, 56, 57, 59, 62, 112, 133, 179-182, 184, 189, 194-196, 201, 203, 206-208, 212-215, 218, 219, 223, 225, 237, 241, 243, 251, 273, 277, 286, 295, 333, 334, 351, 354, 398, 429, 462, 472, 489, 492, 493, 513, 514, 533, 543, 548
 Βαφιαδάκη, οικία 80
 Β΄ Γυμνάσιο Αθηνών 84
 Βεάκης Ν. 170
 Βέλγιο 55, 79, 87
 Βελιτζιώτης 376
 Βελιώτη-Γεωργοπούλου Μαρία 20, 469, 491
 Βενετία 367, 465, 530, 552
 Βενετοί/Βενετο(ι)άνοι 327, 331, 334, 338
 Βενιζέλος Ελευθέριος 556
 Βερολίνο 284, 352-354, 356-358, 360
 Βερσαλλίες 185
 Βιβλιοθήκη «Κ. Θ. Δημαράς» Ε.Ι.Ε. 504
 Βιβλιοθήκη Konrad von Maurer 504
 Βιβλιοθήκη Μονάχου 209
 Βιβλιοθήκη της Αντιβασιλείας 506
 Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» 512
 Βιέννη 54, 284, 295, 493· βλ. και Διεθνής Έκθεση Βιέννης, Συνέδριο της Βιέννης
 Βικέλα Ευφροσύνη Κ. 466, 467, 511
 Βικέλας Κωνσταντίνος Δ. 380, 511
 Βιριλιό Πωλ 75
 Βίσμαρκ Ότο φον 45
 Βιτώλια 131
 Βλάχκης Αλοΐσιος-Μαρία 195
 Βλάχσης Ι. 449
 Βλάχσης Χρίστος 389
 Βλασόπουλος, πρόξενος Ρωσίας 281
 Βλασόπουλος Θεοδωράκης 368
 Βλαχία 40, 218
 Βλαχόπουλος Α. 282
 Βολανάκης Κωνσταντίνος 552, 556
 Βολβς Εδουάρδος Ερ. 434
 Βόλος 458
 Βοναπάρτης Ιερώνυμος Ναπολέων 97, 138
 Βοναπάρτης Κάρολος Λουδοβίκος Ναπολέων 44
 Βότσαρης Δημήτριος 54, 59
 Βότσαρης Μάρκος 54
 Βούλγαρης Δημήτριος Γ. 69, 434, 438, 551
 Βούλγαρης Σταμάτης 179, 333, 336, 338, 340
 Βουλευτικό (Ναυπλίου) 19, 34, 336, 429, 443, 448, 468, 474, 476, 504, 506, 521
 Βουλευτικό (Σώμα) 51, 227, 229, 505
 Βουλή 59, 62, 93, 135, 229, 230, 425, 445
 Βουρνάς Τάσος 217
 Βούρος Ζ. Α. 161
 Βούρος Ι. 289, 290
 Βούρτζι (ή Βούρτσι)· βλ. Μπούρτζι
 Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος 347, 530
 Βρατσάνος Θ. 170
 Βραχάτι 367
 Βρετανία 41
 Βρετανός/Βρετανοί 160, 175
 Βρυζάκης Θεόδωρος 549
 Βυζάντιος Δημήτριος Κ. 460, 461, 475, 492, 510

- Βυζάντιος Σκαρλάτος Δ. 425, 429, 430, 435, 438, 440, 441, 443, 444, 446, 447, 451
 Βυρτεμβέργη 183
- Γ
- Γαβαλά Πέπη 383
 Γ.Α.Κ. 112, 129, 130, 289, 339, 431, 469, 495
 Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Αργολίδας 21, 36, 182, 214, 242, 385, 517
 Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Λακωνίας 383
 Γαλανόπουλος Αναγνώστης 380, 401
 Γαλανόπουλος Κωνσταντίνος 506
 Γαλανόπουλος Σταύρος 281, 380
 Γαλαξίδι 367, 495, 497
 Γαλάτης Μ. 161
 Γαλάτης Στ. Γ. 165
 Γαληνός 287
 Γαλικόπουλος Ν. 281
 Γαλλία 40, 44, 49, 53, 67, 79, 98, 108, 109, 159, 235, 280, 302, 356, 427, 428, 501, 503, 548
 Γαλλική Δημοκρατία 44
 Γαλλική Επανάσταση 40, 41, 183, 212, 219, 288, 460
 Γαλλογερμανικός πόλεμος (1871) 45
 Γαλλοελβετός 525, 529
 Γαλλοϊταλικός πόλεμος (1859) 46
 Γάλλος/Γάλλοι 190, 194, 209, 234-236, 243, 248, 280-282, 289, 290, 356, 455, 458, 492, 551
Γάμος άνευ νόμης, κωμωδία 456
 Γαρδικιώτης, υπίλαρχος 87, 142
 Γαριβάλδης 88
 Γαριβαλδινή φάλαγγα 68
 Γαριβαλδinhoί 46
 Γάσπαρης-Κάλανδρος Ανδρέας 338
 Γ' Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις 229, 505
Γενική Εφημερίς της Ελλάδος 237, 291, 333
 Γενικό Ταμείο 238
 Γενικό των Ταχυδρομείων Διευθυντήριο 238
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 541
 Γεννάδης Ν. 83, 85, 87
 Γεράνια Όρη 114
 Γερμανία 45, 290, 294, 295, 352, 353, 427
 Γερμανικό Σχολείο 431
 Γερμανός/Γερμανοί 189, 195, 200, 202, 225, 289, 352, 356, 360, 457, 482, 546, 548, 554
 Γερουσία 62, 384, 389, 390
 Γεωργακόπουλος Αναστάσιος 368
 Γεωργακόπουλος Δημήτριος 368
 Γεωργιάδης Εμμανουήλ 434, 440, 450· βλ. και Δημοτικό Σχολείο αρρένων Εμμ. Γεωργιάδη
 Γεωργιάδης Ν. 386
Γεωργική Εφημερίς 413
 Γεωργική Σχολή Τίρυνθας 80, 120, 231, 425
 Γεώργιος 280
Γεώργιος Καστριώτης, τραγωδία 460
 Γεώργιος Χριστιανός (Γεώργιος Α΄) 344, 501
 Γεωργίτσι 401
 Γεωργόπουλος Δημήτρης Χ. 20, 182, 214, 241, 351, 363, 385, 469, 488
 Γεωργοπούλου Βαρβάρα 453, 508
 Γιαλμάς Παν. Σ. 369
 Γιαννακόπουλος Δημήτριος 368
 Γιαννακόπουλος Θεόδωρος Δ. 511
 Γιαννακόπουλος Λυμπέρης 368
 Γιαννακόπουλος Παναγιώτης 404
 Γιαννακόπουλος Παρ. 433, 500
 Γιαννακόπουλος Σ. 388
 Γιάννενα 237, 500
 Γιαννόπουλος Ιω. 433
 Γιατράκος Γεώργιος 392
 Γιατράκος Λιάκος 392
 Γιβραλτάρ 334
 Γιουρούκος Ιωάννης 127
 Γκάμπαχ 206
 Γκαίτε 457
 Γκαρμπολά (φυλακές) 54
 Γκέρμπεσι 409
 Γκίγκας Ν. 280
 Γκινάκας Ιωσήφ 433
 Γκιότσαλι Λακωνίας 390
 Γκοντελιέ Μορίς 215
 Γκότσης Κωνσταντίνος Γ. 73
 Γκούτενσον, αρχιτέκτονας 233
 Γλαράκης Γεώργιος Δ. 397, 403, 501
 Γλυκ(ε)ιά 80, 88, 180, 304, 305, 322
 Γλυπτοθήκη Μονάχου 210, 211
 Γονατάς 83, 85, 87
 Γόρδων, Θωμάς 450
 Γότθοι 456

- Γοττίγκη 209
 Γούδας Αναστάσιος 46
 Γουζέλης Δημήτριος 510
 Γουλιέλμος Α΄ 45
 Γούναρης Αναστάσιος Αθ. 20, 36, 95, 138, 142, 177, 513, 519, 520, 525, 527
 Γρακία 489
 Γρηγόριος Ε΄, πατριάρχης 145
 Γρίβας Δημήτριος Θ. 54, 59, 65-67, 83, 91, 92, 100, 103, 126, 140, 390, 496, 513, 525, 526, 527, 529, 542
 Γρίβας Θεοδωράκης (οπλρχηγός) 54, 94
 Γρίβας Χρ. 65
 Γρίβας-Γαρδικιώτης Χ. 83, 91
 Γριζιώτης, στρατηγός 280
 Γυάρος 294
 Γύζης Νικόλαος 552, 554, 556
 Γύθειο 135, 142, 147, 153, 363
 Γυμνάσιο Λαμίας 84
 Γυμνάσιο Ναυπλίας 81, 84, 337, 399, 431, 433, 434, 435, 483, 490, 494-496, 500, 501, 504-507, 519
 Γυμνάσιο Πατρών 84, 147
 Γυμνάσιο Σύρου 84
 Γυμνάσιο Τριπόλεως 84
 Γυναικεία Σχολή / Ιδιωτικό Σχολείο θηλέων Ελένης Δανέζη 424, 431
- Δ
- Δαλαμανάρα 527
 Δαμαλάς Αμβρόσιος 157, 161, 162, 163, 165-169, 173-175
 Δαναός 480, 481
 Δανέζη Ελένη 424, 431, 433· βλ και Γυναικεία Σχολή
 Δανός 183, 189, 344
 Δαόλου, προμαχώνας 338
 Δεληβοριάς Άγγελος 521
 Δεληγεώργης (ή Δεληγιώργης) Επαμεινώνδας 46, 54, 62, 69, 134, 158-160, 423, 426, 444, 514
 Δεληγιάννης 281
 Δεληγιώργης Λεωνίδα 62
 Δενδρά 409
 Δ.Ε.Π.Α.Ν. 29
 Δ΄ Ε.Π.Κ.Α. 193, 214
 Δερβενάκια 114, 117-119, 122, 127
 Δερβένια (Κορινθίας) 63
 Δερβένια, Μικρά 114
 Δερβανοχωρίτες 123, 127
 Δερτιλής Γ. Β. 133, 134, 137, 154, 424
 Δεσύλλας, ιατρός 268
 Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση 21, 31, 33, 34
 ΔΗ.Κ.Ε.Ν. 520
 Δηλιγιάννης Δ. 395
 Δηλιγιάννης Θεόδωρος 104
 Δημάκης Γεώργιος 363
 Δημητρακόπουλος Σπύρος Γ. 143
 Δημητρακόπουλος Στρατής 398
 Δημήτρης, υπηρέτης 363
 Δημητριάδης Γρηγόριος 55, 85, 90, 97, 99, 101, 103, 104, 106
 Δημητριάδης Κωνσταντίνος 506
 Δημητριάδης Νικ. 373
 Δημήτριος 281
 Δημήτριος 282
 Δημητρόπουλος Α. 433
 Δημητσάνα 142, 143, 153
 Δημογεροντία Ναυπλίας 242, 264, 387, 388, 401, 490, 491, 503
 Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη «Ο Παλαμίδης» 21, 32, 345
 Δημόσιο Ταμείο 79, 87, 165, 394
 Δημόσιο Ταμείο Κορίνθου 372
 Δημόσιο Ταμείο Σπάρτης 372
 Δημοτική Αστυνομία Ναυπλίου 509
 Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών 147
 Δημοτική Εκπαίδευση 428
 Δημοτική Λέσχη (Ναυπλίου) 503
 Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου 36, 37
 Δημοτικό Θέατρο Ναυπλίου 33, 454
 Δημοτικό κατάστημα (Ναυπλίου) 78
 Δημοτικό Νεκροταφείο Ναυπλίου 381
 Δημοτικό Νοσοκομείο Ναυπλίου 208
 Δημοτικό Σχολείο Αλέας 431, 451
 Δημοτικό Σχολείο αρρένων Άργους 431, 442, 452
 Δημοτικό Σχολείο αρρένων Εμμ. Γεωργιάδη 431
 Δημοτικό Σχολείο αρρένων Ναυπλίου 79, 231, 431, 442, 447, 452, 482, 493
 Δημοτικό Σχολείο αρρένων Πρόνοις 452
 Δημοτικό Σχολείο Ασίνης 431
 Δημοτικό Σχολείο Αχλαδόκαμπου 431
 Δημοτικό Σχολείο Επιδαύρου 431, 451
 Δημοτικό Σχολείο Ιναχίας 431, 451
 Δημοτικό Σχολείο Καρυάς 431

- Δημοτικό Σχολείο κορασίων Άργους 431, 435
 Δημοτικό Σχολείο κορασίων Ναυπλίου 345, 431, 434, 437, 438, 442, 447, 452
 Δημοτικό Σχολείο Κοφφινίου 431, 439
 Δημοτικό Σχολείο Λυγουριού 431
 Δημοτικό Σχολείο Λυρκείας 431, 451
 Δημοτικό Σχολείο Μιδέας 431, 451
 Δημοτικό Σχολείο Μινώας 443, 451, 452
 Δημοτικό Σχολείο Μυκηνών 431, 451
 Δημοτικό Σχολείο 5ο Ναυπλίου 31, 32
 Δημοτικό Σχολείο Πρόνοιας 431, 442
 Δημοτικό Σχολείο Τολού 431
 Δημοτικό Σχολείο Υσιών 451
 Διάσκεψη των Παρισίων 53
 Διαφωτισμός 237, 288
 Διδασκαλείο 425, 426
 Διεθνής Έκθεση Βιέννης 426
 Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών 219
 Δικηγορικός Σύλλογος Ναυπλίου 22, 96, 109
 Διοικητήριο Ναυπλίου και Άργους 397
 Δ' κατά συνέχειαν Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση 384, 389, 390, 547
 Δόκου Ευφροσύνη 511· βλ. και Βικέλα Ευφροσύνη
Δον Πασκουάλε, όπερα 466, 468
 Δοντά Μαρία 33
 Δ.Ο.Π.Π.Α.Τ. 20, 21, 29, 35
 Δόσιος Αριστείδης 500
 Δούκισσα von Argmansperg 358
 Δούνιας Ιω. 161
 Δουρούτη – Τσουχλου, μεταξουργείο 376
 Δουρούτη, αδελφοί 376
 Δουρούτη, οικογένεια 369, 381
 Δουρούτης Αθαν. Γ. 363, 376
 Δουρούτης Γ. 369
 Δουρούτης Κωνσταντίνος 367, 373, 376, 378, 379
 Δούσι-Μπάρδι 409
 Δραγούμης Νικόλαος 230, 397
 Δρεπανοχώρια 415, 418
 Δρίτσα Πηνελόπη 434, 438, 448
 Δρόσης Λεωνίδα 201
 Δρούλια Έλλη 227, 490
 Δρούλια Λουκία 37
 Δυοβουνιώτης Γ. 539
 Δυοβουνιώτης Σπυρίδων 64, 92, 130, 514, 537, 526, 538, 539, 542
 Δύση 42, 52, 167, 230, 236, 286
 Δωροβίνης Α. 139, 140
 Δωροβίνης Βασίλης Κ. 215
 Δωρόθεος, μητροπολίτης Μονεμβασίας 327, 329
 Ε
 Ε.Β.Ε. 284, 504, 506
 Εγκληματικό Δικαστήριο 51
 Ε' Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση 389, 505
 Εθνική Πινακοθήκη 521
 Εθνική Πινακοθήκη & Μουσείο Αλεξ. Σούτζου – Παράρτημα Ναυπλίου 21, 27, 32, 33, 351, 520
 Εθνική Συνέλευση του Ναυπλίου (1832) 504
 Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 22, 79, 158, 304, 372, 412, 413, 541, 542
 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 37, 39, 303, 361, 504, 520
 Εθνικό Ιστορικό Μουσείο 521
 Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης Ε.Ι.Ε. 504
 Εθνικό Ταμείο 395
 Εθνοσυνέλευση του 1843 380
 Εθνοσυνέλευση (Πρόνοιας)· βλ. Δ' κατά συνέχειαν Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση
 Εθνοσυνέλευσης, πλατεία 339
 Εθνοφυλακή 87, 95, 103, 104, 107, 122, 127
 Έϊδεκ Κ. 333· βλ. και Heideck
 Ειρηνοδικείο Ναυπλίας 79, 83, 388, 397
 Εκκλησία της Ελλάδος 48, 62, 215, 217, 221, 249, 295, 441, 471
 Εκκλησία, Λατινική 217
 Εκτελεστικό (Σώμα) 51, 229
 Ελβετία 63, 183, 185, 190
 Ελβετοί 183, 185, 191, 193
Ελβίρα, όπερα 467
 Έλγιν, λόρδος 234
 Ελεγκτικό Συνέδριο 238
 Ελευθερουδάκης 347
 Ε.Λ.Ι.Α. 380
 Ελλάδα 19, 23, 32, 34, 39, 40, 42, 44, 45, 47-49, 53, 59, 63, 90, 94, 98, 102, 105, 106, 112, 114, 117, 129, 153, 164, 173, 181, 183, 189, 190, 194-196, 200, 201, 203, 207-210, 212-215, 217, 219-223, 225, 229,

- 232, 233, 235, 262, 281, 293, 300, 304, 331, 333, 344, 351-34, 357-359, 367, 368, 372, 384, 388-390, 406, 426-428, 445, 449, 461, 463, 464, 471, 474, 478, 480, 483, 488, 489, 494, 499, 506, 514, 543, 544, 546, 547, 550-552, 554
- Έλληνας/ Έλληνες/Ελληνίδες 47, 56, 57, 60, 67, 81, 92, 136, 141, 143, 164, 181, 213, 220, 224-226, 228, 229, 232, 248, 261, 262, 274, 275, 277, 286, 294, 295, 334, 351, 352, 356, 361, 380, 425, 439, 455, 463, 464, 478, 481, 499, 503, 514, 532, 547, 550, 556
- Ελληνική Ακτοπλοϊκή Εταιρία 116, 158
- Ελληνική Δανειστική Τράπεζα Αθηνών 372
- Ελληνική Τράπεζα 378
- Ελληνικό Σχολείο Γ. Πετρίδη 431
- Ελληνικό Σχολείο Ζαχ. Βαϊωνά 431
- Ελληνικό Σχολείο Λεοντίου Μ. Αναστασιάδη 431
- Ελληνικό Σχολείο Ναυπλίου 433, 434, 449
- Ελληνικό/Γυμνάσιο Ναυπλίου· βλ. Γυμνάσιο Ναυπλίας
- Ελληνικός Μηνύτωρ*, εφημ. 220
- Ελληνικός Ταχυδρόμος*, εφημ. 289
- Εμμανολάκης (ή Μανολάκης) Ιωάννης 78, 83
- Εμπορικό Επιμελητήριο Ναυπλίου 380
- Εμποροδικείο Ναυπλίου 79, 83
- Ένγκελς Φρίντριχ 215
- Ενετοί 227, 228
- Ένωσις*, εφημ. 155
- Έξοδος του Μεσολογγίου 455, 549
- Επαγγελματικό Σωματείο Εκδοτών Βιβλιοπωλών Ελλάδας 21-22
- Επανάσταση (ή Αγώνας) του 1821 45, 49, 53, 54, 56, 59-61, 63, 112, 113, 170, 203, 217, 218, 224, 227, 228, 230, 232, 236, 237, 241, 284, 291, 293, 297, 291, 338, 363, 394, 439, 454, 455, 458, 478, 487, 488-490, 494, 498, 499, 510, 538, 543, 551
- Επανάσταση του 1843 112, 218, 552
- Επίδαυριών, Δήμος 75, 141, 142, 408, 410, 412, 418, 419
- Επίδαυρος 114, 125, 129, 222, 239, 408, 415, 417, 418, 430, 431· βλ. και Νέα
- Επίδαυρος, Παλαιά Επίδαυρος
- Επικουρείου Απόλλωνα, ναός 210
- Επιμελητήριο Αργολίδας 22
- Επισκοπή Αργολίδας 249-251
- Επισκοπή Ναυπλίας 257
- Εποχή*, εφημ. 235, 457, 462
- Επτάνησα 466
- Επτανήσιοι/Επτανήσιοι 503, 546
- Ερμιάνη 114, 125, 127
- Ερμούπολη 47, 81, 82, 155, 157-160, 163-168, 170-174, 175, 176, 339, 408
- Ερμούπολίτες 65, 157, 161, 163, 165, 167-169, 171, 175
- Έσπερος*, περιοδικό 346, 348
- Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού 512
- Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη 39
- Εταιρεία Τέχνης, Λόγου και Εικόνας «Ναύδετο» 519
- Εταιρεία των Ελευθεριών του Εμπορίου 171
- Εταιρεία των Ωραίων Τεχνών 550
- Ετρουρία 202
- Ευαγγελάτος Σπ. 460
- Ευαγγελισμού, εκκλησία 80
- Ευαγγελίστρια, εκκλησία 180, 339
- Ευθυμόπουλος Κωνσταντίνος Δ. 90, 91, 103, 104, 495
- Ευθυμίου Ιωάννης 373
- Ευμορφόπουλος Λεωνίδα 157, 164, 171
- Ευρωπαίοι 224, 225, 462
- Ευρώπη 39, 40, 41-43, 45, 170, 224, 225, 235, 287, 402, 406, 465, 471, 480, 498
- Ευσταθίου Ιωάννης 380, 393-394, 401
- Ευτέρπη*, περιοδικό 466
- Ευφροσύνη*, όπερα 467
- Εφέσιος Ηλ. 373
- Εφετείο Αθηνών 83
- Εφετείο Ναυπλίου 79, 83, 404, 406, 407, 490
- Εφετείο Πατρών 83
- Εφημερίς Νομική* 501, 511
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 242, 249, 505
- Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων* 477, 498, 511

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ακροπόλεως
(Κέα) 187

Ζ

Ζαβιτζάνος Νικ. 380
Ζαβιτσ(ι)άνος Σπυρίδων 48, 55, 58, 59,
67, 85, 87, 95, 103, 532
Ζαΐμης Ανδρέας 281, 389, 392, 395
Ζάκυνθος 367, 458
Ζαλλών Μάρκος Φίλιππος 290, 291
Ζαμπέλιος Ιωάννης 460
Ζαννάκης Γ. 434, 437
Ζαννιάδης Κων. 434, 436
Ζαρειφόπουλος Πολυχρόνης 55, 91, 97,
479, 484
Ζάρουγλα Καλαβρύτων 367
Ζαφειροπουλαίου/Ζαφειρόπουλοι 385,
394, 399
Ζαφειρόπουλος Αναγνώστης 384, 385,
387, 389, 391, 393, 394, 402, 404
Ζαφειρόπουλος Ιωάννης (ή Γιαννακός)
384, 385, 387, 394· βλ. και Παπαζα-
φειρόπουλος Ι.
Ζαφειρόπουλος Κωνσταντίνος 385, 394
Ζαχαρόπουλος Αθανάσιος 403
Ζέρβας 390
Ζερλέντης Γ. 171
Ζίγκελ (ή Σίγκελος) Χριστιανός Ερρίκος
182, 196, 202, 205, 208, 213· βλ.
και Siegel
Ζορμπάς Ν. 281
Ζυγοβίστι 385
Ζυμβρακάκη, περιοχή 541
Ζυμβρακάκη, οικία 542
Ζυμβρακάκης Χαράλαμπος 54, 59, 76,
83, 86, 103, 119, 140, 541
Ζωγράφος 280
Ζωοδόχου Πηγής, μονή 538· βλ. και
Αγία Μονή

Η

Η Ελευθερία του Εμπορίου, εφημ. 171
Η Καθημερινή, εφημ. 521
Ηλεία 147
Ηλιος, εφημ. 457, 464, 465
Ηλίου Ιωάννης Π. 495
Η.Π.Α. 41
Ήπειρος 106, 131, 228
Ήρα 538

Ηρόδοτος 226
Ησαΐας Στέφανος 333
Ήως, περιοδικό 231

Θ

Θαλάσσιο Δικαστήριο 51
Θάλεια 459
Θεατροδρόμιο (θεατρική ομάδα) 21, 32
Θεοτόκου, ενορία 249
Θεοφάνης, μητροπολίτης Μαντινείας
61, 143, 145
Θεοχαρίδης Βασίλειος 508
Θερμιά 405
Θερμοπύλες 214
Θεσπιές 212
Θεσσαλία 167, 284
Θεσσαλονίκη 234, 237
Θήβα 116, 213, 236
Θηρεσία, κόρη του Δούκα του Σάζεν
Άλτενμπουργκ 203, 206, 207· βλ.
και Therese

Ι

Ι.Ε.Ε.Ε. 112
Ιακωβίδης Γεώργιος 552
Ιάλεμος Οδυσσεάς 46, 62, 158
Ιαννόπουλος Ι. 447
Ιατρίδης 530
Ιατρίδης Άγγελος 383
Ιατρίδου Μαρία-Αικατερίνη 383
Ιατρική Εταιρεία Αθηνών 284
Ιατροί/Ιατρόπουλοι 362
Ιατρός Αναστάσιος 363, 368
Ιατρός Γ. Ι. 97, 103
Ιατρός Κωνσταντίνος Αθανασίου 387,
399, 403
Ιατρός Μιχαήλ Αναστ. 55, 97, 326, 361-
370, 373, 374, 376-382, 387, 395,
411, 476, 477, 479, 484, 493
Ιατρός Νερούτσος 387
Ιατρός Νικόλαος Γ. 387
Ιατρός Παναγιώτης Μ. 361-363, 366,
378, 379, 381, 479, 508
Ιατρός Σπυράκης 387
Ιατρός (Σταμπολής) Αθανάσιος 368
Ιατρός Χρήστος Νικ. & Σία 368
Ιατρού Ελένη 361-363
Ιατρού Ελπίδα Παν. 362
Ιατρού Κάκια 378

- Ιατρού Μαγδαληνή 378
 Ιατρού Μαριγώ 376, 379
 Ιατρού, οικογένεια 387
 Ιατρού Όλγα 378
 Ιατρού Φλωρεντία 361-363
 Ιδιωτικό Σχολείο αρρένων Αργους 450
 Ίδρυμα «Ιωάννης Καποδίστριας» 21, 541, 542
 Ιερά Συμμαχία 45
 Ιερά Σύνοδος 62, 145, 238
 Ιερός Λόχος 60, 213
 Ίζαρ, ποταμός 210
 Ιμπραήμ πασάς (της Αιγύπτου) 230
 Ιναχία, λίμνη 431
 Ιναχίας, Δήμος 430
 Ινδία 458
 Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. 520· βλ. και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
 Ιόνια νησιά 225
 Ιόνιος Ακαδημία 500, 503
 Ιοσαδρόσκι Χρ. 506
 Ιουλίδα 186-189, 192-194, 197-199, 212
 Ιουστινιάνης Ι. 157, 170
 Ιπποκράτης 287, 288
 Ιππολίτι Πασκουάλε 337· βλ. και *Ippoliti Pasquale*
 Ιπποφορβείο 80
 Ίρια 409, 410
 Ισθμός της Κορίνθου 114, 117-120, 122, 127, 233-235
 Ισπανία 457
 Ιταλία, Ιταλός/Ιταλοί 40, 44-48, 68, 88, 200, 282, 290, 337, 356, 357, 466, 499, 514, 530, 551
 Ιταλίδα 465
 Ιταλική χερσόνησος 367
 Ιταλοαυστριακός πόλεμος (1859) 53
 Ιτέα 367
 Ιτσ-Καλέ 352, 492
 Ιωαννίδης Θ. 496
 Ιωαννίδης Κωνσταντίνος, Σμυρναίος 510-512
 Ιωαννίτης 281
 Ιωάννου Λουκάς 495
 Ιωάννου Νικόλαος 282
 Ιωνία 187

 Κ
 Καζάκος Ιερεμίας 433
 Καζάρμα 282
 Καθολική Ενορία Ναυπλίου 195
 Καθολικοί 492
 Καΐρη Ευανθία 47, 454, 455
 Καΐρης Θεόφιλος 454
 Κακαβούλιας Δημήτριος 280
 Καλάβρυτα 280, 363, 367, 497
 Καλαβρυτινός/Καλαβρυτινοί 88, 97, 106
 Καλαμάκι (Κορινθίας) 14, 117, 118, 120, 122, 125, 129
 Καλαμάτα 81, 82, 131, 135, 142, 182, 369, 376
 Καλαματιανή 282
 Καλαματιανοί, οικογένεια 387
 Καλαμογάρτης Ανδρέας 55
 Καλάρης Δημήτριος 157, 161, 164
 Καλαφάτη Ελένη 297
 Καλιοντζής Δημ. 97, 108
 Καλκούνος Δημήτρης 491
 Καλκούνου Δήμητρα 22
 Καλκούνου Πόπη 20, 31
 Κάλλανδρος Ανδρέας 395
 Καλλέργης Δημήτριος 431, 456, 548
 Καλλέργης Εμμανουήλ 431
 Καλλιγιάς Παύλος 62
 Καλλιφρονάς Δημήτριος 62, 158-160
 Καλός Α. 159
 Καλούτας Ιωάννης 369
 Καλουτάς Π. 161
 Καμαριώτης Γ. 434
 Καναβατζόγλου, υπολοχαγός 87
 Κάναθος πηγή 538, 542
 Κανάρης Θρ. 157
 Κανάρης Κωνσταντίνος 58, 91, 107, 147, 168, 551
 Καναρικοί 168
 Κανελλόπουλος Κανέλλος 20, 31, 349
 Κανελλόπουλος Δ. 281
 Κανταρτζόγλους Σ. 161, 170
 Κάντια 409, 410
 Καπετανάκη Σοφία 182
 Καπετανάκης Α. 61
 Καπετανάκης, λοχαγός 142, 145
 Καποδίστριακοί 504
 Καποδίστριας Ιωάννης (ή Κυβερνήτης) 45, 218, 223, 230-232, 241, 293, 295, 297, 308, 329, 331, 333, 334, 353, 359, 380, 389, 395, 423, 440, 443, 448, 453-457, 459, 487-489, 499, 503, 504, 505, 513, 543, 552
 Κάππαρης Α. Σ. 161, 166

- Καραβέληδες, οικογένεια 387
 Καραβίας Νότης Δ. 514
 Καραγιαννόπουλοι, οικογένεια 387
 Καραγιαννόπουλος Γεώργιος 368
 Καραγιαννόπουλος Παναγιώτης 387
Καραγκιόζης 467
 Καραϊσκάκης Γεώργιος 230, 463, 550
 Καρακαλάκης-Καρράς Κων. 429
 Καρακατζάνης Γκίκας 280
 Καρακούρτη-Ορφανοπούλου Λαμπρινή 520, 543
 Καρακαλά, μονή 409
 Καρακώστας Ιωάννης 521
 Καραμπέλας Αναγνώστης 477, 511
 Καραμπέλας Ιωάννης Α. 511
 Καραπάυλος Κωνσταντίνος 521
 Καραπάυλος Ν. 508
 Καραπάυλος Νίκος 37
 Καραπάυλος, δικαστής 91
 Καραστάθης Ευστ. 216
 Καρατάσιος Τάσος 390
 Καρατάσιος Τσάμης 390
 Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω 327, 353, 484, 491
 Καρθαία 190
 Καρίτσα 390
 Καρλάτος Γεώργιος 388
 Καρμπονιέ Ζαν 215
 Καρνάλης, υπασπιστής 78
 Καρολίδης Π. 90, 98
 Καρούζου Εύη 407
 Καρούζου Σέμη 538
 Καρτερούλης Ηλίας 401
 Καρυά 431
 Καρώρης 387
 Κασιμάτης Σ. 165
 Καστανιά (Καστόρι) 383, 384, 388, 391, 393, 401, 406
 Καστανιώτες 405, 406
 Καστράκι 124
 Καστριώτης Γεώργιος (Σκεντέρμπεης) 460
 Κατακουζηνός Αλέξανδρος 466
 Κατόγλι 239, 254, 262
 Κατσάκος Κ. 157
 Κατσί(κ)ρι (Άγιος Αδριανός) 123, 124, 409
 Κατσιογιάννης Χρήστος 54, 65, 83, 119
 Κάτω Μπέλεσι 451
 Κάτω Χώρες 153, 554
 Κανταντζόγλου Λύσανδρος 550, 552
 Κέα 186, 187, 189, 190, 192, 194, 212· βλ. και Zea
 Κέλσος 287
 Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. Ακαδημίας Αθηνών 283
 Κεντρικό Σχολείο Αίγινας 399, 495
 Κέντρο Ελληνικών Σπουδών (Ελλάδας) Πανεπιστημίου Harvard 21, 33, 519
 Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε. 361· βλ. και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
 Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νέας Κίου 21, 31-34
 Κεραμεικού, Ανάκτορο (Tuileries) 183-184, 191
 Κέρκυρα 223, 290, 467
 Κερκυραίος 333
 Κεφαλονιά 458
 Κεφαλονίτης/Κεφαλλήν 333, 458, 532
 Κεχαγιάς Ηλίας 161, 166
 Κεχρεές 114, 122
 Κιάππε Ιωσήφ Κ. 399
 Κιβέρι 78, 376
 Κιέλο 200
 Κίνα 457-458
 Κιουρούσης Σαράντης Ιω. 387
 Κιουταχής 236
 Κίφερσφελντεν 205
 Κλάδος Γαληνός 105
 Κλεάνθης Σταμάτης 238, 333, 338
 Κλέντσε 238
 Κλωνάρης Χριστόδουλος 221, 510
 Κοινοβούλιο 104
 Κόκκινος Βασίλειος 97, 484, 508
 Κοκκώνης Ιωάννης 430, 504
 Κολιόπουλος Δημήτριος (Πλαπούτας) 483
 Κολοβελώνης Ν. 282
 Κολοκοτρώνης Απόστολος 86, 90, 128
 Κολοκοτρώνης Γενναίος 57, 61, 63, 66, 69, 75, 118, 139, 140
 Κολοκοτρώνης Θεόδωρος 216, 218, 225, 228, 282, 385, 390
 Κολοκοτρώνης Ιωάννης 127
 Κονδάκης 387
 Κόνδης Γεώργιος Διαμαντή 433, 500, 501, 511
 Κόνδης Γεώργιος Η. 423, 495, 504
 Κονζάκης Νικόλαος 281
 Κονταζής Θ. 510
 Κοντόπουλοι, οικογένεια 387

- Κοντόσταυλος Αλέξανδρος 240
 Κοντουμάς Ι. 387, 388, 509
 Κοπανίτσας 387
 Κοπεγιάγη 196
 Κοραής Αδαμάντιος 443, 448, 454, 498, 504, 505
Κορακιστικά 461
 Κορδαίοι, οικογένεια 387
 Κορδατζή-Πρασά Αννίτα 423, 489
 Κορδάτος Γιάνης 69
 Κορδίας Νικόλαος 395
 Κορέσης Λ. 161
 Κορινθία 114, 121, 127, 136, 367, 451
 Κορινθιακός κόλπος 114
 Κορινθίας, Επαρχία 75, 414
 Κόρινθος 23, 63, 82, 87, 114, 116, 117, 119, 120, 122, 125, 127, 129, 140, 234, 235, 366, 368, 369, 372, 376, 390, 460, 495, 497
 Κορφιοτάκης Αναστάσιος Ιωάννου 399
 Κορφιοτάκης Ιωάννης 387
 Κορφιοτάκης Νικόλαος 387, 399, 404
 Κορωναίος (αδελφός του Πάνου) 85, 91
 Κορωναίος Πάνος 55, 59, 61, 64, 83, 85, 87, 90, 102, 119
 Κοσμάς Ανδρ. 161, 171
 Κόσσος Δημήτριος 201
 Κοτίτσα 362
 Κοτσονόπουλος Μιχ. 380
 Κουλούρη Χριστίνα 39, 520
 Κουμουνδουράκης, λοχαγός Πεζικού 130, 142
 Κουν Κάρολος 461
 Κουνουπιά 390
 Κουνουποχώρια 390
 Κουντουριώτης Γεώργιος 229
 Κουντουριώτης Λάζαρος 224
 Κουπιτόρης Π. 478
 Κουρουσόπουλος Παναγιώτης 415
 Κούρτη, περιοχή 525
 Κουσζούκ-Μεϊμέτης 467
 Κουσκούρη Πολυτίμη 386, 434, 436, 437
 Κουσκούρης Ηλίας 386, 398, 399, 403
 Κουτζόμπεης 401
 Κούτσι 409
 Κουτσογιαννόπουλος Δ. 64
 Κουτσοπόδι 451
 Κοφ(φ)ίνι (Νέα Τίρυνθα) 120, 409, 431, 434, 525
 Κοψαχείλα, κανόνι 530, 532
 Κρανίδι 82, 294, 471
 Κρατική Συλλογή Αρχαιοτήτων (Μονάχου) 210
 Κρεμμυδόπουλος Νικόλαος Δημ. 368
 Κρέμος Γ. 85, 89, 92
 Κρης/Κρήτες/Κρητικοί 80, 83, 88, 293, 448, 450, 461
 Κρήτη 73, 172, 403, 448
 Κριεζής Δ. 501
 Κριεζώτης Νικόλαος 390
 Κριμαία 45
 Κριμαϊκός πόλεμος 40, 44, 47, 53, 167, 500
 Κρίνος Δ. 170
 Κρομμύδας Ηλ. 98
 Κυβέρι 411
 Κυβερνείο 336, 337
 Κυβερνήτης· βλ. Καποδίστριας Ιωάννης
 Κυδωνάκης Θ. 83
 Κυδωνάκης Σπυρίδων 404
 Κυδωνιεύς 281
 Κύθηρα 145, 363, 369
 Κύθνος 54, 158-160, 164, 165, 170-172, 176, 514
 Κυκλάδες 61, 100, 168, 187, 289, 427
 Κυνουρία 114, 142· βλ. και Άγιος Ιωάννης, Άγιος Πέτρος
 Κυπαρίσης Α. 388
 Κυπαρισσία 153
 Κυπριανός Π. 440
 Κύπριοι 461
 Κυριακόπουλος Κ. Θ. 219, 220
 Κυριάκος 281
 Κυρουζάκης Ιωάννης 368
 Κυρούσης Ι. 387
 Κωλέττης Ιωάννης 224, 233, 280, 286, 357, 359, 392, 432, 440, 550, 507, 546, 547
 Κωνσταντία 185
 Κωνσταντία 282
 Κωνσταντίνου Ελένη 394
 Κωνσταντίνου Νικόλαος 368
 Κωνσταντινούπολη 42, 229, 234, 237, 367, 405· βλ. και Constantinople
 Κωνσταντινουπολίτης 282
 Κώππας Διονύσιος 388, 397
 Κωστόπουλος Αναγνώστης 282
 Κωστούρος Δημήτρης 27
 Λ
 Λάζαρης Παν. 373

- Λάζενας (ή Λαζένις) Στέλιος 264, 388, 397
 Λακεδαιμόνα 384, 386, 387, 392
 Λακεδαιμόνιοι 388, 404
 Λάκωνες 80, 88, 97, 395
 Λακωνία 64, 136, 145, 149, 362, 387, 393, 494· βλ. και Αλεποχώρι, Γκιότσαλι, Μαρί
 Λαμία 81, 82, 116, 124, 236
 Λαμπίκης Καρατζάς Ν. 387
 Λαμπράκη Πλάκα Μαρίνα 521
 Λαμπρινίδης Λάμπρος 246
 Λαμπρινίδης Π. 139, 140
 Λαμπρινίδης Μιχαήλ Γ. 98, 103, 472, 539, 541
 Λάμπας Κώστας 46, 283, 284, 285, 495
 Λάρισα 131, 234, 237
 Λάσκαρης Νικόλαος 453, 459
 Λασσάνης Γεώργιος
 Λατίνοι 272
 Λάτρης Ικέσιος 498
 Λαύκα 390
Λέανδρος, μυθιστόρημα 480
 Λεβαδίτης Νικόλαος 280
 Λεβέντογλου Γεωργής 280
 Λεοντάρι 397, 403
 Λερναία, ακτή 480
 Λέρνη 294
 Λέσχη Ναυπλίας 508
 Λευκάδα 290, 487
 Λευκαδίτης 460, 488
 Λεωνίδιο 363, 369, 387, 399
 Λεωτσάκος Ν. 65, 156-158, 167, 169, 171, 514
 Λεωτσάκου, πλατεία 176
 Λιάτα Ευτυχία Δ. 361, 493
 Λιβαδεία 61, 236, 367, 385, 391, 394, 539
 Λιβόπουλος· βλ. Μπαλόπουλος – Λιβόπουλος
 Λιβόρνο 367, 369
 Λικόρεμας Μ. 282
 Λίμνες, χωριό 86, 140, 430, 442
 Λιψία 105, 284, 346, 348
 Λοβιζέλλης Νικόλαος 511
Λόγιος Ερμής, περιοδικό 285
 Λογκανίκο 362, 367, 378, 387
 Λοζές Αλέξανδρος 398
 Λοΐζος, γαριβαλδινός 88
 Λοκρίδα 128
 Λονδίνο 42, 43, 367, 369· βλ. και Α΄ Διεθνής Έκθεση, Πρωτόκολλο του Λονδίνου, Συνθήκη του Λονδίνου
 Λόντος Ανδρέας 543
 Λόντος Σπ. 202
 Λούδ 172
 Λουδοβίκος Α΄ 49, 181-183, 189, 196, 203, 205, 207, 210-215, 217, 219, 237, 351, 473, 493· βλ. και Ludwig I
 Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ 209
 Λουκέρνη 183, 185, 189-191, 193, 194, 196, 212-214
Λουκία Λαμερμούρ, μελόδραμα 465
 Λούκος Χρήστος 155, 505, 512
 Λουλάκης Η. 510
 Λουριώτης Ν. 285
 Λουτράκι 114, 122
 λόχος εθελοντών 85, 87
 λόχος εκ Καλαβρυτινών 88, 97, 106
 λόχος εκ Λακώνων 60, 88, 97
 λόχος εκ πολιτών 60, 88
 λόχος εκ Τριπολιτσιωτών 88, 97, 102
 λόχος των Φιλελλήνων 63
 Λυγουριό 408, 409, 414, 419, 433
 Λυκούργος 464, 505, 538
 Λυμπέριος 170
 Λυρκεία (Κάτω Μπέλεσι) 430, 431
 Λύτρας Νικηφόρος 552, 554, 555
 Λώρης Κ. 86, 88, 103
- Μ
- Μαγριπλής Γ. 439
 Μαζαράκης-Αιτιάν Ιωάννης 521
 Μαιζών Νικόλαος-Ιωσήφ 290· βλ. και Maison
 Μακεδονία 228
 Μακρυγιάννης Ιωάννης 282, 454, 458, 548
 Μαλακατέ, αδελφοί 201
 Μαλάκης Σπυρ. 532
 Μαλέσης Δημήτρης 49
 Μάλτα 285, 367, 369
 Μαλτινιώτης Στρ. 447
 Μάμαλης, υπολοχαγός 86
 Μάνεσι 409
 Μάνη 201, 224, 362
 Μανιάτες 113
 Μανολάκης· βλ. Εμμανολάκης
 Μάνος, ανθυπολοχαγός 65, 91
 Μανουσάκηδες 387
 Μανουσάκης Εμμ. 373, 404
 Μανουσάκης Κ. 281

- Μανουσόπουλος Παν. Α. 377
 Μαντίνεια 61, 102· βλ. και Θεοφάνης
 Μαξιμιλιανός Ιωσήφ Β' 195, 209, 238
 Μάουρερ Γκέοργκ-Λούντβιχ φον 215-
 220, 222-224, 232, 236, 238, 286,
 291, 293, 295, 300, 302, 477
 Μαραθονήσι (Γύθειο) 405
 Μαράτος Ν. 89, 95
 Μαργαρίτη, αδελφοί 550
 Μαρί Λακωνίας 390
 Μαριδάκης Κ. 161
 Μαρξ Καρλ 215
 Μάσκας Παντελής 161, 165
 Μασκλαβάνης Κωνσταντίνος 264, 281
 Μασσαλία 175
 Μάσσων Εδουάρδος 216, 219, 501· βλ.
 και Masson Edward
 Ματάλας Α. 387
 Μαύρη θάλασσα 367
 Μαυρογένους Μαντῶ 264
 Μαυρογορδάτος 373
 Μαυροκέφαλος Αναστάσιος 511
 Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος 228-229,
 233, 388, 392, 504
 Μαυροκορδάτου Αικατερίνη 229
 Μαυρομάτης Νικόλαος 280
 Μαυρομιχάλης Αναστάσιος 104
 [Μαυρομιχάλης] Αντώνιος 91
 Μαυρομιχάλης Πέτρος Αν. 55, 80, 85,
 88-91, 94, 97-99, 100, 101, 104,
 108, 110, 395
 [Μαυρομιχάλης] Περικλής 91
 Μαυρομιχάλης Πετρόμπεης 91, 104, 55
 Μαύρος Ιωσήφ 511
 Μεγάλες Δυνάμεις 60, 66, 78, 79, 98,
 106-109, 167, 241, 547, 548
 Μεγάλη Ιδέα 53, 47, 167, 498, 547
 Μεγαλόπολη 142, 143, 153
 Μέγαρο 114, 233, 389
 Μεϊνδανόπουλος Ιωάννης 368, 369,
 373, 379, 380, 387, 395, 397, 404
 Μεϊντανόπουλος Μιχάλης Παν. 363
 Μελάς Λέων Γ. 501
 Μελετόπουλος Εμμ. 404
 Μελετόπουλος Παναγιώτης 401
 Μελισσά (τόπος) 376
 Μελισσηνός Παναγιώτης 22
 Μενέλαος Π. 508
 Μερζές 239, 262, 409
 Μέριμπακα (Μιδέα) 409, 430, 431, 442,
 451
 Μεσαίωνα 42, 207
 Μεσολόγγι 54, 61, 81, 82, 118, 367, 541
 Μεσσηνία 50, 61, 64, 142, 153, 376, 494
 Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, εκκλη-
 σία (Φραγκοκκλησιά) 180, 194,
 195, 492, 493
 Μεταξάς Ανδρέας 548
 Μεταξάς Κ. 282
 Μεταξάς Σπυρίδων 488
 Μέττερνιχ 44
 Μηδεΐας Δήμος 75, 82, 408-410, 412,
 414
 Μηλιάνης Κ. 281
 Μηλιάνης Χ. 388
 Μηλιαράκης Αντώνιος 77, 414, 419
 Μητρόπουλος Παν. 373
 Μητσάκης Δ. 159
 Μήτσας, ταγματάρχης 86, 125, 127
 Μιαούλη, αγροκήπιο 239, 254, 262, 480
 Μιαούλης Αθανάσιος 58
 Μιαούλης Ανδρέας 224
 Μιδέα· βλ. Μέριμπακα
 Μικρά Ασία 212
 Μινώας, Δήμος 73, 75, 80, 83, 141, 408-
 410, 412, 415, 433, 434, 442, 443, 450
 Μισθριώτης Αναστάσιος 281
 Μιχαηλάρης Παναγιώτης Δ. 229, 303
 Μίχου (ή Μίχος) Αρτέμιος 54, 58, 59,
 61, 64-68, 77, 79, 83, 84, 87, 88,
 100, 104, 118, 130, 138, 141, 156,
 157, 513, 526, 527, 532, 551, 553
 Μνημείο των Φιλελλήνων 194, 195
 Μνημοσύνη, περιοδικό 352
 Μολδαβία 40, 218
 Μολιέρος 455
 Μοναρχίδης Α. 395
 Μόναχο 106, 181, 202, 203, 205, 208,
 210, 233, 237, 354, 474, 504, 547·
 βλ. και Ακαδημία Μονάχου, Γλυ-
 πτοθήκη Μονάχου, Πανεπιστήμιο
 Μονάχου, Πάνθεον, Προπύλαια,
 Σχολή του Μονάχου, Ωδείο (Μονά-
 χου), Ακαδημία Μονάχου, Βιβλιο-
 θήκη Μονάχου, Κρατική Συλλογή
 Αρχαιοτήτων (Μονάχου)
 Μονεμβασία 363, 387, 392· βλ. και Δω-
 ρόθεος
 Μορά πασάς 336
 Μορέλας Παναγιώτης 282
 Μοριάς 367, 376
 Μοροζίνης Ν. 369

- Μορφογένης Ιωάννης 368
 Μοσχονήσιος 281
 Μόσχου – Αγ. Θηρεσίας, προμαχόνας 338, 344
 Μόσχου, περιοχή 138
 Μουράταγα 409
 Μουσείο Μπενάκη 512, 521
 Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών 521
Μουσείον ο Αριστείδης, φιλολογική εταιρεία 506, 507
Μουσείον ο Πλάτων, σύλλογος 506
 Μουστοζύδης Ανδρέας 220
 Μουτζάν-Μαρτινέγκου Ελισάβετ 47
 Μπαλιτζαουσάκης Κουτζόμπτης 401
 Μπαλόπουλος – Λιβόπουλος 369
 Μπαμπούκης Χ.: βλ. Παμπούκης Χ.
 Μπαντ Αμπλινγκ 203, 206
 Μπαρζ[...] Π. 281
 Μπαστιά 460
 Μπαφούνης Γιάννης 283
 Μπενάκης 404
 Μπερμπάτι 372
 Μπιλιούρη Αργυρή 31
 Μπίτσις 280
 Μπογιαμάς Ν. 282
 Μπογιατζής Μιχ. Ι. 373
 Μπογιατζόγλου (Καζάζης) Μανωλάκης 368
 Μπογιατί 428, 429
 Μπόλας Ιωάννης 29
 Μπότσαρης Μάρκος 280, 463
 Μπότσορ Απόστολος 521
 Μπόττα Κάρολο 290
 Μπουγιάτι· βλ. Αλέα
 Μπουδούρης (ή Μπουντούρης) 282, 465
 Μπούκουρας Νικόλαος 86, 128, 387
 Μπουρτζί (ή Βούρτζι, Βούρτσι) 56, 74, 76, 77, 328, 334, 335, 344
 Μπουτζουβή-Μπανιά Αλέκα 453, 489
 Μπραϊμάκης Ιμπραήμ αγάς 368
 Μπρουν 282
 Μυκήνες (Κουτσοπόδι) 430, 431
 Μύκονος 160
 Μύλοι 63, 75, 78, 86
 Μύλοι Κεφαλαρίου 125
 Μύλοι Λέρνης 114, 117-120, 122, 123, 129, 139, 140
 Μύλος Ταμπακόπουλου 63, 80, 121, 525, 528, 530, 533
 Μυστράς 362, 363, 366, 376, 380, 383, 385-392, 399, 401, 404, 406, 532
 Μυστριώτης/Μυστριώτες 395, 399, 405, 406
 Μωραΐτης/Μωραΐτες 224, 233, 281, 526
 Μωραϊτίνη, πλατεία 176
 Μωραϊτίνης Αριστείδης 157
 Μωραϊτίνης Κωνσταντίνος 157
 Μωραϊτίνης Περικλής 157, 158, 171, 514
- N
- Ναβαρίνο 460
 Νάξος 171
 Ναπολέων Γ' («Ναπολέον ο Μικρός»): βλ. Βοναπάρτης Κάρολος-Λουδοβίκος-Ναπολέον
 Ναπολέον, Μέγας 44, 206
 Ναυπακτία 128
 Ναύπακτος 61, 147, 149
Ναυπιακά Ανάλεκτα 352
 Ναυπλία (ή Ναυπλιέων), Δήμος:
 Ναύπλιο(ν) 21, 23, 24, 25, 27, 35-37, 73-76, 81, 82, 84, 86, 182, 188, 196, 239, 242, 254, 255, 257, 260-262, 265, 266-269, 273-275, 277-279, 297, 304, 306, 310-316, 318, 319, 408, 409-412, 414, 415, 419, 434, 435, 447, 469, 476, 473, 479, 483, 484, 493, 512, 541, 542· βλ. και Ανάπλι, Anabolu, Napoli di Romania
 Ναυπλία (ή Ναυπλιέων), Επαρχία 75, 81, 86, 242, 380, 408-418, 512
 Ναύτης Ανδρέας 161, 166
 Νέα Επίδαυρος 408, 409, 414· βλ. και Πιάδα
 Νέα Κίος 78, 80
 Νέα Τίρυνθα 409, 439, 525· βλ. και Κοφ(φ)ίνι
 Νέα Υόρκη 42
 Νεάπολη (Ιταλίας) 201, 359
 Νέζερ Χριστόφορος 472, 482
Νεκρικοί διάλογοι 463
 Νεοελληνικός Διαφωτισμός 458
 Νεόκαστρο 142, 153
 NET 521
 Νησίο 376
Νικήρατος, 455
 Νικηταράς 282, 454
 Νικητόπουλος Ν. 434
 Νικολάου Στρατηγής 368

Νικολής 280
 Νικολίνα, χήρα 280
 Νικολόπουλος 390
 Νικολόπουλος Κωνσταντίνος 232
 Νιόκαστρο 384
 Νιοχώρι 390
 Νομαρχιακό Κατάστημα Ναυπλίου 79
 Νοσοκομείο Ναυπλίου 377
 Νοταράς Ανδρέας 127
 Νοταράς Γεωργαντάς 373
 Νοταράς Παναγιώτης 373, 390
 Ντανδρές 285
 ντε Σκαλών Αλέξανδρος 281
 Ντερβίσης Χαλίλ 282

Ξ

Ξενάκη Γ. Π., οικία 536, 538
 Ξενάκης Γ. Π. 533
 Ξένιος Δίας, σύλλογος 22
 Ξένος Εμμ. 282
 Ξεπαπαδάκου Αύρα 466
 Ξύνδας Σπυρίδων 467

Ο

Ο Άργος, εφημ. 457
Ο άσωτος, 455
Ο γάμος της Αρχοντούλας, 457
 Οδησός 456
 Οθωμανική αυτοκρατορία 45, 116, 228, 428, 498
 Οθωμανοί 228
 Όθων-Φρειδερίκος-Λουδοβίκος 19, 25, 27, 34-36, 39, 41, 45-50, 53-55, 57, 58, 60, 61, 63, 66, 68, 69, 73-75, 81, 83, 92-96, 102, 103, 105-108, 112, 113, 116, 123, 133, 134, 138, 147, 154, 158, 167, 168, 172, 173, 175, 179, 180, 182, 195, 200, 203, 205-209, 211-213, 215, 217, 219, 220, 223, 225, 232, 236, 237, 239, 240, 243, 255, 286, 324, 329, 334, 335, 337, 339, 344, 349, 351, 352, 354, 384, 388, 390, 391, 394, 423, 456, 464, 465, 469, 471-483, 489, 490-492, 493, 495, 503, 510, 513, 517, 525, 538, 543-545, 547, 548, 550-552, 554· βλ. και Άγιος Όθων, Απόβαθμοι, Αποβατήρια, Όθωνος πλατεία

Όθωνος, πλατεία 176
Οιδίπους 464
 Οικονομίδης Δαβίδ 388
 Οικονομίδης Π. 84
 Οικονομόπουλος 538
 Οικονομόπουλος Αναγνώστης 280
 Οικονόμος Α. 506
 Οικονόμος Κυριάκος 284
 Οικονόμος Κωνσταντίνος ο εξ Οικονόμων 285, 295, 510
 Οικονόμος Σοφοκλής Κ. 283-286, 289, 290-296
 Οικονόμου (οικογένεια) 284
 Οικονόμου Ανθία Κ. 284
 Οικονόμου Γάκης 128
 Οικονόμου Ιωάννης 387, 404
 Οικονόμου Κ. 369
 Οικονόμου Μιχαήλ 90
 Οικουμενικό Πατριαρχείο 295
 Οίτυλο 362
Ο κουρέας της Σεβίλλης 465
Ο λεπρέντης, 462
 Ολλανδέζες 360
 Ολλανδία 40, 457
 Ολυμπίτης 281
 Ολυμπίων, έκθεση 413
 Όμηρος 226
Ο Οδοιπόρος, 456
 Οπλοστάσιο 58, 78, 79, 99, 125, 336, 413
 Οπλοστασίου (Mocenigo), προμαχώνας 334, 337, 345, 530
 Ορθοδοξία 62
 Ορλώφ Βασίλειος 158, 175
 Ορλωφικά 362
 Ορφανίδης Γ. Θ. 388
 Ορφανίδης Θεόδωρος Γ. 511, 513
 Ορφανοτροφείο Αγίνας 425
Ο Συνταγματικός Έλληνα, εφημ. 36, 61-63, 84, 86, 89, 93, 94, 97, 99, 110, 135, 142, 153, 500, 532, 526
 Οττομπαούν 180, 203, 205, 206, 208, 210, 212, 213
Ο τυχονιώκτης 462, 463
Ο υπάλληλος 463
 Ούγγροι 44
 Ουφελάνδος 294

Π

Παγώνης Ιωάννης, Γιάγκος 89, 98, 110, 130, 514, 526, 529, 538

- Παλαιά Επίδαυρος 409, 419
 Παλαιόκαστρο 525
 Παλαιολόγος Γρηγόριος 510
 Παλαιολόγος Ιωάννης 164, 165, 175
 Παλαιολόγος Ν. 369, 377
 Παλαμάς, δικαστικός 147
 Παλαμήδης Ρήγας 281
 Παλαμήδι 56, 59, 60, 65, 74, 76, 77,
 92, 98, 99, 214, 232, 243, 294, 296,
 328, 334, 335, 344, 352, 467-468,
 482, 513, 526, 527, 529, 541
 Παλινόρθωση 41
 Παμπούκης Νικηφόρος 499
 Παμπούκης Χαράλαμπος 433, 436, 477,
 478, 480, 493-500, 505, 507, 511
 Παναγία 207, 533
 Παναγίας, ενορία 264
 Παναγίτσα, εκκλησία 79, 98, 124, 536,
 538
 Παναγιωτόπουλος Αθ. 506
 Παναγιωτόπουλος Σωτ. 373
 Πανάγου Ελένη 31, 33
 Παναρίτη, οικισμός 409
Πανελληνίς 498
 Πανεπιστήμιο Αθηνών 45, 46, 51, 52,
 61, 62, 84, 109, 134, 179, 200, 288,
 495, 501, 502, 545
 Πανεπιστήμιο Γκέτινγκεν 219
 Πανεπιστήμιο Erlangen-Nureμβέργης 179
 Πανεπιστήμιο Μονάχου 219
 Πανεπιστήμιο Μόσχας 500
 Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου 21, 182
 Πάνθεον (Μονάχου) 210
 Πανταζάκη Μαρία 469
 Πανταζίδης Γ. 443, 448, 504
 Πανταλέας Αντ. 373
 Παντελής 280
 (Παπα)Ζαφειρόπουλος Ιωάννης 495
 Παπά Θεοδοσίου 281
 Παπά Μελάς 280
 Παπά Οικονόμου 281
 Παπαγεωργόπουλος από Λίμνες 86, 140
 Παπαγεωργόπουλος Καλάβρυτα 280
 Παπαγιαννόπουλος Παπαδόπουλος 281
 Παπαγιαννόπουλος Χρ. Γ. 369
 Παπαδάκης Δημ. 165
 Παπαδάκης Δημήτριος 164
 Παπαδάκης Εμμανουήλ 80, 83, 88, 95,
 433, 443, 450
 Παπαδάκης Χρήστος Γ. 388
 Παπαδημητριάδης Αντώνιος 128
 Παπαδημητρίου Χαρ. 373
 Παπαδόπουλος Βρετός Ανδρέας 388,
 443, 503-505
 Παπαδόπουλος Γ. 510
 Παπαδόπουλος Κωνσταντίνος Ολύμπιος
 285
 Παπαδόπουλος Μάρκος 281
 Παπαδόπουλος Ν. 510
 Παπαδοπούλου Ειρ. 434, 443, 448, 504
 Παπαζαφειρόπουλος Ιωάννης 55, 85, 87,
 90, 97, 99, 101, 105, 106, 142
 Παπαϊωάννου Γ. 373
 Παπαλέξης 373
 Παπαλεξόπουλος Γ. 159
 Παπαλεξόπουλος Δημήτριος 282, 388
 Παπαλεξόπουλος Επαμεινώνδας 88, 110
 Παπαλεξόπουλος Θεόδωρος 22
 Παπαλεξόπουλος Νικ. 479
 Παπαλεξόπουλος Σπυρίδων 55, 282,
 304, 306, 308, 312
 Παπαλεξόπουλος Σταύρος 281
 Παπαλεξοπούλου Καλλιόπη 21, 32, 34,
 47, 55, 79, 85, 91, 95, 96, 102, 103,
 105-107, 110, 135, 239, 477, 479,
 541, 520, 526, 527, 540-542
 Παπαμιχαήλ Μαρία 22
 Παπαντωνίου Ιωάννα 20, 349, 521
 Παπατρόκουλης Βασίλης 281
 Παπαφενά, λόφος 80, 533
 Παπαφλέσσας 454
 Παπηλιόπουλος Ηλίας 147, 152, 153
 Παππανικολής Νικ. 164, 165
 Παραβάντης, δήμαρχος Υσιών 142
 Παράκελσος 287
 Παραμυθιώτης, ύαρχος 83
 Παρασκευάς Δημήτριος 161, 164, 165
 Παράσχος Αχιλλεύς 46, 513
 Παράσχος Γεώργιος 513
Παρατηρητής, περιοδικό 501
 Παρθεναγωγείο Ναυπλίου 386
 Παρθενόνας 190
 Παρίσι 40, 104, 170, 189, 190, 219, 220,
 232, 284, 366, 367, 372, 431, 504,
 505· βλ. και *Διάσκεψη των Παρισί-*
ων, *Συνέδριο των Παρισίων*
 Παρκερικοί 498
 Παρνασσός 497
 Πάρνωνας 390
 Παρτσαλίδης 530
 Πάσχος Δημ. 373
 Πατεράκης Αντ. 373, 380

- Πατέρας, όρος 114
 Πατήσια 236
 Πάτρα (ή Πάτραι) 55, 81, 82, 116, 118, 142, 147, 149, 152, 160, 237, 315, 334, 377, 380, 449, 458, 466, 494, 498, 504, 505, 511
 Πάτρα Μαρία 434, 450
 Πατράϊος/Πατρινοί 153, 504
 Παυλίδης Βελισσάριος 380, 384, 387, 393, 398, 399, 401-405, 476
 Πausανίας 538
 Πειραιάς 42, 47, 116, 118, 126, 135, 233, 234, 239, 240, 335, 339, 367, 415, 552
 Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα «Β. Παπαντωνίου» 21, 31-33, 521
 Πελοποννήσιος 293, 382
 Πελοπόννησος 63, 106, 114, 118, 127, 133, 134, 137, 142, 147, 153, 200, 228, 230, 240, 241, 290, 334, 366, 367, 372, 373, 376, 383, 417, 482, 494, 497, 526
 Πέντε Αδελφιών, προμαχώνας 328, 334, 336, 478, 530, 534
 Περιφερειακή Ενότητα Αργολίδας 22, 25, 26
 Πέτα 493
 Πετ(ι)μεζάς Γεώργιος Αν. 55, 58, 57, 65, 79, 85, 87, 88, 90, 94, 97, 99, 100, 105-107, 142, 280
 Πετμεζάς Γρηγόριος 83
 Πετρήs Γιώργος 467
 Πετρίδης Γ· βλ. Ελληνικό Σχολείο Γ. Πετρίδη
 Πετρόπουλος Ιωάννης 20, 71
 Πετρόπουλος, λοχίας 90, 102, 530
 Πέτρος 282
 Πέτρου Κωνσταντίνος 404
 Πετρούπολη 284
 Πετσάλη, αδελφοί 377
 Πετσάλης Αθανάσιος 58, 62, 91, 107, 158
 Πετσάλης Κωνσταντίνος 55, 59, 90, 91, 97, 98, 107, 109
 Πηλάας Ν. 395
 Πήλικας Σπυρίδων 52
 Πησκαρέλος Χρήστος 508
 Πιάδα (Νέα Επίδαυρος) 419
 Πίζα 499
 Πίος Θ', πάπας 48, 63
 Πιτερός Χρήστος 193, 214, 513, 525
 Πιτζιπός Κων. 165
 Πίτζουλας Κωνσταντίνος 388
 Πιτταδάκη Ελένη 433
Πιττακός ο Μυτιληναίος, τραγωδία 459
 Πλαπούτας Δημήτριος 216
 Πλατανίτη, οικισμός 409
 Πλατάνου, πλατεία 58, 102, 107, 230, 232, 264, 331, 336, 493
 Πλατύκας Αλέξανδρος 498, 511
 Πλουμούσι (ή Μπλουμούσι, Πουλμούσι) 239, 254, 262
 Πολίτης Κωνσταντής 282
 Πολίτης Φώτος 461
Πολιτικόν Ενύπνιον 498
 Πολιτοφυλακή 60, 87, 103
 Πολυ[...] Ανδρέας 281
 Πολυγώνου, πεδίο 80
 Πολυζωίδης Αναστάσιος 216, 220, 510
 Πονηρόπουλος Ν. 282
 Πόρος 153, 415
 Ποσειδών Γεώργιος Δ. 90, 97, 108
 Ποτλής Μ. 438
 Ποτούς (Πουτούς) Μικές 161, 166
 Πουλακίδα 409
 Πουλμούσι· βλ. Πλουμούσι
 Ποτούς Μ· βλ. Ποτούς Μικές
 Πούχγερ Β. 455
 Πραϊδής Γεώργιος 65, 233
 Πραντούνας Γεώργιος 456, 500
 Πρασακάκης 282
 Πράτσικας Χρ. 216
 Προκόπιος 281
 Πρόνοια 64, 73, 76, 79, 80, 83, 86, 95, 104, 121, 124, 179-184, 188, 193, 194, 196, 200, 208, 212-214, 231, 239, 242, 243, 249, 250, 254, 255, 260, 262, 268, 269, 271, 273, 277-279, 292, 317, 322-324, 333, 339, 344, 353, 378, 381, 384, 389, 409, 431, 433-436, 442, 444, 449, 452, 481, 482, 493, 509, 547· βλ. και Δημοτικό Σχολείο αρρένων Πρόνοιας, Εθνοσυνέλευση (Πρόνοιας), Σχολείο των κορασιών Πρόνοιας
 Πρόνοιας, Υπαστυνομία 260
 Προπύλαια (Μονάχου) 210
 Πρότυπο Σχολείο κορασιών Ναυπλίου 386
 Προφήτη Ηλία, εξωκκλήσι 542
 Προφήτη Ηλία, λόφος 63, 80, 121, 124, 496, 525, 528-530, 542

Πρωσία 42, 45, 358
 Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση 21, 31, 32, 427
 Πρωτοδικείο Καλαμών 407
 Πρωτοδικείο Κυπαρισσίας 407
 Πρωτοδικείο Ναυπλίου 79, 83, 407
 Πρωτοδικείο Πατρών 147
 Πρωτοδικείο Σπάρτης 407
 Πρωτοδικείο Τριπόλεως 407
 Πρωτόκολλο του Λονδίνου 235
 Πύλη της Αγίας Θηρεσίας 344
 Πύλη της Θάλασσας 478
 Πύλη της Ξηράς 126, 264, 322, 328, 329, 472, 476, 482, 492, 532
 Πύλη της Πλατείας 328
 Πύλη του Γιαλού 328
 Πύλη του Οπλοστασίου 478
 Πύλη των Φούρνων 328
 Πύργος 135, 385, 394
 Πύργος (Γήνου) 202
 Πύργος Διονύσιος 510
 Πωπ Κωνσταντίνος 466

P

Ραβδάς Ιωάννης 398
 Ράλληδες, έμποροι 369
 Ράλλης Αμβρόσιος Θ. 157, 161, 165
 Ράλλης Θεόδωρος 373
 Ράλλης Κ. 510
 Ράλλης Λουκάς 361, 373
 Ράλλης Πέτρος 161
 Ριζάρειος Σχολή 84
 Ρίζος Ιωάννης 437
 Ρίζος Νερουλός Ιάκωβος 224, 461
 Ρίζος Ραγκαβής Αλέξανδρος 414, 456, 457, 510, 513
 Ρίζος Ραγκαβής Ιάκωβος 408
 Ρινόπουλος Ιωάννης 467
 Ρόδιος Ζαχαρίας 281
 Ροδίου, λόφος 80
 Ροδοκανάκηδες 369
 Ρομπάκη Όλγα 217
 Ρομπόκος Αναγν. 373
 Ροντήρης Δημ. 104, 461
 Ροντόπουλος 479
 Ρος Λουδοβίκος 200, 236
 Ρότερνταμ 367
 Ρομανία 131
 Ρούμελη 280, 282, 385, 389, 391, 394, 403
 Ρούσσοσ Π. 434

Ρούφος Βενιζέλος 551
 Ρωμαίος 457
 Ρωμανία 330
 Ρωμανίνης Άγγελος 509
 Ρώμη 145, 189, 189, 192· βλ. και Rom
 Ρωσία 40, 45, 44, 49, 79, 98, 108, 109, 167, 281, 295, 428, 457, 548
 Ρωσικό Κόμμα (των Ναπαιών) 295
 Ρώσος/Ρώσοι 281, 356

Σ

Σαββίδης Συμεών 552
 Σαβινύ Καρλ φον 219· βλ. και Savigny
 Σακελλαριάδης Λ. 95
 Σακελλίωνος Ζωή 434, 438
 Σακκής Δημήτριος Α. 427
 Σακόρραφος Ιωάννης 164, 171
 Σαλαμανός Αντώνιος 281
 Σαλαμίνα 527
 Σαλβαρά Αγγελική 404
 Σαλβαρά Αναστασούλα 406
 Σαλβαρά Άννα 385, 405
 Σαλβαρά (ή Σαλβαρίτσα) Παναγιώτα (ή Παναγιωτίτσα) 385, 386, 398, 405, 406
 Σαλβαρά, οικία 386, 398
 Σαλβαρά, οικογένεια 383, 384, 387, 404, 406
 Σαλβαράδες/Σαλβαραίοι 384, 386-388, 392, 393, 395, 398, 399, 401, 403, 404
 Σαλβαράς, ιδιοκτήτης οικίας στο Ναύπλιο 282
 Σαλβαράς Αντώνης 384, 385, 387, 388, 390, 392-395, 399, 404, 405
 Σαλβαράς Δημήτριος Κ. 383
 Σαλβαράς Κωνσταντίνος 384, 387, 388, 395, 397, 398, 401, 403-405
 Σαλταφέρους Δημήτριος 281, 395, 405
 Σαλταφέρους Μήτρος 401
 Σάλωνα 497
 Σαλωνίτες 403
 Σαμαρτσιδής Χριστόφορος 513
 Σαμπάνης Κ. 466
 Σάμος 459
 Σαντορίνη 223
 Σάουμπερτ Έδουάρδος 238
 Σαραντάρης 401
 Σαρδελόπουλος Παναγιώτης 281
 Σαρρής Μ. 373

- Σαρωνικός κόλπος 114
 Σβακία/Σβεκία (Σουηδία) 282, 398
 Σεβαστόπουλος Π. 171
 Σέκερη Μαγδαληνή Χατζή-Νικολάου, σύζυγος Μιχαήλ Ιατρού 362, 363, 373, 376
 Σέκερη, οικογένεια 381
 Σέκερης Αθανάσιος 280
 Σελάς Ν. Α. 361
 Σενέκας 457
 Σεπόλια 236
 Σέρρες 237
 Σίγελος· βλ. Ζίγκελ
 Σίκινος 427
 Σιμόπουλος Γ. 281
 Σιμωνίδης 186
 Σίνας Σίμων 361
 Σίφνος 427
 Σιχνετζόπουλος Κωνσταντής Γ. 282
 Σκαλιστήρης Μ. 388
 Σκαρβέλη, πλατεία 176
 Σκαρβέλης Αγαμέμνωνας 158
 Σκαρβέλης Νικόλαος 158
 Σκαρπέτης, από Κόρινθο 87
 Σκεντέρμπεης· βλ. Καστριώτης Γεώργιος
Σκεντέρμπεης, ο Βασιλιάς των Ηπειρωτών, τραγωδία 459, 460
 Σκιαδικά 46, 52
 Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε. 20, 35, 183, 226, 283, 425, 469, 487, 517
 Σκοντζόπουλος Αθαν. 458, 461
 Σκόπελος 227
 Σκόρδας Ευστάθιος 388
 Σκούφος Νικόλαος 510
 Σκούφος Σ. 506-507
 Σκύθες 465
 Σκώτος 216, 501
 Σλάβοι 44
 Σμόλεντς 65
 Σμυρλής Αντώνιος 281
 Σμυρναίος/Σμυρνιοί 105, 281, 282, 461
 Σμυρνάκης Π. 433
 Σμύρνη 68, 105, 284, 366, 367, 384
 Σνίτσλεϊν, αρχιτέκτονας 333
 Σόλων 464
 Σοπωτό 367
 Σουέζ 235
 Σουηβία Βαυαρίας 183
 Σουλινάρι 409
 Σουλιώτης Λάμπρος 285
 Σουρμελής Διονύσιος 236
 Σούτσος Αλέξανδρος 256, 387, 456, 461, 504, 505, 510, 513
 Σούτσος Γεώργιος 461
 Σούτσος Παναγιώτης 107, 387, 393, 394, 403, 456, 457, 464, 480, 510, 513
 Σούτσου Ραλλού 456
 Σοφιανός, δικαστικός 147
 Σοφοκλής 464
 Σπάθης Δημ. 461
 Σπαϊτζίκον 409
 Σπάρτη 81, 82, 142, 153, 369, 372, 376, 538
 Σπετζών και Ερμιονίδος, Επαρχία 75
 Σπέτσες 82, 153, 201, 280, 366-368, 448, 449, 471
 Σπηλιάδη Αικατερίνη Νικολάου 500
 Σπηλιάδης Νικόλαος 239, 281, 425, 511
 Σπηλιάδου, πλατεία 331, 338
 Σπηλιοπούλου Ιωάννα Κ. 179, 473, 493
 Σπήλιου Δημ. 373
 Σπηλιωτάκη, οικογένεια 381
 Σπηλιωτάκης Ιωάννης 363, 521
 Σπηλιωτάκης Κ. Κ. 361, 364, 373
 Σπηλιωτόπουλος Σπύρος 385
 Σπύρος 281
 Σταθόπουλος Αναστάσιος 368
 Σταϊκόπουλος Στάκος 281
 Σταματόπουλος, ιατρός 95
 Σταυριανός Ηλίας 64
 Σταυρίδης Δ. 333
 Σταυρόπουλος Αριστοτέλης Κ. 283
 Σταυρόπουλος Δημήτριος 405
 Σταύρος Γεώργιος, ιδρυτής Εθνικής Τράπεζας 388
 Σταυρού (η) 363
 Σταύρου Γ., δεκανέας 105, 526, 529, 538
 Σταύρου Γεώργιος, ανθυπασπιστής 98
 Στέλβαχ Λουδοβίκος 59
 Στεμνίτσα 532
 Στερεά Ελλάδα 114, 228, 230, 236, 497, 539
 Στερεοελλαδίτες 233, 293
 Στεφόπουλος Γεώργιος 90, 98, 108, 109
 Στοά των Δύο Φίλων Δάμωνος και Φιντίου 380
 Στούπης Νικ. 165
 Στρασβούργο 209
 Στρατιωτικών Γυμνασίων, πλατεία 77
 Στυλίδα 117, 124, 128
 Στυμφαλία 390

- Συγγρός Ανδρέας 361
 Συκιά Κορινθίας 367
 Σύλλογος των Απανταχού Ναυπλιέων
 «Ο Ναύπλιος» 21, 520
 Σύνδεσμος Φιλολόγων Αργολίδος 21
 Συνέδριο της Βιέννης (1815) 39, 40, 44
 Συνέδριο των Παρισίων 44
 Συνθήκη του Λονδίνου (1832) 49
 Συνοδινός Π. 147
 Σύνταγμα του 1844 47, 50
 Συντάγματος, πλατεία (ή Λουδοβίκου)
 32, 78, 79, 142, 231, 329, 335, 345,
 454, 478, 482, 509, 526, 540-542
 Συρακούσες 514
 Συριανοί 169
 Σύρος (ή Σύρα) 42, 61, 65, 116, 156-
 161, 164, 165, 170, 172, 195, 233,
 339, 366, 367, 369, 372, 405, 415,
 425, 454, 458, 466, 467
 Σχινά, ζεύγος 358
 Σχινά, κυρία 514
 Σχινάς Κωνσταντίνος Δ. 352, 360, 501
 Σχολείο αρρένων Γ. Ψαρουδάκη 431
 Σχολείο Δευτέρας Ευκαιρίας Αργολίδας
 33
 Σχολείο Ζωγραφικής 431
 Σχολείο των κορασίων Ασίνης 437
 Σχολείο των κορασίων Πρόνοιας 431
 Σχολείο των κορασίων Charlotte
 Volmerange 431
 Σχολείο των Τεχνών 200-202, 545, 546,
 548, 552
 Σχολή Ευελπίδων 55, 56, 68, 113, 131,
 231, 282
 Σχολή του Μονάχου 552, 554
 Σώμα των Φαλαγγιτών 394
 Σωνιέ, στρατηγός 158
Σωτήρ, εφημ. 291, 459, 465
- T
- Ταλιαπιέτρας, γιατρός 455, 456
 Ταμπάκη Άννα 453, 455
Τα Νέα, εφημ. 521
 Τάργας Αχιλ. 506
 Τάτζη, χωριό 429
Ταχυδρόμος της Ελλάδος, εφημ. 220
Ταχύπτερος Φήμη, εφημ. 509
 Τενέα 210
 Τεργέστη 367-369, 384, 387, 401, 488,
 511· βλ. και Τριέστη
- Τερζάκης Άγγελος 533
 Τερτσέτης Γεώργιος 216, 220, 510
 Τερψιθέας, πλατεία 176
 Τζαμαδός Δ. 395
 Τζάντας Χρήστος 280
 Τζατζός Αρ. 157
 Τζατζούλιας Γιάννης 282
 Τζαφέρ Αγά· βλ. Ασίνη
 Τζέλο 409
 Τζέρτος Δ. 387
 Τζέρτος Ι. 369
 Τζιτζούκης Γ. 399, 404
 Τζόκρης Δημήτριος· βλ. Τσόκρης Δημή-
 τριος
 Τζομάκα Ανδρονίκη 22
 Τζουμάνης Παναγιώτης 368
 Τζούγλος Έμμ. 401
 Τζωρτζάκη Κατερίνα 404
 Τζωρτζάκη, οικογένεια 383, 384, 387,
 404, 406
 Τζωρτζάκηδες 387, 388, 392, 403, 404
 Τζωρτζάκης Αναγνώστης 384, 385, 387,
 390-392, 398, 401-405
 Τημένο 78, 477
 Τήνιος 282
 Τήνος 158, 201, 290, 291, 405
 Τιμίου Προδρόμου, εκκλησία 459
Τιμολέων, τραγωδία 459, 460
 Τιρς (Friedrich Thiersch) 223
 Τίρυνθα 63, 68, 75, 78, 80, 123, 129,
 231, 293, 409, 410, 434, 480, 525·
 βλ. και Γεωργική Σχολή Τίρυνθας,
 Κοφ(φ)ίνι, Νέα Τίρυνθα
 Τίρυνθος, Δήμος 312
 ΤΙΤΑΝ Α.Ε. 22
 Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστη-
 μίου Πελοποννήσου 33
Το Βήμα, εφημ. 521
 Τολίδη, αδελφοί 217
 Τολό 86, 114, 123, 124, 408, 409, 415,
 417-419, 431, 442, 443
 Τομαράς Δημήτριος 281
 Τόμπρας Κωνσταντίνος, Κυδωνιεύς 281,
 510-512
 Τομπρόπουλος Π. 398
 Τοπογραφική Υπηρεσία του Γαλλικού
 Στρατού 333
 Τοπούζης, επιλοχίας 530
 Τουλών (Μινώα) 450
 Τούντζι 367, 369, 372, 377
 Τουρέ Αύγουστος-Ιλαρίων 195

- Τουρκία, Τούρκος/Τούρκοι 167, 202, 227, 228, 230, 337, 338, 488, 539
 Τουρνάκης Δ. 496
 Τριακοντάφυλλος Όθων 434, 449
 Τριανταφύλλης Ιωάννης 495
 Τριανταφύλλης Κωνσταντίνος 501, 502
 Τριανταφύλλου Γ. 373
 Τριανταφύλλου Κώστας Ν. 147
 Τριέστη 387· βλ. και Τεργέστη
 Τρικούπης Σπυρίδων 229, 233, 280-282, 389
 Τρικούπης Χαρίλαος 552
 Τρίπολη (ή Τριπολιτσά), Τριπολιτσιώτης/Τριπολιτσιώτες/Τριπολίτες 61, 81, 82, 87, 88, 97, 98, 102, 105, 106, 114, 118, 136, 140-143, 145, 201, 228, 233, 237, 240, 280-282, 289, 363, 366, 369, 385, 390, 394, 440, 483, 490, 494, 532
 Τριπολιτσά· βλ. Τρίπολη
Τριπόλεμος, εφημ. 457
 Τριτάκης Δ. 83, 137
 Τριών Ναυάρχων, πλατεία (ή Πλατεία Κυβερνείου ή Βασιλική Πλατεία ή Πλατεία Παλατίου) 32, 331, 336, 337, 509
 Τροιζήνα 229
 Τροχάνης Κ. 387
 Τρώαδα 499
 Τρώες 226
 Τσάγκος Τάσος 21
 Τσακόπουλος Αν. 527, 529
 Τσαρίτσανη 284
 Τσάτσος Αριστοτέλης 65, 157-159, 169, 170, 175
 Τσιλιμίγκρας Βασίλης 133
 Τσιρόπουλος Αθανάσιος 533
 Τσίρος Δ. 158, 159, 171, 173
 Τσόκρης/Τζόκρης Δημήτριος 61, 66, 79, 86, 136-140, 280
 Τσόκρης Νικόλαος 87, 142
 Τσουκαλάς Κων. 426, 439
 Τσούμας Κ. 148
 Τσούρνος Γ. 541
 Τσώκος Διονύσιος 364
- Υ
- Ύδρα 82, 153, 360, 362, 363, 366, 367, 369, 389, 399, 405, 471
 Ύδραϊός/Ύδραϊά 448, 450
- Ύδρας και Τροιζηνίας, Επαρχία 75, 414
 Υποκατάστημα [Εθνικής] Τραπέζης Ναυπλίου 79
Ο υπομήφιος, όπερα 467
 Υσιών (Αγλαδοκάμπου), Δήμος 141, 142, 430
 Υστέρνια (τα) 201
 Υψηλάντης Γεώργιος 493
 Υψηλάντης Γρηγόριος 175
 Υψηλάντης Δημήτριος Κ. 243, 248, 264, 280, 390-391, 493
- Φ
- Φαγκρίδης Περ. 98, 105, 108, 538
 Φαλμεραϊέρος 498
 Φαναριώτες 218, 224, 227, 461
 Φανδριδής Ν. 424, 433, 449
 Φαρμακίδης Θεόκλητος 62
 Φαρμακόπουλος Κωνσταντίνος 90, 96, 98, 100, 109, 508
 Φαρμακόπουλος Π. 380
 Φεγγαράς Γ. Κ. 386, 387
 Φειδιάς, κανόνι 90, 99, 102, 529-532
 Φιγαλεία 210
 Φιλανθρωπική Εταιρεία 506
 Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία 514
 Φιλήμων Ιωάννης 233, 234, 510
 Φίλης Γ. 434
 Φιλιππότης Δημήτριος 202
 Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης 284
 Φιλολογικό Σπουδαστήριο 503
 Φιλολογικός Σύλλογος Κάδμος 508
Φίλος του Νόμου, εφημ. 399
 Φιούμε 488, 489
 Φλογαίτης Θεόδωρος Νικολ. 61, 83, 85, 94, 97, 98, 108, 109
 Φλογαίτης Νικόλαος 511
 Φολέγανδρος 427
 Φραγκίσκος Έμμ. Ν. 504
 Φραγκίσκος-Ιωσήφ 44
 Φρανκφούρτη 360
 Φραντς (Franz Johann) 216, 218
 Φρουραρχείο Ναυπλίου 509
 Φυτάλης Γεώργιος 201
 Φυτάλης Λάζαρος 201
 Φωτάκος· βλ. Χρυσανθόπουλος Φώτιος
 Φωτόπουλος Χρήστος Σ. 111, 469, 520
- Χ
- Χαϊδάρι (Δρέπανο) 86, 123, 124, 409

- Καϊδελβέργη 216
 Χάιντεκ (Heideck K. W.) 223
 Χαιρώνεια 212-214
 Χαλκίδα 81, 82, 117, 158, 171
 Χαν Αμαδαίος-Εμμανουήλ 63, 65, 66, 68, 77, 78, 81, 90, 100, 105, 109, 118, 120, 122, 126, 128, 129, 525, 529
 Χανιά 367
 Χαραλάμπου Χρήστος 398
Χαρίδημος ο Σάμιος, δράμα 459
 Χαρτουλάρης Μανώλης 368
 Χαρτουλάρης Γεώργιος 393
 Χατζηαθανασίου Γ. 369, 387
 Χατζηαθανασίου Στυλ. 369
 Χατζηαθανασίου Σωτ. 369
 Χατζή Αλίκη 541
 Χατζή Ιωάννου Χριστόδουλος 387
 Χατζηπανταζής Θόδωρος 459
 Χατζηπέτρου Χριστόδουλος 123, 124, 127
 Χατζή Πέτρου Ιωάννης 280
 Χατζή Π[...]τόπουλου Γιάννης 281
 Χατζή Π[...]τόπουλου Κωσταντής 281
 Χατζή Ρούδιος Γιαννάκης 280
 Χατζή Σαλταφέρους Δημήτριος (Μήτηρος) 385
 Χατζής Βασίλειος 556
 Χατζή Χρήστου 282
 Χατζηχρήστος, στρατηγός 167
Χατζιαβάτης 467
 Χάτι Σερίφ 45
 Χάτι Χουμαγιούν 45
 Χειβιδόπουλος Τάσος 25
 Χέλι 409
 Χελιώτη Γιούλη 22
 Χελιώτης Κωνσταντίνος Π. 17, 19, 20, 25, 519
 Χινόπουλος Ιωάννης 368
 Χίος (Χιώτης) / Χίοι (Χιώτες) 280, 338, 449, 461
- Α
- Abbet-Grasset Thomas 236
 About Edmond 234, 498· βλ. και Αμπού Εδμόνδος
 Ahorn Lukas 183, 185, 186, 190
Allgemeine Zeitung, εφημ. 237
 Alpha Bank 22
- Χίος (η) 116
 Χοϊδά Χαρίκλεια Δημητρίου 514
 Χόμπσμπαουμ Έρικ 215
 Χοτζ, αντισυνταγματάρχης 182, 183, 196
 Χούμης Ι. 170
 Χουρμούζης Μ. 462, 510
 Χουσεΐν Ογλού Μοσκόβ 337
 Χρηστίδης Δ. 280, 281
 Χρηστοφιλάκης Γεώργιος 282
 Χριστόπουλος Ιωάννης 363
 Χριστόπουλος Χαράλαμπος (υπουργός Εσωτερικών) 51, 96, 133-135, 137, 147, 479, 500
 Χριστόπουλος, δήμαρχος Επιδαυρίων 142
 Χριστός 533
 Χριστούγεννα 459
 Χριστοφίλης Παν. 373
Χρόνος, εφημ. 233, 457
 Χρυσανθόπουλος Φώτιος (Φωτάκος) 180, 280, 385
 Χρυσοβέργης Δ. 160
 Χρυσόγελος Ν. 440
 Χωροφυλακή Ναυπλίου 64, 74, 83, 84, 122, 124, 125, 128, 129, 157, 160, 169, 316
- Ψ
- Ψαρά 172
 Ψαραύτης Νικ. 433, 437
 Ψαρομαχαλάς 327, 329
 Ψαρουδάκης Γ. Χ. 434, 440, 448
 Ψύλλας Γ. 430, 439
 Ψύχας Παντολέον 161
- Ω
- Ωδείο (Μονάχου) 210
- Anabolu (Ναύπλιο) 347
 Arendt Hannah 226
 Arnous, οίκος 356
- Β
- Bad Aibling 203, 206
 Barlett William 386

- Bayern 182· βλ. και Βαυαρία
Belisario, τραγωδία 467
Betly, όπερα 466
 Bodmer Gottlieb 210, 212
 Bonirote Pierre 548
 Bourdieu Rierre 470, 484
 Brøndsted Peter Oluf (Ole) 189, 190, 192
- C
- Carbonnier Jean 215
 Christiane, υπηρέτρια οικογ. Σχινά 360
 Ciriacy Ludwig Friedrich von 334
 Clermont Charles 287
 Cockerell Charles Robert 186, 189, 190, 192, 193, 198, 199
 Constantinople 175· βλ. και Κωνσταντινούπολη
- D
- Det Kongelige Danske Kunstakademi 196
 Didot Fermin 190
 Dolfin (St. Marco), προμαχώνας 334
Don Pasquale 466
 Donizetti Gaetano 465-467
 Dörsch Karl von 201
 Drachter 333, 338, 341
- F
- Feldheim, οίκος 356
 Ferrara Alphonse 290
 Finelli Karlo 200
 Freund H. E. 196
- G
- Garneaud A. Th. 333
 Gerold, οίκος 356
 Gobineau Arthur, κόμης 235
 Griechenland 208, 213
 Grimani (St. Antonio), προμαχώνας 334
- H
- Hallerstein Haller von 210
 Hansen, αδελφοί 548
 Harvard College Library 504
 Heideck von 359· βλ. και Έιδικ
- Hess Peter von 206, 351, 472, 545, 546, 547
 Hobsbawm Eric 41, 42
 Hof Βαυαρίας 189
 Hotz 183· βλ. και Χοτζ
- I
- Ippoliti Pasquale 333· βλ. και Ιππολίτι Π.
- J
- Josty, οίκος 356
- K
- Kiefersfelden 205, 207
 Klenze Leo von 206, 210
 Kraus Gustav 205
- L
- Lacour J. L. 236
 Landshut 209
 Lange Ludwig 181
 Leffmann, οίκος 356
 Lichtenhaller Johann Philipp von 209
 Lozes Alexander 397, 398
 Lucerne 191
Lucia di Lammermoor, τραγωδία 466
 Ludwig I 182, 206, 209, 211· βλ. και Λουδοβίκος Α΄
 Ludwigskirche 211
 Luzern Ελβετίας 190
- M
- Maison Nicolas Joseph 236, 241· βλ. και Μαιζών Νικόλαος-Ιωσήφ
 Mariahilfkirche 211
 Masson Edward 502· βλ. και Μάσσων Εδουάρδος
 Maurer Konrand von 504
 Medici 362
 Michaud 236
 Münster 352
- N
- Napoli di Romania (Ναύπλιο) 227, 347
 Nordenflycht Julia von 201

- O
- Ohlmüller 207
 Ottobrunn 203, 208
 Ott von, ταγματάρχης 205
- P
- Pankraz Eggenschwiler Urs 185
 Pfalzgraf Max Joseph (Max I. Joseph) 209
 Pfyffer von Altshofen Karl 185
 Pöhlmann Egert 179
 Pouqueville François 180
 Prokesch-Osten Anton 47
 Pueckler, πρίγκιπας 482, 483
- Q
- Quack-Μανουσάκη Ρεγγίνα 256, 351, 469
- R
- Reinhard Josef 185
 Reinhart Johann Christian 189, 192, 193, 198, 199
Revue Encyclopédique, περιοδικό 232
 Ripfel Anton 205, 206
 Rom 192· βλ. και Ρώμη
 Ross Ludwig 196, 200
 Rossini 465
 Rottmann Karl 181, 182
 Runge O. S. 196
- S
- Saporta, κόμης 354
 Savigny Friedrich Carl von 352
 Savigny-Σχινά Bettina von 256, 352-354, 356, 358-360
 Schaefer 343
 Schaubert Ed. 333
 Schleswig- Holsteinische Landesbibliothek 200
- Schwaben (Σουηβία) Βαυαρίας 183
 Schwanthaler L. 196
 Selke, οίκος 356
 Siegel Christian Heinrich 179, 182-184, 193-196, 200-204, 208, 213, 214, 493· βλ. και Ζίγκελ
 Siegmund, οίκος 356
 Solothurn 185
 Stademann 333, 342
 Stephan, υπηρέτης οικογ. Σχινά 360
 Stieler Joseph 544
 Stobwasser, οίκος 356
- T
- Therese 211· βλ. και Θηρεσία
 Thorvaldsen Bertel 183, 185, 186, 189, 190, 193, 196, 200, 212
 Tosini Rosa-Baldoni 465, 466
 Touret A. I. 196, 492
 Tuileries (Ανάκτορο του Κεραμεικού) 185, 191
 Twain Mark 185
- V
- Vischer Wilhelm 213
 Volmerange Char. 433
- W
- Wagner 210
 Walhalla in Donnaustauf 210
 Waltenberg F. J. M. 474
 Wandsbek Βαυαρίας 196
 Wekberg Elisabeth 202, 204
 Wittelsbach 211
 Wittelsbacher, οίκος 179, 210, 212
 Württemberg 183
- Z
- Zea 192· βλ. και Κέα
 Ziebland Friedrich 207, 210
 Zweibrücken-Birkenfeld 209

